

F.
ZSIDÓK
EGYETEMES
TÖRTÉNETE

PHÖNIX IRODALMI R. T.

■■■ KIADÁSA ■■■

A ZSIDÓK EGYETEMES TÖRTÉNETE

6 KÖTETBEN

GRAETZ NAGY MŰVE ALAPJÁN
ÉS KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR ZSIDÓK TÖRTÉNETÉRE

SZERKESZTETTE:

SZABOLCSI MIKSA.

MUNKATÁRSÁK:

ACSÁDY IGNÁC dr.	KOMÁROMI SÁNDOR
ADLER ILLÉS dr.	MEZEI SÁNDOR dr.
BERNSTEIN BÉLA dr.	NEUMANN EDE dr.
EDELSTEIN BERTALAN dr.	PATAI JÓZSEF dr.
ENYEDI MÁTYÁS dr.	POLLÁK MIKSA dr.
FRISCH ÁRMIN dr.	SEBESTYÉN KÁROLY dr.
GÁBOR ANDOR	SINGER BERNÁT dr.
HEVESI SIMON dr.	SZEGŐ ARNOLD dr.
KISS ARNOLD dr.	VENETIANER LAJOS dr.
KELEMEN ADOLF dr.	UJVÁRI PÉTER
KLEIN DEZSŐ dr.	WELLESZ GYULA dr.
WEISZKOPF ARTHUR dr.	

OOOO BUDAPEST, 1908 OOOO
PHÖNIX IRODALMI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

JÓKAI KÖNYVNYOMDAI =

MŰINTÉZET NYOMÁSA =

BUDAPEST, THÖKÖLY-UT 28.

IZRAEL NÉPÉNEK TÖRTÉNETE

UJ VÁNDORLÁSOK ÉS LETELEPEDÉSEK

KORSZAKA:

A SPANYOL ZSIDÓK SZÉTSZÓRÁSÁTÓL AZ
AMSTERDAMBAN LETELEPEDETT MARANUS
ZSIDÓK SZENTÉLYÉPÍTÉSÉIG

(1492—1675)

FÜGGELÉKÜL:

A SZOMBATOSOK TÖRTÉNETE
ERDÉLYBEN.

Dr. KOHN SÁMUEL MŰVE ÉS EGYÉB FORRÁSOK NYOMÁN IRTA:

DR. SEBESTYÉN KÁROLY.

TARTALOMJEGYZÉK.

VI. KÖTET.

ELSŐ KÖNYV.

A HARMADIK KORSZAK NEGYEDIK PERIODUSA.
UJABB KIVÁNDORLASOK ÉS LETELEPEDÉSEK.

□○□

ELSŐ FEJEZET.

A SPANYOL ÉS PORTUGÁL ZSIDÓK KIÜZÉSÉNEK
KÖVETKEZMÉNYEI.

Oldal száma

A kiűzés utóbajai. Vándorlások. A szefard zsidók. Az Ibn achják, az Abrabanelek és Izsák Akris sorsa. Az észak-afrikai államok. Sámuel Alvalensi, Jakob Bérab, II. Simon Duran. A bugiai, algieri, tripolisi és tunisi zsidók. Ábrahám Zakuto és Mózes Alaskar. Egyptom. Izsák Salal, Dávid Ibn Abi Zimra. A nágid-méltóság vége. A seleucida időszámítás megszűnése. Achmed Saitam pasa embertelensége. A kairoi hitközség menekülése 1

MÁSODIK FEJEZET.

Jeruzsálem erkölcsi fellendülése. Obadja di Bertinoro és Izsák Salal, Szafet és József Saragossi. A zsidók Törökországban. I. Szuleiman és Mózes Hamon. A konstantinápolyi hitközség. Elia Mizrachi. A karaiták. Sealtiel, a török zsidók képviselője a szultán udvaránál. Salonichi és Drinápoly. A görög községek. Elia Kapszali. A zsidók Olaszországban és a pápák. Bonet de Lates. Az első ghetto Velencében. Sámuel Abrabanel és Benevenida Abrabanela. Ábrahám Farissol es összeköttetése a ferrarai udvarral. A német zsidók szenvedései. Jakob Loans és József Jozselin Rossheimből. A zsidók kiűzése Steierországból, Karintiából, Nürnbergből és más városokból. A zsidók Csehországban. Jakob Polák iskolája. A zsidók Lengyelországban és a német bevándorlók 17

HARMADIK FEJEZET.

A REUCHLIN-PFEFFERKORN-FÉLE VISZÁLY.

HARC A TALMUD KÖRÜL.

Oldal száma

Jobb idők jelei. Pfefferkorn és a kölni dominikánusok, Hochstraten, Ortuin Gratius és Arnold Tongern. Viktor Karben és támadásai a talmud ellen. Pfefferkorn, vagy a dominikánusok gyalázó iratai a talmud és a zsidók ellen. Kunigunda hercegnő, a dominikánusok pártfogója. Miksa császár első rendelete a talmud ellen. A talmud konfiskálása Frankfurtban. A mainzi érsek beavatkozása. Reuchlin és héber kabalisztikus tanulmányai. A zsidók meghiusítják a konfiskálást. A dominikánusok izgatásai. A császár elrendeli, hogy az egyetemek, Reuchlin, Karben Viktor és Hochstraten adjanak véleményt a zsidó írásokról . . .

47

NEGYEDIK FEJEZET.

HARC A TALMUD KÖRÜL. (Folytatás.)

Reuchlin véleménye a zsidó iratok és a zsidók javára. A többi vélemény. Hochstraten állandó inquisitíós törvényszéket ajánl a zsidók ellen. A mainzi egyetem a biblia ellen. A dominikánusok és Reuchlin véleménye. A „Kéztükör“, az első pamflet Reuchlin ellen. Reuchlin „Szemtükör“-e a zsidók javára hangolja a közvéleményt. A zsidók és a humanista kör öröme. Erasmus Pirkheimer és Mutián szükkeblősége és rövidlátása

73

ÖTÖDIK FEJEZET.

HARC A TALMUD KÖRÜL. (Folytatás.)

Pfefferkorn Frankfurtban a zsidók és Reuchlin ellen prédikál. A dominikánusok áskálódásai; Reuchlin fellépése ellenük. A harc kitörése. Vitairatok. Miksa császár állásfoglalása Reuchlin ellen. A „Szemtükör“ letiltása. A publikum állásfoglalása Reuchlin és a talmud mellett. A dominikánusok új pamfletje Reuchlin ellen. Reuchlin irata a császárhoz. Miksa császár ingadozása. Hochstraten az inquisitio tör-

vényszéke elé idézi Reuchlint. A mainzi pör. Uriel érsek közbelépése. Reuchlin és a zsidó irodalom győzelme. A pör bejelentése a pápánál. A speieri törvényszék Hochstraten ellen. A dominikánusok összeesküvése Reuchlin és a zsidók ellen. A humanisták szövetsége. Az ifju Németország Hutten Ulrich alatt. Pirkadat a harc nyomán. Intrikák Rómában és Párisban. A párisi fakultás Reuchlin ellen. A vészharang. Rapp, vagy a hallei Pfefferkorn. A feketék levelei és a zsidók. Tárgyalás Frankfurtban

91

HATODIK FEJEZET.

A REUCHLIN-FÉLE HARC ÉS A REFORMÁCIÓ.

A vita bonyolódik. A conciliumi bizottság határozata. Leó pápa kétértelmű döntése. „A feketék levelei“-nek folytatása. A dominikánusok panasza. Keresztény tudósok rajongása a kabaláért. Paulus Ricius. Reuchlin a kabaláról. Galatinus kabalisztikus izetlenségei. Luther fellépése Reuchlin mozgalmának kedvező körülményei között. Miksa halála. Reuchlin és Luther. A talmud-kérdés és a reformáció. A dominikánusok megtagadják Hochstratent. A pápa óhajtja a talmud kinyomatását. A babyloni és jeruzsálemi talmud első kiadása. A reformáció haladása. Pfefferkorn utolsó pamfletje Reuchlin ellen és a zsidók ellen. A regensburgi zsidók üldöztetése. A reformáció befejezése. Luther a zsidókért. A héber studiumok iránt való lelkesedés. Elia Levita, keresztény tudósok mestere. A héber irodalom Franciaországban. Justiniani „More Nebuchim“-ja. A bibliafordítások. Biblia rabbinica

129

HETEDIK FEJEZET.

A MESSIÁSI RAJONGÁS, A MARANUSOK ÉS AZ INQUISITIO.

A zsidók belső állapota. A zsinagóga rituáléja és a predikációk stylusa. Kapsali Elia és a görög haftara. A községek részekre való bomlása és a belső villongások. Sivárság és költészet-hiány. Érdeklődés a história iránt. A bölcsészeti kutatás tilalmazása. Medigo Leon Dialoghi d'amore-ja. A kabala uralma. Messiási számítások és messiás-várás.

Lämmlein és a messiási vezeklési esztendő. A spanyol maranusok és az inquisitio. Lucero gyilkos tettei. A portugáli maranusok. Mészárlás Lisszabonban. Maskarenhas, a maranus. III. Joao ravaszkodásai a maranusok ellen. Nunes Henrique — Firme Fé — kémkedése és halála. Készülődések az inquisitio meghonosítására és a váratlan meghátrálás. Reubeni Dávid kalandort Rómában és Portugáliában kitüntetésekkel halmozzák el. Messiási rajongás a maranusok között

161

NYOLCADIK FEJEZET.

SALOMO MOLCHO KABALISZTIKUS ÉS MESSIÁSI RAJONGÁSA.
AZ INQUISITIO BEHOZATALA PORTUGÁLIÁBAN.

Diego Pires. — Salomo Molcho rajongása. Összeköttetése Reubeni Dáviddal. Törökországba való kivándorlása. Karo Józseffel való érintkezése és a reá való hatása. Karo maggidja. Molcho messiási reményeket és izgalmakat ébreszt a spanyol és portugál maranusok között. Reubeni visszatér Itáliába. Új előkészületek Portugáliában az inquisitio létesítése végett. Kelemen pápa jóindulata a portugáli maranusok iránt. Az anconai asylum. Molcho Anconában és Rómában; álmódzásai; a pápa és néhány kardinális iránta való rokonszenve. Jóslatai beválnak. Mantin Jakab üldözi. Az ellene való per és Rómából való menekülése. Kelemen megengedi a portugáliai inquisitio felállítását. Kegyetlenkedések a maranusok iránt. A maranusok lépéseket tesznek az inquisitio megszüntetése végett. Molcho meghal a máglyán. Dávid letartóztatása. Molcho iránti rajongás ennek halála után. Aknák és ellenaknák az inquisitio meghiusítása végett. Duarte de Paz. Új intrikák III. Pál alatt. V. Károly és a zsidók. Emanuel da Costa. A nunciusok pártolják a maranusokat

187

KILENCEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK TÖREKVÉSEI A KELETEN ÉS SZENVEDÉSEIK
A NYUGATON.

A synhedrális egység szükséges voltának érzete; mellette a messiási színezet. Jakob Berab és az ordinatio felele-

nitése. Lévi ben Chabib ravaszkodó ellenzéki sége. Kölcsonös elkeseredés és vádaskodások. Joseph Karo, ifjúsága, talmudi tudománya, összeköttetése Salomo Molchoval és víziói. A messiási idő mielőbbi elérkezte iránt való rajongás és az erre vezető ordinatio. Egy új vallási kodex befejezésére irányuló buzgalma. Némely kereszténynek a zsidóság felé való hajlása a reformáció korában. Félzsidók, zsidózók. Michael Servet háromság tana ellen; antitrinitáriusok; a katolikusok és protestánsok kölcsönös gyűlölete. A zsidók kiutasítása Nápolyból. Sámuel Abrabanel és Benvenide Abrabanela. A zsidók kiutasítása Prágából és visszahívásuk. Vádaskodások Bajorországban. A zsidó könyvecské. Eck dr. és a zsidók ellen irányuló műve. Üldözések Genuában. Luther öreg korában támadja a zsidókat, kiket míg fiatal volt, megvédett. A három zsidó történelmi munka. Joseph Kohen, az Ibn Vergák és a három Usque. Ábrahám Usque bibliája; a ferrarai spanyol biblia. Salamon Usque költeményei, Sámuel Usque „Vigasztalásai“

235

TIZEDIK FEJEZET.

Reakció a katolikus egyházban; Caraffa és Loyola; a theatinus és a jezsuita-rend. Általános inquisitio. A szigorú papi könyv-cenzura. Új vádak a talmud ellen. A gonosz apostaták: Eliano Romano és Vittorio Eliano. Új talmud-elkobzások. IV. Pál és zsidóellenes bullái. Inquisitio az anconai maranusok ellen. Amatus Lusitanus. Az anconai maranusok vértanu-halála. A török zsidók megtorló intézkedései. Donna Gracia Mendesia. Joao Miquez-József Nászi Konstantinápolyban. A szultán fenyegető átirata a pápához a zsidók miatt. A levantei zsidók megtorló intézkedései a pápa ellen. Zsidók szerzetes-rendekben. Újabb máglya a talmud számára. A Szohár megkimélése; első kinyomatása. A zsidók kiutasítása Ausztriából és Csehországból. IV. Pius a zsidók ellen. A tridenti zsinat és a talmud. V. Pius. Kivételes intézkedések a zsidók ellen. Zsidók kiutasítása a pápai területből

271

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK TÖRÖKORSZÁGBAN ÉS DON JÓZSEF NÁSZI.

A politikai helyzet Törökországban Szuleiman alatt. József Nászi emelkedése. Velence és Franciaország ármánykodásai ellene. József naxosi herceggé lesz. A francia diplomácia árulása meg nem ingathatja a szultán bizalmát. A rabbikollegium állást foglal mellette. A cyprusi háboru. A zsidók befolyása Törökországban. Askenázi Salamon, török diplomata. József Nászi dönt egy lengyel királyválasztásnál. Békét köt Törökország és Velence között. Almosmino Mózes, Sulám Sámuel, Gedalja Ibn Jachja és költő-iskolája. Jehuda Zarko, Szaadia Longo és Izrael Nadzsara. A török zsidók érzeke a függetlenség iránt. József naxosi herceg zsidó államot akar létesíteni; felépíti Tiberiást. Lanyha érdeklődése a zsidó tudomány iránt. Zsarnoki viselkedése a rabbinusokkal szemben. József Karo kodexe, a Sulchan Aruch. Azaria de Rossi. Gedalja Ibn Jachja műve, a Hagyomány Lánca. Lurja Izsák és Vital Chájim rajongó kabalája és ennek káros hatása. József naxosi herceg és Reyna hercegnő halála. Askenázi Salamon Murad alatt. Eszter Chidra, a harem hölgy befolyása. A török zsidók befolyásának hanyatlása 305

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK LENGYELORSZÁGBAN.

A zsidók helyzete Lengyelországban; a zsidóellenes német céhtelepítvények. A lengyelországi zsidók száma. A tudományok ápolásában való részük. A talmudtanulmányozás. Salom Sachna, Salom Lurja és Mose Isserles: Lengyelország három első rabbinikus kitünősége. Dávid Gaus történelmi műve. A lengyel rabik felsőbbisége; talmudi levegő. A választott királyok, Anjou Henrik ellensége a zsidóknak. Báthori István és III. Zsigmond a zsidók jóakarói. A zsidó-lengyel zsinatok. Mardochai Jafa és Falk Kohen. A reformáció Lengyelországban; antitrinitáriusok, Simon Budny és Martin Seidel. Zsidók és lengyel disszidensek közt folyt disputációk. Belzycei Jakob és Iszaak Troki, a karaita. Chisuk Emuna vitairata 349

VI. KÖTET.
MÁSODIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

A ZSIDÓK LETELEPEDÉSE HOLLANDIÁBAN. ELSŐ GYÖNGE KISÉRLETEK EGYENJOGUSÍTÁSUK ÉRDEKÉBEN.

Oldal száma

A műveltség visszafejlődése. Üldözések a protestáns és a katólikus országokban. II. Rudolf császár és a Hoher rabbi Lőw. Mardochái Meisel és csodálatos jótékonyága. Olaszország zsidói és XIII. Gergely pápa. A zsidó orvosok ellen irányuló bulla; a maranusok és a talmud zsidó jóakarói. Térítési buzgalom. V. Sixtus pápa. Dávid de Pomis. Tárnyalások a pápával a talmud kinyomatása érdekében. VIII. Kelemen. Bajok a cenzura miatt. Kiutasítás Mantuából és Ferrarából. Németalföld és a maranusok. Sámuel Palache. A szép Mária Nunes és a Hollandiába vándorlók. Jakob Tirado és találkozása Mose Uri Halevi-val Emdenben. Az első titkos zsinagóga Amsterdamban. Új jövevények. Alonso Ábrahám de Herrera. Az első amsterdami hitközség leleplezése az engesztelés ünnepén. Jakob Tirado első temploma. Portugál zsidók részvétele az indiai kereskedelmi társaságban. Diego de la Ascension proselita mártýrhalála. Dávid Jesurun, Paul de Rina-Réul Jesurun. Élia Montalto. Az amsterdami hitközség növekvése, temploma, rabbijai és temetője. József Pardo, Juda Vega és Jakob Usiel. A megtűrés korlátozása Hollandiában

377

MÁSODIK FEJEZET.

A HOLLANDI JERUZSÁLEM.

Az amsterdami hitközség jövedelmi forrásai, gazdagsága, tekintélyes állása. Zacuto Lusitano. A Héthegység dialógusa. Dávid Abenatar Melo és spanyol zsoltárai. Szakadás a

hitközségben és újra egyesülés. Az iskola. Saul Morteira, Isaak Aboab és Menasse ben Izrael. Az amsterdami hitközség hatalma és befolyása. A Pintok Rotterdamban. Rodrigo de Castro. Két lutheránus fakultás véleménye a zsidókról. A hamburgi bank zsidó alapítói. Az első zsinagóga. A lutheránus papság türelmetlensége. Bendito de Castro. Diego Texeira de Mathos. Surlódások a zsidók és a papság közt. A vakbuzgó Müller János és zsidóellenes irata. Dionysius Muszafia. Az első nagy zsinagóga Hamburgban. Zsidó kolónia Braziliában 407

HARMADIK FEJEZET.

A NÉMET ZSIDÓK ÉS A HARMINCÉVES HÁBORU.

A négy legnagyobb német hitközség. A frankfurti hitközség. Letelepdedési engedély. Áskálódások a frankfurti zsidók ellen. Fettmilch Vince. Kiutasítás. A zsidók visszatérése Frankfurtba és Wormsba. Az új letelepedési engedély. A bécsi hitközség, az udvari zsidók. Lipmann Heller. II. Ferdinad császár térítési buzgalma. A mantuai hitközség kiutasítása, szenvedései. A harmincéves háboru kihatása a zsidókra 429

NEGYEDIK FEJEZET.

CHMIELNICKI ÉS A LENGYEL ZSIDÓK ÜLDÖZÉSE
A KOZÁKOK ÁLTAL.

A zsidók helyzete Lengyelországban az üldözés előtt. A kozákok eredete. A színódusok. Fokozottabb talmud-tanulmányok Lengyelországban. Talmudi tekintélyek. Falk Kohen, Sámuel Edels, Meir Lublin, Jóél Szerkesz. Szabbatai Kohen. A lengyel-zsidó tanítási mód, ennek befolyása a lengyel zsidók jellemére. A zsidók összeköttetése a nemességgel és a jezsuitákkal a kozákok megfékezésére. Chmielnicki Bogdán. A kozákok első diadala, a zsidók bántalmazása. Mészárlások Nemirovban, Tulczyn-ben, Homel-ben, Polonoie-ben és Barban. A karaita hitközségek kiirtása Luckban és Deraznia-ban. Mészárlás Narolban. A békekötés. A lublini színódus; a lengyel zsidók új böjtnapja. Mészárlások Litvániában, Kis- és Nagy-Lengyelországban. Menekülő lengyel zsidók. A lengyel üldözés hatása a zsidóságra 449

ÖTÖDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK LETELEPEDÉSE ANGLIÁBAN.

MANASSE BEN IZRAEL.

Az angolok balitélete a zsidók ellen. Manasse ben Izrael; jelleme és tudásának köre. Keresztény tudósok előszeretete a héber és a rabbinikus irodalom iránt. Scaliger, Buxtorf, Mária Schurmann, Dorothea Moore, Hugo Grotius, Selden, Vossius. Az ötödik monarkia rajongói, apokalyptikusok, Mochinger, Frankenberg, Jesse, Serrarius, la Peyrère. A puritánok. Cromwell Holmes. Nikolashrata a zsidók védelmére. Montezimos és az Amerikában eltűnt izraelita törzsek. Izrael reménye. Az inquisitio új vértanúi: Da Silva-Eli Nazareno, Lope de Vero Y Alarcon-Juda Creyente, de Castro Tartas. Manasse ben Izrael érintkezésbe lép az angol parlamenttel. Folgenhauer misztikája. Sámuel ben Izrael Soeiro. Manasse utazása Londonba; Cromwell nagy tisztelettel fogadja a white-hallban. Tárgyalás a zsidók bebocsátása ügyében. A hangulat mellettök és ellenök. Manasse védőirata; tisztelettel elbocsátják. Zsidók titkos letelepedése Angliában 471

HATODIK FEJEZET.

A FORRONGÓK.

Vital Calabrese. Izrael Szaruk. Ábrahám de Herrera. Hurwitz Jezsajás. A kételkedők: Imánuel Aboab, Uriel Acosta. Leon Modena. Debora Ascarelli és Szára Copia Sullam, zsidó Itönők. Leon Modena belső küzdelmei és ingadozásai. Delmedigo József utazásai és jelleme. Luzzato Simon és iratai 501

HETEDIK FEJEZET.

SPINOZA ÉS SABBATAI CEVI.

Spinoza ifjusága; iskolatársai. Mózes Zakut és Moor Izsák. Művelődése és kételyei. Benső szakítása a zsidósággal. Az inquisitio újabb mártirjai. A rabbiság eljárása Spinoza ellen. Gyilkossági kísérlet ellene. Morteira és Aboab átok alá

helyezik. Spinoza világregszere, etikája. Véleményszabad-
ságának, jogi és állami teóriájának védelme. Antipátiája a
zsidóság ellen. Nézete a zsidóállamról. Spinoza művelt
kortársai Amsterdamban. De Rocomora; Enriquez Gomez
de Paz. Penso József a költő és az első héber dráma.
Gomez de Sófa. Arias de Oliver Fullano és költői lelkü
felesége; Correa Izabella; Thomas de Pinerdo. Leon Templo.
Dávid Coen de Lara. Benjamin Muszafia. Orobio de
Castro

531

NYOLCADIK FEJEZET.

SPINOZA ÉS SABBATAI CEVI. (Folytatás).

Sabbatai Cevi ifjusága, művelődése és kabalisztikus rajongása.
1648. és 1666., a misztikus esztendők. Sabbatai Cevi
száműzetése Szmirnából. Ábrahám Jachini, Raphael József
Chelebi Egyiptomban, Sabbatai megismerkedik vele. A
jeruzsálemi községek. Jakob Cemach és Jakob Chages.
Sabbatai Jeruzsálemben. Sara, Sabbatai menyasszonya.
Nathan Chazati. Messiási rajongás Jeruzsálemben. Sabbatait
messiásnak ismerik el Szmirnában. De la Papa, Beneve-
nisti és Pena. Próféták és prófétanők. Az európai községek.
Manuel Texeira és Bendito de Castro. Sabbatai teóriája
az istenségről és a zsidóságról. Az ünnepek megszüntetése.
Sabbatai utazása Konstantinápolyba és elfogatása. Fogsága
a Dardanellák várában. Ujitások. Nehemia Kohen elárulja
Sabbatai Cevit. Áttérés az izlámra. Nathan Gazati és Sab-
batai Raphael. Sabbatai mint mohamedánus. Michael
Cardoso. Sabbatai vége. Az amsterdami zsinagóga. Spinoza
halála

557

FÜGGELÉK.

A szombatosok története Erdélyben

595

A HARMADIK KORSZAK NEGYEDIK PERIODUSA.

UJABB KIVÁNDORLÁSOK ÉS
LETELEPEDÉSEK.

ELSŐ FEJEZET.

A SPANYOL ÉS PORTUGÁL ZSIDÓK
KIÜZÉSÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI.

SZEMLE.

A kiűzés utóbajai. Vándorlások. A szefard zsidók. Az Ibn Jachják, az Abrabanelek és Izsák Akris sorsa. Az észak-afrikai államok. Sámuel Alvalensi, Jakob Bérab, II. Simon Duran. A bugiai, algieri, tripolisi és tunisi zsidók. Ábrahám Zakuto és Mózes Alaskar. Egyiptom. Izsák Salal, Dávid Ibn Abi Zimra. A nágid-méltóság vége. A seleucida időszak megszűnése. Achmed Saitam pasa embertelensége. A kairoi hitközség megmenekülése.

(1496—1525.)

A zsidók kiűzése Spanyolországból és Portugáliából sok tekintetben új fordulatot adott az egész zsidóság történetének. Nemcsak a kiűzöttekre, hanem az egész zsidó népre a legszomorubb következményekkel járt. Oda volt a fényük, a büszkeségük, régi központjuk megszűnt, az erős oszlop, amelyre támaszkodtak, összedőlt.

E szomorú eseményeken érzett fájdalom áthatotta az összes országok zsidó lakóit és lehangoltság és csüggedés vett erőt rajtuk mindenütt, ahova a szerencsétlenség híre eljutott. Ugy érezték, mintha harmadszor pusztult volna el a templom és Cion gyermekei harmadszor mennének száműzetésbe és nyomorba.

Talán nagyzolás volt, hogy a spanyol (helyesebben szefard) zsidók magukat a legnemesebb törzsekből származtatták le, sőt egyes családok visszavezették eredetüket egyenes vonalban egész Dávid királyig; tény azonban az, hogy a többi országok zsidói is Izrael legnemesebb és a legkitünőbb ágának, mintegy a zsidóság arisztokráciájának tekintette a spanyol zsidóságot. És most a zsidóságnak éppen ezt a részét érték a legsúlyosabb csapások. A kiűzetés, az erőszakos megkeresztelés, a legborzalmasabb halál, kétségbeesés, éhség, pestis, máglya, hajótörés, mindezek a szenvedések alig tizedrészére apasztották le a spanyol zsidók százezreit. A megmaradtak pedig mint kísértetek bolyongtak szerteszét, országból országba hajszoltatva és ők, a zsidók nemesei, kénytelenek voltak, mint koldusok kopogtatni testvéreik ajtajain.

Sok német zsidót is kiűzetés ért ebben az időben, de az ő nyomoruk távolról sem volt olyan borzalmas, mint a spanyol zsidóké.

Hiszen a német zsidók nem ismerték sem a haza édességét, sem az élet kényelmeit, megedződtek a szenvedésekben, vagy legalább is megszokták a szegényt és a gyalázatos bánásmódot.

Egy fél évszázaddal a spanyol és portugál zsidók kiűzése után, mindenütt menekülőkkel lehetett találkozni, itt egy egész csoporttal, ott egy-egy családdal, vagy egyes vándorlókcal. Aféle népvándorlás volt kicsiben, amely nyugatról kelet felé indult, legtöbbszörre Törökországba, mintha a zsidók régi hazájukba akartak volna térni.

E vándorlás a legszomorubb látványok egyike volt. A bizonytalan bolyongás csapásai, a megaláztatások, megszégyenítések és mindenféle támadások keservebbek voltak a halálnál. Nehány példa, amely a zsidóság történetében szerepet vivő, magasállású egyéniségek sorsáról szól, némi fogalmat nyújthat ezekről a szenvedésekről.

A portugáliai Jachják egyik sarjadéka, Don Dávid b. Salamon Jachja született 1440 körül, meghalt Konstantinápolyban 1504-ben, egy magasállású, nagy tudományú, gazdag férfiú, a szegények egykori jötevője és támasza kénytelen volt családjával alamizsnáért könyörögni. Ez a Don Dávid a messze szétágazó Jachják családjában a harmadik rabbi volt Lisszabonban, és két művével, amelyet ugyancsak Lisszabonban írt, nagy hírnévre tett szert és számos tanítványt vonzott szülővárosába. Egyszere csak II. Joao király hirtelen letartóztatta. Azzal vádolták, hogy segítségükre volt a Portugáliába menekült spanyol maranusoknak.

Gyalázatos halált szántak ezért neki, de sikerült menekülnie családjával együtt. Vagyonának legnagyobb részét azonban elvesztette. Nápolyban, ahova menekült, még szomorubb sors érte.

Ebben az időben a vakmerő, de amellett gyöngye VIII. Károly francia király a fejébe vette, hogy meghódítja Itáliát, leigazza Görögországot, megbuktatja a török birodalmat és aztán keresztes hadjáratot indít, hogy így híressé tegye a francia nevet az egész világon. A hőbortos terv természetesen nem sikerült. Csak rövid időre, alig két évre birta Nápolyt meghódítani, (1495 február havától 1496. végéig) és ezt is inkább az olasz fejedelmek elvetemedettsége és kétszínűsége, az olasz viszonyok züllöttsége és VI. Sándor pápa intrikái folytán, mint ragyogó hadviselése által.

De ez a rövid idő is elég volt arra, hogy a sok spanyol menekültet, akik Abrabanel közbenjárása által a nápolyi királyságban letelepedhettek, nyomorba döntse. A „francia légy“ ép oly mérgesen csipte meg szegényeket, mint a „spanyol skorpió“. Hiszen a franciák a keresztény lakossággal

szemben is úgy viselkedtek, mint utonálló rablóbandák, hogy számíthattak volna kiméltre a zsidók!

Mint a galambok a vérengző keselyük karmai elől, úgy rebbenetek szét a zsidó száműzöttek a francia csapatok érkezésekor, ha ugyan időt hagytak nekik a hóhérok, hogy vagyonuk hátrahagyásával megmenthessék pusztá életüket. Azok, akik nem bírták tovább a vándorlást, kikeresztelkedtek. Dávid Ibn Jachja elveszítette a Portugáliából megmentett vagyonának maradványát és csak értékes könyvtárának eladásával szerezhetett annyi pénzt, hogy családjával együtt Corfuba és innen Artába vándorolhasson.

Törökországba akart költözni, de ekkor már oly nyomorba jutott, hogy kénytelen volt kolduló leveleket intézni egy Messeni nevű tudós és gazdag zsidóhoz, hogy válságos helyzetén legalább némileg enyhítsen. Így érhetett csak el a szerencsétlenek Eldorádójába, Törökországba, ahol nyugodtan fejezhette be életét.

Roszzabban járt rokona, Don József Ibn Jachja, aki mint hetven éves aggastyán menekült Portugáliából. Három fiával, menyeeivel, rokonaival és vagy 100.000 kruzádóra rugó vagyonával ült hajóra, de a hajóskapitány spanyol partra vitte, ahol máglyahalál várt rá és családjára. Egy portugál grande, Don Alvaro de Braganza, aki József Ibn Jachjával, valamiért Abrabanellel régebben baráti viszonyt tartott fenn és aki II. Joao király despotizmusa elől Spanyolországba menekült, pártját fogta a szerencsétleneknek és megmentette őket a biztos haláltól.

Don Alvaro kieszközölte, hogy József Ibn Jachja és családja tovább vándorolhasson.

Csak öt havi viharos tengeri út után érkezett a sorsüldözött család Pizába, ahol éppen VIII. Károly francia rablócsapatai tanyáztak. A virágzó pizai hitközség, ahol Pizai Jechiel fiai annyi áldozatkészséget tanusítottak a spanyol zsidó emigránsok iránt, egészen ki volt fosztva.

Don Józsefet és családját a franciák elfogták és börtönbe vetették. Egyik menyee, aki férfiruhában menekült Portugáliából, női becsületét féltvén, levetette magát a husz rőfnyi magasságu toronyból. A többiek csak vagyonuk visszahagyásával jutottak hosszú fogság után szabadságukhoz.

Florenzben, ahova Pizából menekültek, szintén nem volt maradványuk, mert ez a város a franciák elvönulása után vad szenvedélyek színhelyévé lett, ahol a rajongó Girolamo Savonarola hívei és ellenségei viaskodtak egymással.

Ferrarába menekültek tehát. A ferrarai herceg eleinte szívesen fogadta őket, de később a portugál udvar azzal vádolta meg a Jachjákat, hogy vagyonukkal és tekintélyükkel visszahódítják a maranusokat a zsidóságnak. A Jachja-család erre ismét börtönbe került és csak nagy pénzáldozatokkal szabadulhatott ki.

Az agg Don József ezt nem sokáig bírta, mert röviddel rá, 1498-ban meghalt.

A nemes Abrabanel családnak is sok csapáson és vándorláson kellett keresztülmennie. Don Izsák Abrabanel, aki Nápolyban a tudománykedvelő I. Ferdinánd király és fia, Alfonzo udvaránál magas álláshoz jutott, kénytelen volt a franciák közeledésekor elhagyni a várost, hogy királyi pártfogójával együtt Siciliába meneküljön. A francia bandák kifosztották Abrabanel házát és elpusztították könyvtárát, amelyet addig száműzetésből száműzetésbe hurcolt magával s mely olyan becses volt előtte, akárcsak az élete. Nem csoda, hogy elegiában siratta meg drága könyveit.

Alfonzo király halála után Abrabanel Corfuba menekült, de csak addig maradt itt, míg a franciák el nem hagyták Nápolyt, azután Monopoliba (Apulia) költözött, ahol átdolgozta műveit. A vagyont, amelyet a portugál és spanyol udvar szolgálatában szerzett, elvesztett, felesége és gyermekei elszéledtek, ő maga szomorú életet folytatott, melyben csak a szentírással való foglalkozás nyújtott neki némi vigaszt.

Legidősebb fia, Jehuda Leon Medigo Abrabanel, Genuában tartózkodott, ahol egyetlen fiának erőszakos kikeresztelésén gyászolva, eszményi foglalkozásokban keresett vigasztalást.

Leon Abrabanel sokkal miveltebb, gondolatokban gazdagabb volt atyjánál és megérdemli, hogy külön méltatásban részesüljön.

Leon Abrabanel az orvostudományt, mely a *Medigo* melléknevet szerezte meg neki: csak kenyérstudiumának tekintette; míg asztronómiával, matematikával és metafizikával tiszta lelkesedésből és a tárgy iránt való szeretetből foglalkozott. A sokat csodált Pico de Mirandolával, kivel utóbbinak haláláig barátságot tartott, Genuában való letelepedésekor ismerkedett meg.

Leon Medigo sajtós viszonyok közt találkozott sok ifjúkori ismerősével, spanyol grandokkal, sőt Fernando királylyal is, aki családját és a zsidók ezreit halálba és nyomorba kergette. Orvosa lett ugyanis Gonsalvo de Cordova, Nápoly meghódítójának és alkirályának. A hőslélekű, szeretetreméltó és pazar de Cordova nem osztotta ura gyűlöletét a zsidók iránt. (Egyik utódja lelkes ápolója lett a zsidó iro-

dalomnak.) Midőn Fernando király, Nápoly meghódítása után (1504.) megparancsolta, hogy a zsidókat, ép úgy mint Spanyolországból, innen is üzzék ki, Gonzalvo de Cordova azt felelte, hogy ez nagy hátrányára válnék az országnak és a királyi parancsot nem is teljesítette.

A zsidók ennek következtében még egy ideig maradhattak a nápolyi királyságban.

A Spanyolországból és Portugáliából bevándorolt maranusok ellen azonban Fernando király felállította a beneventi inquisitiót, mely borzalmasságaival a spanyolországin is túltett.

Két évig volt Leo Medigo Gonsalvo de Cordova orvosa (1505—1507.); mint ilyen találkoztott vele Fernando király, amidőn Nápolyban járt.

A spanyol király hazautazása és a vicekirály elbocsátása után (1507. június); Leon Abrabanel visszatért atyjához, aki ekkor Velencében lakott.

Izsák Abrabanel második fia, II. Izsák először Reggióban (Calabria) élt mint orvos, később Velencébe költözött és magához vette atyját is.

Legfiatalabb fia, Sámuel, aki később erős támasza lett hitsorsosainak, aránylag még a legjobban járt. Mig családja ide-oda hánykolódott, ő egy csendes tanház árnyékában huzódott meg Salonichiban, ahova atyja kiképeztetés végett küldötte.

Az idősebb Abrabanel még egyszer lépett politikai pályára. Velencében egy konfliktust simított el, mely a portugál udvar és a velencei köztársaság között a keletindiai gyarmatok miatt kitört. Nehány befolyásos szenátor felismerte ebből az alkalomból Abrabanel politikai és pénzügyi képességeit és ezentul fontosabb állami ügyeknél kikérték tanácsát. Csak hogy a sok szenvedés és hányatás megtörte az erejét. Még hatvan éves kora előtt megszállta az aggkor gyengesége.

Egy responsumában (1507-ből), amelyet egy tudományszomjas candiai férfiuhoz, Saul Kohen Askenázihoz, Elia Del Medigo tanítványához és szellemi örököséhez intézett, panaszkodik, hogy az aggkori gyengeség túl korán lepte meg. De ha maga el is hallgatta volna, elárulnák gyengeségét az e korból származó iratai. A spanyol fanatizmus agyonhajszolt áldozatainak érctestüeknek kellett volna lenniök, hogy annyi megpróbáltatás és sorscsapás meg ne törje őket.

Hű képet ad a spanyol zsidó száműzöttek nyugtalan vándorlásáról egyik bajtársuk élete, aki egyébként nem tett szert jelentőségre, de kitarásával és a szerencsétlenek bátorításával hirnevet szerzett. E férfiu

Izsák b. Abrahám Alerib (született 1489 körül, meghalt 1578 után), akinek a zsidó irodalom némely értékes mű megmaradását köszönheti. Félig komolyan, félig tréfásan írja önmagáról:

— Olyan órában születtem, midőn a Jupiter csillag átment a halak állatkörén. Ez az összetalálkozás az asztrológiai születési táblázat szerint *vándorélelet* jelentett. Habár béna volt mindkét lábára, mégis egész életén át városból városba vándorolt, majd vizen, majd szárazföldön. Még mint fiú menekült Spanyolországból és Nápolyban őt is az a sors érte, amely a spanyol zsidó kiűzöttek életét elkeserítette. Igy sántikált országból országba, néptől néphez, amelyeknek nyelvét nem értette és amelyek nem kíméltek sem aggastyánt, sem gyermeket, míg végre Egyiptomban, egy számüzötnél, aki közben itt tekintélyes állásba jutott, néhány évre pihenőt talált.

De ki követhetné a feltört lábakkal és megtört szívvvel bolyongó számüzöttek nyomait, amíg valahol nyugalmat, vagy siri békét lelhetnek?

S éppen e mérhetetlen szenvedések emelték a szefard zsidók öntudatát olyan magaslatra, amely szinte gőgnek látszik már. Akit isten keze oly nehezen sújtott, aki ily kimondhatatlan sokat szenvedett, az különös kiválasztottja lehet a gondviselésnek; ez a gondolat, vagy ez az érzés élt többé-kevésbé tisztán és világosan a megmaradt spanyol zsidók lelkében. A pyreneusi félszigetről való száműzetésüket harmadik exiliumnak tekintették, magukat pedig Isten különös kedveltjeinek, akiket éppen irántuk való nagy szeretetből a legszigorubban fenytett meg. Őket választotta ki az Isten arra, hogy rajtuk megmutassa, mit képes az ő Izraelje elszenvadni hitéért, Istenéért. És amit alig lehetett elvárni, emelkedett hangulat szállta meg őket, amelyben minden fájdalom és minden szenvedés megtisztult. Mihelyt egy kissé megszabadultak ezerszeres nyomoruk terhétől és megkönnyebbülten lélegzettek fel, fegyenesedtek és magasra emelték fejüket. Mindent elveszítettek, csak spanyol grandezzájukat és előkelő lényüket nem.

Bármennyire megalázta őket a sors, nem hagyta el büszkeségük, és mindenütt érvényre juttatták, ahol vándor lábaik pihenőre találtak. Volt is félig-meddig joguk hozzá. Mert, ha a tudományellenes, tulszigoruan vallásos irány terjesztése folytán vissza is maradtak a tudományok művelődésében, elveszítve évszázados mesteri hírességüket, mégis jóval fölötte állottak a többi országok zsidóságának és eme felsőbbtségük megnyilatkozott külső megjelenésükben és nyelvükben is. Hazájuk iránti szeretetük olyan nagy volt, hogy nem engedtek szívükben helyet a gyűlöletnek, amelyet üldöző mostohaanyjuk ellen érezhettek volna.

Ahova érkeztek, mindenütt spanyol, illetőleg portugál gyarmatokat alapítottak. Elvitték a spanyol nyelvet, a spanyol méltóságot és előkelőséget Afrikába, az európai Törökországba, Szíriába, Palesztinába, Itáliába és mindenüvé. Ahol letelepedtek, annyi szeretettel ápolták a spanyol szellemet, hogy az mai napig fennmaradt ivadékaik között.

A spanyol zsidók nem olvadtak bele azoknak az országoknak a zsidóságába, ahol barátságosan fogadták, hanem megtartották különállásukat, mint a zsidóság nemessége és virága és csakhamar vezető szerepekhez jutottak a községekben. Ennek oka, hogy a spanyol és portugál zsidók tisztán beszélték hazájuk nyelvét, amely a hódítások és Amerika felfedezése folytán világnyelv lett, részt vettek irodalma fejlesztésében és azért a keresztényekkel való érintkezésben férfiasan és bátran léphettek fel, nem úgy, mint a német zsidók, akik épen azt, ami az embert emberré teszi, a szép és tiszta nyelvet, megvetették és a zagyvalékos zsargon beszédet, valamint a keresztényektől való elkülönülést vallásosságnak tekintették.

A szefard zsidók általában nagy súlyt fektettek a szép formára, az izlésre, a viseletre, az eleganciára és épügy az eszmecsere eszközére. A spanyol és portugál rabbik hazájuk nyelvén prédikáltak a zsinagógában és nagy fontosságot tulajdonítottak a tiszta kiejtésnek. Azért nem fajult el az ő nyelvük — legalább kiűzetésük után — zagyva zsargonná.

„Salonichiban, Konstantinápolyban, Alexandriában, Kairóban, Velencében és más kereskedelmi városokban a zsidók csak spanyol nyelven közvetítik üzleteiket. Ismertem zsidókat, akik habár még nagyon fiatalok voltak, a kastiliai nyelvet nagyon tisztán beszélték, sőt tisztábban, mint én.“ Így ítélt róluk egy keresztény író (Consalos de Illescas. *Historia pontifical y catolica.*) körülbelül egy fél évszázaddal kiűzetésük után. A német zsidók zagyva nyelvéről még a szelidlelkű Izsák Abrabanel is megvetően nyilatkozott és csodálkozott, hogy a német származású Saul Kohen de Candia oly tisztán kezeli a héber nyelvet.

— Bámulom, — írta Abrabanel, — hogy a német zsidók között is akad, aki ily szép nyelvezettel tud írni, holott még nagyjaik és rabbijnusaik is ügyetlenül és tehetetlenül dadognak.

A spanyol és portugál zsidók eme felsőbbiségét nyelvben, modorban és tapasztalatban, a német zsidók, akikkel mindenütt találkoztak, elismerték és csodálták. Azért játszottak azok mindenütt vezérszerepet és kisebbségük ellenére kormányzóivá lettek a más nyelvű községeknek. Felsőbbségükhöz hozzájárul még az is — igen sok községben bizo-

nyára ezért tekintették őket utmutatóknak, — hogy hitestestvéreik a legsúlyosabb próbát megállott vértanuknak tekintették őket. A spanyol zsidók ennek folytán nemcsak az intelligenciát, de a szentséget és a rendíthetetlen hithűséget is képviselték a többi zsidók között. Száműzetésük első évszázadában ők a történeti események egyetlen hordozói, az ő szavukat hallani mindenütt, ők szolgáltatják a rabbinusokat, írókat, gondolkodókat és fantasztákat, míg a német és olasz zsidók ebben az időben csak szerény kis helyet foglalnak el.

Az északafrikai partvidék tele volt spanyol zsidókkal, akik az 1391-iki üldözések óta itt kerestek menedékhelyet. Szafitól, Marokko délnyugati városától az északkeleti Tripolisig igen sok spanyol nyelvű zsidó község alakult. És ha a kis barbár tryannusok és a züllött mórok gyűlöltek és gyakran szégyenfolt viselésére is kényszerítették őket, mégis elég terük nyílt e kiváló zsidóknak, hogy kitűnhessenek és magas polcra emelkedhessenek.

Marokkóban egy gazdag és tudós zsidó, aki az ország fejedelmének jelentékeny szolgálatokat tett, nagy tekintélynek örvendett. Fezben, ahol a spanyol menekültek tömegesen éltek, 5000 családból álló község volt és ennek a tagjai tartották a kezükben az ipar minden ágát. Egy Sámuel Alvalensi nevű zsidó, valószínűleg a hasonló nevű rabbi unokája, olyan tekintélyben állott a királynál és a lakosságnál, hogy szellemének és vezetésének mindenki készséggel alávetette magát. Midőn a Merino és Xerif család között trónvillongások törtek ki, Sámuel az előbbihez csatlakozott és 1400 zsidó és mór harcossal Centa mellett leverte az ellenfél csapatát és a maga fejedelmének juttatta a koronát.

Tlemzenben (Tremcen) a város lakosságának tulnyomó részét a spanyol zsidók alkották. Idejött a spanyol zsidók kiűzetése után a tizenhét éves Jakob Berab (született 1474-ben, meghalt 1541-ben), korának legélesebb elméjű rabbinusa, aki kortársával, a német származású, erőszakos és összeférhetetlen Polak Jákobbal versenyzett az elsőbbségért.

Jakob Berab Maquedában, Toledo mellett született, sok viszontagság, nélkülözés és bolyongás után Tlemzen székvárosába érkezett és innen Fezbe vándorolt, ahol a község rabbijává választotta; itt működött csendes tanházában, amíg a fanatikus spanyolok meg nem hódították Északafrikát, feldulva a menekült zsidók békés azilumát.

Algierban szintén spanyol zsidó állott a község élén, II. Duran Simon (született 1439, meghalt 1510 után), a filozofiai képzettségű

Duran Salamon fia, aki testvére II. Duran Cemach után foglalta el a rabbiniusi széket. Mind a két testvér nagytekintélyű rabbinikus autoritásként szerepelt és mindegyikhez fordultak halachikus döntésekért.

II. Duran Simon védője és oltalmazója volt hitsorsosainak és segítő mentője a spanyol száműzötteknek, akik közelébe kerültek. Mert Duran nem rettent vissza semmiféle áldozattól, ha a vallásosságról, erkölcsösségről és hittestvérei megmentéséről volt szó.

Ötven zsidó menekült hajótörést szenvedve, Sevilla partjára vetődött. A fanatikus spanyolok börtönbe vetették őket és két évig fogva tartották. Halálos ítélet várt rájuk, de végül kegyelmet kaptak, azaz eladták őket rabszolgáknak. Így kerültek a szerencsétlenek Algierba, ahol Duran hétszáz aranyért, melyet községre összerakott, kiváltotta őket.

A spanyolok hódítási vágya és fanatizmusa elkeserítette Duran Simon utolsó éveit és nyomorba döntött sok északafrikai községet. Miután Ximenes kardinális, a harmadik főinquizitor, az alkalai egyetem szervezője és a sötét és kegyetlen spanyol zsarnokság megalapítója, meghódította keresztrel és karddal Orant, az irigy Fernando királynak nem volt többé nyugta és ő is hasonló babér után vágyott. Pedro Navarra vezetése alatt hajóhadat küldött Bugia és Tunis meghódítására. Bugiát két heti ostrom után elfoglalták (1510 január 31.) és a várost teljesen kifosztották. A zsidók részint elmenekültek, részint fogságba kerültek. Utóbbiak mindannyian áldozatául estek az inquizició vérengző hóhérainak.

Mihelyt Bugia elfoglalásának híre Algierba eljutott, a lakókat leirhatatlan félelem fogta el és a legtöbben szökésben kerestek menedéket. A hetvenkét éves, agg Duran Simon faluról-falura vonszolta fáradt tagjait és Almadiába akart menekülni.

A bekövetkező események azonban nem igazolták a nagy félelmet; az algieri lakosság önként alávetette magát a spanyol hódítóknak, hűséget esküdtek a spanyol királynak és megígérték, hogy évi adót fizetnek neki. A zsidókat sem bántották, de megsarcolták őket és teljes váltságdíjat kellett fizetniök, mintha hadifoglyok volnának.

Tripolis nyolcszáz családú községe egészen fogságba jutott. A tuniszi zsidók sem jártak jobban, minthogy az a város is kénytelen volt a spanyolok előtt meghódolni. Két tekintélyes spanyol zsidó férfiú lakott ebben a városban, az egyik a töténetíró és asztronomus Zakuto Ábrahám, a másik Alsakar Mózes.

Zakutot, akinek a pyreneusi félszigeten keresztény és mohamedán tanítványokból álló nagy matematikai és asztronómiai iskolája volt és

akinek később nyomtatásban megjelent iratait sokan olvasták és használták, a spanyol fanatizmus hosszú bolyongásra kényszerítette és csak sok szenvedés árán menekült meg a haláltól. Tunisban élt néhány évig és itt fejezte be inkább híres, mint használható krónikáját, a „Szefer Juchaszint“ (1504). Történeti munkának nem igen nevezhetjük ezt az iratát, hanem inkább a zsidó történelem, helyesebben a zsidó irodalom-történet vázlatának. Zakuto művének csak az az érdeme, hogy megpendítette a történeti kutatást a zsidók között, mert nagyon távol áll a művészettől és tökéletességtől egyaránt. Összehordta a neki hozzáférhető munkák adatait, minden történetírási forma nélkül. Még korának történetét, a spanyol és portugál zsidók szenvedését sem állította össze áttekinthető módon.

Azonkívül kronológiai adatai sem mindig megbízhatók.

Zakuto krónikája viszontagságos korának szülöttje. Reszkető kézzel és szorult lélekkel írta és minden segédeszköz nélkül.

És mint ilyen határozottan figyelmet érdemel.

Zakutoval egyidőben élt Tunisban Mózes b. Izsák Alsakar (született 1470 körül, meghalt 1532—1538 között), aki azelőtt Zamorában tartózkodott és a spanyol zsidók kiűzése után fogságba esett, ahonnan csak nagynehezen szabadult ki. Végre menekülhetett, hajóra szállt, melyet tengeri vihar támadt meg. Csodával határos, hogy a hullámok közt el nem pusztult.

Alsakar éleseszű talmudista volt. Miként mestere, az ifjan elhalt Alvalenzi Sámuel, ő is helyesen és egyenesen gondolkodó fej volt, minden elfogultság és egyoldalúság nélkül. Sokat foglalkozott a kabalával, de tekintetét mindig a filozofia magaslatai felé irányította. Alsakar ebben a sötét korban védelmére mert kelni Majmuni filozofiai rendszerének.

A spanyol fegyverek, amelyek a északafrikai zsidókat annyira megrettentették, Zakutot és Alsakart is Tunis elhagyására birták. Hiszen eléggé ismerték már a spanyolok embertelenségét a zsidókkal szemben. Zakuto Törökországba vándorolt, ahol nemsokára (1515 körül) meghalt, Alsakar pedig Egyiptomba menekült, ahol gazdagsága és sokoldalú tudományos képzettsége révén magas állásba jutott.

Egyiptomban és nevezetesen a fővárosban, Kairoban szintén sok zsidó menekült telepedett le és rövid idő alatt tulsulyra jutottak a város ős zsidó lakosaival szemben. Mikor a spanyol zsidók ide érkeztek, az összes egyiptomi községek élén, miként a régi időkben, egy zsidó főbiró, vagy „fejedelem“ (Nágid, Res) állott. Ebben az időben

(1490—1525 körül) a gazdag és nemes Izsák Kohen Salal volt a nágid, aki rokonát Náthán Salált követte a méltóságban. Szilárd jellemű, talmudikus képzettségű férfiú volt, aki nagy tekintélyét, amelyet az egyiptomi szultán is elismert, községeinek felvirágoztatására és az Egyiptomba vetődött zsidó menekültek támogatására használta fel.

Izsák Kohen Salal nagy tiszteletben állott ezért kortársai előtt.

Irigység nélkül segítette az érdeemes spanyol menekülteket magas hivatalokba, ami által aztán a spanyol zsidók egyre nagyobb befolyáshoz jutottak. Így pl. Sidillo Sámuel (született 1455 körül, meghalt 1530-ban), az utolsó toledói rabbinak, Izsák de Leonnak tanítványát, bevásztatta a kairói rabbikollégiumba, ahol csakhamar magas pozícióba jutott.

Még híresebb lett egy másik spanyol származású menekült Dávid Ibn Abi Zimra (született 1470 körül, meghalt 1573-ban), a misztikus József Saragossi tanítványa, aki Egyiptom első rabbinikus autoritásként szerepelt.

Még sok spanyol zsidó tudós talált menhelyet Egyiptomban, így Jakob Berab és Mózes Alsakar is, továbbá a kevésbé ismert Ábrahám Ibn Sosan, akik szintén a kairói rabbikollégium tagjaivá lettek.

Politikai változás a spanyol zsidókat az egyiptomi zsidóság élére emelte. A Nilus vidéke és a hozzátartozó Szíria és Palesztina, amelyek meghódítása annyi nehézségbe került a konstantinápolyi szultánoknak, minthogy az igazhívő törökök is soká ellenezték a bekebelezést, végre I. Selim kezébe kerültek. Az Aleppo melletti döntő ütközetben a török szultán fényes győzelmet aratott az utolsó mameluk szultánon, Kanszu Algavrin és utja Szíriából Egyiptomba diadalmenethez hasonlított. Selim (1517 elején) ura lett mindazoknak az országoknak, amelyek azelőtt kisebb-nagyobb önálló államokként szerepeltek. Az utolsó egyiptomi szultán tragikus véget ért, ép úgy a hirtelen megválasztott, de csak egy napig uralkodó Tumbanbeg szultán.

Sajátságos, hogy a török zsidók mily melegen érdeklődtek Egyiptom meghódítása iránt. Egy Salamon del Medras nevű kabbalista misztikus számításokkal akarta megtudni, hogy vajjon Selim hadjárata sikeres lesz-e és hogy melyik évben fogja meghódítani Egyiptomot. És a legenda szerint meg is tudott előre mindent.

Az 1517-ik év nyarát arra fordította Selim, hogy új rendet teremtsen Egyiptomban, hogy minden tekintetben függővé tegye Törökországtól és hogy általában provinciává változtassa, amelyben egy általa kinevezett pasa uralkodjék. A spanyol eredetű Ábrahám de Castrot tette

meg albérlőjének és ez gazdagságával és nagy befolyásával uralkodó tekintélyre tett szert az egyiptomi zsidók között.

Ábrahám de Castro igen bőkezű jótévő volt, évente több mint 3000 aranyat fordított jótékony célokra és általában élénk részt vett hitsorsosainak minden ügyében.

Az egyiptomi zsidók régi szervezetét I. Selim vagy talán Cheibeg vicekirály lényegesen megváltoztatta. Addig évszázadok óta a főrabbi és a főbíró állott az összes egyiptomi községek élén és ennek a méltóságnak a viselője fejedelmi hatalommal volt felruházva, ép úgy mint egykor a babyloni, vagy bagdadi exilarcha. A főrabbi vagy fejedelem (nágid) mint legfőbb fórum nevezte ki a községek rabbijait, döntött a zsidók pöreiben és jóváhagyta vagy megsemmisítette a községi előjárók intézkedéseit. Ezekért a funkciókért magas jövedelmet élvezett.

Ezt a rendet megszüntette a török uralom.

Minden község önállóságot és autonóm jogokat kapott, külön választhatott rabbit és önállóan intézkedhetett minden belső ügyében.

Az utolsó egyiptomi nágid, vagy főrabbi, Izsák Salal, elvesztette hivatalát és Jeruzsálembé költözött, ahol a növekvő hitközség jótévője lett.

A kairoi rabbinátust a spanyol Dávid Ibn Abi Zimra nyerte el, akit nemes jelleme, nagy tudása és általánosan elismert tekintélye egyaránt képesített erre az állásra. Azt beszéltek róla, hogy házában kincset tart elrejtve, amelyből az egyiptomi, jeruzsálemi, hebroni és szafeti jámborokat támogatja.

Dávid Ibn Abi Zimra tekintélye oly magasra emelkedett, hogy megszüntethette a két községcsoport között, a moghrobinok (afrikaiak) és mostarabok között évek óta dúló harcot, és hatályon kívül helyezhetett egy szokást, amely évszázadok óta kísérte a zsidóságot.

A babyloni zsidók ugyanis több mint tizennyolc évszázaddal ezelőtt meghonosították a szíriai, vagy szeleucida évszámítást (minjan jevanim, minjan setarót), amely Seleucos szir királynak Nagy Sándor seregei fölött aratott győzelmét akarta megörökíteni. A szir birodalom és a szeleucidák rég elpusztultak, Szíria egymásután zsákmánya lett a rómaiaknak, bizánciaknak, mohammedánoknak, mongoloknak és törököknek; a babyloniai és az egyiptomi zsidók mégis megtartották ezt az időszámítást és használták nemcsak történeti emlékeknél és világi okmányoknál, hanem vallási célokra, válólevelek és hasonló okmányok kiállításánál is.

A palesztinai és európai zsidók között más időszámítás divott. Ezek az éveket a templom elpusztulásától, vagy a világ teremtésétől

kezdve (Aera mundi) számították. A babyloniaiak és egyiptomiak oly szigoruan ragaszkodtak a szeleucida aerához, hogy minden válóleulet, amely nem ilyen dátummal volt kiállítva, érvénytelennek deklaráltak.

Ezt az elavult időszámítást megszüntette Egyiptomban Dávid Ibn Abi Zimra és bevezette helyette a már általánosan elfogadott időszámítást a világteremtés óta.

Ujítása nem talált ellenkezésre.

A bevándorolt szefard zsidók tulsulya az ősközség többsége (a mostarabok) fölött oly biztos és szilárd volt, hogy meg mertek szüntetni egy Majmunitól származó több, mint háromszáz évig érvényben tartott szokást. A mostarabok Majmuni óta megszokták, hogy a zsinagógában a főimákat csak az előimádkozó mondja el, míg a közönség hallgat. Ezzel a szép és áhitatkeltő szokással sehogy sem tudtak a spanyol zsidók megbarátkozni; talmudellenesnek, törvénybe ütközőnek tartották, habár az általuk is tisztelt Majmuni honosította meg. A sok szenvedés vallási tulzásokba kergette a spanyol zsidókat. Szószólójuk ebben a változásban Dávid Ibn Abi Zimra a főrabbi volt.

Az ő rabbinátusa alatt sulyos veszedelem fenyegette a kairoi zsidó községet.

A negyedik vicekirály és egyiptomi pasa, Achmet Saitam, aki ezt a magas méltóságot Rhodus mellett tanusított hősiessége jutalmául kapta, függetlenné akarta tenni Egyiptomot Törökországtól, hogy mint önálló király uralkodhasson rajta. Midőn első lépései sikerhez vezettek, felszólította a zsidó Ábrahám de Castrot, hogy veressen pénzt az ő nevével. De Castro szinleg beleegyezett és kérte a pasát, hogy ismétlje erre vonatkozó felszólítását írásban is. Midőn ezt az írást megkapta, elmenekült Egyiptomból és Konstantinápolyba sietett, II. Sulaiman udvarába, hogy jelentést tegyen a pasa árulásáról.

Achmet Saitam terve meghiusult, de boszuságában az összes zsidók ellen fordult. Nehányat börtönbe vettetett és megengedte a mamelukoknak, hogy szabadon fosztogassanak a kairoi zsidó negyedben. De midőn egyik tanácsosa figyelmeztette, hogy a zsidók vagyona jogilag az uralkodóé, beszüntette a fosztogatást, magához hívatta a város legelőkelőbb tizenkét zsidóját és egy roppant pénzösszeg előteremtésére szólította fel őket. Ha néhány nap alatt a pénzt be nem szolgáltatják, megöleti a város összes zsidóit feleségestül, gyermekestül.

A község könyörgése hiábavaló volt. A kegyetlen pasa még embertelenebb fenyegetésekkel felelt a könyörgésekre.

Ebben a reménytelen állapotban a kairói zsidók istenhez fordultak. Az ősz Sámuel Sidillo összegyűjtötte a zsinagógába a tizenkét éven alóli gyermekeket, akik szintén a halálnak voltak szánva és ezeknek az ártatlanoknak szivetszagató fohászzkodása oly mély hatást gyakorolt a lelkekre, hogy a jelenet sokáig felejthetetlen maradt.

Közben összegyűjtöttek egy jelentékeny összeget és felajánlották a pasának, hogy egyelőre fogadja el ezt, amíg a többit is előteremthetik. De minthogy ez az összeg tizedrésze sem volt annak, amit Achmet Saitam követelt, a vicekirály titkára bilincsbe verette a gyűjtőket és kijelentette, hogy mihelyt ura kijön a fürdőből, kiadja a parancsot a zsidók kiirtására.

• Ebben a pillanatban óriási lárma hallatszott a fürdőből. Mohamed bég, a pasa egyik vezire, kinek hűségében Achmet Saitam megbizott és összeesküvő társai megtámadták a bitorlót a fürdőben és súlyosan megsebesítették. A hűtelen vicekirályt megerősített várába vitték a hivei, de a kairói lakosság, amelynek Mohamed bég szabad fosztogatást ígért, megostromolta a várat. Achmet Saitam megmenekült ugyan a várból, de újra elárulták, elfogták és lefejezték.

Mohammed bég megszabadította a börtönbe vetett zsidókat a bilincsektől és az összes kairói zsidókat a halálveszedelemtől.

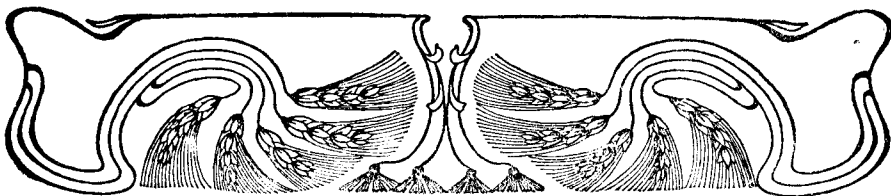
A megmenekülés napját (1524. Ádár 27. vagy 28.) az egyiptomi zsidók sokáig ünnepelték. (Kairói Purim, Furin Al-Missrajin.)

SZEMLE.

Jeruzsálem erkölcsi fellendülése. Obadja di Bertinoro és Izsák Salal, Szafet és József Saragossi. A zsidók Törökországban. I. Szuleiman és Mózes Hamon. A konstantinápolyi hitközség. Elia Mizrachi. A karaiták. Sealtiel, a török zsidók képviselője a szultán udvaránál. Salonichi és Drinápoly. A görög községek. Elia Kapszali. A zsidók Olaszországban és a pápák. Bonet de Lates. Az első ghetto Velencében. Sámuel Abrabanel és Benvenida Abrabanela. Ábrahám Farissol és összeköttetése a ferrarai udvarral. A német zsidók szenvedései. Jakob Loans és József Josze-
lin Rossheimből. A zsidók kiűzése Steierországból, Karintióból, Nürnbergből és más városokból. A zsidók Csehországban. Jakob Polák iskolája. A zsidók Lengyelországban és a német bevándorlók.

(1496—1525.)

spanyol és portugál zsidók bevándorlása Jeruzsálem és más palesztinai városok zsidó lakosságát is erősen megnövesztette, és itt is, mint mindenütt, ahol letelepedtek, csakhamar vezető szerephez jutottak. Alig hét év alatt (1488—1495) Jeruzsálem zsidó lakossága hetvenről kétszáz családra emelkedett és két évtized múlva (1495—1521) már ezeröttszázra rugott a jeruzsálemi zsidó családok száma.

Jeruzsálem zsidó lakosságának jólléte csak nyert az újabb bevándorlás által. Míg azelőtt majdnem az összes hitközségi tagok koldus-szegénységben sanyıldtek, három évtizeddel később már csak kétszázán voltak, akik alamizsnából éltek.

És ami még fontosabb, erkölcsi tekintetben is emelkedést lehetett észlelni, ami szintén a bevándorlás eredménye volt. Jeruzsálem nem volt többé rablóbarlang, aminek Obadja di Bertinoro mondotta; a hitközségi tagokat nem szipolyozta ki az erőszakoskodó előljáróság. Egyetértés, jogérzet és béke uralkodott. A ceremoniális vallásosságot tulzásba vitték ugyan, de nem állott többé ellentétben felháborítóan erkölcstelen életmóddal.

Sokat, nagyon sokat járult hozzá Jeruzsálem erkölcsi fellendüléséhez a szelid és jámbor olasz prédikátor, Obadja di Bertinoro, aki több mint két évtizeden át oktatta az egyre növekedő községet benső vallásosságra, nemes gondolkodásra és barbár szokások elvetésére. Mikor Jeruzsálembe érkezett, a következőket írta egyik rokonának:

„Ha volna ebben az országban egyetlen nemes lelkű zsidó, aki értene nagyobb testület irányításához és vezetéséhez, nagy befolyást gyakorolhatna nemcsak a zsidó, hanem a mohamedán lakosságra is.

Mert az utóbbiak egyáltalában nem gyűlölik a zsidókat, sőt némileg tisztelik is őket. De sajnos, az egész országban nem találni egyetlen fenköltebb gondolkozású zsidót sem; mind durva, embergyűlölő és haszonleső“.

Di Bertinoro még nem sejtette ekkor, hogy éppen reá vár az a föladat, hogy szelidítse a durvaságot, javítsa az erkölcstelenséget és nemessé változtassa az alantosságot. Szelid, szívmegejtő egyénisége lefegyverezte a gonoszságot és az irigységet és orvosolta a bajokat, amiket a jeruzsálemi községben felfedezett és ostromozott.

Obadja di Bertinoro valóságos áldás volt a szent város számára; eltávolította belőle a szennyet és tiszta ünnepi ruhát adott reá.“ Ha dicsérni akarnám, írja egy olasz bevándorló, nem tudnám kimeríteni a dicséretet, amely őt illeti. Ő a legtekintélyesebb férfiú az országban, az ő parancsszavára történik minden és senki sem mer neki ellentmondani. Mindenünnen felkeresik és tanácsát kérik, Egyiptomban és Babyloniában is elismerik, sőt a mohamedánok is nagy tisztelettel veszik körül. És emellett szerény és alázatos, gyengéd és mindenki számára hozzáférhető. Mindenki dicsőíni, mondván: „senki sem hasonló hozzá. Ha prédikál, nincs aki ne figyelne a szavára, a legkisebb nesz sem hallható, oly áhitattal hallgatják.“

A pyreneusi félszigetről jövő bevándorlók támogatták nemes munkájában, közöttük egy tudós és finomlelkű spanyol orvos, Dávid Ibn Sosan, aki nagy tiszteletben állott a jeruzsálemiek között.

Valószínűleg Obadja di Bertinoro és elvtársai közbenjárására jöttek létre azok a korszerű, kitünő határozatok is, amelyeket a hitközség mindenkire kötelezővé tett és kőtáblába vésve, a zsinagógába helyeztetett. Ilyen határozatok a következők:

„A mohamedán hatósághoz csak a legvégső esetben forduljanak a zsidók egymás között való pöreikkel “

„A zsidó bíró vagy rabbinus nem kényszerítheti a gazdag hitközségi tagokat, hogy közsükségletre előleget adjanak.“

„Akik a tanulásnak szentelik életüket, továbbá özvegyek és árvák fel vannak mentve a hitközségi adó alól.“

„Zsidók ne vegyenek hamis pénzeket és ha véletlenül hozzájutnak, ne adják tovább.“

„Aki a zsinagógának ajándékoz valamit, nem rendelkezhet tovább az illető ajándéktárggyal.“

A rendeletek között volt még az is, hogy a Sámuel próféta sirjára zarándoklóknak tilos bort, vagy egyéb részegítő italt inniok, mert

ezen a napon együtt szoktak zarándokolni férfiak és nők, még pedig az utóbbiak fátyol nélkül, és ha a bor feltüzelte az érzékeket, erkölcs-telenségekre vetemedtek.

Még nagyobb jelentőségre tett szert a szent város Izsák Salai bevándorlása által, aki vagyonával, tapasztalataival és tekintélyével nagy lendületet adott a hanyatlott Jeruzsálemnek.

Jeruzsálemen kívül nagy zsidó lakossága volt még a legfiatalabb palesztinai városnak, a galileai Szafetnek, amely nemsokára nemcsak versengett a fővárossal, hanem felül is multa. A tizenötödik század végén és a következő század elején csak háromszáz zsidó lakosa volt. Jelentékenyebb benszülött tudóssal, aki vezérszerepet játszhatott volna, sem igen dicsekedhetett. Jelentőségre és nagy befolyásra csak akkor tett szert, amidőn a spanyol származású József Saragossi telepedett le benne.

József Saragossi az volt Szafetnek, ami Obajda di Bertinoro Jeruzsálemnek. Spanyolországból (Saragossa) száműzve, Szicilián, Beiruton és Szidonon át Szafetbe érkezett és itt nyugvópontra talált. József Saragossi szintén szelid és szívet megejtő egyéniség volt és élete feladatául az egyetértés és összetartás hirdetését, a családi és községi harmónia emelését tűzte ki. Sőt a mohamedánok között is működött ilyen irányban és azért a muzulmán lakosság békeangyalként tisztelte. Midőn egyszer el akarta hagyni. Szafetet, a község mindent megtett, hogy szeretett vezérét visszatartsa; megszavazott neki 50 aranyat évi tiszteletdíjúl és ennek az összegnek két harmadát a városi kapitány fedezte a saját pénztárából.

József Saragossi honosította meg Szafetben a talmudstudiumot, de egyszersmind a kabalát is. Ő avatta ezt a községet a kabala fészkévé.

Szíria fővárosában, Damaskusban, az ősrégi mosztarab község mellett szintén alakult egy szefard község, amely ebben az időben ötszáz tagot számlált. A spanyol menekültek, nemsokára letelepedésük után gyönyörű zsinagógát építettek, amelyet Khataibnak neveztek el. Rövid idő alatt annyira megnövekedett a spanyol zsidók száma, hogy a városok szerint, melyekből származtak, több községre szakadtak.

A spanyol zsidó száműzöttek főárama az európai Törökországba szakadt. A 300.000 kiüldözöttnek maradéka tulnyomó részben itt talált menedékhelyet. Bajazet, I. Selim és II. Szuleiman szultán nemcsak, hogy türték a zsidók bevándorlását, hanem rendkívüli előzékenységgel támogatták is és a letelepedett zsidóknak ugyanazokat a jogokat és szabadságokat adták, amiket más lakosok, mint pl. az örmények és görögök élveztek.

Salamon Usque, a költő, lelkesedéssel ír a zsidók szabadságáról Törökországban.

„Nagy Törökország messze partu tenger,
Melyet Isten az irgalom csodabotjával
Ketté hasított, mint egykor a Vöröstengert,
Hogy átkelhessenek rajta a sors üldözöttjei.
S hullámok takarják el a szenvedéseket.
Nyitva állanak a szabadság kapui,
Hogy befogadják Jákob sebzett fiait.“

A bevándorlott zsidók eleinte nagyon szerencsés napokat éltek Törökországban, mert az aránylag fiatal állam szívesen látta őket. A törökök jó harcosok voltak, de rossz polgárok. A görögökben, örményekben és egyéb fajú keresztényekben nem igen bizhattak a szultánok, mert a keresztény államokhoz való szításuk miatt mindig árulástól kellett tartaniok, míg a zsidók odaadására, megbízhatóságára és hűségére biztosan számíthattak. A zsidók így részint vezérszerephez jutottak az államban, részint a polgári osztályt alkották. Nemcsak a nagy- és kiskereskedelem volt a kezükben, hanem az ipar és művészet is. Spanyolországból száműzött maranusok készítették a harcias Törökország számára a fegyvereket és hadi felszereléseket, ágyukat öntöttek, lőport gyártottak és tanították a törököket, miként kell vele bánni. Így szolgáltatót a kereszténység maga fegyvereket legnagyobb ellenségének, a törököknek és ezzel képessé tette, hogy csapást csapás után mérjen reá.

Különös szeretetnek örvendtek Törökországban a zsidó orvosok, Salamanca iskolájának ügyes tanítványai. Ügyességük, magas műveltségük, diszkrétójuk és okosságuk folytán jobban kedvelték őket, mint a keresztény, sőt mohamedán orvosokat. Ezek a zsidó orvosok a szultánok, vezírek és pasák udvarainál nagy befolyásra tettek szert.

I. Szelim szultán udvari orvosa a Spanyolországból, valószínűleg Granadából bevándorlott József Hamon volt, akitől fia, majd unokája örökölte a magas tisztséget. Fia, Mózes Hamon (szül. 1490 körül, meghalt 1565 előtt), az okos Szuleiman szultán udvari orvosa, még sokkal tekintélyesebb és befolyásosabb volt, mint az atyja. El szokta kísérni a szultánt hadjárataira is.

Perzsiából, ahová Szuleiman elvitte, egy tudós férfit hozott magával, Tusz Jakobot, (1535 körül), aki a pentateuchust perzsára fordította. Ezt a fordítást a kald és az arab fordítással együtt, Mózes Hamon a maga költségén adta ki.

Mint tolmácsok és nyelvtudósok is nagy szolgálatokat tettek a zsidók Törökországban. Hosszu vándorlásuk alatt kénytelenek voltak megtanulni kinzók nyelvét és ezáltal különös nyelvtelhetségre tettek szert.

A fővárosban, Kostantinápolyban, nagy zsidó község állott fönn, amely a spanyol száműzöttek bevándorlása által annyira megnövekedett, hogy nemsokára a legnagyobb zsidó hitközség lett Európában és több mint 30.000 lelket számlált. Negyvennégy zsinagógát és ugyanannyi községcsoportot tartott fönn. Mert a zsidó hitközség a török fővárosban nem alkotott szoros egységet, hanem több különböző csoportra szakadt, amelyek mind származásuk városai szerint alakulva, megtartani igyekeztek hazuról hozott szokásaikat, ritusaikat és liturgiájukat, sőt némelyek külön rabbikollégiumokat is fenntartottak.

A konstantinápolyi zsidók, valamint a többi török város zsidó lakói különböző csoportokká tömörültek, amelyek egymástól lehetőleg elzárkóztak és megakadályozták az egybeolvadást. Voltak az egyes városokban *castiliai*, *aragoniai* és *portugál* községek, sőt *cordovai*, *toledo*i, *barcellonai*, *lissaboni*, „*kahalok*“ (csoportok), továbbá *német*, *apuliai*, *messiniai* és *görög* községek.

Minden községcsoport önállóan vetette ki nemcsak a kultuszadót, amelyből templomait, hivatalnokait, szegényeit, kórházait és iskoláit tartotta fenn, hanem az államnak járó adókat is. Az állami adók, amiket a zsidóknak fizetniök kellett, eleinte csekélyek voltak, t. i. fejadót minden adóköteles (*charadzs*) után és egy bizonyos zsinagógai adót, még pedig három vagyoni osztály szerint: 200, 100 és 20 aspernyi (4, 2 és $\frac{2}{5}$ arany) összegben.

Az európai Törökországban is csakhamar vezető szerephez jutottak a szefard zsidók és az ő ritusaik váltak uralkodókká mindenütt.

Eleinte mindenestre a többségben lévő bennszülött zsidóság volt az uralkodó. A főrabbitságot az érdemes, de félreismerő Mózes Kapszali után (l. az előző kötetet) a valószínűleg bevándorolt és görög családból származó Elia Mizrachi töltötte be, aki Bajazet, I. Selim és talán Szuleiman szultán alatt is, miként elődje, tagja volt a divánnak és az egész török zsidóság hivatalos vallási fejeként szerepelt. Ezt a magas állást megérdemelte tudásánál és szilárd jelleménél fogva egyaránt.

Elia Mizrachi (született 1455 körül, meghalt 1525—1527 között), mint a német iskola növendéke és a páduai Juda Menz tanítványa, széleskörű talmudikus tudásra tett szert, de nem idegenkedett a világi tudományoktól sem. Értett és tanított matematikát és asztronomiát, amiről nyilvános előadásokat is tartott, ép úgy, mint a talmudról. Irt matema-

tikai és asztronómiai szakkönyveket, amelyek olyan népszerűvé lettek, hogy latinra is lefordították.

Fiatal korában heves harcokat folytatott a karaiták ellen, később azonban szelidebb lett és maga fogta pártját a karaitáknak, amidőn a tulbuzgók igazságtalanul jártak el velük szemben.

Konstantinápolyban ugyanis az apuliai községhez tartozó néhány fanatikus meg akarta zavarni azt a barátságos viszonyt, mely a karaiták és rabbaniták között fél évszázad óta fennállott. Összegyűjtötték hitközségük tagjait és a zsinagógában, a tórával a kezükben, átkot hirdettek mindenkire, ki a karaitákat, akár a felnőtteket, akár a kiskorúakat bibliára vagy talmudra, vagy akár valamely tudományos szakra, matematikára, természetrajzra, logikára, vagy muzsikára oktatná. Egyszersmind megtiltották, hogy rabbanita cselédek karaita családoknál szolgáljanak.

Ezek a tulzók erős válaszfalat akartak emelni a bibliavallásuk és azok között, kik a talmudot is elfogadták.

A konstantinápolyi hitközség tulnyomó része azonban nem értett egyet ezzel a türelmetlen rendszabálylyal. Különösen bántotta a rabbanita tanítókat, akik a karaita gyermekek tanításából éltek, és iskoláikban rabbanita és karaita növendékek együtt nyertek oktatást. Ezeket a tanítókat megfosztotta az apuliaiak türelmetlensége a kenyerüktől.

Ennek következtében a türelmesebb konstantinápolyi rabbaniták gyűlést hívtak egybe, hogy a fanatikusok anatómáját megsemmisítsék. De a vakbuzgó apuliaiak durva erőszakhoz folyamodtak. Vad csöcseléket csődítettek a zsinagógába és megzavarták az összegyűlt tanácskozását, úgy hogy szóhoz sem juthattak. Ekkor közbelépett Elia Mizrachi és latba vetette tekintélyének egész súlyát, hogy az erőszakos és visszataszító viselkedésű fanatikusokat jobb felfogásra oktassa ki. Egy alapos értekezésben kimutatta, hogy a karaiták eltaszítása nemcsak igazságtalan, hanem talmudellenes is. Hivatkozott nagy autoritásokra, Hái Gaonra és Maimunira, akik szerint a karaitákat zsidóknak kell tekintenünk. Rámutatott arra, hogy a fanatikusok türelmetlen szigora sülyedést idéz elő az ifjuság oktatásában, mert addig a karaita ifjakkal való versengés a rabbanita ifjakat szorgalomra és alaposságra sarkalta. Végül figyelmeztetett arra a körülményre, hogy az anatóma ugyis hiába való, mert azokra a bevándorlókra, akik ezután jönnek, nem kötelező, tehát úgy sem zárhatják el a karaiták elül az érintkezés útjait.

A török zsidóknak volt ebben az időben politikai képviselőjük is, az ügyész (kahija), vagy kamarás, aki bejáratos volt a szultánnál és a nagyméltóságoknál és hivatalát az udvartól kapta. Sealtiel, egy különben

ismeretlen, de nemesnek dicsért férfiú töltötte be ezt az állást Szuleiman alatt.

Ha valami igazságtalanság érte a török birodalom valamelyik zsidó lakosát, ami a törökök kevélysége, a pasák önkénykedése és a keresztény görögök fanatizmusa mellett nem volt valami nagy ritkaság, a kahija mindjárt közbe lépett és kérte az udvarnál a sérelem orvoslását.

Sealtiel azonban, úgy látszik, valami hibát követhetett el és állítólag részrehajló beavatkozásával egyszer úgy megbotránkozta a konstantinápolyi zsidókat, hogy az összes községek gyűlést tartottak és elhatározták, hogy követelni fogják Sealtiel elmozdítását. De a kahija nemcsak, hogy engedett a községek akaratának, hanem önként még arra is kötelezte magát, hogy sem ő, sem gyermekei nem fogják elvállalni a képviselői méltóságot, amíg a községek erre fel nem szólítják, sőt nem vállalják el akkor sem, ha a szultán erre kényszeríteni akarná őket (1518 október).

Néhány hónap múlva a török zsidók maguk is belátták, hogy mennyire szükség volt a tetterős férfiú működésére és hogy a kár, amely hatalmának tultengéséből eredhet, távolról sem mérhető össze azzal, amit képviselői hiján másrésről szenvedhetnek. Azonkívül a szultán is kívánta, hogy Sealtiel tartsa meg a hivatalát.

A konstantinápolyi községek képviselői és rabbinusai újra összegyűltek tehát és elhatározták, hogy Sealtielt hivatalának visszafoglalására kérik fel. De kikötöttek néhány feltételt, amelyeket Sealtiel el is fogadott.

Ezek között a feltételek között a legjelentősebb a következő volt:

„Nem szabad a kahijának semmiféle nagyobb fontosságú dolgot a szultán elé terjesztenie, mielőtt a községi képviselők tanácsát ki nem kérte“.

Egyes tuzók, akik „semmit sem tanultak, de a tudatlan tömeg előtt szenteknek tüntették fel magukat, ezek a kis rókák, akik az Ur kertjét pusztították és az egyetértés gyümölcseit lábbal tiporták“ (amint egy kortárs írja) tiltakoztak az új határozat ellen és ennek következtében a különböző községszoportok rabbijai kénytelenek voltak nyilvánosan Sealtiel védelmére kelni. Elia Mizrachin kívül pártját fogta még Jakob Tam Ibn Jachja, Ábrahám Ibn Jais, Juda ben Bulat és több spanyol és német rabbi.

A török birodalom második nagy zsidó községe Salonichi volt, egy egészségtelen város, mely azonban a szefard kivándorlókat nagyon vonzotta, mert ez a hajdani görög központ (a régi Thessalonica) több

alkalmat nyújtott békés, csendes megélhetésre, mint a zajos török rezidencia.

Csakhamar vagy tiz község keletkezett Salonichiban, a legtöbb természetesen szefard eredetű volt. Később a községcsoportok száma harminchatra emelkedett. Salonichi valóságos zsidó város lett, amelyben több zsidó lakott, mint nemzsidó. A költő Sámuel Usque így aposztrofálja Salonichit :

„A zsidóság anyavárosa,
Megszilárdítva a törvény bástyaival,
Tele pompás növénynyel, gyümölcsöző fákkal,
Nincs párja az egész földkerekségen.
Pompások a gyümölcsei,
Mert fái a jóság és bőség öntözi.
Benne talált menedékhelyet
A száműzöttek legtöbbje.
A föld minden részéről jöttek
Az üldözöttek ezrei
És ő szeretettel öleli keblére,
Mint hajdan ősanánk : Jeruzsálem.“

Rövid idő alatt itt is átvették a szefard bevándorlók a vezető szerepet más nyelvű hitsorsosaitól, úgy hogy a spanyol nyelv uralkodott Salonichi zsidó lakossága között és a német, vagy olasz zsidók is kénytelenek voltak megtanulni azt, hogy spanyol származású testvéreikkel érintkezhessenek.

Ide telepedett le az utolsó spanyol zsidó államférfiunak, a II. Juán-nál oly nagy tekintélyben állott Ábrahám Benvenistenek unokája; Jehuda Benveniste, aki csak nagy könyvgyűjteményét mentette meg családja vagyonából.

A talmudstudiumot kizárólag a pyreneusi félsziget szülöttjei képviselték; a tudós Taytazak család, Eliezer Simeoni (meghalt 1530 körül) és a Jakob Ibn Chabib. De ezeknek egyike sem volt valami elismert nagyság. Csak Ibn Chabib hagyott hátra irodalmi munkát, de ez nem a szigorú halachát tárgyalja, hanem gyűjteménye a talmud agadáinak, amelyeket a szerző eredeti és idegen forrásokból merített és magyarázatokkal látott el. („Én Jákob“). Ezt a munkát, melyet még az összegyűjtő életében adták ki (Konstantinápolyban 1516.) és mely az agadai gyűjteményes munkák közt még ma is a legismertebb, Jakob Ibn Chabib fia: Lévi egészítette ki atyja halála után.

A filozófiát és asztronómiát szintén művelték a spanyol bevándorlók Salonichiben. Mint filozófiai író vált ki Perachja Kohen és fia, Dániel Ahron Afia (Affius) és Mózes Almosnino.

Legtöbbet azonban a kabalával foglalkoztak Salonichiben, de ezt a teret is a spanyol bevándorlók foglalták le. Mint ilyeneket említik József Taytazakot és Sámuel Frankot. Az európai Törökországban Salonichi, Palesztinában Szafet voltak ebben a korban a kabala főfészkői.

Kisebb jelentőségű volt a török szultánok hajdani székhelye, Drinápoly, habár itt is, miként Nikopolisban, jelentékeny szefard hitközség állott fenn.

Kis-Ázsiában Amezia, Brussza, Tria és Toka városokat népesítették be a spanyol száműzöttek, Smyrna, amelynek később nagy zsidó lakossága volt, ebben az időben még nem birt jelentőséggel.

Görögországban is sok népes község állott fenn. Artában vagy Lartában a romániolek és corfioták mellett, kik már korábban éltek ott, kalábriai, apuliai, spanyol és portugál bevándorlók is telepedtek le. Ugy látszik, jó dolguk lehetett ott a zsidóknak, mert az ifjuságnak kedve volt táncmultságokat rendezni, amin a tulszigoruak természetesen nagyon megütköztek.

Mikor egyszer egy ilyen multság alkalmával erkölcsi kihágások fordultak elő, a rabbikollégium megtiltotta az ilyen multságok rendezését. Később még messzebb mentek és megtiltották a vőlegényeknek, hogy meglátogassák menyasszonyaikat, minthogy előfordult, hogy türelmetlen jegyesek nem várták be az esküvőt. Ez ellen a szigorúság ellen fellázadtak az apuliaiak. Emiatt egyáltalában sokáig dult a viszály a községben.

Petrasban, Negropontban és Thebenban szintén voltak jelentékeny községek, sőt a thebeniak tudós hirben is állottak. A petrasi községnek volt egy nagyképzetségű rabbija, Dávid Kohen Korfuból, akinek a tekintélyét Olaszországban és a Keleten egyaránt elismerték. De mert Korfu békéjét sokszor megzavarták a törökök és a keresztény Európa között kitört háborúk, Dávid Kohen kénytelen volt kivándorolni.

A ritusokat illetőleg a görög zsidók mindenütt a korfui hitközséghez alkalmazkodtak.

Tekintélyes hitközség állott fönn Caneában Candia (Creta) szigeten, amely Velencéhez tartozott. Két híres család állott a község élén: a Delmedigok, a filozofus Elia Delmedigo fiai és rokonai és a Kapszalik, az egykori török főrabbi rokonai. Különösen kiváltak Juda Delmedigo (Pico de Mirandola mesterének a fia) és Elia b. Elkana Kapszali, az említett főrabbi unokaöccse és a filozofus Menachem Delmedigo rokona. Mindaketten a páduai rabbi Juda Menc tanítványai,

de minthogy mindaketten ugyanabban a községben működtek, elég gyakran fordultak elő közöttük szenvedélyes összeütközések. Ha az egyik megengedett valamit, el lehettek készülve arra, hogy a másik minden éleselmjűségének és tudásának felhasználásával az ellenkezőjét fogja bizonyítani. Mégis mindakettő tiszteletreméltó, jellemes férfiú volt; talmudtudósok, kik nem idegenkedtek a világi tudományoktól sem.

Elia Kapszali (született 1490. körül, meghalt 1555-ben), akinek atyja, Elkana a község feje volt Caneában, történeti művet is írt. Midőn egyszer Candiában pestis dühöngött és a lakosságot kétségbeesés szállta meg, megírta (1523) a török birodalom történetét, hogy az olvasókat szórakoztassa és elűzze halálfélelmüket. Műve folyékony héber stílusban van írva és elég történeti érzéket árul el. Kapszali azon volt, hogy hiven kövesse az igazságot. A török birodalom történetébe beleszötte a zsidók történetét is. Ebben megrendítően írja le a Spanyolországból és Portugáliából száműzött zsidók tragikus sorsát, amint azt neki a szerencsétlenek személyesen elmondották.

Habár munkájának megírásánál mellékcél lebegett előtte, t. i. hogy szórakoztassa a pestistől rettegőket, még sem ragadtatta el magát a fantáziától, hanem visszaadta az eseményeket az igazsághoz hiven és iparkodott lehetőleg kapcsolatba hozni az okot az okozattal. A formára is súlyt helyezett. Előadása mintájául szolgálhat a héber történeti stílusnak, mint ahogy csakugyan utánozták is.

Kapszali ehagyta a száraz krónikás följegyzést és ebben a tekintetben messze felülmulta elődjét, Ábrahám Zakutot. Rabbinusnál, aki kénytelen volt responzumaiban a fél héber és fél kald keveréket használni, különösen ki kell emelni a nyelvi formát. Kapszali héber stílusa nagy ügyességről és kiváló nyelvtelenségről tesz tanúságot.

Itália is tele volt zsidó menekültekkel. Majdnem mindazok, akik Spanyolországból, Portugáliából, vagy Németországból kivándoroltak, érintették az olasz partokat részint, hogy itt valamelyik türelmes uralkodó védelme alatt állandóan letelepedjenek, részint, hogy tovább vándoroljanak Görögországba, Palesztinába, vagy Törökországba.

Ebben az időben az itáliai fejedelmek között a pápaság mutatkozott a legtürelmesebbnek a zsidók iránt. VI. Sándor, II. Gyula, X. Leó és VII. Kelemen el voltak foglalva különböző ügyekkel és szeretkezéseikkel és nem igen gondoltak a zsidók kinzására. Ők, valamint bibornoki kollégiumaik csak akkor törődtek a kánoni törvényekkel, ha azokat hatalmuk gyarapítására és erszényük megtöltésére használhatták fel. A bázeli konzilium pl. világosan kimondotta, hogy nem szabad keresz-

tényeknek zsidó orvosokat alkalmazniok és ezek a pápák és kardinálisok mind zsidó udvari orvosokat tartottak.

Ugy látszik, a sok titkos gyilkosság, ármány és méregkeverés folytán, amely ebben az időben oly gyakori volt, és amely miatt az egyik titkos ellenséget látott a másokban, legcélszerűbbnek tartották, ha zsidó orvosokat alkalmaznak, mert ezektől nem kellett félniök, hogy orvosság helyett méregkelyhet nyujtanak a betegnek.

VI. Sándor zsidó udvari orvosa Bonet de Lates volt, aki a Provenceból vándorolt be és mint asztronomus csillagászati gyűrűt készített, amelynek latin leírását a pápának ajánlotta. Bonet de Lates később kedvelt orvosa volt X. Leó pápának is, akinek határozataira nagy befolyást gyakorolt.

II. Gyula udvari orvosa Simeon Zarfati volt, aki különben is nagy tiszteletben állott nála.

A kardinálisok és egyéb egyházfejedelmek követték a példát és szintén zsidó orvosokra bízták szent testüket. Általában nagyon kedvelték ebben az időben a zsidó orvosokat Itáliában.

A pápák eljárását követve, sok városban barátságosan fogadták a menekült zsidókat, sőt némely északolaszországi városban megengedték az erőszakkal kikeresztelt zsidóknak, hogy visszatérjenek őseik vallásához. A legnagyobb zsidó községek Nápoly elpusztulása óta Róma és Velence területén keletkeztek. Az előbbi mellett Ancona, a kikötőváros, az utóbbi mellett Padua indult virágzásnak.

Az önző velencei köztársaságban két ellenséges áramlat uralkodott a zsidók irányában. Mint kereskedőállam nem nélkülözhetette a zsidókat és általában nem akart velük kikezdeni, hogy el ne rontsa jó viszonyát a törökországi zsidókkal. Másrészt azonban irigységet tápláltak a zsidó kereskedők iránt. A velencei zsidók tehát, a signoria hangulatához képest majd emelkedtek, majd elnyomást szenvedtek aszerint, hogy melyik párt uralkodott a tanácsban.

Az olasz városok között Velencében építettek először külön zsidó negyedet, ghettot (1516 márc.). Ezt a német zsidógyűlölkötől tanulták el a velenceiek.

Az olaszországi zsidók között is csakhamar magukhoz ragadták a bevándorlott spanyol zsidók a vezető szerepet. Rabbinius dolgokban vagy egyáltalában községi ügyekben mindig az ő felfogásuk döntött.

Nagy szerepet játszottak Olaszországban az Abrabanelek.

A család feje, Izsák Abrabanel nagyon megtört a hosszú vándorlás alatt és így vezetésre, irányításra nem igen volt már ereje. Meghalt,

még mielőtt az ingadozó viszonyok némi megszilárdulást mutattak volna (1509. év nyarán).*) Idősebb fia, Leon Medigo kevés befolyást gyakorolt a környezetére. Álmodozó filozofus és költői természetű idealista volt és nem szívesen foglalkozott gyakorlati dolgokkal. Mióta a nápolyi vicekirálynál viselt orvosi állását elvesztette, neki is nyoma veszett.

Jelentékenyebb szerep csak a legfiatalabb fiának, Sámuelnek jutott.

Sámuel Abrabanel (született 1479., meghalt 1550 körül) a legtekintélyesebb zsidóként szerepelt Olaszországban. Hitsorsosai valósággal fejedelmeként tisztelték. Egyedül ő örökölte atyja pénzügyi tehetségét és miután a salonichii talmudiskolát otthagya, ezen a téren fejtett ki tevékenységet. Pedro de Toledo, a nápolyi alkirály udvaránál hivatalt is ellátott. Valószínűleg pénzügyi szakba vágót.

Abrabanel Nápolyban vagyont szerzett, amelyet több mint 200.000 cechinára becsültek. Ezt a vagyont, a családi tradícióhoz hiven, ő is főként jótékony célokra fordította.

A költő Sámuel Usque nem tud betelni rajongó dicséretével:

Háromszorosan nagy Sámuel:
Nagy a törvényben és ismeretekben,
Nagy a nemességben és jóságban,
Nagy a gazdagságban és bőkezűségben.
Olyan, mintha próféta volna.“

Felesége kiegészítette nemes erényeit és nevét (Benvenida Abrabanela) csak áhitatteljes tisztelettel említették kortársai.

Mintaképe volt az igaz műveltségű és benső vallásosságú zsidó asszonynak, aminőt Olaszországban inkább lehetett találni, mint a többi

*) Hogy hol temették el, arról hallgatnak a krónikák. E sorok írója Paduában látott egy emlékkövet, melyet az ottani hitközség nemrég azon a helyen emelt, ahol a tradíció szerint Don Abrabanel Izsák porai nyugosznak. A régi paduai zsidó temetőben volt ugyanis egy sírkő, amelynek tanúsága szerint oda temették a nagy zsidó államférfiut, író-t és mátyrt, ki híthűségéről oly ragyogó példát szolgáltatott. Csak-hogy a temetőt, ahol a drága hamvak pihennek, a hitközségnek át kellett engedni az olasz államnak, mely azon keresztül vezette a Velence—Paduai vasutvonalat. A hitközség kiűritette a temetőt, azt a helyet azonban, ahol a hagyomány és egy régi sírkő fölírása szerint Abrabanel volt eltemetve, fenntartotta magának, hogy több méter magas szép obeliszkkal jelölje meg. A héber és az olasz fölírat méltatja Abrabanelt és elmondja, hogy arra a helyre temették. A nagy embert eszerint Paduában temették sírba. Vagy azért, mert Abrabanel épen ott tartózkodása alatt halt meg, vagy mert maga kívánta, hogy holttestét Velencéből Paduába vigyék; ahol történelmileg is híres hitközség állott fenn és ahol nagy zsidó mesterek működtek. Csak-hogy erről nem találtam eddig sehol semmiféle följegyzést. Sz. M.

európai államokban. A nápolyi vicekirályról, Don Pedro de Toledoról följegyezték, hogy azon volt, miszerint leánya, Leonora, minél többet érintkezzék Benvenidával, hogy ezáltal gyarapodjon a miveltsége.

Midőn később Leonora II. Cosimo de Medici neje és toskanai hercegnő lett, még mindig ragaszkodott a zsidó donnához és megtisztelő címmel tüntette ki.

Ez a nemes pár: Sámuel Abrabanel és Benvenida, amelyben gyengédség és belátás, széles látókör és a zsidósághoz való benső ragaszkodás oly szerencsésen egyesült, büszkesége és egyszersmind mentsvára volt az olasz zsidóknak.

Sámuel Abrabanel, ha nem is volt olyan nagy talmudtudós, mint amilyennek költői tisztelője mondja, pártolta és előmozdította a zsidó tudományt. Meghívta a nápolyi rabbinusi székbe a Portugáliából menekült Dávid Ibn Jachját és minthogy a hitközség még igen kicsiny volt, ő maga tartotta el a tudós rabbit. Ibn Jachja előadásokat tartott Sámuel Abrabanel házában a talmudról és talán a héber grammatikáról is és így a zsidó tudomány mintegy középpontot nyert Délitáliában.

De Sámuel Abrabanel a kabalának is híve volt. Házában tartózkodott a kabalista Baruch Benevent városából. Előadásokat rendeztetett a kabaláról és Szoharról és hozzájárult, hogy a kabala a miszticizmus felé hajló Egidio bibornok segítségével a keresztényeknek is hozzáférhetővé váljon. Keresztény tudósok is megfordultak Abrabanel házában.

Reuchlin tanítványa, Widmannstadt Albert János, aki először figyelmeztetett Európában a szir nyelv tanulmányozásának hasznos voltára, itt egészítette ki héber irodalmi ismereteit.

A talmudstudium olaszországi székhelye Padua volt, ahol egy bevándorolt német tudós alatt érte el legnagyobb virágzását. Juda Menc, aki száz éves kort haladt meg, magához vonzotta Olaszországból, Németországból, sőt Törökországból is a tudományra szomjazó ifjakat, akik áhitattal hallgatták szavait és nagy kitüntetésnek vették, hogy a nagy mester tanítványai lehetnek. Halála után, fia, Ábrahám Menc (1504—1526) vette át az iskola vezetését.

Míg a német zsidók az ország nyelvét is csak elferdítve beszélték, Olaszországban nagyon sok zsidó folyékonyan beszélt latinul. A renaissance ideje volt, amidőn a tudósok nagy súlyt helyeztek az elegáns stílusra. Különösen a zsidó orvosok, akik a paduai egyetemen nyerték kiképeztesítésüket, sajátították el a tiszta latinságot. A történet említi ebből a korból Ábrahám de Balmast (született 1450., meghalt 1503 körül), Domenico Grimani bibornok barátját és udvari orvosát. Ez a

bibornok épp úgy szerette a kabalát, mint a filozófiát és az ő számára fordította le Ábrahám de Balmas az arab filozofusoknak héberre átültetett műveit latinra. A zsidó irodalom számára azonban nem hagyott hátra egyebet, mint egy héber grammatika átdolgozását, amelyet Bomberg Dániel, a gazdag nyomdatulajdonos latinra is lefordított. Ez a mű csak Balmas halála után jelent meg (1523).

Ifjabb kortársa, Calo Kalonymos, velencei orvos, még kevesebbet hagyott ránk. Lefordította Averroesnak, az arab filozofusnak néhány iratát latinra és kiegészítette Ábrahám de Balmas grammatikáját.

Juda de Blanis, vagy Laudadeus — a zsidó orvosok a keresztény tudósok példáját követve, latin hangzású neveket vettek föl — Perugiában (meghalt 1533 körül) az orvosi tudományon kívül sokat foglalkozott a kabalával és barátja volt a misztikus Beneventi Baruchnak.

Obadja, vagy Servadeus de Sforno (született 1470., meghalt 1550 körül), aki orvos volt Rómában és Bolognában és orvosi studiumai mellett szeretett foglalkozni a bibliával és filozófiával is, II. Henrik francia királynak ajánlotta néhány héber iratát, amelyet latinra is lefordított, de munkái, amint a fennmaradt töredékek mutatják, nem emelkedtek felül a középszerűségeen.

Mindeme zsidó orvosok és tudósok messze mögötte maradtak spanyol szaktársuknak, Jakob Mantinnak, aki Tortosából került Olaszországba.

Mantin (született 1490., meghalt 1549 körül) sok nyelvet tudott; a spanyol nyelven kívül értette a latint, az olaszt és az arabot. Mint orvos és mint filozofus egyaránt nagy hirre tett szert; a héberből vagy arabból orvosi és metafizikai műveket ültetett át latinra. Hozzáférhetővé tette a latin olvasó világnak Maimonides emelkedett bevezetését az atyák erkölcsszabálygyűjteményéhez (Pirké Ábót), amely a zsidóság erkölcsi ideáljának tükrö. Mint orvos nagy tekintélynek örvendett, úgy III. Pál pápa udvarán, mint később V. Károly császár követénél, Diego Mendosonál Velencében. De tudós voltára árnyékot vetett rossz szive. Irigység és gőg gonosz cselekedetekre birták.

Egy férfiú élt ebben az időben Olaszországban, aki nem tűnt ki ugyan nagy munkákkal, de mégis felülmulta majdnem összes hitsorsosait, még pedig olyasmivel, ami az irodalmi működésnél is értékesebb: józan észszel és nagy értelemmel, amely nem a látszat szerint és nem bizonyos egyoldalú szempontból ítéli meg a dolgokat. Ez a férfiú, Ábrahám Fariszol, nem olasz származású volt.

Fariszol (született 1451., meghalt 1525 körül), Avignonból, a francia egyházállamból származott és nem tudni, mi okból, Ferrarába

vándorolt, ahol értékes könyvek másolásából tartotta fenn magát. Ha csak szűk körben fordult is meg, tekintete éles, látóköre széles, ítélete érett volt. Fariszol, miként legtöbb tudós kortársa, a biblia magyarázatával is foglalkozott, de nem ebben rejlik az ő jelentősége. Az ő kiválósága a józanság, amit a körülötte uralkodó vakhitőség közepette is meg tudott óvni. Önmaga így ír önmagáról: „Azok közé tartozom, akik nem hisznek csodákban“.

Fariszol volt az első zsidó író, aki ahelyett, hogy a csillagos éggel, asztronómiával és asztrológiával foglalkozott volna, (amire a zsidó tudósok különös hajlamot tanusítottak a középkorban) a földet tette kutatásai tárgyává, amire Afrika déli partjainak, Indiának és Amerikának felfedezése sarkalhatta. A középkori ködön és a játszi fantázia álmoképein keresztül meglátta a dolgok valóságát, úgy amint vannak és szükségesnek tartotta, hogy erre reámutasson, kigunyolva azokat, akik a földrajzot mint alsóbbrendű tudományt megvetették.

Fariszol bebizonyította, hogy a könyvek könyve, a biblia súlyt helyez az országok határainak megjelölésére és hogy az ilyen tudás távolról sem oly jelentéktelen, mint ahogy némelyek állítják.

Ebből a felfogásából kiindulva, olyan eredményekhez jutott, amelyek a középkori nézeteknek homlokegyenest ellentmondottak. A paradicsomot, amelyet a hívők a földön képzeltek és fantasztikus diszitésekkel láttak el, Fariszol az égben kereste. És ezzel új irányt adott a biblia magyarázóinak. Nem allegoriákkal és metafizikai, vagy kabalisztikus szövevényekkel kell a bibliát magyarázni, hanem valóságokkal, élethű körülményekkel és a szavak egyszerű értelme szerint.

Fariszol bejáratos volt I. Ercole (Hercules) d'Este, ferrarai herceg udvaránál, aki a tudományok támogatásában versenyzett a Mediciekkal. A herceg élvezetet talált Fariszol társaságában és gyakran meghívta magához, hogy két tudós apáttal: egy dominikánussal és egy franciskánussal vallási vitába elegyedjék. Ugy látszott, hogy a vallási viták és a szellemi mérkőzések divata átjött Spanyolországból olasz földre.

Filozofiai nyugalommal és kellő tapintattal védte a zsidóság nézeteit Fariszol, aki mindig tekintetbe vette az ellenség érzékenységét. A kereszténység dogmáit észbeli bizonyítékokkal és bibliai versekkel cáfolta meg és a legkomolyabban tudott beszélni az egyháromságról, az ostya hussá változásáról, az isten testöltéséről, mialatt halvány mosoly sem jelent meg az ajkán.

Magától értetődő, hogy a bibliai verseket, amelyeket a katolicizmus bizonyítására elferdítettek és kiforgattak józan értelmükből,

igaz világításba helyezte, aminek nyomán a bizonyítások mind füstbe mentek.

A zsidóság megvédelmezésére is gyakran nyílt alkalma Fariszolnak a ferrarai herceg udvarán. De itt nem mutatkozik olyan talpraesettnek és bizonyításai a legtöbb esetben gyengék, vagy épen semmitmondók. Egyebek között szemére lobbantották a zsidók uzsoráskodását és Fariszol azzal igazolta a kamatszedést, hogy a földbirtokot sem szokták átengedni haszonbér nélkül. A pénz használatát épp úgy kell díjazni, mint a földbirtokét vagy házakét; különben az állam és pápaság maga segítette elő az uzsorát azzal, hogy nagy adót követeltek a kölcsön adott összegek után.

A ferrarai herceg felszólítására Fariszol leirta az apátokkal folytatott vitáinak tartalmát, még pedig először héberül, aztán olaszul, hogy ellenfelei felelhessenek reá.

De ez a polémikus és apologétikus irata távolról sem olyan értékes, mint geográfiai műve, amelyet élete vége felé szerzett. Ebben a munkájában nyilatkozik meg Fariszol tiszta gondolkodása, józan felfogása és széleskörű tudása.

Olaszországban megvolt a zsidóknak legalább a szabadságuk és képességük, hogy keresztényekkel szót válthattak. De ha áthágták az Alpeseket, a német tájak felől nyers szelek csapták meg őket. Szefard menekülők nem igen léptek erre a vidékre.

A német lakosság ép oly gyűlöletet tanusított a zsidók iránt, mint a spanyol. Itt nem volt ugyan okuk a keresztényeknek, hogy a zsidókat magas állásaik miatt irigyeljék, de irigyelték tőlük a száraz kenyeret is, amelyet a szűk zsidóutcákba összeszorított házaikban ettek. Németország néhány vidékéről már régebben kikergették a zsidókat, így Köln, Mainz, Augsburg vidékeiről és az egész svábságból. Más vidékekről ugyanakkor üzték ki őket, amikor a spanyol zsidókat.

III. Frigyes császár annyira amennyire pártjukat fogta. Zsidó udvari orvosa is volt — mindenesetre nagy ritkaság Németországban — Jakob ben Jechiel Loans, akit Iovagnak nevezett ki. Halálos ágyán a császár állítólag meghagyta fiának, hogy bánjon jól a zsidókkal és védelmezze meg őket minden hamis vád és rágalom ellen, minthogy életében sokszor tapasztalta, hogy a legképtelenebb vádakot eszelik ki ellenük. Frigyesnek imponált, hogy a zsidóság évezredek üldözések közepette fenn tudta magát tartani és hogy csodás fennmaradását a biblia is megjövendölte :

„Ha ellenségeik országaiban lesznek is, nem fogom őket elhagyni és nem fogom megsemmisíteni a frigyet, melyet őseikkel kötöttem.“
(Leviticus 26 , 44.)

Frigyes császár tréfás szójátékot csinált erre a bibliai versre:

„Die Juden haben einem *Affen* in Ihrer Schrift, den sollten sie billig mit goldenen Buchstaben schreiben.“*)

Jakob Loans, úgy látszik, Miksa császárnál is nagy kegyben állott. A császár kegye átszállott rokonára is.

Ez a rokon rendkívüli tünemény volt, erős egyéniség, amilyennel a német zsidók még nem dicsekedhettek. E férfiu, József Loans vagy amint általában nevezték: Rosheimi Jozelin (Joszelmann) volt.

Abban az időben, amidőn a német zsidó községeket csapás csapás után sújtotta, ez a Jozelin védő szellem gyanánt oltalmazta; elnémitotta a legrettenetesebb vádakát és ha nem is háritotta el teljesen, legalább enyhítette az üldözéseket.

Jozelint (született 1478 körül, meghalt 1554-ben) sok martyremléssel látta el kora ifjusága. Családja Sonhausból származott és a tizenötödik században, midőn a zsidókat Franciaországból kikergették, Svájcban telepedett le.

Néhány évvel Jozelin születése előtt azzal vádolták községében a zsidókat, hogy keresztény gyermekeket gyilkolnak és vértüket elszállítják Frankfurtba, Pforzheimba és egyéb városokba. A hamis vád következtében több zsidó esett áldozatul, közöttük Jozelin három rokona, míg atyja futással menekült meg a haláltól. Elszászban, ahol a szülei letelepedtek, kénytelenek voltak sokáig elrejtőzve élni, minthogy René, lotharingiai herceg csapatai kegyetlen mészárlást vittek véghez az elszászi és lotharingiai zsidók között, hogy a keresztény vallás felvételére kényszerítsék őket. Hetvennégy zsidó halt akkor martyrhalált. Mühlhausenben csak egy Bames nevű zsidó kapott kegyelmet, a többi kénytelen volt barlangokba elbujni és a nedves odvakban tölteni majdnem az egész telet. A menekülők közül elfogtak vagy nyolcvanát, ezekre biztos halál várt; de az utolsó pillanatban segítség érkezett. A mühlhauseni Bames eladta mindenét és az árát, több mint nyolcszáz aranyat, felajánlotta a svájci csapatok vezetőjének, aki a pénzért lemondott az ártatlan emberek meggyilkolásáról.

Ilyen bölcsődalokat énekeltek a fiatal Jozelinnak a szülei, akik Colmar mellett, Rossheimban telepedtek meg.

*) A mondat héber szövege ugyanis az „*aff*” szóval (*v'aff gam zóth bi hejótum b'erec ojevéhem...*) kezdődik. Ezen alapszik a császár vicce, mely nem is annyira vicc. A hívő zsidónak sokszor kölcsönzött erőt és kitartást az a szentirási ígéret, hogy az Ur nem semmisíti meg szövetségét Izraellel, ha ellenséges földön kell is élnie. Sz. M.

Ezt a Jozelint, akit szülei tartózkodási helye után Rossheimnak neveztek, Miksa császár, Jakob Loan, udvari orvosának közbenjárására, a németországi községek főrabbiává tette meg. Bizonyára az a hivatás várt rá, hogy gondoskodjék a zsidóadók pontos beszolgáltatásáról és a késedelmezőket fenytse meg a rabbinátusi átokkal, amely ebben az időben ép oly hatásos volt a zsidók között, mint a katolikusok között az ő egyházi átkuk. Hűségi esküt kellett tennie a császárnak és ennek fejében megkapta a felhatalmazást az átok kimondására.

Hivatalos címe gondnok, vezér (parnesz, manhig) volt, még a kancellária nyelvén is így címezték: „a zsidók uralkodója“.

Mint hogy Jozelin, habár talmudikus képzettséggel bírt, még sem dicsekedett annyi rabbinikus ismerettel, mint amennyit ebben az időben egy német rabbitól kívántak, a zsidók csak császári ügyésznek tekintették és a községek sokáig nem akarták elismerni. Csak amidőn látták, hogy milyen bátran és rendületlenül képviseli az érdekeiket, ismerték el képviselőjüknek és szószólójuknak (stadlan) és ha valami bántalom érte őket, bizalommal fordultak hozzá.

Ilyen hű, odaadó és okos szószólójuk még nem volt a német zsidóknak.

Jozelin méltán elmondhatta magáról, hogy sokat fáradozott hitestvérei érdekében és hogy megvédte azokat királyok és császárok előtt, tanácsgyűléseken a császári kamrában. Csakugyan sokat vitt keresztül fejedelmeknél és magistratusoknál a zsidóság javára, mentésére.

Jozelin közkedvelt egyéniség volt, habár nem rendelkezett nagy vagyonnal. Házát sokszor kifosztották a rablócsapatok, míg az uralkodók kegyeikkel halmozták el. Valahányszor kihallgatásra jelentkezett, úgy Miksa császár, mint utóda kitüntetéssel fogadta és meghallgatta. A benső vallásosság és rendíthetetlen bizalom, amely a zsolnárköltőkhöz tette hasonlóvá, továbbá az elszántság és lángoló lelkesedés, amelylyel a halálra hajszoltak ügyeit képviselte, átszellemült vonásokat varázsolhattak az arcára és valami különös rokonszenvet sugározhatott ki egyénisége, hogy zsarnok fejedelmek készséggel teljesítették kéréseit. Joggal dicsőítették és magasztalták a hitsorsosai és joggal mondták védőangyaluknak és oltalmazójuknak. Nélküle talán nem is lett volna maradásuk Németországban. Mert a zsidók kiűzése Spanyolországból ragályosan hatott Németországra. Fejedelmek és városok foglalkoztak a tervvel, hogy német területről is kikergessék őket. De hogy ezt a kegyetlenséget véghez vihessék, szükségük volt valami ürügyre. Mert Németországban nem forgott fenn a Spanyolországban előtérbe állított ok, hogy a zsidók régi hitükre térítik az újkeresztényeket, a maranusokat.

Fel kellett tehát ujítani a keresztény gyermekek legyilkolásáról és az ostya meggyalázásáról szóló meséket.

Hogy minél több zsidót vonjanak be a vádba, mindig hozzá tették, hogy a gyermekvért olyan helyre küldték, ahol sok gazdag zsidó lakik.

A dominikánusok, akik Spanyolországban a zsidók kiűzését okozták, érvényesíteni kezdték alattomos ravaszságukat, hogy Németországban is hasonló eredményt érhessenek el. A zsidókat ijesztő kisérteteknek festették, akik keresztény gyermekek vérére lesnek. És Miksa császár, akinek az atyja meghagyta, hogy védelmezze meg az ártatlanul szenvedő zsidókat, nem volt elég szilárd jellemű ahhoz, hogy a papok befolyásának ne engedjen. Viselkedése a zsidókkal szemben mindig ingadozó volt. Majd megvédte őket, vagy legalább védelmet ígért, majd meg beleegyezett, ha nem is üldöztetésükbe, de legalább kiűzetésükbe és megaláztatásukba.

Az ostya gyalázásáról és a keresztény gyermekek gyilkolásáról szóló vádnak Miksa császár is sokszor hitelt adott. Az ő idejében tehát elég sűrűn fordultak elő zsidóüldözések Németországban. A német zsidók annyira el voltak készülve minden percben a mátyrhálálra, hogy külön bűnbánó imát szerkesztettek erre az esetre. Ha a császár jóváhagyásával, vagy passzív viselkedése folytán kiutasítottak valahol zsidókat, a császári kincstár természetesen sietett lefoglalni a kiűzöttek vagyonát.

Mindjárt uralkodásának első évében kiűzte a zsidókat Stájerországból, Karinthiából és Krajnából.

Ezeknek a vidékeknek prelátusai panaszt emeltek a zsidók ellen, hogy gyalázták és szidalmazták a sacramentumokat, megkínóztak keresztény gyermekeket és vérüket vették; hogy szentelt ostyából is vért szívattyztak ki, melyet rituális célokra használtak föl s több eféle esztelenséget. Azonkívül felajánlottak a császárnak 40.000 aranyat kártérítésül, ha a zsidók kikergetését elrendeli.

Miksa császár, habár értelmesebb és miveltebb volt, mint az apja, mégis elhitte ezeket a vádakot, vagy legalább úgy tett, mintha elhinné és ennek következtében dekrétumot bocsátott ki (1496. március 4), hogy a zsidók súlyos büntetés terhe alatt kötelesek a felsorolt országokat a következő esztendő januárjáig elhagyni. Az ideiglenes tartózkodást vagy az átutazást is nagyon megnehezítette.

Mégis volt annyi embersége, hogy a kiutasítottaknak más területet nyitott meg, ahol letelepedhetnek. Marchegget és Kismartont, amelyek polgárságát külön felszólította, hogy adjanak a bevándorlóknak olcsó lakásokat bérbe, amíg házakat építenek maguknak. Megengedte továbbá

néhány nappal a terminus lejárt előtt, hogy a szigorú tél miatt még valamivel tovább maradhassanak az országban.

De végül kénytelenek voltak kivándorolni. Házaikat, zsinagógáikat és temetőiket, amelyeket a polgárok, hogy ingyen juthassanak hozzá, megvenni nem akartak, a császár eladta vagy odaajándékozta.

A nürnbergi zsidókat nem kergette ki a császár közvetlenül, de megengedte pénzért, hogy a polgárok maguk rendeljék el a zsidók kiűzését.

A nürnbergi zsidók kiűzésének hátterét homály borítja. Surlódások már régebben fordultak elő a zsidók és a városi tanács között. A városi előljáróság új rendszabályt akart meghonosítani, mely sérelmes pontokat tartalmazott a zsidókra nézve. A zsidók protestáltak az igazságtalan újítás ellen és hangoztatták törvénybe ütköző voltát. Mindjárt Miksa császár trónralépte után, kérvényt nyújtott be hozzá a nürnbergi polgárság, hogy engedje meg a zsidók kiűzését, mert „rosszul viselkednek.“

Ezt a „rossz viselkedést“ a következőképp magyarázták:

„A zsidók maguk közé eresztik idegen hitsorsosaikat és emiatt nagyon megszorodnak.“

Egy Koberges Antonius nevű gazdag polgár kinyomatta saját költségén Alfonzo de Spina spanyol franciskánus zsidóellenes iratát (Fortalitium fidei), amelynek a célja, hogy bebizonyítsa a latinul olvasó, azaz a művelt híveknek is, hogy a zsidók istenkáromlók, ostyagyálázók és gyermekgyilkosok.

Hosszu kérelmezés után megengedte Miksa császár a nürnbergi tanácsnak, hogy „hűségük jutalmául“ teljesithessék kívánságukat és kikérgethessék városukból a zsidókat, de kikötötte, hogy a házak, zsinagógák és egyéb ingatlanok a császári fiskus tulajdonába mennek át.

Még azt a privilégiumot is adta a nürnbergieknek, hogy nem kötelesek többé soha zsidót beengedni a városukba (1498. júl. 5.)

Eleinte a tanács csak négy hónapnyi időt engedett. És a tanácsban már akkor ott ült a nagyműveltségű humanista: Pirkheimer Willibald, a humanista körnek későbbi oszlopa, ki uralomról és erényről olyan szépen szavalt.

A szerencsétlenek könyörgésére meghosszabbították tartózkodási engedélyüket még három hónappal. De a zsidóknak esküt kellett tenniük a zsinagógában, hogy amikor ez az idő letelik, mind kivándorolnak. Végül elhagyták a várost (1499. március 10.) A tanács kíséretet is adott melléjük, hogy az uton meg ne támadják, vagy talán, hogy biztosak

legyenek arról, hogy csakugyan elmentek. A kiutasított zsidók fekvő-ségei a császár birtokába mentek át, aki aztán 8000 forintért átengedte a városnak.

És a polgárok és a császári udvarok még a zsidók haszonlesését panaszolták föl!

A száműzöttek eleinte Windheimba akartak letelepedni és pártfogójuk is akadt, Brandenburgi Anna grófnő személyében, aki ki akarta eszközölni számukra a letelepedési engedélyt. De a tanács visszautasította kérését. A nürnbergi zsidók erre a Majna melletti Frankfurtba költöztek, ahol türhető feltételek mellett megengedték a letelepedésüket. Beszélték, hogy két tanácsos maga hívta Frankfurtba a kiűzött nürnbergi zsidókat, mert tudták, hogy a zsidók letelepedése csak hasznára lehet a városnak, de a papok nagy felháborodással támadtak a tanácsosokra, amiért a szerencsétleneknek oltalmat kínáltak.

Ugyanebben az időben kiutasították még a zsidókat Ulmból, Nördlingen Kolmarból és Magdeburgból.

A regensburgi hitközség még rosszabbul járt. Amióta ennek a városnak polgárságát a zsidók ellen emelt hamis vérvádért Frigyes császár pénzbírságra ítélte, eltűnt az egyetértés keresztény és zsidó között és folytonos összeütközéseknek és gyűlölködésnek adott helyet. A harag, amiért a császár a zsidóknak pártját fogta, arra a szerencsétlen gondolatra ragadta a város vezetőit, hogy felszabadítsák magukat a császári főhatóság alól és a bajor-müncheni Albert herceghez pártoljanak át.

Ez a lépés a város függetlenségébe került és nagy veszteségeket és végül elszegényedést hozott Regensburgra.

Miksa császár katonai parancsnokot helyezett a városba, aki úgy bánt a tanácsossal és a polgársággal, mintha jobbágyok lettek volna.

A polgárság, ahelyett, hogy a bekövetkezett szerencsétlenséget a saját esztelenségének tulajdonította volna, a zsidókat okolta mindenért és egész haragja ellene fordult. A papok, bosszuságukban, hogy a zsidók üldözésére kovácsolt tervük nem sikerült, szüntelenül fanatizálták a tömeget és nyilvánosan prédikálták, hogy „a zsidókat ki kell utasítani.“

Ennek következtében a molnárok elhatározták, hogy nem fognak a zsidóknak lisztet eladni, a pékektől meg nem kaptak kenyeret (1499). A papok megfenyegették az iparosokat, hogy egyházi átokkal sujtják, ha a zsidóknak élelmiszereket adnak el. De a tanács is hozzájárult a helyzet kiélesítéséhez. Kimondotta, hogy bizonyos napokon egyáltalában nem vehetnek a zsidók a piacon élelmiszereket. Némely napokban pedig csak bizonyos órákban, a keresztények bevásárlása után. A kereszté-

nyeknek súlyos büntetés terhe alatt megtiltották, hogy nem szabad zsidók helyett bevásárolniok és lelkükre kötötték, hogy „ne vétkezzenek Isten és a saját üdvösségük ellen“, támogatván a zsidókat.

A sanyargatott zsidók panaszt emeltek védőuruknál, a bajor hercegnél, előadták, hogy a nap egyetlen órája sem mulik el anélkül, hogy halálos veszedelem ne fenyegetné őket, de a herceg nem tudott, vagy nem akart rajtuk segíteni.

Egy darabig azután úgy látszott, mintha jobb napok virradnának rájuk, amidőn György herceg halála által a zsidók közvetlenül a császár oltalma alá kerültek (1504); de a polgárság emiatt még jobban gyűlölte őket és a papság még inkább izgatott ellenük. A tanács már komolyabban foglalkozott a tervvel, hogy Miksa császártól engedélyt kér a regensburgi zsidók kiűzésére.

Még csak néhány évig maradhattak a regensburgi zsidók városukban.

Miksa császár szeszélyes önkénykedése majd megszilárdította, majd megingatta a zsidók helyzetét. Az elzászi Obernai lakosságának, amely a zsidókat végig üldözte, megparancsolta, hogy fogadják vissza a kiűzött zsidó lakosokat és vigyázzanak, hogy bántódásuk ne essék. Alig tíz évvel később (1507) már megengedte az obernai magisztrátusnak, hogy az ujonnan letelepedett zsidókat száműzhesse és hogy megtilthassa nekik a város és környékének érintését.

Regensburgon kívül még csak két nagy zsidó község volt Németországban és pedig a Majna melletti Frankfurtban és Wormsban, de ezeket is gyakran fenyegették meg kiűzéssel.

Prágában sok zsidó lakott ugyan, de ez a város nem tartozott akkor a tulajdonképeni Németországhoz, hanem fővárosa volt egy külön koronaországnak, amelyben szintén László magyar király uralkodott. Ez a király fia volt ugyan a zsidóbarát IV. Kázmér lengyel királynak, de ő maga nem sok jóakaratot tanusított a zsidók iránt. Magyarországon nyugodtan nézte, hogy Nagyszombaton előbb agyongyötörték és végre kiűzték őket. A nagyszombati zsidók üldözésére az a vád — az első Magyarországon — szolgált ürügyül, hogy keresztény gyermekek vérért használják fel vércsillapításra, szerelmi italokra és egyéb varázslatokra.

A csehországi zsidóknak sem volt jobb dolguk László király alatt. A prágai zsidónegyedét gyakran kifosztogatta a csöcselék, a zsidók kiűzését pedig az egész polgárság kívánta.

De voltak Csehországban jóakaróik is a zsidóknak, még pedig a nemesség között. Midőn az országgyűlésen szóba került a zsidók kiűzése a következő határozatot hozták (1501. aug. 7.):

„A zsidókat örök időkre kell megtörni Csehországban.“

„Ha valamelyik zsidó vétkezik a törvény ellen, meg kell őt büntetni, de csak a bűnöst magát, nem pedig megtorolni a bűnét az egész zsidóságon.“

László király szentesítette az országgyűlés határozatát, de csak hamar gyalázatosan megszegte. A prágai polgárság ellene volt a határozatnak és megtette mindent, hogy megsemmisítsék. Rávettek a királyt, hogy a prágai zsidók kiűzését jóváhagyja és száműzéssel fenyegették azokat a keresztény polgárokat, akik a zsidóknak pártját fogják.

Mégis az országban maradtak, nem tudni milyen kedvező fordulat folytán.

A jövő bizonytalansága miatt sok zsidó család kivándorolt Lengyelországba. A legtöbb azonban otthon maradt, megszokva a folytonos veszedelmet. Egy olasz nyomdászcsalád sarjadéka, Gerson Kohen, héber nyomdát rendezett be Prágában (1503 körül) és a megszokott tűzhányó alatt még a héber könyvkereskedés is fejlődött.

Sok tudomány azonban, úgy látszik, nem igen volt a prágai községben, mert a Gerson-nyomda egyetlen tudományos művet sem állított ki, hanem csak a zsinagógai szükségleteket elégítette ki, míg az olasz és török nyomdák fontos régi és új munkákat terjesztettek.

Prágának csak egyetlen rabbinikus autoritása ismeretes ebből az időből: Polák Jákob (született 1470., meghalt 1530 körül), aki a talmud új magyarázási módját honosította meg; ez az egyetlen autoritás is külföldi volt. Keleti névrokona, Jákob Berab mellett, a kor legalaposabb és legélesebb elméjű talmudtudósa volt.

A talmud magyarázásának eme új irányát lengyel szülöttnek kellett megalapítania, minthogy Lengyelországban érte el később tetőpontját.

Mint a nürnbergi Margoles Jákob tanítványa, korán megismerkedett Polák a bajor talmudiskolák módszerével, amely a talmudi témák játékszerű variálásából és kihegyesítéséből állott s amelyet származási helyei után nürnbergi, regensburgi és augsburgi módszernek neveztek. De Polák Jákob komolylyá tette a játékot.

Habár a talmudikus fejtegetésnek eme új iránya külön nevet — *pilpul* — kapott, még sem lehet róla felfogható képet nyújtani. Nagy éleselméjűség kifejtése csekély értékű eredményért, palotaépítés homokszemekben, kombináló művészet, amely összefüggésbe hozza a legtávolabb eső dolgokat, szórszálhasogatás, amely bámulatot és mosolyt kelt. A pumbaditaiaknak szofisztikáját, amelyről a talmudisták maguk gunyolódva mondták, hogy kötelet huznak át a tű fölé, messi felülmúlták

Polák Jákob pilpuljai. Ez a disputáló művészet, amelynek teljesen megfelel a középkori egyetemek scholasticismusa, némely talmudtudós részéről gáncsban részesült ugyan, mégis utat tört magának, mert megfelelt az emberek ama vágyának, hogy mindig újat keressenek.

Tartozunk Polák Jákob emlékének azzal, hogy az igazságnak megfelelően konstatáljuk, hogy nem lehet őt okolni azért a sok visszaélést, amit később azzal a metódussal elkövettek. Ő maga elég óvatos volt, hogy nem nyomatta ki az ezzel a rendszerrel kifejtett responzumait és határozatait, még másolatot sem készített belőlük, részint mert hiuságnak tartotta, részint mert félt, hogy a későbbiek szentirássá avatják munkáját és ragaszkodni fognak vakon döntéseinek betűihez.

Mint tekintélyes rabbinus megengedett magának Polák olyasmit, amiért sok ellenséget szerzett, sőt anatómia alá is került. Felesége gazdag család gyermeke volt és anyósa bejáratos volt a cseh udvarnál. Ez az özvegy anyósa férjhez adta második leányát vallási nagykorúsága (tizenkettedik éve) előtt; de csakhamar megbánta a dolgot és keresztül akarta vinni, hogy a házasságot felbontsák. Minthogy azonban a férj a válásba beleegyezni nem akart, az anyós, Polák Jákob tanácsára, egyszerűen érvénytelené akarta kijelenteni a házasságot azáltal, hogy a közben nagykorúvá lett asszonyka ellenzi anyja választását.

Ezt a tulságosan könnyű házasságfelbontást, habár a talmud szerint meg van engedve, egy fél évszázad óta, Merseburgi Menachem döntése óta érvénytelennek tekintették. Polák Jákob azonban, talán anyósa iránt való előzékenységéből, talán, hogy érvényt szerezzen a talmudikus szabálynak, jóváhagyta sógornőjének házasságfelbontását.

Polák eme döntése ellen felszólahtak majdnem az összes német rabbinusok, köztük Polák mestere, Margoles Jákob is, továbbá Pinchas, prágai rabbi és követelték a döntés visszavonását, de addig is, amíg az ügy a férjjel való kibéküléssel, vagy rendes válólevéllel való elváltatással elintéződik, anatómia alá helyezték Polák Jákobot.

Ez a kérdés oly nagy port vert fel, hogy a paduai rabbinikus autoritáshoz, Menc Judáshoz is fordultak döntésért. De ez is Polák eljárásának helytelenségét hangoztatta.

Polák mellett csak egyetlen rabbinus foglalt állást, Pfefferkorn Meir (Prágából?), Kolon József jeles tanítványa, akit, úgy látszik, családi szerencsétlensége birt arra, hogy meggyőződése ellen határozzon.

Pfefferkorn Meirnek ugyanis börtönbe kerültek a felesége és a gyermekei és egyetlen reménye a Polák Jákobbal való összeköttetése volt, mert annak befolyásos anyósától szabadulást várt a családja szá-

mára. Polák anyósa egyenesen kijelentette neki, hogy csak olyan feltétel alatt hajlandó családja érdekében közbenjárni, ha jóvá hagyja leányának elválását. A szerencsétlen apa és férj ebbe beleegyezett és így a válólevél nélkül való házasságfelbontás érvényre emeltetett.

Hogy miként szabadult Polák a reá kimondott anatómától, nem tudni. Ártani nem igen ártott neki ez az eset. Tanítványai ezentul is tömegesen látogatták talmudiskoláját, amely a többi hasonló intézet között vezetőszerepet játszott, új talmudmagyarázási módszere pedig egészen divatos lett és meghonosodott majdnem az összes talmudiskolákban, sőt gyengeeszűnek tartották azt a talmudistát, aki ezzel a módszerrel megbarátkozni nem tudott.

Polák iskoláját egyik tanítványa átültette Lengyelországba és tulajdonképpen itt kapott csak igazi otthont.

Olaszország és Törökország mellett Lengyelország nyújtott még azilumot a hajszolt száműzötteknek, különösen a németországjaknak.

Itt sokkal jobb helyzetük volt a zsidóknak, mint a szomszédországokban, a Visztulán és Kárpátokon túl, habár Kapisztrán itt is megzavarta egy időre az egyetértést a királyság és a zsidók között.

A királyoknak és a nemeseknek félig-meddig szükségük is volt a zsidókra és rendszeren, ha csak más érdekek közbe nem jöttek, privilégiumot adtak nekik, minthogy pénzükkel és kereskedelmükkel lehetővé tették a talaj gazdagságának a kiaknázását és készpénzt nyújtottak a szegény országnak. A vámbérletek és szeszfőzdék majdnem mind a zsidók kezeiben voltak. Magától értetendő, hogy földbirtokaik is voltak és nemcsak kereskedelemmel, hanem iparral is foglalkoztak. Vagy 500 keresztény nagykereskedő volt Lengyelországban, míg zsidó 3200, iparos pedig háromszor ennyi, közöttük ezüst- és aranymivesek, kovácsok és takácsok. Az orvosi pályát szintén zsidók foglalták el. A Nagy Kázmértól alapított krakói egyetemet a zsidó ifjak szabadon látogathatták; később egyházi jelleget vett fel és a zsidók kénytelenek voltak olasz egyetemeiket felkeresni.

IV. Kázmirnak kedvező rendelete a zsidókra vonatkozólag most is érvényben volt még. Mert habár a király Kapisztrán unszolására megsemmisítette rendeletét, később, tekintettel a haszonra, amelyet a lengyel korona a zsidóktól huzzott, újra érvényre emelte. A zsidókat így általában állampolgároknak tekintették, nem kellett megszegyenítő jeleket viselniök, sőt fegyvert is viselhettek.

A bölcs Kázmír király halála után egyszerre két ellenség emelt fegyvert a zsidók ellen: a papság, amely a zsidók kedvező helyzetében

a keresztények kijátszását látta és a német keresztény kereskedők, akik a lengyel városokban letelepedve, meghonosították itt is a céhszervezetek esztelenégeit és a zsidó iparosokat és kereskedőket kenyérrigységből üldözték.

A két ellenség egyesülve látott hozzá a zsidók leszorításához. Rábírták Kázimir utódjait, János Albertet és Sándort, (1492—1505.) hogy szüntessék meg a zsidók privilégiumait és zárják őket külön negyedekbe, (Krakuban Kazimierc külvárosába) vagy némely helységekből üzzék ki őket teljesen. De már legközelebbi utódjuk, I. Zsigmond (1506—1548.) újra kedvező helyzetbe juttatta a zsidókat és megvédte őket a támadások ellen.

Ezt a tartós kedvezményt csak addig élvezhették, amíg Tomicki püspök és Szidloviecky kancellár állottak az állami ügyek élén. Ezek értékelni tudták a zsidók munkaerejét és az áldást, amit tőkéjük a pénzszegény országra hoz. És ez a két államférfiu is csak addig védhette meg a zsidókat, amíg Zsigmond király második felesége, Bona királynő nem kezdte érvényesíteni káros befolyását az állami ügyekre. Ez a királynő, a milanoi Sforsa család sarja, Katholikus Ferdinánd, spanyol király unokahuga, nem hasonlított ugyan unokatestvéréhez, a portugál királynőhöz, aki egyáltalában nem akart zsidót látni és végre a portugál zsidók kiűzetését eszközölte ki férjénél. Bona királynő legalább két zsidó nő iránt táplált rokonszenvet, Fischel Mózes rabbinak felesége és leánya iránt, de azért mégis nagy kárára vált a lengyel zsidóknak a királynő beavatkozása a politikai ügyekbe, különösen miután a reformáció hódítása türelmetlen katolikussá tette őt. A lengyel zsidóságnak megvolt azonban a maga erős támasza a nemességben, amely a német városokat nemzeti és politikai antipatiából gyűlölte és azért szívesen felhasználta a zsidókat eszközül a terjeszkedő németek ellen. És minthogy a nemesek egyszersmind a legmagasabb hivatalokat töltötték be, a zsidóellenes törvények, a papság és a német céhesek nagy bosszuságára, holt betük maradtak.

Lengyelország ezért keresett menedéke lett az üldözött zsidóknak. Ha valamely kikeresztelkedett zsidó, vagy akár született keresztény a zsidó hitre akart térni, Lengyelországban szabadon tehetette, ép úgy mint Törökországban.

Még szerencsésebbek, mint Kis- és Nagy-Lengyelországban voltak a zsidók Litvániában, amely Lengyelországgal egy és ugyanazon király alatt állott.

A rabbinusok fontos szervei voltak a koronának. Ők szedték be a hitközségektől a fejadót, a nagy városok rabbinusai tehát, akiket a

király választott, vagy legalább megerősített, hivatalos személyekként szerepeltek, kormányozták a községeket és képviselték azokat a királynál.

I. Zsigmond mindjárt trónralépése után Michaelt Brzeczából nevezte ki Litvánia főrabbijának. Székhelye Ostrog városa volt. A rabbinusok ítélkezési jogot is kaptak, még pedig nemcsak polgári, hanem fenyegető ügyekben is; száműzhették az engedetlen hitközségi tagokat, sőt bizonyos esetben halálra is ítélhették. Michael élt is egyszer ezzel a jogával, amidőn két zsidó részt vett Glinsky koronamarsall lázadásában. Anatómát mondott ki rájuk, kürtszó mellett hirdette ki az ítéletet az egész országban.

Michael ki akarta terjeszteni jogait a Litvániában lakó karaitákra is, akik körülbelül egy évszázaddal előbb költöztek oda Krimia félszigetéről, vagy Déloroszországból és kik Witold hercegtől bizonyos privilégiumokat kaptak. Ezeket a privilégiumokat Kazimir király is megerősítette. Viszály támadt tehát a rabbaniták és karaiták között, mert az utóbbiak azt állították, hogy ők külön zsidóságot alkotnak és így nem tartoznak a rabbinus alá. És valóban lelkiismereti kényszer volt, amit Michael ellenük el akart követni. Csakhogy a dologból nem lett semmi sem, minthogy Gasthold kancellár úgy döntött, hogy a rabbaniták privilégiumai nem terjeszthetők ki a karaitákra.

Abban az országban, amely később több évszázadon át a talmud főotthona, talmudisták és rabbinusok főtenyésztő helye volt és amelyet hosszú ideig szinte talmudikus atmoszféra vett körül: Lengyelországban még a tizenhatodik században nem akadt talmudikus autoritás. Csak a tömegesen bevándorolt német talmudisták honosították meg itt azt a studiumot. A Rajna és Majna vidékéről, Bajorországból, a Svábságból, Morvaországból és Ausztriából csapatonként telepedtek le a zsidó családok a Visztula és a Dnieper partjain. Ezek hozták magukkal minden vagyonuk elvesztése után azt, amit a legdrágább kincsüknek tartottak, amit életükkel védelmeztek, és amit el nem lehetett rabolni tőlük: vallásos meggyőződésüket, atyáik szokásait és talmudikus ismereteiket.

A német rabbinikus iskola, amely otthon alig birt levegőhöz jutni, felütötte sátrait Lengyelországban, Litvániában, Ruténiában és Volhyniában. Elterjeszkedett minden irányban és szláv elemektől megtermékenyítve, sajátosság hajtást hozott létre: a lengyel iskolát.

De nemcsak a német talmudiskolákat honosították meg a német zsidó menekültek Lengyelországban, hanem a német nyelvet is; beoltották a bennszülött zsidókba és lassanként kiszorították azok anya-

nyelvét, a lengyelt, vagy a rutént. Ahogy a spanyol zsidók új Spanyolországgá változtatták az európai és ázsiai Törökország egy részét, a német zsidók is félig-meddig Németországgá tették meg Lengyelország, Litvánia és a hozzátartozó tartományoknak egy részét. Litvánia zsidó lakói éltek ugyan azután is az ország nyelvével, de német hitsorsosaik félbarbároknak tekintették őket ezért.

Több évszázadon át a zsidók két csoportra oszlottak: németül beszélőkre és spanyolul beszélőkre. E két csoport mellett majdnem teljesen eltűnt az olaszul beszélő csoport, amelynek a száma is csekély volt, de különben is kénytelen volt megtanulni a német, vagy spanyol nyelvet, ha a többi zsidókkal érintkezni akart.

A németség egyéb tulajdonságait: a tehetetlenséget és a félszegséget levetették lassanként a Lengyelországban letelepített német zsidók, de a nyelvet megtartották. Tisztelték, mint palladiumot, mint szent emléket és ha a lengyelekkel való érintkezésüknél használták is az ország nyelvét, bizalmas családi körben, tanházban és imáikban ragaszkodtak a némethez. A héber mellett szent nyelvnek tekintették.

A zsidóknak különös szerencséje volt, hogy abban az időben, amidőn Németországban új csapások nehezédtek rájuk, országot találtak a határnál, amely vendégszeretően oltalmat nyújtott nekik.

Mert Németországból ekkor nagyjelentőségű, világtörténelmi vihar indult ki, amelynek első vajudása zsidó körökben folyt le és lassanként a zsidókra terelte az egész kereszténység figyelmét. Az esemény, mely hivatva volt arra, hogy Európát valósággal fölforgassa és új rendet teremtsen meg benne: a *reformáció*, ugyszólván zsidó jászolban pillantotta meg a napvilágot.

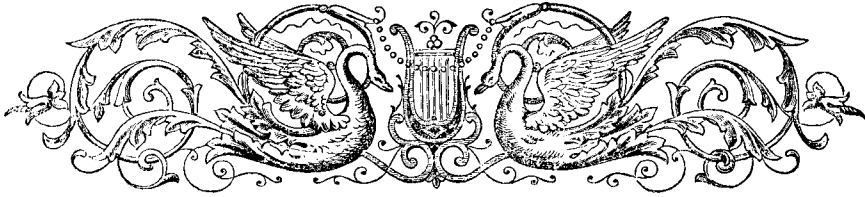
HARMADIK FEJEZET.

A REUCHLIN-PFEFFERKORN-FÉLE
VISZÁLY.

HARC A TALMUD KÖRÜL.

Jobb idők jelei. Pfefferkorn és a kölni dominikánusok, Hochstraten, Ortuin Gratus és Arnold Tongern. Viktor Karben és támadásai a talmud ellen. Pfefferkorn, vagy a dominikánusok gyalázó iratai a talmud és a zsidók ellen. Kunigunda hercegnő, a dominikánusok pártfogója. Miksa császár első rendelete a talmud ellen. A talmud konfiskálása Frankfurtban. A mainzi érsek beavatkozása. Reuchlin és héber kabalisztikus tanulmányai. A zsidók meghiusítják a konfiskálást. A dominikánusok izgatásai. A császár elrendeli, hogy az egyetemek, Reuchlin, Karben Viktor és Hochstraten adjanak véleményt a zsidó írásokról.

(1506—1510).

Ki hitte volna akkor, hogy a szögletes és korlátoznak vallott német néptől, a rablólovagok és folytonos viszálykodások országából, hol a züllött politikai viszonyok között mindenki zsarnok és szolga volt egy személyben, kegyetlen és irgalmatlan lefelé és siralmasan alázatos felfelé; ki sejtette volna akkor, hogy épen ettől a néptől és ebből az országból fog kiindulni egy mozgalom, amely mélyen megrendíti az európai állapotokat, halálos csapást mér a középkorra és utat nyit egy új világtörténelmi korszaknak?

Az egyház és a politikai viszonyok reformációját, amelyről a felvilágosodott szellemek ábrándoztak, legkevésbé Németországtól várták.

Hogy is remélhették volna, hogy a legnagyobb tehetetlenségnek eme országából, ahol a császár, aki a világ urának nevezte magát, hiába parancsolt és fenyegetőzött és ahol csak az apró tyranusoknak volt szavuk, de mindenesetre csak rövid pillanatokra; hogy is remélhették volna, hogy ebből az országból egy erő áramlik ki, amelyből az európai népek megiffodnak?

Természetes, hogy az akkor élők ezt teljes lehetetlenségnek tartották.

És mégis erők szunnyadtak ebben a népben, amelyet csak fel kellett ébresztetni, hogy az ujjászületést előidézhessek. A németek között még a régi egyszerűség és erkölcsi tisztaság élt, de mindenesetre pedánsan és félig-meddig nevetséges külsővel, míg a vezető latin országokban, Itáliában, Franciaországban és Spanyolországban már tulfinozás, túljóllakottság és erkölcsi rothadás állott be. Épen mert a

németek között a legtovább maradt fenn az ősgermán laposság, nem sikerülhetett teljesen az erkölcsöket rontó magasabb papságnak, hogy romlottságát beléjük is oltsa. Az alacsonyabb papság, a többi európai országokhoz viszonyítva, itt tisztább és szemérmesebb volt. A családi élet iránt való érzék, amely a németek és a zsidók közös vonása volt, megővta őket attól az elfajulástól, amelybe a latin népek sülyedtek. És épen mert a német nép nehezebb felfogásu és lassubb gondolkodásu volt, megőrizte a hitét és a jog és igazság iránt való érzékét és nem tántorították el a többi népek tévelygő okoskodásai.

Rómában és Olaszország műveltebb köreiben és különösen a pápai udvarnál kinevették a kereszténységet és tanait és csak a politikai hatalomba kapaszkodtak. Németországban ellenben, ahol a korcs-mákon kívül keveset nevettek, komolyabban vették a kereszténységet, még ideálnak tartották, amely valaha élt és amelynek még újra fel kell élednie.

De ezek az erkölcsi csirák annyira el voltak rejtve a német népben, hogy csak a legkedvezőbb körülmények közt jutottak napvilágra.

Nagy része volt az ébresztésben, — ha ezt a németek nem is akarják elismerni — a zsidó rabbinikus irodalomnak. Bátran állithatjuk, hogy a németek öntudatát a talmud körül fejlődött harc ébresztette föl és teremtett bizonyos közvéleményt, amely nélkül a reformáció, mint annyi más kísérlet, meghalt volt még születése órájában, vagy talán meg sem született volna. Egy csekély kis görgeteg óriási lavaomlást idézett elő.

A jelentéktelen homokszem, amely ezt az omlást előidézte, egy tudatlan és jellemtelen ember volt, zsidó hullámokból kivetett hab, aki nem érdemelte meg, hogy a történet beszéljen róla, de a gondviselés úgy akarta, hogy akarata ellenére hasznos munkát végezzen.

Pfefferkorn József Morvaországból származott és mészároslegény, tehát magától érthetően tudatlan volt. Tudott mindenesetre héberül olvasni, de nem jobban, mint azok a zsidók általában, akik nem tartoztak a tudósok osztályába. Később azt hazudta ugyan, hogy nagybátyjánál, Pfefferkorn Méirnél tanult talmudot, de ezzel csak a héberben járatlan keresztényeket vezethette félre. Erkölcsi romlottsága felülmulta még tudatlanságát is. Pfefferkorn egyszer betörést és lopást is elkövetett, rajtakapták, mire a Guttensteini gróf becsukatta és csak rokonai könyörgésére bocsátották szabadon.

Ezt a gyalázatot Pfefferkorn József szentelt vízzel akarta lemosni és az egyház nem volt nagyon válogatós. Szívesen fogadta ezt a hitvány

embert is, amidőn harminchét éves korában feleségével és gyermekeivel együtt felvételre jelentkezett.

Mint keresztény felvette a János nevet (1505 körül). Ugy látszik, Kölnben keresztelték meg, ahol a tudatlan, gőgös és fanatikus dominikánusok becézve vették körül. Használható eszközt ismertek-e fel benne, vagy megtetszett nekik csinos, eleven és nem épen hajlíthatatlan felesége? Elég az hozzá, hogy a kölni dominikánusok tulságosan sok jóakaratot tanusítottak iránta és kieszközöltek neki a polgármesternél a kórházelügyelői állást.

Pfefferkorn azt mesélte a keresztényeknek, hogy Naftáli törzsének ivadéka.

Köln ebben az időben fénykerülő nagyzolók bagolyfészke volt, ahol a világosabb kor beköszöntését tudománygyűlölő butaság sötét felhőivel akarták elhomályosítani. Élükön Hochstraten (Hoogstraten) inquiziós bíró, vagy eretnekmester állott, egy erőszakos, kiméretlen ember, aki valósággal vágyódott máglyára tett eretnekek égési szaga után. Spanyolországban második Torquemada vált volna belőle. Hasonló volt hozzá Tongern Arnold, a dominikánus theologia professora, aki otthon egyszer valami gaztettet követett el és igyekezett származását elfeledtetni. A harmadik a társaságban Ortuin de Graes volt Deventerből, akinek latin neve Ortuinus Gratius volt, egy pap fia, aki tul akart tenni az atyján. A széptudományokból alig kóstolt valamit, de azért éretlen barátoktól poétának és a szépművészetek mesterének mondatta magát.

Ortuin de Graes annyira gyűlölte a zsidókat, hogy kissé gyanus, vajjon gyűlölete vallási buzgóságából származott-e. És nem volt-e annak valami materiális oka. Zsidóellenes iratokkal akarta a keresztényeket a zsidók ellen izgatni. De sokkal tudatlanabb volt, semhogy valami zsidóellenes könyvet, vagy röpiratot összeállítani tudott volna. Kikeresztelkedett zsidókhöz fordult tehát segítségért.

Egy zsidót, aki valamelyik üldözés alkalmából, vagy más okból keresztény hitre tért át és aki a Karben Viktor nevet viselte (született 1442., meghalt 1515 körül), rabbinusnak kiáltottak ki — alig értett valamit héberül — hogy zsidóellenes és a kereszténységet dicsőítő iratait a tekintély nimbusa övezze.

Hogy Karben Viktor igaz keresztény meggyőződéséről bizonyosságot szerezzen, Hermann, kölni érsek felszólította a rajnavidéki rabbinusokat, hogy vallási disputációba bocsátkozzanak vele. Poppelsdorfban, Bonn mellett folyt le a vallási vitatkozás, udvari emberek, papok és lovagok jelenlétében. Nem tudni, önként-e, vagy a papságtól kényszerítve, Karben

Viktor, aki fájalmát fejezte ki afölött, hogy kikeresztelkedése által elveszítette feleségét, három gyermekét, testvéreit és sok jó barátját, szemére lobbantotta a zsidóknak, hogy gyűlölük a keresztényeket és kicsufolnak mindent, ami keresztényi. Midőn az érsek arra terelte a beszédet, hogy miként vélekednek a zsidók Jézusról és anyjáról, az ugynevezett kitért rabbinus bevádolta egykori testvéreit, hogy a legnagyobb gyaláztatokkal illetik a keresztény vallás alapítóját és az eredmény az volt, hogy a zsidókat az Alsó-Rajna vidékéről kiutasították.

Ettől a Karben Viktortól szerezte Ortuin Graes a zsidók ellen felhozott vádjait és a talmud ellen való rágalmaid, amelyeket könyvvé kovácsolt. Ennek a könyvnek („A zsidók életéről és erkölcséről“, latinul és németül, 1504.) első vádja a következőképen hangzik:

„A világ minden kincséért sem akarják elhagyni a zsidóságot. És ha a legszegényebbnek ezer aranyat ajánlanának fel, hogy mondjon le a hitéről, vagy hogy egy feszület előtt hajoljon le és emeljen fel valamit a földről, visszautasítaná az ajánlatot és inkább élne inségben. A legtudatlanabb is inkább ezerszer elégettetné magát, semhogy Jézust elismerje.“

És azért, mert ez a pénzsóvárnak kikiáltott nép kincsekért sem akar lemondani meggyőződéséről; azért, mert a gyávanak rágalmazott zsidóság a legégetőbb fájalmakat is elviselte hitéért; Karben Viktor, vagy Ortuin Graes elvetemedettnek és romlottnak bélyegezte meg!

A könyv nevetségessé teszi a talmud agadikus elbeszéléseit. Nem hiányzik az a vád sem, hogy a zsidók átkot mondanak imáikban a kikeresztelkedettekre, valamint az a teljesen légből kapott rágalom sem, hogy a zsidók megragadnak minden alkalmat, hogy renegátjaikat megölhessék. A zsidók minden romlottságának természetesen a talmud az oka, amelyet többre becsülnek, mint a tizparancsolatot.

Karben Viktor azonban, úgy látszik, nem volt elég alkalmas annak a nagyobb szabásu tervnek a keresztülvitelére, amelyet a dominikánusok, pénzeszsákjuk megtöltésére kieszeltek. Pedig vádaskodó zsidóra okvetlenül szükségük volt. A saját cégjük bizalmatlanságot keltett.

A dominikánusok és a franciskánusok régtől fogva halálos ellenségei voltak egymásnak. Amit azok dicsértek, azt emezek gyalázásokkal illették. Ha a dominikánusok Aquinoi Tamás scholasticizmusát követték és tomistáknak nevezték magukat, a franciskánusok a scholastikus teológia más patrónusához folyamodtak és scotistáknak vagy occamistáknak mondták magukat. A franciskánusok védték a dogmát, hogy nemcsak Jézus, hanem már anyja, Mária is szeplőtlen szűz anyától származott. A dominikánusok erre Mária szeplőtlenességét is megtámadták.

Ez a harc a tizenhatodik század elején nagy elkeseredéssel folyt. A dominikánusok csodákkal akarták bebizonyítani nézetüket. Bernben megnyertek erre a célra egy szabósegédet, aki eleinte azt terjesztette, hogy éjjel megjelent neki Mária és maga jelentette ki neki, hogy Jézus születése nem volt szeplőtlen. Később azonban elárulta a szabósegéd a dominikánusok csalását és ennek következtében elégették mint eretnekeket a rend priorját, subpriorját és még két tekintélyes tagját. A franciskánusok siettek latin és német iratokkal terjeszteni ellenségük gyalázatát.

A dominikánusok tehát nem mertek saját nevük alatt izgatni a zsidók ellen, hanem felbérelték erre a célra a kikeresztelkedett mészároslegényt, Pfefferkorn Jánost, ki erre nagyon alkalmasnak mutatkozott. Odaadta a nevét egy zsidóellenes iratra, amelyet ugyancsak Ortuin Gratius dolgozott ki először latin nyelven. A kikeresztelésre „Intő Tükröt“ tartott a zsidók elé.

Ez az első zsidóellenes irat, amely Pfefferkorn neve alatt jelent meg, még emberségesen bánik a zsidókkal, sőt itt-ott meg is simogatja őket és iparkodik megcáfolni a gyakran hangoztatott vádat, hogy a zsidók meglopják a keresztényeket és legyilkolják gyermekeiket. Kéréssel fordul a keresztényekhez, hogy ne utasítsák ki a zsidókat, minthogy eddig folyton exiliumból exiliumba hajszolták őket és ne alázzák meg tulságosan, minthogy félig-meddig ők is emberek.

De ez a barátság csak álarc volt, előrenyújtott csáp, amely biztos talaj után kutat. Az „Intő Tükröt“ hamisnak nyilvánítja a zsidók messiási reményeit és utal a legutóbbi messiási mozgalomra, amely balul ütött ki. Azért keresztelkednek ki most többen, mint azelőtt. Ez a jel, sok más jellel együtt arra mutat, hogy a dolgok új rendje fog nemsokára bekövetkezni és talán elérkezik már a világ vége.

Ez az irat csak jelzése volt egy nagyobb hadjáratnak, amelyet a zsidók ellen terveztek.

A kölni dominikánusok ugyanis konfiskáltatni szerették volna a talmudot, mint Szent Lajos idejében Franciaországban. Erre célzott Pfefferkorn első röpirata, amely meg akarta rágalmazni a talmudot. Gyengéd hizelkedéssel és gonosz gyalázkodással felváltva, szemére lobbantotta a zsidóknak, hogy nem akarják Jézust messiásnak és istennek elismerni, sőt, mi több, nem akarják Máriát imádni. Ennek a makacs hitetlenségnek főoka, hogy nem kényszerítik őket keresztény templomok látogatására, továbbá, hogy követhetik a talmudot. Ha ezek az akadályok megszűnnének, tömegesen tódulnának a zsidók a katolikus egyház kebelébe.

A röpirat figyelmeztette tehát a fejedelmeket és népeket, hogy kényszerítsék a zsidókat a keresztény templomok látogatására és a prédikációk hallgatására és végül égessék el a talmudot. Beismerték ugyan, hogy igazságtalanság volna a zsidókat irataiktól megfosztani és így a tulajdonjogot megsérteni, de a keresztények amugy is elnyomják a zsidókat mindenféle erőszakoskodással, megterhelik különböző adókkal és valósággal kiszipolyozzák őket, de nem kapzsiságból és gonoszságból, hanem a zsidók javára, hogy így hitetlenségük elhagyására kényszerítsék. A talmud konfiskálása ezek mellett nagyon ártatlan dolog lesz.

Ez volt a Pfefferkorn neve alatt megjelent röpirat tulajdonképeni célja.

Németországban nagyon elterjedt a vélemény, hogy a kölni baglyok és Pfefferkorn jó üzletre spekulálnak. Ha keresztül tudják vinni a fejedelmeknél és a közvéleménynél, hogy a talmud konfiskálását követeljék — ami fölött aztán a dominikánusok rendelkeznének, minthogy ők a hivatalos inkuizitorok — a német zsidók, akik a talmudot nem nélkülözhetik, fel fognak nekik ajánlani nagyobb-nagyobb összegeket, hogy a konfiskálást megakadályozzák.

A következő évben (1508) azért újra fölléptek Pfefferkorn paizsa alatt. Egy gyűlölködő röpiratot adtak ki „Zsidó Gyónás“ címen, amely először neveltségessé teszi a zsidók vallási szokásait, hogyan gyónnak kakasokkal, csirkékkel, halakkal és aztán megeszik gyóntató atyáikat. Majd figyelmezteti a keresztényeket, hogy kerüljék a zsidókkal való érintkezést, ami veszedelmesebb, mint szövetkezés az ördöggel. A zsidókat az az irat vérengző kutyáknak mondja, akik a keresztények verejtékéből és véréből táplálkoznak. A fejedelmek kötelessége tehát, hogy kiűzzék az országból. Néhány országból csakugyan ki is kergették nemrég, így Franciaországból, Spanyolországból, Dániából és legutóbb Nürnbergből, Ulmból és Nördlingenből. Milyen kára volt ebből a keresztényeknek? „Kövessétek tehát, lelketek üdvösségére, az adott példákat!“ Legalább kényszerítse a hatóság a zsidókat, hogy keresztény templomokba járjanak.

A „Zsidó Gyónásról“ szóló mérges könyvecske állandó refrénje, hogy a zsidó iratok az okai a zsidók javithatatlanságának, mert ezek az iratok gyalázzák a katolikus egyházat.

Sajátságos, hogy Pfefferkorn saját szűkebb társait, a kikeresztelkedett zsidókat is ostromozza.

„Vannak gonosz zsidók, — írja, — akik kikeresztelkednek, nem mintha a kereszténység meggyőződésükké vált volna, hanem csupán

csak a pénz kedvéért, hogy jóllétben és kényelemben élhessenek és jobban érvényesülhessenek. De aztán újra visszatérnek a zsidókhöz, szólván: nem akarunk tovább keresztények lenni. Vagy megmaradnak ugyan a kereszténységben, de titokban a zsidó vallást követik.“

Lehet, hogy Pfefferkorn viszonzni akarta ezzel renegát társainak ellene terjesztett gyanúsításait. Mindenesetre alkalmat szolgáltatott ezzel arra, hogy saját hitének őszinteségét is kétségbe vonják.

Nemsokára (1509 február körül) megjelent Pfefferkorn neve alatt egy német nyelvű röpirat a zsidó husvétről. A röpirat a néphez van intézve és egyenesen támadásra ingerli a zsidók ellen. Az első röpirattal ellentétben, vádolja a zsidókat, hogy jócselekedetnek tartják nemcsak a keresztények megcsalását, hanem meggyilkolását is. Keresztényi kötelesség tehát, hogy a „rühes kutyákat kikergessék“. Ha a fejedelmek nem akarják megtenni, akkor vegye kezébe a dolgot a nép. Először kérjék a fejedelmeket, hogy égettessék el a zsidók összes iratait a biblián kívül és vétessék el tőlük erőszakkal a keresztényektől kapott zálogokat. Sőt vegyék el tőlük a gyermekeket is és neveljék fel keresztény hitben, a felnőtteket pedig, mint „javíthatlan gazembereket“ kergessék ki. Nem vétek, ha a zsidókat a legborzasztóbb módon sanyargatják, minthogy a fejedelmek tulajdonai és azok rendelkeznek testük, lelkük fölött. Ha a fejedelmek nem teljesítenék a nép kívánását, gyűljenek össze nagy tömegekben és követeljék erőszakkal a keresztényi kötelesség teljesítését. A tömegek egyesüljenek, mint Krisztus lovagjai és hajtsák végre az ő szent testamentumát. Aki a zsidót bántja, Krisztus hive és aki jót tesz vele, az gonoszabb a zsidónál és örök pokoli kinokra kárhozik.

Csakhogy Pfefferkorn, Ortuin Gratius és a kölni zsidófalók kissé elkéstek. A zsidók agyonütésére való izgatásnak ideje elmúlt, ha mindjárt ép úgy gyűlöltek őket, mint a kereszties háborúk és a fekete halál idejében. A fejedelmeket még kevésbé lehetett rábírní a zsidók kiüzésére, minthogy velük eltávozott volna jövedelmük egy nagy része is. A zsidók megkeresztelésére sem helyeztek nagy súlyt; ellenkezőleg, az értelmesebb keresztény gunyosan és csufolódva mutatott a kikeresztelkedett zsidókra.

A következő hasonlat terjedt el ebben az időben: A kikeresztelkedett zsidó olyan, mint a fehér, tiszta vászon; amíg új, öröm ránézni, néhány napi használat után azonban szennyesbe kell dobni.

A német zsidók, akik Pfefferkorn izgatásai folytán új veszedelmektől féltek, amennyire módjukban volt, védekezni igyekeztek. Zsidó

orvosok, akiket a fejedelmi udvaroknál kedveltek, érvényesítették befolyásukat, hogy Pfefferkornot lehetetlenné tegyék. Keresztények is megbotránkoztak a renegát zsidó izgatásain és nyíltan kijelentették, hogy Pfefferkorn alávaló hízegő, akitől óvakodni kell. Rá akarja szedni az együgyüeket és csak arra gondol, hogy megtöltse a zsebeit. Ha elérte a célját el fog tűnni hirtelen és vagy visszatér a zsidósághoz, vagy ismeretlen helyen újra jelentkezik kikeresztelkedésre más név alatt, hogy ismét hasznot huzzon valláscseréjéből.

Pfefferkorn erre szükségesnek látta, hogy uj röpirattal lépjen a közönség elé (1509. március). Ezt az uj iratát, amelyet egyenesen „Zsidógyölölő“ címmel látott el, Fülöp kölni hercegnek ajánlotta és lelkére kötötte, hogy nyujtsa neki védelmet a zsidók ellen, akik életére törnek.

Pfefferkorn ismétli ebben az iratban összes régi vádjait. Befeketíti továbbá a zsidó orvosokat, hogy mérgekverők és hogy veszélyeztetik keresztény betegek életét. Szükséges tehát, hogy a herceg a zsidókat kiűzze, mint Miksa császár tette Ausztriában, Stajersországban és Karinthiában. Vagy legalább kényszerítse őket munkára, de nem valami nemes és becsületes munkára, hanem a legalacsonyabbra: tisztítsák az utakat, söpörjék a kéményeket, hordják ki a ganajt az árnyékszékekből stb. De mindenekelőtt vegyék el tőlük a talmudpéldányokat és általában minden vallási könyvet a biblián kívül. Tartsanak náluk házkutatást és kényszerítsék esetleg a kinpadon könyveik átadására.

Ennek az iratnak a szerkesztésében is „a széptudomány mestere“, Ortuin Gratius a főrész. Lefordította latinra, hozzáfűzött egy epigrammát és néhány buta verset a zsidók keménynyakuságáról, hajthatatlanságáról.

De ezek a mérges latin és német röpiratok mind csak előfutárjai voltak egy tervnek, amelytől a kölni dominikánusok olyan sokat vártak. Jogot akartak kapni a zsidók szent iratainak elkobzására és elégetésére, hogy így állandó dus jövedelmi forrásuk legyen. Miksa császárra akartak hatni, őt akarták megostromolni, aki nem nyujtott oly könnyen erőszakra segédkezet. Éppen őt akarták befolyásuk alá keríteni, hogy kiszolgáltassa nekik a zsidók könyveit és pénzét.

Céljuk elérésére felhasználták egy szerencsétlen fejedelmű bigotteriáját.

Miksa császár szép nővére, Kunigunda, III. Frigyes császár leánya, akinek a kezéért hatalmas királyok versengtek, fiatal korában sok fájdalmat okozott ősz apjának. Tudta nélkül férjhez ment legnagyobb ellenségéhez, a müncheni Albrecht herceghez, aki csak nemrég ragadta

magához Regensburg városát, amely azelőtt Frigyes közvetlen főhatósága alá tartozott. És mi több, Kunigunda maga hozzájárult Bajorország hatalmának gyarapításához, minthogy Tyrol és Ausztria egy része az ő tulajdona volt. Sokáig a nevét sem akarta hallani az elkeseredett atya. És majdnem háborura került volna a dolog III. Frigyes és veje között, ha Miksa okos tapintatossága el nem hártja a Németországra annyira káros összeütközést. Miksa végül kibékítette az atyját leányával.

Midőn Albrecht herceg férfikora javában meghalt (1508), özvegye Kunigunda, kolostorba vonult. Főnöke lett a klarisszaapácáknak és vezeklés és böjtölés között sanyargatta a testét.

Ennek a hercegnőnek komor lelkületére számítottak a kölni dominikánusok. Ajánló leveleket adtak Pfefferkornnak Kunigundához és megbízták, hogy adja elő neki mérges nyelvvel a zsidók gyalázatos üzemeit, fejtse ki előtte, hogyan szidalmazták és gyalázzák Jézust, Máriát, az apostolokat és az egyházat általában. Azonkívül magyarázza meg neki, mennyire szükséges, hogy a zsidók iratait, amelyek mindennek az okai, elkobozzák és megsemmisítsék.

A kölni dominikánusok helyesen számítottak, amidőn erre a feladatra született zsidót szemeltek ki, minthogy így inkább találtak a vádak hitelre, mintha keresztény emelte volna.

Milyen könnyen lehet egy asszonyt, hát még fanatikus hajlamu, kolostorfalak között elsenyvedt asszonyt meggyőzni! Kunigunda könnyen elhitte a zsidók és irataik ellen emelt vádakat, annál is inkább, minthogy született zsidótól hallotta, aki mindenesetre ismeri egykori hitsorsosainak szokásait és gonoszságait, különösen, amikor Pfefferkorn azzal biztatta, hogy az irataik megsemmisítése után a zsidók lassanként mind ki fognak keresztelkedni.

Pfefferkorn elérte a bigott hercegnőnél azt, amit óhajtott. Kunigunda levelet adott neki testvéréhez, Miksa császárhoz, amelyben kérte, hogy vessen véget a zsidók kereszténygyalázásainak és rendelje el összes irataik konfiskálását és elégetését, különben az ő koronázott fejére szállanak majd mind azok az átkok, amelyekkel a zsidók a katolikus egyházat illetik.

Ezzel a levéllel ellátva, Pfefferkorn egyenesen Olaszországba ment, a császár táborába, amely akkor Padua alatt tanyázott.

Kunigunda fanatikus levele és Pfefferkorn szóbeli alattomoskodásai folytán Miksa császár, aki a velenceiek ellen viselt háború közben nem igen ért reá meggondolni a dolgot, megbízást adott Pfefferkornnak (1509. augusztus 19.), amelyben a kikeresztelkedett gonosztevőt telj-

hatalommal ruházta fel a zsidókkal szemben. Felhatalmazta, hogy megvizsgálja az egész német birodalomban a zsidók iratait és mindazokat, amelyeknek tartalma a bibliával, vagy a keresztény hittel ellenkezik, megsemmisítse. De jelen kell lennie az illető helység papjának és községi tanácsának. A zsidókat pedig figyelmeztette a megbízólevél, hogy ellent ne álljanak Pfefferkorn intézkedéseinek, hanem szolgáltassák ki neki irataikat, hogy megvizsgálhassa azokat; különben súlyos büntetés vár rájuk.

Diadalittasan sietett vissza Pfefferkorn Németországba, keblén szorongatva a császári megbízó levelet, amely a német zsidók urává tette.

Mindjárt hozzá is fogott a nagyon jövedelmezőnek ígérkező üzlethez. Működését a legnagyobb zsidó községben kezdte, Majna melletti Frankfurtban, ahol igen sok jómódu zsidó lakott és igen sok talmudpéldány volt található. Ott heverték a külföldi héber nyomdák leraktározott könyvei, amelyek a nagy vásárra vártak.

Pfefferkorn felszólítására a városi tanács összehívta a frankfurti zsidókat a zsinagógába és kihirdette előttük a császári parancsot, hogy szolgáltassák ki könyveiket.

Három pap és két tanácsos jelenlétében mindjárt lefoglalták az összes imakönyveket, amelyeket a zsinagógában találtak. Éppen sátoros ünnep előestéje volt (péntek, 1509 szeptember 21). Pfefferkorn önhatmulag, de azzal az ürügygyel, hogy a császár erre is adott neki felhatalmazást, megtiltotta az ünnepre a zsinagóga látogatását; házkutatást akart tartani ezekben a napokban. A jelen volt papok azonban nem akartak olyan kegyetlenek lenni, hogy a zsidók ünnepét gyásszá változtassák és azért a házkutatást a legközelebbi hétfőre halasztották.

És mit tettek a zsidók? Ez is mutatja az új idők beköszöntését. Óvást mertek emelni az erőszak ellen. Nem türték többé némán a halálos csapásokat, mint azelőtt. Hivatkoztak a császároktól és pápáktól nyert jogra, hogy szabadon gyakorolhatják vallásukat. Követelték, hogy halasszák el a könyvek konfiskálását, amíg a császárhoz és a koronabírósághoz apellálnak. A frankfurti hitközség előjárósága azonnal követet menesztett Gemmingeni Uriel, mainzi érsekhez, akihez a frankfurti zsidók tartoztak és kérték, hogy tiltsa meg a papságnak a jogtalanságban való segédkezésüket.

Midőn Pfefferkorn hétfőn megkezdte a házkutatást, a zsidók erélyesen tiltakoztak az erőszakoskodás ellen és követelték, hogy várják be előbb a tanács döntését.

A bölcs tanács döntése kedvezőtlen volt ugyan, de abban a pillanatban, amidőn hozzá akartak fogni a konfiskáláshoz, megérkezett az érsek levele, amelyben megtiltja a papoknak, hogy Pfefferkornt támogassák.

A zsidók ezzel még nem elégedtek meg. Mert ha nem is tudták, hogy a hatalmas dominikánusok állanak Pfefferkorn mögött, sejtették, hogy a zsidógyűlölők fel fogják majd használni az alkalmat zsidó-üldözések előidézésére. Azonnal követeket küldtek tehát a császárhoz és azonkívül felhívást intéztek a közeli és távoli német községekhez, hogy gyűljenek össze tanácskozássra, hogy elhárítsák a fenyegető veszedelmet és gyűjtsenek mindenekelőtt minél több pénzt.

Pillanatnyira kedvezőnek látszott a helyzet. A frankfurti városi tanács semlegesesen viselkedett. Csak lefoglalta a zsidó könyvkereskedők raktárait és megtiltotta nekik a könyvterjesztést. Legkedvezőbb volt rájuk nézve a mainzi érsek viselkedése. Lehet, hogy a zsidók iránti jóakarattól vagy talán a dominikánusok eretnekszimatólása iránt való ellenszenvből pártolta a humanisztikus törekvéseket, vagy talán éppen féltékenységből, mert a császár beleavatkozott az ő hatáskörébe és az ő keze alá tartozó vallási ügyet egy szélhámos gonosztevőre bízta; elég, hogy Gemmingeni Uriel egyenesen a zsidók pártjára állott.

A mainzi érsek levét intézett a császárhoz, amelyben csendes felháborodásának adott kifejezést, hogy tudatlan embernek, minő Pfefferkorn, adott hatalmat vallási ügyek elintézésére. Tudtával egyáltalában nincsenek a zsidóknak keresztényellenes vagy egyházgyalázó irataik és ha a császár minden áron vizsgálatot és konfiskációt óhajt, hozzáértő férfit kellett volna ezzel megbízni. Olyan buzgón pártolta az érsek a zsidókat, hogy azonnal levelet küldött a császár udvaránál levő ügyészének, Huttennek és kérte, hogy járjon közbe a császárnál a zsidók érdekében.

Pfefferkornt Aschaffenburgba hívatta az érsek és tudára adta, hogy a császártól kapott megbízó levelének formahibája van és így a zsidók joggal megtámadhatják az érvényességét.

Ennek a beszélgetésnek alkalmából tünt fel először Reuchlin neve, lehet, hogy Pfefferkorn, lehet, hogy az érsek említette először.

Szóba került ugyanis, hogy ajánlani kellene a császárnak, hogy nevezze ki Reuchlint (és Karben Viktort) a zsidó iratok bírójává.

A fürge renegát sietett, hogy újra jelentkezék a császárnál. Bizonyára bejelentette előbb szándékát védőinek, a kölni dominikánusoknak, akiktől új ajánló leveleket kapott a császárhoz. Az ő bele-

egyezésükkel akarta kérni a császárt, hogy a héber irodalom legnagyobb keresztény tudósát tegye meg ebben az ügyben bírónak.

A ravasz dominikánusok egy alattomos lépéshez akartak folyamodni, de rosszul ütött ki és megingatta eddig elért eredményeiket is. A dominikánusok azt hitték, hogy megnyerhetik majd segítségül azt a férfiut, aki tudása, jelleme és tekintélyes állása folytán sokat használhatott volna az ő ügyüknek. Reuchlint, Németország büszkeségét szerették volna szövetségtársul, hogy tervük esetleges ellenségeit így már előre lefegyverezzék. Tervbe vették talán azt is, hogy azt a férfiut, aki először vezette be a keresztény tudósok között a héber studiumokat és akit emiatt a feketék nagyon gyűlöltek, így vagy amúgy kompromittálják.

De ezekkel az alattomos fogásokkal Pfefferkorn és társai nemcsak hogy megghiusították saját tervüket, hanem egyszersmind olyan vihart idéztek föl, mely alig egy évtized alatt mélyen megrendítette a katolikus egyház épületét.

Joggal mondták később: a félzsidó keresztény többet ártott a kereszténységnek, mint a zsidók keresztényellenes iratai összesen.

Reuchlin olyan egyéniség volt, akit a középkor segített át az ujkorba és azért hangzatos nevet szerzett a tizenhatodik század történetében. De fényes lap illeti meg a zsidótörténelemben is.

Reuchlin János Pforzheimből (szül. 1455., meghalt 1522-ben), vagy mint a humanisztikus studiumok rajongó tisztelői, német nevének rossz hellénizálásával nevezték: Capnio, ifjabb kortársával, Rotterdami Erasmussal együtt megváltotta Németországot a barbárság szégyenétől. Bebizonyították a világnak, hogy a klasszikus nyelvek ismeretében és a humanisztikus műveltségben általában a németek nem maradnak el az olaszok mögött, akik ebben az időben a legnevezetesebb mesterek voltak ebben a szakban.

Bámulatos tudásán és elegáns stylusán kívül, Reuchlin tiszta jellemmel, nemes gondolkodással, csodálatraméltó igazságszeretettel és mély kedélylyel is dicsekedhetett. Áldozatkész barát volt és segítőtárs a bajban. Ebben a tekintetben alig akad párja ebben az időben és ha még Hutten bátorsága és több józanság egyesül benne, alkalmasabb lett volna az egyház reformálására magánál Luthernél is. Sokoldalubb volt Erasmusnál és sokat foglalkozott héber studiumokkal, amiben Hieronymos egyházatyát követte, akit mintaképül vett. Arra, hogy a szent nyelvet alaposan elsajátítsa, Német- és Franciaországban nem igen volt alkalma. A német zsidók sem értettek sokat hozzá, tőlük a tudásra vágyó keresztények keveset tanulhattak.

Reuchlin első héber mestere, egy bizonyos Wessel Baselben, csak a legelemibb dolgokra oktathatta, de beléje oltotta a héber nyelv iránt való szeretetet, amely nemsokára rajongássá fokozódott, amidőn második római utazása alkalmával megismerkedett a tudós ifjuval, Olaszország csodagyermekével, Pico de Mirandolával, akitől megtudta, hogy milyen mély titkokat rejt magában a szent nyelven írt kabalistikus irodalom.

Ettől az időtől fogva Reuchlin valósággal szomjuhozott a héber irodalomra, de nem csillapíthatta le szomjuságát. Még nyomtatott héber bibliához sem juthatott. Midőn Németországba visszatért, már mint a württembergi herceg tanácsosa, levelet írt Margoles Jakab, regensburgi rabbinak es kérte, hogy szerezzen neki néhány nevezetesebb kabalisztikus művet. Margoles azt felelte, hogy nem teljesítheti kérését, mert Regensburgban nem kaphatók ilyen könyvek és udvarias formában azt tanácsolta neki, hogy ne is bocsátkozzék kabalisztikus studiumokba, mert a kabala homályos és mély és több kárt hoz, mint hasznot.

Csak érett férfikorában hatolhatott be mélyebben a héber nyelv ismereteibe. Linzben, ahol az ősz III. Frigyes császár vendége volt, megismerkedett a császári udvari orvossal, Jakab Loans lovaggal és ez a zsidó tudós bevezette a héber nyelvbe és irodalomba. Minden órát, amelyet Reuchlin udvari teendőitől elszakíthatott, héber studiumoknak szentelt és olyan alaposságra tett szert, hogy nemsokára már egyedül, mester nélkül is boldogulhatott.

Loans ajánlására a császár megajándékozta Reuchlint egy értékes héber bibliával, amelyet több mint 300 aranyra becsültek.

Belső barátság keletkezett azután a zsidó mester, Loans és a keresztény tanítvány, Reuchlin között.

A császár udvarán különben alkalma akadt Reuchlinnak más művelt zsidókkal is megismerkedni.

Az annyi fáradsággal szerzett héber tudást Reuchlin csakhamar értékesíteni kezdte. Művet írt „a csodálatos szóról“ (De verbo mirifico), amely nem más, mint lelkes dicsérete a héber nyelvnek: „A héberek nyelve egyszerű, romlatlan, szent, szilárd, velős és rövid; ezen beszélt Isten az emberekkel és az angyalokkal; nem a kastaliai forrás buzogása, vagy typhoni barlang, vagy a dodonai erdő által, hanem közvetlenül, mint barát beszél a baráthoz.“

Multjéért buzogó zsidó sem beszélhet lelkesebben a héber nyelvről.

Ez a kis mű, amelyet Reuchlin Dalberg, wormszi püspöknek ajánlott, dialogus egy epikureus filozofus, egy zsidó bölcs (Baruchias) és egy keresztény (Capnio) között, akik Pforzheimban, Reuchlin születési

helyén tartják disputációjukat. Feladata, hogy kimutassa, hogy az összes népek bölcsészete, a pogány vallások symbolumai, kultuszaik formái csak elismerései vagy eltorzításai a héber igazságoknak, amelyeket a szentírás szavai, betűi, sőt figurái tartalmaznak.

Reuchlin tulajdonképpen a kabala nyelvét dicsőítette szép latin fordulatokkal és klasszikus tudással. A nevek és betűk gyermekes magyarázatai, amit a kabalisták annyi káprázó miszticizmussal fejtettek ki, bámulatra ragadják Capniot, aki ezt a módszert a keresztény dogmákra próbálja alkalmazni. Reuchlin is rajongott az istennév (tetragrammaton) számértékének kombinációiért, továbbá a titkos tan 10 szefirájáért és párhuzamot keresett ezekre a klasszikus irodalmakban. Ezt a misztikus gyerekjátékot átvitte a kereszténységre is. A világteremtésről szóló bibliafejezet első szavaiban célzásokat talált a keresztény egyháromságra, az atya, fiu és szentlélekre. Jézus héber nevének betűiben, amelyeket tévesen állított össze, a létnek és minden titoknak alapját látta.

Reuchlin különben érezhette, hogy héber tudása még nagyon hézagos és nem restelte, hogy mint a pfalzi fejedelem római követe VI. Sándor pápa udvarán tovább képeztesse magát a héberben (1498—1500).

Obadja Szforno, aki ebben az időben Rómában tartózkodott, később orvos lett Bolognában, lett Reuchlin harmadik héber mestere. Szforno értett latinul is és a világnyelv segítségével érintkezhetett Reuchlinnal. Voltak némi matematikai és filozofiai ismeretei és később kommentárokat írt a legtöbb bibliai könyvhez. Nem volt ugyan mély ismerője a héber irodalomnak, csak az aggada és kabala szemüvegén át pillantott beléje, de Reuchlin számára mindenesetre eleget tudott. A német humanista, aki már ekkor világszerte ünnepezték férfiu volt és akinek latin beszédeit az olaszok is megcsodálták, újra tanítványul szegődött zsidó mesterhez, hogy a héber nyelvet és irodalmat még jobban elsajátítsa.

Reuchlin később nemcsak Németországban, hanem egész Európában az egyetlen keresztény volt, aki a szent nyelvet alaposan ismerte és minthogy a vágy a héber nyelv után abban az időben általános volt, barátai arra kérték, hogy írjon héber grammatikát, amely lehetővé teszi a szent nyelvnek mester nélkül való megtanulását.

Az első héber grammatika, amelyet keresztény tudós írt és amelyet Reuchlin „ércnél tartósabb emlék“-nek mondott (1506. március) természetesen még nagyon hiányos volt. Csak a legszükségesebbet adta a kiejtési szabályokból és az alaktanból és melléketül egy szótárt, amelynek tökéletlensége igen érthető. De ennek a grammatikának jelen-

tékeny hatása volt. A hébernek tanulmányozására buzdította a művelt keresztény köröket és a lutheri reformációnál ezek a studiumok új erjesztő anyagot szolgáltattak.

Reuchlin tanítványainak egész sora lépett a nyomába, közöttük Münster Sebestyén és Widmannstadt és a főiskolákon is egyenrangúvá tették a héber nyelvet a göröggel.

Természetes, hogy másunnan is jött buzdítás.

Ugyanekkor tanított Paduában Elia Levita, az első német zsidó, aki a zsidó földijeitől megvetett héber nyelvstudiumokkal foglalkozott.

Midőn Paduából Rómába költözött át, az ottani augustinus-rend főnöke, Egidio (Aegidius) de viterbo, a házába vette, gondoskodott ellátásáról, csak azért, hogy héber leckéket vegyen tőle.

A héber nyelvnek eme két keresztény terjesztője, Reuchlin és Egidio nem magáért a nyelvért, sem a bibliastudiumok és a szentírás-magyarázat emelése végett bajlódtak a héberrel, hanem csupán csak azért, hogy a kabalisztikus mélységekbe pillanthassanak. Baruch Benevent avatta be Egidiot a Szoharba és ugyan ő fordította le latinra is.

Igy segítette elő a kabala, a grammatikai értelmesség ellensége, akarata ellenére a héber nyelvismereteket. IV. Sixtus pápa legmelegebben ajánlotta, hogy fordítsák le a kabalisztikus műveket latinra, hogy hozzáférhessenek a keresztények is.

Reuchlin, ha el is ment a zsidó negyedbe, hogy ott kincsek után ásson, eleinte csak olyan elfogult volt a zsidók iránt, mint többi kortársai. Megfelelkezve a zsidóság hajdani fényéről és arról, hogy sokszor visszafasztító külsőben nemes mag rejlik, Reuchlin a zsidókat nemcsak barbároknak és a művészet iránt érzékteleneknek tartotta, hanem alantoknak és elvetemedetteknek is. Hangsúlyozta, hogy távolról sem akarja a zsidókat pártolni. Héber grammatikájával egyidejűleg egy lovag számára, aki zsidójával vallási vitába akart bocsátkozni, egy iratot dolgozott ki, amelyben a zsidók minden nyomoruságát hitetlenségükkel magyarázta, ahelyett, hogy az igazi okot a keresztények türelmetlenségében kereste volna. Reuchlin ugyanazzal vádolta a zsidókat, amivel Pfefferkorn, hogy gyalázzák Jézust, Máriát, az apostolokat és a keresztényeket általában. Hivatkozott a keresztényellenes iratokra (Lipman Nicáchonja) és a zsidók imájára az eretnekek ellen.

Később megbánta Reuchlin, hogy ezt a zsidóellenes iratot szerzette. Mert szíve nem helyezte fejének előítéletét. Ahol egyes zsidókkal találkozott, szeretetet és tiszteletet tanusított irántuk és meggyőződhetett, hogy sokkal jobbak, mint amilyeneknek a keresztények híresz-

telik. Igazságérzete nem tűrhette, hogy a zsidók ellen jogtalanságot kövessen el, vagy hogy ilyesmihez segédkezet nyújtson.

Midőn Pfefferkorn és a kölni dominikánusok Reuchlinnal összeköttetésbe léptek, már életének és dicsőségének magaslatán állott. Frigyes császár nemesi rangra emelte, Miksa császár a sváb szövetség tanácsosává és bírójává nevezte ki és személyesen is igen nagyra becsülte. A humanisták köre, a művelt lelkeknek mintegy nemzetközi rendje, szerette, tisztelte és csaknem istenítette. Habár Reuchlint eddig semmiféle eretnekségi gyanu nem terhelte, a dominikánusokkal pedig a legjobb viszonyban élt, sőt ügyészük is volt világi dolgokban, még pedig díjtalanul, a feketék mégis titkos ellenséget láttak benne.

A tudomány művelése, a klasszikus irodalommal való foglalkozás, az elegáns latin stylusra való törekvés, a görög nyelv iránti lelkesedés, amit Reuchlin ébresztett először Németországban, míg a fanatikus katolikusok csak a schizmatikusok nyelvét látták benne és mindeme dolgok betetőzéséül, a héber nyelv terjesztése, a „héber igazság“, a héber szöveg érvényesítése az egyháztól elismert és csalhatatlannak nyilvánított Vulgatával szemben: mindez megbocsájthatlan bűn volt a feketék szemében, akik eretnekségi pört nem indíthattak ugyan ellene, de bejegyezték a nevét fekete könyvükbe.

Pfefferkornnak, a kölni dominikánusok ágensének indítványára, hogy Reuchlint tegyék meg a zsidó iratok bírójává, mint említettük, csak háló volt. Pfefferkorn második utazása alkalmával meglátogatta Reuchlint, bemutatta neki a császár megbízó levelét és rábeszélte, hogy legyen szövetséges társa a zsidók ellen tervezett hajszájában. Reuchlin félig visszautasította az ajánlatot; dicsérte ugyan a törekvést, hogy a kereszténységet gyalázó zsidó iratokat elégessék, de úgy vélte, a császári megbízó levélnek formahibája van, minek következtében a zsidó iratok lefoglalása törvényellenes és így a hatóságnak nem szabad azt végrehajtani.

Reuchlin állítólag azt is kijelentette ebből az alkalomból, hogy kész részt venni a dologban, ha egyenes felszólítást kap reá.

Pfefferkorn ennek következtében a császárhoz ment, hogy új, formailag is megtámadhatatlan megbízást kérjen.

De a zsidók sem pihentek; megtettek minden tőlük telhetőt, hogy a császárnál a megbízás visszavonását eszközöljék ki.

A frankfurti hitközség egyik buzgó tagját, Jonathan Lévi Ciont tette meg szószólójává a császár előtt és a regensburgi hitközség is küldött ügyvivőt a császári udvarhoz. A császár környezetében kedvelt

Trieszt Izsák is elkövetett mindent, hogy Pfefferkorn tervét meghiúsítsa. A zsidók küldötteit támogatásban részesítették egyes művelt és tekintélyes keresztények is, mindenek előtt a mainzi érsek képviselői, továbbá a bádeni gróf és egy bizonyos Goldecker nevű marsall.

A zsidó szószólók hivatkoztak a privilégiumokra, amelyeket a zsidók császároktól és pápáktól kaptak és amelyek szerint teljes vallási szabadság illeti meg őket, amitől a császár sem foszthatja meg. Ezeket a privilégiumokat megvizsgálta a császár környezetéből egy tekintélyes férfiú és úgy találta, hogy kötelezők és föl nem oldhatók.

Hivatkoztak azonkívül a zsidó küldöttek arra is, hogy vádlójuk elvetemedett, aljas ember, tolvaj és betörő.

Már-már azt hitték, hogy célhoz jutottak. A császár meghallgatta kívánságukat és megígérte, hogy gyors választ ad nekik. A barátságos fogadtatás azt a reményt ébresztette lelkükben, hogy ellenségük, Pfefferkorn szégyent fog vallani, visszaadják elkobzott irataikat és az egész kínos ügy el lesz intézve. Jóakarójukat, Gemmingeni Urielt nevezték ki a dolog commissariusának. Nem tekinthették-e ezt kedvező előjelnek ?

De nem ismerték Miksa császár ingadozó jellemét.

Mihelyt Pfefferkorn újra megjelent nála, kezében a császár nővérétől hozott ajánló levéllel, amelyben a vakbuzgó apáca újra felkérte, hogy ne tegyen kárt a katolikus egyházban azzal, hogy régi megbízását visszavonja, a mérleg ismét a zsidók ellen billent. Különben is bosszantotta a császárt, hogy a zsidók megbízó levelével dacolva, meg merték tagadni könyveik kiszolgáltatását.

A császár erre új megbízást adott ki (1509 november 10). Szemére lobbantja a zsidóknak, hogy ellentállani merészkedtek és elrendelte a könyvek konfiskálásának folytatását. Commissariusnak Uriel püspököt nevezte ki ugyan, de melléje adott még tudósokat, a kölni, a mainzi, erfurti és heidelbergi főiskolákról és azonkívül más tudósokat is, mint pl. Reuchlint, Karben Viktort és a héberben egészen tudatlan Hochstratent.

Ezeket a férfiakat szólította fel a császár, hogy vizsgálják meg az elkobzott héber könyveket, az ártatlan iratokat adják vissza, a gyanus művek kimagyarázására pedig hívják disputációra a legtudósabb zsidókat.

Igy akart Miksa császár mindkét résznek igazságot szolgáltatni.

A mandátummal a kezében Pfefferkorn régi működésének színhelyére, a Rajna-vidékre sietett. Uriel érsek erre kinevezte a mainzi

egyetem rektorát, Hesz Hermant delegátusának és megbizta, hogy a könyvek konfiskációjánál a zsidók érdekeit képviselje. Vele együtt indult Pfefferkorn másodszor Frankfurtba és a héber iratokra való vadászat újra megkezdődött.

Ezeröttszáz kéziratos könyvet vettek el a frankfurti zsidóktól és elhelyezték a tanács házában. Más városokban, mint pl. Wormsban, Lorchban, Bingenben, Lahnsteinben, Mainzban és Deutzben, szintén nagy buzgósággal vezette az üzletét Pfefferkorn. Később azt állította, hogy a zsidók nagy összegeket ajánlottak neki, hogy vádjait elejtse, de ő ellenállott a sátán kísértéseinek.

A császár ingadozó jelleménél is nagyobb baj volt Németország jelentékenyebb községeinek részvétlensége a tervezett országos ülés iránt, amelynek a feladata Pfefferkorn áskálódásainak meghiusítása lett volna. A kisebb községek megtették a magukét, küldtek pénzt, ami az ilyen eseteknél mindig jó szernek bizonyult; de a nagyobb és gazdagabb községek, mint pl. Rotenburg, Weissenburg és Fürth, amelyekre a frankfurtiak legjobban számítottak, közömbösséget tanusítottak a dolog iránt.

A gyűlést nem is lehetett betartani és a frankfurti község kénytelen volt új határnapot kitűzni, de az erre a napra tervezett összejövetelt is meghiusította a három község közömbössége.

Csak amidőn a második császári mandátum következtében nemcsak Frankfurtban, hanem más községekben is megkezdtek a héber könyvek konfiskációját, lett éberebb a részvét. A frankfurti tanácsot a zsidók pártjára hangolták. A tanács szóvá tette az ügyet a wormsi országgyűlés előtt, amely a zsidóktól beérkezett folyamodványt a császár elé terjesztette és megtoldotta azzal a kéréssel, hogy vonja vissza a császár Pfefferkorntól a felhatalmazást, mert az „elhallgatta az igazságot és valótlanosságokat állított.”

A frankfurti tanács ezenkívül hivatkozott a zsidók privilégiumaira és kifejtette még, hogy a zsidók iratai a kereszténységre nézve is hasznosak, hiszen Kelemen pápa elrendelte, hogy az egyetemeken és főiskolákon előadásokat tartsanak róluk.

Ehhez még egy más körülmény is járult. A frankfurti tavaszi vásár alkalmával a zsidó könyvkereskedők el szokták adni könyvkészleteiket. És minthogy Pfefferkorn ezeket is konfiskálni akarta, a tanács tiltakozással élt, mert ezzel megsértette volna a császári jogot. A zsidó könyvkereskedők különben is el szokták magukat látni fejedelmeiktől kiállított védőlevelekkel, amelyek nemcsak személyeiknek, hanem javaiknak

is oltalmat nyújtottak. Uriel érsek szintén a zsidók pártján volt. Nem hívta össze a császártól megjelölt tudósokat a zsidókönyvek megvizsgálására, hanem csak azt tette, amit éppen a kényszerűség diktált. Egyes fejedelmek, akiknek a zsidók megmagyarázták a könyvek konfiskálásának messzemenő következményeit, szintén panaszt emeltek a császárnál. Szóval, a közvélemény Pfefferkorn ellen fordult.

De Pfefferkorn és a dominikánusok nem nyugodtak, hanem megtettek minden tőlük telhetőt, hogy a császárt és a közvéleményt a maguk részére nyerjék meg.

E célból jelent meg ismét Pfefferkorn neve alatt egy új zsidógyalázó írat: „Miksa császár tiszteletére és dicséretére.“ A német nyelven megjelent pamflet nagy tömjén-felhőköt fúj a császár arcába és megjegyzi, hogy sajnálatraméltó, hogy a zsidók ellen emelt vádak, részint könnyelműségből, részint értelmetlenségből, nem tudtak nagyon elterjedni a keresztény körökben. Majd ismétli, hogy a talmud egyik főoka annak, hogy nem lehet a zsidókat a kereszténységre téríteni.

Pfefferkorn nem titkolja, hogy a zsidók ellen kezdett akciójában a császár nővére, Kunigunda támogatta és hogy ő bírta reá a császárt a zsidóiratok konfiskáltatására.

Ebben a pamfletben már fel is sorolja Pfefferkorn a keresztényellenes zsidóiratokat (aminél ismét csak nevetséges tudatianságát árulta el)* és megbélyegzi a zsidókat, mint eretnekeket, mert egyes szokásaik szerinte ellenkeznek a szentirással. A gonosz rágalmozó még azt is szemére lobbantotta a zsidóknak, hogy leányaikat inkább a talmudban jártas férfiakhoz adják és nem szeretik a tudatlanokat, sőt bűnül rójja fel nekik azt is, hogy vallási szempontból tartózkodók a házasságban.

A zsidók legendáit és hitét a messiásról és paradicsomról, temetési szokásaikat, ártatlan mondáikat, mind bűnnek is bélyegzi meg.

Pfefferkorn pamfletje felszólítja a fejedelmeket, lovagokat és a kereszténység összes rendjeit és osztályait, hogy vegyék a szívükre a

* Fölsorol pl. néhány talmudtraktatust (kivétel nélkül helytelen elnevezéssel) Babo Mentzes, Babo Camms, Babo Baszro, azután mint külön traktatust *Arbo ovos Nesykint*, holott a talmudot tanuló iskolás gyermekek is tudják, hogy Arba abóth nezikin Babo Kama traktatusának *egyik fejezete*, még pedig *első fejezete*, úgy, hogy ha csak látta volna valaha azt a traktatust, fölütötte volna első lapjait, illet le nem írhatott volna. A tanaiták és amoreusok fölsorolásánál is horribilis tudatlanságot árul el. Reuchlin különben Pfefferkornról megcáfolhatatlanul állapította meg, hogy talmudi könyvekben olvasni sem tudott.

mindenható és szüz anyja ellen való szidalmakat és bebizonyítja, hogy semmi sem mond ellent a talmud elégetésének. A fő kifogást, hogy ez úgy sem vezetne célhoz, minthogy a zsidók úgy is elrejténének néhány példányt, vagy újra lemásolnák, vagy hozatnának új példányokat a külföldről, Pfefferkorn úgy cáfolja meg, hogy olyan eszközt ajánl, amely feltárja a dominikánusok egész gonoszságát.

Gyűjtsék össze egy napra — ajánlotta Pfefferkorn — az összes zsidókat és böjtöltessék reggeltől estig, de rakjanak eléjük párolgó, friss húst, izletes halat, bort, mézet és tejet, hogy a böjtjük annál nehezebb legyen, aztán este tegyenek esküt fedetlen fejjel és esküjükben ejtsék ki Isten négybetűs nevét és így fogadják meg, hogy ki fogják szolgáltatni összes irataikat s nem fognak elrejtetni, sem lemásolni, sem másunnan rendelni egyet sem. És ha azután is találnának zsidónál talmudpéldányt, meg kell büntetni, mint esküszegőt, a többi zsidók pedig kötelesek őt anatómia alá tenni.

Igy akarták a dominikánusok testi és lelki kinokkal magukat a zsidókat gonosz tervük eszközeivé aljasítani.

Ugyanebben a pamfletben Pfefferkorn rágalommal és gyanúsítással igyekszik elnémitani azokat, akik a zsidók érdekében emeltek szót. Ha kikeresztelkedett zsidók vádjai ellen nyilatkoznak — írja az aljas rágalmazó — akkor azok nem meggyőződésből keresztelkedtek ki, hanem haszonlesésből és szívükben még mindig a zsidó hithez ragaszkodnak. Ezek a megátalkodott, istentelen lelkek nem akarják, hogy a zsidók gonoszsága napfényre kerüljön. Ilyen kikeresztelkedett zsidókat, akik hazugnak mondják az ő iratát, kerülnie kell minden igaz kereszténynek, mint az ördögöt. A keresztények pedig, akik a zsidók mellett szólalnak meg, vagy romlott lelkűek, akik bensejükben elpártoltak a keresztény hittől, vagy meg hagyták magukat vesztegetni a zsidóktól. De teljesen ártatlan és őszinte keresztényeknek a véleményére sem kell adni semmit sem, ha a zsidókat védik, mert ezek csak olyanok lehetnek, akik a legnemesebb törekvések mögött is gyanut keresnek, helyesebben olyanok, akik Pfefferkornék elvetemedettségét fölismerték.

A pamflet végén még azzal fenyegetőzik Pfefferkorn, hogy ha a zsidók megmaradnának makacs engedetlenségük mellett, még más iratokat is ki fog adni ellenük, még pedig olyanokat, amelyekhez képest eddigi vádiratai csak bevezetésnek fognak látszani. Ki fogja adni a Jézus életéről szóló héber gyalázó iratot (Toldoth Jésu) és más kikeresztelkedett zsidók, Karben Viktor és Krakaui Fischel segítségével fel fogja tárnai a zsidók egész kereszténygyűlöletét és kártékonyágát. Ezt a

németül irt munkát egy friz származásu ember, Ruder András lefordította latinra, hogy hozzáférhetővé tegye az egész mivel kereszténységnek.

De Pfefferkorn még ezzel sem elégedett meg. Nyílt levelet intézett a papsághoz és a világiakhoz és kifejtette az ügy állását: a császár, akinek joga van a zsidók élete és vagyona fölött rendelkezni, megelégedett azzal, hogy egyelőre csak istenkáromló zsidó iratokat koboztasson el és ő — Pfefferkorn — végre is hajtotta már néhány városban a császár akaratát. A zsidók azonban meg akarták vesztegetni és mint-hogy ellenállott a kísértéseknek, üldöztetni kezdték, életére és becsületére törtek, de nem maguk, hanem megvesztegettek erre a célra elvetemedett keresztényeket. Így akarták megakadályozni irataik elkobzását, ami nagy kárára volna az egész kereszténységnek. Azért akarja „ezzel a levéllel“ az igaz hívőket figyelmeztetni, hogy ne higgyenek a zsidók meséjének, hogy a császár a pártjukon van. Minden keresztény tartsa kötelességének, hogy a zsidó iratok megsemmisítéséhez segédkezet nyújtson.

A levél végén ismétli azokat az állítólagos gyalázásokat, amelyekkel a zsidók a kereszténység szentségeit és Jézust illetik.

Így akartak a kölni dominikánusok — mert ők állottak mindig Pfefferkorn mögött — a közvélemény hangolásával morális nyomást gyakorolni Miksa császárra.

De a közvélemény, melyet utálattal töltött el a renegát gyalázatos viselkedése, annyira a feketék ellen fordult, hogy Miksa szükségesnek látta, hogy olyan lépést tegyen, ami császároknál egészen szokatlan. Visszavonta előbbi rendeleteit és meghagyta a frankfurti tanácsnak, hogy adják vissza a zsidók könyveit (1510. május 23.) „amíg az ügy befejeződik.“

A zsidók öröme leirhatatlan volt. Hiszen nagy veszedelemtől szabadultak meg. Mert nemcsak az iratokról volt szó, hanem existenciájukról a német birodalomban. Milyen könnyen lehettek volna ennek más következményei is! A dominikánusok bizonyára nem kimélték volna őket egyébként sem.

A dominikánusok és szövetséges társuk és eszközük, Pfefferkorn, nem akartak olyan könnyen lemondani elért eredményeikről. Egy szomorú esemény, amelynek színhelye Brandenburg volt, új tápot adott zsidóellenes törekvéseiknek és új alkalmat a vádaskodásra.

Egy pommeráni tolvaj ciboriumot és arany szentségtartót lopott valamelyik templomból és amidőn az ostya miatt vallatóra fogták, azt

mondotta, hogy a spandau, brandenburgi és stendali zsidóknak adta el.

Természetesen szívesen hittek a tolvaj vallomásának és a brandenburgi püspök tüzes fanatizmussal kezdte üldözni az ottani zsidókat. I. Joachim, brandenburgi fejedelem, egy fanatikus eretneküldöző, Berlinbe vitette az ostyagyalázással vádolt zsidókat, akiket csakhamar más váddal is illettek: gyermekgyilkossággal. Joachim először megkínóztatta a vádlottakat, aztán máglyára vettette közülük harmincnyolcat. Állhatatossággal és himnuszokkal ajkaikon léptek a martýrok a máglyára (1510. júl. 19.), csak ketten menekültek a halál elől a keresztvíz alá; ezeket tiszteletreméltóbb halálban részesítette, lefejeztette őket.

Ez az első hír zsidókról Berlinben és Brandenburgban.

Huszonhét évvel később kiderült a martýrok ártatlansága.

A zsidógyűlölők kiaknázták az esetet és könyvet adtak ki róla, amelyben különféle fametszetekkel szemléltették a zsidók megégetését.

Ez az eset nagy feltűnést keltett Németországban és a kölni dominikánusok felhasználták az alkalmat, hogy a császárt ismét a zsidó iratok konfiskálására bírják; kifejtették, hogy a zsidók kereszténygyűlöletének egyedüli oka a talmud, ennek megsemmisítése tehát elháríthatatlan szükség.

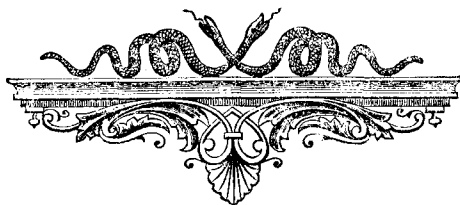
Csak hogy egyenes úton nem igen érheték volna el, hogy a császár újra megváltoztassa a rendeletét, mert hiszen teljesen meg volt győződve a vád hamisságáról. A dominikánusok azért ismét a régi közvetítőhöz fordultak, Kunigunda hercegnőhöz, akit a brandenburgi eset még elfogultabbá tett a zsidók ellen. A dominikánusok megmagyarázták neki, mennyire szégyene volna az egész kereszténységnek, ha az ostyagyalázó és gyermekgyilkoló zsidók azzal dicsekedhetnének, hogy irataik a császár védelmében részesülnek, mintha a császár is helyeselné azoknak tartalmát és a keresztény vallás ellen irányított gyalázkodásait.

A fanatikus apáca erre újra ostromolni kezdte fivérét és midőn Münchenben találkozott vele, a lába elé borult és könyörgött neki, hogy vegye újra a kezébe a zsidó iratok konfiskálásának ügyét. Pfefferkorn is igyekezett újra befektetni a zsidókat a császár előtt.

Miksa zavarban volt. Egyrészt nem akarta megtagadni nővérének kérését, másrészt meg volt győződve Pfefferkorn alattomoskodó voltáról. Végre megtalálta az utat, amely mindkét résznek eleget tehetett. Új megbízó levelet adott ki, a negyediket ebben az ügyben, (1510. júl. 6.) de az utolsót. Uriel érsekhez intézte, felszólította, hogy vegye újra a kezébe

a zsidó könyvek megvizsgálását, de más módon. Először meg akart győződni, hogy csakugyan istenes, keresztényi és üdvös dolog-e a talmudikus iratok elégetése. Megbizta tehát a mainzi érseket, hogy szerezzen véleményeket a talmudról a fentebb felsorolt egyetemektől, továbbá Reuchlintól, Karben Viktortól és Hochstratentől, akiket a császár még külön is felszólított véleményadásra. Az eredményről Pfefferkorn tegyen jelentést, minthogy ő volt a dolog kezdeményezője.

A zsidók szorongó érzéssel várták a tudósok véleményezését. Hiszen ettől függött a sorsuk.

NEGYEDIK FEJEZET.

HARC A TALMUD KÖRÜL.

Reuchlin véleménye a zsidó iratok és a zsidók javára. A többi vélemény. Hochstraten állandó inquisíciós törvényszéket ajánl a zsidók ellen. A mainzi egyetem a biblia ellen. A dominikánusok és Reuchlin véleménye. A „Kézitükör“, az első pamflet Reuchlin ellen. Reuchlin „Szemtükkör“-e a zsidók javára hangolja a közvéleményt. A zsidók és a humanista kör öröme. Erasmus Pirkheimer és Mutián szükkeblősége és rövidlátása.

(1510—1511.)

Különös szerencsájük volt a zsidóknak, hogy a nemeslelkű, igazságszerető és a héber és kabalisztikus irodalomért rajongó Reuchlint is felkérték a zsidó iratokról való véleményadásra. A kölni dominikánusok, akik őt erre ajánlották, maguk hiúsították meg ezzel a lépésükkel gonosz tervüket.

Reuchlin, mihelyt a császári felszólítást megkapta, azonnal hozzáfogott a munkához, hogy megadja a feleletet arra a kérdésre, „vajjon istenes, helyes és a kereszténységre hasznos cselekedet-e a zsidó iratok, főképen a talmud elégetése?” Alig három hónap alatt elkészült kimerítő véleményével (1510. augusztus 12-től október 6-ig). Ítélete nagyon kedvező volt a zsidó iratokra nézve és nem mulasztotta el, hogy egyúttal erős oldalvágásokat ne mérjen a lelkiismeretlen izgatókra. Szívének kedveltje, a zsidó irodalom került vád alá, hogyne védte volna meg szellemének minden képességével?

Reuchlin véleményezése nagyon pedáns ugyan, stylusa nem emelkedik felül az akkori, nehézkes jogi dedukciókon, de a kidolgozásában sok az ügyesség.

Abból a helyes szempontból indul ki, hogy ennek a kérdésnek az eldöntésénél nem lehet az összes zsidó iratokat egy ítélet alá vonni. Mert hiszen itt nem lehet szó egyenlő értékű, összefüggő, szerves, egységes irodalomról, hanem meg kell különböztetni egymástól a különféle irányu és tartalmu műveket. A költészet, mese és satyra osztályában vannak mindenesetre olyan darabok is, amelyek a kereszténységet gyalázzák, de ezek közül ő csak kettőt ismer, Lipmann védőiratát és a „Jézus történetét”; ezeket azonban a zsidók között sem szabad olvasni. Az ilyen iratok ellen és ha másra is reábukkannának, természetesen a legszigorubban kell eljárni.

A magyarázó iratok vagy kommentárok osztályában, amelybe R. Selómó Jiccháki (Rasi), Ibn Ezra, a Kimchidák, Mózes Gerundensis (Nachmanides) és Lévi ben Gerson művei tartoznak, semmit sem lehet találni, ami a kereszténység ellen támadás volna, ellenkezőleg, ezek az iratok a keresztény theologusoknak is nélkülözhetetlenek. A legjobb, amit a tudós keresztények az ótestamentomi írásmagyarázatról irtak, zsidóktól származik, zsidó forrásból van merítve, ahonnan a szentírás helyes megértése és a megdönthetetlen igazság fakad.

Ha a legjobb keresztény írásmagyarázónak, Nicolaus de Lyrának műveiből ki akarnók szedni azokat a részeket, amelyeket Rasitól kölcsönzött, akkor alig néhány lapra zsugorodna össze az, amit a saját fejből irt. Szégyenletes is, hogy sok keresztény theologus, nem ismervén a héber iratokat, hamisan magyarázza a szentírást. Mondhatják ugyan némelyek: Segítünk magunkon a saját kommentárjainkkal is, nincs szükségünk a zsidókra; ámde ezeknek azt lehet felelni: aki épen csak segít magán, annak nincsen sok fölöslege, mint aki télen segít magán nyári ruhával.

A prédikációk, énekek és imakönyvek osztályába tartozó műveket császári és egyházi jog szerint nem szabad a zsidóktól elvenni, mint-hogy azok zsinagógáik, ceremóniáik, ritusaik és szabadnak biztosított vallásgyakorlataik eszközei.

Azok a héber iratok pedig, melyek filozófiával, természettudománnyal és a szabad művészetekkel foglalkoznak, semmiben sem különböznek a görögül, latinul vagy németül irt hasonló munkáktól. Ha a tartalmuk ártalmas, meg kell azokat semmisíteni, de akkor nemcsak a héberül írottakat.

Ami pedig a talmudot illeti, amely ellen a vád tulajdonképen irányul, bevallja Reuchlin, hogy semmit sem ért belőle, de más tudós keresztények sem tudnak felőle többet, mint amennyit Martin Raimund, Burgosi Pál, Alfonso de Spina, Schwarz Péter és a talmud többi ellenségeinek a műveiből olvastak. De vannak olyanok is, akik egy szót sem értenek a talmudból és mégis elítélik.

De hogy irhat valaki a matematika ellen, ha egy szót sem ért belőle?

Bacchus-argumentum volna, ha ahelyett, hogy megcáfolnánk a zsidók támadását a kereszténység ellen, szétütnénk köztük ökleinkkel.

Ő tehát azon a véleményen van, hogy nem kell a talmudot elégetni, még akkor sem, ha csakugyan volna benne egyebek között támadás a kereszténység és alapítója ellen:

„Ha a talmud olyan kárhuzatos mű volna, mint amilyenek vádlói mondják, akkor már elődeink égették volna el sok száz évvel ezelőtt. Hiszen ők sokkal komolyabban vették a keresztény vallást, mint mi. A kikeresztelkedett zsidók, mint Schwarz Péter és Pfefferkorn az egyedüliek, akik a talmud elégetését követelik, de ezek ezt nem teszik mellékcélok nélkül.“

A fárasztóan hosszú fejtegetésből világosan kitűnik Reuchlin törekvése, hogy a talmudot megmentse. Indokai nem épen meggyőzők és minthogy Reuchlin még jogi mezbe is öltöztette azokat, rabulisztikusoknak is tetszenek. Véleményezése becsületére válik a szívének, de nem a fejének és a jogi tudásának. Kit győzhetnének meg pl. a következő indokok?

„Ha a talmud rossz, annál inkább meg kell óvni a pusztulástól, hogy a keresztény tudósoknak cégtáblává szolgáljon.“

„Ha elégetitek a talmudot, a zsidók még azzal dicsekedhetnének, hogy a keresztények féltették tőle hitüket, mint a herceg, aki meg akar vivni egy lovagjával, de előbb elveszi tőle a fegyverét, nehogy az kárt tehessen benne.“

„A zsidók még csak akkor fognak igazán a talmudhoz ragaszkodni, mert a tiltott gyümölcs édesebb.“

„A keresztényeknek szükségük lehet valamikor egy egyházgyűlésen a talmudra és nem találhatnak egyetlen példányt sem.“

„Ha a keresztények nem fognak többé vitatkozhatni a zsidókkal, — mert hiszen ez csak a talmud alapján lehetséges — akkor szakadás és egyenetlenség fog köztük beállani, mert az emberi szellem nem nyugodhat, hiszen már is megkezdődött a harc a dominikánusok és a franciskánusok között, hogy szeplőtlen volt-e Mária fogantatása, házas volt-e Pál apostol és hogy szerzetes volt-e Augustinus egyházatya.“

Az utolsó indokok között még a következő a legtűrhetőbb:

„A talmud elégetése Németországban céltalan volna. Mert a zsidóknak legnagyobb talmudikus iskolái Konstantinápolyban és általában a Keleten és Itáliában vannak, ahol szabadon tanulhatnak.“

Ezenkívül még jogi forrásokhoz is folyamodott Reuchlin:

„Kánoni törvénykönyv megtiltja, hogy nem szabad a zsidóktól pénzt vagy értéktárgyat erőszakkal elvenni, aki ezt teszi, átok alá esik. Átokkal azonban halálos bünt sujtanak, a zsidók könyveinek elrablása halálos bűn. Ez a törvény kötelező a királyokra és császárokra is, mert hiszen a császári jog szentesítette.“

„Meg van tiltva továbbá, hogy nem szabad elrabolni a zsidók gyer-

mekeit. Gyermekük alatt azonban könyveket is kell érteni, mert némelyek ép úgy szeretik a könyveket, mint gyermekeiket, amint a poétákról is mondják, hogy műveiket gyermekeiknek tartják.“

A kabalisztikus iratok osztályának a megvédése a legkönnyebben sikerült Reuchlinnek. Csak hivatkozni kellett a pápaság utolsó két évtizedének történetére. A tudós és csodálatos gróf Pico de Mirandola rajongó tiszteletet keltett a kabala iránt és kimondta, hogy az a legbiztosabb fundamentuma a kereszténység főtanainak. IV. Sixtus pápa lefordított néhány kabalisztikus munkát latinra. Midőn később Gavisia Péter püspök Pico de Mirandola ellen lépett fel és gyalázta a kabalát, VI. Sándor pápa megvizsgáltatta a kérdést egy bibornoki kollégiummal, majd egy apostoli brévével (1493) megerősítette Pico de Mirandola nézetét és a kabala hasznos voltát.

Reuchlin azzal fejezte be véleményezését, hogy semmi esetre sem kell a zsidók iratait elkobozni, hanem inkább nevezzen ki a császár minden német egyetemre két tanárt, hogy előadásokat tartsanak a héber, sőt a rabbinikus irodalomról. Így lehet csak remélni, hogy a zsidókat szép szerével a keresztény hitre téríthetik.

De Reuchlin nem elégedett meg azzal, hogy véleményezésében ítéletet mondott a zsidó iratokról, hanem iparkodott egyszersmind megcáfolni azokat az indokokat is, amelyeket a zsidógyűlölők, nevezetesen Pfefferkorn és társai, ellenük felhoztak.

Ha igaz volna is, mondja, hogy ezek az iratok nem hisznek a kereszténység alapítójában és tanaiban, nem súlyosabb ez, mint az a tény, hogy a zsidók maguk egyáltalában nem ismerik el Jézust és mégis megtűrte őket a kereszténység tizennégy századig. Reuchlin megjegyzi ebből az alkalomból, hogy a keresztények is nyilvánosan gyalázzák a zsidókat nagypénteken a templomokban, ahol hitszegőknek (perfidii Judaei) bélyegzik meg.

Ugy melleleg különösen igyekszik a fővádlót, Pfefferkornot megbélyegezni. Nem mondja ki a nevét, de elég könnyen reá lehet ismerni. Megjegyzi, hogy nem ismert egyetlen kitért zsidót sem, aki a talmudot értette volna és hozzáteszi, hogy ismeri nemcsak Schwarz Pétert, hanem Pfefferkornot is. Leírja, hogy milyen alantós, hitvány okokból szoktak zsidók kikeresztelkedni:

„Nem is szólok azokról, akik irigységből, gyűlöletből, félelemből, boszúból, szegénységből és együgyűségből térnek ki és csak a nevük után keresztények. Ilyeneket sokat ismertem. Ha itt nem érik el a szerencséjüket, Törökországba futnak és ismét zsidókká válnak.“

Más helyen még súlyosabb vágást mér Pfefferkorn felé:

„Ha egy együgyű, tudatlan ember jönne és így szólna felségedhez: Leghatalmasabb császár! Égettesse el felséged az alchemia könyveit, mert káromló, gyalázó és bolondos dolgokat tartalmaznak vallásunk ellen; mit felelne felséged egy ilyen bivalynak vagy szárnak? Mert az ilyen gyengeelméjű fej nem tudja felfogni a művészet mélységeit, vagy félreérti a dolgokat, el akarja égettetni az ilyen könyveket?“

Reuchlin állásfoglalása a zsidók mellett és Pfefferkorn ellen ellentétbe sodorta saját nézeteivel is, amelyeket a „Levél egy lovaghoz“ című iratában nyitvánított. Oly nevetségessé tette véleményezésében Pfefferkorn ama vádját, hogy a zsidók átkot mondanak imáikban az eretnekekre, kitértekre és a kereszténységre, annyira alaptalannak és hamisnak mondja ezt, mintha ő maga nem lépett volna már föl ugyanazzal a váddal.

„Nemrég — írja Reuchlin — könyv jelent meg a zsidók ellen, amely felemlíti, hogy a zsidók átkot mondanak ellenünk imáikban. A vád igen súlyos. Eszerint átkozzák az apostolokat, utódaikat, a katolikus egyházat és a római birodalmat. Ez a rágalom könnyen olyan heves gyűlöletet szíthat a zsidók ellen, hogy életükbe és vagyonukba kerülhet. Az igazság világításánál nézve, egyetlen szót sem találni imájukban, amely kitérteket, apostolokat, keresztényeket, vagy római birodalmat jelentene.

Bizonyos, hogy amióta a kereszténység a zsidóság ellen tört, nem találtak még olyan jóakaró védőre, mint Reuchlin. Különösen két pont, amit Reuchlin hangoztatott, birt nagy fontossággal a zsidókra nézve.

Az első, hogy a zsidók a német római birodalom polgárai, akiket jogban és védelemben kell részesíteni.

Az első dadogva kiejtett hang volt ez a teljes egyenjogusítás ama felszabadító szavához, amelynek több mint három évszázadra volt szükség, hogy megértsék. Ezzel félig-meddig eloszlott az a középkori felfogás, hogy a zsidók, miután Vespasianus és Titus Jeruzsálemet meghódították, a római német császárok tulajdonába mentek át és hogy ezeknek joguk van a zsidókat megölni, vagy kegyelmesen életben hagyni, szóval, hogy a zsidók páriák, akik semmiféle jogra igényt nem tarthatnak. A zsidóknak is van joguk, amelyet tisztelni kell császárnak és birodalomnak, papoknak és világiaknak: ez volt az első fénysugár a hosszú, komor éj után. A másik pont, amelyet Reuchlin még több nyíltsággal hangsúlyozott, hogy nem szabad a zsidókat eretnekeknek tekinteni, minthogy az egyház kötelékein kívül állanak és nem lehet

őket a keresztény hitre kényszeríteni. Nem alkalmazhatják reájuk a hitetlenség és eretnekség fogalmát, a középkorok eme két rettenetes jelszavát. Ha az első pont a világi erőszakkal szemben védte meg a zsidókat, a másik mintegy azilumot nyújtott nekik a papi hatalom ellen.

Reuchlin Pfefferkon orcátlanságán felháborodva, nem igen gondolta meg szavainak nagy jelentőségét, mintha csak kicsusztak volna a száján; de ellenségei nem mulasztották el az alkalmat és fegyvert kovácsoltak belőlük ellene.

Hogy milyen messzemenő eredményt jelentett Reuchlin véleményezése, leginkább láthatjuk a tanácskozásokon összehívott fakultások ítéletéből, akik előtt a talmud természetesen hétpecsétes könyv volt. A kölni dominikánusok a theologiai fakultás, Hochstraten, az eretnek-mester és Karben Viktor, a szürke renegát, akik mindnyájan egy huron pendültek, nem is bocsátottak bizonyításba, hogy a talmud ártalmatlan és keresztényellenest tartalmaz, ezt mintegy kétségbevonhatatlan tényként előre bocsátották; gyorsan elkészültek tehát véleményükkel: a talmudikus iratokat el kell koboztatni és nyilvánosan elégetni. De még tovább mentek. Hochstraten ki merte mondani, hogy a zsidókat vád alá kell helyezni. Tudós férfiak állítsák össze mindazokat a talmudikus helyeket, amelyek a szentírás szavaival ellenkeznek, aztán vonják kérdőre a zsidókat, hogy elismerik-e az iratok ártalmatlan voltát, vagy nem. Ha elismerik, akkor nem lehet semmi kifogásuk az ellen, hogy ezeket az eretnek és istenkáromló könyveket elégetik. De ha makacsul ragaszkodnának hitetlenségükhöz, akkor a császár szolgáltassa ki őket, mint nyilvános eretnekeket az inquisitiónak.

Szép kilátás a zsidóknak és milyen hasznosigérő a zsákmányra leső kölni dominikánusoknak!

Pfefferkorn vagy Karben Viktor kapják meg a megbízást, hogy állítsák össze a talmudból azokat a helyeket, amelyek kevésbé hizelegnek az őskereszténységnek, vagy ellentmondanak a bibliának; erre aztán Hochstraten az inquisitio elé idézi a Rajnavidék zsidóságát, kikérdezi és természetesen bűnösnek találja, mire kigyullad a sok máglya és megtelik sok papi erszény! Ez az ötlet becsületére válik feltalálójá éles eszének.

A mainzi fakultás hasonló ítéletet mondott. De még tovább ment. Nemcsak az összes talmudikus és rabbinikus iratok vannak tele tévedésekkel és eretnekséggel, amint tudós férfiak állítják (saját nézetük nem lehetett tudatlanságuknál fogva), hanem a bibliai könyvek is megromlottak tőlük hit tekintetében! El kell tehát venni ezeket is és ha a vizsgálat úgy találja, máglyára velük!

Ez sem volt rosszul kifundálva. A biblia héber szövege nem egyezik az egyháztól használt latin fordítással, a Vulgatával, amelyet kontárok készítettek. A korlátolt egyházatyák gyakran panaszkodtak, hogy a zsidók meghamisították a biblia egyes helyeit. Silány a fordítás és ők ellene fordultak az eredetinek, mert nem egyezik vele! Mintha szembe állítanának egy romlatlan anyát kicsapongó leányával és kimondanák róla, hogy miután nem hasonlít a leányához és nem követi a hibáit, nincs joga az élethez!

Pompás ötlete volt ez a dominikánusoknak. Meg akartak szabadulni egyszerre és mindenkorra a kényelmetlen héber szövegtől, a „héber igazságtól“, attól a szövegtől, amely fejedelmi büszkeséggel bólogatta a fejét az egyház magyarázatásainak gyerekjátékaira.

Torquemada, a mindenható spanyol főinquisitor máglyára ítélte a zsidó könyvek ezreit, köztük a szentírást is, mert a tartalma nem egyezett a Vulgatával és az egyház hitével. Ezt az istenesen jámbor cselekedetet akarták utánozni Németországban.

Ha a mainzi és kölni theologusok elérték volna céljukat, lángok martalékává lettek volna a lobogó Színájnak, a prófétáknak és a zsoltároknak és annyi dicső emlékek könyvei és helyükbe csempészték volna egy fattyut, a romlott latin Vulgatát. A mainzi és kölni dominikánusok előre sejtették, hogy az ősbiblia egyszerű szava fog véget vetni garázdálkodásaiknak.

Az erfurti theologiai fakultás szintén ilyen értelemben válaszolt.

Csak a heidelbergi theologiai fakultás tanácsolta a császárnak, hogy nevezzen ki bizottságot az összes egyetemek tudósaiból, hogy együtt döntsék el a fontos kérdést.

A legtöbb véleményezés abban is egyezett, hogy Pfefferkorn gyűlölködésének visszhangjaként, kérjék a császárt, hogy tiltsa el a zsidókat a pénzüzletektől. A kölniek és mainziak ezenkívül annyira azonosították magukat Pfefferkornnal, hogy a császártól védelmet kértek a számára a zsidók állítólagos üldözéseivel szemben és figyelmébe ajánlották mint kitünő keresztényt és az egyház hű szolgáját. Szerencsére a kölniek fondorkodásaikkal önmaguk hiúsították meg ravasz tervüket.

Reuchlin lepecsételte kedvező jelentését a zsidó irodalomról s elküldte Uriel, mainzi érseknek. Feltételezte, hogy mint hivatalos titkot csak ő és a császár fogja elolvasni. De Pfefferkorn, aki már közel érezte magát a célhoz, hogy boszut állhasson a zsidókon, hozzájutott a jelentéshez, még mielőtt az a császárhoz került. Hogy miként történhetett ez, nem tudni. Reuchlin lelkiismeretlen pecsétfeltörőknek mondotta a kölnieket.

De Pfefferkorn, akinek keveset lehetett hinni, következőképpen adja elő a dolgot.

Az érsek joggal felbontotta az összes véleményezéseket, aztán átadta neki, mint a császártól kijelölt ügyvivőnek (sollicitator). Midőn az érsek elolvasta Reuchlin kedvező ítéletét, mosolygott és megjegyezte, hogy olyan, mintha egy zsidó állott volna a háta mögött, aki diktált neki. Midőn ő (Pfefferkorn) az irodába ment érte, ott találta szétszórva egy íróasztalon; még az íródeák is gunyt üzött belőle. És midőn az az összes véleményeket a császárnak átnyújtotta, a császár, nem érvén reá, hogy személyesen foglalkozzék velük, megbízott három férfiut, Baldung Hieronymus theologiai professzort, Freiburgi Angelus jogi professzort és Reisch György császári gyóntató atyát, hogy tegyenek neki előterjesztést. Ezek aztán azt tanácsolták a császárnak, hogy hagyja meg a zsidóknak az egész bibliát, minden egyéb könyvüket azonban koboztassa el a püspökök és a világi hatóságok segítségével. Csak azokat adják vissza tulajdonosaiknak, amelyek filozófiát, orvostudományt és költészetet tartalmaznak, ellenben a talmudikus és rabbinikus iratokat és általában mindazokat, amelyek a szentírás hamis magyarázásával foglalkoznak és így eretnek, istenkáromló szellemet terjesztenek, helyezték el részben a könyvtárakban, hogy a keresztények tanulhassanak belőlük és állandó tanubizonyosságai lehessenek a katolikus hitnek, de kössék mindenütt láncokhoz, nehogy zsidó kezekbe kerüljenek. A többit, ami a könyvtárban el nem fér, égessék el. Reuchlin véleményezéséről állítólag azt mondotta a császári gyóntató atya, hogy arany tintával van írva, azaz, hogy aranyokért íródott a zsidók számára. A császár, Pfefferkorn szerint, elő akarta terjeszteni a talmud ügyét a legközelebbi országgyűlésnek. A megbízható Reuchlin azonban azt állítja, hogy a császárt annyira meggyőzte az ő véleményezése Pfefferkorn vádjainak hamis voltáról, hogy elrendelte az elkobzott zsidó iratok visszaadását.

Pfefferkorn és a kölni dominikánusok alattomoskodásai elrontották a már majdnem megnyert játékot. Szinte hálásnak kellene lenni irántuk, hogy nyilvánosságra hoztak egy hivatalos titkot és ezáltal új ítélőszéket teremtettek és a zsidók veszélyét az egyház veszélyévé változtatták.

A kölni dominikánusok ugyanis annyira felháborodtak Reuchlin ítéletén, hogy nem bírtak magukkal. Tudták, hogy Reuchlin szava sokat nyom a császárnál és tanácsosainál. Siettek tehát megcáfolni a zsidókat pártoló véleményezését, még pedig német nyelven, hogy a nép is érthesse. Céljuk az volt, hogy fanatizálják a tömeget, hogy a császár kénytelen legyen Reuchlin tanácsát elvetni.

Már pamfletjük címe is izgatás volt a zsidók ellen: „Kézitükör a zsidók és irataik ellen, akik gyalázzák a keresztény regimentet és akiket, mint eretnekeket, istenkáromlókat és babonamestereket, ki kell irtani.“

Mennyi vakmerőség kellett hozzá, hogy a császár számára kidolgozott okmányt nyilvános támadás tárgyává merték tenni.

A frankfurti tavaszi vásáron (1511) Pfefferkorn és felesége házalni mentek a „Kézitükör“-rel. Vitték azután városról-városra, faluról-falura.

Miként Pfefferkorn előbbi mérges iratainál, a „Kézitükör“ megírásánál is a kölni dominikánusok keze dolgozott. Pfefferkorn maga is bevallja, hogy műve megírásánál „tanácskozott a barátjaival“. Ez az irat nem oly lapos, mint a többi volt. Mindjárt a bevezetés elárulja a felfuvalkodott Tongern Arnold közreműködését. A „Kézitükör“ állítólag feleletül készült Arnold kérdésére, hogy miért nem folytatják a zsidó könyvek ellen kezdett akciót? A felelet a következőképen hangzik:

Ennek nemcsak a zsidók az okai. Közreműködtek ebben keresztények is.

Pfefferkorn ártatlan áldozatnak tünteti fel magát és elpanaszolja, hogy Reuchlin nemcsak, hogy megtámadta becsületében, hanem még a császár előtt is gonosztevőnek mondotta.

Reuchlin ama állításai ellen, hogy a zsidók nem mondanak átkot imáikban a kereszténységre és a római birodalomra, a „Kézitükör“ kikeresztelkedett zsidóktól, Burgosi Páltól, Geronimo de Santa Fétől, Alfonso de Spinától szerzett iratokból hoz föl ellenbizonyítékokat. Mellesleg megjegyzi, hogy Reuchlin nem is tud héberül, hiába oly büszke héber tudására, csak latinra és görögre tolmácsolt szavakat ért, de ezeket is olyan dőcögve ejti ki, „mintha lépcsőre hajtának szamarat“. Héber grammatikáját nem is ő maga írta, hanem egy zsidó segített neki. Ha tehát ebben a pontban kontár, hogy merészkedett ítéletet mondani a császárnak, hogyan merészkedett azt állítani, hogy a zsidók nem ellenségei, hanem polgárai a római birodalomnak?

Reuchlin legmegsebezhetőbb oldala az öt évvel előbb megjelent „Levél egy lovaghoz“ című irata volt, amelyben ugyanannyi előítélettel, ugyanannyi hamis következtetéssel, csak kevesebb dühvel, mint Pfefferkorn, állította, hogy a zsidók, midőn hajdan Jézust megölték, istengyalázást követtek el és azóta folyton gyalázzák a kereszténység alapítóját, Máriát, az apostolokat és az egész kereszténységet. Reuchlin is hivatkozott akkor polemikus iratokra és az ima átokformulájára. Ördögi gunnyal emeli ki a „Kézitükör“ szerzője, hogy mekkora ellentét van Reuchlin ama irata és a császárhoz intézett véleményezése között:

„Ha Reuchlin ragaszkodik véleményezésének tartalmához, hogy a zsidók ártatlanok, vissza kell vonnia első ítéletét. Ha pedig most is vallja még, hogy a zsidók gyalázzák a keresztény vallást, akkor hazudott a császárnak!“

Ez kérelhetlen logika volt és Reuchlinnak súlyosan kellett lakoinia azért a bünért, amelyet azelőtt a zsidóság ellen elkövetett. Minden egyéb, amit még a „Kézitükör“ tartalmaz, csak aljas rágalom és dühös izgatás a zsidók ellen. Bűnösségük bizonyításául leírja a kegyetlenséget, amelylyel I. Joachim nemrég harmincnyolc zsidót máglyára vettetett. Két zsidó szerző polemikus iratainak kivonatával pedig bizonyítani akarja a zsidók kereszténygyűlöletét. Felületes idézetek a talmudból, nem az eredetiből, hanem zsidóellenes iratokból merítve, igazolják Pfefferkorn állítását, hogy a zsidók igenis eretnekek, a szó legelitelhetőbb értelmében, irataikat pedig minden áron el kell égetni.

De még egy súlyos vádat emel Reuchlin ellen. A vád olyan, hogy árnyéka is örökre megbélyegző minden keresztény előtt: „Reuchlint nagyon dicsérik a zsidók, tehát már a zsidók kezébe került.“ „Ilyenek a zsidók mesterkedései. Így csalják hálójukba a keresztényeket.“ A „Kézitükör“ erre vonatkozólag hajmeresztő meséket mond el, hogy miként csábítottak el zsidók keresztényeket, hogy vallásukra térjenek át. Egy Thomas nevű keresztény orvos, aki sokat érintkezett zsidókkal, megtagadta Krisztust és titokban a zsidó vallásra tért át, együtt élt velük a bójtnapokon és — rettenetes! — majdnem 600 keresztényt látott el orvossággal! Ez a doktor Thomas, a zsidók reábeszélésére, más keresztényeket is hitetlenségre csábított, többek közt egy papot Asmannshausenben és ez megint zsidó vallásra térített két keresztény fiut. Pfefferkorn állítólag látta is ezeket az elpártolt keresztényeket Prágában, ahonnan Törökországba menekültek. Hasonlóképen elcsábítottak a zsidók egy deutzi ifjút, akit arra is rábirtak, hogy imaszijakat rakjon a karjára és a homlokára, de rajtakapták és az eretnekemester (Hochstraten?) örök börtönre ítélte.

Pfefferkorn egy meglehetősen érdekes regényt is mond el egy zsidógyűlölő erfurti szerzetesről, akit a zsidók szintén áttérésre csábítottak.

A fiatal szerzetes sokszor mennydörgött a szószékről a zsidók ellen, feltárta minden gyalázatos üzemüket, ostromozta könnyű foglalkozásukat és uzsoráskodásukat és felizgatta ellenük a tömeget. Hiába akarták a zsidók pénzzel és ajándékkal elnémitani, hiába kérelték a városi tanácsot, hogy nyujtson nekik védelmet a fanatikus szerzetes

izgatásai ellen. A zsidók kétségbeesése már a legmagasabb fokot érte el, amidőn egy öreg rabbi ajánlkozott, hogy ő segíteni fog a dolgon, csak adjanak neki erre a célra 1000 aranyat.

Eleinte csak rendes könyöradományokat kezdett adni a szerzetesnek azon ürügy miatt, hogy vezekelni akar uzsoráskodásáért és a jogtalansággal szerzett vagyonát hívő keresztényeknek akarja juttatni.

A rabbinak eme szokatlan bünbánata közelebb hozta őt a szerzeteshez, aki már-már azt remélte, hogy a rabbit keresztény hitre fogja téríteni, minthogy a rabbi hajlamot mutatott erre. Csodálkozva látta az erfurti lakosságot, hogy a szerzetes és a rabbi mindig együtt sétálnak. A szerzetes ellátogatott gyakran a rabbi házába, a rabbi pedig a kolostorba.

Volt a rabbinak egy szép leánya, de a szerzetes előtt árva, nevelt leányának mondotta és felkérte, hogy ha csak teheti, térítse keresztény hitre. De a szép leány térítésénél a szerzetesnek világi gondolatai támadtak, amelyek nyugtalanságban tartották a szívét. Mikor a rabbi ezt észrevette, bezárkózott a szerzetessel egy szobába és könnyek között a következő töredelmes vallomást tette neki: A szerzetes az ő természetes fia, egy ifjúkori ballépésének szülöttje. Bizonyítékul hivatkozott egy anyajegyre, amely a szerzetes testén volt és hozzá tette, hogy csak azért adott alamizsnát a kolostornak, hogy érintkezésbe léphessen természetes fiával.

A szerzetes elhitte a rabbi vallomását és a különös jelenet folytán felizgult kedélyét állítólagos atyjának megtérítésével akarta lecsillapítani. De a rabbi azt felelte neki, hogy az irás szerint a fiúnak kell tisztelnie és követnie atyját és anyját és nem megfordítva.

Abban a reményben, hogy elnyeri a szép zsidó leány kezét, elhátározta végre a szerzetes, hogy áttér a zsidó hitre, elhagyja Erfurtot, zsidóellenes működésének színhelyét. A lengyel Rubisovba menekült, később azonban megbánta cselekedetét, amire a zsidók nagy kínzások között megölték.

A tanulság ebből a regényből Pfefferkorn szerint a következő: „Ha szóba bocsátkoznak a zsidókkal, hogy reábeszéléssel keresztény hitre térítsék őket, még ők vonják bele tévedésükbe és hitetlenségükbe a keresztényeket.“ A „Kézitükör“ szerzője végül megtámadja még Reuchlint becsületében is. Nem mondja ugyan ki komoly szavakkal, de elég világosan céloz reá, hogy a zsidók pénzt adtak neki. Reuchlint, aki korának talán legmegvesztegethetlenebb embere volt, gyanúsították meg haszonleső ellenségei azzal, hogy a zsidók megvásárolták! Pfeffer-

korn azonkívül Reuchlin ellen uszítja az egész franciskánus rendet. Azt állítja, hogy Reuchlin tiszteletlenül nyilatkozott róluk. A főtámadás azonban odairányult, hogy Reuchlin súlyos bünt követett el, amidőn a zsidók számára bizonyos egyenjogúságot követelt és nem bélyegezte meg őket eretnekeknek. Az igazsággal keveset törődtek a „Kézitükör“ szerzői. Olyan dolgokat tulajdonítottak Reuchlinnak, amiket véleményezésében még csak nem is érintett. Így pl. azzal is vádolták, hogy védelmezte a zsidók uzsoráskodását.

Ez a pamflet, mely nyílt támadást tartalmazott egy ilyen köztiszteletben álló és egy egész egyetemmel felérő tudós ellen, természetesen óriási feltűnést keltett. Reuchlin barátai jogosan botránkoztak meg a kitért zsidó orcátlanságán, aki nagyobb hívőnek akarja magát föltüntetni, mint a kor elismert keresztény nagysága és aki ilyen kimagasló, született keresztény férfiut így merészkedik támadni. Midőn Pfefferkorn újabb rágalommal megrakodva, megint a császári udvarba jött, az udvari emberek közül néhányan (Zobel prépost és a patricius Peutinger) hevesen reátámadtak. A kölni dominikánusok többet engedtek dühös gyűlöletüknek, mint amennyit az okosság tanácsolt volna.

Ilyen támadások ellenében természetesen Reuchlin sem maradhatott veszteg.

Mindenekelőtt Miksa császárhoz sietett és vádat emelt a gonosz rágalmozó, Pfefferkorn ellen, akinek a neve alatt a „Kézitükör“ megjelent. A császár bosszúságának adott kifejezést a pamflet miatt és megnyugtatta a felizgatott Reuchlint azzal az ígérettel, hogy meg fogja vizsgáltatni az ügyet az augsburgi püspökkel. De az olasz bonyodalmak között teljesen megfélemedezett Reuchlinról és a neki tett ígéretről. A frankfurti őszi vásár közeledett és Pfefferkorn tovább terjesztette volna szennyiratát, anélkül, hogy Reuchlin valamit tehetett volna ellene. Reuchlin tehát kénytelen volt a talmudkérdést személyes ügyének tekinteni és a közvéleményhez fordulni igazságszolgáltatásért. Vád- és védőiratot készített a frankfurti vásárra a „Kézitükör“ ellen. De közben igyekezett némely dolgot, ami véleményezésében tulságosan kedvezett a zsidóknak, vagy amit jogilag kevésbé meggyőzőnek talált, korrigálni. Ötvenkét cikket irt függelékül a talmudról szóló jelentéséhez és a művet Uriel, mainzi érseknek ajánlotta (1511. aug. 18.).

Nemsokára (augusztus végén vagy szeptember elején) megjelent Reuchlin világhírű ellenirata, a „Szemtükör“ (a címlapra szemüveg volt rajzolva), amelyben feltárta Pfefferkorn és munkatársai minden hitványságát, de egyszersmind lerántotta a leplet az akkori kereszténységről

általában. Irat volt, amelyről méltán mondhatták, hogy felér hatalmas tettel. Közvetlenül Pfefferkorn ellen irányult, de egyuttal a kölni dominikánusok ellen is, mint akik Pfefferkornt védték, buzditották és támogatták.

Reuchlin „Szentükör“-e mindazokhoz fordul, állás-, rang- és osztálykülönbség nélkül, akik szeretik az igazságot és szívből gyűlölik az olyan alattomos hazudást és aljas támadást, mint amilyeneket Pfefferkorn ellene intézett. Elmondja egyszerű, őszinte szavakkal az egész történetet, hogyan erőlködött ez a kikeresztelkedett zsidó, hogy a talmudot ártalmasnak bélyegeztesse meg, hogy máglyára ítélhessék és hogyan akarta őt is (Reuchlint) aljas tervének eszközévé tenni. Közli az összes aktákat, a császár és az érsek leveleit és a saját véleményezését. Előadja, hogy miként szerezte meg Pfefferkorn jogtalan módon az ő hivatalos jelentését és hogyan aknáztta ki egy szennyirat számára, amely nem kevesebb, mint harmincnégy hazugságot tartalmaz ellene.

A „Szentükör“ egész tónusa visszatükrözteti a becsületes ember felháborodását, akit egy gonosztevő lesből megtámadott.

Még mielőtt Pfefferkorn hitványságának kimutatásához fogna, kijelenti Reuchlin, hogy nem mond le arról a jogáról, hogy a bíróság útján is szerezzen elégtételt. Mert Pfefferkorn pamfletje súlyos büntetést érdemel, amelyet követelni is fog. Hiszen Pfefferkorn nyilvánosan zavargásra és támadásra izgatta a tömeget, hogy az uralkodót a zsidók megalázására kényszerítse. Az ilyen bünt a hóhérnak kell megtorolnia.

Legjobban az a rágalom háborította fel Reuchlint, hogy a zsidók megvásárolták, hogy védőiratát pénzért írta. Méltó és jogos indignációval hangsúlyozta tehát, hogy gyermekkorától fogva a mai napig nem fogadott el sohasem sem aranyat, sem ezüstöt, sem más ajándékot. „És aki becsületes megsértésére mást irt vagy mondott, hazug, becsületlen, gonosztevő, ha mindjárt olyan jámbor arca volna is, mint egy karthausinak!“ Ez utóbbi érzékeny vágás volt a császár gyóntatóatyjának, aki azt mondotta Reuchlin véleményezéséről, hogy aranytintával van írva. Méltó a fellépése a zsidók mellett is. Pfefferkorn azzal vádolta, hogy a zsidóknál tanult héberül, tehát sokat érintkezett velük, ami a kánoni törvénybe ütközik. Erre azt feleli Reuchlin:

„A kitért zsidó azt írja, hogy a kánoni törvény tiltja a zsidókkal való érintkezést; ez nem igaz. Minden keresztény megjelenhet zsidóval a bíróság előtt, vásárolhat zsidótól, szintugy ajándékozhatnak neki valamit. Megeshetik, hogy keresztény közösen örököl valamit zsidóval. Szabad beszélni velük, szabad tanulni tőlük, amint szent Hieronymos

és Nikolaus de Lyra is tették. És végül kötelessége a keresztényeknek, hogy szeresse a zsidót mint felebarátot. Mind ez meg van okolva a törvényben.“

Itt-ott csipős élce is van a „Szentükör“-nek. Pfefferkorn azt állította, hogy a zsidó olyan ártalmas, mint az ördög. Erre Reuchlin a következőket mondja: „Az igaz filozófiának más a nézete erről. De ha igaz, akkor nem csoda, hogy Pfefferkorn annyit hazudik, mert hiszen ördögi tejet szopott.“

Reuchlin szemébemondta Pfefferkornnak, hogy nagyon keveset ért héberül és hogy zsidógyűlölő irataiban semmi újat sem mond, csak ismétli azt, amit már régen megírtak latin nyelven. Csak egy új dolgot ad elő, „miként gyónnak a zsidók kakasokkal és halakkal“, és az az értékes tudomány, amivel Pfefferkorn a katolikus egyházat megajándékozta.

Itt-ott Reuchlin is igazságtalan Pfefferkorn ellen. Azt állítja róla, hogy a „Kézitükört“ csak a haszon kedvéért adta ki; minthogy belátta, hogy a zsidók ellen intézett irataival már jóllaktak és nem lehet többé pénzt kovácsolni belőlük; elhatározta azért, hogy keresztényekkel fog kikezdeni, hogy új pénzforrásra tegyen szert, „Mert az ellenem intézett támadással több aranyat szerzett, mint amennyit Judás az Uristen elárulásával.“

Nem, nem! Nem a haszonvágy egyedül bírta reá Pfefferkornt Reuchlin és a zsidók befektetésére, hanem gyűlölet és a boszu ingerelte a zsidók ellen, az önvédelem pedig Reuchlin ellen. Mert bármennyire hangsúlyozza Reuchlin a „Szentükör“-ben, hogy ő nem támadta meg Pfefferkornt a császárhoz intézett véleményezésében, ez csak önámítás volt. Pfefferkorn volt mindenesetre a kihívott és megtámadott fél, de minthogy ez durva ökölcsapásokkal és sárdobálással ment neki a magasállású és nagymiveltsgű férfiunak, az joggal sujthatott le, hogy méltóságos haragjával teljesen szétzuzza.

Képzeltető, mekkora feltűnést keltett Reuchlin műve, amidőn a frankfurti vásár idejében megjelent. Hogy egy olyan ünnepelelt férfiú, mint Reuchlin, aki a legmagasabb hivatalnoki arisztokraciához tartozott, rágalmozónak, hazugnak és gazembernek bélyegzi meg a zsidók vádlóját, annyira ujszerű és meglepő volt, hogy az olvasók a szemeiket dörzsölhették, kérdezve, nem álom volt-e mindez? A zsidók még mohóbban kaptak az irat után, mert először történt, hogy egy ilyen tekintélyes keresztény férfiú sikra szállott értük, hazugságnak bélyegezve meg az ellenük emelt vádakot. Ujjongtak, hogy végre pártfogóra találtak és

hálát adtak Istennek, hogy nem hagyta el őket szükségükben. Ki vehetné rossz néven, hogy fáradoztak Reuchlin iratának terjesztésén? A legtöbbet azonban mégis a kölni feketék járultak hozzá a terjesztéshez. Mayer Péter, egy véghetetlenül tudatlan és orcátlan prédikátor (Frankfurtban), amint Reuchlin iratát egy jó reggelinél Pfefferkornnál meglátta, felkiáltott: „Akasztófára vele! Akasztófára vele!“ A jámbor férfiu, hogy megakadályozza az irat elterjedését, a mainzi érsek megbizottjának mondva magát, megtiltotta a kereskedőknek a „Szentükrö“ eladását. De majdnem az összes kanonokok, majdnem az egész frankfurti káptalan humanisztikus érzelműek voltak és Reuchlinnak nagy tisztelői. Ezek közbe jártak Uriel mainzi érseknél, aki kijelentette, hogy ő egyáltalában nem adott ki tilalmat Reuchlin irata ellen.

Ez a feltűnést keltő eset olyan népszerűvé tette a „Szentükröt“, hogy szinte szétkapkodták. Mindenfelől, tudósoktól és laikusoktól üdvözlések érkeztek Reuchlinhoz és kifejezték örömeiket, hogy az orcátlan Pfefferkornnal és titkos társaival ily keményen végzett.

Csak Reuchlin ama párthivei, akik a pogány irodalom mintájára művészi Olympust alkottak maguknak, amelynek a magaslatáról vállvonogató megvetéssel tekintettek le a kereszténységre és talmudra egyaránt, ama bágyadt lelkű és erőtlen szívű tulokosok: Rotterdami Erasmus, Gothai Mutián és a nürnbergi Pirkheimer gáncsolták Reuchlin eljárását és vették tőle zokon, hogy fellépett a félzsidó Pfefferkorn ellen és védelmére kelt a megvetett talmudnak. Mint élvezethajhászó egoisták kéjelegtek az ujjászületett miveltségben, amelyet nem akartak, vagy nem tudtak a züllött egyházi és társadalmi viszonyok átalakítására felhasználni. Összejöveleiken kigunyolták a kereszténységet, istenemberét és az egyházat helytartójával és papjaival, mesének és csalásnak mondván mindent. De avatlan fülek előtt egy szabad szót sem mertek ki ejteni.

Erasmus korának legjelentékenyebb humanistája volt, de ingadozó volt, mint a nádszál. A Reuchlin-Pfefferkorn-ügyről különben így nyilatkozott:

„Az elvetemedett Pfefferkornt nem lehet legyőzni, mert csupa rágalomból és hazugságból van alkotva és nagyon sok az elvtársa, akik új meg új erővel táplálják és ha kidől, helyére lépnek. Gyalázkodásokkal tehát a legkevésbé gyűrhető le. A műveltek hiába küzdenek ellene, csak beszennyezik magukat.“ Pirkheimer, aki csak a külsőre helyezett súlyt, rossz néven vette Reuchlintól, hogy megörökített iratával egy gonosz félzsidót, aki különben gyorsan eltűnt volna az emberek emlé-

kezetéből. A legvisszatartóbb az elpuhult Mutián ítélete. Szemére vetette Reuchlinnak, hogy feltalálta a tudósok kövének titkait a nagy tömeg előtt és ezáltal megrendítette a császárnak, a birodalomnak, a pápának, az egyháznak és különösen a papságnak tekintélyét. „Hagyd meg nekünk — ugymond — tudós Kapnion (Reuchlin) hitünket és ne kedvez egyrészt a zsidóknak, hogy másrészt kárt okozz a kereszténységnek.“

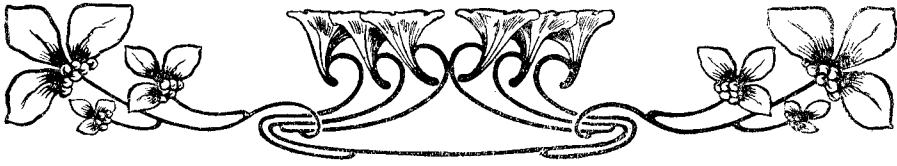

ÖTÖDIK FEJEZET.

HARC A TALMUD KÖRÜL.

Pfefferkorn Frankfurtban a zsidók és Reuchlin ellen prédikál. A dominikánusok áskálódásai; Reuchlin fellépése ellenük. A harc kitörése. Vitairatok. Miksa császár állásfoglalása Reuchlin ellen. A „Szemfűkőr“ letiltása. A publikum állásfoglalása Reuchlin és a talmud mellett. A dominikánusok új pamfletje Reuchlin ellen. Reuchlin irata a császárhoz. Miksa császár ingadozása. Hochstraten az inquisitio törvényszéke elé idézi Reuchlint. A mainzi pör. Uriel érsek közbelépése. Reuchlin és a zsidó irodalom győzelme. A pör bejelentése a pápánál. A speieri törvényszék Hochstraten ellen. A dominikánusok összeesküvése Reuchlin és a zsidók ellen. A humanisták szövetsége. Az ifjú Németország Hutten Ulrich alatt. Pirkadat a harc nyomán. Intrikák Rómában és Párisban. A párisi fakultás Reuchlin ellen. A vészharang. Rapp, vagy a hallei Pfefferkorn. A feketék levelei és a zsidók. Tárgyalás Frankfurtban.

(1511—1516.)

Reuchlin „Szentükrenek“ és a talmud védelmének megjelenése nyílt harcot idézett elő, mely napról-napra komolyabb lett és egyre szélesebb körre terjedt ki. Mert a feketék, akik hatalmuk teljében dőzsöltek, nem fogadták a kihívást közömbösen. Pfefferkorn ügyét a magukénak tekintették, hiszen ők adták neki a fellépéshez az impulzust. És most merészkedett valaki szembeszállani a tervükkel és védelmére kelni a tőlük kárhozott talmudnak és megbélyegzett zsidóknak! Micsoda vakmerőség! A kereszténységnek mekkora meggyalázása a feketék szemében! Olyan szent dühre ingerelte őket Reuchlin fellépése, hogy tullítotték a célon, ostobaságot ostobaság után követtek el és maguk rontották el a dolgukat.

Az a Meyer Péter, aki a Majna melletti Frankfurtban hiába fáradozott a „Szentükör“ letiltásán, újabb fogáshoz nyúlt. Kihirdette a szószéken, hogy a legközelebbi ünnepnapon Pfefferkorn prédikál majd Reuchlin zsidóirata ellen és felszólította a hiveket, hogy minél számszerűbben jelenjenek meg.

Semmi sem lehetett volna ostobább, mint ez az ötlet. Pfefferkorn visszatetsző alakjával és hitványságot eláruló vonásaival prédikáljon keresztény publikum előtt német-zsidó zsargonban! Minden szava és minden mozdulata csak nevetésre ingerelheti a hallgatóságot! Azonkívül tilos is volt katolikus törvény szerint laikusnak és még hozzá női laikusnak papi funkciókat végezni. Nemrég tűzhalálra ítélték egy együgyű pásztorfiút, mert nyilvánosan prédikált a templomban.

Hogy a formát megóvják, Pfefferkorn a meghatározott napon (1511. szeptember 7.), nem a templomban, hanem a bejárat alatt mondotta el prédikációját. Mulatságos látvány lehetett, mikor a zsidó mészá-

roslegény a kereszttel a kezében hadonászott és zagyva zsidó zsargonban hirdette a kereszténység igéit! Pfefferkorn főtörökvése az volt, hogy a zsidókat és jóakaróikat minél jobban befeketitse és minél gyűlöletesebbé tegye a nép előtt. De ez csak apró csete-páté volt. A főcsatát Kölnben készítették elő.

A dominikánusok, akik azelőtt csak titokban állottak a csatasor mögött, most már nyíltan akartak föllépni. Átadták Reuchlin „Szemtükört“ Tongern Arnoldnak, hogy keressen benne eretneki nyomokat és Arnold talált is bőven. Egy Ulrich nevű dominikánus bejelentette aztán ezt a tényt levélben Reuchlinnak (1511. október 23.) és megjegyezte, hogy a kölniek még nem egyeztek meg, miként járjanak el ellene. Némelyek azt akarják, hogy csak az iratot égessék el, másoknak óhaja azonban, hogy a szerzőt is az eretnektörvényszék elé idéztessék.

Ez a levél, amely csak ijesztés volt, nem tévesztette el hatását. Reuchlint félelem fogta el. Nem lehet őt gyávasággal, vagy kislelkűséggel vádolni. Nem csekélység volt abban az időben kikezdeni a dominikánusokkal, akiknek nagyobb hatalma volt, mint a császárnak és a pápának. VI. Sándor pápa, aki nem rettent vissza semmiféle gazztétől és akinek gyilok, méreg és egyéb halálos eszközök állottak rendelkezésére, valósággal rettegett a dominikánus rendtől. Azt szokta mondani: „Inkább merek kikezdeni hatalmas királyokkal, mint kolduló barátokkal, akik az alázatosság álarca alatt valóságos zsarnokai a kereszténységnek.“

Hutten Ulrich így írja le korának ama fekete seregét: „Ha valami nem tetszik nekik, összeráncolják a homlokukat, fintoritják az orrukat és bőszülten kiáltják: máglyára! máglyára!“ „Ebben az iszapban turkálni ép oly veszedelmes, mint tövisek közé nyulni. Ezekkel szemben a legnagyobb óvatossággal kell eljárni, nem szabad előttük egy vigyázatlan szót kiejteni. Rettenetes banda ez!“

A békeszerető Reuchlintól, aki már ötvenhat esztendő volt és aki az aggkor nyugalma után vágyódott, nem lehet tehát rossz néven venni, ha kerülni akarta a máglyára áhítózó dominikánusokat.

Néhány nappal a levél megérkezése után (november 1.) iratot szerkesztett a talmudról szóló véleményezésének gyengítésére és a „Szemtükör“ egyes állításainak enyhítésére. Az iratban, amelyet a „Szemtükör“ censorához, Tongern Arnoldhoz címzett, mentegetődzik, hogy ő nem mint theologus, hanem mint bíró mondott véleményt a talmudról és nem tudhatta, hogy a kölni egyetem más véleményen lesz. Ítéletét teljesen tárgyilagosan alkotta meg és nem akart vele senkit

sem megsérteni. Ne vegyék rossz néven tőle, hogy mint laikus megengedte magának véleményt mondani theologiai dolgokról, tekintsék olyanak, mint a pap orvosi tanácsát, aki olykor megengedi magának, hogy bele szóljon betegségekbe. Esedezik tehát, hogy mutassák ki a tévedéseit és ne ítéljék el figyelmeztetés nélkül.

Bátrabban irt ugyanekkor egy régi ismerősének, Kollin Conrad dominikánus professzornak, akit arra kért, hogy terjessze elő az ügyét kedvezően a kölni fakultásnak és háritsa el fejről a vihart. Ebben az iratában meg merte támadni a feketék fejét, Hochstratent. Kételkedést szinelve, tudatja barátjával, hogy sokan Hochstratent tartják a Pfefferkorn-féle szennyirat munkatársának és gunyolják a hálátlanság miatt, amely a dominikánusok részéről, akivel annyi jót cselekedett, éri.

Bizonyára minden gonosz szándék nélkül vártattak a kölniek két hónapig a válaszukra. Azt remélték, Reuchlin ezalatt megpuhul és beadja a derekát.

Csak január elején (1512) intéztek hozzá egyszerre két levelet, egyet a theologiai fakultás hivatalosan, a másik magánjellegű volt és látszólag Kollintól származott. A két levél mintegy kiegészítette egymást. A dekanátus a szemére hányta, hogy megzavarta a császárnak a talmud elégetésére irányuló üdvös kezdeményezését és hogy a zsidók hitelenségét pártolva, alkalmat adott a kárörvendő zsidóknak, hogy tovább is zavartalanul gyalázzák Krisztust, Máriát és az apostolokat. A szentírás szavainak elferdítésével azt a gyanut keltette, hogy nem őszinte, igaz keresztény és ha Tongern és Kollin nem jártak volna közbe, szigorú censurát gyakorolt volna fölötté a fakultás. Így azonban kiméletesen fog eljárni és ő reá bizza, hogy ő maga távolítsa el utjáról a botrányköveket és vagy bővebben kimagyarázza a véleményét, vagy mint az egyház hü fia visszavonja a talmudról mondott kedvező ítéletét.

Kollin hízegő modorban egészítette ki a dekanatus iratát. Tudtára adta Reuchlinnak, hogy ő volt az, aki a fakultásnál kegyelmet eszközölt ki a számára. Kifejtette ebből az alkalomból is az egyház fontos alapelvét, hogy laikus, bármilyen éleselméjű és igazhívő is, nem mondhat ítéletet a theologiai dolgokban. Kollin megmagyarázta egyuttal Reuchlinnak, hogy milyen veszély fenyegeti. A fakultás nem halaszthatja el sokáig a dolgot, minthogy papok és világiak és Reuchlin számos ellensége feszülten várnak az ítéletre. Sorsa a kölniek kezébe van letéve. Ha ezek felmentik, akkor senki sem fogja elítélhetni. Siessen tehát és vonja vissza minél előbb a talmudról szóló véleményezését és a Pfefferkorn ellen kiadott iratát. Arról azonban Kollin egy szót sem szól, hogy

mi része volt Hochstratennek Pfefferkorn szennyíratában, nem menti egyetlen szóval sem urát és mesterét.

Reuchlin azonnal felelt (1512) a fakultásnak is, Kolinnak is. Köszönetet mond mindkettőjüknek iránta tanusított jóakaratukért. Beismeri, hogy mint laikus és házas ember nem szólhat bele theologiai dolgokba, egyben tisztára mossa magát a zsidó barátság gyanujától, mert ő szent Hieronymussal együtt alaposan gyűlöli a zsidó nemzetséget. A fődologban azonban szilárd marad. Nem von vissza semmit, minthogy tudtával nem irt semmi eretnekséget és ami írásaiban kifogásolni való volt, azt ő maga emelte ki minden felszólítás nélkül a mellékelte latin magyarázataiban. Csak annyit tehetne, hogy kiadja most az egész magyarázatot, amihez akkor nem volt elég ideje. Csakhogy az új magyarázatot a fakultás ép oly elégtelennek találná, mint az elsőt. Kéri tehát dominikánus jóakaróit, hogy mutassák meg neki pontosan a „Szentükör“ eretnekséggel vádolt helyeit és csak akkor tisztázhatná, vagy visszavonhatná.

Most előléptek a kölni feketék az igazi színükkel és felszólították Reuchlint (február 24.), hogy gondoskodjék róla, miszerint a zsidók és a talmud javára irt „Szentükör“ ne kerüljön többé a piacon eladásra és általában vonja vissza annak egész tartalmát, mert csak azzal állíthatja helyre jó hírét és csak azzal bizonyíthatja be, hogy hü katolikus és hogy ellensége a hitetlen zsidóknak és istenkáromló irataiknak. Különben a kölni eretnekbíróság ítélőszéke elé idézné. És ezt nem gyűlöletből tenné, hanem igaz keresztényi szeretetből. A kölniek meg tudták ragadni Reuchlin gyenge oldalát is. Megmagyarázták neki, hogy ha életében nem tisztázódnak teljesen a dolgok és ha esetleg most kiméletesek is lesznek iránta, halála után akad majd elég eretnekbíró, aki a „halott oroszlánt megrugdalni“ akarja és a jövő előtt megbélyegzik majd a nevét.

Kollin ismét sietett tudtára adni Reuchlinnak, hogy a fakultás jóakarátát tisztán csak neki köszönheti, különben már most irtak volna az összes püspököknek, hogy koboztassák el mindenütt a „Szentükört“ és égettessék el. Őt magát pedig már is az inquisitio törvényszéke elé idézték volna. Siessen tehát és tegyen eleget a fakultás kívánságának, még mielőtt szigorral fordulna ellene; figyelmezteti továbbá, hogy irataiból kitűnik, miszerint jogosnak, igazságosnak tartja Krisztus megöletését a zsidók által. Micsoda istenkáromlás! Nagyon sajnálná, fejezte be Kollin, de Reuchlin szégyenletesen fejezné be dicsőségteljes életét. Együttal kitanítja arra, micsoda formával vonhatná vissza állításait:

egyszerűen kijelentené, hogy mint jogász nem ért theologiai kérdésekhez és így tévedett.

Midőn a kölniek levetették a barátság álarcát és emberáldozó papok rutképében kezdtek mutatkozni, Reuchlin is ledobta az alázatosság maszkját és bátor, tiszteletreméltó férfiuként jelent meg, aki a gyanu árnyékát sem engedi hozzáférni a becsületéhez. A fakultásnak a következőt felelte (márc. 3.):

Nem teljesítheti azt a kívánságát, hogy maga konfiskálja a „Szemtükör“ megmaradt példányait, mert azok nem az övé, hanem a könyvkereskedőé. Hogy mit kellene még kijelentenie, hogy a dominikánusok meglegedését megnyerje, nem tudja és nem tudhatná akkor sem, ha Dániel prófétai szellemének örököse volna. Mindenesetre ki fogja adni latin magyarázatait németül, hogy eleget tegyen a gyengeeszűeknek, akik a talmudra vonatkozó véleményét félreértik.

Amit a fakultásnak meg nem mondhatott, megmondotta a képmutató Kollinnak. Ha ő tanácsolta a fakultásnak, hogy ne siessen a „Szemtükör“ elégetésével, hálára kötelezte a fakultást, mert csak neki tett ezzel fontos szolgálatot. Ő (Reuchlin) olyan biztosnak érzi magát, hogy meg van róla győződve, hogy ellenségei életét és vagyonát sokkal nagyobb veszély fenyegeti, mint az övét. Sok hatalmas és tekintélyes ember van az ő pártján, neki tehát nem kell félnie. Ellenségei azonban gondolják meg, hogy könnyebben lehet harcot indítani, mint megszüntetni. Milyen mozgalmat fog majd előidézni a nemesség és a nép között, ha ennek az ügynek elejét, lefolyását és végét közzé teszi? „Mit fog szólni a világ, ha el fogom beszélni, hogy ti támogattok, becézgettek és évig magasztaltok egy izgága, nős laikust, egy szökevényt, egy becsutelen rágalmozót, egy kikeresztelkedett zsidót, aki az egyházi törvény tilalma ellenére nyilvánosan prédikált Frankfurtban a hívők gyülekezete előtt és akit azzal gyanusítanak, hogy vissza akar térni a zsidó hitre? Hogy pénzt csikarjon ki a zsidóktól. Te megbotráncozol néhány ártatlan szón, amit irtam, és azt hiszed, hogy megsértettem vele a jámbor füleket és nem utálod az ilyen elvetemedett cselekedeteket? Hatalmas pártfogóim között lesznek költők és történetírók, akik engem mesterüknek tisztelnek. Ezek majd ki fogják mutatni ellenségeimnek és főiskolátoknak gonoszságát, örök gyalázatba döntik emléketeket, engem pedig dicsőíteni fognak, mint ártatlanul üldözöttet.“

Ezzel megtörtént a hadizenet a humanisták vezére és a tudománygyűlölő, fénykerülő, merev klerikalizmus között. Kibékülés ki volt zárva. A két ellentétes kör nem értette egymás nyelvét.

Reuchlin ugyan még mindig kiméletesen lépett fel. Kiadott (1512, március 22.) német nyelven 42 cikket azok közül, amelyeket azelőtt a „Szemtükör“-höz mellékelte függelékül. „Világos megértés németül“ volt Reuchlin eme iratának a címe, meg akarta vele győzni a publikumot, hogy ment minden eretnekségtől és a zsidóknak egyáltalán nem kedvezett.

Ha Reuchlin azt hitte, hogy ezzel megnyugtatja a kölnieket, erősen csalatkozott. Ezeknek harc kellett, elkeseredett, kiméletlen harc, amelyből ellenségük halálra sebezve kerüljön ki. Reuchlin iratára egy hosszú vádirattal feleltek: „Reuchlin tulságos zsidópártolásának bizonyítékai.“ (Ugyanez év nyarán). Ez az irat nem volt egyéb, mint hitvány lenyomata Pfefferkorn és a kölniek előbbi állításaiknak, régi rágalmaiknak fásasztó ismételése.

A fővadás a következők voltak:

Reuchlin jogász létére hozzá mert szólni theologiai dolgokhoz, mihez laikus voltánál fogva semmit sem érthet. Reuchlin kiemelte különös előszeretettel mindazt, ami a zsidókban és irataikban jó, a rosszat pedig egyáltalán nem érintette, vagy megvédte. Az egésznek eredménye pedig oda konkludált, hogy Reuchlin eretnekségnek minősíthető, tévedésben leledzik és hogy a talmudot el kell égetni.

A kölniek eme első iratát, mely formára izléstelen, tartalmára pedig nagyrészt hazug, Tongern Arnold szerkesztette és Ortuin Gratius, a kölniek nyilvános költője, rossz verseket függesztett hozzá, amelyekben Reuchlint a pokolba küldi. Egyebek között kifejezte bennük azt a jámbor óhaját is, hogy „pusztuljon el a gonoszságok kezdője.“

Tongern Arnold Miksa császárnak ajánlotta azt a szennyiratot. Bevezetésében kifejtette az okokat, amelyek a mű megírására birták: Sok keresztény botránkozott meg Reuchlin nyilvános zsidópártolásán és az a megbotránkozás csak nagyobbodott, amidőn Reuchlin németül is kiadta iratát, úgy, hogy mindenki olvashatta; a zsidók pedig ujjongva dicsekedtek, hogy Reuchlint Isten küldte nekik, hogy meghiusítsa a császárnak ama rendeletét, amelyet a zsidó iratok ellen kiadott.

Ez a vádirat, bármilyen hazug volt a tartalma, nagy hatást gyakorolt a császárra. Miksa elfordult Reuchlintól, akit a „Kézitükör“ megjelenése óta pártolt. Lehet, hogy ugyanaz a női kéz nyult bele ismét a dologba, amely már azelőtt is többször felpiszkálta a parazsat. A császár kedélyét különben is ingerültté tették a növekvő zavarok. Kölni tartózkodása alatt (1512. október 7.) parancsot küldött a birodalom összes rendjeihez, de különösen a frankfurti polgármesterhez és városi tanácsához, hogy tiltsák meg Reuchlin zsidópártoló iratainak (azaz a

„Szemtükör“ és a „42 cikk“) eladását; a található példányokat pedig kobbazzák el. A császár azzal okolja meg a parancsot, hogy a zsidók Reuchlin védőiratában bizakodva, megerősödnek makacsságukban, ami az együgyü keresztényeket bosszantja.

Az „együgyü keresztények“ között a császár állott első helyen. Mert kivüle és a feketéken kívül senki sem botránkozott meg a dolgon. Azok, akik a harc nagy jelentőségét észrevették, örültek, hogy a kölniek és Pfefferkorn orcátlansága ellen felléptek; hogy a zsidóknak kedvezzen, az nem jutott eszébe senkinek sem.

Fülöp, kölni érsek, aki jó viszonyban volt városának dominikánusaival, sietett kihirdetni a császári mandátumot (1512. november 27.) Irt az összes püspököknek, hogy olvassák fel a rendeletet a szószékről, aztán függesszék ki a templomok ajtajára. Akik Reuchlin iratát kiszolgáltatni nem akarják, átok alá esnek, vagy más büntetésben részesülnek.

Ez a szigorú császári parancs azonban nem érte el a várt hatást. Kölnben is több barátja volt Reuchlinnak, mint a dominikánusoknak, akiket mesterük, Hochstraten üldöző, vérszomjas természete miatt általános gyűlölettel vettek körül. Neunár Hermann, a mivelt prépost nyilvánosan védelmére kelt Reuchlinnak és a talmudnak, mert Hochstraten személyében Németország legnagyobb ellenségét látta. Később a következőt írta a császárnak: „Hochstraten Németország pestise. Ha őt ártalmatlanná tenné Felséged, minden rendbe jönne. Kérdezze meg Felséged az összes tudósokat Németországban és meg fogja hallani, hogy mindnyájukat megsértette, mindnyájukkal kikezdett.“

Majd az egész előkelő kölni társaság Reuchlinnal tartott, csak egyetlen tekintélyesebb ember fordult ellene, erről pedig azt susogták, hogy gyengéd viszonyt folytat Pfefferkorn feleségével.

Reuchlin egyik csodálója, a gazdag Strusz Ferenc, a császári és érseki tilalom ellenére mindig kezében hordotta Reuchlin „Szemtükre“ és olyan szorgalmasan olvasta, hogy betéve tudta. Rendületlenül közeledett vele a dominikánusok felé és ha ezek megszólították, olyan feleleteket kaptak tőle, hogy jobbnak látták máskor utjába nem kerülni. Odáig juttatták a dolgot a zsidógyűlölők, hogy a talmud védőkre talált a legelőkelőbb keresztény körökben.

Minél több talajt veszítettek napról-napra a kölniek a közvélemény előtt, annál nagyobb erőlködést fejtettek ki. Pfefferkorn (vagy egyik sugója) ismét közre bocsátott egy iratot, amelyben Reuchlin most már nem magas állású férfinak volt feltüntetve, mint azelőtt, hanem közönséges, hitvány embernek, aki a zsidóktól megvesztegetve, hazuságokat

halmoz össze a védelműkre. Már a cím is elárulja szerzőjének fene-
ketlen elvetemültségét: Égető tükör egy alaptalan botránykönyvecske
eltörlésére, amelyet Reuchlin ellenem irt.“

De még több tüzet okád az „égető tükör“ a zsidók ellen. A beve-
zető költemény megérdemli, hogy döcögő rossz sorai dacára közreadjuk :

„Senkinek javára, vagy kárára,
Akár zsidó, akár keresztény, akár pogány,
Sem valakinek a kedvéért, vagy pénzéért,
Csupán csak a zsidók gőgössége ellen
Készült ez a kis könyvecske,
Csak az Isten tiszteletére,
Akít a hamis zsidók káromolnak.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

Oh mily jó és finom volna,
Ha nem engednék meg nekik,
Hogy büntetlenül gonoszkodjanak,
Hanem azt kellene megtenniök,
Amit parancsolnak nekik,
Tisztítnák a házakat, söpörnék az utcát,
Igy menekülnének az éhség elül,
Bányákat ásnának, malmokat hajtánának,
És gyomlálnák a földeket.
Akkor máskép gondolkodnának,
Ha munkával keresnék kenyerüket,
Mint hajdanában Egyiptomban.

— — — — —
— — — — —
— — — — —

De ha nem akarod ezt megjegyezni,
Oh keresztény. És továbbra is megerősited
A zsidókat gonoszságukban,

— — — — —
Akkor az ördög háójába kerültél.

Ilyen dühös stílusban van szerkesztve az egész szennyirat.

Reuchlint, akinek most már meg kellett osztania a zsidók iránt
táplált gyűlöletet, ugyanilyen hangon apostrofálja a gyalázkodó pamflet.

„Hogyan merészkedett a héber irodalmat osztályozni és a külön-
böző osztályokat jellemezni, amikor nem is tud elolvasni pontozatlan
héber szöveget? Hiszen saját héber grammatikáját és szótárát sem
értene, ha odaadnának neki egy példányt a mellékelt latin fordítás
nélkül? Egész héber tudását a zsidók segítségével hozta össze.“

A zsidók ellen való hamis vádakat Pfefferkorn most még egy új hazugsággal toldotta meg. Azt állítja még Majmuni is, az ideális erkölcsű férfiú, előírja a kodexében, hogy a keresztényeket agyon kell ütni. És elég orcátlanul kijelenti, hogy ő kész azt bárkinek bebizonyítani és ha valaki megcáfolja, aláveti magát akár a tüzhálálnak is. A hitvány, hazudozó tudta, hogy a hatalmas dominikánusok oltalma alatt nem kell félnie attól, hogy valaki a szaván fogja.

Majd visszautasítja Pfefferkorn Reuchlinnak ama vádját, hogy fel akarta izgatni a tömeget, hogy a zsidókat a hatósági parancs ellenére bántalmazzák. De ugyanekkor a legkegyetlenebb zsidóüldözésre izgatja a népet. Nem kell a zsidónépet agyonütni, mondja, hanem vegyék el tőlük a javaikat és osszák szét a kórházak, templomok és kolostorok között. Az öreg zsidókkal úgy bánjanak, mint a rühes kutyákkal, gyermekeiket vegyék el tőlük erőszakkal és kereszteljék meg. És ezt a dolgot ne halasszák holnapra, holnaputánra, hanem fogjanak hozzá azonnal. Nem bűn, ha így cselekednek velük, hiszen a hatalmak megvásárolt tulajdonai és azt tehetik velük, amit akarnak. A zsidóknak még csak három községük van a római birodalomban: Regensburgban, Wormsban és Frankfurtban. Ha a fejedelmek, urak és városi hatóságok itt is úgy bánnának velük, mint a többi városokban, akkor csakhamar eltűnének a zsidók Németországból és „az volna a szent hit szerint igazán üdvös és isteni.“

Micsoda kereszténység volt az, amelyet egy bosszúra vágyó, vérszomjas gonosztevő a legkegyetlenebb embertelenségre izgathatott korábbi gaztetteinek tanúi ellen!

De Pfefferkorn ekkor már eljátszotta a szerepét. Miután a kölni dominikánusok nyíltan kezdtek fellépni Reuchlin ellen, igazságos haragja egyenesen ő ellenük irányult. Terjedelmes védőiratot adott ki latin nyelven (1513. márc. 1.) a kölni „rágalmazók“ ellen. A szétzúzó erejű irat a császárhoz volt intézve és főleg a külföldi tudós publikumnak szánva. De német felirata is volt a műnek:

„Aki azt írja vagy mondja, hogy én, Reuchlin János a zsidó könyvekre vonatkozó ügyben másképp cselekedtem, mint ahogy jámbor, nemes keresztényhez illik, az hazug rágalmazó és becsstelen gonosztevő.“

Csak mellesleg foglalkozik ez az irat Pfefferkornnal, hogy feltárja a császár előtt minden gonoszságát. A kalapácsról a kovácsra tér át, a tanítványról a mesterre, ennek az egész hitvány ügynek a kezdeményezőire. Kiméretlenül zúzza össze Reuchlin Tongern Arnoldot, Ortuin Gratiust, nevezve őket neveiknél; Hochstratenről csak burkoltan szól.

Kifejti, hogy ezeknek a célja nem annyira a zsidó iratoknak kiirtása, mint inkább az, hogy ezáltal pénzhez jussanak. És mert ő (Reuchlin) megzavarta apró játékukat és elütötte őket egy biztosra vett nyereségtől, nekiestek különféle rágalomokkal és eretnokséget szeretnének róla kisütni. Nem is érdemlik meg ezek a theologus nevet, mert inkább theologisták. Miért is törődnek tulajdonképpen a kölniek a zsidó iratokkal? Miért nem törődnek annyit vele Németország más theologiai fakultásai? Ez nem is az ő dolguk, hanem a püspököké.“

„Ki adta a kezetekbe, ti kölni theologisták, ti kosok és disznók, a pásztorbotot? Ki bizott meg benneteket, hogy engem őriztetek? Ki tett meg benneteket bírának, hogy ítélkezzetek rólam, aki majd öt püspökségnyi távolságra vagyok tőletek és nem osztok meg veletek sem tüzet, sem levegőt?“

„Olyan végtelen a felfuvalkodottságuk, hogy az ördöggel a szívükben felhőmagasságokba szállnak és Istenhez hasonlóknak tartják magukat.“

„Engedd meg nekik, ó császár, hogy elvehessék a zsidók pénzét és akkor békében hagynak engem!“

„A zsidók még Krisztus születése előtt, Pompeius idejében vándoroltak be a római birodalomba. Caesar, Augusztus és Tiberius megengedték nekik, hogy saját rítusaik szerint éljenek és szabadon gyakorolhassák vallásukat; Gratiánus, Valentiniánus és Theodosius keresztény császárok teljes polgári joggal ruházták fel őket; Honorius császár ugyanolyan védelemben részesítette őket, mint az állam többi lakosait. Te, mint első német-római császár, engedd meg — én kérlek erre — a kölnieknek, hogy a zsidókat az inquisitio ítélőszéke elé hurcolják, hogy megalázhassák és kirabolhassák. Hadd lássák, hogy az én közbelépésemnek köszönhetik, hogy megtölthetik a zseböket a zsidó pénzzel, amitől a pogány Pompeius is tisztán tartotta a kezét, amidőn Jeruzsálemet meghódította. Ha teljesíted a kérésemet, szívesen helyre állítják majd meggyalázott becsületemet, mert akkor nem fogják többé nyilatkozataimat botrányosnak és eretneknek találni. Amíg ezt a kérésemet nem teljesíted, hidd el, folytonosan csaholnak reám és gyanusítanak, hogy pártolom a zsidókat és hogy nem tisztelem eléggé a theologiai írókat, azaz a kölni theologistákat“.

Előtérben álló ellenségeit valósággal megsemmisíti Reuchlin hatalmas vágásaival:

„Vezérül Tongern Arnoldot választották, akit büntett miatt kergettek ki szülővárosából. Társai is világi papnak mondják, nehogy a

rendjükre tapadjon az ő szégyenfoltja. Ezt a zászlóhordót egyik oldalán a félzsidó Pfefferkorn kíséri, a másikon a félpogány Ortuin Gratius, aki költőnek nevezi magát, verseket csinál pogány ritmusok szerint és alig tud helyesírást. Tanulja meg inkább ez a kibérelt korrektor a legelembb dolgokat és ne faragjon gyerekes verseket.“

Félpogánynak azért mondja Ortuin Gratiust, mert verseiben ezt a kifejezést használja: (bevezető) „Mária, Jupiternek szüz anyja.“ A katolikus egyház tudvalevőleg gonosz démonoknak tartja az összes pogány isteneket, tehát Jupitert is. Ortuin tehát istenkáromlást követett el és azonkívül eretnekséget mondott. Kemény vágás ez az eretnek-bírák felé. Tongern Arnold vádiratának más két munkatársával, akik epigrammákat irtak ellene, Reuchlin röviden végzett. A „két trombitás“-nak (köztük Hermann von der Busche) nevét sem említi.

Tongern Arnold ama fővadját, hogy Reuchlin a zsidók pártfogójának mutatkozott, bátran vállalta. Igen, pártolta a zsidókat, amint Jézus, az apostolok, az egyházatyák, a pápák és a császárok tették, aminthogy pártolják a zsidókat a bírák, mikor jogos panasszal lépnek eléjük. Ő is megvédte őket, hogy ne érje erőszak és jogtalanság.

„Tudom, hogy ellenségeim rossz néven veszik tőlem, hogy ki-mondottam: a zsidók polgártársaink! Nos, hadd dühöngjenek csak haragjukban, többet is mondok: a zsidók testvéreink. Igen, Arnold testvérei, a kölni theologisták testvérei, nem azért, mert közös a teremtő-atyjuk, hanem mert közös a törzsatyjuk is.“

Sulyos ökölcsapásokat mér Reuchlin Arnoldra a szentírás elferdítéséért is. Ezt a pentateuchikus verset: „ne hagyd életben a boszorkát“ így adta vissza: „ne hagyd életben a földön a gonosztevőt“ és ebből azt az ördögi következtetést vonta, hogy „miután a zsidók sok gonosz-tettet, eretnekséget és krisztuskáromlást követnek el, nem szabad tűrni, hogy bárhol a földön életben maradjanak.“

„Oh mily hitvány az ilyen beszéd theologustól és még hitványabb egy paptól! A szeretet szolgája, aki embervérre szomjazik!“

Az ellentétre vonatkozólag, amelyet Pfefferkorn és Arnold a szemére vetettek, hogy ő maga is a „Levél egy Lovaghoz“ című iratá-ban zsidóellenes irányban irt, Reuchlin bevallja, hogy akkor nem volt igaza. Általában, mióta a dominikánusoknak hadat izent, erősen védte a zsidókat. Azzal az állítással szemben, hogy a zsidók a német-római birodalom elpusztulásáért imádkoznak, felemlíti, hogy a talmud szerint a zsidónak imádkoznia kell a birodalom javáért.

„Miért hivatkozik a rágalmozó — foiytatja Reuchlin — a kike-

resztelkedett zsidókra, az ő büntársaira: hihetek-e én azoknak, akik nyílt hazugságokat kovácsolnak ellenem? Ha ellenem, mint keresztény ellen is meg merik ezt tenni, mit engedhetnek meg maguknak zsidókkal szemben! Végül emléket állít rágalalmazójának:

„Tongern Arnold minden idők legnagyobb rágalalmazója és hamisítója.“

Reuchlin maga nyújtotta át iratát a császárnak, aki azt szívesen fogadta (1513. június).

Ez az irat, amely nemsokára nyomtatásban is megjelent, volt az óriás első hatalmas csapása a mérges hydra egyik fejére és a csapás visszhangzott egész Európában. A rettegett dominikánusokat, akikről pápák és császárok félték, ezeket a mérges kígyókat így ingerelni veszedelmes odujukban még senki sem merete és azért az első kísérlet óriási feltűnést, csudálatot és tetszést keltett, nemcsak humanista és művelt körökben, hanem a minden rangu világi papok között is, akik nem szívesen tűrték a prédikáló rend zsarnokoskodásait, szintugy a többi rendek között is, akik a versenyenél háttérbe szorultak és végül örültek neki az udvarnál is, amelynek terveit gyakran meghiusította a dominikánusok türehtetlen beleavatkozása. Ez a cicerói ékesszólás, ez a mélyen átérzett és önkéntelenül ható felháborodás, ez az éles ironia, sőt a fölöslegesnek látszó, tudós adatok is, amelyek klasszikus, bibliai és egyházatyai irodalomból voltak meritve és végül a kor izlésének megfelelő szójátékok, minden oly mély benyomást gyakorolt, ami annál különösebbnek látszott, minthogy Reuchlint csendes, finom, szelid és békeszerető férfiunak ismerték.

A humanisták el voltak ragadtatva Reuchlin bátor támadásától. Csak a félénkebbek riadtak vissza hevességétől. Reuchlin azonban azt felelte ezeknek:

— Inkább lehet filozófiai nyugalommal neki menni a halálnak, mint eltűrni a becsületsértést.

A harc Reuchlin és a dominikánusok között csak most tört ki igazán. Miksa császár, akihez mind a két párt fordult, nem volt képes a harcot megszüntetni. Épen ebben az ügyben nagyon gyengének és ingadozónak mutatkozott. Majd Reuchlinnak írt, hogy meg fogja védeni a dominikánusok orvtámadásai ellen; majd meg rendeletet adott ki Reuchlin iratainak elnyomására. Aszerint, milyen befolyás alá került gyóntató-atyja. Végül hallgatásra intette mind a két pártot (1513. június).

De a harcot többé lecsitítani nem lehetett. A dominikánusok nem viselhették a reájuk mért sulyos csapást keresztényi türelemmel, hiszen

egész befolyásuk, vagyis existenciájuk forgott kockán. Bosszút forraltak tehát és egyre jobban gabalyodtak bele a saját hálójukba, veszedelembé sodorva önmagukat és az egész katholicizmust.

Az egész botrány főokozója, Hochstraten Jakab, a gonosz eretnek-mester, eddig a csatasor mögé huzódott meg és csak kreaturáit küldte egymásután a tűzbe; először Pfefferkornt, majd Ortuin Gratiust és Tongern Arnoldot. Most azonban ő maga is előtérbe lépett, még pedig oly szemérmetlen önhittséggel, mintha mindenkinek, papnak és világi-nak egyaránt le kellene borulnia előtte, mintha joga volna minden törvényt és hagyományt lábbal tiporni.

Hogy a rend gyengült tekintélyét megmentsék, össze kellett fog-niok az összes dominikánusoknak, hogy egyesült erővel semmisíthessék meg Reuchlint és a talmudot. A harc ezáltal még nagyobb terjedelmű lett, a rend ügyévé vált.

A császár, aki az ügyben folyton ide-oda ingadozott abban a mandátumban, amelyben a pártokat hallgatásra intette, meggondolatlanul az egyik részről Reuchlint, a másik részről Pfefferkornt és Tongern Arnoldot nevezte meg. Ezzel utat nyitott annak, hogy a felek más név alatt újra támadhassanak, vagy hogy friss csapatokat küldjenek a harc-térre. Reuchlin joggal tartott tőle, hogy a dominikánusok erre támasz-kodva, ismét megbolygatják nyugalmát. Utána járt tehát, hogy kieszközölje a császárnál a mandátumnak olyan irányban való kiegészítését, hogy senkinek se legyen szabad többé a dologban megszólalni. De Reuchlin eme kívánsága nem teljesedett be és amitől félt, csakugyan bekövetkezett.

Hochstraten mint inquisitor hirtelen idézést küldött Reuchlinnek és felszólította, hogy hat napon belül jelentkezék reggel nyolc órakor Mainzban, ahol a zsidópártolás és eretnekség miatt fognak itélkezni fölötte.

Hochstratennek nem volt inquisitiós joga Reuchlin fölött, mint-hogy az ő városa a konstanzi püspökséghez tartozott. Idézése azon-kívül nélkülözte a törvényes formát és olyan hangon volt kiállítva, mintha Reuchlin már elismert, megátalkodott eretnek volna, akivel szemben mellőzni lehet minden tisztességes modort. Reuchlinnek nem kellett volna a jogtalan, törvénytörő idézést tudomásul vennie, mégis küldött maga helyett ügyvivőt Mainzba, hogy az erőszakos eljárás ellen protestáljon.

A meghatározott napon (szeptember 20.) megjelent Hochstraten egy csapat dominikánussal Mainzban, kinevezett tetszése szerint egy

bizottságot és megnyitotta az ülést, mint vádló és bíró egy személyben. Előzőleg heves vádiratot dolgozott ki Reuchlin „Szemtükre“ és a talmud ellen. Majd óvatosan szövetséges társak után látott, hogy ne álljon egyedül a harcban. Négy egyetemhez küldött bő levelet, kérve, hogy írjanak neki megfelelő véleményt a „Szemtükörről“ és mindnyájan teljesítették kérését. A löweni theologiai fakultás azt felelte, hogy Hochstraten iránti jóakaratból átvizsgálta Reuchlin „Szemtükrét“ és úgy találta, hogy tele van tévedésekkel, gyanus állításokkal és a zsidók makacs hitetlenségének helyeslésével. Tehát nemcsak hogy el kell kobozni, hanem el is kell égetni.

Hogy milyen volt a kölni dekanátus ítélete, képzelhető, minthogy Hochstraten maga volt a dékán és így önmaga mellett kellett tanuskodnia. Amit a löweni fakultás kimondani nem mert, azt erősen hangsúlyozta a kölni: hogy Reuchlin irata nemcsak tévedéseket, hanem eretnokségeket is tartalmaz, tehát máglyára kell itélni és kiirtani az emberek emlékezetéből. Ezt a képtelenséget visszataszító, kenetteljes hosszú fejtegetéssel iparkodik megokolni.

Az erfurti fakultás hivatkozott régebbi véleményezésére, hogy a talmudot és a zsidó iratokat meg kell semmisíteni, de becsületesen bevallotta, hogy Reuchlin iratában nem talál semmi eretnokséget és katolikusellenest, csak önkéntelenül csusztak bele tévedések, amelyek a zsidóknak kedveznek. Mindenesetre megérdemli a könyv, hogy megsemmisítsék, de az igazhívő szerző bántalmaztatása nélkül. A humanisztikusan gondolkodó Mutián, a fakultás akkori vezére tiltakozott ugyan az ellen, hogy a kölniek akcióját jóváhagyták és szégyennek jelentette ki, ha Reuchlint elítélik, de nem hallgatták meg. A mainzi fakultás csodálatos módon nagyon sokáig adós maradt a válaszszal.

A három kedvező véleménnyel fölfegyverkezve, elbizakodottan nézett elibe Hochstraten e biztos győzelemnek.

A vádpontok természetesen ugyanazok voltak, amelyeket Pfefferkorn és Tongern Arnold is hangoztattak a „Szemtükörről“ ellen: Reuchlin tulságosan pártolja a zsidókat és odáig megy, hogy a „szemérmetlen kutyákat“ félig-meddig az egyház tagjaival egyenjogú embereknek tartja. Reuchlin irata általában eretnokséget áruul el.

Hochstraten azt indítványozta tehát a bizottságnak, hogy mondja ki, miszerint Reuchlin irata, a „Szemtükörről“ tele van eretnokségekkel, tulságos módon pártolja a zsidókat, sérti a katolikus egyházat és azért máglyára kell itélni.

Nem szabad szem elől téveszteni a nagy különbséget egy német

és egy spanyol inquisíciós törvényszék között. Egy Torquemada, Deza vagy Ximenes nem teketóriázott volna sokat, hanem egyszerre máglyára ítélte volna a szerzőt a könyvével együtt. Hochstraten szíve sem volt lágyabb, mint a spanyol inquisitoroké, csak a hatalma volt kisebb amazokénál.

Reuchlin ügyvivője ünnepélyesen és energikusan protestált a vád ellen és kimutatta annak igazságtalanságát, főleg azzal, hogy Hochstraten, aki Reuchlin ellenségének mutatkozott, most birájául lépett fel, amihez egyáltalán nincsen joga.

Az eretnekmeister és az általa kiválasztott bizottság természetesen nem hallgatták meg Reuchlin ügyvivőjét, ez tehát nem tehetett egyebet, minthogy elhagyja a törvényszéket és a pápához appelláljon.

A pört mindazonáltal a vádlottnak, vagy procurátorának jelenléte nélkül is tovább folytatták. De volt annyi szeméremérzete Hochstratennek, hogy mint bíró visszalépett. Egy kicsikart vagy hamisított császári meghatalmazás alapján, a becsapott mainzi érsek jóváhagyásával vizsgáló bizottságot nevezett ki, amely csupa thomistából, Reuchlin irányának ellenségeiből állott és ez a bizottság siettetten az eljárást, hogy minél hamarabb ítélhessenek Reuchlin fölött. De hogy a közvéleményt teljesen arcul ne üssék, hogy elítélnek valakit kihallgatás nélkül, idézést függesztettek ki a templomajtókra (szeptember 26.) nem egyenesen Reuchlinhoz címezve, hanem általánosságban „mindazoknak, akik a dologban érdekeltek“. Az idézés felszólítja ezeket, hogy másnapra három óraker délután jelenjenek meg a tárgyalási teremben.

Másnap ülést tartott a bizottság és Hochstraten újra felolvasta a vádpontokat Reuchlin és a talmud ellen. Az inquisíciós bírák kihallgatták a látszólagos tanukat, természetesen csupa dominikánust és kimondották, hogy a „Szentükröt“ el kell égetni.

A következő napon lett volna az ítélet nyilvános kihirdetése és a templomokban már is közhírré tették, hogy mindenki, aki birtokában van talmudpéldányoknak, szolgáltatassa ki az eretnekmeisternek, különben egyházi átok alá vettetik. Ezzel be is lett volna fejezve az ügy és a talmud, valamint az összes zsidó iratok, talán a bibliát sem kivéve, lángok martalékaivá lettek volna. A kölniek már-már azt hitték, hogy célnál vannak. De más következett be, mint amit repeső szívvél vártak. Sokaknak igazságérzete háborodott fel az annyira jogtalanul és minden forma megsértésével vezetett pör ellen. A mainzi egyetem ifjúsága, amelyet a theologia rothadtsága még meg nem fertőzött és a scholastika rabulisztikája el nem érzéktelenített, hangos kifejezést adott felháboro-

dásának, magával ragadva a jogi kar doktorait is; ez a többi komoly és tekintélyes elemeket arra bírta, hogy közbevegyék magukat.

Több magasállású férfi, közöttük Truchses Lorenc, rábírták az eretnek mestert, hogy miután sem Reuchlint, sem ügyvédjét ki nem hallgatták, fügeszszék fel az ítéletet, amíg lépéseket tesznek a felek kibékítésére.

Habár Hochstratennek eszeágában sem volt az ügyet békésen elintézni, mégis beleegyezett, hogy a terminust 14 napra elhalasszák. Arra számított, hogy Reuchlin ugyanis restelni fogja, hogy a bíróság előtt megjelenjen. A káptalan ezalatt sürgős iratot menesztett Reuchlinhoz és kérte, hogy semmiesetre se mulassza el a végtárgyalást.

A dominikánusok nagy meglepetésére a tiszteletreméltó, öszülő Reuchlin megjelent Mainzban. Vele volt a württembergi herceg két tekintélyes tanácsosa.

A káptalan nagy erőfeszítést fejtett ki, hogy a feleket kibékítse, de Hochstraten, akinek az orrát már ingerelte a máglyaszag, nem akart belebocsájtkozni az egyezkedésbe, hanem elhalasztotta a tárgyalást október 12-ikére.

Az eretnek mester közben parancsot adott az összes mainzi papoknak, hogy hirdessék a szószékről, hogy keresztények és zsidók egyaránt kötelesek a „Szemtükör“ példányait az inquisitiónak kiszolgáltatni.

Azonkívül háromszáz napi bünbocsánatot ígértek a népnek, ha megjelenik majd a talmud elégetésekor a piacon, hogy az autodafé fényét emelje.

Október 12-én a piac zsufolva volt kíváncsi nézőkkel, résztvevőkkel és bünbocsánatra epedőkkel. Mint a pávák lépkedtek a felfuvalkodott dominikánus atyák és testvérek, valamint a vendégül hívott kölni, löweni és erfurti theologiai fakultás tagjai a magas tribünön „és a föld reszketett a lábaik alatt“, mint ők maguk írták. Hochstraten, aki eddig vádló volt, ismét a bírák között foglalt helyet.

Már-már az átokformula kimondására és a máglya meggyújtására készültek, midőn hirtelen gyors léptekkel érkezett oda Uriel érsek követe és egy iratot nyújtott át a bíráknak, mely mindnyájukat elnémitotta.

A káptalan és Truchses értesítették ugyanis az érseket a dominikánusok alattomos üzelméről és Reuchlin ellen indított hajszájukról és kérték, hogy rendelje el az ítélethozatal újabb elhalasztását.

Uriel érsek, mint az akkori püspökök általában, humanisztikus gondolkodású férfi volt és a zsidók ellen sem táplált fanatikus kánoni gyűlöletet. Ő engedte meg a zsidóknak, akiket elődje kiutasított, hogy

ujra letelepedhessenek a mainzi érsekségben, a község vezetésére pedig nemrég (1513. július) egy Beifuss nevű rabbinust nevezett ki. Ennek a rabbinusnak, aki egyszersmind orvos is volt, hatalmat adott, hogy a községeket a rabbinikus törvények szerint igazgassa, büntetéseket szabhasson ki az engedetlenekre és általában mindent megtehessen, ami egy zsidó főmester jogkörébe tartozik.

Ha Uriel érsek nem is tett semmit sem a zsidó iratok érdekében, ellenük sem nyilatkozott. A kölni dominikánusok önhitt, igazságtalan eljárása azonban őt is felháborította. Azért intézkedett, hogy az ítéletet újra elhalasszák egy hónapra, kijelentve, hogy ha a bizottság megtagadná az engedelmességet, felfüggeszti inquisitós bírósági jogát és megsemmisít mindent, amit eddig elhatároztak.

Elképedve hallgatták a dominikánusok az érsek üzenetét, amelyet a jegyző hangosan felolvasott. Hochstraten egyedül merészkedett megsértett jogokat emlegetni, a többiek lesujtva oszlottak szét, miközben az utcai csöcselék csufolódva kiáltotta utánuk: „Ezeket kellene máglyára vetni, akik egy olyan nemes embert meghurcolnak!”

Még egy kétségbeesett kísérletet tett a dühös Hochstraten. Sürgette a mainzi fakultást, hogy nyújtsa be véleményezését, amelyet eddig halasztott. És a fakultás kijelentette, hogy Reuchlin bevádolt irata tele van tévedésekkel, zsidópártolással és eretnekséggel (október 13). Hochstraten a pápához is fordult fölebbezással, ő, aki azelőtt gunyosan utasította vissza Reuchlin ügyvédjének hasonló apellációját. Azonban csakhamar meggondolta a dolgot és a felebbezését visszavonta.

Igy került ki a sulyosan megvádolt Reuchlin, a zsidóknak és irodalmuknak védője, győztesen a kemény harcból.

Mint győzött ünnepelték nemsokára Busche Hermann, a humanisztikus műveltség misszionáriusa, (mint *Strauss* Frigyes Dávid találóan nevezte) és Hutten Ulrich, a jog és igazság lovagja, akik együtt rajongó dicséneket intéztek hozzá „Reuchlin diadala” címen.

„Ujjongj, ha ismered magad,
Ujjongj, oh Németország!”

Ez a refrain. Németország nyissa ki a szemeit és rendezzen nagy diadalünnepet a gonosz dominikánusok hazatérő legyőzőjének. Németország fiai és leányai lélekemelő fogadtatásban részesítik a nagy, halhatatlan Reuchlint, felékesítik virágokkal és babérlevelekkel és elébe mennek ujjongó muzsikával. Hochstratent bilincsbe verve hurcolják az utcákon keresztül. „Az elvetemedett tüzember, akinek a jelszava: Tüzbe

az írókkal és műveikkel!“ Akárhogy gondolkozol, helyesen vagy helytelenül, igazságosan vagy hamisan, ő mindig készen tartja számodra a máglyát. „Tüzet nyel, tüzelt táplálkozik és tüzet lehel a szájából.“ Bilincsre verve hurcolják vele együtt cinkostársait, Ortuin Gratiust, Tongern Arnoldot és Pfefferkornt.

Ezt a főcinkost teljesen szétdarabolja az ifjuság diadalmi éneke:

Két hóhért hívjatok uj diadalra!
Hozzátok poroszlók a szerszámokat.
Ne feledjétek ám a keresztet,
Hozzátok köteleket és hegyes horgot,
Igy fogjatok hozzá az istenes műhöz:
Dobjátok le a földre undok alakját,
Csuf arcát dugjátok a porba.
Térdeit felfelé igazítsátok, hogy az eget ne lássa
S hogy benneteket se érjen pillantása.
Istenkáromló szája harapja a földet
És teljen meg szennyes porával.
Mit vártok még? hóhérok!
Nyissátok már ki a száját,
Tépijétek ki gyorsan a nyelvét,
Annyi aljas gonoszság aljas okozóját,
Hogy ne zavarja utálatos beszéde
Gyönyörű, lélekemelő ünnepünket!

— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —

„Borzasztó! borzasztó!“ (mondja Tongern érve)
Borzasztó ilyesmit emberrel tenni!
Ámde borzasztóbb, borzasztóbb sokkal
A bűn, a gaztett, mit ti tettetek.

Hogy a zsidók is örültek az eretnekpör eme fordulatának, az csak természetes. Hiszen elsősorban róluk volt szó. Mert ha Reuchlin Szemtükrét elítélik, egyetlen keresztény sem mert volna többet a zsidók védelmére kelni. Azonkívül ünnepélyesen elégettek volna számtalan zsidókönyvet és kéziratot és ez is alkalmat adott volna zsidóüldözésekre.

Ha igaz amit a dominikánusok meséltek, hogy a rabbinusok összegyűltek egész Németországból Wormsban és a dühöngő dominikánusok kudarcában a római (pápai) birodalom bukásának előjelét látták, akkor mindenesetre prófétai szemmel néztek a jövőbe.

A dominikánusok azt is mesélték, hogy Reuchlin titokban érintkezik a rabbinusokkal. Jozelin ugyanebben az időben privilégiumot eszközölt ki Miksa császárnál, hogy a németországi zsidók a császári

oltalom alatt álljanak. Ez a privilégium állítólag Pfefferkorn és a dominikánusok támadásai ellen volt hivatva a zsidókat megvédeni. (1513.)

Reuchlin azonban még távolról sem dicsekedhetett teljes diadallal. Ellenségeit elnyomta ugyan pillanatnyira, de azért még nem győzte le. Reuchlin sokkal jobban ösmerte ellenségeit, semhogy tétlenül örült volna a pillanatnyi diadalnak. Tudta, hogy most még csak nagyobb dühvel fogják üldözni. Sietett tehát, hogy minél előbb intézhesse el a dolgot a pápai széknél. De joggal tarthatott tőle, hogy a pápai kuria megbizhatatlansága és megvásárolhatósága folytán ügye rossz fordulatot vesz, amennyiben a vizsgálatot nem az ő kerületében, hanem a kölni dominikánusok befolyása alatt fogják vezetni. Azért fordult héber levéllel X. Leó pápa zsidó udvari orvosához, Bonet de Lateshez, kérve, hogy járjon közbe a pápánál az ő érdekében.

X. Leó pápa, a híres firenzei Medici-család sarja, akiről az apja azt mondotta, hogy fiai között a legokosabb, csak néhány hónappal azelőtt lépett a pápai trónra. Előkelő ur volt, aki inkább érdeklődött a politika, mint a vallás iránt és inkább volt római pogány, mint katolikus keresztény és aki olympiai magaslatáról megvetéssel nézett le theologiai vitákra és csak azzal törődött, miként tartsa fenn az egyensúlyt a két viszálykodó állam, helyesebben a két viszálykodó dinasztia, a Habsburgok és a Valoisok között anélkül, hogy a pápaság világi érdekeit veszélyeztetné. Ma már szinte hihetetlennek látszó nyíltsággal jelentette ki ez a pápa: „Hogy mennyit használt nekünk és a mieinknek a Krisztusról szóló *mese*, ismeretes.“

A pápának csak abban a kérdésben kellett döntenie, hogy Reuchlin „Szemtükre“ tartalmaz-e eretnekséget és hogy érdemen felül pártolta-e a zsidókat. X. Leó azonban, akinek pápai uralkodása olyan időre esett, amikor a theologiai viták szinte lángba borították egész Európát, annyit sem értett a theológiához, mint a szakácsa. Tehát tisztán azon fordult meg a dolog, hogy milyen világításban fogják neki előadni Reuchlin és a dominikánusok harcát.

Azért kérte Reuchlin Bonet de Lates udvari orvost, aki „mindig a pápai lakosztályban időzik és aki ő szentségének a testét őrzi“, nyerje meg a pápát az ő ügyének és eszközölje ki nála, hogy a vizsgálatot ne Kölnben vagy annak közelében rendelje el, mert akkor el van veszve. Reuchlin tudósította de Latest az egész ügy lefolyásáról, hogyan esküdtek össze Pfefferkorn és a dominikánusok a talmud és a zsidók ellen és hogyan mentette meg nagy fáradságok és kockázatok árán a talmudot a máglyától.

Ha a dominikánusok a kezükbe kapták volna ezt a levelet és el birták volna olvasni, nem kellett volna nekik jobb bizonyíték Reuchlin zsidóbarátságára. Mert ebben a levélben sokat bevallott, amit nyíltan eltitkolt.

Képzeltető, hogy Bonet de Lates mindent elkövetett, amit a zsidók jóakarójának javára tehetett. Valószínűleg az ő buzgólkodásának köszönhetette Reuchlin, hogy X. Leó azonnal (1513. november 21.) brevet küldött a speyeri és wormsi püspököknek, hogy vizsgálják meg a Reuchlin és Hochstraten között kiütött harcot és minden más tribunál kizárásával mondjanak ítéletet, amelynek a legyőzött fél minden ellenmondás nélkül köteles alávetni magát.

A wormsi püspök, egy Dalberg, akivel Reuchlin személyes barátságban élt, nem akarta a megbízást elfogadni. Az ifjú speyeri püspök, György bajor herceg, erre két bírót delegált: Truchses Tamást és Schwalbachot, akik december 20-kára maguk elé idézték a feleket Speyerba.

Reuchlin megjelent egy prokurátora és egy barátja kíséretében. Hochstraten ellenben, a dominikánusok hatalmában bizva, nem jelent meg és nem is küldött maga helyett ügyvivőt. Nyíltan kimutatta megvetését a bíróság, a püspök, sőt a pápa iránt is. A bírák kevés nyomtérkösséggel kezdték vezetni a pert, talán félték a dominikánusok bosszujától és így a tárgyalás egy negyedévig húzódott (1514. január—április). Sőt a kölni dominikánusok megengedték maguknak azt, hogy a mainzi ítélet alapján (habár kihirdetésre sem kerülhetett és a főkommisszárius megsemmisítette), a pápától egyedül autorizált speyeri törvényszék kigunyolásával, Reuchlin „Szentükérét“ nyilvánosan megégessék. (Febr. 10.)

Hochstraten mentegetőzött később, hogy az elégetési parancs nem tőle származott, hanem egy más inquisitortól. A kölni dominikánusok még tovább mentek orcátlanságukban. Megbízták a szemérmetlen Pfefferkornt, hogy szegezze ki a „Szentükör“ első jogtalan elítéléséről szóló plakátot a speyeri törvényszék ajtajára az ottan székelő tribunál szemei előtt. Reuchlinnak fáradtságába került, amíg ezt a szemtelen lépést megakadályozhatta. Általában nagy megerőlködésébe került Reuchlinnak, míg ítéletet kaphatott a huza-vona pörben.

Csak amidőn újra kiadott két német iratot, amelyben a pör egész menetét elbeszélte, méltatta figyelmére a speyeri püspök és kimondotta az ítéletet, amely Reuchlin javára dőlt el.

Eszerint Reuchlin irata, a „Szentükör“ nem tartalmaz sem eretnekséget, sem tévedéseket, nem pártolta a zsidókat jobban, mint ahogy

megérdemlik, Hochstraten vádjai csupa rágalmak, megparancsolják tehát neki, hogy ezentul hallgasson erről az ügyről. A „Szentükör“ olvasható és terjeszthető, Hochstraten pedig köteles a perköltségeket megtéríteni. Engedetlenség esetében átok alá helyezik.

A kölni dominikánusok csikorgatták a fogaikat és dühöngtek, de nem is gondoltak arra, hogy az apostoli megbízott ítéletének alávetik magukat. A nürnbergi prédikáló barátok tovább is elégették nyilvánosan a „Szentükört“. Németország züllött viszonyai között egyáltalán nehéz volt ebben az időben valamely ítéletnek érvényt szerezni, a dominikánusok meg éppenséggel semmit sem adtak egy olyan ítéletre, amely ellenük szólt. A speyeri püspök ítéletét egyszerűen kicsufolták. Midőn Kölnben kifüggesztették az ítéletet, az orcátlan Pfefferkorn letépte.

Hochstraten a törvény ellenére, anélkül, hogy az apostoli bíróként működő speyeri püspököt erről értesítette volna, egyenesen a pápához apellált. Abban bizakodott, hogy a római udvarnál mindent meg lehet vásárolni. „Rómában pénzért minden kapható“, mondotta nyíltan. Reuchlin szegény, a dominikánusok meg gazdagok, tehát a pénz el fogja nyomni az igazságot.

Hochstraten számíthatott azonkívül elvtársakra a bibornoki kollégiumban is. Itt is akadtak bizonyára elegen, akik ellenségei voltak minden szabad tudománynak és így gyűlölti Reuchlin irányának. Ezekről remélte Hochstraten, hogy kieszközlik legalább a pör halogatását, amíg Reuchlin egész vagyona rámeleg a költségekre. Azonkívül abban is bizakodtak a dominikánusok, hogy sikerülni fog néhány nagytekintélyű egyetemről elítélő nyilatkozatot kapni a „Szentükörről“ és ezzel fognak majd hatni a pápa véleményére.

Az összes dominikánusok, thomisták és mindenféle fekete seregek Németországban és Németországon kívül összeesküdtek arra, hogy Reuchlint ártalmatlanná tegyék.

A dominikánus párt erőlködése azonban azt eredményezte, hogy a szabad tudományok barátai, a scholasztika, a butítás és az egyházi theologia ellenségei, szóval a humanisták összeszedték magukat és közös tevékenységre szövetkeztek. Egy valóságos humanista-rend alakult, egy Reuchlin-párt (exercitus Reuchlinistarum), amelynek tagjai kölcsönösen támogatták és buzdították egymást.

„Mindnyájan, akik Pallas csapatához tartoznak, úgy engedelmeskedünk Reuchlinnak, mint a katonák a császárnak.“

Valóságos szövetség volt, amelynek a tagjai új meg új hiveket toboroztak Reuchlin számára. Még Oelsben, a kis sziléziai városkában

is volt egy humanista, aki büszkén Reuchlinistának mondotta és irta magát.

Igy keletkezett a kereszténységben a zsidók és a talmud iránt való gyűlölet következtében két párt: reuchlinisták és arnoldisták, akik elke- seredett harcot vívtak egymással. A középkori köd harca volt ez a pir- kadó hajnal világosságával.

A legerősebben küzdött Reuchlin mellett és a feketék ellen az ifju Németország: Busche Hermann mellett Grotus Rubianus (Jäger János) és a tüzes Ulrich von Hutten, e kor legerősebb és legférfiasabb egyé- nisége. Hutten tettvágya csak Reuchlin és a dominikánusok között kiütött harc következtében érte el igazi célját. Eddig csak vivó vágásokat mért az üres levegőben és kiegyenlítette lovagias lelkiületét és tüzes géniuszát fantasztikus ellenségeken. Most azonban megnyíltak a huszonhat éves ifju szemei és meglátta az igazi ellenséget, akit legyűrni és ártalmatlanná tenni gyönyörű életfeladat.

A dominikánusok, a papok, a feketék tönkrevévése, a szellem és szabad tudomány birodalmának felépítése, Németország felszabadítása az egyházi babonák és a barbárság nyomása alól, hogy egész Európa birájává tegye: ezek voltak a célok, amiket maga elé tűzött. Mihelyt Hutten ennek a tudatára ébredt, hozzáfogott teljes erővel a munkához, még pedig mindenekelőtt Reuchlinnak, a humanisztikus törekvések vezé- rének a támogatásához, hogy győzelemre segítse ellenségei fölött.

De más tekintélyes férfiak is felléptek Reuchlin mellett. Így Ulrich, württembergi herceg és egész udvara; Helfenstein gróf Augsburgban, továbbá Nuenar gróf és Welser, Pirkheimer és Peutinger regensburgi, nürnbergi és augsburgi patriciusok, sok prépost, sőt néhány bibornok és más magasragu pap is, közöttük Egidio de Viterbo, az augustinus- rend főnöke, a grammatikus Elia Levita pártfogója, aki rajongott a héber irodalomért.

Egidio így ir Reuchlinnak: „A Tóra, amelyet Isten lángok között nyilatkoztatott ki az embereknek, először akkor menekült meg a lángok közül, amikor Ábrahám patriárka megmenekült a tűzhaláltól és most menekült meg másodszer Reuchlin által, aki megmentette a lángoktól a tant, ami által megtarthatta világosságát, míg, ha eltűnne, sötétség borulna az egész világra. Midőn érted fáradozunk, nem téged védelme- zünk, hanem a törvényt, nem a talmudot, hanem az egyházat.“

Megjegyzendő még, hogy az egész franciskánus rend, a domini- kánusok iránt való gyűlöletből, Reuchlin pártjára állott.

Majdnem minden nagyobb városban voltak reuchlinisták és anti-

reuchlinisták, akik között gyakran valóságos kis csatákra került a sor. Az egyik párt jelszava: „A „Szentükör“ megmentése és a talmud megvédése volt, a másiké: „A „Szentükör“ és a talmud elégetése.“ A reuchlinisták önkénytelenül zsidóbarátok lettek és kerestek okokat a zsidók védelmére, a dominikánusok hivei ellenben még elkeseredettebb zsidógyűlölökké lettek és szimatoltak minden régi könyv után, amelyből valami gonoszsgót süthettek ki a zsidókról. Különösen a spanyol Alfonso de Spina zsidógyűlölő könyvéből, a „Hitvárá“-ból (Fortalinum fidei) meritettek sokat. Reuchlin barátait és hiveit pedig zsidózóknak vagy talmudistáknak csufolták.

Ez a harc egyre nagyobb zajt ütött Európában. Ha eddig csak Németországra szorítkozott, most két új színteret nyert: Rómát és Párisot. Hochstraten és a dominikánusok nagyon erőlködtek, hogy Párisban az egyetemenél, Rómában pedig a pápai kuriánál kieszközöljék a speyeri ítélet megsemmisítését és Reuchlin iratának elítélését. Mindkét helyen voltak hatalmas szövetségársak, akik odaadással szolgálták ügyüket.

A legtöbbet egy fanatikus római kardinálisra számítottak, Bernardus de Santa Croce-ra, aki talán őszintébben, de épp oly szenvedélyvel gyűlölte a tudomány művelőit, mint a dominikánusok. Hozzá fordult a dékán és az egész kölni theologiai fakultás és azt hazudták neki, hogy a „Szentükör“ nem is keresztények által terjedt el, hanem zsidók révén; ők vették meg az összes példányokat és szétosztották. Lelkére kötik tehát, hogy terjessze elő az ügyet ilyen értelemben a pápának.

Reuchlin is kénytelen volt tehát lépéseket tenni, hogy ellenségeinek apellációját és intrikáit ellensúlyozza. Római barátaihoz fordult, Questenberg, pápai államtitkárhoz, a tudományt kedvelő Adrian bibornokhoz, de Gurk, osztrák miniszterkardinálishoz, Egidio de Viterbo rendfőnökhöz, Welsér regensburgi préposthoz és másokhoz, kérve, hogy védjék meg az ügyet a pápánál.

Közben kiadta barátai buzdítására a német és külföldi tekintélyes férfiak leveleit, amelyeket ebben az ügyben hozzáintéztek, hogy Róma és a pápa lássák, milyen férfiakkal kezdett ki a dominikánus fekete sereg. A „Híres férfiak levelei“ nemcsak latin, hanem görög és héber leveleket is tartalmazott, az utóbbiakat részint Reuchlin írta zsidó mesteréhez, Loans udvari orvoshoz, részint Rabbi Margules Jakab Reuchlinhez. Nem hiányzott a gyűjteményből Frigyes császár levele sem, amelyben Reuchlint nagy méltóságokkal és különös tisztelettel tünteti

ki és az a levél sem, amelyből kitűnik, hogy milyen tiszteletben állott Reuchlin X. Leó pápa atyjánál, Medici Lorenzonál Florenzbén.

Reuchlin törekvése főleg odairányult, hogy a római vizsgáló bizottságot ne ellenségeiből, a dominikánusokból, vagy thomistákból állítsák össze. És sikerült is barátainak kieszközölni, hogy a pápa ilyen értelemben intézkedjék.

X. Leó kinevezte vizsgálóbírónak Domenico Grimani bibornokot és patriarchát. Ez a filozófiai képzettségű egyházfejedelem, Elia Delmedigo és Ábrahám de Balmas barátja, jóakarója volt a zsidóknak és mint a franciskánus rend patrónusa gyűlölte a dominikánusokat, minél fogva Reuchlin mellett foglalt állást.

Nem szenved ezenkívül kétséget, hogy tekintélyes római zsidók is működtek Reuchlin érdekében, de mint a német zsidók, óvatosan a háttérben maradtak, nehogy zsidókérdést csináljanak a dologból.

Grimani bibornok maga elé idézte a két félt (1514. június), de Reuchlinnek megengedte, hogy előrehaladott korára való tekintettel ügyvivőt küldjön maga helyett, míg Hochstratent személyes megjelenésre szólította fel.

Ajánlatokkal és sok pénzzel ellátva, jelent meg az eretnekmeister Rómában. A győzelmet biztosra vette. Mi mindent nem lehetett Rómában pénzzel elérni! Nem tulzás, amit Hutten az akkori apostoli székről szatirikus versében mond:

„Fel! Ti férfiak! Fel, gyűjtsétek a zsákmányt!
Gyilkoljatok, lopjatok, sértsetek törvényt!
Szavatok undor, tettetek gonoszság.
Hemperegjetek az iszapban, tagadjátok Istent:
Csak pénzt vigyetek Rómába és jámborok vagytok,
Üdvösséget, erényt mind Rómában vehettek,
És jogot, hogy a jövőben gonoszt cselekedjeteek.“

Reuchlin nem vihetett pénzt, szegény volt. Ő nem rendelkezhetett a bigott asszonyok kincseivel és nem volt olyan ügyes kincseső, mint némely gyóntató atya. Annyira kifejlődve a közérzés még nem volt, hogy Reuchlin barátai pénzt gyűjtöttek volna a pör költségeire; a költséget magának kellett viselnie. Barátai és jóakarói csak összeköttetéseket és ajánlatokat szereztek neki és ezekkel el is látták bőven. Miksa császár, ennek az egész zürzavarnak az okozója, aki már megbánta, hogy hallgatott Pfefferkorn hitványságaira és nővérenek hisztériás fanatizmusára, szintén közbejárt a pápánál Reuchlin érdekében.

Felismerte, hogy „a kölniek jogtalanul és fondorkodásokkal a

végtelenségig akarják huzni-vonni a pört, hogy az ártatlan, kitünő tudós és az egyház tanait követő Reuchlint megsemmisítsék“. Amit Reuchlin a zsidó irodalom javára írt, azt az ő — a császár — megbízásából és a kereszténység javára írta.

A császár hatalmas minisztere, Gurk bibornok, szintén közbejárt a pápánál Reuchlin érdekében. Azonkívül néhány fejedelem: Reuchlin ura, Ulrich, württembergi herceg, továbbá Frigyes, a bölcs szász fejedelem, aki később Luthert és a reformációt védte meg a dominikánusokkal szemben: a badeni gróf, aki mindjárt eleinta a zsidók védelmére kelt; a német lovagrend főnöke, a strassburgi, constanzi, worms-i és speyeri püspökök és végül még tizenöt apát és ötvenhárom sváb város folyamodott Rómába Reuchlin érdekében. Ebből láthatta a pápa, hogy a közvélemény mennyire a dominikánusok ellen fordult.

Ugy is tetszett eleinte, hogy az ügy Reuchlin javára dől el. Dacára Hochstraten vesztegetéseinek és párthivei erőlködésének, hogy a bizottságba második bírónak Bernardius de Santa Croce bibornokot vigyék be, a pápa erre a helyre Reuchlin párthivét, Pietro Anconitani de St. Eusebio bibornokot nevezte ki.

A bíróság erre rendeletet bocsájtott ki, hogy semmiféle más bíró, vagy fórum ne foglalkozzék a pörrel és ne mondjon ítéletet, míg Rómában el nem döntik a dolgot.

De a dominikánusok dacoltak a közvéleménnyel, a bizottsággal és a pápával egyaránt. Grimani bibornokot szidalmazták és gyalázták, a pápáról pedig úgy beszéltek, mint iskolás fiúról, aki az ő felügyeletük alatt áll. Kijelentették, hogy ha az ítélet nem lesz reájuk kedvező, meg fogják tagadni az engedelmességet, elpártolnak a pápától és szakadást idéznek elő az egyházban. Azzal is fenyegetőztek, hogy abban az esetben, ha Reuchlinnek igazságot szolgáltatnak, szövetkezni fognak a csehországi huszitákkal a pápa ellen. Olyan elvakult volt ez a fekete sereg bosszuvágyában, hogy csupa okvetetlenkedésből készek voltak összetörni a katholicizmust. A császárt sem kímélték. Amint megtudták, hogy a pápánál Reuchlint pártolta, mindenféle gyalázásokkal illették.

A dominikánusok még a párisi egyetemnek, az összes európai főiskolák anyjának a véleményébe vetették bizalmukat. Ha az a tekintélyes theologiai fakultás el fogja ítélni Reuchlin iratát és a talmudot, akkor a pápa sem fogja merni védelmébe fogadni. Megmozgattak tehát mindent, hogy Párisból nekik kedvező ítéletet kapjanak. Különösen igyekeztek hatni XII. Lajos Franciaország királyára, még pedig gyóntató

atyja, Quillaume Haquinet Petit által, remélve, hogy a király befolyásoltatja majd a theologiai fakultást a dominikánusok javára.

A politika, amely a német és francia uralkodót viszályba sodorta egymással, szintén közbejárt. Mert a német császár Reuchlin mellett foglalt állást, a francia király a dominikánusokat vette pártfogásába és a talmud ellen buzgólkodott.

Hogy mennyire sülyedt a pápaság tekintélye a hívőknél, mutatja ez az eset is. A párisi theologiai fakultásnak nem is lett volna szabad dönteni ebben a dologban, miután a pápai bizottság megtiltotta, hogy bármely tribunál az ügygel foglalkozzék. A párisi fakultás mégis folytatta a vizsgálatot, hogy vajjon Reuchlin irata, amely a talmudot és a zsidókat pártolja, eretnekséget tartalmaz-e.

A döntés azonban itt is elhúzódott, minthogy Reuchlinnak Párisban is volt sok tisztelője és barátja, köztük Cope, a király udvari orvosa és Jakob Lefebre de Etaple, a görög humanista, aki a főiskola tekintélyes tagja volt. A tanácskozás tehát itt is sokáig húzódott (1514. májustól augusztus elejéig).

Negyvenhét ülésen tárgyalták a dolgot. Voltak a szavazók között néhányan, akik Reuchlin mellett foglaltak állást és akik hangoztatták az egész tárgyalás törvénytelen voltát, de ezeket tulkiáltották a fanatikuskok és nem is engedték őket szóhoz jutni. Némely francia theologus meglegedett a példával, hogy Szent Lajos király egy Nikolaus Dominin nevű kikeresztelkedett zsidónak és IX. Gregorius pápának az unszolására háromszáz esztendővel azelőtt már egyszer elégettette a talmudot. És ilyen értelemben ítélkezett a párisi theologiai fakultás.

Eszerint, Reuchlin irata, a „Szemtükök“ eretnekséget tartalmaz, minthogy megvédelmezi a talmudot; az iratot ennél fogva el kell égettetni, a szerzőt pedig tartalmának visszavonására kényszeríteni (1514. augusztus 2.) És az egyetem nem restelte hozzátenni, hogy az ítélet a francia király sürgetésére hozatott. XII. Lajos, midőn udvari orvosa, Cope, védelmezni kezdte előtte Reuchlint, azt felelte neki, hogy ő is zsidózó. A király azután irt a pápának is, hogy járjon el minél szigorubban a „Szemtükök“ ellen.

Nagy volt a dominikánusok öröme és különösen a kölnieké, amikor a párisi theologiai fakultás ítélete tudomásukra jutott. Azt hitték, hogy most már végleg megnyerték a játékot és a pápát pártjukra kényszeríthetik. Siettek is, hogy ezt a nehezen kivívott, új győzelmet tudtára adják a publikumnak. Pfefferkorn neve alatt, mint mondják, egy Wirth Wigand nevű dominikánus „Vészharang“ címen egy új szennyíratot irt.

„Vész a hűtlen zsidókra, Krisztus holttestének és minden tagjának gyalázóira! Vész az öreg bünösre, Reuchlin Jánosra, a hamis zsidók pártolójára! A „Szentükröt“ joggal itélték el és égették meg Kölnben. Az ítéletet a legmagasabb párisi fakultás is jóváhagyta!”

Ezzel Pfefferkorn megszegte a császári parancsot, amely a két pártnak hallgatást parancsolt. A császári procurátor felelősségre is vonta ezért Pfefferkorn, ami a dominikánusoknak, akik azt hitték, hogy nekik mindent szabad, nagyon rosszul esett. Ugy látszik, megint a császár nővére segített a bajon. Ajánló levelet adott Pfefferkornnak a császárhoz. Erre a bigott hercegnőre támaszkodva, a dominikánusok még többet is megengedtek maguknak a császári parancs ellen. Kiadták (1514. dec.) a javukra szóló aktákat, amelyek a „Szentükröt“ elítélték: a löweni, kölni, erfurti és mainzi theologiai fakultás ítéleteit. A véletlen azonban megint kellemetlen helyzetbe hozta a dominikánusokat.

Egy Rapp, vagy talán ugyancsak Pfefferkorn nevű kikeresztelt zsidót Halleban, néhány nappal azelőtt, hogy Párisban Reuchlin ellen döntöttek, templomrablásért Albrecht magdeburgi püspök, ki egyszersmind mainzi választófejedelem is volt, tüzes fogókkal való agyonkinoztatásra ítélte. Ugy látszik, Hutten szerepelt itt mint bíró és ő vagy valamely más reuchlinista sietett az esetet a dominikánusok ellen kihasználni, hogy védencüket, Pfefferkorn Jánost, a harc kezdeményezőjét befeketitse, helyesebben, hogy igazi fekete színében mutassa be.

Hutten latin versekben szándékos tulzással írja le a kikeresztelkedett hallei gonosztevőnek bűneit és ebből az alkalomból azt az igazságtalanságot követi el a zsidókkal szemben, mintha csak Judea szülhetne ilyen gonosztevőt, Germania pedig nem. Nem is kellene megengedni — írja — hogy zsidók kikeresztelkedhessenek, hanem távol kellene őket tartani, hogy a keresztények óvakodhassanak tőlük.

Más reuchlinisták német és latin prózában írták meg az esetet, szintén sok tulzással. Azt állítják, hogy ez a hallei Pfefferkorn, habár felszentelve nem volt, papi funkciókat végzett és misét olvasott, amellel titkosan a zsidókkal tartott, keresztény gyermekeket gyilkolt, orvosi kezeléssel megölt sok felnőtt keresztényt, ostyát gyalázott és a zsidókkal szövetkezve, meg akart mérgezni egész vidékeket és majdnem eltette láb alól Albrecht érseket és testvérét, Joachim brandenburgi fejedelmet. Ezeket a bűnöket csak azért gondolták ki a szerzők, hogy árnyékot vessenek Pfefferkornra és társaira, mintha ő is ilyen volna, vagy legalább ilyené válhatna. A szent Christophorus képéhez állítólag a következőképen szól Rapp vagy Pfefferkorn: „Mit állsz itt, te hosszú fatuskó

és mit hordod a válladon a ringyó fattyuját?“ Iszonytató képet nyújt az irat arról, hogy miként tépték ki tüzes harapófogóval egymásután Rapp egyes tagjait. A szerzők óvni akarták a publikumot a hallei Pfefferkorn gonosztetteinek a leírásával a zsidógyűlölő kölni Pfefferkorn üzelmétől, mert titokban ő is bizonyára a zsidókkal tart.

Ezalatt a Reuchlin-Hochstraten-pör a dominikánusok fondorkodásai és vesztegetéseik folytán csak nem akart véget érni. Reuchlin alig található ügyvivőt, mert a jogászok féltek a dominikánusok ellen fellépni. A mainzi és speyeri tárgyalási aktáknak beküldésekor Reuchlin megígérte, hogy mellékelni fogja a zsidók privilégiumait igazoló rendeleteket, hogy bebizonyítsa, hogy nem ő vette először párfogásába a zsidókat. De az, amit bizonyításul felhozhatott volna, nem igen felelt meg annak a tételnek, amelyet nemes felbuzdulásában kockáztatott, hogy t. i. a zsidókat polgártársaknak kell tekinteni a német római birodalomban. Csak sárgult pergamentekre hivatkozhatott, amelyekből kitűnt, hogy a pápai szék néhány privilégiumot adott a zsidóknak, hogy nem szabad szent irataikat bántani és hogy ők a császár kamaraszolgái. Az utóbbit nem is kellett Reuchlinnak nagyon bizonyítania. A német zsidók nagyon is kamaraszolgái voltak a császárnak. De éppen ebből a kamaraszolgászból következették a zsidók ellenségei, hogy az uralkodóknak joguk van úgy cselekedni a zsidókkal, amint nekik tetszik; elkergethetik vagy kiirhatják őket, a zsidó iratokat plane megsemmisíthetik. Hochstraten mindenesetre könnyen cáfolhatta meg Reuchlin gyenge bizonyítékait a zsidó privilégiumra vonatkozólag.

A pört, amely amugy is oly sokáig huzódott, a dominikánusok szándékosan is huzzák. Hochstraten mellékelte vádiratához a „Szemtükör“ latin fordítását, amely teljesen elferdítette az eredetit és egész eretnekmondásokat hamisított belé. A bizottság lefordította ugyancsak Reuchlin iratát egy Rómában tartózkodó némettel, Gröningen Martonnal, aki hűségesen, szóról-szóra adta vissza az eredeti szöveget, de ez ellen kifogásokat emelt a dominikánusok pártja. Ilyen akadályok miatt a pör még tovább huzódott és Reuchlinnak csupán csak az első rész letárgyalása már négyszáz aranyába került. Ez volt az, amire a dominikánusok számítottak. Szegénységre akarták juttatni Reuchlint, a zsidók pártfogóját, aki elűtötte őket a nagy zsákmánytól, hogy így megakadályozzák jogának további keresésében. Így tűnt el egyre a kilátás arra, hogy Reuchlin ügyét diadalra juttathassák. Reuchlin barátai erre elhatározták, hogy más ítélőszékhez fordulnak és a késlelkedő, tehetetlen és félénk pápától a közvéleményhez apellálnak.

Míg az emberek alacsony és magas körökben, a papok, fejedelmek és művelt polgárok, nagy feszültséggel várták a híreket a római pör eredményeiről, egy ifju humanista (valószínűleg Crotus Rubianus Lipcsében) egy levélsorozatot adott ki, amely élc, humor és szatira dolgában páriját ritkítja az egész világirodalomban. Címe „Feketék levelei“ (Epistolae obscurorum virorum 1515.) és legtöbbszörre a gonoszlelkű Ortuin Gratiushoz vannak intézve, a faragatlan szerzetesek stílusában. A levelek feltüntetik a szerzetesek alacsony gondolkodását és dölyfösségét, megdöbbentő tudatlanságukat és elvetemedettségüket, gyűlölködésüket és piszkos voltukat, siralmas latinságukat és még siralmasabb moráljukat, logikai szörszálhasogatásukat és visszataszító fecsegésüket, szóval bemutatják minden erkölcstelenségüket és romlottságukat oly világos képben, hogy a félmivelt is megérthette.

Reuchlin összes ellenségei: Hochstraten, Tongern Arnold, Ortuin Gratius, Pfefferkorn és összes segédjük: Mayer Péter, Wigand és a párisi theologiai fakultás mind-mind szerephez jutottak ezekben a levelekben és olyan megkorbácsoltatásban részesültek, hogy tenyéryni egészséges rész sem maradt rajtuk. Ezek a művészi szatirák, amelyek magasan felülmulják az aristophanesi gunyt, annál drasztikusabban hatottak, mivelhogy a dominikánusok, a thomisták és a theologia doktorai maguk szólaltak meg bennök, maguk tárták fel meztelenségüket és mintegy maguk állították magukat pellengérrre. De természetesen nem maradhatt el ebből az alkalomból a pápaság és az egész hierarchikus zsarnokság és egyház leleplezése sem. Hiszen a dominikánusok gögös tudatlanságukkal és szemérmetlen erkölcstelenségükkel csak a katolikus institúció természetes következményei! A szatirikus levelek így erjesztő anyagként hatottak, amely a katolikus egyház rothadó testét teljesen megbomlasztotta.

A zsidók és a talmud adták az első alkalmat a Reuchlin-féle pörre, ezek sem hiányozhattak tehát a „Feketék leveleiből“. Az annyira megvetett zsidók így újra napirendre kerültek. A második levélben Johannes Fellifex magister lelkiismereti kérdéssel fordul Ortuin Gratiushoz, az ugynevezett lelkiismereti tanácsához. Nemrég ugyanis a frankfurti bucsu idejében elment egy theologussal két tisztességes külsejű ember mellett, akik fekete kabátot és barátcsuhát viseltek, úgy hogy papoknak nézte és köszöntötte őket, megemelve előttük papi süvegét. Kisérője azonban legnagyobb rémületére figyelmeztette, hogy az illetők zsidók. Sőt kísérője azt is mondotta, hogy ezzel halálos bünt követett el, mert ez nagyon közel áll a bálványimádáshoz, amit a tizparancsolat legelseje

tilt. Mert ha egy keresztény tiszteletet tanusít egy zsidó iránt, vétkezik a kereszténység ellen és maga is zsidónak látszik. Azonkívül megerősíti a zsidókat makacs hitetlenségükben, mert azt hiszik aztán, hogy ők fölötté állanak a keresztényeknek és azért megvetik a katolikus vallást és nem akarnak kikeresztelkedni. A vádsorozat ugyanaz, amelyet a dominikánusok Reuchlin ellen a zsidók pártolása címén fundáltak ki. A fiatal theologus elmond erre a magisternek egy történetet, hogy egyszer leborult egy zsidó képe előtt abban a hiszemben, hogy a szent Petrust imádja és csak amikor jobban megnézte a képet, vette észre a tévedését, amely miatt nagy lelkiismereti furdalást érzett. Mikor ezt egy dominikánusnak meggyónta, a szent atya azt mondotta neki, hogy ez halálos bűn, amire csak azért adhat abszolutiót, mert véletlenül püspöki engedélye van erre, de így is csak abban az esetben oldhatja föl, ha a bűn minden szándékosság nélkül történt, különben csak a pápa maga abszolválhatja. A fiatal theologus tehát azt ajánlotta Pellifex magisternek, hogy gyónja meg a két zsidó köszöntését a rendfőnököknek, mert kötelessége lett volna jobban megnézni az illetőket és akkor láthatta volna ruhájukon a sárga foltot, ami megkülönbözteti őket a papoktól.

Pellifex magister tehát Ortuin Gratiushoz fordult a fontos kérdéssel, hogy halálos vagy megbocsátható bünt követett-e el, hogy egyszerű paphoz vagy püspökhöz, vagy a pápához tartozik-e az eset? És írja meg Ortuin Gratius azt is, hogy a frankfurti polgárok helyesen cselekszenek-e, amidőn megengedik, hogy a zsidók ugyanolyan viseletben járhassanak, mint a theologia szent doktorai. A császárnak nem kellene túrnie, hogy egy zsidó, aki olyan mint a kutya és aki Krisztus ellensége (a dominikánusok szavajárása) ilyesmit megengedhessen magának.

Semmi sem ostorozhatta jobban a scholasztikus theologusok szórszálhasogatásait, mint ezek a levelek.

Ortuin egyik tanítványa, Schirruglius, kiönti mestere előtt szívének keserű panaszát, hogy a mainziak nem olyan jámborok, mint a kölniek. Egy mainzi ember azt merte állítani, hogy a trieri kabátot nem Krisztus hordta, hanem egy régi, tetves rongy és hogy a szent szüz hajának már régen nyoma sincsen és végül, hogy megveti a dominikánusok abszolutióját, mert azok mind csalók, akik becsapják a parasztokat és az asszonyokat. Erre én azt feleltem: „A tűzbe, a tűzbe ezzel az eretnekkel! Bárcsak Hochstraten az eretnek-mester hallotta volna!” A mainzi azonban kinevetett és azt mondotta: „Hochstraten egy utálatos barom, a theologusok meg ördögök, csak Reuchlin nemes, derék férfiú. A párisi egyetem, amely Reuchlin iratát elítélte, meghagyta magát vesztegetni és

az az egyetem nem is a főiskoláknak anyja, hanem az ostobaságnak.“ A mainzi azonkívül azt is állította, hogy az egyház nem ítélte el a talmudot. Amire Meyer Péter azt felelte: „Hiszen benne van a spanyol Alfonso de Spina „Hitvárában“, hogy a talmud egy utálatos könyv!“ Mire a mainzi így válaszolt: „A „Hitvára“ ostoba szennyirat és aki abból bizonyít, buta tökfilkó!“

Ilyen bárgyu hangon folyik az egész levél, amely nagyszerűen beleilleszkedik a dominikánusok eszejárásába.

Máshelyütt egy theologiai professzor szemére veti Ortuin Gratiusnak, hogy a nőekkel való bűnös érintkezése rossz példát ad a növendékeknek. Erre Ortuin Gratius azt feleli, hogy ő kiengeszteli ezt a bűnt azzal, hogy az eretnek Reuchlin ellen ír.

Egy másik levél figyelmezteti Ortuint a sok mende-mondára, amely Pfefferkornról közszájon forog, hogy haszontalan ember, aki nem meggyőződésből lett katolikussá, hanem félelemből, mert a zsidók fel akarták akasztani sok bűne miatt, továbbá, hogy rossz keresztény, aki el fog pártolni új hitétől épp úgy, mint a Halleben kivégzett Pfefferkorn; Ortuinnak jó lesz tehát vigyázni.

Pesseneki Eitelner rabbinus azt írja Ortuinnak: hogy nem régebben vitatkozott két wormsi zsidóval és kimutatta nekik, hogy messiási reményük tévedésen alapszik és hivatkozott előttük Pfefferkornra. Erre a zsidók nevetve feleltek: Pfefferkorn hitvány csaló. Héberül semmit sem ért és csak azért lett keresztény, hogy elrejtse bűneit. Mikor még Morvaországban élt, arculütött egy pénztartó előtt ülő asszonyt és elrabolt tőle 200 forintot. Más helyen meg már fel is akarták akasztani lopás miatt, de elmenekült. Mi láttuk az akasztófát és látták egyes keresztények és nemesek is, akiket mindjárt meg is nevezünk. Tehát ne bizonyítsatok semmit sem egy tolvaj szavaival. Amire Eitelner rabbinus így felelt: Ti gonosz zsidók hazudtok és ha nem volna priviligiumotok, a sárba vonszolnálak benneteket a hajatoknál fogva. Pfefferkorn jó keresztény, aki feleségével együtt sokat gyón a dominikánusoknak, szorgalmasan hallgatja a misét és midőn az áldozó szent atya felemeli az ostyát, nem néz a földre, hacsak köpnie nem kell. Azt hiszitek, hogy a kölni polgármesterek és theologusok olyan buták, hogy megtették volna máskülönben kórházörnek és sómérőnek? Ti azonban azt mondjátok, hogy csak szép feleségecskéje miatt pártolják a polgármesterek és a dominikánusok. Ez nem igaz. Mert a polgármestereknek maguknak is vannak szép feleségeik, a theologusok pedig nem törődnek asszonyokkal. Hallottatok már valaha theologusról, ki

nőbe szerelmes? Ezután egy lefordíthatatlan megjegyzés következik Pfefferkorn feleségéről, a dominikánusok és a kor cinikus izlése szerint. Ilyen szellemű a következő levél is, amelyben Federfusus egy theologiai kérdéssel fordul Ortuin Gratiushoz: hogy milyen lesz a kikeresztelkedett zsidó teste a feltámadáskor. Pizskos, szubtilis fejtegetés, méltó a scholasztikus dominikánusokhoz.

Hangos kacaj járta át Nyugateurópát, amidőn a „Feketék leveleit“ olvasták. Mindazok, akik Németországban, Itáliában, Franciaországban és Angliában latinul értettek, nevettek a dominikánusok és scholasztikusok eme önvallomásának tartalmán és formáján. Ez a lapos alantosság, ez a buta tudatlanság, ez az okoskodó tehetetlenség és a szavakban és fordulatokban való fajtalanosság nagyon elütött ennek a rendnek külső méltóságától és tudákosságától. A kép, amelyet a levelek róla bemutatnak, hahotára készítette a legkomolyabb embereket is. Beszélték, hogy Erasmust, midőn a leveleket olvasta, oly görcsös nevetés fogta el, hogy megszabadult általa egy keléstől, amely a nyakán éktelenkedett.

Az együgyűek mulatságos komédiája a nevetőket végleg Reuchlin pártjára terelte és a dominikánusok fölött itéletet mondott a közvélemény még mielőtt a pápai szék véglegesen döntött volna.

Találgatni kezdték, hogy ki lehet a levelek szerzője. Némelyek azt hitték, hogy Reuchlin maga, mások meg Erasmust vagy Huttent tartották a szerzőnek. Hutten megadta a feleletet: „Azt kérdezitek, ki a szerző: Maga az Isten!“

És csakugyan mindig jobban szembe ötlött, hogy a talmud elégetése miatt támadt harc világtörténelmi eseménynyé fejlődik, amelyben az egyes ember eltűnik és az általános közérdek lép előtérbe. Rómában a mélyebben látó reuchlinisták a gondviselés művét kezdték sejteni.

A „Feketék levelei“ olyan gyorsan terjedtek el, hogy rövid idő alatt második kiadás vált szükségessé. Az új kiadás új függelékkel bővült.

Ezeknek az új leveleknek egyikében Hochstraten Jakab panasz-kodik: „Bár csak ne kezdtem volna ezt az egész dolgot. Mindenki kinevet és kigunyol. Itt Rómában jobban ismerik Reuchlint, mint Németországban. Sok bibornok, püspök, praelátus szereti őt. Ha nem kezdtem volna azt a szerencsétlen dolgot, most nyugodtan élhetnék Kölnben, ehetnék, ihatnék, míg itt sokszor száraz kenyérre se telik. És azt hiszem, hogy Németországban is rosszul mennek az ügyek, amióta nem vagyok otthon. Mindenki ir tetszése szerint theologiai könyveket“.

Ilyen bosszantó lapos hang vonul át az egész levélen, amely a nevetésre új anyagot szolgáltatott.

A feketék olyan ostobák voltak, hogy eleinte azt hitték: az ő javukra irták ezeket a leveleket és csak amikor hallották ellenségeik hangos kacagását, vették észre, hogy csufot üztek belőlük, és tehetetlen dühvel teltek meg. A támadás oly váratlanul érte őket, hogy meglepetésükben nem is tudtak szóhoz jutni. Pfefferkorn és sugói gyengíteni akarták a levelek hatását és megint kiadtak egy német és latin nyelvű iratot. „Védekezés a hirhedt levelek ellen“. De ezzel csak olajat öntöttek a tüzre és a reuchlinistákat még hangosabb kacagásra birták.

Csak a német zsidók nem engedhették át magukat a nevetésnek. A dominikánusok ugyanis közben más módon próbáltak célhoz érni, hogy legalább a zsidókon állhassanak bosszut. Mit törődtek azzal, hogy néhány felvilágosodott keresztény figyelmes lett a zsidóságra és különös előszeretettel fogták pártját. A keresztény társadalom általában elfogult volt a zsidósággal és tanaival szemben. Joggal mondotta Erasmus: Ha keresztényi kötelesség, hogy a zsidókat gyűlöljük, akkor nagyon is kötelességtudók vagyunk!

A zsidók ellenségei tehát könnyen tehettek kárt bennük. Pfefferkorn gyakran rámutatott arra, hogy Németországban már csak három nagy zsidóközség van: Regensburgban, Frankfurtban és Wormsban, és ha ezeket elpusztítanák, Németország egészen zsidómentes volna.

Ha a humanista-kör tagjai nem is hittek abban az őrületben, hogy a zsidók vallási célokra keresztény gyermekeket gyilkolnak és ostyákat gyaláznak, a tömeg, — még a műveltebb része is, — hitt a vádban és a bosszut lihegő ellenség felhasználta ezt ellentük.

Míg a Reuchlin-féle pör Rómában folyt, egy kis elzászi városkában (Mittelberg) letartóztattak vérvád ürügye alatt sok előkelő zsidót, köztük Rossheimi Jozelint, a zsidóság védőjét (1514), akinek a letartóztatásával meg akarták akadályozni azt, hogy Miksa császárnál közbejárjon. Csak két hét múlva derült ki a zsidók ártatlansága.

A következő esztendőben összeesküdött a strassburgi püspök az andloui nemességgel és az obernai tanácscsal és elhatározták, hogy a zsidókat kiűzik Elzászból. Szerencsére, a fáradhatatlan Jozelin, aki többször felkereste ebben az ügyben a császárt, elhárította a fejükről a csapást.

Hogy a frankfurti és wormszi zsidók kiűzését kieszközöljék, a zsidók ellenségei célszerű eszközhöz fordultak. Albert brandenburgi gróf, aki azelőtt magdeburgi püspök volt és később a reformáció történetében száználmas hírességre tett szert, elnyerte a mainzi érsekséget

(1514. március). Előkelő ur volt, aki a magas politikával foglalkozott, az érsekség ügyét pedig a káptalanra bízta. Albert némi műveltséggel is rendelkezett és szívesen szerepelt mint a humanista kör tagja, de ez csak színlelés volt. A zsidók iránt nem igen érdeklődött, habár Mainzban való tartózkodásukat megengedte.

A mainzi káptalan legtöbb tagja hallani sem akart műveltségről és inkább törődött a kutyákkal és sólymokkal, mint könyvekkel; inkább játékkal, borral és feslett nőkkel, mint klasszikus műveltséggel. Néhányan közülök jóbarátai voltak Hochstratennak és a kölni dominikánusoknak és segédkeztek Reuchlin üldözésében. Ezek a zsidógyűlölk reábirták Albert érseket, hogy hívjon egybe gyűlésre papi és világi urakat, továbbá néhány várost, nevezetesen Frankfurtot és Wormst, hogy a zsidók kiűzésének módja felől tanácskozzanak.

A meghívásnak eleget téve, megjelentek Frankfurtban a mainzi érsekség, a fuldai apátság, Lajos, pfalzi gróf, Anna hesseni grófnő, Friedberg várgróf, továbbá Worms, Frankfurt, Wetzlar, Hanau, Gellhausen és a nassau hercegek követői és sok nagy ur személyesen.

Másnap megkezdődött a tanácskozás. A program a következőképpen hangzott: Kötelezzék magukat az összes rendek, hogy lemondanak a zsidóktól származó haszonról és hozzájárulnak a zsidók kiűzéséhez. Egyben mondják ki, hogy a jövőben nem engedik meg többé semmiféle címen a zsidók letelepedését, sem hosszabb, sem rövidebb időre. Ezt a határozatot terjesszék fel a császárhoz jóváhagyás végett.

A tanácskozás folyamán a mainzi, pfalzi és hesseni követek határozottan a kiutasítás mellett foglaltak állást, míg a frankfurtiak és wormsiak csak feltételesen, bizonyos megegyezés esetére járultak hozzá. A wormsi követ megjegyezte, hogy az ő városának tanácsa már többször foglalkozott a zsidók kiűzésének kérdésével, de több ok miatt mindig elmaradt. Csak a fuldai apátság követe és még néhányan szavaztak a kiutasítás ellen, természetesen haszonlesésből. A fuldai követ kifejtette, hogy a zsidók kiűzése nagy kárára volna az apátságnak, mert a kiutasítottak Alsóhessenben, Hennebergben és Thüngenben telepednének le és az innenső alattvalóknak még több panaszolni valójuk lenne. Azért jobb, ha a zsidók mindjárt ott maradnak, ahol vannak. Azonkívül az apátság csak nemrég védelmet biztosított a zsidóknak és így nem szegheti meg ígéretét.

Ugyanilyen értelemben szólt a wertheimi gróf is; hangoztatta, hogy a területéről kiutasított zsidók letelepednének Würzburgban, Thüngenben és Rosenburgban, ahol ugy is sok zsidó lakik.

Egyetlen hang sem szólalt meg a humanizmus nevében, egyetlen ember sem tanusított részvétet a nyomorba taszítandó zsidók iránt. Annyira elkeményítette az akkori egyház a hívők szívét. Ezen a gyűlésen különben, mint a német tanácskozó üléseken általában, csak új terminust tűztek ki a végleges döntésre (márc. 8).

A zsidók látták a veszélyt a fejük fölött. Mert ha a német fejedelmek és urak egyébként viszálykodók és késlelkedők voltak is, a zsidók üldözésében mindig egyetértettek és serényeknek mutatkoztak. Nem maradt tehát más hátra, minthogy követséget küldjenek Miksa császárhoz és segítséget kérjenek tőle. Valószínűleg Rossheimi Jozelin működött közre itt is.

A császárnak szerencsére eszébe jutott, hogy a zsidók akármilyen kisebb, vagy nagyobb fejedelem alatt élnek, alapjában véve a birodalom kamaraszolgái és így kiűzetésük kizárólag a császár joga. Miksa tehát gyorsan rendeletet küldött a mainzi érsekhez, az összes papi és világi hatóságokhoz, valamint a városok tanácsaihoz (1516. január 28), amelyben burkolatlanul rosszalását fejezi ki, hogy beavatkoztak a császári jogokba és megtiltotta a kitűzött napon való gyülekezést.

A tanácskozás el is maradt. A zsidók pillanatnyira meg voltak mentve. A mainzi érsek, vagy a káptalan azonban nem hagyta annyiban a dolgot. Rá akarták bírni a császárt, hogy vonja vissza „a zsidók igazságtalan, alaptalan és erőszakos unszolására kiadott rendeletét“ és hagyja végre jóvá a zsidók megérdemelt kiűzetését. A zsidógyűlölők, a kölni dominikánusok barátai azt hitték, hogy még sikerülni fog a császárt a pártjukra megnyerni. De csalódtak. A zsidókat nem lehetett kiűzni. Sőt Albert érsek ezután újabb zsidó letelepüléseket is megengedett az ő területén, de természetesen nem annyira jóakarattól, mint inkább a jó haszon kedvéért és az évi 12 aranyforint adóért.

Az egyházfejedelem azonban olyan szívtelen volt, hogy nyomatékosan kikötötte: ha vendégeket kapnak más területről, legyenek szülők, vagy gyermekek, nem időzhetnek náluk tovább, mint két éjjelig.

Mekkora változásoknak kellett bekövetkezniök, míg ezt a kőszívű nemzedéket a humanizmus és részvét iránt fogékonnyá lehetett tenni!

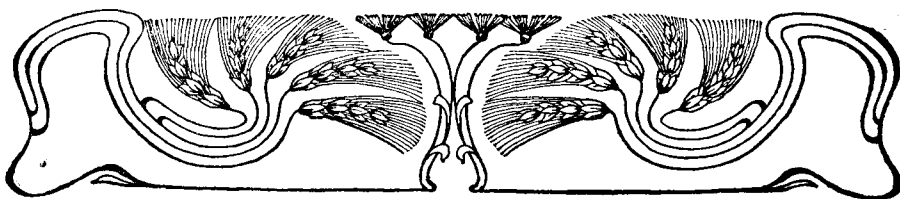

HATODIK FEJEZET.

A REUCHLIN-FÉLE HARC ÉS A REFORMÁCIÓ.

A vita bonyolódik. A conciliumi bizottság határozata. Leó pápa kétértelmű döntése. „A feketék levelei“-nek folytatása. A dominikánusok panasza. Keresztény tudósok rajongása a kabaláért, Paulus Ricius. Reuchlin a kabaláról. Galatinus kabalisztikus izetlenségei. Luther fellépése Reuchlin mozgalmának kedvező körülményei között. Miksa halála. Reuchlin és Luther. A talmud-kérdés és a reformáció. A dominikánusok megtagadják Hochstratent. A pápa óhajtja a talmud kinyomatását. A babyloni és jeruzsálemi talmud első kiadása. A reformáció haladása. Pfefferkorn utolsó pamfletje Reuchlin ellen és a zsidók ellen. A regensburgi zsidók üldöztetése. A reformáció befejezése. Luther a zsidókért. A héber studiumok iránt való lelkesedés. Elia Levita, keresztény tudósok mestere. A héber irodalom Franciaországban. Justiniani „More Nebuchim“-ja. A bibliafordítások. Biblia rabbinica.

(1516—1525.)

nagy változásokra éppen Reuchlin és a dominikánusok talmudkörüli harca adott alkalmat. Rómában ugyanis a pör a két párt akadékoskodása folytán nagyon sokáig húzódott, de mégis előre haladt. Hochstraten belátva, hogy a Grimani és Anconitani bibornokokból alakult bizottság Reuchlin javára döntene, conciliumi határozatot kezdett követelni, mert szerinte nem jogi, hanem vallási kérdésről van szó. Leó pápa, aki egyik párttal sem akarta elrontani a dolgát, kénytelen volt ismételt parancsainak visszavonásával mindenbe beleegyezni. Az egyik részről Miksa császár és számos német fejedelem zaklatta a pápát, hogy Reuchlint felmentse és a dominikánusokat megérdemelt leckében részesítse; a császár azonkívül felség-sértési pört indított Pfefferkorn ellen, akinek a gazságait oly sokáig támogatta. A másik részről a francia király és Károly, a fiatal burgundi herceg, későbbi német császár és Spanyolország és Amerika királya, szinte fenyegetőzve unszolták a pápát, hogy vessen már véget a hosszú pörnek és ítélje el minél előbb a zsidózó Reuchlint. Leó pápa tanácsosabbnak tartotta, hogy a kellemetlen ügyet teljesen lerázza a vállairól. Átruházta azért a döntést az akkor üléselő nagy zsinat tagjaiból alakult vizsgáló bizottságra. A talmudkérdés így egy synodus fontos ügyévé lett, félig-meddig európai kérdéssé.

Reuchlin, aki eleinte azt remélte, hogy Rómában gyorsan elintézik az ügyét, miután két évig hiába várt, csüggedni kezdett. Félt, hogy barátainak buzgósága lehül, vagyonát pedig felemésztik a perköltségek; azonkívül attól is tartott, hogy esetleg nem fogják befejezni a pört életében, halála után pedig a hivatalos katolikus világ meg fogja bélyegezni mint eretneket. Barátai bátorították, buzdították, különösen

az ifju Ulrich von Hutten, aki akkor Olaszországban tartózkodott. Csak ő egyedül ismerte fel a pör világtörténeti jelentőségét és szerette volna úgy irányítani a dolgot, hogy előidézhesse a dominikánusrend és a pápaság bukását és az egész középkori világ pusztulását.

Végül meghozták az ítéletet (1516. jul. 2). Az első hozzászóló, Georgius Benignus nazarethi püspök, azon véleményen volt, hogy Reuchlin „Szentükre“ nem tartalmaz eretnekséget, sőt azt javasolta, hogy ítéljék el a párisi egyetem és a többi főiskola elfogult véleményezését. Benignus püspök is pártolta a héber és kald irodalmat és így természetesen nem helyeselhetette a dominikánusok üzelmeit. Ugyanigy hangzott a második szavazat is, a malfii püspöké, aki még hozzátette, hogy Hochstraten, az eretnek mestert, aki az egyház oszlopának tartja magát, meg kellene büntetni hivatalával való visszaélés miatt. Ilyen értelemben nyilatkoztak a bizottság összes tagjai, a fanatikus Sylvester Prierias dominikánus bibornok kivételével, aki szintén nagyon rajongott a máglyáért. Egyedül ő pártolta Hochstraten.

Az eretnek mestert meglepte az ítélet, de nem ejtette kétségbe. Sőt az ítélet ellenére még Rómában is kifüggesztette sok helyen Reuchlin a zsidók és a talmud ellen hozott ítéletét, de a reuchlinisták, akiknek száma egyre nagyobb lett Rómában, letépték a hirdetményt és a sárba taposták.

Hochstraten most sem adta még fel a játszmát. Leleményes volt ő a gonoszságban és mindig talált valami módot új fondorkodásokra, amiben a pápai kuriának egyik uralkodó embere is támogatta. Hochstraten és barátai rábírták a pápát, hogy rendeletet adjon ki a pör elnyomására (mandatum de supersedendo). Ez a kibuvó teljesen megfelelt Leó pápa jellemének és a szenvedélyes viaskodó pártok között elfoglalt állásának. Nem szerette az izgalmat, pedig ha az egyik vagy a másik fél mellett dönt, azt nem kerülhette volna el. És nem is akart sem a humanistákkal, sem a feketékkel, sem a német császárral, sem a francia királylyal ellentétbe jutni. A pör így függőben maradt és a dominikánusok várhattak kedvező alkalomra, amikor újra felfrissíthetik. Hochstraten ugyan szégyen és gyalázat között hagyta el Rómát, de magával vitte a reményt, hogy esetleg még elérheti a célját. Erős akaratu férfiú volt, akit nem törtek meg a megalázások és elég lelkiismeretlen is volt arra, hogy ne riadjon vissza sem hazugságoktól, sem semmiféle ravasz fondorlattól.

Ha Leó pápa azt hitte, hogy rendelete csakugyan véget vet a pörnek, akkor tulbecsülte a pápaság tekintélyét és nem ismerte a pártok

közötti ellentét mélységeit. A kedélyek sokkal izgatottabbak voltak, sem-hogy egy felülről jövő szó lecsillapithatta volna. A pártok nem békét akartak, hanem elkeseredett harcot életre-halálra. Midőn Hochstraten visszatért Rómából, nem volt biztos az élete. Dühöngő reuchlinisták gyakran megtámadták és csak Reuchlin nyomatékos figyelmeztetésének köszönhető, hogy komolyabb bántódása nem esett. Csak egyszer ütötte meg később, megvetése jeléül, kardja lapjával Ulrich von Hutten.

A két párt közötti izgatottság egyre fokozódott. A dominikánusok, akiket a pápai kuria félig-meddig cserben hagyott és a közvélemény megbélyegzett, erőszakkal akarták céljukat elérni. A németországi hitszónokok, akik legtöbbszörre a dominikánus rendből kerültek ki, utasítást kaptak, hogy a szószékről Reuchlin és a reuchlinisták ellen mennydörögjenek és a Meyer Péter-féle szónokok szívesen engedtek a felszólításnak. Mások, akiknek kevesebb bátorságuk volt, legalább célozgatnak a városukban lakó reuchlinistákra.

Iratokkal és képekkel igyekeztek a dominikánusok ellenfeleiket beszennyezni és számitottak a durva tömeg tapsaira. A „feketék levelei“ ellen, amelyek annyira pellengérré állították, természetesen a legjobban dühöngtek és szerették volna kiirtani a leveleket és szerzőjüket egyaránt. Mindent elkövettek tehát és sok pénzt áldoztak, hogy a pápánál a levelek betiltását eszközöljék ki.

X. Leó pápát cserbenhagyta az okossága, amidőn a tilalmat csakugyan kiadta (1517. március 15) és még nagyobb botlást követett el, amidőn a tilalmat a következőképen okolta meg: „Ezek a levelek gyalázzák és gonyolják a kölni theologiai professzorokat, valamint a párisi egyetemet és azonkívül sok mérget tartalmaznak, aki tehát elolvassa, átok alá esik. Mindenki, akinek kezébe kerül a levelek egy példánya, szolgáltassa át a dominikánusoknak, avagy égesse el maga. A hitszónokok pedig utasíttatnak, hogy prédikáljanak erről a hazai nyelveken és hirdessék ki a bullát a templomokban.“ A hitszónokok természetesen eleget buzgólkodtak, de az eredmény bizony csekély volt.

Rövid idő óta új szellem szállta meg az európai embereket és azt a szellemet nem lehetett többé pápai bullákkal elűzni. A „feketék leveleit“ pedig egyáltalában nem lehetett elnyomni, mert a világi papok és a többi rendek tagjai gyönyörködve és kárörvendve olvasták a dominikánusok kipellengérezését.

A humanisták, vagy reuchlinisták is elkövettek mindent, hogy a harc tüze le ne lohadjon. Buzditották egymást levelekkel, akták kiadásával — egyebek között kiadták Benignus püspök felszólalását Hoch-

straten ellen — és polemikus röpiratokkal is igyekeztek a közvéleményt a dominikánusok ellen lázítani. Hutten, akinek Rómában alkalma nyílt megismerkedni a dominikánusok minden tüzelmeivel, munkálkodott a legbuzgóbban a pápi uralom megbuktatásán. A már-már csüggedő Reuchlint a következő verssel buzdítja:

„Magunkra vesszük terhed nagy részét,
Tüzet szítok fel, mely nagy lánggá terjed,
Társakat keressetek, rendületleneket.
Hogy hagynám el az igazság zászlaját?
Hát nem ismered még Huttent?
Sőt, ha te hűtlen lennél mostan hozzá,
Én folytatnám a nagyszerű harcot,
És kísérőim nem hagynának el!“

Hutten beváltotta ígérését. Mióta Reuchlin előrehaladt koránál fogva csak panaszkodni tudott, Hutten vette kezébe az ügyet és szikrát szórt lelkesedésében.

A „feketék levelei“-nek második része, amelyet valószínűleg Hutten szerkesztett, (1517.) még fokozta a reuchlinisták harci kedvét és a feketék bosszúságát. Egy magister panaszkodik Ortuin Gratiusnak, hogy milyen istenkáromlásokat kellett végighallgatnia egy Murner Tamás nevű franciskánus szerzetestől, aki Reuchlin lelkes híve. Egyebek között a következőket mondotta: „Ha a kölnieknek igazuk volna, miért védelmeztetnék meg ügyüket egy kikeresztelkedett zsidóval? Ha volna Németországban még nagyobb gazember, mint Pfefferkorn, akkor a dominikánusok vele szövetekeznének. Mert hasonló a hasonlóval társul.“ Erre ő már nem tudott hallgatni és így felelt: „Pfefferkorn János becsületes ember, a Naftali törzs ivadéka, régi nemesi sarjadék, csak nem dicsekszik vele, mert szerény természetű“. De Maurer Tamás közbevágtott: „Pfefferkorn becsületéről még keveset hallottam eddig és csak annyit tudok róla, hogy ha a zsidók nem akarták volna halálra ítélni gonosz-tettei miatt, sohasem lett volna kereszténynyé. Egy zsidó azt mondotta, hogy „látjátok, amit a zsidók kidobnak, ez a keresztényeknél még nagyon jó.“ A magister védelmébe vette Pfefferkornt, de Murner Tamás így fejezte be a beszélgetést: „Pfefferkorn méltó reá, hogy ilyen védője legyen“.

A pápaság csálhatatlanságáról, amely a Pfefferkorn-Reuchlin-Hochstraten-féle pörben is oly fényesen nyilatkozott meg, annyi lenézéssel és megvetéssel szólnak a „Feketék levelei“, hogy szinte önkéntelenül a pápaság gyors bukásának sejtelmét keltik az olvasóban:

„A pápa felmentette a „Szemtükröt“, de lehet, hogy nemsokára megint elítéli. A pápa nincs alávetve törvénynek, mert ő maga az élő törvény a földön; ő tehát mindent tehet, nem kell tekintettel lennie senkire és semmire. És ha egyszer azt mondja, hogy „igen“, azért nemsokára „nem“-et mondhat.“

Egy dominikánus szerzetes értesíti Ortuin Gratiust, hogy mit mondanak az emberek a hosszú pörhöz. Egyebek közt azt mondják, hogy az a Pfefferkorn, aki ezt az egész piszkot felhordta, semmivel sem jobb, mint az, akit Halleban elégettek és ha őt vallatnák, talán még több bünt gyónna meg, mint amaz. Az emberek azt mondják továbbá, hogy Pfefferkorn bujtogatta fel a kölni theologusokat a talmud elégetésére és a theologusok csak azért kívánták ezt a dolgot, mert remélték, hogy a zsidók jönnek majd, mondván: „Hagyjátok meg nekünk a könyveinket és kaptok negyven arany forintot!“ Sőt némely zsidók száz arany forintot is adnának és akadna olyan is, aki ezeket ajánlana fel. De Reuchlin megakadályozta a szép tervet, azért haragszanak rá és azért kiáltják ki eretneknek. Azonkívül latin könyveket iratnak Pfefferkornnal, aki az alfabetát sem ismeri. De azért csak iratnak vele, mert tudják, hogy senki sem fog rá felelni, mert senki sem áll szóba ilyen gonosztevővel.

Ezután következik Tongern Arnold jellemzése, akit hamisításon és Ortuiné, akit házasságtörésen kaptak rajta. Majd Wirth Wigandra, a „Vészharang“ szerzőjére tér át, aki eleinte tagadta Mária szeplőtlen fogantatását, míg később ép ezt hirdette nagyon. Amire az egyik fekete legény a következő megjegyzést teszi: „Nem volna szabad ilyesmit a nép előtt mondani, ha mindjárt igaz is. Mert hiszen azzal gyalázza a dominikánus rendet és az emberek rossz példát vesznek róla.“ Végül panaszba tör ki az együgyű szerzetes: „Oh Ortuin! szeretném, ha már vége volna a dolognak, mert nagyon is kárunkra válik. Az emberek nem akarnak többé alamizsnát adni. A múlt héten elindultam sajtót gyűjteni és tíz nap alatt alig birtam tizenöt darabot szerezni, mert az emberek azt mondják: „menj Reuchlinhoz, majd ő ad sajtót!“

Rendkívül mulatságos az a levél, amely kimutatja, hogy Pfefferkorn első védekező irata a „Feketék levelei“ ellen eretnokséget tartalmaz és gyalázza a pápát és a császárt. A támadás így hangzik: „Pfefferkorn a pápa ő szentségét az Ur földi szolgálojának nevezte, a szó nőnemű használatával, ezzel tehát a pápát asszonynak mondja, amivel arra akar célozni, hogy valaha asszony személy ült Petrus székén. (Johanna, a pápa, kiről akkor tünt ki asszony volt, mikor gyermek-

szülésre készült) és egyszersmind arra is, hogy a pápa tévedhet, miként az asszony, ez pedig nyilvánvaló eretnokség.“ Erre a védelem azt feleli: „Pfefferkorn rossz grammatikus és nem tud latinul. Azt hitte ugyanis, hogy ez a szó „pápa“ nőnemű. És ebben a theologusokat követte, akik a helyesírással nem szoktak törődni, mert hiszen ez nem tartozik a fakultásukhoz.“

Erre egy új értesítés következik: „Pfefferkorn sokat utazik hitügyekben Németország különböző vidékein, ami nagyon kellemetlen lehet neki, mert kénytelen a családját Kölnben hagyni; ámbár a theologusok kárpótolják és vigasztalják a feleségét távolléte alatt. Sokszor a kolostorból is eljönnek hozzá a szerzetesek, mondván: „Sajnálunk téged, hogy olyan elhagyatott vagy.“ Az asszony pedig azt feleli erre: „Látogassatok meg olykor, mert hiszen majdnem özvegy vagyok, vigasztaljatok hát meg!“

Egy dominikánus a következőket írja Ortuin Gratiusnak: „Nem tudja, Pfefferkorn megmarad-e keresztény hite mellett. Nemrég ugyanis meghalt az András-templom dékánja, egy kikeresztelkedett zsidó (Karben Viktor?) és halála előtt bebizonyította, hogy a zsidó sohasem tagadhatja meg a természetét. Mikor haldoklott, annak az óhajnak adott kifejezést, hogy „szeretne mint jó zsidó meghalni“. Egy másik konvertita halála előtt követ tétetett a tűzre nagy fazékban és többször érdeklődött, hogy a kő megpuhult-e már. És amikor azt felelték neki, hogy a kő sohasem főhet puhára, a következő megjegyzést tette: „Hasonlóképpen a zsidó sem lehet soha jó kereszténnyé, csak haszonlesésből, félelemből, vagy hitsorsosaik iránt való loszúból keresztelkednek ki.“

A „Feketék levelei“-nek ugy az első, mint a másik sorozata nagy hatást keltett mindenfelé. A dominikánusok hiába igyekeztek azokat hazugságokkal és rágalomokkal ellensúlyozni, hiába dobálták meg Reuchlint és hiveit sárral és szennyel, hiába hirdették, hogy a „Feketék leveleit“ a pápa egyházi átok alá helyezte; hiába irtak ellene új védekező iratot: „A feketék szomoru panasza, amelyeket a pápa be nem tiltott“ cím alatt; hiába átkozódtak és dühöngtek; hiába kívánták ellenségüknek „kitépett nyelvét és levágott kezét“: nem használt most már semmit. „A feketék szomoru panasza“ csak új gunyolódásra szolgáltatott okot. Mert bennük csak izléstelenségükről és szellemtelenségükről tettek tanúságot.

A dominikánus élc például ilyet produkált: „Hallom, hogy a zsidók örülnek ügyük haladásának. Egy bizonyos könyvet olvasnak otthon és ördögi zsinagógáikban, kicsufolják naponta a keresztényeket és meg-

tartják istenkáromló irataikat. Ha tehát a kereszt ellenségei velük született gyökeres gonoszáguknál fogva örülnek, akkor nekünk, ha üdvözülni akarunk, gyászolnunk kell. Ami onnan van, hogy a zsidók lefordítják a „Feketék leveleit“, az egyház gyalázatára, németre.“

A titok lassanként mégis csak kipattant és egyre hangosabban kezdtek beszélni róla, hogy az egyházon tátongó rést ütöttek. Nemcsak ellenségeik állították, hanem a dominikánusok provinciálisa, Cleve Eberhard, és az egész káptalan is bevallotta, hogy a harc általános gyűlöletet és megvetést eredményezett a prédikáló rend ellen és hogy általános meggyőződéssé vált, hogy a dominikánusok ellenségei a testvéri szeretetnek, a békének és az egyetértésnek, minélfogva megvetik prédikációjukat, kerülnek a gyóntatószékeiket és mindent, amibe belefognak, kicsufolnak és — óh ártatlanok! — félreértének.

Domingó tanítványai, akik fellendülésüket a fanatizmus kirohanásának az Albigenzek ellen köszönhatték és annak, hogy eleinte erkölcsösebbek voltak, mint a világi vagy más rendbeli papok, abban az időben, Németországban legalább, befejezték a szerepüket, minthogy mindnyájuknál mélyebbre sülyedtek.

Közben a Reuchlin-Hochstraten-féle harc más térre ment át és a zsidóságot is más területen kezdte érinteni. Ennek a mozgalomnak sötét háttérét tulajdonképpen a kabala alkotta. Rajongásból a titkos tan iránt, amelytől kulcsot vártak a kereszténység és a filozofia mélyebb megértéséhez, Reuchlin a talmudot is kimélni akarta, mert szerinte az is tartalmaz kabalisztikus elemeket. A fiatal kabala védőasszonya lett az ősz talmudnak. De Reuchlin akkor sem értett még sokat ebből az áltudományból, amikor „A csodatevő szó“ című iratát kiadta. Tudásvágya nem hagyta nyugodni. És midőn ellenségei megtámadták őszinteségét, igazságosságát és tudását, becsületbeli kötelességnek tartotta, hogy most már részletesen kimutassa a kabala és a kereszténység egyezését.

Szerencsétlenségére héber tanulmányait zavaros forrásból merítette. Tanítói, Jakob Loan és Obadja Szforno, maguk sem voltak a grammatika mesterei. Midőn Pfefferkorn nekiment a héber irodalomnak, Reuchlin zsidó költői munkákat keresett, hogy rámutathasson, milyen alkalmas a héber nyelv a poezisra is, de véletlenül csak egy középszerű költemény jutott a kezébe, Ezobi „Ezüst tál“-ja, amelyért annyira rajongott, hogy átültette latinra. Mennyire hevült volna a héber költészetért, ha a véletlen Gabirol, vagy Jehuda Halévi verseit adja a kezébe!

Épen így járt Reuchlin a kabalával is. Miután sokáig vezérfonal után kutatott, megismerkedett a legzavarosabb forrással, a castiliali

József Gikatilla értelmetlen irataival, amelyet a konvertita Ricio valamivel előbb latinra fordított.

Ez a Ricio, egy kikeresztelkedett német zsidó, ki először tanár volt Paviában, majd meg mint Miksa császár udvari orvosa működött, vajmi csekély tudományt vitt magával az új hitébe, de a keresztények között, kik a dolgot megítélni nem tudták, nagy héber tudós hírében állott és kevés tudása is dusan kamatozott neki. Szelleme sem sok lehetett, írásai legalább nem sokról tanuskodnak. Mikor Miksa császár a Reuchlin-Hochstraten-harc alkalmából tisztába akart jönni a talmud értékével, felszólította, hogy fordítsa le az egészet latinra. Egész életét ezzel töltötte Ricio, anélkül, hogy valami érdemest alkotott volna. Ahelyett, hogy legalább némi képet adott volna a talmudról, össze-vissza kivonatokat készített, majd egy talmudikus traktátusból, majd egy más rabbinikus könyvből, bizonyítgatva mindenünnen Jézus messiás voltát.

Pico de Mirandola ama tévhitéből kiindulva, hogy a kabala igazolja a kereszténység tanait, Ricio is hozzálátott a kabalához és lefordította József Gikatilla „Világosság kapuja“ című iratát, még pedig ugyanolyan hanyag módon, mint egyéb műveit szokta írni. A kikeresztelkedett zsidók általában sokat fáradoztak azon, hogy a kabalával bizonyítsák a kereszténységet és ha nem találtak erre kész helyeket, maguk szerettek ilyeneket. Miként Paulus de Heredia, ebben az időben is spanyol zsidók — azt mondják, hogy egész társaság volt tizenkét taggal, köztük Vidal de Saragossa de Arago és Davila — hazug, hamisított könyveket irtak az agáda, vagy a Szohár stílusában, amelyekben a kereszténység dogmáit zsidó ruhába öltöztették.

Egyebek között például ezt a fenséges jezsajási verset: „Szent, szent, szent az Örökkévaló, a seregek Ura“, így magyarázták: „szent az atya, szent a fia, szent a szentilék.“

Joggal jegyzi meg a héber irodalom és a kabala egy keresztény ismerője, hogy ebben az időben sok csodálatos tan lopózott bele a kabalából, mint valami trójai lóból a kereszténységbe.

Mihelyt Reuchlin Gikatilla zavaros művéről tudomást szerzett, nem nyugodott, amíg a munkát meg nem kapta. És ekkor hozzáfogott ama állítása igazolásához, hogy a kabala igaz keresztény katolikus szellemű. Barátai és tisztelői is gyakran fordultak hozzá, hogy csillapítsa le a rettentő mélységű vizek után való szomjukat. Gikatilla játékainak segítségével, azt hitte Reuchlin, megoldhatja a világ rejtélyét.

Mily különös ez a mosolyt fakasztó tévedés egy ilyen józan férfiutól! Hogy a kabala nem ősrégi eredetű, hanem meglehetősen fiatal,

azt nem igen lehetett volna Reuchlinnak megmagyarázni. Ő, valamint annyi humanista kortársa, meg volt róla győződve, hogy a kabala a kald nyelvre átültetett pytagoreikus bölcsesség, vagy fordítva, Pytagoras a zsidóságból merítette bölcsességét. Ama tévedésből kiindulva, hogy a kabala, ez a legmagasabb megismerés, a kereszténység mysteriumait hirdeti, Reuchlin egy munkát irt „A kabalisztikus tudományról“ és X. Leó pápának ajánlotta, hogy meggyőzze az ő sokáig vitatott nézetéről, amely szerint a zsidó iratokat nemcsak hogy nem kell elégetni, hanem elő is kell segíteni az ápolásukat.

Ez az irat dialog formában van szerkesztve. Egy Philolaus nevű görög, egy Maranus nevű mohamedán és egy Simon nevű zsidó, akit a másik két tudós felkeresett Frankfurtban, beszélgetnek a kabala titkairól.

A görög és a mohamedán bókolnak a zsidónak, azaz a zsidóságnak. Mióta a zsidók százezreit kiűzték Spanyolországból és töredékeik szétszéledtek a világ minden irányában, Őt, Simont, a zsidót, tekintik sok tudomány, hihetetlen éleselméjűség, filozofiai tisztaság birtokosának: különösen dicsérik a kabalisztikus spekulációkban való jártasságát, úgy, hogy mindenki szeme a világ mind a négy tájékáról őrajta csüng.

Simon nem tud ellentállani a két filozofus szeretetreméltó tolakodásának és beavatja Philolaust és Maranust a kabala rejtelseibe, különösen hangsúlyozza azt az alaptant, hogy a szentírást és a talmudi agadát nem szabad szó szerinti értelemben venni, hanem az allegorikus és szimbolikus magyarázata után kell kutatni. A frankfurti zsidó kabalista szédítő zagyvalékot hord össze erre klasszikus, egyházatyai, talmudi és szoharbeli idézetekből, pogány mythológiából, bibliai versekből és agadikus mondásokból — hogy bebizonyítsa, miszerint a félőrült Ábrahám Abulafiának és tanítványa, József Gikatillának szám- és betűkombinációi teljesen jogosultak és kulcsot adnak az igaz bölcsességhez.

Előttünk mindenestre nevetségesnek látszik ez az eredmény, de Reuchlin komolyan hitte, hogy a talmudnak mellékesen odavetett célzásai a tizenkét és a negyvenkét betűs istennévről az atya, fiu és szentlélek egyháromságát tanítják. A kabalisták légjátékát Reuchlin a keresztre és a szentképekre alkalmazta és ebből vezette le a keresztény szimbolumok állítólagos csodatevő erejét is. A héber *celem*-nek, mely alakot jelent, de melylyel később a keresztet is megjelölték, számértéke 160; a héber *éc* szónak a számértéke szintén 160. Már pedig a héber *éc* fát jelent. Lett ebből azután fakereszt és minden más csoda, mit csak a kabala segítségével lehet véghez vinni. Minél jobban belemélyedt a képzelt frankfurti zsidó kabalista magyarázatába, annál jobban kialakul bizo-

nyitéka, hogy a kabala tulajdonképpen nem akar mást, mint tanúságot tenni a keresztény dogmák igazsága mellett.

Reuchlin bizonyára számított a pápa tetszésére, akinek a művét ajánlotta. Talán azt remélte, hogy X. Leó véglegesen el fogja intézni a pört, amelyet eddig csak visszaszorított, de amelyet a dominikánusok még mindig a felszínen tartottak. Figyelmeztette a pápát, hogy ellenségei törvényeket mertek előírni a pápai székeknek. Szószólójává Reuchlin a keresztény színezetű kabalát akarta megtenni.

Reuchlin a kabala iránt való rajongó szeretetével nem állott egyedül. Nemcsak a kardinálisok, hanem a pápa maga is sokat várt a titkos tantól a kereszténység javára. Azért unszolták a franciskánus Petrus Galatinust, aki némileg jártas volt benne, hogy dolgozzon ki egy művet a kabaláról Reuchlin igazolására. Ekkor természetesen még nem tudták, hogy Reuchlin maga is készül ilyen munka megírására. Galatinus, aki mint franciskánus ellensége volt a dominikánusoknak, összetákolta erre egy művet „A katolikus igazság titkairól“. A könyv fellépteti Reuchlint, Hochstratent és a szerzőt, akik beszélgetéseket folytatnak a kereszténység mysteriumairól, amelyeket a talmudból és a kabalából bizonyítanak.

Valószínű, hogy az akkor Rómában tartózkodó Elia Levita, a héber grammatikus, Egidio de Viterbo kardinális barátja, segédkezett Galatinusnak munkája megírásánál. Mert a franciskánus felhasználta művéhez a Szohár egyes helyeit is, már pedig a Szohárt zsidó segítség nélkül egyetlen keresztény tudós sem értette.

Galatinus műve bolondos keverék, melyet a szerző zsidó és keresztény munkákból összehordott. Főalkatrészeit Heredia tákolmánya és spanyol zsidó renegátok hazugságai szolgáltatták. A Galatinus célja az volt, hogy bebizonyítsa, milyen hasznos és célszerű, hogy keresztény tudósok mélyebben behatoljanak a zsidó irodalomba, amelyből annyi titkot lehet levonni a katolikus igazság számára. Ezzel nemcsak, hogy meg lehet cáfolni a jelenlegi zsidók tévhitét (mert az ókori zsidók szerinte belsejükben keresztények voltak), hanem egyszersmind meg lehet vele erősíteni a „katolikus igazságot“.

Akármilyen izléstelen és gondolatnélküli volt is ez a kereszténykedő kabala, Reuchlin patronátusa által mégis divatba jött. A nem nagyon erős szellemű humanisták önkéntelenül beléje sodródtak. Még Pirkheimer, a merev nürnbergi patricius és titkos tanácsos, a klasszikus irodalom ismerője és tisztelője, a humanisták lelkiismereti tanácsosa is rajongott a kabaláért és sokat rágódott annak megemészthetetlen formuláin:

„Mennyivel üdvösebb volna — mondotta — ha a dominikánusok és theologisták, ahelyett, hogy törként hegyezik fecsegő nyelvüket és lusta szellemmel és szemérmetlen ajkakkal izléstelenségeket és ostobaságokat terjesztenek, belemélyednének a titkokba, melyeket a kabalában és a talmudban tanulhatni, amint Reuchlin és Ricio tettek. Beszélhetnének a bölcsesség harminckét ösvényéről, az istennév titkairól, a törvény és a zsinagóga rejtelseiről, Isten nagy pecsétjéről, a betük kombinálásáról és mindenről, amit a kabalisták a szüz születéséről, isten megtestesüléséről, haláláról és feltámadásáról, kenyérré és borrá való változásáról gondoltak!“

Csak Hochstratent nem tudta elragadni az a kabalisztikus áramlat. Óvatosság volt-e ennek az oka, vagy Reuchlin iránti gyűlölete tette éleslátóvá, nem tudhatni. Egy iratában kijelentette, hogy a kabala a kereszténység ellensége és hitetlenséget tanít.

Mialatt ezek történtek és ezekből kifolyólag új mozgalom keletkezett Németországban, folytatva azt, amit a Reuchlin-féle mozgalom megkezdett: a pápaság és a katolikus egyház oszlopainak megingatását és Európa ujjá alakításának előkészítését.

A Luthertől kiindult reformációnak a talmud körül támadt harc vihara egyengette az utját, enélkül meg sem születhetett volna, de semmiesetre sem nőhetett volna nagygyá. A reformáció mozgalma, amely rövid idő alatt világtörténeti eseménynyé vált, kicsinynek látszó kezdetből indult ki és nagy kitartás kellett hozzá, hogy csirájában el ne fojtsák.

Luther Márton (született 1483., meghalt 1546) erőteljes, zord, hajthatatlan és szenvedélyes természetű férfiú volt, aki makacs kitarással ragaszkodott meggyőződéséhez. Mély, benső vallásosság és istenbe vetett bizalom hatotta át a lelkét és ennek ápolását tekintette legfőbb életfeladatának, amely mellett minden egyebet jelentéktelennek tartott. Luther volt kétségkívül korának legvallásosabb és leghívőbb kereszténye. Életét őszinte alázatosság és makulátlan tisztaság jellemezte. Lángoló buzgóságával a vallásért Pál apostolhoz hasonlított, mint ahogy az új testamentum könyvei közül Pál apostoli levelei vonzótták legjobban.

Pál ama tanát, amelyet az akkori zsidóságnak hirdetett, hogy az ember nem vallásos cselekedetek, vagy erkölcsös élet által jut el az örök üdvösséghez, hanem csupán csak azáltal, hogy Jézus messiási megváltásában feltétlenül hisz, Luther annyira magáévá tette, annyira a lelkébe véste, hogy szinte öntudatlanul ellentétbe jutott az egész

egyházi felfogással, amely az üdvösséget szakramentumokkal, bucsuval, misékkal és papi kegyekkel hozza összefüggésbe. A tarsuszi apostol egész egyoldalúságát, amelylyel a zsidó vallási törvényt megítélte, az eislebeni szerzetes a katolikus egyházi törvényekre alkalmazta.

Rómában megismerkedett Luther az egyház rothadt állapotával és saját szemével látta a papság hitetlenségét. De bármennyire fájt neki ez a tapasztalat, meg nem rendítette egy pillanatra sem erős szerzetesi meggyőződését a katolikus egyház isteni eredetéről és a pápaság csalhatatlanságáról. Mint Pál apostol, aki eleinte szigorúan vallásos zsidó volt és az első keresztény községet lángoló buzgalommal üldözte, Luther is eleinte mindenre kész imádója volt a pápaságnak:

„Valaha — írja — szerzetes voltam és őrjöngő pápista, tele a pápaság dogmáival és kész lettem volna bárkit megölni, aki a pápának nem engedelmeskedik, vagy aki a pápát akár egyetlen szóval sérti.“ És ezt a szerzetest szemelte ki a gondviselés arra, hogy felszabadítsa a világot a pápaság és a középkori szellem alól. De nagyon sok kellett hozzá, míg e kemény koponyájú embernek teljesen leesett a hályog a szeméről.

Az első alkalmat a bűnbocsánati szédelgés adta. A mainzi érsekségben rövid idő alatt három érseket választottak és ezek mindegyikének 20.000 aranyforintot kellett adnia a pápának. A harmadik, Albrecht, nem bírta a pénzt lefizetni, minthogy az érsekség lakosait elődei már teljesen kifosztották, gazdag zsidók pedig, a kiűzés következtében nem voltak. Az érsek kénytelen volt tehát augsburgi uzsorásokhoz fordulni kölcsönért. A pápa, hogy az érseket kártalanítsa, részesedést ígért neki a bűnbocsánati pénzekből, amelyeket a Szent Péter templom kiépítésének ürügye alatt szedtetett. Az egyházfejedelmek legfontosabb ügyüknek a pénzszerzést tekintették. Albrecht érsek megengedte tehát, hogy az ő kerületében is eladhassák a bűnbocsánati cédulákat, míg a szász fejedelem, minthogy nem akarta, hogy a pénzt kihordják az országból, megtiltotta. A franciskánusok nem akartak a bűnbocsánati vásárral foglalkozni és így ez az üzlet a dominikánusokra maradt, akik a szemérmetlen üzérkedést éppenséggel nem restelték.

Egy orcátlan dominikánus szerzetes, Tetzl János, akit gonosz-tettei miatt Miksa császár az Innbe akart fullasztani, átvette a bűnbocsánati cédulák eladását a mainzi kerületben és olyan éktelen vásári lármát csapott, hogy a jobblelkűek mélyen megbotránkoztak rajta. A pápa nevében, aki hatalmasabb a szenteknél, apostoloknál, angyaloknál, sőt Máriánál, ajánlotta a bűnbocsánatot. Jézus — hirdette — lemon-

dott az ítéletnapig hatalmáról és átruházta helytartójára, a pápára, aki ennél fogva korlátlan ur égen-földön egyaránt. Aki pénzt ad bűnbocsánati céduláért, megszabadul minden bűnétől, még ha nem is érez bűnbocsánatot. Sőt a pénzzel meg lehet vásárolni a lelkeket a pokol tüzétől. Mihelyt a pénz a szent szekrénybe kerül, a lélek a mennyekbe száll. Sőt ha valaki az „isten anyját“ gyalázta, akkor is bűnbocsánatot nyer, ha egy bűnbocsánati cédulát vásárol. Aki vérrokonnal kötött házasságot, dispensumot kap. Sőt bűnbocsánatot lehet vásárolni a jövőben elkövetendő bűnre is. Szóval, egyenes felszólítás volt bűnök elkövetésére. A papokat utasították, hogy prédikáljanak a szószékről a bűnbocsánati cédulák üdvösségéről. A bűnbocsánati cédulák eladóit, midőn valamelyik városba érkeztek — a pápai bullát aranyhimes bársonypárnán hozva — harangzengéssel, énekek és zászlókkal fogadták az összes papok, szerzetesek, tanácsosok, iskolásgyermekek és az egész lakosság.

Sokan botránkoztak meg ezen a hitvány kalmárkodáson, amely a vallás nevében jóváhagyja a legbűnösebb cselekedeteket és minden rend felforgatását, de senkit sem sértett annyira, mint Luthert, akit nem annyira erkölcsi felháborodás, mint inkább az a felfogás ösztönzött, hogy senki sem büntelen Isten előtt, még a szent sem és hogy a vétkezés jogát senki meg nem vásárolhatja.

Midőn hívei tömegesen a szomszédos városokba — mert Wittenbergbe, ahol Luther lakott, nem volt szabad jönnie, — özönlöttek, hogy Tetzeltől bűnbocsánatot vásároljanak és ennek következtében erkölcstelen, bűnös életet kezdtek, Luther annyira felháborodott, hogy nyíltan kikelt a szédelgés ellen. Először prédikációiban ostromozta az üzemeket, majd kifüggesztette a vártemplom ajtajára a híres 95 tételt, amelyekben a bucsuüzérkedést leleplezte. (1517. október 31.)

Alig két hét lefolyása alatt már egész Németországban ismerték Tetzelt elleni fellépését. A gyors terjedés oka az volt, hogy Reuchlin és Hochstraten talmud körüli pöre következtében már bizonyos közvélemény alakult ki és nemcsak az előkelők, hanem a nép zöme is tudomást szerzett már a dominikánusok és általában az egyház bizonyos üzeméről.

Reuchlin a talmud megvédése által mintegy Luther Éliása lett, akinek előzetes fellépése nélkül a Tetzelt elleni tiltakozás nyomtalanul hangzott volna el. Luther is elismerte, hogy Reuchlin a talmud megvédésében és a dominikánusok megtámadásában az isteni gondviselés küldöttje volt. De még így is csak halk viszhangra talált eleinte Luther felkiáltása. A németek nem tanusítottak még akkor valami nagyon férfias magaviseletet, ha meggyőződésük védelmezéséről volt szó. És ha

a dominikánusok nem működtetik ellene tulbuzgó üldözési rendszerüket, mint tették ezt Reuchlin ellen, a reformáció mozgalma alig ha már csirájában nem pusztult volna el.

Csakhogy a megtámadt Tetzl és az ingolstadti Eck János, aki azelőtt a humanisták portáján lebzsel, szintugy Prierias bibornok, Reuchlin ellensége, továbbá a fáradhatatlan Hochstraten és végül a Fuggerek, akik pénzüket a papok bünzsoldjára adták kölcsön, is izgatják a pápai kuriát Luther ellen. X. Leó, aki ezt az újabb „német szerzetesi viszálykodást“ eleinte épp oly közömbösséggel nézte, mint annak idején a Reuchlin-Hochstraten-féle harcot, kénytelen volt a bünbocsánati tant egész lélekrontó tartalmával a dominikánusok felfogásának értelmében bullával igazolni, amivel még jobban elősegítette a reformáció ügyét. Az erős akaratu Luther ezáltal arra a meggyőződésre jutott, hogy a pápa és általában a pápaság nem csalhatatlan és hogy a vallás alapja nem a pápa akarata, hanem a szentírás szava.

Még sokáig tartott, amig Luther fejében az a felfogás érlelődött meg, hogy a pápa maga az antikrisztus és hogy a római egyház törvényeivel és erkölcstelenségével a kereszténység ellensége. Luther még most is közel járt hozzá, hogy a harcot beszüntesse és hogy hiveit hűségre buzdítsa a szent római egyház iránt. De a tények erősebbek voltak megindítójuk akaratánál. A feketék heveskedése az egyik oldalon, a humanisták buzgólkodása a másik részről és különösen a tüzeslelkü Hutten lelkesedése csakhamar határozott szakadásra juttatta a dolgot.

Az ősz Miksa esászár halála és az új császár választása, amely több, mint egy fél évig huzódott el, belevonták a vallási harcba a politikát is és ezáltal olyan zürzavar támadt, hogy alig lehetett már a szabad vallási irány barátait és ellenségeit egymástól megkülönböztetni. Hutten és a humanisták V. Károlyt akarták megválasztani, bárha főországában, Spanyolországban a dominikánusok uralkodtak és a máglyák lángjai egy pillanatra sem aludtak el, míg a pápai udvar ellene foglalt állást. Reuchlin és a Luther-féle mozgalom, vagyis a talmud és a reformáció kérdése, egyre összekeveredett egymással. Odáig jutott a dolog, hogy a császárvalasztásra egybegyűlt német fejedelmek is állást foglaltak Reuchlin mellett és a kölni dominikánusnk ellen, Hutten pedig, aki sohse hagyott félbe valamely megkezdett ügyet, kiméletlenül letépte a biborrongyokat a pápaság sebhedt testéről, kimutatta annak gyalázatosságait és reá birta arettegett Sickingen Ferencz lovagot, hogy erős váraiban védelmet nyujtson az egyház két nagy üldözöttjének: Reuchlinnak és Luthernek.

Amit sem a császár, sem a pápa megtenni nem mert, azt megtette a dominikánusok ellen Sickingen. A Dalbergekkal és más lovagokkal szövetségbe, hadat izent a dominikánus rendnek (1519. júl. 26.), ha Hochstraten meg nem téríti a speyeri ítélet (111 arany) perköltségét és a rend nem vállal felelősséget érte, hogy megszünteti további üldözéseit.

Az okos prédikáló szerzetesek tudták, hogy az a lovag nem szokott tréfálni és hogy az ő szavát nem lehet úgy kijátszani, mint a császáret vagy a pápáét. Próbálkoztak ugyan mindenféle fondorkodásokkal, majd „Reuchlin nemes szívéhez“ appelláltak, de ez most elég szilárdnak mutatkozott és Sickingenhez utasította őket, ez pedig állotta szavát.

A dominikánusok kénytelenek voltak tehát engedni. A gőgös Hochstraten megfosztották priori és eretnekmesteri tiszttségétől, a provinciális, Cleve Everard és a rend egész konventje pedig Hochstraten teljes megtagadásával azzal a kéréssel fordult a pápához (1520. máj. 10.), hogy temesse el egyszer s mindenkorra az egész pört, mert Reuchlin tudása, jelleme és őszinte vallásossága kizár minden kétséget.

Ahelyett, hogy a talmudot elégették volna, Leó pápa arra buzdított néhány vállalkozót, hogy rendezzék sajtó alá.

Igy következett be, a kortársak előtt érthetetlen mozgalom folytán az, amit alig mertek várni: Reuchlint és a talmudot maga a pápaság igazolta és félig-meddig pártfogolta.

Bomberg Dániel, a gazdag és nemes keresztény nyomdatulajdonos Antwerpenben csakugyan kiadta ugyanebben az esztendőben (1520) a teljes babyloni talmudot tizenkét nagy folio kötetben és ez lett az összes későbbi kiadások mintája, míg előtte Gerson Soncin csak egyes traktátusokat adott ki. Leó pápa védő privilégiummal látta el a talmudkiadást.

Néhány évvel előbb kiadta volt Bomberg a kevésbé ismert s azért ellenségtől nem bolygatott jeruzsálemi talmudot (1503—1504). A kiadásnál sok zsidó tudóst foglalkoztatott. Állítólag különben is több mint 400.000 aranyat költött zsidó könyvek kinyomására.

A dominikánusok vereséget szenvedtek az egész vonalon. Hochstraten kénytelen volt Reuchlinnak a 111 arany forintot megfizetni, amire az elszegényedett császári tanácsosnak nagy szüksége volt, mert előzőleg el kellett adnia szántóföldjét és nagy kölcsönöket is vett fel. Mátyrjává lett becsületességének és őszinteségének s annak a naiv hitének, hogy a talmud a keresztény dogmáknak igazolását tartalmazza.

Reuchlin öregsége elég sanyaru volt. Élete végéig nem jutott többé örömhöz. El kellett hagynia szülővárosát is, hogy idegenbe vándoroljon. A pápaság haragja Luthernek egyre merészebb fellépése ellen Reuchlint is érte, habár ő nem igen rokonszenvezett a reformáció megindítójával. Unokaöccsét pl., a híres Melanchtont, a reformációban való részese-dése miatt kizárta az örökségből.

A wittenbergi augustinus-szerzetes a sok támadástól ingerelve, végül nyíltan hadat izent az egyházi üzemeknek. Iratot adott ki: „A német nemzet keresztény nemességéhez, a keresztény állapotok javításáról.“ (1520. június). Ebben feltárta az egyház züllöttségét, amelyet az akkori fiatal Németország, nevezetesen Hutten már sok pamfletben leplezett le, de a kifogásoknak és panaszoknak vallási színezetet adott és kimutatta, hogy az egyházi intézkedések a legkiáltóbb ellentétben vannak a bibliával. A pápát még meghagyta, de már csak mint főpüspököt.

És minthogy Luther ebben a merész reformátori iratában a fejedelmeknek tulajdonítja az egyház és papság fölött való hatalmat, nagy tetszésre talált a fejedelmeknél és a népnél egyaránt. A feketék Rómában, a dominikánus-pártiak, a fanatikus Prierias Sylvester és a Fuggerek, az akkori aranykirályok, akik a bünbocsánati vásáron sok pénzt vesztettek, reábirták a pápát, aki pedig nem volt erőszakos természetű, hogy adjon ki elítélő bullát Luther és hivei ellen (június 15.), akik között a humanista Pirkheimert is felsorolták. Egyszersmind elítélték Reuchlin „Szemtükrét“ a korábbi ítélettel ellentétben.

A feketék és a lelkiismeretlenek, akik az egyházi szolgaságból és butitásból éltek, nagyon ostorozták volt a pápa engedékenységet; szeméretetették, hogy ha szigorubb lett volna Reuchlinnal szemben, Luther nem mert volna így fellépni a katolikus egyházzal szemben. Odáig mentek, hogy azt állították: a pápa igazságtalanul járt el, hogy egyszerűen el nem égette Reuchlint, mint eretneket. Erre aztán a pápa kihirdette az említett anathemát.

De a kiátkozási bulla Luther és Reuchlin ellen nem hatott többé, mert a pápában való hit megingott. A legtöbb német városban nem is engedték meg, hogy kifüggeszék; más helyeken letépték; a bulla átadója, a részeges Eck pedig alig tudott menekülni. A vége az volt, hogy Luther nyilvánosan elégettette a bullát és így teljesen elszakadt a pápaságtól (1520. december 10.).

A formális szakadás a katholicizmus és az erjedésben levő új egyház között, amelynek még neve sem volt, ezzel a nappal kezdődött.

Annnyira megrendült már a pápaság tekintélye a közvélemény előtt, hogy mikor a Wormsban összegyűlt fejedelmek maguk elé idézték a pápától a tűzhalálnak szánt reformátort, hogy igazolja magát, a városokban, amelyeken átvonult, triumfátorként ünnepelték. A gondviselés műve volt, hogy a fiatal V. Károly, aki Spanyolországban a máglyákat rakó dominikánusokat támogatta és aki minden újítást tüzzel-vassal akart elnyomni, most szívesen üdvözölte a reformációt, mert módot nyújtott neki arra, hogy legyűrje a pápát. Máskülönben alig talált volna Luther más védőkre Huttenen és néhány lovagon kívül.

Rendkívüli szerencse volt, hogy a reformációt először szóval küzdhatték ki. De hogy ez a szó faltörő fegyverként szerepelhetett, ezt Pfefferkorn és a dominikánusok talmudellenes fellépése eredményezte.

Ez a gonosztevő teljesen eltűnt a lángok között, amelyeket kis égő taplóval felgyújtott. És ez nem volt inyére. Szeretett volna újra szerepelni. Még mindig a dominikánusok oltalma alatt állott. Egy felnőtt fia, aki papi pályán volt, segédkezett neki. Védőinek buzdítására, vagy saját ösztönéből, öt évi szünet után, új szennyiratot bocsátott közre Reuchlin ellen: „Siralmas panasz“, amelyet a fiatal Károly császárnak ajánlott.

Habár Pfefferkorn féktelen gonoszságától minden kitellett, mégis meglepődtek ennek a pamfletnek orcátlanságától. Reuchlint egy mellékelt képben felnagyelve és felakasztva ábrázolja és egy izetlen vers kifejti, hogy Reuchlin megérdemelte volna, hogy mint istenkáromlót felnagyeljék és kiakaszszák az országutra. Ebből a szennyiratból következtetni lehet, hogy mi történt volna Reuchlinnal és a zsidókkal, ha a feketék győztek volna.

Pfefferkorn úgy bánik a világhírű ősz férfiúval, mint valami semmirekellő suhannal. „A gonoszság pénzverője“, „a hazugságok iskolamestere“, „a szentegyház gyalázója“, „a szentírás meghamisítója“, „a keresztény nép ámitója“, „az ördögi zsidók pátrónusa“, „doktor fakanál“, ezek azok a címek, amikkel Reuchlint illeti.

A szennyirat arra izgatja a fiatal császárt, hogy Reuchlin és a zsidók ellen kiméretlenül járjon el. Kiemeli, hogy milyen tévedések és eretnokségek terjedtek el Reuchlin irata nyomán és hogy a gaz zsidókat megerősítette hitetlenségükben.

Az egész irat tele van a legocsmányabb rágalmakkal és hazugságokkal. Ismétli az összes előbbi vádakát és fölhánytorgatja az ellentétet, amelybe Reuchlin a zsidókérdést illetőleg bonyolódott. Ujra a szemére veti, hogy nem tud héberül, hanem a zsidók irták meg a műveit és hogy a zsidóktól 1000 aranyat kapott, amiért megvédte őket.

Csak egyszer mond igaz szót: „Ha a pápa nyolc évvel ezelőtt ítélte volna el a „Szentükröt“, oh Reuchlin, akkor Luther Márton és a fiatalabb „obscurorum virorum“ nem is mertek volna gondolni olyanokra, amiket most az egyház ártalmára nyilvánosan megkockáztatnak. Mindennek te vagy a szikrája, a bujtogatója.“

Pfefferkorn azt kívánta, hogy engedjék, hogy a wormszi birodalmi gyűlésen nyilvános disputációt tarthasson Reuchlinnal.

Nem lett volna ő Pfefferkon, ha nem használja fel az alkalmat, hogy a zsidókon is egyet üssön. Ellenük is ismétli a régi rágalmakat, hogy gyalázzák Jézust és az egyházat, hogy legyilkolnak keresztény gyermekeket és meggyalázzák az ostyákat. Azt követeli, hogy ne engedjék meg a zsidóknak a pénzüzeteket, hogy kobozzák el a könyveiket és kényszerítsék keresztény prédikációk hallgatására és súlyos és megalázó munka végzésére. Legforróbb óhajta most is az, azért imádkozik folyton szive mélyéből, hogy kergessék ki a zsidókat Frankfurtból, Wormsból és Regensburgból. Ez a kívánsága részben teljesült is, reméli, hogy egészben is teljesezésbe megy.

A regensburgi zsidókat két évvel azelőtt csakugyan kiutasították. Regensburg virágzás korán már akkor tul volt és a rossz vezetés és sok ostobaság következtében messze mögötte maradt Augsburgnak és Nürnbergnek; de azért még tovább is szívesen hordta volna a nagyváros uszályos ruháját, anélkül azonban, hogy erre módja lett volna. Ez az elhanyagolt és elzüllött város a zsidókra háritotta hanyatlásának okát és azért folyton összeütközésbe jutott velük. Az összes iparosok panaszkodtak, hogy a zsidók kiragadják a szájukból a falatot. A keresztény orvosok pedig zugolódtak, hogy papok és világiak, gazdagok és szegények, a városiak és környékeliek, zsidó orvosokhoz fordulnak. Természetesen mindkét esetben megtalálhatták volna a zugolódk az igazi okot — saját tehetetlenségükben.

A zsidók ezzel szemben állandóan elnyomást, üldözést és kinzásokat panaszoltak föl. Miksa császárt mind a két részről annyira elárasztották panaszokkal, hogy utasítást adott insbrucki kormányzójának a két párt kihallgatására. Midőn a felek — a polgárság részéről két, a zsidóság részéről három képviselő és egy ügyvéd, doktor Zasius Insbruckból — megjelentek, a város képviselői a zsidók kiűzését követelték.

A császár, aki mint Ausztria örökös hercege kétszeres adót szedett a zsidóktól, nem egyezett ebbe bele. Tehát, mint rendesen, ez a pör is elhalasztódott. Közben a dominikánusok és a franciskánusok, élükön egy Hubmayer Balthazar nevű fanatikus őrjöngő, akit később halálra

itéltek, izgatni kezdtek a zsidók ellen. A klérus azt a hazug hirt terjesztette, hogy bullát kapott X. Leó pápától, amely megtiltja a kamatszedést, mire János püspök hirdetését függesztetett ki a templomok ajtajára, hogy utasítsák vissza a zsidók pénzköveteléseit. Ehhez járult még, hogy két zsidó ifju meggondolatlan nyilatkozatot tett Hubmayerről, midőn ezért keresztény fiuk elverték őket, ezek köveket dobáltak reájuk és a kövek beleestek a kanonikus udvarába. Ezt főbenjáró bűnnek minősítették, a két zsidó ifjut megköztölték és hat napig fogságban tartották. Erre a zsidók új panaszokat adtak be a papság és a tanács ellen, amire az insbrucki városi vezetés újabb tehetetlen beavatkozása következett. A püspök, akit igazolásra szólítottak fel, tagadta, hogy izgatott valaha a zsidók ellen.

A zsidóknak azonban volt egy keresztény jóakarójuk, aki híven közölte velük a püspök egész izgató beszédét és erre a zsidók újabb panaszt emeltek Hubmayer Balthazár ellen. Miksa császár annyira felháborodott a dolgon, hogy gyors futárt küldött Regensburgba azzal a megbizással, hogy rosszalását fejezze ki, amiért az ő védelme alatt álló zsidókat bántalmazni meri és követelje Hubmayer kiutasítását. A szerzetesek azt állították, hogy a zsidók egész Németországból összegyűltek Augsburgba, ahol a császár székelt, hogy megmentse a veszélyeztetett régi zsidó községet és megvesztegették a császárt 12.000 arany forinttal.

Sok is volt, amit a császár a papságtól kívánt. Követelte, hogy adják át neki az állítólagos bullát, amely megtiltja a kamatszedést. Ilyen bulla azonban nem volt, mire a császár nevében a templom ajtajaira hirdetményt szegeztek, hogy aki a bullára hivatkozva, megtagadja adóssága fizetését, súlyos büntetésben részesül a császár iránt való engedetlenség miatt. A püspök most visszavont mindent, amit a zsidók ellen mondott, mire Hubmayer engedélyt kapott arra, hogy Regensburgba visszatérjen, de olyan feltétel alatt, hogy sohasem fog többé izgatni a zsidók ellen.

Ez még jobban elkeserítette a papságot a zsidók ellen. A polgárság is mindent elkövetett, hogy a zsidók életét megrontsa. A legártatlanabb dolgokat súlyos bűnöknek nyilvánították. Egyebek között szemükre lobbantották, hogy illetlenül viselkednek, szép bársony ruhában járnak, kardot és alabárdot hordanak. Ezt a főbenjáró bünt természetesen csak a zsidónegyedben követhették el. Mert mihielyt valamelyikük a keresztény városrészbe lépett és ruháján nem volt rajta a zsidó jelvény, nyomban súlyos büntetést szabtak rá. Így huzódtak a panaszok

és ellenpanaszok, míg Miksa császár halála szerencsétlen fordulatot nem adott a hosszú civódásnak.

A szerencsétlenséget siettette a községben beállott egyenetlenség és viszálykodás. A községbe ugyanis bevándorolt egy gazdag Wolf család, amelynek a feje, Mózes, szerepet szeretett volna játszani a községi életben és be akart jutni az előljáróságba. De minthogy a tagok kibukatták, Mózes bosszút akart állani és beárulta a regensburgi zsidókat Korbek császári kapitánynál, hogy Hámánnak nevezik őt. Korbek erre letartóztatta az előljárókat, ami miatt nagy viszálykodások támadtak a községben, amelyek azután kölcsönös árulkodásokhoz vezettek. Az árulkodók közé tartozott a rabbi fia, Margoles Jakab is, aki később katolikus vallásra tért át és Margaritha Anton nevet vett fel. Mint ilyen, kiadott egy hazug rágalmakkal tele könyvet a zsidók ellen.

Mihelyt Miksa császár szemét lehunyta (1519. január 12.) a regensburgi követek, akik Innsbruckban a zsidók kiűzésén fáradoztak, azonnal haza siettek azzal az örömteljes érzéssel, hogy a császár halála javukra döntötte el a pört. A tanácsházban, a céhgyűléseken, a korcsmákban, mindenütt megegyeztek abban, hogy felhasználják a kedvező alkalmat a zsidók kiűzésére. A dominikánus és franciskánus prédikátorok is nagyban izgattak a zsidók ellen a szószékről. A összeesküvés élére maga a tanács állott, de szeretete volna az égbekiáltó igazságtalanságot törvényes úton keresztülvinni. Elhatározták tehát, hogy a papságra bízzák az ügyet. De a püspök és a káptalan még haboztak. Ekkor felállott egy tanácsos és a következőket mondotta: „Aki sokat kérdez, az sok feleletet kap. Nem kellene sokat tárgyalni a zsidók kiűzéséről, hanem mindjárt hozzáfogni. Aki szereti Istent, Máriát, a becsületet és az igazságot, belátja, hogy ez szükséges.“

Ennek következtében a tanács és a céhmesterek szűkebb bizottsága elhatározta (1519. február), hogy hozzá fog a zsidók kiűzéséhez, de a tervet egészen a kiűzés napjáig titokban tartják.

A zsidók mégis megtudták a dolgot és siettek jelentést tenni az innsbrucki császári parancsnokságnál. De a segítség későn érkezett. A polgárság megkezdte már az irgalmatlan munkát. Az iparosok megjelentek tömegesen a tanács háza előtt és tüntetést rendeztek (1519. február 21.). Szószólójuk kifejtette, hogy a város hanyatlásának okozói a zsidók. A kereskedelem egészen az ő kezükbe került. A gabonát összevásárolták és a külföldre adták el. Magukhoz ragadták a borkereskedést a sváboktól és a vaskereskedést a kovácsoktól. A város az utolsó négy évtized alatt több mint 132.000 arany forintot veszített miattuk. Most

elérkezett az órája, hogy lerázzák magukról ezt az átkozott fajtát. Ha a tanács nem teljesítené kérésüket, ők maguk fognak a zsidókkal elbánni.

Mindez előre rendezett színjáték volt. A tanácsosoknak szükségük volt erre az ürügyre, hogy az iparosok kényszerítették őket a cselekvésre és hogy a zsidók élete veszedelemben forgott úgy, hogy a kiutasítás a saját érdekükben történt.

A tanács visszavonult látszólagos tanácskozássra, de már pár perc múlva bejelentette az iparosoknak, hogy teljesíti kérésüket.

Erre a tanács néhány tagja a zsidó negyedbe ment és kihirdették a lakosoknak, hogy nem képesek őket többé megvédeni, ennél fogva hagyják el öt napon belül a várost. Magukkal vihetik ingóságaikat, de a zálogokat vissza kell adni a tulajdonosoknak. „Az ördög zsinagógáját“ ürítsék ki két órán belül, mert azonnal lerombolják és keresztény templommá változtatják. Az 500 tagot számláló község szenvedése leirhatatlan volt, de a regensburgi keresztények kőszívét nem indította meg. Ami jóságuktól tellett, az összesen még három napi halasztás volt (február végéig). Követeléseiket megvette a tanács 6000 forintért, de ingóságaikat zsidók el nem adhatták, mert az örök ott állottak a zsidó negyed bejáratánál és nem engedtek be keresztényeket, kik azokat megvásárolták volna. A zsidóknak bele kellett törődniük a változhatatlanba és elhagyták a várost, amelyben első keletkezése óta laktak és amelynek polgáraival régen olyan jóviszonyban éltek, hogy a „fekete halál“ idejében az általános zsidómészárlások alatt külön védelemben részesültek náluk.

A kiutasítottak nyomora nagy volt, a gyengék és a betegek meghaltak még az uton, mielőtt a hajókhoz érkeztek. A legtöbben a Duna tulsó partján Stadt am Hofban telepedtek le, a bajor hercegek oltalma alatt.

A polgárság sietett még a zsidók távozása előtt a hat erős pilléren és oszlopokon nyugvó zsinagógát lerombolni és helyére katolikus templomot építeni. Ugy látszik, be akarták fejezni az elfoglalást, még mielőtt az új császár intézkedhetné a dologban.

Alig vitték ki a zsidók gyászénekek között a zsinagógából a tórákat és egyéb szent ereklyéket, a kőművesek már hozzáfogtak a „kis szentély“ lerombolásához.

Ennél a munkánál és a katolikus templom felépítésénél mutatkozott csak teljes mértékben az egyházi örjögés, amely annál visszatartóbb volt, minthogy nélkülözte az őszinteséget és csak mesterséges módon szították, hogy a zsidók kiűzését visszavonhatatlanná tegyék. Nemcsak férfiak, asszonyok és leányok, nemcsak a szent együgyűség

népe, amely ezért özönlött be a vidékről és nemcsak minden rendbeli szerzetesek segédkeztek a munkánál, hanem a város legelőkelőbb emberei is, közöttük a püspök ő eminenciája.

Versengve dolgozott a „szent munkán“ 4000 ember és boldog volt, aki csak egy követ is hordhatott hozzá. Sebtiben csak kápolnát építettek a zsinagóga helyére és nemsokára a zsidók kiutasítása után istentiszteletet tartottak benne (március 25.). Később oda épült a „Szép Mária“ temploma, a leglátogatottabb és legjövendősebb regensburgi templom, a papság és a polgárság állandó viszálykodásának tárgya.

A regensburgi polgárság sokáig tartott tőle, hogy a bajor hercegek, vagy az osztrák császári ház megbünteti a zsidókon elkövetett erőszakosság miatt. A bajor hercegek haragját lecsillapította a bigott Kunigunda hercegnő, aki Pfefferkornt és a dominikánusokat oly buzgón támogatta. Az osztrák kormány azonban követelte, hogy hívják vissza a zsidókat Regensburgba és térítsék meg minden kárukat.

V. Károly császár elismerte Rossheimi Jozelint a német zsidók ügyvivőjének és képviselőjének és általában megerősítette a zsidók privilégiumait. A császár a regensburgi zsidóknak is pártját fogta, de a pör nem dőlt el. Sokáig napirenden maradt, szóba került a wormsi birodalmi gyűlésen is (1521), ahol a zsidó képviselők telt erszényekkel jelentek meg, azzal a reménnyel, hogy a regensburgi zsidógyűlölköt a kiutasított zsidók visszahívására fogják kényszeríteni. De reményük hiuvá vált.

A császár, mint az osztrák császári ház feje, megegyezett végül a regensburgiakkal, természetesen az ő kárukra. Elveszítették szabadságuk és függetlenségük utolsó maradványát is. A legfüggőbb viszonyba jutottak a császárhoz, de megkapták kárpótlásul a privilégiumot, hogy nem lehet őket sohasem zsidók felvételére kényszeríteni.

A kiutasított zsidóknak meg kellett téríteniök részletekben a hátrahagyott házak értékét és azonkívül meg kellett ígérniök, hogy kimélni fogják a temetőjüket. De a nagyon régi temetőnek több mint 4000 sírkövét már az első felbuzdulás alkalmával pusztították el a fanatizált nép és gyengéd szüzek kezei.

Ördögi kárörömmel gyönyörködött Pfefferkorn a regensburgi zsidók szenvedéseiben és visszataszító kéjjérzéssel sorolta fel a városokat, amelyekből hajdani hitsorsosait már kiűzték: Köln, Augsburg, Strassburg, Nürnberg, Nördlingen, Speyer, Eszlingen, Neulingen és Colmar. Pamfletjében lelkére köti Pfefferkorn a frankfurti és wormsi tanácsnak és polgárságnak, hogy kövessék ők is a jó példát és mondjanak le Krisztus

kedvéért arról a haszonról, amit a zsidók nyújtanak. A fiatal császárnak nem lesz az ellen kifogása, mert úgy sem szereti a zsidókat. De siessenek, mint a regensburgiak, rombolják le a zsinagógákat és építenek a helyükre kápolnákat és kolostorokat. Sőt istennek tetsző cselekedetet visznek véghez, ha egyszerűen elveszik a vagyonukat is.

De Pfefferkorn utolsó szennyirata teljesen hatástalan maradt, nem ártott sem a zsidóknak, sem Reuchlinnak. A frankfurti és a wormszi községek nem utasították ki és Reuchlint életének utolsó éveiben még jobban tisztelték. A tübingeni egyetem tanszéket ajánlott fel neki, ahol szabadon előadásokat tarthatott a héber nyelvről és irodalomról. Számos hallgatója volt, sőt a heidelbergi egyetemről is jöttek diákok, hogy előadásait hallgassák, míg a dominikánusokkal viselt harca előtt csak titokban terjeszthette a héber ismereteket.

Igy változtak meg a nézetek rövid időn belül.

Ha Pfefferkorn észre vette volna ezt a változást, úgy érezhette volna magát, mint a gyilkos gyujtogató, aki bosszúból, vagy vele született gonoszságból felgyujt egy omladó várost, de nagy bosszuságára új, szebb és nagyobb várost lát kiemelkedni a hamuból. Bileám átka áldássá változott.

Pfefferkorn neve teljesen feledésbe jutott, de a talmud ellen intézett támadásával a reformáció első megindítójává vált és ezt neki magának is tapasztalnia kellett. Egy szellemes némajáték, amely akkor egész Európát bejárta, a nagyban terjedő mozgalom megindítójának tünteti fel. Egy doktor, akinek a nevét (Capnion, Reuchlin) a hátán lehet olvasni, egyenes és görbe galyakat dobál a szinpadra. Egy másik alak (Erasmus) rendezni akarja a galyakat és iparkodik a görbéket kiegyenesíteni, de hiába, Hutten is előfordul a némajátékban. Luther megjelenik szerzetesruhában és fölgyujtja a görbe galyakat. Egy másik alak, császári öltözetben, ráüt a kardjával a tüzre, amely ezáltal még jobban szétterjed. Végül megjelenik a pápa, el akarja oltani a tüzet és egy vödör után nyul, de a víz helyett olaj volt a vödörben. A pápa a kezeit tördeli, de a lángokat eloltani nem lehet. És ehhez a tüzhöz Pfefferkon és a talmud adták a gyujtót.

A viszonyok már úgy alakultak, hogy minden léghuzam csak elősegítette a tűz terjedését. Luther bátran és szilárdan állotta meg helyét a wormszi birodalmi gyűlés előtt: „Itt állok s másképen nem cselekedhetek!” volt a szava a gyűléshez. És ezzel befejezte a pápasággal való szakítást.

Habár Károly császár részint saját bigott ösztönétől, részint a

feketék folytonos unszolására és Manuel portugál király és VIII. Henrik angol király felszólítására, szívesen átadta volna a reformátort, mint eretneket, a máglyának, még sem tette; egyrészt Frigyes szász fejedelem iránt való tekintetből, másrészt, hogy így a kezében tartsa a pápát. Csak egy hónappal a wormszi gyűlés után rendelte el ellene a kiutasítást. De akkor már Luther biztos várban, a Wartburgon rejtőzött. Mig Luther itt csendben dolgozott a biblia fordításán, Wittenbergben az ultrareformátorok teljesen felforgatták az egyházi rendet, megváltoztatták az istentiszteletet, kiküszöbölték a misét és a papi ornamentumokat, feloldották a szerzetesi fogadalmakat és behozták a papi házasságot, azaz a papok törvényes feleségeiknek nyilvánították egykori ágyasaikat. Itt tovább mentek tehát Luthernél is.

Kedvezett a reformáció haladásának X. Leó pápa halála és IV. Hadriánnak megválasztása is. Hochstratennek eme korlátolt pártfogója igyekezett ugyan a pápai kurián erkölcsösséget, tisztaságot és egyszerűséget meghonosítani, de ezáltal csak sok elkeseredett ellenséget szerzett a bibornoki kollégiumban. Minden elő volt készítve a reformáció számára és rövid idő alatt erős gyökereket vert egész Északnémetországban, Dániában és Svédországban, behatolt Porosz- és Lengyelországba, majd Franciaországba, sőt eljutott Spanyolországba is, a sötét, penészes egyházi uralom országába.

Zwingli, Svájc reformátora, hosszú ingadozás után szintén elszakadt a pápaságtól és így itt is, ahol szabadabban lehetett mozogni, mint Németországban, meghonosodott az egyszerű istentisztelet, megszentelték a papi házasságokat, szétzúzták a szent képeket és feszületeket és lerombolták a kolostorokat. Új rend kezdődött. Róma tehetetlen volt az új szellemmel szemben.

A zsidókra eleinte csak csekély hatással volt Luther reformációja. Ami volt, az abból állott, hogy miután Németország minden városában a katolikusok és az újítók folytonos harcban voltak, nem értek reá a zsidókkal törődni. Tehát szünet állott be üldöztetésükben. Luther maga, akinek a szava most már hatalmasabb volt, mint a fejedelmeké, eleinte pártját fogta a zsidóknak és megcáfolta az ellenük felhozott hazug vádakat.

Nyers, erőteljes modorával a következőképpen nyilatkozott róluk:

„A zsidók ellen való dühöngést némely izetlen theológusok védelmezték és jogosnak nyilvánították, minthogy féktelen gőgjükben azt fecsegték, hogy a zsidók a keresztények szolgálói. Azért kérlek benneteket, mondjátok meg, ki lépne át a mi vallásunkra, ha mindjárt a legszeli-

debb és legtürelemesebb ember volna is, amidőn látja, hogy a mi vallásunk olyan kegyetlen, olyan gyűlölködő és nemcsak, hogy nem keresztényileg, hanem úgy bánunk a zsidókkal, mintha állatok volnánk. A legtöbb husvétii prédikátor nem tesz egyebet, minthogy iszonyu túlzásokkal festik a zsidók kegyetlenségét Krisztussal szemben, hogy így a hívőket a zsidók ellen izgassák.“

Egy másik iratában, amelynek a címe is boszanthatta a zsidógyűlölködőket („Hogy Jézus született zsidó volt“), még keményebben nyilatkozik Luther a kiirthatatlan zsidógyűlöletről:

„A mi bolondjaink, a pápisták, püspökök, szofisták és szerzetesek úgy bántak eddig a zsidókkal, hogy a jó keresztényeknek ott kellett hagyniok a vallásukat és zsidó hitre térni. És ha én zsidó vagyok és látom, hogy ilyen buta fajankók uralkodnak a kereszténységen és ilyen hülyék terjesztik a tanait, inkább disznóvá akarnék válni, mint kereszténnyé. Mert úgy bántak a zsidókkal, mintha kutyák volnának és nem emberek, a zsidók pedig nem tehettek egyebet, csak átkozódhattak. Pedig ők Krisztus vérrokonai és testvérei. Ha szabad a hussal és vérrel dicsekedni, akkor a zsidók közelebb állanak Krisztushoz, mint mi. Kérem tehát az én kedves pápistáimat, ha megunják, hogy folyton eretneknek gyalázzanak, akkor csufoljanak zsidónak.“

„Azért tanácsolom, — folytatja Luther — hogy bánjanak tisztességesen a zsidókkal. Mert ha erőszakoskodnak velük és mindenféle hazugságokat szőnek ellenük: hogy keresztény vére van szükségük, hogy ne legyenek bűdösek és hasonló örültségeket, és ha megtiltják nekik, hogy nem szabad velünk együtt dolgozniok és általában velünk érintkezniök, hogy kénytelenek legyenek uzsorával foglalkozni: hogyan közeledjenek hozzánk? Ha segíteni akarunk rajtuk, nem a pápa, hanem a keresztény szeretet törvényét kell követnünk, alkalmat kell nyújtanunk nekik, hogy együtt dolgozhassanak velünk, hogy okuk legyen velünk maradni.“

Ez olyan szó volt, amelyet a zsidók egy évezred óta nem halottak.

Kétségtelen, hogy Reuchlin közbenjárása volt ennek a fordulatnak az oka.

Luthernek az volt a célja, hogy jó bánásmóddal a zsidókat a kereszténységnek nyerje meg, de ezt a szándékot senki sem veheti rossz néven tőle, aki a Krisztus-ideálban élt.

Némely fantasztikus zsidók a lutheránusok lázadásában a pápaság ellen a kereszténység bukását és a zsidóság diadalát látták. Három

tudós zsidó, — beszéli maga a reformátor, — jött Lutherhez, hogy megnyerjék a zsidóság számára. Általában nem tartották többé korszerűnek a legkatholikusabb körökben sem, hogy a zsidókat üldözzék, vagy agyonüssék.

És akárhogyan gunyolódnak a szofisták, igaz marad, hogy minden történeti korszakban bizonyos korszellem fejlődik ki, amelyet mindenkinek önkéntelenül respektálnia kell. A reformáció első idejében a humanizmus jutott uralomra és elnémitotta az egyházi követelményeket. És ezt a korszellemet respektálniok kellett az egyházbelieknek is. Sajnálatlaltal látta egy egyházfejedelem, a karpentresi püspök, Szadolet, a kor áramlatának eme változását, amelynek ő maga tanuja volt és keservesen panaszkodott. „Nem lehet többé a régi szigorúságot és kiméletlenséget alkalmazni a zsidók ellen. Belátom, hogy ez ellenkeznék a korszellemmel“. Rajongó szellemek ennél fogva a legmerészebb reményeket fűzték a viszonyok e változásához és különösen ahhoz a romboláshoz, amelyen a papság tekintélye és a bálványimádásszerű képimádás keresztül ment. Sokan Róma pusztulását és a messiási kor bekövetkezését várták.

De még sokkal többet, mint a zsidó törzs nyert a reformáció által a zsidó tan. Eddig alig törődtek vele, a reformáció által pedig divatba jött. Reuchlin csak azt a szerény óhaját fejezte ki, hogy nevezzenek ki néhány német egyetemen héber tanárokat. Az ő buzgólkodása folytán (könyvet írt a héber accentusról és prozodiáról is) és ama általánossá vált meggyőződés következtében, hogy a bibliát az eredeti szöveg nélkül helyesen megérteni nem lehet, a fejedelmek és egyetemek valóságossal kutatni kezdtek héber mesterek után és nemcsak Németországban és Franciaországban, hanem Itáliában és Lengyelországban is mindenütt katedrát emeltek a héber nyelv számára.

A könnyed, nevető, klasszikus muzsát, amely a sziveket az egyházi formáktól elvonta, lassanként elhagyták és helyette a komoly héber matronához fordultak. Keresztény ifjak és férfiak tudós zsidók köré csoportosultak, hogy elsajátítsák náluk a héber nyelvet. Ez által barátságos viszony fejlődött zsidó mesterek és keresztény tanítványok között és sok előítélet eltűnt.

A keresztények főmestere ebben a tekintetben Elia Levita, a német származású grammatikus volt. (Születet Neustadtban, Nürnberg mellett 1469. körül, meghalt 1549-ben.) Ez a szegény ember, akinek küzdeni kellett a mindennapi kenyérért, vetette meg a keresztények között a héber ismeretek alapját. Padua kifosztogatása folytán Velencén át

Rómába menekült és itt, amint már említettük, Egidio de Viterbo bibornok a házába fogadta, hogy beavattassa magát vele a héber grammatikai és kabalisztikus studiumokba. De nemcsak ez az egyházfejedelem, hanem más előkelő keresztények is tanultak Elia Levitánál. Így George de Selve lavaurei püspök, francia követ és mások. A tulajámbor rabbinusok szemrehányásaival szemben Levita azzal védekezett, hogy keresztény tanítványai mind a zsidók barátai és jóakarói. Egidio de Viterbo buzdítására kidolgozott egy héber grammatikát héber nyelven és Reuchlin tanítványa, Münster Sebestyén lefordította latinra.

Elia Levita nem volt valami mély szellem, a héber nyelvben sem tett valami fontos felfedezéseket, szinte szolgamódra követte a Kimchidák grammatikai rendszerét, mert jobb elődeit nem ismerte. Tanításának ereje abban rejlett, hogy rendelkezésére állott a biblia egész szókincse és hogy különös tehetsége volt a nyelvoktatásra. Az elemeken nem igen ment túl, de ez teljesen megfelelt az akkori szükségleteknek.

Csak egyetlen megjegyzéssel tört új utat Levita. Az akkori felfogással szemben, hogy a héber vokálisok hangjegyei ősrégi, hogy együtt nyilatkoztattak volna ki a tórával a Szinai hegyen, vagy legkésőbb Ezra honosította volna meg, Levita hangsúlyozta, hogy ezeket a hangjegyeket még a talmud korában sem ismerték, mert amíg a nyelv élt, nélkülözhetők.

Képzeltető, milyen vihart támasztott ez a nézet Levita ellen. A tulajámborak olyan lármát csaptak, mintha ezzel az állítással meg akarta volna dönteni az egész zsidóságot. Elia Levitát tehát hitsorsosai kevésbé szerették és azért inkább a keresztény tudósokkal érintkezett, amit a tulajámborak szintén nagyon zokon vettek tőle és ezt még utódai is éreztették. Különböen nem ő volt a keresztények egyedüli héber mestere. Mint már említettük, Obadja Szforno Reuchlint oktatta a héber nyelvre és azonkívül Mantin Jakab és Ábrahám de Balmas is tanított sok keresztényt.

Ábrahám de Balmas filozófiailag foglalkozott a héber nyelvvel, mélyebben behatolt a képzésekbe és a formákba, hogy a látszólagos véletlenből és önkényeskedésből levezesse a szükségesség törvényeit. Balmas műve azonban nem talált olyan tetszésre, mint Levitáé, mert mélyebb és nehezebb és gyakran belebocsátkozik a Kimchidák rendszerének cáfolatába.

Általában valóságos rajongás keletkezett a héber nyelv iránt a keresztények között. A nyomdászok, jó üzletre számítva, Itália és Németország több városában héber könyvek kiadásával kezdtek fog-

lalkozni, még olyan helyeken is, ahol zsidók nem laktak. Mindenki szeretett volna tudni héberül, mindenki szerette volna ismerni a héber nyelvet és irodalmat. Néhány évvel ezelőtt a héber nyelv tanulmányozását eretnekségnek tekintették, míg a reformáció által a héber a theologia egyik legfontosabb szakává lett. Luther maga is megtanult héberül, hogy mélyebben hehatolhasson a szentírás értelmébe.

A legfeltűnőbbben mutatkozott ez a változás Franciaországban. A vezető szerepet játszó párisi egyetem, mint említettük, elítélte Reuchlinnak „Szentükör“ című iratát, mert a talmudot védi. Hat évvel később Párisban is alakult héber nyomda és éppen Lajos király gyóntató atyja, Guillaume Haquinet Petit, aki akkor keresztülvitte a királynál, hogy Reuchlin iratát az egyetemmel elítéltesse, lett most a héber irodalom legbuzgóbb pártolója.

Guillaume Haquinet Petit javaslatára hívta meg I. Ferenc király a héber irodalomban jártas korzikai püspököt, Augustin Justinianit Franciaországba. Ez a fiatal király, aki eleinte főleg a francia fejedelmek lovagi játékaiban tetszelgett magának és az osztrák ház iránt való gyűlöletből a hitetlen törökkel kacérkodott, később elődeitől eltérőleg, nagy érdeklődést tanusított a tanulmányok és a héber nyelv iránt. Franciaországba hívatta Elia Levitát és héber tanszéket adott neki. Meg kell gondolni, hogy mit jelentett ez abban az időben. A tulajdonképeni Franciaországban több, mint egy évszázad óta nem lakhatott zsidó, sőt még ideiglenesen megszállania sem volt szabad; és most meghívtak egy zsidót, nemcsak hogy az ország fővárosában tartózkodjon, hanem hogy nagy állást foglaljon el és oktatást nyújtson keresztényeknek!

Elia Levita azonban nem fogadta el a felajánlott állást. Rosszul érezte volna magát, mint egyetlen zsidó az országban és ahhoz, hogy kieszközölni próbálja a zsidók bebocsátását Franciaországba, nem volt elég bátorsága.

Justiniani fogott tehát hozzá a héber ismeretek terjesztéséhez. Őt magát valószínűleg Mantin Jakab, a sokoldalú zsidó orvos avatta be a héber ismeretekbe. A rheimsi egyetemen kezdték először a hallgatók Justiniani vezetése alatt a biblia nyelvét tanulni. De minthogy hiány volt tankönyvekben, Justiniani kinyomatta Kimchi Mózes rossz héber grammatikáját. És sajátságos, hogy Párisban, ahol háromszáz évvel ezelőtt fanatikus zsidók és dominikánusok szövetkezve, elégették Maimuni vallásfilozófiai művét, a „Tévelygők Utmutatójá“-t, a dominikánus Justiniani kinyomatta ugyane munkának latin fordítását (1520), a hajdani „eretnek“-égetést a zsidókra háritván.

Ennél a nyomtatott fordításnál, amely tulajdonképpen csak egy régebbi fordítás átdolgozása, közreműködött Mantin Jakab is, de a korzikai püspök mint saját művét adta ki. Levita terjedelmes munkáját a bibliai ortografiáról (Masszora), amelyet tanítványa, a lavaurei püspök a saját költségén adott ki, szintén Párisban akarták kinyomatni, de kiadása valamely ismeretlen akadály folytán elmaradt.

A héber nyelv keresztény tanítói természetesen a zsidó mestereket követték, akik nélkül egyetlen lépést sem tudtak tenni. Midőn Paulus Fagius, Reuchlin reformátorikus tanítványa héber nyomdát akart berendezni Isnyben, odahivatta Elia Levitát, aki el is fogadta ezt a meghívást, mert nagy szükségben élt és héber és kald szótáira nem talált kiadót. Paulus Fagius kapva kapott ezeken a munkákon, mert úgy vélte, hogy ezzel kulcsot ad a keresztény tudósok kezébe az annyira kedvelt kabalához.

Reuchlin és Luther mozgalma által fellendült az annyira elhanyagolt bibliai ismeret is. A zsidóság és kereszténység alapja a szentírás és még sem törődtek vele a két vallás hívei. A nagy időknek eme fenséges emléke annyi lepelbe burkolva, annyi értelmetlen magyarázattal és haszontalan szóhalmazzal volt körülburkolva, hogy alig lehetett már igazi értékét felismerni. Mert mindent akartak beleerőszakolni a bibliába, nem juthattak ahhoz, ami igazán benne van. A keresztény laikusoknak rég hozzáférhetelenné vált, minthogy a pápaság ösztönszerű félelemből megtiltotta a fordítását. A hívők is csak töredékeket ismertek belőle és ezeket sem helyesen, hanem az egyház felfogásához képest átalakítva, elferdítve. A papok sem ismerték az igazi bibliát, minthogy csak a Vulgata latin fordításának útján juthattak hozzá, ez pedig sok helyen eltorzítja az eredeti szöveget. Fontos tett volt tehát, hogy Luther wartburgi magányában lefordította német nyelvre a teljes bibliát, az ó- és az újszövetséget. De Luthernek, amint már említettük, meg kellett előbb tanulnia héberül és tájékozást szerezni zsidó mestereknél. Kortársainak úgy tetszett, mintha csak akkor nyilatkoztatták volna ki a szentírást. Ezt a tiszta hangot még nem hallották. Üde lehellet áradt ki belőle az emberek felé, mihelyt eltűnt a gát, amely a szellem élető levegőjét oly sokáig elzárva tartotta. A klasszikus ó-kor megjavította egy szűk kör izlését, a héber ó-kor ellenben megifjította az egész nemzedéket és érzéket oltott beléje az egyszerű, mesterkéletlen életviszonyok iránt.

Nemsokára lefordították a bibliát más európai nyelvekre is és a katolikusok is kénytelenek voltak, a pápai tilalom mellőzésével, érthető bibliát adni a nép kezébe.

A zsidók is szükségét érezték az ország nyelvére fordított bibliának. A fáradhatatlan Elia Levita eleget tett részben e szükségletnek és lefordította németre a zsoltárokat. Spanyol fordítást egy portugál származású maranus, Duarte de Pinel, zsidó nevén Ábrahám Usque, készített Ferrarában.

A héber bibliákat annyira keresték, hogy Bomberg Dániel hozzáfogott a szentírás kiadásához Rasi, Ibn Ezra, Kimchi, Gersonides és mások kommentárjaival. (Biblia Rabbinica, Bombergiana 1517.) A masszora pontos összeállításával egy Jakob ben Chajim nevű zsidó tudóst bizott meg, aki az előszóban nagyon hangoztatja zsidó igazhitűségét, később azonban kikeresztelkedett. A terjedelmes rabbinikus bibliának olyan nagy volt a keletje, hogy egymás után új meg új kiadásokat kellett belőle rendezni.

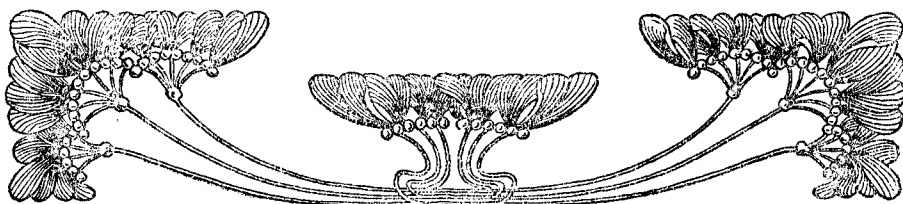

HETEDIK FEJEZET.

A MESSIÁSI RAJONGÁS, A MARANUSOK ÉS AZ INQUISITIO.

A zsidók belső állapota. A zsinagóga rituáléja és a predikációk stylusa. Kapsali Elia és a görög haftara. A községek részekre való bomlása és a belső villongások. Sivárság és költészet-hiány. Érdeklődés a história iránt. A bölcsészeti kutatás tilalmazása. Medigo Leon Dialoghi d'amore-ja. A kabala uralma. Messiási számítások és messiás-várás. Lämmlein és a messiási vezeklési esztendő. A spanyol maranusok és az inquisitio. Lucero gyilkos tettei. A portugáli maranusok. Mészárlás Lisszabonban. Maskarenhas, a maranus. III. Joao ravaszkodásai a maranusok ellen. Nunes Henrique — Firme Fé — kémkedése és halála. Készülődések az inquisitio meghonosítására és a váratlan meghátrálás. Reubeni Dávid kalandort Rómában és Portugáliában kitüntetésekkel halmozzák el. Messiási rajongás a maranusok között.

(1500—1525.)

Drodalatos és mégis könnyen érthető, hogy a zsidóság belső életét alig érintette a nagy hullámvás, a tizenhatodik század első negyedének ama erőszakos megrendülése, amely csaknem sarkaiból emelte ki a keresztény világot. Amíg a kereszténységben gyökeresen megváltozott a gondolkodás módja, az erkölcs, a tudomány iránya, de még maga a nyelv is; amíg a régit és elavultat elvetették, vagy felpántlikázták friss diszitással, hogy ujszerűnek hasson: egyszóval amíg a régiből az új korszak kibontakozott, addig a zsidók között minden a régiben maradt. Ez azért történt így, mert nekik nem volt tulajdonképeni középkoruk és ezért nem kellett utat törniök az új idők számára. Ők nem szorultak a megújódásra, nem kellett leszokniök a szemérmetlen életmódról, nekik nem kellett kiirtaniök az erkölcsi rothadás fekélyeit, nem kellett megfékezni a lelki vezetők elbizakodottságát és rabló szenvedélyét. Nekik nem kellett eltakarítani annyi avult lim-lomot.

Ezzel azonban nem azt akarjuk mondani, hogy csupa makulát-lanságtól ragyogott a zsidóság. A sok szenvedés és a fejlődést gátló rettenetes elnyomás következtében a törvénytágyarázás és a rituálé úgy elhatalmasodott, hogy elnyomták a zsidóság felemelő és nemesítő eszmevilágát. A népből hiányzott a vallásosság bensősége és a vezetőkből a szellem tisztultsága.

A zsidóság szellemét is megzavarta a köznapiság és a skolasztikus ködösség. Az isteni tiszteletben nem volt emelkedettség és az üzleti életből hiányzott az egyenesség. A zsinagóga ritusa göröcsösen kapaszkodott az ősi idők hagyományaiban, értelmetlenségekkel terhelte meg magát és egészben véve esztétika nélkül volt.

A német községekben és koloniákban a prédikációt jóformán nem is ismerték, talmudi előadásokat tartottak legfőlebb, ezeket pedig nem értette a nép, az asszonyok épenséggel nem és így a kedélyre nem is hatottak. A spanyol portugáliai predikátorok ugyan hazájuk zengzetes nyelvvel éltek, de előadásuk rogyadozott a skolasztikus lim-lom alatt és a laikus világ ép úgy nem értette őket, mint ahogyan nem értette a német talmudelőadásokat.

A kandi sziget községeiben ősi szokás volt, hogy a templomokban az engesztelő ünnep délutánján görög nyelven olvasták fel Jónás próféta könyvét. Az ottani rabbi: Kapsali Elia, aki pedig a műveltek közé tartozott, megbotránkoztatónak ítélte ezt a szokást és annak megszüntetését követelte. Katzellenbogen Meir páduai rabbi, akitől döntést kértek ebben a dologban, az ősi szokás fentartása mellett nyilatkozott, de ebben a döntésben nem belső okokat, hanem pusztán rabbinikus okokat érvényesített. A nép lelki épülését és oktatását egyáltalán tekintetbe sem vették.

A községek széthuzása, feldaraboltsága még tetézte a visszás állapotokat. A zsidóüldözés Itália és Törökország nagyobb városaiba vetette a pyreniai félsziget és Németország menekülőit és ezek nem hogy egygyé váltak volna az ősi községgel, hanem inkább attól mereven elzárkóztak. Így aztán némely városban majdnem annyi volt a községcsoport, ahány tartomány vagy város volt az illető üldözöttek hajdani hazájában. A kasztiliai községek elzárkóztak az aragoniai és kataloniai és az apuliai községek a kalabriai községek elől. A Lisszabonból származó zsidók annyira mentek ebben az izoláló törekvésükben, hogy Portugáliának más városaiból megtelepedett zsidókkal se egyesültek. Így aztán tarkán, zagyván alakult egymás mellett egész sora a hitközségeknek Konstantinápolyban, Drinápolyban, Szalonikiben, Artában és más városokban is és mindegyiknek volt külön előljárósága, más zsinagógiai ritusa, más rabbinusa, iskolája, szegényeket gyámolító intézete s mindegyiknek megvolt a maga elbizakodottsága és a másik iránt való féltékenysége. Ilyen körülmények között lehetetlen volt nagyot, általános érdekűt, közhasznút teremteni. Az egyleti vezetők ugyan általában tiszta erkölcsűek és bensőségesen vallásosak voltak, de községeik elvetemedettjeik előtt gyakran meghunyászkodtak, elnézték az elbizakodottságukat, türték illetlenségeiket és nem mertek bátran szembe szállani velük. Paduában pl. élt egy Wertheim Herz nevű gazdag német, akit arra biztatott a hiusága, hogy a címerével pompázzon. Ez az ember gyöngyökből varratta ki címerét egy ornamentumra és azzal a

templomot akarta ékesíteni. Juda Menz, a német község agg rabbija törvény ellen valónak ítélte, hogy efféle széllel bélelt hiu célt szolgáló darabbal diszitsék a templomot. Wertheim Herz, aki ugyis ennek a tiszteletreméltó férfinak ellenfele volt, mindenáron a maga akaratát akarta keresztül vinni és talált is néhány rabbit, akiket nagy gazdagsága megvesztegetett s akik őt Juda Menz nagy bosszuságára szándékában támogatták. Eme züllött állapotnak az volt a következménye, hogy a rabbinusok ellenségeskedésben éltek egymással és hogy a vilongások köztük napirenden voltak.

A község-atomok szétdarabolásánál sokkal veszedelmesebb volt magának az erőnek a töredezettsége, a közszellem kicsinyessége, a német és még a szefard kivándorlók némely rétegében elharapózott kishitűség és az ebből származott megjuhászkodottság. Csak akkor mutatták magukat nagynak és hősléktűnek, amikor meg kellett halniok örök hagyományaikért, egyébként még a nagyoknak a működése is leginkább csak a kicsinységekre irányult. Nem követtek új irányokat még akkor sem, mikor a keresztény világra nap-nap után váratlan változások virradtak. Azok, akik a tudomány magaslatán mozogtak, járt utakon haladtak és legfőlebb ha szélesebbre taposták azokat. Az uralkodó irány azt követelte a tudósoktól, hogy magyarázzák a régít és az azelőtt élt tudósokat; hogy kommentárokat irjanak, sőt magát a kommentárokat is kommentálják. A talmudisták boncolgatták a talmudot, a filozófikus műveltségük Maimuni „Vezető“-jét magyarázgták. A kor szelleméből hiányzott a lendület és az emelkedettség. A költészetnek egyetlen igaz hangja sem fakadt annak a nemzedéknek az ajkán, amelyet a költészet nevelt nagyra; még csak egy megrendítő elégia, a szenvedést megnemesítő panaszos ének sem hangzott el ebben a korban.

Az egyetlen jelenség, amely az állapotok és idők változását jelzi, a történelmi emlékek iránt való érdeklődésben mutatkozik, de ez a jelenség is csupán csak a pyrenei származású zsidók között észlelhetők. Csak arra törekedtek, hogy az elszenvedett kintanuságot megörökítsék az utánuk következő nemzedékek részére. Az új nemzedékek felujították az őskorban elszenvedett gyötrelmeket és ez annak a felismerését eredményezte, hogy a zsidó faj történelme hosszú láncolata a kinteljes martyromságának. Zacuto Ábrahám, Abrabanel Izsák egy időben írták meg ezeket az ősi időből az ő korukig terjedő történelmi emlékeket.

A két munka nem egyforma értékű. Abrabanel munkája rendszerebb, a stílusa elegánsabb, mint a krónikás Zacuto zagyaléka.

Abrabanel fia: Leon Medigo, szintén a spanyol hitrokonok tragikus emlékeinek szentelte a tollát. Megemlítettük már Kapsali Elia történelmi működését. Krónikájában ő is több fejezetet szentelt a spanyol zsidó-üldözés tragikumának.

Egyéb új nem merült fel ebben az időben. A filozófiai kutatók szabad gondolkodását nem kedvelték. Abrabanel Izsák, a régi spanyol zsidószellem átplántálója, Maimuni bölcseleti írásának némely részét megütköztetőnek, a zsidósággal ellentétesnek találta s elítélte azokat a szabad gondolkodású kutatókat, akik kimerészkedtek a tradíció sorompói mögül. Egy portugáliai menekült: Jabez József a portugáli és spanyol zsidóüldözésekért a filozófiát okolta. A filozófia volt a nagy bűnös, amely Izraelt elcsábította, ezért érte a kemény Istenítélet. IV. Ibn Jachja (József ben Dávid) Imolában, III. Ibn Jachja József portugál államférfiu unokája megvetette és mellőzendőnek ítélte a filozófiát, még a Maimuni-félét is és magáévá tette Jehuda Halévinek, a költő filozófusnak azt a véleményét, hogy a zsidóság lelki diszpozíciója más, mint a többi fajké. A zsidónak sajátos, a többi ember lelkétől lényegében eltérő lelke van. Ezt a vallásos előírások gyakorlása tartja emelkedettségben és ez teszi képessé arra, hogy a proféciáig emelkedhet. Szforno Obadja orvos, Reuchlin tanítója, hasonló ellenszenvvel nyilatkozott a filozófiáról.

Csupán a szellemes Abrabanel Leon vagy Medigo filozófiai írásából érzik friss szellők járása. A könyv címe: Beszélgetések a szerelemről (Dialoghi d'amore) és már a cím is mutatja, hogy nem fogják a hétköznapi filozófia izléstelenségei bosszantani az olvasót. Ha senki sem, akkor az ősi nemes családnak ez az ivadéka bizonyította be, hogy milyen hajlékony és rugalmas a zsidó szellem. A sors kiszakította kényelmes életéből, elvetette idegen földre, megkergette egész Itálián keresztül, első szülött fia eleven halála mély gyászszal sujtotta és Medigo Leon szellemi ereje mégis olyan megtörhetetlen maradt, hogy bele tudott törődni az új helyzetbe, eltudott mélyedni az olasz nyelvbe és irodalomba és egységes képpé tudta kikerekíteni filozófiai gondolatainak elszórt vonásait.

Spanyolországból való menekülése után alig tiz esztendőre már olasz tudósnak tekintették és nemcsak izlés dolgában versenyezhetett a Medici-korszak finom műveltségű férfijaival, de tudásának sokoldalúságával még felülmulta őket. Ugyanazzal a tollal írta meg Philo és Zsófia mély szerelmét a Dialoghi d'amoreban, amelyvel szivettépő fájdalomtól áthatott verses levelét írta fiának, akit Portugáliában a

kényszer kereszténységben neveltek. „Sohse felejtse el származását és azt, hogy erőszakkal kereszteltek meg, — intette héber nyelvű levélben, — ápd a szent nyelvet és irodalmat és gondoldj apád gyászára, édes anyád bánatára; gondoldj édes anyádra, aki naphosszat megsirat és mindig csak a nevedet kiáltja.“

Philo és Zsófia regényének keretébe helyezte el Leon Medigo filozófiai szisztemáját. Még az otthoni tanulmányok révén ismerte Arisztotelesz és Maimuni filozófiáját, Olaszországban megismerkedett a plátói vagy inkább új-plátói metafizikával és ezt a két rendszert egységes egészé olvasztotta össze. Folyékony, kecses olasz nyelven pereget a dialogus Philo és Zsófia között az ember végső küldetéséről.

Abrabanel Leon szerint a mindenség életprincipiuma a bensőséges szeretet és az a vágyakozás, hogy az egyik teremtett lény a másikért élhessen. Ez az eleven szellem, amely áthatja a világot és az a kapcsolat, amely a mindenséget egyesíti. Az Isten a szeretet erejével teremtette a világot. A szellemi világot az anyagi világgal ezzel a szeretettel köti össze. Az ember lelke szeretettel sóvárogjon a teremtője felé, akkor el fogja érni a céljait. A cél: az erény és bölcsesség. Ezzel éri el az ember a legmagasabb boldogságot, az istenségnek az üdvösséges átértését. Az Isten és ember között való belső kapcsolat szentté avatja a természetet és azt az istenséggel való egyesítéshez segíti. Körülbelül ez Leon Medigo szerelmi dialogjának a főgondolata. Az egész inkább filozófiai idyllhez hasonlít, mint egy szigorú szisztemához. Több benne a fantázia, mint a gondolat és eszméi inkább elmések mint igazak.

Abrabanel szerelmi dialógusai távol állanak a zsidóságtól. Habár a szerző itt-ott bele is szőtt egy pár bibliai felfogást, sőt talmudi mondásokat is, ezek eltűnnek az arisztoteleszi és plátói körökből vett gondolatok és a pogány mithologia magyarázatának árjában. Leon Medigo hódoló tisztelettel tesz tanúságot a „zsidó igazság“ mellett és igyekszik a görög filozófiával szemben igazat adni a bibliai felfogásnak, amely szerint Isten a semmiből teremtette a világot.

A zsidóság legsajátosabb tanát ez a könyv mindazonáltal meg sem érinti; innen van, hogy a keresztények többre becsülték ezt a munkát, mint a zsidók. Az olaszok büszkék voltak arra, hogy rajongásig imádozt nyelvükön bölcséleti fejtegetéseket irtak, ami most történt első ízben. Egy olasz író erről így nyilatkozott: ha a héber Leon dialógusai oly jól volnának megstilizálva, mint amennyire megérdemlik, akkor nem volna okunk irigyleni sem a latinokat, sem a görögöket.“ Egy római író: Mariano Lenzi ismertette meg a nyilvánossággal az

„isteni dialogusokat“ (így nevezte őket) és egy szellemes, nemes és szép asszonyhoz hasonlította őket. Rövid idő alatt a művelt közönség kedvenc olvasmánya lett ez a munka, amely öt kiadást ért két évtized alatt. Denys Sylvestre és Sauvage Du-Parc franciára fordították; utóbbi a hatalmas anyakirálynénak, Medici Katalinnak ajánlotta. Egy másik író (Saracénus Károly) latinra fordította a dialogusokat és a munkát II. Fülöp spanyol miniszterének, Granvellának ajánlotta. Nem sokára azután spanyol nyelvre fordította egy zsidó: Gedalja Ibn Jachja és ő magának a zsarnok királynak dedikálta. Héberre Leon de Modena ültette át.

Ekkor fordult a keresztény világ érdeklődése első ízben a filozófiai kérdések felé, míg a zsidóknak, a pyrenéi félszigetről való megkergetett menekülőknak megtompult az érzékük a filozófia iránt. A dübörgő ürességgel telített kabala fészkelte be magát a logikus fegyelemtől elszokott fejekbe. Mert csak most kezdődött igazán a kabala uralma. Ellenesei (az utolsók között Kohen Saul Kandiából, Delmedigo Elia méltó tanítványa) vagy meghaltak, vagy ha életben voltak is, kevés kedvet éreztek ahhoz, hogy hadat üzenjenek a kor irányának, amely a titokzatos, a paradox és a feltűnő felé hajolt. Szevard menekülők: Juda Chajat, Beneventi Baruch, Ábrahám Lévi, Meir ben Gabbai, Ibn-Abi Simra Törökországba hurcolták a kabalát és rendkívüli mozgékonyással buzgó híveket toboroztak neki.

Nagy hatást gyakorolt a zsidókra keresztény tudósoknak, Viterboi Egidionak, Reuchlinnek, Galatininak és másoknak kabalisztikus rajongása. Addig csak türték a titkos tant a zsidók között, de az üldöztetés idejében a züllés és zavar közepette valósággal hivatalos jellegűvé emelkedett. Kell, hogy valami mély igazság legyen e tudomány alapja, — mondották — hogyha előkelő keresztények is olyan behatóan foglalkoznak vele. A kabalisztikus prédikátorok — ami eddig még nem fordult elő, — a szószékről fejtegették a kabalát. Ha dönteni kellett rituális kérdésekben, gyakran a kabala alapján döntöttek. Nem csoda tehát, hogy a kabala lassanként az istentiszteletbe is befészkelte magát és áthatotta csaknem az egész hitéletet. Szemérmetlen elbizakodottsággal azt állították a kabalisták, hogy csupán ők vannak a mózesi hagyomány birtokában és hogy a talmudnak meg a rabbanizmusnak meg kell hajolniok előttük. Annyira elfajultak ezek a dolgok, hogy még egy kabalista is: Lévi Ábrahám, istenkáromlásnak mondotta a tulzók imádságát, mert az angyalokhoz és a szefirákhöz fohászkodnak. Sőt arra is vetemedtek, hogy a Pentateuch némely szavát szoharisztikus értelemben

megváltoztatták, holott a szöveg megváltozhatlanságáról való felfogást csaknem dogmatikus kötelességnek tudták. Azokat, akik helyre akarták állítani az eredeti szöveget, azzal a babonával rémitgették, hogy e tettük után megvakulnak, vagy más szerencsétlenség éri őket.

Az álmodozó, titkos tan, amely eddig csak néhány adeplus fejében kísértett, most csaknem általánosan terjedt el a zsidóságban és megrontotta a józan gondolkodást. A ritusnak és a vallásos életnek misztikus beavatkozásokkal való megzavarása ellen csak igen erélytelenül tiltakoztak a rabbinusok, minthogy ők maguk is hittek a kabala isteni eredetében és ezért csak nagyon gyengén elleneztek az ujitásokat. Így történt, hogy az üres kabala rajongóvá tette az üres fejeket.

Az essejusokhoz hasonlóan ezek a misztikusok is a messiási várakozást vallották tudományuk alapelveül. Fő-fő igyekezetük volt, hogy betű vagy számjátékkal előresegítsék, kitanítsák és meghirdessék a messiási birodalom vagy mennyei birodalom, vagy az erkölcsi rend birodalmának az eljövételét. Abrabanel Izsák, noha nem szerette a kabalát, jámbor aggódásból támogatta a messiási rajongást. A spanyol és portugál zsidók kevés maradékanak rengeteg szenvedése megtörte az emberek bátorságát és megfosztotta őket a jobb idők reménységétől. Még vallásos férfiak is lemondtak a messiási reményről, amelyből szerintük hiányzott a megvalósulás lehetősége. A zsidó faj — ez a hit kezdett terjedni a megsanyargatottak között — örökös szenvedésre született, sohse szabadul fel az elnyomatás alul és sohse éri el a szabadságot, a függetlenséget.

Fajabelijeinek ez a kétségbeesése és reménytelensége, amely ha jobban elharapózik, megvalósíthatta volna az egyház óhaját, nagyon fájt a mély vallásosságu Abrabanel Izsáknak és ezért hozzálátott, hogy e veszedelmes kedvetlenséget leküzdje. Három írást szerkesztett, hogy a bibliából, nevezetesen Dániel könyvéből és agádikus szentenciákból bizonyítsa, hogy Izrael bizvást remélhet ragyogó jövőt s hogy a messiási időnek okvetlenül el kell következnie. Abrabanel, ismervén a zsidó tudományokat, a keresztény irodalmat, a történelmet és a geografiát, alaposabban tárgyalhatta ezt a témát, mint az eddigiek és könnyen tudta lecáfolni az ellenkező véleményeket, akár zsidó, akár keresztény részről hangzottak fel.

Az a meleg bensőség, amellyel ezt a kérdést tárgyalta, nemcsak az agyából lobogott ki, hanem a kedélyéből is, mert a messiási remény nem csupán meggyőződése volt, de szivbeli szükséglete is. Hatvan esztendő volt Abrabanel, amikor ezeket az írásokat reszkető kezekkel

megírta. Inkább a szenvedések törték meg, mint az agg kora. Meg kell tehát neki bocsájtani a kiméletlen kirohanásokat, amelyekkel azokat az írókat támadta, akik nem ismerték el főelvnek a messiási hitet, mint Galipapa, vagy mint Albo, kik csak alsórendű fontosságot tulajdonítottak neki a zsidóságban, mely szívbeli ügyének és a reménytelenségben mentőhorgonynak tekintette. Csakhogy a szenvedélyessége elragadta. Nagyon messzire ment a messiási várakozás igazolásában; nagyon sokat akart bizonyítani és ezért gyermekjátékká devalválódott az ő szép küzdelme. Számításokat tett, amelyek alapján a messiási időnek okvetlen el kellett következnie a világteremtés után való 5263-ik (1503) esztendőben; annak az időnek teljessége pedig Róma bukásával körülbelül hét esztendővel utóbb következnie kéne. Az ő számítása is épen olyan önkényes volt s épen olyan csalókának bizonyult, mint az elődeinek, Szádiának, Ábrahám ben Chijának, Nachmaninak és Gersonidesnek számításai, amelyek egyértelműleg az 1358-ik esztendőt jelölték meg a messiási idők kezdetének és a proféciája épen olyan hiúsággal alapítvány volt, mint Abulafia Mose de Leon és más kabalisták jóslásai.

Ez a messiási számítás, amelyet komolynak pecsételt egy higgadt és nagytekintélyű férfiú és egyéb kabalisztikus álmódosítások főverték csöndes szemlélődéséből egy rajongót és arra ösztökölték, hogy már a legközelebbi jövőre hirdesse meg a messiási remények teljesülését. Lämmlein (vagy Lämmlein) Asér, egy német származású zsidó Isztriában, mint a messiás előhírnöke lépett fel, (1502-ben). Azt jósolta, hogy a messiás egy fél esztendőn belül okvetlenül megjelenik, ha a zsidók szigorú töredelemmel vezekelnének és jótékonyságot gyakorolnának.

Egy láng- és egy felhőoszlop, minő Izrael előtt járt, mikor Egyiptomból kivonult, fogja most is vezetni őket, hogy bántatlanul jussanak el a szent városba. És hogy proféciájának hitele legyen, igazának jeléül hirdette, hogy az összes keresztény templomok egyszerre romba dőlnek. A szenvedés és a kabalisztikus mámor fogékonyra tette a kedélyeket ilyen képtelen várakozások iránt, úgy hogy Lämmlein Asér könnyen szerezhetett híveket, akik jóslásait tovább vitték a nép közé. Különösen Itáliában és Németországban hittek a megbomlott eszű embernek. A hívők bőjtöltek, imádkoztak és jótékonyságot gyakoroltak. „Vezeklő esztendő“-nek nevezték a várakozás idejét. Mindegyik a csuda eljövételére készítette elő magát. Sokan olyan bizonyossággal várták a megváltást és számítottak a Jeruzsálembe való visszatérésre, hogy lakásaikat tovább adták. A józanok és megfontoltabbak nem mertek szembeszállni a rajongással. Sőt voltak keresztények is, akik hitték Lämmlein mes-

siási jövődőlését. Ám a próféta meghalt, vagy véletlenül elpusztult s a szédelgésnek ezzel vége szakadt. Könnyen elképzelhető, miként érezték magukat azok, akik a próféciában rendíthetetlenül hittek. Sok zsidó a kereszténységre tért át emiatt. Abrabanel Izsák, aki megérte az általa megjövendölt messiási esztendőt s átélte a Lämmlein-féle mozgalmat is, bizonyára mély megszégyenülést érzett és óvakodott attól, hogy az ezután befejezett műveiben messiási számításokkal foglalkozzék.

A Lämmlein-féle vezeklő esztendő kudarca nem oltotta el a kedélyekben a messiási reményeket. Szüksége volt a népnek erre a reményre, hogy eltűrhesse a sok szenvedést. A kabalisták nem is szüntek meg hirdetni a messiást, akit várni meg nem szüntek, mert a reménynek csak ez az egy sugara biztatta őket sötét nyomoruságukban. Még a maranusok is hitték és várták a messiást, aki nekik is meghozza a megváltást. Ugyanebben az időben Herrerában Badajoz környékén azt hirdette egy tizenöt éves maranusnő, hogy előtte megnyilatkozott a messiás, az égbe emelte, ahol azt látta, hogy a martirok, akik tüzhalált haltak, aranyszékeken ültek. Ez a maranus leány megerősítette a reményt, hogy a messiás nemsokára meg fog nyilatkozni és az ígért földjére vezeti a sokat szenvedett zsidó népet. A város és a környékbeli maranusok közül sokan hittek a messiás prófétanőjében, még olyanok is zarándokoltak hozzá, akiket a judaizálás gyanuja miatt vád alá helyeztek, de utóbb töredelmes vallomás után fölmentettek. Mikor a rajongásnak a nyomára jött a hatóság, harmincnyolc maranust, akik a messiásban való bizakodásukkal elárulták a visszaesésüket, Toledóban máglyára vettek. (Három évtizeddel ezután ennél sokkal jelentékenyebb mozgalom támadt a maranusok között, amely a benne részt vett személyek miatt érdekes véggel záródott le.)

A nyomorultaknak eme legnyomorultabbjait, akik öröklött hitükről lemondtak, önönmaguktól elidegenedtek, akik megtartották a keresztény egyház ritusát, sőt szigorubban teljesítették, mint a többiek, noha lelkük mélyéből undorodtak tőle, e mozgalom következtében még engesztelhetetlenebbül üldözte az inquisitio. Torquemada főinquisitor keresztülvitte Sándor pápával, hogy az aviliai Dominikánus szerzetbe nem vehettek fel maranusokat szerzetesekül, mert nem bíztak bennök. Pokolbeli életet éltek ezek a szerencsétlenek és a szenvedést zokszó nélkül túrték. Eme maranusok legnagyobb része képtelen volt beleélni magát az új hitbe, bármennyire is erőltették erre magukat. Hogyan is szeret-hettek volna meg olyan vallást, amelynek képviselői nap-nap után

emberáldozatot követeltek és ezeket az áldozatokat a leghitványabb ürügyek alatt az új keresztények között keresték. Deza, a második spanyol főinquisitor alatt, csaknem több iszonyat történt, mint Torquemada, az első főinquisitor idejében. Ő és segédjei és ezek között különösen Diegó Rodriguez Lucero, egy kordovai hithű hóhér, annyi gyalázatosságot követtek el, hogy egy kortársuk erkölcsi felháborodásában a legrikítóbb színekkel jellemzi az inquisíciót, alig három évtizeddel a létesülése után. „A sevillai érsek (Deza), Lucero és Juan de la Fuente — írja — maggyalázták mindeme tartományokat. Ezek az emberek nem néznek sem Istent, sem igazságot, gyilkolnak, lopnak és a vallás szégyenére megbecstelenítenek asszonyokat és leányokat. Óh, nagy és többszörös az a kár, amit az inquisitio hazámban okozott, úgy hogy nincs becsületes ember, akit ez meg ne szomorítson. Lucero (a világozással teljes), akit kortársai sötét tettei miatt Fenebrerónak (a sötétnek) neveztek el, ezrivel küldte áldozatait a máglyára. Csillapíthatatlan mohósággal éhezett zsidó mátyrvér után. Azt mondják, hogy örökké csak azt kiáltotta: Adjatok zsidókat nekem, hogy megégethessem őket. Fanatizmusa valóságos kannibális tébollyá fajult.“

Ha egy maranust feljelentettek, hogy megtartja a zsidó ritust, azt ő mindjárt alapos gyanuoknak vette; minden gyanut pedig bizonyított bűnnek tekintett, amely bűnhődésül máglyahalált követel. A Lucero által elfogatott maranusok közül néhányan kétségbeesésükben vagy bosszúból, vagy talán ravaszságból olyan vallomásokat tettek, amelyek a bűnperbe büntársak gyanánt ősi keresztény vérből származó magasállásukat vontak be. Elismerték, hogy a terhükre rótt bűncselekményt — a judaizálást — elkövették és hozzá tették, hogy Kordovában és Granadában és más délspanyol városokban zsinagógákat tartottak a maranusok, amelyekbe ezek meg ezek is ellátogattak, sőt apácák és szerzetesek és telivér spanyol lányok is ott voltak, hogy megtarthassák a zsidó ünnepeket és meghallgathassák a zsidó prédikációkat. Hihetetlen volt a vád, mert el nem képzelhető, hogy őskeresztény spanyol lányok mérföldnyi távolságra zarándokoljanak el, csak hogy halálos veszedelmek között valami elbujtatott, kiátkozott zsinagógában a zsidó istentiszteletben részt vegyenek. Hát ez valóban hihetetlen volt. Lucero mindazonáltal az újkeresztényekkel egyetemben az ősi keresztényeknek egész tömegét vetette börtönbe és a zsinagógául megjelölt házakat leromboltatta. Az inquisitio közegei rogytak a sok munka alatt. Ámde erre Cordovában veszedelmes forrongás támadt, a legelőkelőbb férfiak panaszkodtak Lucero inquisitor eme kiméletlen eljárása miatt és köve-

telték a főinquisitortól, hogy fügessze fel a hivatalától. Deza azonban egyetértett Luceroval s így még a békétlenkedők is, lovagok, előkelők, dámák, lelkészek s apácák vád alá helyezettek eretnekedvezés gyanuja miatt. Rokonaiknak azonban sikerült, hogy a csak pár hónap óta uralkodó kasztíliai királytól, Fülöp német hercegtől, Izabella vejétől és utódjától Deza és Lucero hivatali felfüggesztését kieszközöljék. Ezért a király halála után a szenteskedő Fernando alatt sulyosan megboszulták magukat. Ellenségeiket sorra törvényszékük elé vonták. Cordovában ezért véres lázadás tört ki, úgy, hogy a király kénytelen volt Lucerót száműzni és Cisnerosi Ximenes személyében új főinquisitort nevezett ki. A harmadik főinquisitor kiméletebben bánt el a gyanus újkeresztényekkel, de a mór és zsidó származású újkeresztényeket elégettette. Ugyancsak ő intette meg keményen és fenyegetően V. Károlyt, amikor 800.000 arany koronáért hajlandónak mutatkozott arra, hogy a maranusoknak a zsidó vallás szabad gyakorlását megengedje. A császár tanácsot kért ebben a dologban flandriai minisztereitől és ezek nem elleneztek a vallásszabadság megadását. Ámde Ximenes nem ismerte a szabadság és türelem fogalmait. Megtiltotta császári növendékének, hogy megtűrje a zsidókat, ahogy Torquemada a császár őseinek tiltotta meg. Torquemada utódai nem voltak kevésbé jóhitűek, azaz nem voltak kisebb mértékben embertelenek. Ő alattuk kaptak a zsidó áldozatok keresztény bajtársakat.

A német reformációs mozgalom ugyanis Spanyolországban is visszhangra talált. Luther és Calvin tanításai a pápaság, a papság és a ceremóniás istentisztelet elvetéséről eljutottak Spanyolországba is, amely a personal-unio révén a császári uralkodó személyében kapcsolatban állott Németországgal. A császár, akinek sok gondot okozott a német reformáció, szigorúan utasította a szent officiumot, hogy kiméletlenül bánjon el a spanyolországi lutheránusokkal. A vérszomjas szörnyeteg megörült az elébe vetett zsákmánynak és ezentul volt egyenlőség a zsidók, mohamedánok és lutheránus keresztények között. Minden autofé egyformán égette szénné a három vallás martirjait.

A portugáliai zsidó maranusoknak más volt a helyzetük, mint a spanyolországiaké. Manuel király, aki a kivándorlásra kész zsidókat jóformán a hajuknál fogva hurcoltatta a keresztelő medence elé, hogy a végső kétségbeesésbe ne kergesse őket, szavát adta, hogy vallásukért és életmódjukért husz esztendeig nem bánthatja őket az inquisitio. Sőt megengedte nekik, hogy héber könyveik is lehessenek. Bizván a királyi ígéretben, a portugáliai maranusok kevesebb titokzatossággal merték

megtartani a zsidó vallás rítusait. Lisszabonban, ahol legnagyobb részük lakott, zsinagógájuk volt, amelybe annál inkább gyülekeztek áhíhatos istentiszteletre, mert kénytelenek voltak megtartani a keresztény egyház rítusait is és ezért töredelmesen kértek Istentől engesztelő bűnbocsánatot a saját templomukban. A nagyok oktatást adtak a kicsinyeknek a bibliából és a talmudból és lelkükre kötötték a zsidóságot, hogy óvják őket a kereszténységhez való őszinte áttérés kísértéseitől. A portugáliai maranusokat kevésbé korlátozták a kivándorlásban is, mint a spanyol maranusokat és ingatlanaik eladása után kisebb-nagyobb csoportokban a berber földre vagy Itáliába és innen Törökországba vándoroltak. Igaz, hogy a kivándorlás megakasztása végett Manuel király rendeletet bocsájtott ki, amelyben meghagyta, hogy vagyonszerzés terhe alatt keresztény ember ujkereszténnyel csere-üzletet kötni ne merészkedjék és hogy ingatlanokat is csak királyi engedelemmel vásárolhasanak tőlük, továbbá, hogy a maranus csak királyi engedelemmel hagyhatja el az országot feleségével, gyermekeivel és cselédségével; a törvényt azonban könnyen megkerülhették, habár sok maranus, kit kivándorlásnál tetten kaptak, ezért súlyos büntetéssel lakolt. Így letartóztattak egyszer egy kivándorló társaságot, melynek a hajóját odasodorta a vihar. Ezek valamennyiét rabszolgasorba vetették. Azért mégis sokaknak sikerült kijátszani a határőrök éberségét. A spanyol maranusok teljes joggal irigyelhettek portugál testvéreiket és azért elkövettek minden lehetőt, hogy kimenekülhessenek abból az országból, amelyben részükre örökké csak máglyákat gyújtottak.

Természetes, hogy a boszuszomjas spanyol kormány ellene dolgozott ennek a mozgalomnak s rábirta (1503-ban) Manuel királyt olyan intézkedésre, hogy spanyol ember csak úgy lépheti át a portugál határt, ha hivatalos okmányokkal tudja bizonyítani, hogy eretnekséggel nem gyanusítható. A spanyol Fernando ugyan többet akart. Egy pápai bullára való hivatkozással azt követelte, hogy a Spanyolországból az inquisitio elől menekült maranusokat szolgáltatassa ki a portugál hatóság. Manuel a követelésből azonban csak annyit teljesített, hogy megengedte, hogy küldjenek Spanyolországból egy inquisitós bírót, hogy ott vádat emelhessen a menekülők ellen. Ezek között aztán a portugál törvények alapján ítélték. Ilyenformán elég tűrhető lett volna a portugál maranusok állapota, ha azt meg nem keserítette volna a nép gyűlölete. Kitérésük után tapasztalhatták, hogy nem annyira azért gyűlöletesek, mert a zsidó hitet vallották, hanem inkább azért, mert mozgékonyaságukkal és dologtevésükkel felülmúlták a keresztényeket. Az ökeresztényeknek

az irántuk való ellenszenvé még fokozódott, amikor az ujkeresztények engedelmet kaptak arra, hogy mindenféle ipart üzhetnek, hogy béreihetik az egyház tizedjövedelmét, hivatalt viselhetnek, sőt pápai tisztséget is kaphatnak és tagjai lehetnek a szerzetesrendnek. Kezdetben úgy nyilatkozott meg ellenük a nép gyűlése, hogy meggyalázó neveket kent rájuk: „zsidó, átkozott ujkeresztény“ (Judeo marano, converso) úgy, hogy Manuel kénytelen volt törvénnyel eltüntetni a megbélyegző elnevezéseket, ámde a maranusok ellen való ellenszenvet nem irthatta ki gyökerestől. A gyűlésnek új táplálékot adott, hogy a szárazság több esztendei éhínséget okozott a kis Portugáliában, amihez még a pestis is hozzájárult. A nép közt az volt a vélemény, hogy a zsidók gabona-uzsorát üznek, megdrágítják az élelmi szereket és a gabonát külföldre szállítják. Legengesztelhetlenebbül gyűlöltek egy maranus kapaszkodót: Joao Rodrigo Maskarenhast, az összes adók főbérletjét s róla átszármaztatták a gyűlést az összes maranusokra. Lehet, hogy kemény szigorúsággal hajtotta be az adókat, lehet, hogy a királytól olyan rendeletet eszközölt ki, amely a rendes eljárás megkerülését tette lehetővé, az se lehetetlen, hogy gonosz szive volt. A lisszaboni nép mindenesetre olyannak nézte, mint akiben benne lakozik minden gonoszság.

Ezt a hangulatot arra használták fel a dominikánusok, hogy a maranusokat, Manuel király kegyeltjeit, a pusztulásnak vessék áldozatul. Néhány ujkeresztényt peszach estéjén (1505. április 8-án) rajtakaptak, amint zsidó ritus szerint ünnepelték meg az egykori felszabadulás emlékét. Vád alá helyezték őket és börtönbe kerültek. Ugy látszik azonban, hogy a püspökök papi széke nem akarta őket elítélni, mert friss emlékezetben volt még, hogy ezek az emberek hangosan és nyomatékosan tiltakoztak erőszakos megkereszteltetésük ellen.

A dominikánusok természetesen tomboltak a püspökök eme embereséges eljárása miatt. Spanyol rendtársaik hatalma nem hagyott nyugtot nekik. Így hát nemcsak prédikálni mertek az ujkeresztények istentelensége ellen, hanem rögtönöztek egy csudát is, hogy a népet fanatizálják. A viszonyok módfelett kedveztek nekik. A pestis dühöngött akkor Portugáliában és ezrével ragadta el naponként az áldozatokat, míg a tartós szárazság új éhínséggel fenyegetett. Azt híresztelték, hogy csak a maranusok miatt vannak a csapások. A dominikánusok azt hazudták, hogy a templomaikban a kereszt előtt elhelyezett tükör tüzes ragyogásban mutatta Máriát; ezenkívül más csudákat is mutattak. Nagy gyakorlatuk volt az ilyenfélékben a dominikánusoknak. A nép özönével zarándokolt a templomaikba, hogy megbámulhassa az isteni csuda-

tevést. Husvét után való vasárnapon (1506. április 19-én) a templom színültig megtelt ájtatos bámulókkal. Maranusokat is vitt oda a kényyszerűség, kik közül az egyik állítólag valami tamáskodó megjegyzést tett; olyasfélét mondott, hogy a csudaszerű ragyogás egy színes üveglapról ered, amelyet a lámpa mögött helyeztek el; némelyek szerint azt mondta volna: milyen csudát tehetne egy száraz fadarab. Mások szerint — és ez volna a legvalószínűbb — azt mondta, hogy ebben a szárazságban inkább kellene valami vizicsuda, mint az a tűzcsuda.

Mikor ezt a nyilatkozatot hallották, az asszonyok rávetették magukat a meggondolatlan emberre, verték, tépázták; később hozzájuk csatlakoztak a férfiak is és agyonütötték a maranust. Testvérét, aki segítségére sietett, szintén agyonverte az ingerült sokaság. A nép üldözőbe vette és halállal fenyegette a birákat és a rendőröket, akik le akarták tartóztatni a gyilkosokat, úgy hogy a hatósági emberek kénytelenek voltak menekülni.

Ez események miatt zendülés támadt a városban. Egy dominikánus gyűlölettől izzó prédikációban arra lázította a templom előtt összegyűlt sokadalmat, hogy üssék agyon az ujkeresztényeket, akiket a király elhalmoz kegyeivel. Két másik szerzetes: Joao Mocho és Fratre Bernardo keresztel járta be a várost és mindenütt azt kiáltották a tömegekbe: Eretnekség! eretnekség! A nyugtalan főváros egész csöcseléke föllázadt, hozzácsatlakoztak német, németalföldi és francia matrózok, akik felhasználták a zsákmányolásra ingerlő alkalmat. Körülbelül tizezer ember járta be a várost és agyonverték a maranusokat: férfiakat, gyermekeket, asszonyokat, ahol rájuk akadtak, az utcákon, a házakban, a buvóhelyeken. A dominikánus templom előtt való téren, a mozgalom kiinduló pontján, máglyákat gyujtottak s a tűzbe vetették a szerencsétleneket. Az utcai sihederek kötélen vonszolták oda az utcán lemészárolt maranusok holttetemeit és két nagy máglyába rakták őket, mintha fahusángok volnának. Így dühöngtek virradatig. Vasárnap délután kezdődött a mészárlás és csak hétfőn délben szűnt meg rövid időre. Azt mondják, hatszáz maranus pusztult el nyomorultul ez alatt az idő alatt.

A mészárlás azonban még két napig tartott. Egy német, aki akkor Lisszabonban tartózkodott, ezt írta erről: Olyan dolgokat láttam hétfőn, amelyek hihetetlennek tetszenek és amik szinte leirhatatlanok, s aki nem látta, el sem hiheti, olyan nagy szörnyűségek ezek. Láttam három szerzetest szaladgálni a városban, keresztet vitt mindegyik, s ezt ordították: „Irgalom! Irgalom! Aki meg akarja védeni a keresztény hitet és a keresztet,

az velünk jöjjön; harcolni akarunk a zsidók ellen és meg akarjuk ölni őket!”

Igy lett megint gyilkosok zászlórudja a kereszt. A kereszttel lázító szerzetesekhez csapatokban csatlakoztak a gyilkosok, kivonszolták a maranusokat buvóhelyeikről, akár keresztény házakba menekültek, akár templomokba és vagy elevenen, vagy holtan a lobogó máglyára vetették őket. Áldott állapotban lévő asszonyokat kidobtak az ablakon, az utcán állók hegyes dárdákat tartottak a zuhanó áldozatok alá, s így fogták fel őket. A magzatot sokszor messzire elhajították. Legszenvedélyesebben keresték Maskarenhas vámbérlőt, aki az előző napon megostromolt házából elmenekült. Mikor elfogták és rája ismertek, asszonyok, férfiak rajta csillapították fanatikus dühüket. Mindenki döfködte, szurta, ütötte, akinek nem sikerült ütést mérni rá, az azt hitte, hogy nem is éri el az üdvösséget. Azután szétszórták a butorait, a romokat a dominikánus térre hurcolták, abból raktak máglyát, hogy a sajátjain pusztuljon el. És mert hogy a butorból nem tellett máglyára való, német matrózok jámbor együgyűségükben pénzt gyűjtöttek maguk között, hogy azon szerezzék be a szükséges faanyagot és boldognak érezték magukat, amikor Maskarenhast az ő máglyájukon égették meg.

A rákövetkező nap is tartott az őrült mézárálás, különösen Lisszabon környékén, ahová egy csoport maranus menekült. A parasztság követte a fővárosi gyűlevész nép példáját. Ebben a fanatikus vadászatban természetesen asszonyokat és lányokat is megbecstelenítettek. Egy fiatal maranuslány, akit megbecstelenítő szándékkal támadt meg egy szerzetes, a pap saját törével szurta le a merénylőt.

A kormányzó hiába szólította fel a népet a király nevében, hogy szüntesse be a gyilkolást, rablást és zsákmányolást, s hiába szólította fel a szerzeteseket, hagyjanak fel a lázítással. Istenes dolognak tartották az ujkeresztények legyilkolását, nemkülönben a kiraboltatásukat is. Mindazonáltal a vihar lassan-lassan elcsendesült, de csak akkor, mikor köztudomásúvá lett, hogy Maskarenhast megölték, s mikor a kormányzó példaadás végett a tettenért gyilkosokat a város különböző részein felakasztatta. A meggyilkolt maránusok számát 2000—4000-re teszik. Sőt ókeresztényeket is megöltek ez alkalommal. Aki bosszút akart állni, az az általános mézárálásban megtehetette.

A királyt természetesen felháborította a mézárálás, hiszen félig-meddig őmiatta, a maranusok iránt való elnézése miatt tört ki a gyilkos zendülés. Elfogatott hát többeket a templomok körül s megbüntette őket; két lázító szerzetest elégettetett. A polgárságtól megvonta az

önkormányzat jogát, mert nem tudott erélyesen fellépni a gyűlevész gyilkosok ellen.

Ez a mérsárlás megpecsételte a portugál maranusok sorsát. A nép annál elkeseredettebben gyűlölte a maranusokat, mennél hathatósabban pártolta őket a király, s teljes kiirtásukra sóvárgott. Életük ennél fogva a király pillanatnyi kegyétől függött, ki 1507. március havában rendeletet bocsájtott ki, melyben a maranusoknak az ókeresztényekkel való egyenjogúságot biztosított és amelyben a szabad kivándorlást is megengedte. 1512-ben pedig egy újabb rendeletben arról biztosította őket, hogy még további tizenhat esztendőn át nem állíthatók vallásos életmódjuk miatt papi bíróság elé.

Az ókeresztény lakosság faji ellenszenvből és kenyéririgységből ezután is elkeseredetten gyűlölte az újkeresztényeket. Nyilvános helyeken lázító kiáltványokat osztogattak ki a maranusok ellen. Manuel kénytelen volt majdnem akarata ellenére megkorlátozni a maranusok jogait. Újból megtiltotta nekik a kivándorlást és bár többszörösen biztosította őket, hogy a judaizálás miatt meg nem büntetnek, X. Leó pápával mégis tárgyalásokat kezdett egy inquisitio-szerű bíróság létesítése ügyében. Üldözte a királyt a zsidók ellen elkövetett kegyetlenkedéseinek átká és nem tudta áldatlan hatásait megfékezni.

Más fordulatot vett a maranusok helyzete Manuel utóda: III. João (1522—1557), a bárgyu király alatt, aki országának romlását okozta. Már infáns korában tudták róla, hogy esküdt ellensége a maranusoknak. Eleinte még tiszteletben tartotta apja rendeleteit, amelyekben a keresztényekkel való egyenjogúságot és a vallásgyakorlás miatt büntetlenséget biztosított nekik. Ezt a kedvező elnézést azonban az öregebb tanácsosoknak köszönhatték az újkeresztények. Csak azért tanácsoltak türelmet a királynak, mert még emlékeztek rá, hogy milyen lázító erőszakkal keresztelték meg a zsidókat, továbbá azért is, mert a szűk határok közé szorult kis nagyhatalom fejlődésére hasznosnak ítélték a maranusokat. Mert a maranusok tevékenysége a kereskedelemben, banküzletben és művészetekben, sőt a fegyver- és ágyú-készítésben való jártasságuk miatt a lakosság legértékesebb elemei voltak. Csak ők foglalkoztak komolyan az orvosi tudománnyal és természettudománnyal és mindazzal, ami ezzel összefügg.

Portugáliában csaknem kizárólag maranus orvosok és gyógyszerészek voltak. De amilyen arányban érvényesültek, olyan mértékben nőtt ellenük a fanatikus ellenszenv. Katalin királyné, aki spanyol infánsnő volt, csodálattal volt eltelve hazájának egyházi bíróságai iránt,

a vérszomjas dominikánusok meg irigykedve nézték spanyol rendházaik hatalmát. Ők ostromolták a királyt és zaklatták panaszkerésekkel a maranusok ellen, akik vétkeznek Jézus hite ellen és követelték, hogy üzelmeiknek az inquisitio behozatalával vessen véget.

III. Joao ennélfogva utasította az egyik hivatalnokát, Jorge Themudot, hogy a maranusokat Lisszabonban, főfészkükben figyelje meg s megfigyeléseinek eredményéről tegyen jelentést. Hogy milyen volt az a jelentés, elképzelhető. Hogy szigoruan igazhitűek és keresztény katolikus módra éltek voltak a maranusok, az éppenséggel nem mondható. A kereszténység iránt való szeretet nem tudott gyökeret verni a szívében. Themudo nem nagyon tulozhatott, mikor a királynak 1524. július havában azt a jelentést tette, hogy néhány maranus megtartja a szombatot s a peszach ünnepet, ellenben a keresztény ceremóniákkal és ritusokkal keveset törődnek, misét nem hallgatnak, istentiszteletben részt nem vesznek, haldoklónak az utolsó kenetet nem kérik, holttesteiket szüz földben temettetik el s halottjaikért nem mondatnak engesztelő szent misét.

Joao nem elégitette ki Themudo jelentése és valóságos kémszervezetet létesített a maranusok megfigyelésére. Ennek az élére egy Spanyolországból bevándorolt új-keresztényt állított, egy Henrique Nunes nevezetűt, aki később disznévül Firne-Fé nevet kapta az egyháztól. Ez az ember a vérszomjas Lucero iskolájában izzó maranusgyűlöletben nevelkedett és az volt a legforróbb vágya, hogy Portugáliában is láthasson lobogó máglyákat. A király ezt a formális, természetesen titokban tartott parancsot adta neki, hogy új-keresztények családjába furakodjék, úgy érintkezzék velük, mint bajtárs a bajtárssal, mint testvér a testvérral, figyelje meg őket, aztán tegyen neki jelentést. Elvakittatva fajabelijeit iránt érzett fanatikus gyűlölettől, észre se vette ez az ember, mily megvetésre méltó kémszerepet vállalt. Készségesen vállalkozott a feladatra, ki tudta a lisszaboni, evorai és más helységbeli maranusok titkát s tapasztalatairól levélben tett jelentést a királynak. Testvéri csókkal az árulójuk lett, holott gyanutlanul ők még a szívének redőit is feltárták előtte. Nem csak azt jelentette a királynak, hogy a házukban nincsen katolikus imakönyv, hogy ékszereikre és asztali edényeikre nem fektetnek szentképeket, hogy nincsen olvasójuk, de megírta a judaizáló maranusok neveit is és gyűlöletes tanácsokkal ingerelte ellenük a királyt. Henrique Nunes még ennél is szörnyűbb árulást követett el. Az embernek kedve volna felmenteni a szörnyűség terhe alól, hogy a felelősséget az akkori idők vallásos örületére hárítsa át.

Feljelentette a saját fivérét, hogy ez a helyett hogy Spanyolországba ment volna, ahol vallásos katolikus nevelésben részesülhetett volna, visszatért Lisszabonba és itt a zsidó vallás misticizmusába süllyedt. Ez árulás révén megtudott hírek hatása alatt elhatározta III. Joao, hogy spanyol mintára életbe lépteti az inquisitiót s titokban V. Károlyhoz Spanyolországba küldte a megbízható Nunest, bizonyára azért, hogy ügyének megnyerje és a pápát befolyásolja olyan irányban, hogy az inquisitio behozatalát a maranusoknak megadott türelmi időn belül is megengedje. Ámde a maranusok tudomást szereztek erről s annyira elkeseredtek a lelketlen kém ellen, hogy két maranus utána ment halállal büntetni árulását. Ezek franciskánus szerzetesek voltak: Diego Vaz Olivençá-ból és André Dias Viannából. A spanyol határ közelében Bajadoz mellett utólérték a gázt és megölték. Meg is találták nála a leveleket, melyek az inquisitio behozataláról tárgyaltak.

A bosszulók vagy a gyilkosok, ahogy a jóhitű keresztények nevezték őket, kézre kerültek s anélkül, hogy tekintettel lettek volna a szerzetesi ruhára, kinpadra feszítették őket. A tortura nem gyöngítette energiájukat s bűntársaikat nem árulták el. A bíróság akasztófára ítélte őket. Kivégeztetésük előtt levágták a kezeiket, testüket lovak farkához kötötték, úgy hurcolták őket az akasztófa alá. Az áruló Nunest martyr gyanánt tisztelték és a Firne-Fé (Hitben erős) nevet nyerte, azt a helyet pedig, ahol megölték, szentélynek tekintette a félrevezetett nép és a dominikánusok csodákat koholtak, amelyeket szerintük az a szent cselekedett volna.

Azt kellene hinni, hogy a fanatizált király eme esemény után még nagyobb buzgalommal sürgette az inquisitios bíróság megszervezését a judaizáló maranusok miatt, akiknek a nevét Nunes listájából tudta meg és akik az általános feltevés szerint bűnrészesek voltak Nunes meggyilkoltatásában. A király tényleg szigorú vizsgálatot indított, hogy a két maranus szerzetes bűntársai kikutattassanak. A vizsgálatot Pedro Margalho tanár, az új-keresztények legengesztelhetlenebb ellensége vezette, ugyanaz, akit maga Nunes ajánlott igen megbízható ember gyanánt a királynak. Ürügy elég akadt a fokozott szigorúságra.

A kortesz épen akkor tett panaszt a maranusok ellen. Ezek a panaszok igaztalanok voltak ugyan, ürügyül azért csak szolgálhattak volna a közártalmasaknak hitt emberek üldözésére. A Torras-Novas-ban (1525) egybegyűlt kortesz azt panaszolta fel, hogy a maranusok magukhoz ragadják a nagyjövedelmű birtokokat, hogy nagyban üzik a gabonauzsorát, megdrágítják az élelmiszereket; hogy csak ők foglalkoz-

nak a gyógytudományokkal, a gyógyszertárak is az ő kizárólagos birtokukban vannak és így módjukban van gyógyszerekkel ártani az ó-keresztényeknek. A kortesz tehát azzal a kéréssel folyamodott a királyhoz, hogy vonja meg a maranusoktól a gyógyszerkészítés jogát s tiltsa meg a maranus orvosoknak, hogy rendelvényeiket latin nyelven írják, mert ezt a nyelvet csak kevesen értik. Intézkedést kértek arról is, hogy ó-keresztény ifjak az orvostudományt művelhessék, mert csak így lehet az új-keresztény orvosokat megfosztani a monopoliумtól.

Don Joao általános meglepetésre megfontolás alá sem vette ezeket a kérelmeket s nem bocsátott ki korlátozó rendeleteket a maranusok ellen. A Nunes meggyilkoltatásával gyanúsított bűntársak ellen megindított vizsgálatot, úgy látszik, szándékosan hosszúra nyújtották. Határozottan azt állítják, hogy a király az inquisitio behozatalára irányult terveit elejtette. Vajjon milyen körülményeknek köszönhető az a jóindulatot a maranusok, akik már a legrosszabbra is elkészültek? A véletlennek köszönhető, egy kalandor vakmerőségének, aki a maranusok javára hangolta az ingatag kedélyű királyt.

Egy férfi, aki a messze Keletről jött és akiről nem tudják: csaló volt-e, vagy egy mindent merészeltő rajongó, mélyjárásu mozgalmat keltett akkortájt a zsidóság között és a mozgalom hullámai elcsapódtak a nyugati maranusokhoz is. Dávid, aki származására nézve valószínűleg napkeleti ember volt és hosszú ideig tartózkodott Arábiában és Nubiában, váratlanul igen sajátos szerepben lépett fel Európában és a költészet és valóság eszközeivel megvalósíthatlan reményeket keltett. Azt hirdette magáról, hogy az Arábiában függetlenül élő ó-zsidó Reuben törzsből származik, rangjára nézve herceg, testvére az ott uralkodó József nevű királynak. Ezért nevezte magát *Reubeni Dávidnak*. Lehetséges, hogy az Arábiába bevándorolt zsidók ki tudták erőszakolni függetlenségüket a mohamedán törzsektől, de hogy ezek a zsidók maradékaik lettek volna az egykori Reuben- és Gad-törzseknek és hogy zsidó király alatt éltek, még pedig Dávid király családjából származó alatt, amint Reubeni Dávid beszélt, ez kétségkívül koholt mese volt.

Ez a bolyongásokat szerető, kalandortermészetű ember 1522. december havában elindult Chaibarból, több hónapon át, gyakran mohamedán áruhában, Nubiát járta, ahol — úgy mesélte — a fehér és kék Nilus között az egykori törzsek maradékaira talált. Innen Egyiptomba ment és itt mesélte el legelőször a chaibari hatalmas zsidó törzsről szóló legendáját, ám úgy látszik, nem nagy hitelt adtak a beszédének. Palesztinában, ahol 1523-ban márciustól júniusig tartó-

kodott, szintén nem lelkesedtek a meséjéért, a terveire részére sem talált barátokat és azért Alexandrián keresztül Velencébe utazott (1524 február havában). Ebbe az egykori világvárosba, amely Európa és Ázsia érintkezését közvetítette, már korábban jutott el Palesztinából az ősi zsidó törzsek követének és csodálatos meséinek híre és általános érdeklődést keltett. Az új világrészeknek világcsodájára való felfedezése könnyen-hívővé tette az akkori nemzedéket, amely váratlanul hallott olyan országokról, emberekről, erkölcsökről és dolgokról, akikről és amelyekről a középkori geografia sekélyes állapotában sejtelmük se lehetett. Az akkori emberek el voltak készülve arra, hogy megvalósul a leghihetlenebb is. A középkori fogalmakról behálózott fejek már nem kételkedtek benne, hogy új felfedezések igazolni fogják a legcsodásabb földrajzi meséket is. A keresztények azt remélték, hogy ráakadnak a legendárius János pap birodalmára, ahol az őskeresztények fészke volt. A portugál királyok a világ felfedezése tulajdonképpen kezdeményezői, kutatókat küldtek Ázsiába és Afrikába, hogy ezt a csodaországot felkutassák. A zsidók viszont azt várták, hogy egyszer csak felfedezik Ázsiának valamely zugában az eltűntnek hitt tíz törzset és hogy nyomára fognak akadni a mesészerű Szabbation vagy Szombation folyónak is, amely csak hétköznapokon folyik és szombaton mozdulatlanságba esik és közelében megtalálják Mózes fiait is, akik csorbitatlanul őrizték meg az ősi zsidóságot.

És ime, most Reubeni Dávid személyében Velencébe érkezett az állítólag függetlenségben élő zsidó törzsek követe! Hát nem csoda ez? Az európai zsidók fantáziája volt e kalandor leghivebb szövetségese; ez egyengette meg az útját. A várakozást még jobban felcsigázta utjának állítólagos célja, amit ő csak sejtetett, de amelyet a szolgája közlékenyen boldog-boldogtalannak elfecsegett. Azt mesélték, hogy őt a bátyja, aki háromszázezer válogatott harcossal rendelkezik, ugy szintén Chaibar ország vénei követül küldték az európai fejedelmekhez, magához a pápához is, hogy fegyvert és ágyut eszközöljön ki tőlük olyan célra, hogy megküzdhessen azokkal a mohamedán népekkel, amelyek a vörös tenger innenső és tulsó partján élő zsidó törzsek egyesülését megakadályozzák és ha az egyesülés meglesz, elfoglalják a zsidók részére: Palesztinát.

Reubeni Dávid egyénisége és viselkedése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy meséi hiteltalán találjanak. Az egyénisége is és a modora is idegenszerű, titokzatos és excentrikus volt. Fekete volt, mint a néger, csaknem törpe kicsinységű és feltűnően sovány. A sok böjtölés a

csontjait embervázzá száritotta ki. Emellett bátor volt a vakmerőségig s olyan rideg, hogy minden bizalmaskodást lehetetlenné tett. Csak héberül beszélt, de olyan romlott jargonban, idegen kiejtéssel és grammatikátlanul, hogy jól nem értették sem az ázsiai, sem az európai zsidók. Azt állította magáról, hogy sohasem tanult talmudot s hogy a zsidó irodalmat sem ösmeri. Harcos embernek vallotta magát, aki negyven ellenséget ölt meg egyetlen csatában. Később kitünt, hogy be volt avatva a kabalisztikus rejtelmekbe és csak hazudta a tudatlanságot.

Mikor Velencébe ért, nem zsidóházba szállásolta el magát, hanem annak a hajóskapitánynak a házában vett lakást, aki hozta; a szolgálja azonban reá terelte a zsidók figyelmét, akik aztán meg is látogatták. Egy Mose nevű zsidó festő és egy Macliach (Felice) nevű tekintélyes és gazdag ember, szószólói lettek a hitsorsosaik között, pedig nekik is csak nagy általánosságban jelezte, hogy a zsidóság érdekeit célzó üzenete van a pápához, ennél fogva szerezzenek neki hajót, hogy minél hamarabb Rómába utazhassék. 1524. február havában érkezett Rómába. Szolgálja és tolmácsa kíséretében fehér lovon a pápai udvarba ment, ahol Giulio kardinális több biboros jelenlétében nyomban fogadta. Kelemen pápa is fogadta audiencián. Reubeni ez alkalomból nyújtotta át megbízó levelét.

VII. Kelemen pápa, aki 1523-tól 1534-ig uralkodott, a legnemesebb pápák egyike volt. A Florenci Mediciek törvénytelen ágából származott; jó volt és szelid és az a törekvés lelkesítette, hogy Itáliát függetlenítse a barbároktól, azaz a németektől. Ámde épen olyan időben uralkodott, amikor Európa kifordult a sarkaiból. Egyfelől a Luther által kezdett és óriási lépésekkel előrehaladó reformáció fenyegette veszedelemmel a pápaságot, másfelől az V. Károly által óriási birodalommal egyesített Spanyolország (amihez még Burgundia és Amerika egy része tartozott) oly nagy súlylyal nehezedett Itáliára, hogy csaknem a német császár hűbéres országává degradálta. Ha Kelemen pápa a császárral összekülönbözött, az mindjárt kedvezett a reformációnak; ha kibékült vele, akkor Itália szabadságát fenyegette veszedelem. Ezért aztán erős jelleme dacára örökösen ingadozott és mint kortársainak nagy része, ő is üzte az asztrologiát, hogy konstellációk útján tudja meg, amit az emberi okosság előre meglátni képtelen. Kelemen nem volt fanatikus, egyáltalán inkább világi, mint papi gondolkodású volt s rokonához, X. Leóhoz hasonlított. Mint amaz, ő is kegyes volt a zsidók iránt és megvédelte őket üldözések ellenében.

Franciaország belsejében a kis egyházi államnak, Benaissin grófságnak nagyobb városaiban: Avignonban és Carpentrasban nem csupán a benszülött, de a megtelepedett spanyol-zsidókat is nem csak megtűrték, de rendkívüli szabadságokkal is ellátták. Felszabadultak a súlyos kényszerűség alól, hogy térítő-prédikációkat hallgassanak, amire a régebbi pápák és zsinatok szorították őket. Fel voltak mentve a zsidóruha viselete alól is. A törvény előtt egyenlőek voltak a keresztényekkel. Az egyházi állam zsidóit különös védelme alá vette ez a pápa és egyházi átokkal fenyegette azokat, akik meg akarták bolygatni a békéjüket. A zsidóknak eme rendkívüli pártfogása miatt panaszt is tettek a városok követei s e szabadságok korlátozását sürgették.

Ugy látszik, hogy Reubeni Dávid Kelemen pápának portugál hajóskapitányoktól vagy követektől hozott igazoló levelet. Reubeni Dáviddal Arábiában vagy Nubiában találkozhattak és ezek igazolhatták, hogy ama tájakon csakugyan élnek harcos zsidó törzsek. Talán még többet is igazoltak, talán olyat is, amit a kalandor imponáló leleményessége hitetett el velük. A hitelleveleket a portugál udvarnak küldte el a pápa és amikor ott a hitelességüket megállapították, azzal a tisztelettel és azzal a kitüntetéssel bántak Dáviddal, aminő csak királyi követeket illet meg. Öszvéren járta be Rómát, tiz zsidó és mintegy kétszáz keresztény állandóan kísérte. A pápának, akinek a vállalkozásait a bonyolult állapotok ellentétes áramlatai minden percben veszélyeztették, tetszhetett Reubeni terve; talán a hiuságának is hizelgett a gondolat, hogy zsidó hadsereggel kereszties hadjáratot indíthat a törökök ellen, a szent földről elűzheti a kereszténység legnagyobb ellenségét, aminek révén ismét az ő kezeibe futnának össze Európa hadi ügyének érdekszálai. Még a legkétkelhetőbb zsidók sem zárkózhattak el ama meglepő tény elől, hogy a pápai udvar rendkívül előzékenységgel és tisztelettel bánt el egy zsidóval, s ezért nekik is az volt a meggyőződésük, hogy van valami igaz magja Reubeni beszédjének. A római és idegen zsidók tömegesen keresték fel azt az embert, aki reményteljes jövővel kecsegtette őket. Senora Benvenida Abrabanela, a dús gazdag Abrabanel Sámuel felesége nagy pénzszegeket küldött neki Nápolyból, egy drága lobogót, amelybe behihemzette a tiz parancsolatot és azonkívül pompás ruhákat is.

Mikor aztán a portugál király formális meghívásban kérte Reubenit, hogy látogassa meg udvarát, amaz több mint egy esztendei tartózkodás után elhagyta Rómát és zsidó zászlóval fellobogózott hajón Portugáliába utazott. 1525 november havában érkezett mint egy fejedelem, számos cselédséggel, sok pénzzel és szép himzett zászlójával Almeriába, Joao

király rezidenciájába, ahol kitüntetéssel fogadták. Itt aztán megbeszélték, milyen uton lehetne az arábiai és nubiai zsidó államoknak fegyvert és ágyut küldeni Portugáliából.

Reubeninek Portugáliába való megjelenése megváltoztatta Portugáliában a maranusok ellen való hangulatot és bizonyára ez készítette Joaot arra, hogy a tervezett üldözésről lemondjon. Ilyen messzemenő tervekhez szüksége volt a maranusok támogatására, a tőkésre és tanácsaikra. Ha szövetségre akart lépni egy zsidó királylyal és népével, akkor nem üldöztethette a saját országában a félzsidókat. Azért lohadt le egyszerre az inquisitio iránt való buzgalma.

Elképzelhető, milyen nagy volt a maranusok meglepetése s öröme, mikor látták, hogy egy zsidót nem csak az országba eresztettek be, de még az udvarnál is fogadták s állandó érintkezést tartottak vele. Ütött tehát megváltásuk órája, amely után olyan epedve sóvárogtak. Váratlan segedelem érte őket, szabadulás és gyötrelmekről való menekülés. Megint fellélegzettek. Akár mondotta magát messiási előhírnöknek Reubeni, akár nem, a maranusok annak tartották és számítgatták a napokat és várták annak az időnek az eljövetelét, amikor dicső pompájában mutatja meg nekik az új Jeruzsálemet. Hozzá furakodtak, kezét csókolták és úgy tisztelték, mintha király lett volna.

Az üdvözítő hír Portugáliából eljutott Spanyolországba, az ott lakó és még nyomorultabb viszonyok közt élő maranusokhoz, akik valóságos mámorba beszéltek belé magukat. Ennek a néposztálynak a kedélyállapota amugy is rendkívülivé, excentrikussá és kiszámíthatatlanná vált. Nem lehet változatlan lelkiállapotban nap-nap után elszenvedni kinos lelkigyötrelmeket, olyan ritust gyakorolni, amelyet lelkük mélyén utálnak, titokban és buvóhelyeken követni a zsidó ritust, kitévén magukat a felfedeztetéseknek és annak a veszedelemnek, hogy a legkisebb gyanu alapján az inquisitio börtöneibe vettetnek, kinpadra feszíttetnek s végre máglyára hurcoltatnak. Nem csuda, ha némelyik elvesztette lelke egyensúlyát és agyában megzavarodott. Egy barcelonai maranus, Berab Jakab tanítványa, azt hitte magáról, hogy ő Isten, három személyben, azt jövendölte, hogy meg fog halni, de három nap múlva feltámad. Akik hisznek benne, üdvözülni fognak. A szerencsétlent természetesen kivégezték, erről gondoskodott az inquisitio, ahelyett, hogy mint elmebeteget, valami gyógyintézetbe vitette volna. Az őseik hitéhez szívükben hű maradt maranusoknak a messiási remény, az égi csoda által való megváltás volt az igazi levegőjük. Ebben éltek és sokáig ez tartotta fenn őket.

Mikor hire ment, hogy egy zsidó birodalom követe Portugáliába érkezett, a spanyol új-keresztények tömegesen menekültek Portugáliába, hogy az állítólagos megváltó közelében lehessenek. Dávid, aki szabadon mozoghatott Portugáliában, igen óvatosan viselkedett. Nem élesztette a maranusok reményeit és nem buzdította őket arra, hogy nyíltan vallják a zsidó hitet. Nagyon jól tudta, hogy örvény szélén jár és egy megdölgondolatlan kijelentése, vagy valami ténye, ami az új-keresztények megtérítésére vonatkozik, könnyen életébe kerülhetne. A maranusok tekintete mégis rajta függött. Izgatottabbak voltak, mint valaha és feszülten várták a csodaszerű eseményeket, amiknek szerintük okvetlenül el kellett volna következniök.

NYOLCADIK FEJEZET.

SALOMO MOLCHO KABALISZTIKUS ÉS MESSIÁSI RAJONGÁSA. AZ INQUISITIO BEHOZATALA PORTUGÁLIÁBAN.

Diego Pires — Salomo Molcho rajongása. Összeköttetése Reubeni Dáviddal. Törökországba való kivándorlása. Karo Józseffel való érintkezése és a reá való hatása. Karo maggidja. Molcho messiási reményeket és izgalmakat ébreszt a spanyol és portugál maranusok között. Reubeni visszatér Itáliába. Új előkészületek Portugáliában az inquisitio létesítése végett. Kelemen pápa jóindulata a portugáli maranusok iránt. Az anconai asylum. Molcho Anconában és Rómában; álmódzásai; a pápa és néhány kardinális iránta való rokonszenve. Jöslatai beválnak. Mantin Jakab üldözi. Az ellene való per és Rómából való menekülése. Kelemen megengedi a portugáliai inquisitio felállítását. Kegyetlenkedések a maranusok iránt. A maranusok lépéseket tesznek az inquisitio megszüntetése végett. Molcho meghal a máglyán. Dávid letartóztatása. Molcho iránti rajongás ennek halála után. Aknák és ellenaknák az inquisitio meghiusítása végett. Duarte de Paz. Új intrikák III. Pál alatt. V. Károly és a zsidók. Emanuel da Costa.

A nunciusok pártolják a maranusokat.

(1525—1538.)

Reubeni Dávid megjelenése és a remények, melyeket ébresztett, leginkább egy nemes, tehetséges és szép fiatal emberre hatottak. Diego Pires, (szül. 1501-ben, meghalt vértenuhalállal 1532-ben) aki kedvező körülmények között sok szépet alkotott volna, izzó és költői fantáziájával, áldozata lett az állítólagos chaibari követ szélhámosságainak. Pires ujkereszténynek született, tudományos műveltséget szerzett, értett és beszélt latinul, az akkori idők világnyelvén, királyi hivatalnoká lett a felsőfoku bíróságnak és nagy kegyben állott az udvarnál. Valószínű, hogy már gyermekkorában avatták be a zsidó irodalomba és ismerhette a talmudi irodalmat is, sőt a kabalába is belekóstolhatott valamelyik maranus tanítója révén. Egyebet nem tudhatunk erről a fiatal emberről, aki nemsokára Európában és Ázsiában nagy hírnévre emelkedett.

Mikor Dávid ködös terveivel Portugáliában fellépett, vad álmok és víziók szállták meg Diego Pirest. A messiási rajongás volt álmodásainak az alaphangulata. Felkereste hát Reubenit, hogy megtudja tőle: egyezik-e az ő (Reubeni) küldetése az ő (Molcho) álomlátásaival. Reubeni Dávid azonban hidegen fogadta és állítólag azt mondta volna neki, hogy az ő katonai küldetésének semmi köze a messiási misticizmushoz és hogy ő nem is érti a kabalát. Diego Pires azzal áltatta magát, hogy az állítólagos követ bizonyára azért mutatott iránta olyan visszautasító ridegséget, mert a testén nem viseli még a zsidó szövetséghez való tartozásnak a jelét és haladéktalanul hajtatta végre magán a fájdalmas operációt. Dávid bosszankodott, mikor erről tudomást vett, mert az a veszedelem fenyegette, hogy a király ha megtudja, az ő befolyásának fogja tulajdonítani, hogy egy maranus ilyen visszavonha-

tatlan aktussal pecsételte meg a zsidó vallásra való visszatérését. A circumcizio után Pirest, aki akkor vette fel a Salomo Molcho nevet, ha ugyan már előbb nem viselte, a testi gyöngeség következtében még jobban gyötörték az álomlátások. Ezek a víziók mindig a maranusokra és a messiási megváltásra vonatkoztak. Egyszer különböző számu galambokat látott, amiket hatalmas vadászok lőttek: fehér galambokat (hitükhöz hű maradt zsidók), zöld galambokat (ingadozó maranusokat, akik szivükben rejtették el zsidó hitüket) és fekete galambokat (a zsidó vallástól elidegenedett ujkeresztények). Isten azután angyali hírnököket küldött, akik megölték a vadászokat és a zöld galambok visszanyerték fehérségüket. Azt is beszélte, hogy álmában meglátogatta egy sajátságos mennybéli, szónokoló lény (maggid), ez beszélt vele és azt parancsolta neki, hogy hagyja el Portugáliát és költözzék Törökországba. Reubeni Dávid is ráparancsolta, hogy sietve meneküljön Portugáliából, mert a zsidó hitre való visszatérése neki is okozhat veszedelmeket s még meg-hiusítja a terveit. Ugy látszik, akkor a maranusok különösebb akadályok nélkül hagyhatták el Portugáliát. Arról nincsenek adatok, hogy Diego Pires mely uton jutott el Törökországba.

Ott nagy feltűnést keltett a szép és rajongó kabalista ifju, aki csak most tért vissza a zsidósághoz. Előbb Reubeni Dávid követének adta ki magát, akinek a portugáli és pápai udvarnál történt kegyes fogadtatásáról keleten is terjesztettek csodaszerű híreket, amik izgalomba hozták a fantáziát. Szalonichiben magának foglalta le őt Taytasak József kabalisztikus köre és áhitattal hallgatta visióit és álomlátásait. Pires-Molcho Drinápolyban megtérítette a kabalához a józaneszü Karo Józsefet, aki még gyermekkorában vándorolt ki Spanyolországból s ez ideig csupán talmudikus tudományának gyarapításával foglalkozott. A rajongás ragadós. Molchohoz hasonlóan Karo is beleesett a kabalisztikus rajongásba, neki is volt egy álom-sugója (maggid), aki izléstelenül misztikus bibliai magyarázatokat nyilatkoztatott ki neki és feltárta előtte a jövőndőt. Olyan messzire ment az utánzásban, hogy Molchohoz hasonlóan ő is abban a biztos várakozásban élt, hogy máglyán fog meghalni. „Az Urnak drága égő áldozat“ gyanánt. Hosszabb ideig tartózkodott Palesztinában, leginkább Szafetban, amely mint már említettük, a kabalisták főfészke volt. Molcho rokonszenves egyénisége, tiszta lelkesedése, regényes multja, meglepő jártassága a kabalában, — jöllehet, hogy kereszténynek született, — fölszaporították hiveit, akik lesték misztikus kijelentéseit és hívő hittel fogadták. Gyakran prédikált is és a szavak pezsdülve forrtak ki ajkai közül. Aggastyánok fordultak az ifjuhoz kér-

désekkel, majd azért, hogy egy bibliai verset magyarázzon meg nekik, majd azért, hogy tárja fel előttük a jövőndőt. Szalonichii barátainak unszolására közrebocsájtotta kabalisztikus prédikációinak rövid kivonatát, amiknek az volt a főtartalma, hogy a messiási idő az 5300-ik esztendő (1540) végén okvetlenül elkövetkezik. Rómának kifosztogatása és pusztulása (1527. május 5-én) megerősítette a kabalisztikus rajongókat messiási reményeikben. A német, leginkább lutheránus szoldosok gyors ostrommal vették be az egész föld kincseivel megrakott Rómát, a bűnös katolikus Bábelt és a katolikus császár, V. Károly parancsára úgy bántak vele, mintha ellenséges város volna. A nyers szoldateszka kigunyolta a pápát és a katolikus egyházat és a mig VII. Kelement az angyalvárban ostromolták, hangos diadallal dicsőítették Luther nevét a katholicizmus városában. A messiási apokalyptikus jövőndölések Róma bukását hirdették meg, a messiás eljövetelének előjele gyanánt. És ime, Róma most elbukott. Ázsiában, Törökországban, Magyarországon, Lengyelországban, Németországban a zsidó szívek megteltek messiási reményektől, amelyek Molcho Salomo nevéhez fűződtek s amelyeknek teljesülését tőle várták.

Spanyolországban és Portugáliában még görcsösebben kapaszkodtak a maranusok a messiási megváltás kilátásaiba és Reubeni Dávid személyéhez, akit tudtával, vagy akarata ellenére a messiás előhírnökének néztek. Illuziójuk olyan bátorra tette őket, hogy olyan vakmerő vállalkozásba fogtak, amelyért felfedezésük esetén elháríthatatlanul a halállal lakoltak volna.

Több spanyol maranus, akiket máglyahalálra ítélték, csudálatos módon elmenekült Portugáliába (Campo-Mayor-ba), ahol megtűrték őket. Ezek közül több fiatal ember fegyveres csapatot szervezett, Bujadoz-ba nyomultak, ahonnan előzőleg megszöktek, hogy megszabadítsanak maranus asszonyokat, akik az inquisitio börtöneiben szenvedtek. A vakmerő vállalkozás sikerült, a halálra ítélt szerencsétlen áldozatokat a megriadt város szemeláttára kimentették a börtönökből. Ez az esemény nagy feltűnést keltett a két országban; az ujkeresztények súlyosan meglakoltak érte.

Selaya, bajadozi inquisitor, levélben panaszolta fel a portugál királynak ezt a vakmerőséget és rámutatott ennek az okára is. Egy távoli országból való zsidó annyi reménységre serkentette a maranusokat, hogy volt bátorságuk összegyülekezni a határon, betörni Bajadoz-ba s kiszabadítani a maranus foglyokat. A Campo-Mayorba menekült spanyol ujkeresztények kiszolgáltatását követelte és egyuttal arra is

figyelmeztette a királyt, hogy ne engedje országának maranusait büntetlenül judaizálni. Sajátságos dominikánus logikával igyekezett Selaya a király aggodalmait eloszlatni. Azt mondják, a portugáliai ujkeresztényeket erőszakkal hurcolták a kereszteléshez és azért ez nem is kötelezheti őket. Ámde — úgy okoskodott a bajadozi inquisitor, — hogyan mondható erőszakosnak olyan cselekedet, amely olyan nagy jótéteményhez juttatta őket, minő a kereszténység? De nem is volt az igazi kényszer, mert szabadságukban állott a zsidóknak Manuel király alatt, hogy a Makabeusok elszántságával inkább a halált válasszák, ha olyan leküzdhetetlenül idegenkedtek a kereszténységtől. Ugyanakkor Selaya azt is megírta a portugál királynak, hogy a keleti zsidó (Reubeni Dávid), akit a király kegyekkel halmoz el, valóságos eretnek és eretnekek az ő hivei is, mert hamisul magyarázzák az ótestamentumot. A zsidók között csak egy igazhitű szekta van: a karaiták szektája, amely szó szerint értelmezi a bibliát. A portugáliai maranusok tehát akár így, akár úgy, akár a kereszténység kebelében mint apostaták, akár a zsidóság keretében mint eretnekek máglyahalálra ítélendők. A bajadozi maranus asszonyok erőszakos kiszabadítása miatt a spanyol királyné is tett panaszt Joao királynál és még maga Károly császár is komoly intéseket küldött neki miatta.

Ezek az események, amikhez hozzájárult még a gouveai maranusok ellen egy Mária-kép meggyalázása miatt tett feljelentés, továbbá a polgárok heves követelése, hogy a képgyalázók szigorú büntetéssel sújtassanak, megint felelevenítették a királynak azt a régi tervét, hogy szervezi az inquitios bíróságot.

Reubeni Dávid csak rövid ideig örülhetett a király kegyének. III. Juao eleinte rendkívül kegyesen fogadta, gyakran jelenhetett meg audiencián, amikor egy arab és portugáli tolmács közvetítette a tárgyalásokat és azt a határozott ígéretet kapta, hogy nyolc hajót és 4000 fegyvert bocsájtanak a rendelkezésére, hogy bátyját, az állítólagos chajbári királyt az arabok és törökök ellen szervezett hadjáratra felszereltesse. A király azonban lassanként kijózanodott. Miguel de Silvát, aki Reubeni Dávid római tartózkodása idejében Rómában, a pápai udvarnál a portugáli udvar követe volt és aki az állítólagos zsidó herceget már akkor is kalandornak tartotta, állásából visszahívták, otthon aztán minden lehető elkövetett, hogy a többi tanácsos ellenére, akiket Dávid vakmerő fellépése megtévesztett, Reubenit a király kegyeiből kitorja. Azok a hódolások, amikkel a maranusok nyilvánosan és tüntetően elhalmozták, amugy is bizalmatlanságot keltettek ellene. Miguel de Silva, akire

a portugál inquisitio megtervezését bizták, rámutatott arra, hogy maga a király erősíti meg a maranusokat hitetlenségükben, vagy a zsidósághoz való ragaszkodásukban, mikor az állítólagos zsidó herceget kegyei-vel elhalmozza. Mindezekhez hozzájárult még Diego Pires, királyi hivatalnok körülméletlése és szökése is. Ez az esemény nagy kedvetlenséget okozott az udvarnál, a királynak pláne besugták, hogy Reubeni buzdította erre a lépésre.

Igy aztán egyszerre azt az utasítást kapta Reubeni, hogy távozzék Portugáliából, ahol körülbelül egy esztendeig tartózkodott s ahol kitüntetésekkel halmozták el. Csupán két hónapi időt engedtek neki, hogy ügyeit rendezze és szerezhessen hajót, amelyen elvitorlázhat. Ő azonban, mintha bele akart volna kapaszkodni az országba, vagy mintha remélte volna, hogy a király hangulata megváltozik, négy hónapig maradt még és szinte erőszakkal kellett az országból eltávolítani. A hajót, melyen ő és kísérete utazott, spanyol partra sodorta a vihar; Dávid Spanyolországban fogságba került és már úgy volt, hogy az inquisitio elé állítják. Ámde Károly császár visszaadta neki a szabadságot és így Reubeni Dávid Avignonba, pápai területre mehetett. Amint Joao király Reubenivel szakított, megszűnt a maranusok kimélésének oka is. A dominikánusok és néhányan az ország nagyjai közül mindjobban szorították az ingadozó királyt, hogy állítsa fel az inquisitiot. A döntést Henrique, Ceuta püspöke, egykori franciskánus idézte elő.

Ennek a fanatikus papnak az egyházmegyéjében négy ujkeresztény a judaizálás gyanújába keveredett és ugyancsak kurtán bánt el velük. Anélkül, hogy sokat törődött volna azzal: jóváhagyta-e a pápa az inquisitórius bíróságot és törvényesen életbeléptette-e a király vagy sem, máglyát rakatott és szabályszerű kihallgatás nélkül elégettette a vádlottakat (1530 körül). A nép örömrivalgások között tüntetett a püspök mellett s bikaviadalokkal ünnepelte meg az ujkeresztények meggyilkoltatását. A püspök nemhogy titokban tartotta volna embertelen eljárását, de még dicsekedett vele s figyelmeztette a királyt, hogy végre lásson már komoiyan az eretnek és istenkáromló ujkeresztények megfenyítéséhez. Erre aztán elhatározta magát Joao király és vizsgáló-bizottság létesítéséről tett javaslatot Kelemen pápának.

Voltak azonban papok még a régi időből, akiknek volt bátorságuk, hogy tiltakozzanak a tervezett becstelenség ellen. Különösen Fernando Coutinho, algarviai püspök és Diego Pinheiro, funchali püspök ellenezték az inquisitio meghonosítását. Megérdemlik, hogy a nevüket tisztelő emlékezetben tartsa meg az utókor. Ők szemtanúi voltak annak,

milyen embertelen kegyetlenséggel hurcolták Manuel király alatt a zsidókat a keresztelõmence elé. Pinheiro nyolcvanéves aggastyán volt már akkor. És õ és elvtársai semmiképen sem ismerhették el ezeket az erõszakosan megkeresztelteteket igazi keresztényeknek. Sem akkor nem ismerték el keresztényi mivoltukat, mikor arról volt szó, hogy eretnekesség miatt megfenyítettessenek, sem akkor, amikor birói hivatalokat és lelkészi javadalmakat adtak nekik. Valahányszor az õ püspöki székük elõtt eretnekesség miatt vádat emeltek ujkeresztények ellen, õk mindannyiszor felmentették õket és ezt az elvi felfogásukat nyíltan hangoztatták úgy a király, mint tanácsosai elõtt. Coutinho, aki a fiatal papok hamis buzgóságát állandóan korholta, arra emlékeztette a királyt, hogy maga VII. Kelemen pápa engedte meg nem régen néhány maranusnak, hogy Rómában nyíltan vallhassák a zsidó hitüket.

Ez a pápa ugyanis, aki át volt hatva attól a tudattól, hogy igazságtalanul bánnak az ujkeresztényekkel, a biboros kollégium beleegyezésével azilimot nyitott nekik Anconában és megengedte, hogy bántatlanul térhessenek vissza a zsidó hitre. Florenzben és Velencében is bátran élhettek mint zsidók. Sõt maga a pápai konszisztórium is oda nyilatkozott, hogy a portugál maranusok zsidóknak tekintendõk. Neki az a véleménye — így nyilatkozott Coutinho — hogy az ujkeresztények helyett, akiket a keresztény szentségek mellõzésével vádolnak meg, inkább a tanukat fenyítsék meg, mert hamis tanuságot tesznek. Csak szeretetteljes bánással szabad az ujkeresztényeket a keresztény vallásra bírni. Végre arra határozta el magát Joao király, hogy a kérdést a pápa elé terjeszti, aki abban az esetben, ha az inquisitio meghonosítását jóvá hagyná, a maranusoknak adott szava alól is felmentheti. Bras Neto, a római udvarnál akreditált portugáliai követ, utasítást kapott, hogy az erre vonatkozó bullát a pápától eszközölje ki. Csakhogy amit Spanyolország részére olyan könnyen engedélyeztek, az sok fáradságába került a portugál királynak és végül, mikor már megkapta, nem nagyon örülhetett neki.

Ennek a robogó keréknek a küllõit ugyanis gyõnge kézzel ragadta meg Diego Pires, a szeretetreméltó kabalista rajongó. A keleti országból Itáliába ment, hogy teljesítse azt a messiási küldetést, amelyet magában érzett, vagy amelyet reá hazudtak. Fejedelmektõl való félelem nélkül nyíltan akarta a kereszténység fõvárosaiban meghirdetni a közeli megváltást. Anoncába, ahová 1524. végén érkezett, — állítása szerint — néhány rosszakaratu ember megtámadta. Ezek valószínűleg józan gondolkodásu férfiak voltak, akik hirt vettek keleti szereplésérõl és attól

féltek, hogy az ő szenvedélyes martir-sóvárgása új szenvedést háríthat a zsidóságra és azért feljelentették az anconai püspöknél, hogy újkeresztény létére visszatért a zsidó hitre. Az egyházfejedelem maga elé idézte és felelősségre vonta. Molcho félelem nélkül bevallotta, hogy előnyt adott a zsidóságnak, mert erre utalta a bölcsesség. A püspök szabadon bocsátotta, mert olyan maranusnak tekintette, aki a pápától és a kardinálisoktól engedélyt nyert vallásának szabad gyakorlására. Molcho rövid ideig még Anconában maradt, sokan jártak el a prédikációhoz, még keresztény papok és előkelőségek is elmentek meghallgatni őt a zsinagógába. Nyilvános disputációt is tartott egy preláttal, ezzel azonban, úgy látszik, kockára tette bátorságos állapotát, aminek következtében I. Francesio Mária Della Ruvere, torinói herceggel, aki a zsidók letelepedésétől országának fellendülését remélte, Pesaroba ment. De sokáig ott sem nyughatott, égett a türelmetlen vágytól, hogy Rómába térjen s hogy ott a messiás eljövetelét előkészíttesse. Molchonak azonban nem volt tiszta tudata arról, hogy mit is kezdjen tulajdonképen. Mennyei megihletést várt tehát, amire bizton számított. Egy álomlátás következtében Pesaróban hagyta a cselédséget, maga pedig lóháton Rómába ment. Mikor meglátta az örök fővárost, amelyet Lutherhez hasonlóan, az antikrisztus székhelyéül tartott, kiáradtak lelkéből az érzelmei és áhitatos imát mondott, amelyben bűnbocsánatért és Izrael megváltásáért könyörgött. És ekkor — azt beszélte — egy szózatot hallott, amely megszakitotta az imadságát és amely bibliai versekkel jövendölte: „Edom (Róma) Izrael öröke léssen; ingadozni fog az ő lába, de Izrael kiküzdí a diadalát.“ Ilyen hangulatban lépte át estefelé Róma kapuját, keresztény szállásra ment, ahol azt mondta, hogy a szeretőjét keresi, de szeretné, ha felismerhetlenné tehetné magát és arra kérte a gazdáját, hogy szerezzen neki álruhát. Lovát, ruháját szállásán hagyta, rongyokba öltözködött, arcát bekormozta, lábait piszkos rongyokba pólyázta és a Tiberis hidján, a pápa palotájával szemben a koldusok közé ült. Ez lett volna az ő messiási kiruházkodása, mert egy legenda szerint a messiás Rómában tartózkodnék, a rühesek és rongyosak között, hogy onnan induljon diadalmas útjára. Harminc napig élte a portugáli rajongó ezt a koldus életet, húst nem evett, bort nem ivott, megelégedett a leginségesebb élelemmel és várta a profétikus extázist.

Testi erejének eme elcsigázottságában és lelkének eme exaltációjában Molcho mély álomba merült s zavaros képet látott, amely azért sajátságos, mert az egyik része a szó szoros értelmében beteljesült. Egy öreg ember jelent meg álmában, akivel állítása szerint már több-

szőr érintkezett exaltált állapotában. Az aggastyán a szent földre vitte s ott látott két hegyet és hófehér ruhába öltözött lényeket, amelyek közül az egyik egy tekercest tartott a kezében. Ebben a tekercsben meg volt írva Róma sorsa, de ezt nem árulhatja el, mert megtiltották. Azután megint azt érezte, mintha vissza vitték volna a Tiberis hidja mellé, itt két különböző nagyságu madarat látott, melyek színre sem hasonlítottak egymáshoz. Az aggastyán azt mondta, hogy az egyik madár azt jelenti, hogy özönvíz fogja elborítani Rómát s az egyik nyugoti országot és földrengés fogja megreszkettetni szülőföldjét: Portugáliát. A kisebbik madár azt jelenti, hogy az özönvíz nem lesz általános. Az özönvíz után két aranyfarkú üstökös fog megjelenni az égen és ezek Róma felett maradnak néhány napig. Az egyik üstökös Istennek a bűnös Babel fölötti haragját jelenti, a másik kegyelmet jósol Izrael iránt. Az aggastyán még a következőt jövendölte meg Molchonak ebben a saját-ságos álomban: a hitsorsosai üldözni fogják. Hét hónap elmúltával, mikor Molcho eléri harmincadik esztendejét, magasabb grádusba jut, bizzsíz ruhát fog ölteni, mert önként szánta magát halálra. Ekkor aztán vissza fog térti Rómába, de az özönvíz előtt távozik belőle. És akkor megszállja a messiás királyt a szentlélek, a bölcsesség és a belátás szelleme, a holtak feltámadnak poraikból és Isten dicsőséggel árasztja el az ő népét.

Elgyöngítve a sok önkinzástól és zavaros álomlátásoktól, fáradtan vonszolta magát Molcho másnap szállására, kipihente magát, levetette koldus rongyait és a szabadba ment (1530. február havában), hogy zsidókkal találkozzék. Minthogy Rómában teljesen ismeretlen volt és hogy ellenségeinek árulkodásait kikerülje, a Pesaroban visszamaradt Molcho Salomo követének adta ki magát. De mégis felismerték és mint lázító maranust, feljelentették az inquisitiónál. Ám a pápával és néhány kardinálissal ekkor már érintkezésben volt s megjövendölte neki a fenyegető özönvizet. Kelemen pápa, aki néhány év óta sokszor ivott a szenvedések billikomából és sok megalázást szenvedett el, többet, mint ő előtte akármelyik pápa, aki kénytelen volt halálos ellenségét Bolognában Olaszország királyává és római császárrá koronázni (1530. február 22—24), akinek Franciaországgal és Angolországgal való összeesküvése és összeszövetkezése elhibázottaknak bizonyultak, könnyen hajlandó volt álmokat és víziókat komolyaknak venni. Lehet, hogy a pápa és Molcho között más ismeretlen vonatkozások is voltak, amelyek következtében az meglepő kegyességgel viseltetett a zsidó prozelita iránt. Szabad bejárása volt a pápánál és néhány

zsidó-barát kardinálisnál, különösen Viterboi Egidionál, a héber nyelv rajongójánál, aki Elia Levita pártfogója, Reuchlin és a humanisták támogatója volt. Ugy szintén eljárhatott Geronimo de Ghinucci kardinálishoz is, aki később pápának választott. Jó indulattal volt irányában Lorenzo Pucci kardinális, a pápai kuria főalamiznása is, aki Reuchlint pártfogolta a dominikánusokkal szemben. Amíg tehát a pápai rendőrség Róma kapui előtt Molcho után leselkedett, ez besurrant a városba, a pápához sietett és egy brévet nyert tőle, amely bántalmak ellenében megvédelmezte.

A pápai bréve birtokában titokban (talán május havában) visszavert Rómába és egy vasárnap este prédikált a főszinagógában. Hívei nagyon megszapordtak; hallgatóit valósággal elragadta, anélkül azonban, hogy lefegyverezhette volna ellenfeleit. Pires Molcho, a zsidó Savonarola, mikor álomlátásait említette, az igazságérzet lecafolyhatatlan erejével beszélt és a portugál királynak is megüzente Bras Neto követ által, hogy földrengés fenyegeti országát, jó lesz, ha védelemről gondoskodik. Molcho annyira meg volt győződve az özönvíz eljöveteléről, hogy amikor az ideje elkövetkezett volna, Velencébe ment s ott új kabalisztikus magyarázatait nyomda alá rendezte. Molcho itt ismét találkozott Reubeni Dáviddal, aki közben Avignonból Itáliába érkezett. Meglepetten nézték egymást és mind a ketten csudatettet vártak egymástól. Mindegyik azt várta, hogy a másik magasztosítsa fel a dicsőséges küldetésre. Zavarban volt mind a kettő. Molcho csak most ismerte fel megcsodált mesterének szélhámosságait. Már nem hitte neki, hogy tudatlan és meg volt győződve, hogy Reubeni csak azért tetteti magát tudatlannak, hogy az embereket megtévessze. Ha arab herceg volt, akkor nem is tudhatott talmudot s kabalisztikus tudománya sem lehetett. Molcho vissza is vonta régebbi kijelentését, amelyekkel Reubeni Dávid követének adta ki magát. „Be akarom vallani az igazságot az ég és a föld teremtője előtt: körülmetéltetésem és hazám megtagadása nem ember (Reubeni) szavára, hanem Isten különös parancsára történt.“ Molcho mindazonáltal még ezután is alárendelte magát Reubeninak. Kitünt most, hogy Molcho egy megcsalott és félrevezetett rajongó, Reubeni Dávid ellenben kalandor volt, aki szélhámos szemfényvesztéssel dolgozott.

Mikor az a kísérlete, hogy a portugáliai királyt és V. Károlyt chiméritikus terveinek megnyerje, nem sikerült, Velencébe utazott, hogy terveinek megnyerje a republikát, amely még mindig uralkodott a keleti országok felett és azokkal állandó összeköttetésben volt. Csu-

dálatosképpen itt is kedvezően fogadták. Egy gróf palotájában lakott s a velencei szenátus egy tudós geográfust küldött hozzá, hogy megtudakolja tőle a kelet meghódítására vonatkozó terveit, végrehajtásuk módját és eszközeit.

Higgadt gondolkodású zsidók azonban, akik magukat és a zsidóságot féltették, üldözték mind a kettőt. Molcho ezenkívül ellenségévé tette Mantin Jakabot, a nagytudású, de tulságosan lelkiismeretes orvost. Ez vitában állott egy másik orvossal, Chalfon Elia Menachem-mal, akinek inkább talmudikus műveltsége volt. Molcho ki akarta békíteni őket, Mantint azonban nem lehetett békülésre hajlítani, s gyűlöletét átszármasztotta Molchora is, bevádolta a velencei hatóságnál és varázslásnak bélyegezte jövődöléseit. Velencei zsidók, kik tartottak bekövetkezhető üldözésektől, meg is mérgezték Molcho, amitől súlyos betegségbe esett.

A megijósolt árvíz azonban tényleg bekövetkezett, tengerré változtatta Rómát és nagy pusztításokat tett benne. A zsidó lakosságból az árvízben csodálatosképpen csak egy öreg asszony pusztult el. És ahogy álmában előre látta, az árvíz a nyugoti országokat is sújtotta. Flandria november havában Róma sorsára jutott. Egy tüzfarku, ragyogó üstökös is megjelent, úgy, hogy olyannak látszott az égboltozat, mintha meg akarna hasadozni. Portugáliában háromszor rengett meg a föld és a földrengés Lisszabonban romba döntött temérdek házat és a romok alá temetelen embert temetett el (1531. július 26-án). Kevésen mult, hogy Santaremban a maranusok a felizgult fanatikus áldozatai lettek. Az elvakult és fellázított lakosság a földrengésben Isten büntetését látta, mert tűrte az új-keresztényeket s ostrom alá akarta venni a házaikat. Gil Vicente költőnek azonban tréfás és komoly beszéddel sikerült a tömeget ettől a szándékától eltéríteni.

Az árvíz után Molcho visszatért Rómába. Ugy tisztelték itt, mint a prófétát. A pápa, akinek előre megjósolta a katasztrófát, valósággal elkényeztette, tiszteletadásokkal formálisan elhalmozta. Bras Neto portugáliai követ azt mondta neki: ha a portugál király tudná, hogy Molcho ennyire Istennek tetsző, jövődöbe látó férfit, akkor bizonyára megengedte volna neki a Portugáliában való lakhatást. Épen ekkortájt kapott a követ utasítást uralkodójától, hogy nagy titokban eszközölje ki a pápai széktől a maranusok ellen irányuló inquisitio meghonosítását Portugáliában.

Nagyon alkalmatlan időpontot választottak erre. A dolgot döntés végett Lorenzo Pucci bíboros főalamizsnás elé terjesztették. Ámde a

biboros, valamint a pápa és Molcho nyíltan mondta meg a portugál követnek: a portugál király, akárcsak a spanyol király, inkább a maranusok vagyonára törekszik, mint a vallás tisztaságának a helyreállítására. Inkább engedje meg nekik, hogy szabadon élhessenek törvényeik szerint és csak azokat büntesse meg, akik önként tértek át a kereszténységre és azután ismét a zsidósághoz tértek vissza. Bras Neto egyelőre semmit sem tudott kieszközölni. Valósággal félt Molcho-nak a pápára való befolyásától s titokban kellett dolgoznia, hogy meg ne tudják a hazájabeli maranusok s ne küldjenek pénzt Molcho-nak, hogy a pápa környezetét még jobban megnyerhesse az inquisitio ellen való állásfoglalásra.

Közben Molchot makacsul üldözték a saját hitfelei, leginkább pedig Mantin Jakab. Ez a bosszuálló ember Velenczéből Rómába költözött csupán abból a célból, hogy Molchot, akit ok nélkül gyűlölt, megronthassa. Formálisan felelősségre vonta a portugál követet, miért türi, hogy egy egykori portugál keresztény, aki a kereszténység ellen prédikál, szabadon mozoghasson Rómában. A követ nem hallgatott rá, így hát ugyanezzel a váddal magához az inquisitiohoz fordult, tanukat hozott Portugáliából, ezzel azután keresztülvitte, hogy a kongregáció a vádlottat maga elé idézte. Molcho megjelent és az inquisitiónak bemutatta a pápától kapott szabadságlevelét. Azt hitte, hogy e levél erejénél fogva bántatlan marad. A bírák azonban kitépték a levelet a kezéből, a pápához siettek s azt bizonyították előtte, hogy helytelenül cselekszik, mikor olyan embert védelmez, aki a kereszténységet kigunyolja. Kelemen erre azt válaszolta, hogy szüksége van Molchora, aki titkos terveinek az eszköze és azt óhajtja, hogy ne zaklassák. Mikor az inquisitio ennek következtében a vádat elejtette, Mantin új vádakot emelt ellene. Molcho néhány évvel ezelőtt Monasztirból levelet írt Taytasak Józsefhez, amelyben említést tesz eddigi életéről és a zsidó hitre való visszatéréséről. Mantin megszerezte ezt a levelet, lefordította latinra és a bíróság elé terjesztette. Minthogy Molcho ebben a levelében tényleg gyalázta Edómt (Rómát) és magáról a kereszténységről is csufolódo hangon nyilatkozott, az inquisitio kénytelen volt komolyan venni a vádat és maga Kelemen pápa sem ellenezte többé Molcho vád alá helyezését. A kongregáció megindította Molcho ellen a pert és röviden tűzhalálra ítélte. A máglya lobogó tüze körül nagy sokadalom gyűlt; elővezették a vezeklők csuhájába burkolt elítéltet és teketória nélkül a tűzbe dobták. Az aktus után az egyik bíró jelentette a pápának, hogy a bűnös halálával a vallásos szertartás befejezést nyert. Mily nagy volt

azonban a bíró és a kivégzés szemtanuinak a meglepetése, mikor Molchot élve találták a pápa lakosztályában. Hir szerint ugyanis Kelemen pápa, hogy védencének életét megmentse, mást bujtatott a vezeklő csuhába és azt dobták a tűzbe, míg Molcho a pápa termeiben rejtőzködött. Állítólag maga a pápa vallotta meg ezt a megdöbbenet bírónak és hallgatást parancsolt rá, hogy a zsidók és keresztények között uj lobbot ne vessen az izgalom. Molcho meg volt mentve, de nem maradhatott Rómában, ezt maga is belátta és kérte a pápát, hogy bocsássa el. Éjnek idején (1531. február vagy március havában) elhagyta Rómát a pápa egyik hü cselédje kíséretében. Hová ment, azt nem lehet megállapítani, talán Bolognába, ahol többször tartott nyilvános prédikációt.

Mindezeket az eseményeket maga Molcho írja meg a szent földön élt barátainak és e hírek hitelét megerősítette a római hitközség előjárójának bizonyágtételével és ama személyek vallomásával, akiknek a levelét átadta. Ez események igazságában tehát nem lehet kételkedni. Levelében még azt is megírta, hogy sokkal több üldözést és zaklatást szenvedett el a zsidók részéről, mint amennyiről írásaiban megemlékszik, ellenségei nevét és cselekedeteit azonban kiméleletről elhallgatja. Várja az időt, mikor csodákat teszen vele az isten, mert épen most érkezett el a kegyelem és szeretet ideje.

Molchonak Rómából való távozása után, különösen pedig Molchot és a maranusokat pártoló Lorenzo Pucci kardinálisnak 1531. augusztus havában bekövetkezett halála után megváltozott a maranusok iránt való hangulat. A portugál király Luiz Alfonzo személyében más közvetítőt küldött a szentszékhez és ennek sikerült a pápától, akit Károly császár és az új főpenitenciás, az előbbinek unokaöccse, Antonio Pucci szorongattak, az inquisitio felállítására oly rég óta kért bullát kieszközölni, (1531. december 17-én), jóllehet, Viternoi Egidio és Geronimo de Chinucci kardinálisok ellene nyilatkoztak. Mintha ez a szabadlelkű pápa szégyelte volna üldöztetni egykori védenceit, a lutheránusok mellé sorozta őket. Gondja volt azonban reá, hogy ne a hitbuzgóságukban dühöngő dominikánusok vehessenek hatalmat a maranusokon. A király jóindulatu gyóntatója, Diego de Silva, franciskánus neveztetett ki portugáliai főinquizitornak. Három véstörvényszéket állítottak fel: Lisszabonban, Evorában és Coimbrában és ezek a Torquemada által megállapított és utódai által „megjavított“ szabályzatot vették irányadóul. A portugál maranusok még rosszabb sorba kerültek, mikor a király és a grandok jóindulatát elvesztették. A nép az régen gyűlölte őket, annyira, hogy még ugynevezett jobb keresztények is utánuk kémkedtek,

csak hogy feljelenthessék őket, míg Spanyolországban nem akadtak önkéntes kémek a polgárok között, hanem a fizetés ellenében kellett alkalmazni ilyeneket.

Mikor az inquisitio megkezdte átkos munkáját, a maranusok közül igen sokan természetesen a kivándorlásra gondoltak. Ámde nagyon bajos volt a menekülés. Ép úgy jártak, mint őseik Egyiptomból való kivándorlásuk idején. Mögöttük az ellenség, előttük a tenger veszélyeivel és borzalmaival. 1532. június 14-én kibocsátottak egy törvényt, amely a maranusokat szigorúan eltiltotta a kivándorlástól. Halálbüntetés terhe alatt megtiltották a hajóskapitányoknak, hogy maranusokat elszállítsanak, a keresztényeknek pedig meghagyták, hogy ujkeresztényektől ingatlanoikat ne vásároljanak. A maranusok nem küldhették vagyonukat a külföldre és váltót sem vehettek senkitől. Mindazonáltal sokan készülődtek a kivándorlásra, „menekülvén az országból, melyet megfertőzött a mérges kigyó (az inquisitio). Ámde mielőtt még az országot elhagyhatták volna, asszonyostul, gyermekestül elfogták, sötét börtönökbe vetették őket, innen aztán máglyára hurcoltattak. Mások el sem érhatték a menekülésükre váró járművet és a tenger hullámaiban pusztultak el. Ismét másokat kihurcoltak a legítkosabb rejtékhelyekből és a lobogó lángok közé vetették. Akik a vérszomjas állatok karjai közül mégis megmenekültek, nem igen találtak könnyebbséget az idegen országokban. Flandriában, Franciaországban, Angolországban rosszul fogadták őket. E gyötrelmek közepette sokan elvesztették a vagyonukat és az életüket is. Azok, akik Németországot elérhették, elpusztultak a nagy nyomorban, hátrahagyván várandós asszonyokat, akik az elhagyott hideg utcákon szülték meg gyermekeiket és ahol a szenvedések minden fajtáján estek át a szegények.“ Így írja le a portugál inquisitio működését Sámuel Usque, a költő.

És mintha ez a szenvedés még nem volna elég, szivtelen üldözőjük támadt a maranusoknak Itáliában. Giovanni della Foya a milánói határon megleste a menekülőket és elrabolta ingó-bingójukat. Minthogy annyira nem terjedt a hatalma, hogy kivégeztesse őket, elvette tőlük az utolsó rongyukat is, gyöngye asszonyokat és megtört aggokat ezerféleképp megkinoztatott, hogy elárulják, miféle értéktárgyakat hoztak magukkal és jönnek-e utánuk más menekülők is, hogy ezeket megvárhassa a határon és megrabolhassa őket. Mikor áldozatait mindenükből kifosztotta, a legvégső kétségbeesésben egyszerűen az országuton hagyta őket. Ha megmenekültek tehát a „mérges kigyó“-tól, még kegyetlenebb ellenségek karmai közé jutottak. Mindez azonban nem állította meg a

maranusok kivándorlását, legfeljebb csak arra ösztönözte őket, hogy nagyobb óvatossággal járjanak el. Más választásuk úgy sem volt. Hiába hivatkoztak az igazságra, az emberiességre, pecsétes kiváltságaikra, a királyi kabinetben nem hallgattak rájuk.

A Rómába menekült maranusok keserves panaszokkal járultak Kelemen pápa elé; közölték, milyen embertelenül üldözi őket és testvéreiket az inquisitio és azt bizonyították, hogy azt a bullát, amelylyel az inquisitio létesítését megengedte, furfanggal csalta ki tőle a portugál király, mert a pápai konzisztóriummal nem ismertette az igazságnak megfelelően a portugáli állapotokat. Amiatt is panaszkodtak, hogy az egyenjoguságnak dacára sem engedik meg nekik a kivándorlást. Kelemen pápa, aki ugyanis bánta, hogy engedvén a külső nyomásnak, a bullát kibocsátotta, meghallgatta a panaszt és azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a bullát hatályon kívül helyezi, annál is inkább, mert jól tudta, hogy Portugáliában ugyanis csak Spanyolországnak és esküdt ellenségének, V. Károlynak sürgetésére létesítették az inquisitót, hogy még erősebben alapoztassa meg Portugáliának tőle való függését.

Ebben az időben Molcho Salomo és Reubeni — aki intelmet kapott, hogy Velencét hagyja el — ismét megkezdték misztikus működésüket és azt a kalandor tervet eszelték ki, hogy a császárhoz mennek Regensburgba, ahol éppen akkor tartotta üléseit a birodalmi gyűlés. Vajjon milyen céljuk lehetett a rajongóknak és a szélhámosoknak, akik erre a feladatra szövetkeztek? Vajjon a maranusok érdekében igyekeztek-e a császárhoz, helyesebben azért-e, hogy rábirják a császárt, hogy a spanyol és portugáli maranusok segítségével és az állítólagos arab zsidó király támogatásával harcot indítson a törökök ellen? Lobogó zászlóval, amelybe behímeztek a Makabeusok jelmondását, Bolognából Regensburgba utaztak, a császár tartózkodási helyére. Itt találkoztak Roszheimi Joselinnel, aki fáradhatatlan igyekezetében, hogy hit-sorsosairól az újabb veszedelmeket elhárítsa, Károly császár udvaránál járt.

Jóllehet, hogy mind a kettő, Molcho és Joselin egy törzshöz tartozott és bár egyformán lelkesedtek fajuk üdveért és készek voltak ezért martirhalált is elszenvetni, mégis élesen domborodott ki a köztük való ellentét. Pires Molchot nem lehetett megismerni a külsejéről; a nyugati emberek viseletében járt, beszélte az akkori világnyelvet és a megálmódott küldetés előhírnöke gyanánt büszkén hordta a fejét. Joselin ellenben a zsidók ruháját viselte, a meggyalázó zsidójelvényel, csupán németül beszélt elszászi dialektussal és ha valaminek a keresztülvite-

lében fáradozott, alázatos volt és hajlongó. Amazt magasröptű tervek lelkesítették, Izrael messiási megváltása, míg emez józanul, csupán a pillanatnyi helyzettel számolt és csak azon fáradozott, hogy elérhesse az elérhető. Alázatos, okos fellépésével városokat mentett meg a zsidógyűlölet pusztításaitól.

A vad parasztháboru idején, mikor a földesurak és a patriciusok csaknem úgy elnyomták jobbágyaikat és a céhekhez nem tartozó munkásokat, mint a zsidókat s mikor aztán ezek, Luther által hirdetett evangéliumi szabadságban bizakodva, Elzászban, déli Németországban, Frankhonban és Thüringiában zsarnokaik jármát lerázni igyekeztek: a zsidók két tűz közé kerültek. Egyfelől azzal vádolták őket a nemesek és az előkelő városok, hogy pénzzel támogatják és izgatják a parasztságot, másfelől meg megtámadta őket a parasztság, mert a nemesek és a gazdagok segítőit látta bennök. Nem igen valószínű, hogy a zsidók támogatták volna a lovagokat, akik esküdt ellenségeik voltak. Egy akkori német példaszó azt mondja: „Zsidó és nemes nem férnek meg egymás mellett.“ Bizonyos, hogy mindenki ellenük dolgozott. Baltazar Hubmayer, a fanatikus pap, aki a zsidóknak Regensburgból való kiűzetését kezdeményezte, volt a schwarzwaldi paraszttábor tanácsadója és valószínűleg ő szerkesztette meg a tizenkét pontot, amelyek a parasztok követelését tartalmazták. A katholicismustól való elszakadása után nem lett se szelidebb, se emberségesebb, sőt mint az ujrakeresztelők hive még fanatikusabb lett. Valószínű, hogy ő lázította a parasztokat a zsidók ellen. A rajnai megyék parasztpártja azt követelte, hogy zsidó ezen a vidéken se ne lakhasson, se ne tanyázhasson. Némely országgrészben már tettelegesen is megtámadták a zsidókat. Azokon a vidékeken, ahol az elnyomók is elnyomattak, egymást pusztították, a zsidók mind egy szálig elvesztek volna, ha Joselin némi segítséget nem hoz nekik. Ugyszólván az oroslánbarlangba hatolt. Felkereste az elzászi vezéreket: Hans von der Matten-t, Erasmus Gerbert, Rossheimi Georgot és másokat, akik Rossheim közelében az altdorfi kolostor mellett táboroztak és pénzével meg fellépésével annyira megnyerte őket, hogy megígérték, hogy Elzászban zaklatás nélkül élhetnek a zsidók. Kieszközölt tőlük azonkívül a többi csapathoz szóló levelet azzal a kérelemmel, hogy a zsidókat ne bántsák és zsidó utasok részére kiséretet adjanak.

Az elzászi vezérek heroldokkal hirdették ki, hogy zsidót bántalmazni senki se merészkedjék. Fáradhatlan buzgósággal sikerült Joselinnek pusztulástól és kirabolatástól megmentenie Rossheimot, a maga és családja lakóhelyét. A vezérektől megtudta, hogy a parasztok másnapra

a város megtámadását tervezik. Késő éjjel hazaérkezvén, felköltötte a polgármestert, rábeszélte, hogy sürgősen siessen a csapat elé és pénzzel meg a megadás ígéretével csillapítsa le a lázadókat. Ámde az egyik tanácsnok reszketett a félelemtől, a polgármester pedig csak úgy volt hajlandó a parasztáborba menni, ha Joselin elkiséri. Joselin félelem nélkül csatlakozott a polgármesterhez. A parasztek vezérei kérelmek és pénzajándékok ellenében kiméletet ígértek. Mikor visszatértek, a polgármester még utközben megköszönte a zsidó szolgálatát, mondván: „Te és gyermekeid élvezni fogják jótéteményed gyümölcsét.“ Ámde a városatyák másként gondolkoztak és másként fizettek Joseiin áldozatkész-ségéért.

Két hazug váddal került ezután szembe a zsidóság. És hogy Németországban pusztulását nem okozta, főképen Joselin érdeme. Szulejman szultán a reformáció következtében a keresztények között kitört viszálykodást arra használta fel, hogy hódításait még messzebb földre terjessze ki. A törökök elárasztották már Magyarországot, bevették Budát és egészen Bécsig nyomultak elő. A zsidók ellenségei ekkor azt mondták: a keresztény hadak leverésének a zsidók az okozói, mert a törököknek mindenképen segítségére vannak. A parasztháboru ezalatt Kelet-, Dél- és Közép-Németország nagy részét pusztította el. Városok és falvak inségbe jutottak. Hogy új erőre kaphassanak, pénzre volt szükségük, melyet a zsidó tőkésektől kértek kölcsön. De mert nem bírtak okosan gazdálkodni a pénzzel és nem tudták betartani a fizetési terminusokat, a keresztény adósok uzsoráskodással vádoltak meg a zsidókat. Károly császár és testvére, Ferdinánd király már-már elhatározták, hogy emiatt egész Németországból, Csehországból és Magyarországból kiűzi őket, mikor a fáradhatatlan Joselinnak ismét sikerült meggyőzni az uralkodókat a vádak igazságtalanságáról. Megjelent a népes augsburgi birodalmi gyűlés előtt, ahol egyesiséget akartak létrehozni a keresztény pártok között és itt abban az örömben részesült, hogy a királyi testvérek meghallgatták és a zsidók kiűzését, bántalmazását megtiltották.

Rosshemi Joselin Regensburgban azoknak a privilégiumoknak a megerősítését is kieszközölte az uralkodóktól, melyeket Zsigmond császár adott a zsidóknak és amelyek biztóságot és szabad költözködési jogot biztosítanak nekik; különösen pedig megengedte a zsidó kereskedőknek, hogy ellátogassanak a vásárokra. Szabályozta továbbá a császár a kölcsönadást és kamatvételt is, hogy az uzsoráskodások miatt való panaszoknak elejét vegye. Joselin utána ment a császárnak egészen

Flandriáig és Brabantig, ahol nem laktak zsidók és ezért csak ügygyelbajjal szerezhette meg az ételeit. Ott titkos és kedvező audienciát kapott és így ismét sikerült neki szétszakítani egy újabb hálót, melyet a zsidók ellen szőttek a vádaskodók. Azt az időt, melyet Joselin Németalföldön töltött, arra használta föl, hogy könyvet irt a zsidók épülésére.

Molcho Salomoval Joselin akkor találkozott, mikor újabb zsidóellenes tervek megghiúsítása végett megint visszatért Regensburgba, ahová a protestánsok smalkaldi szövetségének szétugraszttása végett (1532) hívták össze a birodalmi gyűlést. A zsidók józaneszü megvédője és a messiási hit kabalisztikus rajongója nem tudták egymást megérteni. Joselin irt a maranus apostolnak és a lelkére beszélt, hogy ne ingerelje a császárt, mert a rajongása nemcsak neki magának, de a zsidóságnak is nagyot árthat. Minthogy azonban Molchot hiába intette, sietve elutazott, nehogy részességgel gyanusítsák meg. A dolog vége az lett, hogy a császár Molchot és gonosz szellemét, Reubeni Dávidot láncra verette. Így vitte őket magával, mikor Mantuába ment. A zászlójuk Regensburgban maradt. Mantuában inquisitorius bíróságot rendelt ki ügyükben és ez Molchot mint hűtelent és eretneket tüzhalálra ítélte.

Amíg a császár mantuai tartózkodását ünnepekkel, vadászatokkal, színjátékkal és mulatságokkal tette kellemessé, addig máglyát raktak a lisszaboni maranusnak, Diego Piresnek, más néven Molcho Salomonak. Az áldozat száját felpedkelték, mikor a vesztőhelyre vitték, mert olyan elragadó szónok volt, hogy a császár és a bíróság tartottak a nép hangulatától, ha Molcho netalán a máglya előtt beszédbe kezdene. Azért ítelték hallgatásra is. De mikor a hóhérlegények nekikészültek, hogy a lobogó lángokba vessék, megijött a király küldönce, a száját szabaddá tette és azt kérdezte tőle, a császár nevében: megbánta-e bűneit és vissza akar-e térni az anyaszentegyházba. Ha ezt megteszi, akkor a császár megkegyelmez neki. Molcho, aki régen sóvárogta a martirhalált, erre, mint azt előre lehetett sejteni, azt válaszolta, hogy neki csak egy kívánsága van, hogy mint áldozat vonulhasson ki az Ur oltárán. Csak egy dolog miatt érez lelkiismereti furdalást, hogy előbb nem tért vissza ősei hitére. Cselekedjenek vele tetszés szerint, úgy is tudja, hogy a lelke Istenhez tér. Erre aztán máglyára vetették és ő erős lélekkel halt meg a lángok közt (1532. november vagy december havában). Molcho áldozata lett képzelődéseinek és rajongásának, amelybe magát beleálmodta. A természet gazdag adományokkal halmazta el: szépséggel, tanulékonyssággal, lelkesedéssel. Mindezeket egy kevésbé ideális ember lépcsőkül használta volna fel. Neki ezek a tulajdonságok csak romlást

okoztak, mert belesodortatván a kabala örvényébe, azt hitte, hogy e tulajdonságok segítségével messiási küldetést teljesíthet.

Dávid Reubeni még csak a martirok glóriáját sem nyerte el. Zsidó lévén, az inquisitórius bíróság nem ítélhette el. De ama spanyol maranusok közül, akikkel érintkezett és akiknek a nevét a kinpadon elárulta, többeket elégettek. A Molchoért való lelkesedés oly nagy volt, hogy a babona még a halála után is nevébe kapaszkodott és mindenféle meséket koholt róla. Itáliában és Törökországban sokan azt hitték, hogy ebből a tűzhalálból is megmenekült, mint ahogy Rómában megmenekült csodamódra. Voltak, akik azt állították, hogy látták nyolc nappal a rajta végrehajtott autodafé után, mások azt beszélték, hogy Szafetbe ment meglátogatni a menyasszonyát. Karo József, akinek neve nemsokára nagy hirre emelkedett, olyan vértanuhalálra sóvárgott, mint Molcho. Sőt a higgadt gondolkozású és a csodahitet megvető történetkutató: József Kohen Genuából sem tudta, mit gondoljon a dologról, mert hogy Molcho csakugyan megégett, azt csak nehezen tudta elhinni. Egy olasz kabalista, József d'Arli tovább is hitte, hogy a Molcho által meghirdetett messiási idő nemsokára be fog következni és hogy Molcho tűzhalála rövidesen boszulójára talál. Jezsásás próféta két versének a betűiből a betűk átcserelése segítségével a jézusi vallás hanyatlását olvasta ki. Ugyancsak ezt jósolgatta más jelekből is: Luther fellépéséből, az ujkeresztény szekták szaporodásából, Rómának akkor szenvedett kizsákmányoltatásából és a pápának meg a császárnak ellenségeskedéséből. Ezeket mondta:

„A mi üdvünk akkor fog következni, mikor a Jézusban való hit új hitvallások következtében, a földre hanyatlik; Márton Luther újításokat létesít népek és fejedelmek ellen, mert nagy léssen az ő uralma. Róma prédául vettetik a zsákmányolóknak és a bálványok (szentképek) örök időre elpusztíttatnak. Ha Luther fel fog lépni, akkor Németország egységes léssen, meg fogja vetni Kelement, a birodalmát, a papjait és istenét, bosszút is veszen rajta erős mézarlással. El fog bukni a bűn együgyűsége, dőreségét be fogja bizonyítani az ég negyedik esztendőre azután, hogy ő maga idézte fel a pusztulás szenvedéseit és megtöltötte zsoldos katonákkal Bologna városát, mikor Róma koronáját a császár akaratára és óhajára annak fejére tette. Elkövetkeznek a háboruk veszedelmei, rendkívüli csapások és felforgatások és elkövetkezik a rend megjavulása is. És ekkor tovább hömpölyög a szerencsétlenség, hogy megbosszulja Molcho halálát. Az elnyomott és megalázott Izraelt régi dicsőségéhez segíti a tiz törzsek öt hajója, amelyek jönnek,

hogy megmentsék Isten szentségének hasonmását. Az ellenség meg fogja látni Salomo (Molcho) alakját. Ezek a titkok Izraelé, Üdvösséget hirdetett az Isten és szabadulást Izraelnek!”

Tagadhatatlan, hogy volt valami értelem e sok értelmetlenségben. Az arlii kabalista nem szerette Kelemen pápát, de igazságtalanul, mert ő bizonyára nem volt hibás Molcho halálában. Ellenkezőleg a császár az ő megbosszantására gondolta ki ezt a sakkhuzást, hogy kegyeltjei közül az egyiket kivégezteti, a másikat bebörtönözteti. Ugy látszik azonban, hogy Kelemen nem maradt adós a felelettel és ellenhuzást csinált. Azon fáradozott, hogy érvénytelenné tegye, vagy legalább hatásában megenyhítse azt a végzetes bullát, amelyet sok esztendei ellentállás után a portugál inquisitio létesítése dolgában kibocsátott. A maranusok tudtak erről a szándékáról és mindent elkövettek, hogy a maguk részére nyerjék meg a pápai kuriát. Amint belátták, hogy Molchora, legtevékenyebb védőjükre többé nem számíthatnak, egy másik ügynököt küldtek Rómába azzal az utasítással, hogy terjessze panaszait a pápa elé és képviselje őket ügyeikben. Duarte de Paz volt a maranusok új ügyvivője. Ez egészen más természetű volt, mint Molcho. Tiszta fejű ember volt, rajongástól idegenkedő, ravasz számító, ékesen szóló és vakmerő. Be volt avatva a diplomácia minden fondorlatába, nagy emberismerő volt, aki értett hozzá, hogyan és mint kell kihasználni az emberi gyöngeségeket. Duarte de Paz, aki nyolc esztendeig intézte Rómában a portugál ujkeresztények ügyeit, maga is maranus származású volt és azon szolgálatai folytán, amelyeket a portugál udvarnak Afrikában teljesített, miközben a félszemét elvesztette, tekintélyes állásra tett szert, melyben megnyerte a király bizalmát. Egyszer a király titkos föladattal valamely udvarhoz küldte és elutazása előtt való napon a Krisztus-rend lovagjául avatta. De Duarte de Paz nem a király által kijelölt helyre, hanem Rómába utazott, hogy ott a maranusok érdekeit szolgálja. Duarte de Paz annyira összekuszálta intrikáinak fonalát, hogy ma már nem lehet biztosan megállapítani, a királyt csalta-e meg, vagy a maranusokat. Kliensei a maranusok bőségesen ellátták pénzzel, amelynek segítségével igazságra is, de igazságtalanságra is lehetett megnyerni a pápai udvart. Duarte de Paz fáradozásaival és ajándékaival jelentékeny eredményeket ért el, jóllehet, hogy Antonio Pucci, Santiquatro kardinálisa, aki ellentétben nagybátyjával, a portugál udvarral tartott és ellenaknákkal igyekezett meghiusítani de Paz terveit. Kelemen megint meg volt győződve arról az égbekiáltó igazságtalanságról, amelyet az ujkeresztények elszenvedtek, mikor tőlük, akiket brutális erőszakkal hurcoltak a

kereszthez, igazhitű katholicismust követeltek és mikor megfosztották őket attól a jogtól, hogy Portugáliából kivándoroljanak. Ennek következtében 1532. október 17-én kibocsátott egy brevét, amellyel további rendeletig az inquisitio működését felfüggesztette. Duarte de Paz még azon is fáradozott, hogy általános bünbocsánatot eszközöljön ki a megvádolt és bebörtönözött maranusok részére. Sajátságos, hogy a portugáliai udvar semmit sem tett ez ellen, jóllehet, hogy Antonio Pucci figyelmeztette a maranusok esetleges megkegyelmezésére. Igaz ugyan, hogy Martucho de Portugált, Funchal érsekét rendkívüli követnek küldték Rómába Bras Neto mellé, talán épen azért, hogy ellenőrizze, ám ez állását elfoglalni késedelmeskedett. Ugy látszik, hogy magában III. Joao udvarában is megindultak az intrikák a maranusok javára, amit nem lehet kizárólagosan ama nagy pénzüsszegek rovására írni, amelyeket ezek az inquisitio meghiusítására fordítottak.

A párt, amely az inquisitio érdekében dolgozott, Spanyolországgal tartott és azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a király utód nélküli való halála esetén, a spanyol koronával egyesíti a portugál koronát. Ezzel szemben a nemzeti párt meg akarta óvni Portugália függetlenségét és már ezért is ellenezte a spanyol szellemű inquisitiot. Ebben az igyekezetben furták esztendőkön keresztül az aknákat és az ellenaknákat. Don Jayme, Braganza hercege, Duarte atyjával, ki még zsidónak született, levélváltásban állott, valószínűleg az inquisitio ügyében. Odáig élesedtek ki a pártok között az ellentétek, hogy Diego de Silva, a pápa által kinevezett főinquisitor kijelentette, hogy ő nem vállalja a nagy felelősséget és lemond az állásáról.

A ravasz Duarte de Paz, hogy megtudhassa a királytól, titokban milyen tervekkel foglalkozik a maranusok megrendszabályozása dolgában, rendkívül vakmerő játékot kezdett. Sikerült neki a portugál követtel barátságot kötni, sőt még az oroszlan-barlangba is bemerészkedett. Magával III. Joaoval kezdett titkos levelezést, mentegetődzött engedetlensége miatt, hogy elhanyagolta a királyi küldetést és inkább Rómába ment. Ezt a lépését azzal igazolta, hogy mindezt a király szolgálatában és érdekében tette. Ugy tudta újból megnyerni a király bizalmát, hogy elárulta a pápai udvar apró cselszövényeit és leleplezte, amit Lisszabonban a király háta mögött irtak, vagy beszéltek politikai dolgokról. Ebben a levélben elküldte titkos irásának a kulcsát is. Azonkívül jelentette a királynak, hogy hat kémeket alkalmazott, akik mindarról értesítik, mit a maranusok Itáliában és Törökországban cselekesznek. Végül elárulta a királynak azokat a maranusokat, akik Portugáliából

való menekülésre készülnek, hogy a király feltartóztathassa őket. Mindez, úgy látszik, a maranusok tudtával történt. Duarte de Paznak csakugyan sikerült megtéveszteni a portugál udvart. Maga a király igen melegen ajánlotta római ügyvivőjének, Pucci kardinálisnak szabadon érintkezhetett ezenkívül Martinhóval, Portugália követével is.

Amíg a portugáliai udvarral látszólag a maranusok hátrányára tárgyalt, addig az ő javukra eszközölt ki a pápától egy másik rendkívüli fontosságú brevét (1533. április 7-én). Abból az értekezletből, amelyen a brevét megvitatták, szándékosan zárták ki a portugál követet. A pápa ebben a brevében jogosnak és indokoltnak ismerte el azokat az érveléseket, amelyekkel az újkeresztények a keresztény egyházhoz való gyöngye ragaszkodásukat igazolták. „Miután erőszakkal hurcolták őket a keresztelésre, nem tekinthetők az egyház tagjaiul és megbüntetni őket eretnokség és hitehagyás miatt annyit jelentene, mint megingatni az igazság és métányosság principiumait.“ Más megítélés alá csak azok esnek, akik maranus szülőktől származnak, ezek az egyház önként bekebelezett tagjai gyanánt tekintendők. Minthogy azonban a hozzájuk tartozók a zsidóságban nevelték őket, minthogy mindig csak ezeknek a példaadását látták, kegyetlenség lenne őket a judaizálás miatt az érvényben levő kánoni törvények alapján büntetni. Szelidséggel kell őket megtartani az anyaszentegyház kebelében.

Ezzel a brevével VI. Kelemen felfüggesztette a portugáliai inquisitio működését; a maranusok ellen emelt vádakát a saját maga ítélőszéke elé utalta és azzal valamennyinek bünbocsánatot biztosított. Akik az inquisitio börtöneiben senyvedtek, szabadon bocsájtandók, a száműzöttek visszatérhetnek és akiknek elkobozták a vagyonát, azok birtokukba visszahelyezendők. Igaz ugyan, hogy mindennek feltételül azt állapították meg, hogy a maranusok a rendelet kibocsátása után kötelesek büneiket vagy a pápai nunciusnak, vagy az általa kinevezett helyettesnek titokban meggyónni. De ha egynémelyikök a gyónás és abszolúció után is judaizálással vádoltatnak és ha ezek kimutathatják, hogy ők az első kényszerkeresztények közül valók, akkor ne bánjanak el velők, mintha visszaesők (relapsi) volnának és ne büntessék őket, ahogy a visszaesőket büntetik. Az akkori pápaságot jellemző hazudozással, amelyből még a legjobb pápák se mentesíthették magukat, azt írta Kelemen, hogy saját elhatározásából és nem a maranusok kezdeményezésére bocsájtja ki ezt a brevét, noha az egész világ az ellenkezőről volt meggyőződve és találgatta, hogy hány skudit kapott ezért a római kuria. Kelemen egyházi átok alá vetette mindazokat a papokat

és világiakat egyaránt, akik a brévének ellene szegültek és lelkére kötötte ügyvivőjének, Marco della Ruverának, hogy egész Portugáliában hirdesse ki. A bréve mindazonáltal holt betű maradt. A portugál udvar fel volt háborodva a vesztegetéssel kieszközölt kedvezések miatt és épenséggel nem sietett végrehajtani a pápai rendeletet, hanem ellenkezőleg, új tárgyalásokat kezdett és jóllehet, hogy Kelemen október 19-én újból megerősítette a brévét, mégis kieszközölte az udvar, hogy életbeléptetése mindaddig elhalasztott, amíg a király az inquisitio fentartását igazoló indokait a pápa elé terjeszteti, — mintha egyáltalában kétséges lett volna a helyzet és szükséges a további felvilágosítás.

Ezzel még nem elégedett meg a portugál udvar, hanem azon volt, hogy a brévét egészen hatályon kívül helyezze. E célból Henrique de Meneses személyében (1534. február havában) rendkívüli követet küldött Rómába, hogy a rendes követtel együtt odahasson, hogy a pápát arról győzze meg, miszerint a kereszténységet felületesen ítéli meg; elődeinek példájára figyelmeztesse, akik helyeselték és a kereszténység szellemével megegyezőnek találták Sisebut gót király eljárását, aki erőszakkal kereszteltette meg a zsidókat. Igazságot kell szolgáltatni VII. Kelemen pápának és megállapítani, hogy sok állhatatossággal védelmezte meg az emberiség ügyét, az akkori kereszténység vérszomjas szelleme ellenében, ha mindjárt való is, hogy ebben nem egészen tiszta szándék vezette. Mert bizonyára befolyásolta V. Károly ellen való gyűlölete, aki a portugál inquisitio fentartását szorgalmazta, továbbá befolyásolhatták a nagy pénzüsszegek is, amiket a maranusok jóindulatáért neki és udvaroncainak juttattak. Való azért az is, hogy nem tudta megegyeztetni lelkiismeretével, hogy a szerencsétlen maranusokat a vérszomjas embereknek teljesen kiszolgáltassa.

Jóllehet, hogy a kérdés minden vonatkozásában meg volt tárgyalva, a portugál udvar szorgalmazásával Kelemen mégis kirendelt tanulmányozásra egy bizottságot, amelybe két semleges kardinálist választott: De Cesis és Canpeggio biborosokat. Természetesen nem hiányozhatott a bizottságból Antonio Pucci főpenitenciás biboros sem, ámbár a portugál udvarhoz való szítása nem volt ismeretlen. Ez a bizottság hivatalosan documentálta az inquisitiónak hajmeresztő embertelenségeit az ujkeresztényekkel szemben. Jelentése alapján VII. Kelemen jóformán halálos ágyán 1554. július 26-án rendeletet küldött a portugál udvarnál lévő nunciának, hogy energikusan szorgalmazza a maranusok szabadságra helyezését és felmentését. Tizenkétszázra ment a börtönbe vetett maranusok száma; hogy visszakapták-e a szabadságukat, az nem

tudható. Ugy látszik, hogy Kelemennek 1534. szeptember 25-én bekövetkezett halála meghiusította az ő jóakarátát és a maranusok reményégeit.

Utódja, III. Pál (Farnese) alatt, aki 1534-től 1549-ig uralkodott, újból megindultak a cselszövények a portugáli inquisitio ügyében, még pedig eleinte a maranusok hátrányára. Ez a pápa még a világiasan gondolkodó egyházfejedelmek sorába tartozott. Egyáltalában finoman számító férfit volt, aki inkább a földi hatalmakkal törődött, mint az égiekkel. Nem az ő munkája volt az az egyházi reakció, amelyet az ő főpapsága alatt terjesztettek a theatinusok és jezsuiták és amely a műveltség és erkölcs minden vivmányát Itáliában és Itálián kívül hosszú időre meghiusított; ő ezzel a reakcióval ellenkezett és csupán csak tűrte; politikából eszköznek használta fel. A zsidók iránt különös jóindulattal viseltetett III. Pál. Igen nagy lehetett az ő zsidóbarátsága, még akkor is, ha egy korlátolt püspöknek (karpentresi Sadolat) erről szóló leírása csak félig is igaz. „Keresztényeket — írja — még egy pápa sem halmozott el kegyelmének ennyi jelével, privilégiummal, engedményekkel, mint amennyivel III. Pál a zsidókat halmozza el. Előjogokkal és jótéteményekkel nemcsak megsegíti, de valósággal felfegyverezte őket.“ III. Pál orvosa zsidó volt: Martin Jakab, aki néhány művét neki dedikálta. Eltiltotta a passió játékot a kolosseumban, mert Jézusnak állítólag a zsidóktól elszenvedett kínjait olyan drasztikusan adták elő, hogy a fanatizált tömeg kövekkel dobálta meg az utcákon a zsidókat. A portugál és spanyol maranusoknak, akik az inquisitio elől hozzá menekültek, megengedte, hogy Anconában és a Romagna más városaiban telepedhessenek és privilégiumot adott nekik, amelynek erejénél fogva sem aposztázia, sem eretnecség miatt nem üldözhetette őket az egyházi bíróság. És ennek a pápának kellett volna segédkezni abban, hogy az inquisitio máglyáit honosítsák meg Portugáliában!

Amint elfoglalta a pápai trónt, úgy a portugál király, valamint ennek testvére, aki kardinális volt, azon mesterkedtek, hogy Kelemennek a maranusok érdekében kiadott bullái és brévéi, amelyek az inquisitiot működésében megakadályozzák, hatályon kívül helyeztessenek. Azonban a maranusok ügyvivője, Duarte de Paz, akihez segédül Diego Rodrigues Pinto rendeltetett, nem kimélt semmi fáradságot, hogy a portugál udvar törekvését meghiusítsa. Pénzzel természetesen nem fukarkodtak. Duarte de Paz, noha látszólag áruló levelezésben állott a királyljal, Santiquatro kardinálisának, Portugália megbizottjának évi 800 crusado nyugdíjat ajánlott fel, ha védelmébe veszi a maranusokat.

A pápa, aki diplomatikusan óvatos volt és nem szerette magát egy elhamarkodott szóval lekötni, elsőbben (1534. november 3-án) úgy határozott, hogy Kelemen brévéje ne hirdettessék ki. De mikor megtudták, hogy a bréve érvényben van, újból vizsgálat alá vették a dolgot, amivel két kardinálist bizott meg: Ghinuccit és Simonetát, akik közül az első határozottan a maranusok pártján volt és védőiratot is bocsátott ki az érdekükben. Lehet, hogy a maranusok vesztegették meg, ahogy a dominikánus párt híresztelte; ám a társa, Simoneta kardinálist megvesztegethetetlen jellemnek ismerték és ő is a maranusok javára nyilatkozott. III. Pál ennek következtében nyomatékosan figyelmeztette a portugál udvart, hogy engedelmességgel viseltessék VII. Kelemen abszolúciót adó bullája iránt. Megjegyezte, hogy bár a kánoni törvényekbe ütközik a királynak az a privilégiuma, amelyben megígérte a maranusoknak, hogy a vallásos magatartásuk miatt vizsgálat alá nem vehetők, a privilégium még sem mellőzhető már azért sem, mert a királyi szó minden körülmények között kötelezi az uralkodót. Határozottan rosszalotta, hogy a maranusokat kizárták és földalatti börtönökbe zárták és hogy birtokukat elkobozták. De éppen úgy, ahogy a többi katolikus királyok csak akkor engedelmeskedtek a pápának, ha az érdekeik kívánták, azonképen III. Joao király sem törődött a pápai intelmekkel. Hiszen a követe az inquisitio megtartása érdekében azt tanácsolta neki, hogy Angolország példájára ő is szakadjon el a római egyháztól. A cselszövények fogyhatatlan gomolyagban szövődtek ez ügyben Rómában és Portugáliában. Lisszabonban egyrészt az udvar szötte a cselszövényeket, másrészt a maranusok vezére, Thomé Sarrao és Manuel Mandes, a pápai legátussal. Rómában pedig Duarte de Paz és Pinto a portugál követtel vagy annak ellenében Santiquarto kardinálissal eregette az intrikák szálait.

Megunván a sakkhuzásokat és ellenhuzásokat, III. Pál, aki megértelt elhatározásait nem szerette elejteni, 1535. október 2-án egy új bullát bocsátott ki, amelyben abszolúciót adott a maranusoknak és az egyházi és világi bíróságokkal szemben védelmébe vevé őket, büntetlenséget biztosított nekik aposztásia és eretnecség miatt, amennyiben a jövőben ehhez hasonló vétséget el nem követnek. Így hát még egyszer függesztetett fel a portugál inquisitio, amely a látszat kedvéért legalább nem nélkülözhetette a pápa autorizációját. Della Ruvera nuncius energikus kézzel szerzett érvényt a bullának, kihirdette egész Portugáliában és keresztülvitte, hogy don Alfonso infáns is, aki pedig a maranusok ellensége volt, megnyitatta a börtöneiket és szabadlábra helyezte azokat,

akiket Rómában evégből ajánlottak. Összesen 1800 maranus szabadult ki 1535. december havában a pápai akarat hatása alatt.

A portugál udvart eleinte valósággal megbénította a pápai bulla; mintha villám sujtotta volna; később azonban megmozgatott minden követ, hogy megint magához ragadhassa a maranusok és vagyonuk felett való korlátlan hatalmat. Hogy célját elérje, még az orgyilkosságtól sem rettent vissza. A portugál udvar Duarte de Paz prokurátorban látta az inquisitio egyetlen megakadályozóját. Való igaz, hogy ő eszközölte ki azt a kedvező eredményt és nem csupán a kardinálisokat és a pápa környezetét nyerte meg a maranusok részére, hanem a portugál követek egyikét, Don Martinho, Funchali érseket és még a spanyol követet, De Cifuentes grófot, V. Károly miniszterét is. Egy napon orgyilkosok támadták meg az utcán és tizenkét sebet ejtettek rajta, Duarte de Paz látszólag halva maradt. Rómában mindenki meg volt győződve arról, hogy az orgyilkosokat a portugál udvar bérelte fel. Don Martinho követ régebben tanácsolta már egyik levelében a királynak, hogy tétesse el láb alól azt a cselszövőt. Ámde Don Joao olyan fordulattal háritotta el magáról a bűnrészességet, amely jellemzi annak az uralkodónak feneketlen erkölcstelenségét: „Ha az ő parancsára történt volna a szerencsétlenség, — így nyilatkozott — akkor meg is halt volna menthetetlenül az áldozat.“

A pápát módfelett felháborította ez a gonosztett és gondos orvosi kezelésben részesíttette a prokurátort, aki fel is gyógyult. Mindazonáltal kénytelen volt az inquisitio ügyében a portugál udvar követelését teljesíteni. Az udvar ugyanis, hogy a célját elérhesse, arra az utra tért, amely legbiztosabban vezetett a sikerhez. A diadalmas V. Károlyhoz folyamodott azzal a kéréssel, hogy ő szorgalmazza Rómában a portugál inquisitio kérdésének megoldását. A császár akkor Tuniszban nehéz harcban állott a mohamedán Barbarosszával, aki a törököktől támogatva, az egész kereszténységet nyugtalanította. Hosszadalmas ostrom után a keresztény seregek, amelyeket maga Károly császár vezérelt, Tuniszt bevették és Barbarosszát legyőzték. A tuniszi zsidók, akik közben itt megtelepedtek, mint gondolható, a legrosszabbul jártak. Tuniszi Ábrahám, aki fogságba került, ezt írta erről: „Egy részüket elnyelte a föld, egy részüket a kard pusztította el, egy részük éhségtől és nyomortól vészett el.“ Akik tuléiték e sokféle veszedelmet, foglyokként Európába hurcoltattak, amely alkalommal testvéri érzésükről tettek tanúságot Nápoly és Genua hitközségei, nagy pénzösszegekben váltván ki fogságukból azokat, akiket odahurcoltak. Károly császár triumfátorként

vonult be Itáliába. Hiszen ő általa vett győzelmet a kereszt a félholdon.

Mint már említettük, Károly császár nem volt a zsidók barátja. Keményen rájuk parancsolta a zsidó-jelvények viselését, Joselin kérelmére többször erősítette meg ugyan a német zsidók nyomorúságos privilégiumait, nevezetesen, hogy nem szabad őket agyon ütni, se kirabolni, nem szabad őket kényszeríteni a kikeresztelkedésre és szabadon költözködhetnek; aki megtámadja őket, az fizet tizenöt márkát, fele részben a fiskusnak, fele részben a zsidóknak büntetéspénz gyanánt; decretumai azonban oly hatástalanok voltak, hogy rövid időn belül többször kellett azokat kibocsátani. Ám hiszen maga a jóakarát is elismerést érdemelne. Csakhogy a zsidók kiűzetése esetén inkább az elveszett jövedelmeket sajnálta volna, mint a megsértett igazságot. Azonkívül a német zsidók nem árthattak neki; az ő existenciájuk miben sem zavarta az ő terveit. A maranusokat, mint Fernando és spanyol Izabella unokája szívből gyűlölte és nem sajnálta tőlük az inquisitio máglyatüzét.

Mikor tehát a császár Barbarossa legyőzőjeként keresztülvonulván Itálián (1536. április 18-án), Rómába érkezett, III. Páltól győzelmi jutalmul a portugál inquisitio jóváhagyását nyerte. (Szokás volt akkoriban, hogy a triumfátorok valamely nagy kívánságuk teljesítését kérhették az egyház fejétől.) A pápa ugyan most is ellenkezett, azt hangoztatván, hogy a portugál maranusokat erőszakkal hurcolták a keresztvizhez, azért nem tapadt rájuk a sacramentum; s nem adta volna meg magát talán még most sem, ha a maranusok birták volna tovább is pénzzel. De sokkal jobban voltak már kimerítve, semhogy a pápai udvar pénzsóvárgását még ezután is kielégíthették volna. Ügyvivőjük, Duarte de Paz nagy summákat ígért az inquisitio meghiusításáért, azonfelül a rendelkezésre bocsájtott pénzek nagy részét el is sikkasztotta. Az ujkeresztények, akiknél della Ruvera, pápai nuncius a fizetést megsürgette, kénytelenek voltak kijelenteni, hogy nem képesek Duarte de Paz tulzott ígéreteit beváltani. Mindezekhez hozzájárult az is, hogy a nuncius és a maranusok alkudozásait elárulták az udvarnak, ami még nagyobb óvatosságra intette a maranusokat, mert maga a király öcscse, Don Alfonso fenyegette meg őket, hogy rájuk uszítja a tömegeket, mint harminc évvel azelőtt. A nuncius ugyan Flandriába való utaztában Diego Mendes maranustól és sógorasszonyától, donna Mendesiától, (aki később a maranusok védőangyala lett) nagy összegeket kapott, de ez nem elégítette ki a rómaiakat, akik sokkal többre számítottak. Így hidegedett meg

a pápai udvarban a maranusok iránt való érdeklődés. Mikor aztán a császár mindjobban szorongatta III. Pált, hogy Portugália részére engedélyezze az inquisitiót, a pápa végre szentesítette az egyházi vérbíróságot (1536. május 26-án).

Mivelhogy a zsidóbarát pápa csak nehéz szívvvel és a császár nyomása alatt adta meg a szankciót, különféle korlátozásokkal szorította meg a portugál inquisitio hatáskörét. Pl.: Hogy az első három esztendő alatt a világi bíróságoknál szokásos eljárás a mérvadó, tudniillik a tanúk és vádlottak nyilvánosan szembesítendők, legalább a kevésbé hatalmas maranusok pereiben és az elítélt maranusok vagyonaát csak tíz esztendő után szabad elkobozni. Portugália protektora által még azt is ajánlotta a pápa, hogy bánjanak el emberségesen az ujkeresztényekkel és kikötötte azt is, hogy főinquisitornak ne Lamego sötétlelkű püspöke neveztessek ki, hanem Ceuto püspöke, az emberséges érzésű Diego de Silva, végül azt követelte, hogy engedtessek Duarte de Paz családjának szabad kivonulását Portugáliából. Don Joao annyira örült régi óhajta teljesülésének, hogy a pápa feltételeit elfogadta. Ámde ez az engedékenység csak komédia volt, a valóságban az volt a terve, hogy a portugál maranusokkal ép oly szigoruan fognak elbánni, mint a spanyol maranusokkal. Az inquisitiónak az a felhívása, hogy minden ember köteles excommunicatio, vagy még nagyobb büntetés terhe alatt a judaizáló ujkeresztények cselekedeteit és kijelentéseit följelenteni, semmiben sem különbözött attól a felhívástól, amelyet Torquemada, a spanyolok első kannibális főinquisitora bocsájtott ki. Ugyanez esztendő november havában kezdték meg a vérbíróságok működésüket, miután az ugynevezett kegyelmi idő harminc napja elmúlt. A maranusok Don Luis infáns segítségével azon fáradoztak, hogy még egy esztendei gondolkodási időt hagyjanak nekik, de ezek a törekvések nem vezettek sikerhez.

A portugál inquisitio szinte kegyetlenebb volt, mint a spanyol. Egyrészt azért, mert sok fáradságba került, amíg létesült és ez a kedélyeket még jobban elkeserítette a maranusok ellen, másrészt azért, mert a portugál maranusok állhatatosabbak voltak spanyol társaiknál, végül pedig azért, mert a nép alja Portugáliában az ujkeresztényekkel szemben az inquisitio pártjára állt. III. Joao még egy külön jelvény viselésére is kényszerítette őket, hogy meg lehessen őket különböztetni a régi keresztényektől.

Ők azonban még nem adták meg magukat; ellenkezőleg, minden lehetőet elkövettek, hogy a bulla visszavonására bírassák a pápát. Ismét szöfték az intrikákat a pápa udvarában. Duarte de Paz megint kifej-

tette diplomatikus ravaszságát. A maranusok panaszt emeltek a vérbíró-ságok kegyetlenkedései miatt, különösen azért, hogy a bírák nem veszik figyelembe a pápai instrukciókat. Leginkább pedig azért, hogy még most sem engedik meg nekik, hogy ingatlanaikat eladhassák és az országból kivándorolhassanak.

A pápához intézett emlékiratukban csaknem fenyegető hanggal éltek. Ezt irták: „Ha Szentséged megveti a héber törzs könyeit és könyörgését, vagy, amit nem hiszünk, vonakodnék elhárítani a bajokat, ahogy ez Krisztus helytartójához méltó volna, akkor Isten előtt protestálunk és messzehangzó sóhajtásunkkal és panaszunkkal protestálni fogunk az univerzum előtt, hogy nem találtunk helyet, ahol befogadott volna minket a keresztény nyáj és habár veszedelmekkel fenyegetik az életünket és becsületünket, a gyermekeinket és üldöznek minket egészen az üdvösségünkig, mink mindazonáltal meg fogjuk kísérelni, hogy távol-tartsuk magunkat a zsidóságtól, miglen, ha meg nem szünnék a zsar-nokság, azt fogjuk tenni, amire közülünk senki sem gondolna: vissza fogunk térni Mózes hitére és meg fogjuk tagadni a kereszténységet, amelynek fölvételeire erőszakkal kényszerítettek minket. Ünnepelesen kikiáltjuk, hogy áldozatok vagyunk; kikiáltjuk ama jogunknál fogva, amelyet Szentséged is elismert. Elhagyván hazánkat, védelmet keresünk majd kevésbbé kegyetlen népek között!”

Della Ruvere, a Portugáliából visszatért nuncius, aki több esz-tendei megfigyelés alapján ismerte a dolgok állapotát és az embereket is, meg tudta győzni a pápát arról, hogy az inquisitio engedélyezése hiba volt és mivel III. Pál ugy is csak pillanatnyi nyomásnak engedett, elhatározását nemsokára megbánta és más szemmel nézte a maranusok dolgát. Annyira ment, hogy a kibocsájtott bullát ismét kiadta egy bizott-ságnak, vizsgálná meg, hogy nem törvénytelenül engedélyezte-e az inquisitiot és ebbe a bizottságba ismét a maranusoknak kedvező Ghinuci kardinális és a vele rokonérzésű Jacobacio kardinális választott be. Ők ketten úgy ingerelték az inquisitio ellen a bizottság harmadik tag-ját, a becsületes, de korlátolt Simoneta bitorost, hogy ez arra kérte a pápát, hogy a bulla visszavonásával tegye jóvá a hibát, amit ő (Simoneta) idézett elő. (A bullát tudniillik Simoneta szerkesztette meg.)

Uj nunciust küldtek Portugáliába : Geronimo Ricenati Capodiffero-t, akit meghatalmaztak azzal, hogy hiusítsa meg az inquisitiónak a mara-nusok ellen irányuló kegyetlenségeit; hogy védelmezze meg őket, külö-nösen pedig könnyítse meg a Portugáliából való kivándorlásukat. A pápától kapott instrukció tele volt keserűséggel a király fanatikus

pártja és az inquisitio ellen. 1537. augusztus havában a pápa brevét küldött a nunciushoz, melyben mindenkit felhatalmazott, sőt buzdított arra, hogy a megvádolt maranusokat védelmezze és támogassa, holott ezt Portugáliában az eretnokségben való bűnrészességnek tekintették. Capodiferro a legmesszebbmenően érvényesítette a meghatalmazást. A szerencsétlenek megmentőjeként lépett fel — természetesen pénzért — fölmentette azokat, akiket az egyházi bíróság elítélt és az országból való menekülésüket hathatósan elősegítette. Így azután a király halomszámra küldte panaszait a pápához „a botrány“ és a nuncius eretnekkedvezése miatt. Érthető, hogy a király furcsállotta ezt az eljárást. Végtere is a kezében volt a pápa bullája, volt egyházi bírósága, főinquisitora, volt az isten dicsőségére való embermészárlásra egy egész nagy apparátusa és mégis olyan volt a helyzet, mintha semmiye sem volna. Mert Capodiferro meghiusította az egész szervezet működését és de Silva főinquisitor, akit épen szelidlelkűsége miatt választottak ebbe a tisztségbe, a nunciusra való tekintetből csak igen kevés tűzáldozatot juttatott a máglyákra.

Ámde egy véletlen ismét a király és fanatikus pártjának javára fordította a játékot. 1539. február havának egyik napján cédulát találtak a lisszaboni főszékesegyház és egyéb templomok ajtajain azzal a tartalommal: „A messiás még nem jött meg, Jézus nem volt és az egész messiás és a kereszténység egy nagy hazugság.“

Természetes, hogy ez a gyalázkodás felháborította egész Portugáliát, szigorú vizsgálatot indítottak a tettes kinyomozása végett. A király 5000 crasudot tüzött ki a tettes kiderítésére. De Capodiferro is kitűzött 5000 crasudot, mert meg volt győződve, hogy ezt a maranusok ellenségei eszelték ki, hogy még jobban fanatizálják a királyt és zavarba hozzák a nunciust. Hogy a gyanút magukról elhárítsák, a maranusok a következő kiáltványt szögeztették a templomok ajtajára: „Én a (messiási tagadó) kiáltvány szerzője sem spanyol, sem portugáli nem vagyok, hanem angol vagyok és ha a díjat 20.000 crusadora emelitek, akkor sem fogjátok kinyomozni a nevemet.“ A tettetést mindazonáltal kinyomozták, még pedig egy Emanuel de Costa nevű maranus személyében. Az inquisitio maga elé idézte, ahol mindent bevallott, a polgári bíróság erre kinpadra feszítette, hogy elárulja a bűntársait, végül pedig — miután a két kezét levágták — lobogó máglyára vetették.

A maranusok rossz időktől féltek és sokan elmenekültek. A király csakugyan alkalmasnak találta az időt arra, hogy szigorubbá és véresebbé tegye az inquisitio működését és hogy a nuncius játékát meg-

hiusítsa. Diego de Silva főinquisitor állásától felfüggesztetett és helyébe kinevezték a király huszonkét esztendőös öcscsét, don Henriquét. (1537. június havában), aki a maranusok esküdt ellensége volt. Az udvar természetesen félt a pápai kuria haragjától, mert ezzel a kinevezéssel a pápai utasítás ellenére cselekedett; ezért Petro Mascarenhas személyében egy erős, kiméretlen lelkületű követet küldött Rómába, aki ismerte a kardinálisok és a pápai udvaroncok gyöngeségeit és még jobban tudott vesztegetni, mint a maranusok. A legdühösebb fanatikusokat nevezték ki inquisitorokká — a pápa és a nuncius bosszuságára. Joao Soarest tették meg az ujkeresztények korlátlan urává, akiről maga a pápa így nyilatkozott: „kis tudományu szerzetes, de vakmerő és nagyravágyó. Erkölcsei felfogása a lehető leghitványabb, amellet nyilvános ellensége az apostoli székeknek, amivel még el is dicsekszik.“ Soares mellé doktor Mello-t nevezték ki, a zsidó keresztények esküdt ellenségét.

A portugál udvar, amely eddig csak protestált és huzta-halasztotta a maranusok ügyét, végre bátorságra kapott és erőteljes cselekedetekre szánta el magát. A maranusok helyzete nap-nap után rosszabbodott. Igaz ugyan, hogy a pápa a portugál követtel szemben hajthatatlanul ragaszkodott a következő három ponthoz: Don Henrique infáns nem maradhat meg a főinquisitori állásában; az eretnekséggel megvádolt maranusoknak meg kell mondani kik a tanuk, illetve kik a vádlók és följelentők és végre, hogy meg kell engedni nekik, hogy az ítéletet megfeleltethessék a pápai curiához. Sőt egy új bullát is dolgoztatott ki III. Pál (1537. október 12-én) a három esztendővel azelőtt megjelent bulla kiegészítéséül, amely kedvezett a maranusoknak és az inquisitiót működésében megbénította. Csakhogy ez is holt betű maradt. A küldönc, akit megbíztak azzal, hogy a bullát a lehető leggyorsabban juttassa el a portugál maranusokhoz, jóllehet, hogy maga is maranus volt, annyira huzta-halasztotta utrakelését, hogy mire odaért, Capodiferro nuncius, a maranusok fővédnöke és az udvari párt réme Lisszabont és Portugáliát régen elhagyta. Capodiferrot azért azzal is meggyanusították, hogy sokkal korábban, mintsem kellett volna, hagyta el helyét, nehogy abba a kényszerhelyzetbe jusson, hogy a kiegészítő bullát kihirdettesse és végrehajtsa. Mert Capodiffero, épen úgy mint az elődje, Della Ruvere, összetűzött a maranusokkal, mert nem tudták, vagy nem akarták tulszigázott pénzköveteléseit kielégíteni, noha ketten 30.000 aranyat (zsidó vagy maranus pénz) vittek magukkal Portugáliából. Lehetséges, hogy maga a pápa utasította, hogy a bulla hivatalos kihirdetését akadályozza

meg, minthogy a bullának más célja nem volt, csupán az, hogy tévedésbe ejtse a maranusokat. Mert ha visszavonásban is élt a portugáliai udvarral, az okos III. Pál még sem akarta a végletekig vinni a dolgot, sem szakítani a királylyal, habár szive szerint és érdekből is a maranusok pártján volt.

Igy maradt meg don Henrique, a maranusok legengesztelhetetlenebb ellensége, Portugália főinquisitorának, habár a pápa nem erősítette meg abban az állásában, amivel azután vége is szakadt az elnézés és türelem korszakának. Ezidőtől fogva sok-sok máglyát gyújtottak a makacs eretnekek számára és ezekre rug az áldozatok száma, akiket lemészároltak anélkül, hogy a pápához való felebbezésüket figyelembe vették volna. A börtönök megteltek megvádolt és meggyanusított maranusokkal.

Usque Sámuel, a költő, ki mindezt mint ifju élte át, borzalmasan írja le a portugál inquisitio kegyetlenségeit. „Fellépése — írja — megzavarta a zsidók szellemi békéjét, fájdalommal és gyászszal töltötte meg a lelküket, kiverte őket családjuk és otthonuk kényelméből és sötét börtönökbe vetette őket, ahol kinok és sóhajtások között senyvedtek. Itt nyakukba veti (az inquisitio) a hurkot és a tüzrakáshoz hurcolja őket; ott elítéli őket arra, hogy gyermekeiket életüktől megfosztva lássák, hogy koldussá tétessenek a gazdagok, elzüllöttek a hatalmasok, utonállókká legyenek a nemeseik, hogy ártatlan és szemérmes asszonyok és leányok szegénységükben és elhagyatottságukban utálatos és meggyalázó helyeket népesítsenek be. Sokakat emésztetett meg a tüzzel, nem egyenként, hanem harminc-ötven főnyi csoportokban. És nem elég, hogy tűzbe vettette őket, hanem odáig vitte a keresztény népet, hogy eldicsekszik vele és örül, hogy tagjaimat (Jákob fiait) máglyára vetheti, tűzhalálát láthatja; boldog, hogy a messziről odacipelt jó husángokkal maga gyújthatja fel és élesztheti a máglya-tüzét. Akiket akarattuk ellenére kereszteltek meg, reszketve járnak-kelnek, mindenütt ezt a vadállatot (az inquisitiot) keresik, nem veti-e magát rájuk, hogy a máglyára vonszolja őket. Bátortalanul járnak-kelnek, reszketve mint a falevél és megdermedve állnak meg itt-ott, mert megrettentíti őket a gondolat, hogy az inquisitio kezére kerülnek. Ennek a vérengző vadnak minden mozdulata nyugtalanítja őket és ha döf, úgy érzik, mintha belséjükbe érte volna az ütés, mert ebben a szerencsétlenségben olyanok valamennyien, mintha egy test volnának és egyért szenvednének valamennyien. Félelemmel ülnek asztalhoz és az az óra, amely másnak nyugodt elpihenést hoz, nekik még több nyugtalanságot és ijedelmet

okoz. A születések és lakodalmak öröme gyásszá és nyugtalansággá változott. Minden perc ezer halálos félelmet korbácsol fel a lelkükben, mert nem elég, ha külső jelvényekkel keresztényeknek mutatják magukat. A tűz emészti testüket és megszámlálhatatlanok vértanukinjaik.“

De talán tulzott ez a kép? Nem az! Ezt a leírást szóról-szóra megerősíti egy biboros kollégium, amelynek kötelessége volt a portugál inquisitio eljárását a maranusok ellen hivatalosan megvizsgálni. Ez megállapította „hogya egy ujkeresztény — gyakran hamis tanuk által — megvádoltatik, akkor az inquisitio egy sötét lyukba zárhatja, ahol sem földet, sem eget nem láthat, hozzátartozóival nem beszélhet és ahol támogatásuk nem érheti. Homályos tanuság alatt vád alá helyezik és sem az időt, sem a helyet nem jelölik meg, amikor és ahol a bűnt, amelylyel megvádolják, elkövette volna. Később védőt rendelnek melléje, aki gyakran ahelyett, hogy védené, a veszőhelyhez vezető utat egyengeti. Ha a szerencsétlen beismeri, hogy igazi hívő keresztény és állhatatosan tagadja a ráolvasott bűncselekményt, akkor tűzhalálra ítéli az inquisitio és elkoboztatja a vagyonát. Ha meggyón, hogy elkövette ezt vagy azt, de szándék nélkül, akaratlanul, akkor éppen így bánnak el vele azon ürügy alatt, hogy bűnös szándékait konokul tagadja. Ha megesik, hogy a vádlott beismerő vallomást tesz, akkor a végső inségbe vetik és örökkétartó börtönre ítélik. És erről mondja az inquisitio, hogy irgalommal és keresztényi szeretettel bánik az ujkeresztényekkel. Még azt is, akinek sikerül napnál világosabban bebizonyítani az ártatlanságát, pénzbírsággal sujtják, nehogy azt mondhassák róluk, hogy ok nélkül tartóztatták le. A bebörtönzött vádlottak mindenféleképen megkínóztatnak, hogy a terhükre rótt bűncselekményt elismerjék. Sokan közülük meghalnak börtönben és akik kiszabadulnak, azok az örök szegény bélyegével vannak meggyalázva.“

Mennél kegyetlenebbül és mennél véresebben dühöngött az inquisitio, annál görcsösebben kapaszkodtak a portugáli ujkeresztények az utolsó mentő-horgonyba: a pápába és egyéb jóakarókba, hogy legalább némiképen fékezhessek a vérbíróság átkos munkáját, ha már egészen meg nem szüntethetik. Uj képviselőt és ügyvivőt találtak, akitől becsületesebb és sikerebb munkát remélhettek. Duarte de Paz nem maradhatott az ügyvivőjük, nagyon önzőnek és pénzsóvárnak bizonyult és tulzott ígéreteivel és vakmerő ravaszságával inkább zavart okozott, semmint ügyüknek használhatott volna. Ez a szonvedélyes ember erre, mellőzése miatt, bosszút szomjazott és véres vádat emelt a maranusok ellen a portugál udvarnál és a pápánál, sőt még bünbánást is

hazudott, hívőnek mutatta magát, hogy leleplezésének és árulásainak nagyobb nyomatékot adhasson. Ámde a támadásai csak ártottak neki. Böszerveinek sikertelensége annyira elkedvetlenítette, hogy nyíltan zsidóhitűnek vallotta magát, csak azért, hogy a portugál királyt ingerelje. Később állítólag a török hitre tért.

Utódja: Diego Antonio, szintén nem vált be és így a portugál maranusok 1540-ben ügyvivőjükül Diego Fernandes Neto-t választották, aki több szerencsével operált. Természetes, hogy sok pénzt adtak rendelkezésére, a pénzt rendszerint Diego Menedes, vagy nemes sógornője, Donna Gracia Mendesia közvetítette Flandrián keresztül. Neto igen erélyes támogatót nyert Parisio kardinálisban, aki már régebben bocsájtott ki egy védőiratot a maranusok érdekében. Ebben azt bizonyította, hogy „miután erőszakkal térítették őket a keresztény hitre, nem tekinthetők az egyház tagjai gyanánt és nem részesíthetők az azokat illető elbánásban.“ Henrique infáns elbizakodottsága két másik szövetségársat is szerzett nekik, olyanokat, akik nagy tekintélyben állottak III. Pál előtt és engesztelhetetlenül gyűlölték a portugál udvart. Miquel de Silva viseui püspök egy ősnemes család ivadéka, a kardinális-süvegért, amelyet kapott, olyan üldöztetésben részesült az irigy udvar részéről, hogy kénytelen volt Rómába menekülni, de még itt sem érezhette magát biztonságban. Sértődöttségében a maranusok pártjához szegődött. Ugyanezt tette Avres Vas, népszerű orvos is, akit az inquisito asztrológiai kísérletei miatt üldözött. Nagy nehezen Rómába menekült, ahol a pápa kegyencévé lett.

A maranusoknak az volt most a legnagyobb érdekük, hogy Portugáliába egy apostoli nuncius küldessék, aki Capodiferrohoz hasonlóan, képviselje a szentszéket, megfékezze az inquisitio kegyetlenségét és a maranusok kivándorlását lehetővé tegye. A portugál udvar azonban állhatatosan vonakodott ilyent elösmerni, mert az volt a szokás, hogy csak kivételes esetekben és akkor is csak rövid időre küldtek nunciust az udvarhoz.

A király panaszkodott, hogy a nuncius magához fogja ragadni a papság jogait és meg fogja fosztani az egyházi és világi hivatalokat tekintélyüktől. Azonkívül a két utolsó nuncius nyilvánvalóan a maranusoknak kedvezett. Az új-keresztények annál inkább követelték, hogy a szentszék hivatalos képviselőt küldjön Portugáliába. 8—10,000 aranyat ajánlottak fel ezért a pápának, a nunciushoz ezenkívül reprezentációs kiadásának fedezésére 250 aranyat ajánlottak fel. Ezek a nagy összegek, amiket a pápa, néhány kardinális és ezeknek a krea-

turái kaptak, Diego Mendes, vagy sógornője útján küldettek Rómába. Mint a védőangyalok, úgy gondoskodtak maranus testvéreikről. Hosszu, sikertelennek látszó, szenvedélyes tárgyalás után, amelynek során Christovan de Sousa, portugál követ, a kuria megvesztegethetősége miatt a legnagyobb sértéseket vágta a pápa arcába, Luis Lippomano püspök nunciusnak küldetett Portugáliába. De Joao parancsot adott, hogy ne engedjék át a határon. A püspök kénytelen volt hosszú ideig a határon csatangolni, úgy hogy a pápa és a portugál udvar között majdnem kenyértörésre került emiatt a dolog.

A pápai és a portugál udvar között most újból kitört a harc, azaz hogy a régi harc még hevesebbé vált, mert a hercegi főinquisitor nem csak fanatikus volt, de makacs is, holott a szentszék még meg sem erősítette állásában. Élet-halálharca volt ez ama szerencsétleneknek, akik a legnagyobb önmegtágadás mellett sem tudtak megbarátkozni és kiengesztelődni a kereszténységgel, de nem volt bátorságuk ahhoz, hogy a zsidóságért feláldozzák magukat. Sem a meggyőződésükről, sem pénzükről, sem társadalmi állásukról lemondani nem tudtak. Hogyan is szerethették volna meg azt a vallást, amelynek szolgálói világi- és szerzetes-papok egyaránt, a legutálatosabb bűnöknek adóztak. Portugáliában akkortájt a kolostorok a gyalázat tanyái voltak. Az apácák fiukat és leányokat szültek a kolostor falai között és maguknál tartották azokat, míg férfiakká és nőkké serdültek. A lányok apácákká, a férfiak szerzetesekké lettek. Az egyik kolostor fejedelműjével olyan apácát választott, ki apáca leánya volt. Anyja is a kolostor fejedelműje volt és mint az anyja, a leánya is szeretőt tartott, ki bejárt hozzá a kolostorba és ki magasállású pap volt. A maranusok ismerték ezeket a gyalázatosságokat és undorral teltek el a sok szenny és erkölcstelenség láttára. Minél kegyetlenebbül bánt el velük az inquisitio, annál drágább lett nekik az ősi vallás.

Hogy a pápát, vagy legalább a környezetét a maranusok ellen ingerelje, Henrique infáns, főinquisitor összeállította a maranusok bűnlajstromát és 1537 február 17-én Rómába küldte. A bűnlajstromban többek között az volt, hogy Lodovico Diaz, senbal-i varga messiásnak adta ki magát és annyira elbódította a maranusokat, hogy a vallására tértek; Don Alfonso, az infáns-főinquisitor testvérenek orvosa is áttért a zsidó hitre. Fölfedeztek egy titkos zsinagógát, hol maranusok imádkoztak. A zsinagógát természetesen lerombolták és az imádkozókat máglyára vetették. Lisszabonban volt egy orvos, aki házról-házra járván, nem átallotta a maranusokat a zsidó hitre téríteni és rábirta őket

arra, hogy gyermekeiket körülmetéltessék. Ciombrában egy maranus a saját költségén tartott fenn egy iskolát és héberre tanította a tanítványait. Annyira elfajult a maranusok vakmerősége, hogy egy született keresztényt is zsidó hitre térítettek. Ennek a bűnlajstromnak még az a célja is volt, hogy a maranusok tömeges elítéltetését igazolja.

Két kedvezőtlen körülmény járult még a pápa, ugyszintén a maranusok jóakaróinak lefegyverezéséhez. Egy alávaló hamisító és a növekedő fanatizmus III. Pál környezetében. Egy bíró két csomó levelet adott át a pápának, amelyek állítólag két maranushoz címezve, Flandriából érkeztek. Titkos írásuk voltak, csupán a „visoui férfit” (a maranusokat támogató és a királytól vad gyűlölettel üldözött Miguel de Silva) és a maranusok római ügyvivője, Fernando Neto neve volt olvashatóan írva. Ezekben a levelekben közölték volna titkos írással a maranusok az inquisitio megakadályozására vonatkozó titkaikat. A portugál udvar nagy ügyet csinált ezekből a levelekből; a császár és a pápa elé terjesztette a titkos írás kulcsát, azzal a hozzátevéssel, hogy ime a maranusok és pártfogóik titkos gondolatai le vannak leplezve. (Az egész természetesen durva hamisítás volt, amint az később ki is tűnt.) A pápától azonkívül kiereszkoltak egy bullát, amelylyel Rómában a protestánsok és eretnekek ellen felállították az inquisitót. A reformáció hívei és a katolikus egyház ellenségei között unitáriusok is voltak, akik bálványimádásnak tekintették a szentháromságot és elvetendőnek hirdették. Ezeket judaizálóknak tekintette az egyház. A római inquisitio ő ellenük is irányult. Miért ne irányult volna tehát a maranusok, azaz a judaizáló aposztáták ellen? A konsequentia sokkal kézzelfoghatóbb volt, semhogy a római fanatikus egyházi párt ki nem aknázza volna.

A maranusok azonban, hogy ellenségeiket mindenfelé lefegyverezzék és a portugál udvar kapzsiságát és rágalmozó jelentéseit egyszersmindenkorra megcáfolják, terjedelmes emlékiratot dolgoztattak ki (1544-ben), amelyben hivatalos adatokkal bizonyították, milyen keserű az ő sorsuk II. Joao és Manuel királyok ideje óta, akik mindenféle erőszakkal a kereszténységre térítették őket. Ez az emlékirat az egyház akkori állapotának örök időre szóló szégyen-emléke maradt.

Ez az emlékirat meghatóan ecseteli azokat a kinokat, amelyeket a maranusok naponként és óránként elsenvedtek; hogy örökös halálfélelemben élnek még azok is, akik nem senyvednek börtönökben, mert örökké a szemük előtt vannak a máglyák, amiket testvéreik részére állítottak. Mert a portugál lakosság, nyersebb természetű lévén a

spanyoloknál, az inquisitio pártjára állottak, az ujkeresztények megkinoztatása kárörömmel töltötte el és árulásaival tömegesen szállította az inquisitiónak az áldozatokat. Az emlékirat némely része valóban nevezetes.

Amint az inquisitio — a szentszék akarata ellenére — átkos munkáját megkezdte, Lamegoban kiáltványt terjesztettek a következő tartalommal: Áldjuk Istent a kegyelméért, hogy életünkben bocsút állhatunk ezen az eretnek, hűtelen, kutyafajzaton; zsolozsmát kell énekelnünk Istennek jóságáért. Csak kiméljétek a fát, hogy hiányunk ne legyen benne, mikor máglyára vetjük az áldozatokat. Portóban a szerzetesek minden maranus portájára felírták előre, hogy milyen sors vár rá.

A lakosság ilyenformán az inquisitio kezére dolgozott, amely a nép söpredékéből választotta eszközeit. A gyilkossággal vádolt hitvány Franciskó Gil pl. azt a parancsot kapta, hogy szimatolja ki a megvádolható ujkeresztényeket. A módszere, amelylyel ezt tette, nagyon egyszerű volt. Valahányszor valamely városba jött, egyházi ünnepet rendezett valamely szent tiszteletére. A maranusok buzgó templomlátogatók voltak, nehogy mulasztásokkal alkalmat adjanak a megvádoltatásukra. Mikor a templom megtelt, Gil elzáratta a kijáratokat és excommunicatio terhe alatt felszólította az ó-keresztényeket, hogy váljanak ki az ujkeresztények közül és jelentsék fel, mit tudnak ezek eretnekségéről? Az ilyen módon kinyomozott maranusokat láncra verette, börtönbe záratta és mindenképen megkinoztatta. A börtönök szűk vermek voltak, piszkosak, sötétek és tultömöttek.

Az infáns főinquisitor, csupa vad fanatikusokat, nyers erkölcsű embereket választott eretnekbiráknak, akik nem a bűnösök megjavulását, hanem halálát kívánták. Manuel de Almador eretnekbíró, akit a pályatársai a „papok ostorának“ neveztek, amint az ujkeresztényeket elébe vezették, mindjárt megjelölte a helyet, ahol a máglyát részükre felállíttatja és pokoli kéjjel állapította meg még a bírói eljárás előtt, hogy kiket kell közülük elégettetni. Tanukat rendszerint a nép aljából toboroztak, akik már előre örültek az autodafének. Gyakran a maranusok cselédjeit szőlítették fel, hogy az uraik ellen tanuskodjanak.

Porto városában kilenc tanút szemeltek ki, akiknek az volt a feladatuk, hogy mindig terhelően valljanak a vádlottak ellen. Volt ezek között egy nőszemély, aki annyira elállatiasodott, hogy nyilvánosan fajtalanzkodott. De még felháborítóbb eszközökkel is éltek az inquisitorok, akik a dominikánus szerzetből választva, a keresztény hitű zsidókon akarták megboszulni rendtársaiknak kudarcát a Reuchlin-féle vitában.

Simon Alvares feleségével és hatesztendő kislányával került a combrasi inquisitio börtönébe. El volt határozva, hogy megállapítják a szülők bűnösségét és máglyára vetik őket. De nem lehetett ellenük valló tanukat felhajszozni. Mit tett tehát az eretnekbíró? Szobájába vitette a kislányt, izzó parázsszal telt fazék elé állította és azzal fenyegette meg, hogy kezeckéjét elégetteti a parázson, ha nem vallja, hogy a saját szemével látta, hogy szülei pofozták a keresztet. A gyermek vallott és szüleit máglyahalálra ítélték. Más alkalommal megint el akartak ítélni egy házaspárt, amelyet a keresztény cseléd követett, mikor letartóztatták. A bírák arra akarták kényszeríteni a cselédet, hogy valljon ura és urnője ellen. De mert csak jót mondhatott róluk, őt is bezárták és büntetéssel meg hizelgéssel akarták rábírnai a hazudozásra. Minthogy azonban ez se használt, az inquisitor addig verette a fejét és a mellét, míg a vére a nyílt sebekből kicsordult. Mikor a szerencsétlen kinjában valamit dadogott, az inquisitor terhelő vallomásnak iratta be ezt a jegyzőkönyvbe. Ezt a szörnyeteget Fernando de Santa Gruzna hivaták és püspök volt. Ha ez a vérengző vadállat jókedvében volt, a börtönből maranus asszonyokat és szüzeket vitetett maga elé, hogy velük a maga módja szerint kissé enyelegjen.

Természetes, hogy az ördögi dominikánus inquisitorok a kinpadot is alkalmazták, hogy a szerencsétlenekből új bűnösök neveit csikarhassanak ki. Sem a matrónák tisztas öregsége, sem a hajdonok viruló ifjúsága és szépsége nem mentette meg őket a torturáktól. A női vádlottakat félig meztelenül szíjazták a kinpadra és hogy kinjaikat fokozzák, ezek az ördögfiak sikamlós beszédekkel szégyenítették meg a meggyötörteket.

Baltazar Limpo, portói püspök mentes volt ettől a szennytől. Szigoru erkölcsü papnak ismerték és kiméletlen gorombaságát egyeneségnek és nyíltságnak mondták. A zsinatokon, amelyeknek tagja volt, nyers szavakkal bélyegezte meg a római udvar és a papság erkölcsatlenségét. De a kezébe került maranusok még többet szenvedtek ingerültsége és hirtelen haragja miatt. Portóban át akartak alakítani egy teret és az ott álló zsinagógát keresztény templommá akarták átépíteni. Emiatt a püspök vitába keveredett a maranusokkal. Ez annyira felingerelte, hogy boszuszomjában egyet sem kimélt az elébe került maranusok közül. Erkölcsi szigorúsága ellenére segítő eszközeinek megválogatásában sem volt valami kényes. Egyházi bíróságában közvádlóul egy erkölcstelen embert alkalmazott, akit épen szivtelensége és kiméletlensége miatt választott. Az inquisitio börtönének porkolábjá szintén egy

elzüllött és elvetemedett ember volt, aki meggyalázott egy maranus asszonyt és anyja előtt a leányát is megbecstelenítette.

A leghajmeresztőbb embertelenségeket Lisszabonban követték el, hol sok maranus lakott. Joao de Mello, volt itt a főinquisitor; kegyetlensége és a maranusok ellen való gyűlölete olyan közmondásossá vált, akár a spanyol Luceroé. Az ő kőkemény szive nem ismerte az irgalmat. Ő maga írta le a királynak az első lisszaboni máglyaállítás színjátékát és ez a szörnyeteg ezt oly lelkinyugalommal és olyan kedélyesen tette, hogy ezt csak a pyreai félszigeten minden oldalról táplált vallási düh képes megértetni. De Mello többek között így írta le a királynak a rettenetes színjátékot:

„Mintegy száz elitéltből állt a pompás menet. A világi bíró vezette őket két egyházi járás papságának kíséretében. A vesztőhelyre érkezve, a veni creator spiritust énekelték. Egy szerzetes a szószékre lépett, a prédikációja rövid volt, mert sok időt követelt a sok munka. Felolvasták az ítéleteket, előbb azokét, kik száműzetésre és börtönre ítéltettek, azután azokét, akiket örökös börtönre ítéltünk, végül a halálra ítélték ítéletét. Hét asszonyt és tizenkét férfiut kötöttek a cölöphöz és elevenen elégettettek. Csak egy asszony kapott kegyelmet, miután bűnbánó valomást tett.“

Az emberi valóságából kivetkőzött inquisitor azt a megjegyzést fűzte ehhez a jelentéshez, hogy az emberi tűzáldozás napján csupa ragyogás volt a mennyboltozat, mintha az ég is kegyelmesen mosolygott volna, a törvényszék munkáját látván. Végül hozzá tette, hogy a bűnösök egész tömege van még a börtönökben, amelyet legközelebb hurcolnak a máglyára. A király méltó volt a szolgálaihoz: őszintén örült a bűnösök halálán.

Az érzésnélküli Mellóra mély benyomást tett egy körülmény. Az áldozatok nem kiáltottak és nem sirtak, mikor a lángoló máglyát meglátták, hanem elbucsuztak egymástól, a szüleiktől, a gyermekeiktől, a hitvesektől, testvér a testvértől, barát a baráttól, mintha a közeli viszontlátást remélnék. Az apák ez utolsó óráikban megáldották gyermekeiket és a hitestársak csókkal bucsuztak el egymástól.

Joao de Mello bérenceivel itt-ott megtámadta a hajókat is, amelyek a kikötőben elindulásukat várták. Jaj volt azoknak a maranusoknak, akik ott találtattak és akikre az a gyanu esett, hogy menekülni akartak. Nyomban letartóztatták, sötét börtönökbe vetették őket, még akkor is, ha a legcsekélyebb bünt sem lehetett rájuk bizonyítani.

A pápa az inquisitio kegyetlenségeit megbélyegző emlékiratot kül-

dött a lisszaboni nunciusának, hogy a király és az infans-főinquisitor elé terjessze és legalább azt eredményezze, hogy enyhébb büntetést alkalmazzanak ezután. Ámde sem az egyik, sem a másik nem méltatta az elolvasásra, hanem az inquisitiohoz utaltatták, hogy véleményt mondjon róla. Ez vagy letagadta a terhére rótt embertelenségeket vagy szépítette azzal, hogy a keresztény vallás tisztaságát nem lehet más uton megóvni. Így hát ez sem vezetett eredményre.

A kölcsönös panaszok: a pápa panasza az inquisitio embertelensége miatt és az udvar panasza a curia maranuskedvezése miatt nem vezettek célhoz. Lipomano nuncius ugyanis nem támogatta elég erőlyesen Lisszabonban az ujkeresztényeket, ellenkezőleg, engedte, hogy vád alá helyezték, bebörtönöztessék, elítéljék és máglyára vessék őket és végül elkobozzák a vagyonukat.

Ismételten kísérelte meg a szentszék, hogy egy új nuncius kiküldetésével fékezze meg az inquisitorok embertelenségét és azzal is, hogy az inquisitorokat csak akkor erősítse meg az állásukban, ha a pápa a dolgok állásáról megbízható jelentést kapott a nunciustól, de ezzel sem értek el semmit sem. A portugál udvar eleinte be sem akarta bocsájtani a nunciust az országba és mikor hosszas tárgyalás után 1545. szeptember havában mégis bebocsátották, ez rendkívül konoknak találta a királyt, akit rá nem birhatott semmiféle engedményre. Ugy a pápa, mint a maranusok, mikor belátták, hogy az inquisitio nem fogja beszüntetni átkos működését, arra törekedtek, hogy két engedményt eszközöljenek ki: hogy az ujkeresztények szabad kivándorlásukban meg ne akadályoztassanak, továbbá, hogy a vádlottak és börtönben lévők általános abszolutiót (perduo) nyerjenek, ha bevallják judaizáló törekvésüket és megígérik, hogy jövőben jó keresztények lesznek. Csakhogy épen ebben a pontban nem engedett sem a király, sem a dominikánus szerzet.

III. Pál pápának meg voltak kötve a kezei. Bármennyire is boszantotta a portugál inquisitio kegyetlensége és bármennyire is szüksége volt azokra a jelentékeny pénzösszegekre, melyeket a maranusoktól kapott, hogy olasz politikáját és a protestánsok ellen kezdett harcát sikeresen állhassa, nagy mereven még sem léphetett fel a portugál udvarral szemben. Ő maga is a katolikus fanatikusok befolyása alatt állott. Rómában Loyola és Caraffa voltak az urak, a pápa csak a szolgájuk. Ehhez járult még az is, hogy össze kellett hívni a tridenti zsinatot a hitcikkelyek megállapítása végett, amivel meg akarták alázni és tehetetlenné tenni a protestánsokat. III. Pálnak fanatikusán buzgó

emberek kellettek a zsinati munkára, hogy a kevésbé buzgókat befolyásolhassák. Ilyen férfiakat csak Spanyolország és Portugália szállíthatott. Portugáliában nagyon barátságos fogadtatásban részesültek a jezsuiták. Így hát a pápa is kénytelen volt szeliden fellépni a portugál udvarral szemben és kunyorált, amikor parancsolnia kellett volna.

Másrészt a király sem tudta konok akaratát keresztülvinni. Amíg a pápa törvényesnek nem ismerte el az inquisíciót, végképen fel is függeszthette és a judaizálás ellen emelt panaszokat a szentszék elé utaltathatta. III. Joao tudta, hogy néhány kardinális nyíltan fejezte ki rosszalását az inquisitio embertelenségei miatt. Azt mondták: „Mit akarnak az inquisitorok? Emberhust akarnak?” Attól is félt, hogy a pápa a zsinat elé terjeszteti az inquisitio kérdését és ez még elítélhetőleg nyilatkozhatik róla. Ezért legyőzte gőgjét és magához hivatott négy előkelő maranust és meghagyta nekik, dolgozzanak ki egy emlékiratot, amelyben véleményt mondanak és megnevezik az eszközöket, amelyekkel meg lehetne nyugtatni a közhangulatot. A négy férfi nyíltan és bátran kijelentette: amíg általános abszolutiót nem adnak és amíg érvénytelennek nem nyilvánítják a névtelen tanuzást, a csöcselék tanuvallomását, vagy a tortura és más kényszereszközökkel kicsikart vallomásokot és amíg meg nem korlátozzák az inquisitio kegyetlenkedéseit, addig nem fognak lecsillapodni és addig feltarthatatlanul fognak az országból kimenekülni a maranusok. Megjegyezték azt is, hogy Spanyolországban emberségesebben bánnak el a maranusokkal. Ott legalább nem szabad őket kigunyolni. Ennyit azonban nem adhatott meg a király, akit elvakított a vallási düh és inkább tűrte, hogy országa néptelessé és koldussá legyen, semhogy uralkodásában érvényesüljön a kegyesség.

Magához méltó képviselőt küldött a zsinatra, Baltazar Limpo püspököt, azt a hirtelen haragu és bárdolatlan maranuspusztítót, aki megengedhette magának, hogy olyan beszéddel sértse meg a pápát, amelyből az megérthette, hogy többé nem ura a saját házának. Hevesen követelte a pápától, hogy végre ismerje el az inquisitio törvényességét és hibáztatta azt is, hogy a pápa a visszaeső maranusoknak annyira pártját fogja. A valóság szerint megjegyezte: „Mint keresztények és keresztény névvel titokban elhagyják Portugáliát, magukkal viszik a gyermekeiket, akiket ők maguk tartottak keresztvíz alá. Ha Itáliába jönnek, zsidóknak adják ki magukat, zsidó ritus szerint élnek és körülméltetik a fiaikat. Ez történik a pápa és a zsinat szemeláttára, Róma és Bologna falai között és ez azért történik így, mert Őszentsége privilegiumot adott az eretnekeknek, hogy a vallásuk miatt senki meg ne

zavarja őket, ahogy ez Anconában is történik. Ilyen körülmények között lehetetlen, hogy a király megengedje nekik a szabad kivándorlást. Talán azért követeli ezt a pápa, hogy a kivándorlók zsidók gyanánt az ő országában telepedhessenek le és hogy a kuria ilyenformán hasznot huzzhasson belőlük. Ahelyett, hogy megakadályozni akarta a portugál inquisitio felállítását, régen az lett volna Őszentsége kötelessége, hogy az inquisitíót a maga területén is meghonosítsa. Ilyen beszédre csak akkor válaszolhatott volna a pápa, ha tiszta lett volna a lelkiismerete és a kereszténységet tényleg mint a szelidség és emberszeretet vallását hirdette volna. Minthogy azonban szüksége volt a tébolyra és a fanatizmusra, hogy a protestantizmus ellen szívósan harcolhasson és mert a smalkaldi háboru kitörésekor kibocsájtotta a gyilkos keresztes bullát, amelyben felszólította a katolikusokat, üssék agyon a protestánsokat: Limpoval szemben hallgatnia kellett. A saját hálójában fogódott meg. Egy dolgot azonban mindenáron meg akart menteni III. Pál: a maranusok szabad kivándorlását. Ezért az egyért mindent meg akart adni a portugál udvarnak. Az országot elhagyni akaró új-keresztényeket csak arra kell kötelezni, állítsanak kezeseket arra, hogy sem a hitetlenek területére, Afrikába, sem Törökországba vándorolni nem fognak. Erre is találóan válaszolt Limpo püspök: Hát van különbség a között — így szólt, — hogy ezek az eretnekek a hitetlenek uralma alá, vagy Itáliába menekülnek? Anconában, Ferrarában vagy Velencében körülméltetik magukat és innen Törökországba mennek. Hiszen pápai privilegiumok birtokában vannak, úgy hogy senki sem kérdezheti őket, hogy vajjon zsidók-e? Ismertető jelvényeket nem viselnek és így szabadon és feltartóztathatatlanul mehetnek, ahová akarnak; megtarthatják a ceremóniáikat és látogathatják zsinagógáikat. Nagyon sokan keresik föl a zsinagógákat azok közül, akik ifju korukban megkereszteltettek, halálra ítéltettek, vagy in effigie elégettettek. Ha megengedjük nekik a szabad kivándorlást, akkor csak a lábukat tegyék a hitetlenek földjére és szabadon vallhatják magukat zsidóhitűeknek. A király nem türhet ilyen állapotot, nincs theologus, — mit mondok? — nincs olyan egyszerű keresztény, aki ezt tanácsolhatná is. Ahelyett, hogy Őszentsége azon fáradoznék, hogy a titkos zsidókat biztonságba helyezze, szaporitaná inkább államaiban az inquisitio bíróságait és ne csupán a lutheránus eretnekeket, hanem büntetné meg e zsidó eretnekeket is, akik Itáliában védelmet és menedéket találnak“.

Egy másik körülmény is engedékenységre kényszerítette III. Pált. V. Károly győzelmet aratván (1547-ben) a smalkaldi háboruban a

protestánsok felett, a pápaság urává akarta felvetni magát és olyan egyházi rendet kívánt behozni, amely tessék a protestánsoknak is. A tridenti zsinat spanyol tagjai azt az utasítást kapták királyuktól, hogy ezt a tervet valósítsák meg. Ez a pápának szóló hadüzenet volt. III. Pál ennek következtében Bolognába helyezte át a zsinatot. Emiatt szakítania kellett a császárral és hogy ne álljon egészen egyedül ezzel a hatalommal szemben, kénytelen volt Portugáliát és a katolikus középállamokat a maga részére megnyerni. Hogy tehát Portugáliát kibékitse, egy rendkívüli komizáriust küldött oda bullákkal és brévékkel. A maranusokat pártfogó kardinálisokat, ezek között a pápa unokaöcscsét, Farnesé-t és Santafioré-t, az udvar szubvencióval nyerte meg, ezek tehát helyeselték a pápa határozatát. Noha ezek az uralkodó körülmények között és a fanatizmus izzó hangulatában, amely akkor az egyház addigi lagymatagságának reakciójaként terjedt el, még eléggé emberségesek voltak. Az volt a szándék, hogy az eretnekség miatt megvádolt vagy a visszaeső uj-keresztényeket egyelőre nem ítélik el, sőt bűnbocsánatot nyernek és csak a jövőben fognak felelősségre vonatni. Az első tiz esztendőben nem konfiskálják a visszaesők vagyonát, hanem az örökösökre száll. Továbbá egy esztendőn belül az elítélt maranusok ne adassanak át a világi hatalomnak, azaz máglyára ne vettessenek. Mindezekért engedett a pápa a kivándorlás megkorlátozása tekintetében. És éppen ez volt a király legfontosabb érdeke.

A pápa által az uj-keresztényeknek adott általános abszolutió következtében megnyitották Lisszabonban, Evorában és más városokban a börtönöket és mintegy 1800 maranus nyerte vissza (1547. július havában) a szabadságát. Nem sokára ezután összehívták a maranusokat és meg kellett esküdniök, hogy a judaizálásról lemondanak, a bűnbánó nyilatkozatot azonban nem teljes csöndben és csupán egy nótárius jelenlétében vették ki belőlük, ahogy ezt a pápa kívánta, hanem nyílt piacon, a templom előtt nagy embersokadalom jelenlétében. Csak ettől a perctől kezdve tekintették őket igazi keresztényeknek és esetleges bűntevések esetén, mint eretnekek szenvedik el a büntetést. A pápa azonban egy brévéjében lelkére kötötte a királynak, hogy a bíróságok bánjanak emberségesebben még a visszaesőkkel is, mert nyilvánvaló, hogy csupán megszokásból követik a zsidó szokásokat.

Igy védelmezte ez a pápa utolsó lehelletéig a maranusokat. De azért mégis áldozatul estek tragikus sorsuknak. Égbekiáltó igazságtalanság volt, hogy követeltek tőlük őszinte katolikus hitvallomást és mikor a zsidó szokásokon rajta kaptak, elítélték őket, holott egész lelkükkel

protestáltak ellene. Másrészről viszont nem engedhette meg az állam sem, hogy a népnek egy egész osztálya, amely külsőleg az egyházhoz tartozik, az egyház meggunyolására kapjon szabadságot. Az igazság mindenestre azt követelte volna, hogy a maranusoknak szabad választás engedtessek a kivándorlás és az egyházhoz való őszinte csatlakozás között. Ezt azonban az állam tönkretétele nélkül nem engedhette meg az udvar. Mert a zsidó származású maranusok alkották a város népességének leghasznosabb elemét. Tőkájukkal és kiterjedt nagykereskedésükkel ők szolgáltatták az állami jövedelmek javát; egyáltalában forgalomba hozták a pénzt és értékesítették az indiai és afrikai kolóniákból behozott nyers terményeket. Ő nélkülok holt tőke vagy teljesen értéktelen maradt volna az ország gazdagsága. Iparosok is majdnem kizárólag a maranusok voltak, így tehát az állam nem nélkülözhetette őket és azért gondolt a király arra, hogy az inquisitio borzalmi által jó keresztényekké teszi őket, hogy a tőlük várható hasznot megtarthassa és leköthesse. Ámde mindez hiábavaló fáradság volt. A máglya tömegesen emésztette az áldozatokat, anélkül, hogy az életben maradtak ez által hívőbbekké lettek volna. A portugál udvar azért nem is örülhetett úgy az inquisitónak, mint a spanyol udvar. Mert Portugáliában hitvallomásuk ellenére még mindig nem tekintették igazi keresztényeknek az új-keresztényeket, akik ellen az inquisitio a kánoni törvény szigorát alkalmazhatta volna.

III. Pál pápa után (1549. november havában) Julius pápához folyamodtak a maranusok adandó abszolútió végett. Sőt még az azután következő pápák is, akik kedveztek a reakcionárius és üldöző áramlatnak, a portugál új-keresztények megrendszabályozására teremtett inquisitíót inkább csak befejezett ténynek, semmint törvényes institúciónak tekintették. Ezért még egy félszázaddal azután is rosszalotta VIII. Kelemen pápa az inquisitio megszárításait és újból adott bűnbocsánatot az elítélt maranusoknak.

A spanyol maranusokra is nagyon rájárt ebben az időben a rud, még azokra is, akik templomi buzgóságukkal le tudták fegyverezni az inquisitio gyanuját. Különösen azok voltak kitéve a támadásoknak, akik öröklött tehetségükkel, szorgalmukkal, kitartásukkal, tudományvágukkal, eszükkel és törekvésükkel nagyobb világi és egyházi műveltséget sajátítottak el. Épen az elővigyázatos maranusok törekedtek magasabb egyházi méltóságok után, vagy beléptek a szerzetes rendekbe, hogy vagy a reverenda, vagy a stóla által megvédhessék magukat. De épen azért irigyelték és gyűlölték őket az ó-keresztény pályatársaik. A toledoi főszékesegyház legtöbb esperese és kanonokja zsidó származású volt

és gazdag javadalmakat huztak. Ezért módfelett haragudott Iuan Martinez Siliceo, toledo-i érsek, annál inkább, mert ezek gonosz nyilatkozatokkal és sértő gunyiratokkal is ingerelték. Hiába kérte több folyamodványban a pápát, hogy a maranusokat egyházi hivatalokra méltatlanoknak jelentse ki. Ebből a célból kiadott egy gyűlöletes írást a „Tisztaság próbájáról“, a zsidó vér tisztaságának próbájáról tudniillik, amelyben azt követelte, hogy csak ó-keresztények viselhessenek egyházi méltóságokat. Ebben az írásban az összes maranusokat kivétel nélkül Krisztus ellenségeinek jelentette ki, amiért is az inquisitio teljes joggal veti őket tömegestől a máglyák tüzére.

Hogy az ó-keresztényeket megkülönböztethessék a zsidóktól származó új keresztényektől és hogy ezeket még jobban megbélyegezze, kiadott egy genealogiai emlékkönyvet, amelyet az inquisitio egy titkos írónoka szerkesztett. Ez a könyv „Az aragoniai zöld könyv“ neve alatt ismeretes. Ebben a könyvben száznál több olyan család volt megnevezve, amelyek zsidóktól származtak és amelyek az 1391-iki vészes mérszárlás alkalmával, vagy a tömeges kényszerkereszteléseknél, 1412—14-ig a keresztény hitre térítették át, azóta az ó-keresztényekkel összevegyültek és velük össze is házasodtak. Az irat szerzője nem hallgatta el, mért hozza nyilvánosságra a maranusok genealogiai elágazását, hanem nyíltan elmondta, hogy azért teszi, hogy az ó-keresztények óvakodhassanak a maranusokkal való érintkezéstől, mert „bűnös, álnok, hitetlen és romlott népség. Olyan szőlőtöből való ez a nemzetség, amely mindig nő és mindig gyümölcsöt hoz és minél jobban meg furják, öntözik és megmetszik, annál keserűbb a gyümölcse.“ A megbélyegzett maranus családok között fel vannak említve a Santa Mária-k, Burgosi Salamon rokonai, a Santa Fé-k, Józua Lorqui ivadékai és a De la Caballriták, akik mindannyian szóban és írásban halálos gyűlöletet mutattak fajuk ellen.

Siliceo érseknek ezek után volt egy támpontja, amelynél fogva „a tisztátalanokat“ a „tisztákkal“ szemben megbélyegezhesse. Minthogy azonban azok a törekvései, hogy a maranusokat az egyházi méltóságokból kizárassa, sikertelenek maradtak, alávaló hamisítást követett el, melynek az volt a célja, hogy nyilvánvalóvá tegye, hogy a maranusok nemcsak álnok keresztények, de még arra is törekednek, hogy az egyházat meggyalázzák, a kereszténységet megromsítsák. Siliceo maga írt, vagy más által íratott leveleket, amiket egy előkelő spanyol zsidó és konstantinápolyi rabbi váltottak volna. A spanyol zsidó, amikor véreit vagy a kivándorlásra, vagy a kikeresztelkedésre kényszerítették, azzal a kéressel fordult volna a konstantinápolyi rabbihoz, hogy ebben a nyo-

moruságban mi a zsidók teendője? „A spanyol király, — irta volna — a keresztény hitre akar minket téríteni, életünkre és vagyonunkra tör, le akarja romboltatni zsinagógáinkat és még más kinszenvedést is akar elszenvedtetni velünk.“ A konstantinápolyi rabbi erre az összes tekintélyes rabbik nevében azt válaszolta volna: „A király keresztény hitre akar téríttetni benneteket: térjetekek át, minthogy nem védekezhettek ellene, de titokban hűségesen a zsidóság mellett maradjatok. Elveszi tőletek vagyonotokat: neveljétek fiaitokat kereskedőknek, hogy a keresztényeket (ravaszsggal) megfoszthassátok a vagyonuktól. Neveljétek fiaitokat orvosokká és gyógyszerészekké, hogy a keresztények életét vehessétek. Neveljétek fiaitokat papokká, kanonokokká és theológusokká, hogy a vallást és az egyházat lerombolhassátok. Neveljétek fiaitokat ügyvédeké és nótáriusokká, hogy boszút vehessenek a keresztényeken. Kövessétek tanácsunkat és tapasztalni fogjátok, hogy így alacsony sorból a magasba emelkedhettek“.

E hamisításnál Siliceo még egy másik gazságot is elkövetett. Megnevezte a gazdag zsidót, aki ezt a kérdést a konstantinápolyi rabbihoz intézte volna. Állítólag Chamorro volt az a zsidó. Mély alávalóság volt ebben a hamisítványban, amit akkor mindenki észrevehetett. Chomorro Mózes és a felesége kikeresztelkedvén, a Clemente nevet vette föl. A fiuk, Filipe Clemente, Fernando király által a királyi kabinet protonótáriusává neveztetett ki. Ennek a fia: Miquel Velasquez Clement ugyanebbe az állásba jutott. E hamisított levélváltással Siliceo azt akarta bebizonyítani, hogy e tekintélyes és az udvarnál is becsült család nagypapja, aki Konstantinápolyba fordult tanácsért, csak akarata ellenére tért át és hogy az ivadékai az egyház megrontására törekzenek.

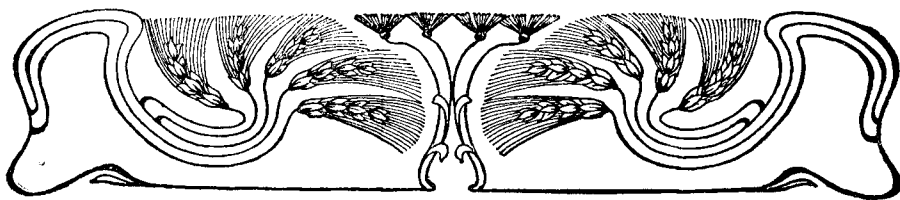
Siliceo azt állította, hogy a leveleket egy toledoí archivumban találta. Sietett a leveleket III. Pál pápa elé terjeszteni, hogy ezt végre meggyőzhesse arról, milyen veszedelmesek az egyházra nézve a maranusok és hogy ezért egyházi méltóságokban nem tűrhetik. A pápa, akit vagy megtévesztett a levélváltás, vagy mert szabadulni akart az érsek zaklatásaitól, röviden halála előtt kiadott egy brévét, melyben elrendelte, hogy a toledoí főszékesegyháznál maranus ne kaphasson javadalmazást. Azóta akárcsak kápláni állásra is pályázott valaki, kénytelen volt származását igazolni, épugy az inquisitio tagja is csak olyan ember lehetett Toledoban, aki be tudta bizonyítani, hogy ókeresztény származású. Így alázták meg Spanyolországban is a maranusokat és örökké a származásukra emlékeztették őket. De azért azt kívánták tőlük, hogy az egyházhoz hű és odaadó keresztényekké legyenek . . .

KILENCEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK TÖREKVÉSEI A KELETEN ÉS SZENVEDÉSEIK A NYUGATON.

A synhedralis egység szükséges voltának érzete; mellette a messiási színezet. Jakob Berab és az ordinatio felelevenítése. Lévi ben Chabib ravaszkodó ellenzéki sége. Kölcsönös elkeseredés és vádaskodások. Joseph Karo, ifjúsága, talmudi tudománya, összeköttetése Salomo Molchoval és víziói. A messiási idő mielőbbi elérkezte iránt való rajongás és az erre vezető ordinatio. Egy új vallási kodex befejezésére irányuló buzgalma. Némely kereszténynek a zsidóság felé való hajlása a reformáció korában. Félzsidók, zsidózók. Michael Servet háromság tana ellen; antitrinitáriusok; a katolikusok és protestánsok kölcsönös gyűlölete. A zsidók kiutasítása Nápolyból. Sámuel Abrabanel és Benvenide Abrabanela. A zsidók kiutasítása Prágából és visszahívásuk. Vádaskodások Bajorországban. A zsidó könyvecske. Eck dr. és a zsidók ellen irányuló műve. Üldözések Genuában. Luther öreg korában támadja a zsidókat, kiket míg fiatal volt, megvédett. A három zsidó történelmi munka. Joseph Kohen, az Ibn Vergák és a három Usque. Ábrahám Usque bibliája; a ferrarai spanyol biblia. Salamon Usque költeményei, Sámuel Usque „Vigasztalásai.“

(1538—1553.)

Spanyolországban és Portugáliában rakott minden újabb máglya egyes vagy egész csoport maranust kergetett messze keletre, Törökországba, a kereszt tűzvonarán kívülre. Mert amióta a méltányosabb pápák is, jobb meggyőződésük ellenére behajszoltatták magukat az inquisitíóba, azóta az ujkeresztények Olaszországban sem érezték magukat biztonságban. Törökországban tehát egyre jobban kialakult egy kis zsidó-világ, amelybe még a szultánok despota kormányai sem avatkoztak bele. Ámbár egyébként az egyesek sok önkénykedésnek voltak kitéve. Itt, valamint Palesztinában is, ahol tömeges jelenlétük és jómódjuk felemelőleg hatott rájuk, bátran álmódzhattak arról, hogy bizonyos önállóságra tegyenek szert, hogy kiküzdjék a vallás-nemzeti egységet és hogy valóra váltsák a messiási rajongás reménységeit. Salamon Molchonak, a mantuai mártyrnak szerepe nem maradt egészen nyomtalan, sőt inkább később következett el hatása. Szafetben, Palesztina legnagyobb községében, ahol hosszabb ideig tartózkodott és ahol összeköttetéseket szerzett és reményeket támasztott, még halála után is várták messiási kijelentéseinek beteljesülését. A világ teremtése óta letelt esztendőök kerek száma 5300, (1540-ben) bizonyos könnyelmű jóslások szerint, a megváltásra alkalmas esztendőnek tetszett. Csakhogy a messiási idő, az volt akkor a felfogás, nagy hirtelenében be nem köszönthet; sőt a zsidók részéről azt valósággal elő kell készíteni. Maimuni, a legnyomósabb tekintély, azt tanította, hogy a messiási eljövételének idejét egyáltalában elismert zsidó synhedrion fogja megelőzni, vagy kell szükségszerűleg megelőznie. Mindnyájan érezték azért annak a hiányát, hogy nincs oly jogositott és rendszeresített bíróságuk, synhedrionjuk, mint aminő Palesztinában a templom fennállása és a

talmud idején volt és elismertetett. Különösen óhajtották az ordináció (szemicha) helyreállítását, mely ilyen synhedristákat bírakká avathatna. Attól nem tartottak, hogy a török kormány akadályt vetne ennek az utjába. A rabbiknak itt különben is saját polgári, sőt fenyítő biráskodási joguk is volt. Csakhogy a hitközségek által alkalmazott rabbiknak, akik egyben a birói tisztséget is gyakorolták, erre vonatkozó illetékességük nem volt belső, jogosult, a talmudi tanban gyökerező. A felek engedelmeskedtek, de ellenszegülők is akadtak. Tekintélyük csak hagyományos volt, nem pedig a talmudi zsidóság talaján fölépült. Amíg a maga községében minden rabbi önállóan cselekedhetett és nagyobb tekintélyt elismernie nem kellett, addig a törvényhozás és a törvényt magyarázás egységes voltáról szó sem lehetett. Ez okból a kornak közkivánata volt, hogy aféle vallásos főtanácsot teremtsenek. És hol másutt, ha nem Palesztinában? Egyedül ennek az országnak szent hagyományait tekintették olyanoknak, amelyek valamely rabbikollégiumot a synhedrion méltóságával és tekintélyével tudnának felruházni. A tannak, melynek közelismerést kellett találnia; egyedül Cionból és Isten szavának csak Jeruzsálemből volt szabad kiindulnia.

Sokan beszéltek arról, hogy mily nagyszerű és szükséges intézmény lesz, ha a nagyobb tekintéllyel felruházott bíró-rabbik rendszerítését újra meghonosítják; de csak egy emberben akadt annyi tetterő, hogy ezt komolyan is vegye. Ez az egy az élelméjü, vakmerő, de kissé hóbortos Jakab Berab volt. Sok kóborlás és Egyiptomban, Jeruzsálemben, Damaskusban való hosszabb-rövidebb tartózkodás után Berab öreg korában Száfetben telepedett le (1534.). Nagy vagyona volt és így gazdagsága és szelleme révén kiváló megbecsülésben részesült. Ő mondotta ki először, hogy a szertefolyó messiási érzelmek számára jegecedő pontot kell teremteni. Nyilván tiszteletreméltó szándék vezérelte, de tervébe kissé a becsvágya is belejátszott. Ugy számított, hogy Palesztinában őt tartják majd az első tekintélynek, sőt úgy fordul, a synhedrion elnöke is lehet, ennek folytán az egész Keleten, talán az egész zsidóságban és mindenütt elismerik. Csak éppen az első lépést volt nehéz megtenni. Egyesegyedül a rendszeresített bírák további rendelkezése lehet törvényes, ilyenek hijján pedig régen szűkölködtek. Szerencsére Maimuninak egy másik mondása alapján el lehetett indulni. E szerint: ha Palesztinában a bölcsök megegyeznek valakiben, akit maguk közül avatandónak tartanak, hát az ehhez való joguk megvan, az illető pedig egyben másokra is átruházhatja az ordinációt. Száfeten kívül már most, melynek zsidó lakossága számos bevándorló folytán

1000 zsidó családra növekedett fel, más palesztinai község számba sem jöhetett, ennél fogva Szafetnek, vagy inkább e város talmudtudósainak akarátán mult, — már amennyiben meg tudtak a dologra nézve egyezni, — hogy a synhedrion méltósága helyreálltassék. Szafet működő és nem működő rabbijai, csupa hir és név nélkül való férfiu, Berab eszét, talmudi tudását és vagyonát sokkal többre becsülték, semhogy tervének ellentmondani, vagy megvalósítása elé akadályokat gördíteni mertek volna. Csak intenie kellett és nyomban összeült huszonöt férfiu, hogy őt avatott bíró-rabbi méltósággal felruhazza. Az ordinatio erre újra megvolt (1538.) és az új synhedrion kikristályosodásának magva készen állott. Egyesegyedül Jakob Berabtól függött, hogy annyi kollegát rendeljen maga mellé, amennyi neki tetszett. Berab egy előadásában talmudi elvek alapján kifejtette e lépés törvényes voltát és minden támasztható ellenvetést megcáfolt. Erre azután más palesztinai talmudtudósok is rendre megadták ehhez az ujitáshoz hozzájárulásukat. Berab és hivei azt hitték, hogy a messiási idő elérkezééhez ily módon megtették az első előkészületet. A felújított ordináció, ha nem is hozhatta el a megváltás idejét, arra csakugyan alkalmas lehetett, hogy a zsidóság egységének magvával szolgáljon. A szentföldön feltámasztott synhedrionnak Európa-szerte hatalmas szava, kiváló vonzóereje lehetett volna, ami még több bevándorlót vitt volna Palesztinába. A zsidók gyötrelmei Olaszországban és Németországban, a maranusok ellen Spanyolországban és Portugáliában folytatott irtóhadjárat, e kornak az excentrikusát és a rendkívülit hajszoló jellege, a megváltás utáni vágyakozásnak erősen felkorbácsolt érzülete; mindez elegendő ösztökélő erő lett volna arra, hogy Nyugatról művelt és gazdag zsidókat csábítson a Keletre. A magukkal hozott főkéek segítségével és a synhedriális autoritás alapján államjelleget zsidó közösség szervezkedhetett volna. Ily nagy tervnek kitartással sőt makacssággal való szolgálására Berab volt a legalkalmasabb ember.

Csakhogy nyomban nehézségek merültek fel. Előrelátható volt, hogy ily nagy következményű aktusnál való mellőztetésük miatt Jeruzsálem községe és képviselői meg fognak bántódni és az egész új rendet semmisnek nyilváníthatják. Hiszen a szentföldre és egész Izraelre nézve oly fontos ügyben az első szó a szent várost illeti meg. Jakob Berab ezt nyilván belátta és első dolga az volt, hogy új méltóságában gyakorolt első tényével az ordinatiót a jeruzsálemi rabbikollégium akkori fejére ruházta át.

A zamorai születésű Lévi B. Jakob Chabib, aki Berabbal körülbelül egykoru volt, állott akkor a jeruzsálemi kollégium élén. Manuel

király korában a kényszerkeresztelések idején, még mint ifju, szinleges keresztényné lett, keresztény nevet viselt és lelkében a kétségbeesés érzelmével követte a katolikus kultusz szertartásait. Természetesen a legelső alkalmat felhasználta arra, hogy Portugáliából meneküljön, a szinleges kereszténységtől szabaduljon és Törökországban új otthon keressen. Egy darabig atyjával, Jakob ben Chabibbal együtt Salonichiben tartózkodott, itt annak agadikus munkáját, az Ejn Jákobot befejezte és végül Jeruzsálembé ment (1525. körül). Itt széleskörű talmudtudása folytán, mely azonban inkább kiterjedt, mint mély volt, Izsak Salal nagid halála után, mint rabbi, a község első embere lett. Ebben a minőségében a városnak úgy anyagi, mint erkölcsi javát nagyban előmozdította és különösen annak a szerteúllésnek vágta be az útját, amelybe a különböző országokból származó jövevények, akik nem szívesen tartottak rendet és fegyelmet, újra dönteni készültek.

Lévi ben Chabibnak valamelyes matematikai, csillagászati és naptárkészítői ismeretei is voltak. A viszony, mely közte és Jakob Berab közt, akivel egy darabig Jeruzsálemben együtt éltek, fennállott, nem volt barátságos. Ennek hibája inkább az utóbbit terhelő, aki természettől fogva fennhéjázó, elbizakodott és összeférhetetlen volt, amit több kortárs keservesen panaszolt fel. Lévi ben Chabib ez okból több szakértői döntés alkalmával összekülönbözött vele; egyébként azonban mindig szerényen viselkedett irányában és semmi olyat nem tett, amivel megbánhatta volna. Az utóbbi években kettejük között is tűrhetőbbé alakult a helyzet; de Lévi ben Chabib nem tudta feledni, hogy vele, mint mélyen alatta állóval, Berab minő lenézéssel bánt.

Hozzá, mint Jeruzsálem első rabbijához megjött aztán a felhívás, hogy első törvényesen rendelt biró-rabbinak, synhedristának Jakob Berabot ismerje el és hozzájárulásával erősítse meg méltóságában. Ez által, úgy vélekedett Chabib, Jeruzsálem Száfettel, ő maga pedig Berabbal szemben alárendelt állásba kerül. Ugy érdemben, mint forma szerint is kétségkívül sérelem történt; hiszen Berab azt sem tartotta szükségesnek, hogy a jeruzsálemi kollégiumnak kikérje előzetes hozzájárulását, csak úgy fölülről dekretálta az új választást; a reábizott méltóság erejénél fogva Lévi ben Chabibot ordinált biróvá nevezi ki. Emellett azt is értésére adta, hogy a Jeruzsálemből érkező ellentmondás őt alig ejtené zavarba, mert az csak a száfeti többség ellen irányuló kisebbség votumának volna tekintendő.

Az a pillanat, melyben a zsidóság összefoglalására elhatározó lépést kellett tenni, Lévi ben Chabibot, akinek a szava mindenesetre

nyomatékos volt, nem találta a helyzet magaslatán. Érzelmeinek hódolt és hamar megefedkezett róla, hogy az ő korábbi álláspontja szintén az volt, miképen a biró-rabbik rendszeresítését megint fel kell ujitani. Mihelyt a szafeti aktus hírét megkapta, nyomban és határozottan a már megejtett választás ellen nyilatkozott, miközben el nem mulasztotta megjegyezni, hogy előbb őt kellett volna megkérdezni. De ellenkezése úgy látszik, nem talált Jeruzsálemben tetszésre, mert csak egyetlen rabbitársa, Mose de Castro állott a pártjára, a többi rabbisági tag *passive* viselkedett. Az *ordinatio* és a *synhedrion* megújítása ellen irányuló okoknak sem a talmudi, sem a rabbinikus törvények híjjával nem lehettek. A véleményeknek oly kusza tömege hemzseg bennük, hogy minden ügy mellett és ellen lehet belőlük érveket kikeresni. És vajjon a rosszakarat, vagy a megsértett hiuság általában, mikor nem talált elég szinleges okot arra, hogy valamely kellemetlen lépést meggyanusítson vagy lekicsinyeljen? Berab és fejbőlintó választói az *ordinatio* meggyanusítására is szolgáltatnak alkalmatosságot. A rabbinikus zsidóság izig-vérig annyira gyakorlati, hogy romantikus rajongással és szétfolyó érzelmekkel reáépíteni nem lehet. A szafetiák tehát nem állhattak elő azzal, hogy az *ordinatio* meghonosításának az ő szivük vágya, a messiási idő elérkezéne elősegítése az oka; ezt az állítást a rabbik, bármily mértékben dagasztotta is szivüket a messiási reménység, tulságosan kalandosnak és nevetségesnek tartották volna. Más tetszetős okok pedig az idő szerint nem akadtak. Az ünnepi naptár rendjéhez, melyet azelőtt ordinált collegiumok szoktak megállapítani, hozzányulni nem volt szabad. Meg volt állapítva ezer esztendő óta. Más oly esetek, melyek elbirálására a talmud ordinált birákat követel, — mint például a zshivány, vagy a leánygyalázó ügyében való ítélkezésre — sokkal ritkábban fordultak elő, semhogy az *ordinatio* szükséges voltát ebből lehetett volna levezetni. A szafetiák ezért oly okot hoztak föl, amely gyakorlatinak és időszerűnek tetszett ugyan, de mégis látszott rajta, hogy erőszakkal ráncigálták elő. Portugáliából és Spanyolországból számos maranus érkezett Palestinába, akik, ha mindjárt csak látszólag is, hosszabb-rövidebb ideig idegen hitet vallottak; ezért teljes bünbocsánatot csak akkor nyerhetnek és eredeti vallásukba újból csak akkor vétethettek föl, (ez volt a Berab érve), ha a törvényszerű ostorbüntetést (39 ütés) végrehajtották rajtuk. Ily büntetést azonban csak törvény szerint rendelt collegium szabhat. Az *ordinatio* szükség-szerűségének tehát ez volna az indoka.

Lévi ben Chabibnak, midőn az *ordinatio* szerzője ellen irányuló

ellenszenvét ennek művére is átvette, nem került valami nagy fáradtságába, hogy az idézett okot, mint nem eléggé helytállót, megdöntse. De nem érte be ennyivel, hanem mindenféle sofizmával is előhozakodott. Jakob Berabról azt a szándékot akarta elhíttetni, hogy ha egyszer megszerez a rendelkezési jogosultsága, teljhatalmat fog igényelni oly célból, hogy ennek erejénél fogva az eddigi ünnepi naptárt elvesse és hogy ujat, illetőleg a talmud idejében használatos ősrégit honosítsa meg. Berab komolyan tiltakozott ugyan e feltevés ellen, de Lévi ben Chabib nem tágitott, csak azért, hogy állíthassa, hogy ez az ujtás minő veszedelem lehetne az egész zsidóságra nézve, meg hogy mennyi zavart okozhatna. Lévi ben Chabib és kollégája, Mose de Castro részéről érkezett tiltakozás Berabot nagy mértékben elkésérette. A dolog annál kinosabban érintette, mert az ellenvéleményben fölhozott indokolás alkalmas volt arra, hogy az egész vállalkozást meghiusítsa. De különben is miként tehetné az ázsiai, az európai és afrikai zsidóságra nézve elfogadhatóvá és az ujjászervezés sarkpontjává azt, amit Palesztina főközsége, Jeruzsálem, a szent város elvetett? Ehhez járult még az, hogy Szafetben az idő szerint az élete is veszélyben forgott. Valószínűleg beáruulták a török hatóságoknál, amelyek keresve-keresték az alkalmat, hogy vagyont megkaparinthassák. Berab egyelőre Palesztinát is kénytelen volt elhagyni. Hogy az ordinatiót tüstént el ne kelljen ejtenie, négy talmudtudóst avatott fel, épp úgy, mint ezt egykor a hadriani időkben Juda ben Baba is megcselekedte. De e négyet nem az idősebb, hanem a fiatalabb rabbik közül választotta ki. Köztük Joseph Karot és Salomo Molchot, aki élt-halt az ordináció eszméjéért. Legjobb tanítványát, Mose de Tranit Berab szintén felavatta. Az ifjabb, alkalmazkodni inkább tudó, bár tartalmas férfiakkal ily előnyben részesítése: Jeruzsálemben még több rossz vért szült. Az ez ügyben váltott irataikban, melyek a nagy közönségnek voltak szánva, Palesztina két rabbi-kiválósága egyre jobban nekikeseredve oly bántó módon rontott egymásnak, ami még szenvedelmes ingerültségükkel sem menthető. Lévi ben Chabibnak erre a megjegyzésére: a felavatott ordinariusnak nemcsak tudósnak, de szentnek is kell lennie, Jakob Berab, ellenfelének szinleges kereszténységére vonatkozó gonosz célzással így felelt: „Nevemet én sohasem változtattam meg, szükségben és kétségbeesés közepette is mindig Isten utját jártam.“ Lévi ben Chabibnak szemére lobantotta azt is, hogy a keresztény dogmákból még mindig tapad rajta valami. Ez ellenfelének elevenébe vágott. Beösmerte, hogy Portugáliában a kényszerkeresztelések idején nevét megváltoztatták, szinleges kereszténynyé tették és hogy

örökölt vallásáért meghalni nem tudott. Ifjuságával mentegette magát, akkor még husz éves sem volt, alig egy évig maradt szinleges keresztény és reméli, hogy a könyveknek az az árja, amit emiatt eddig ontott és még mindig ont, élete táblájának e feltjét Isten előtt lemossa. Ezek után Chabibnak Berab ellen irányuló heve nem ismert határt. A legdurvább sértéseket vagdosta hozzá és kijelentette, hogy szemtől-szembe többé soha sem akarja látni. Jeruzsálem vezető rabbijának eme hevessege és Berabnak nemsokára rá bekövetkezett halála (1541. tavaszán) folytán az ordinatio terve meghiusultnak látszott; csak Joseph Karo, az egyik ordinált, nem adta fel az alkotást.

Ez a férfiu (szül. 1488-ban, meghalt 1575-ben) mélyen belenyult a rabbanita zsidóság alakulásába. Mivel még gyermek volt, amikor szüleivel Spanyolországból kiűzték, Karo korán tanulta ismerni az élet szenvedéseinek iskoláját és hosszú vándorlás után jutott el európai Törökországba, Nikopolisba. Miután a talmudban apja, Efraim, oktatta, ennek egy különben elhanyagolt ágának mívelésére adta a fejét. A Misna-szöveget oly alaposan tanulmányozta, hogy betéve is tudta. Karo később Nikopolisból Drinápolyba költözött át. Itt bámulatot keltő talmudtudása miatt már tekintélynek nézték és tanítványok vették körül. Harmincas éveiben óriási munkára vállalkozott. Jakob Aseri vallási és szertartási kodexét kommentálta és bizonyító adalékokkal látta el. Életéből husz évet fordított erre a munkára (1522—1542.) és még egyszeri revíziója újabb tizenkét évi munkájába került (1542—1554.). Ebbe a száraz elfoglaltságába, mely fantáziáját nem érintette, Salomo Molcho föltünése változást hozott. A portugáli fiatal rajongó Karora oly mélységes benyomást gyakorolt, hogy véle avattatta be magát az észbontó kabalába és messiási álmait is osztotta. Szellemi tevékenysége ettől az időtől fogva a száraz rabbinikus tudomány és a fantasztikus kabala között oszlott meg. Molchoval, amíg ez Palesztinában tartózkodott, levelezett és avval a tervvel foglalkozott, hogy szintén oda vándorol. Miként Molcho, ugy ő is martyr-halálra készült, hogy „az ur oltárán szent áldozatként leszen elégetendő“; sőt mint azt, őt is fantasztikus álmok és látomások foglalkoztatták, melyekhez, legalább így hitte, valamely magasabb lény sugallata folytán jutott. De ez a magasabb lény (maggid) nem angyal vagy égi szózat, hanem — ami elég furcsa — a személyesített Misna volt, mely leszállott hozzá és éjnek idején kijelentéseket tett neki azért, mert szolgálatának szenteli idejét. Ily víziói, melyeket nagyrészt leirt, Karonak bizonyos időközökben élete végéig, csaknem negyven éven át voltak. Később egy részüket közzétették.

A pusztítás folytán, melyet a kabala a fejekben véghez vitt, ezeknek szomorú hatásuk volt. A magasabb lény, vagy a Misna Karora a legszigorubb sanyargatásokat mérte; eltiltotta — a szombatok és ünnepnapok kivételével — a hús és bor élvezetétől, sőt a sok vizivástól is. Ha valami hibát követett el, pl. a kelleténél tovább aludt, istentiszteletre későn ment, vagy egy kissé elhanyagolta a Misna tanulmányozását, akkor megjelent Misna mama és gyöngéd szemrehányásokkal illette. Csodálatos, hogy mi mindent nyilatkoztatott ki előtte. Miután két gyermeke meghalt, egy fia pedig megnémult, megjövendölte neki, hogy felesége jámbor fiút fog szülni, utána elveszti az asszonyt és mint özvegy ember egymásután még két nőt fog elvenni, akik a házhoz vagyont hoznak. Karo csakugyan háromszor házasodott meg egymás után és az egyik asszony, egy német nő, gazdag házból való volt. Ezek a jövendölések egyáltalán nem tekinthetők csaló szándéku szédelgéseknek, hanem egy izgalmas kor és felhevült fantázia sugallatainak, ami a forró buja keleten nem oly ritkaság, mint a hideg, józan éjszakon.

Karot az a gondolat, hogy Palesztinába szerepet játszani és a Salomo Molcho által a messiási kort megelőző időben mesterként meghalni a hivatása, annyira eltöltötte, hogy Drinápolyt otthagya, hogy Palesztinába vándoroljon. Egy darabig még a kabalistáktól csak úgy hemzsegő Salonichiben Joseph Taytasak közelében tartózkodott. Végre a kabala hazájába Szafetbe érkezett, még pedig egy elvtársával, Salomo Alkabeccel együtt, akinek a szombat aráját köszöntő dala (Lecha Dodi) hiresebbé vált, mint költője. Joseph Karonak megvolt az az öröme, hogy fantasztikus álmai egy része Szafetben beteljesedett, Berab a synhedrion eljövendő tagjává avatta. Berab halála után Karonak minden álma egykor beköszöntő nagyságával foglalkozott; a megzavart ordinátiót ő fogja megvalósítani, Palesztina és a külföld bölcsei el fogják őt ismerni; Palesztinában, sőt az egész török birodalomban fejedelem és a zsidók vezére lesz; a leghiresebb talmudtudósok az ő iskolájából fognak kikerülni és csak azokat fogják elismerni. Mindenki tisztelni fogja benne a „szentképet“ (diokna kadisa), ő pedig csodákat fog művelni. Miként Molcho, Isten nevének megszentelésére, ő is mártýrhalált hal ugyan, de nemsokára rá megéri a feltámadást és bevonul a messiási birodalomba.

Mindehhez az előnyhöz és előjoghöz Joseph Karo egy műve révén remélt jutni, amely önmagában hozná létre a zsidóság egységes voltát és részére osztatlan bámulatot szerez. Ugy gondolta, hogy ha Jakob Aseri vallási kodexének alapos kommentárját befejezi, kinyomatva közzé-

teszi, terjeszti és annak alapján maga is mindenre kiterjeszkedő vallás-törvénykönyvet dolgoz ki, akkor őt Izraelben első embernek, fejedelemnek és törvényhozónak fogják és kell is elismerni. Védőszelleme megsugta neki, hogy méltóvá fogja tenni arra, miszerint sok tanítványt képezhessen ki és hogy írásai Izraelben úgy elterjedjenek, akárcsak a Misna, melynek hű művelője. Ha védőszelleme meghagyásait hiven követi, akkor majd még a magasabb világrégiók is ezt kérdik: „ki az a férfiu, aki a királyok királyának tetszését is kivívta, Palesztina főembere, a szentföld nagy írója?”

Odaadó jámborság, nagy képzelőtehetség és megengedett, becsületes becsvágy így voltak főtulajdonai annak a férfiunak, aki az egész zsidóság számára megszerkesztette az utolsó vallási kodexet, melynek az a hivatása, hogy minden ingadozásnak, bizonytalanságnak és vélemény-zürzavarnak véget vessen. A Salomo Molcho által kezdeményezett kabalista messiási rajongás és Berabnak az ordinatio felújítására irányuló munkálatai Karot szünetlenül arra ösztöklétek, hogy az előbbi által megsejtett állapotokat terjedelmes írásművében igyekezzék megvalósítani és hogy legalább a vallási életben való egység útját előkészítse. De mielőtt a zsidó világ ehhez a kegyes adományhoz hozzá juthatott, még néhány évtized pergett le. A munka óriási volt, amihez sok idő kellett. Azt a szellemet, aminek Karo hijjával volt, csodálatot keltő, szakadatlan szorgalmával kellett pótolnia. Csak a legteljesebb vallási odaadás és lelkesedés, mely képzelődéssel párosult, tudott ily művet létrehozni. Valamennyi magasan szárnyaló álma közül azonban egyelőre csak az az egy valósulhatott meg, hogy Jakob Berab halála után ő lett Szafet első rabbijává és kétségkívül csak idők folyamán ismerték el rabbinikus autoritásnak. De a tekintélye osztatlan nem volt; Berab legjobb tanítványa, Mose de Trani személyében versenytársa akadt.

Míg a kelet zsidósága bizonyos mérvű nyugalmat és függetlenséget élvezett, aminek folytán messiási légvárat építhetett és azon munkálkodhatott, hogy bár visszás eszközökkel, szinteg ideális állapotot teremtsen, addig a nyugati zsidók az újra meg újra nyakukba zuditott üldözések nyomoruságaiban senyedtek. Azok a közveszélyes voltokról, gyermekgyilkosságukról, a kereszténység ellen irányuló ellenséges magatartásukról szóló régi vádak, melyek a reformációs mozgalmak során egy darabig elnémultak, újra felütötték fejüket. Az a merev egyházi irányzat, mely a katolikus világban ez idő szerint azért kapott lábra, hogy az egyre jobban erősödő lutherizmussal szemben helyt tudjon állani, nagy hatással volt a zsidókra is és egyelőre a katolikus orszá-

gokban új szenvedéseket hozott számukra. A régi vádak mellé egy újabb csatlakozott, mely a lutheránusokat is ellenük fordította.

A lutheránus és kálvinista reformáció, amely egészen Angolországig nyomult, a vallás és a kereszténység dolgában sokak szemét felnyitotta, önálló gondolkodásra vezetett s e révén sok olyasmit tüntetett fel hamisnak, amit még a reformáció is a kereszténység lényeges alkotórészének tekintett. A legtöbb európai nyelvre lefordított biblia a gondolkodó olvasókat rávezette arra, hogy a vallásról a római, wittenbergi és genfi dogmakovácsokétól eltérő tanfogalmat alkossanak. Bibliaolvasás közben az ótestamentum megelőzte az újat és midőn az egyik könyv után a másikat olvasták, akárhányan azt vették észre, hogy sok minden nem egyezik össze; hogy a prófétáknak a szigorú istenegységről szóló tana az egyházatyák hármasság-egység-egységével ellentétben áll és hogy még az apostolok sem ismerték a hármasság-egységet. Ezenfelül a reformáció úgy indult, hogy a vallási felszabadítás mellett előkészíti a politikai felszabadulásnak útját is a fejedelmek vasigája alól, akik a népet semmibe sem vették és csak adófizetésre, meg a jobbágyság robotmunkájára tartotta józnak. Akárhány olvasónak föltűnt, hogy a zsidóság bibliai iratai minden jogot a népnek tulajdonítanak és a királyok despotizmusát kárhoztatják, holott az evangélikus kereszténység a nemzetet egyáltalán nem ismeri el, csak vonagló hívőkről tud, akiknek azt javasolja, hogy hajtsák fejüket a zsarnok igája alá. Az ó- és újtestamentum közt mutatkozó azt az ellentétet, mely szerint az egyik istenfélő élet mellett cselekvő erényekre tanít, a másik pedig a vak hit mellett csak a szenvedő erényt dicsóítja: ezt az ellentétet a bibliába való sűrű elmélyedéstől megerősített szem észrevétlenül nem hagyhatta. Azok között a hemzsegő szekták között, melyeket az első évtizedekben a reformáció segített keletkezni, támadtak olyanok is, melyek inkább hajlottak a zsidóság felé és amelyeket az uralkodó pártok félzsidóknak, zsidózóknak (judaisantos, semijudaei) csufoltak. Ezek főképen a hármasság-egységen ütődtek meg és Istent csak szigorúan vett egy egységnek kívánták tudni.

Az aragoniai Michael Servet, aki talán Spanyolországban a maranusoktól kapott útmutatást, „A hármasság-egység tévedéseiről“ könyvet írt, amely nagy feltűnést keltett és sok ragaszkodó tanítványt szerzett a számára. Miatta Genfben maga Calvin máglyán égettette el. A katolikus egyház fanatikus türelmetlenségét a reformátorok sem vetették el. Mindazonáltal alakult egy oly, az egyistent valló szekta (unitariusok, antitritariusok), amely azt a tételt, hogy Jézus Istenhez hasonló lény, elvetette. Angolországban, ahol a katolicizmus megdőltét egyedül a zsarnok

VIII. Henrik emberirtása és szerelmi kicsapongásai okozták, oly vallás-politikai párt kezdett alakulni, amely az ótestamentumi államéletet az angol viszonyokra ráhuzni és azokban megvalósítani akarta. Ugy viselkedett az a párt, mintha csak az ótestamentumi példákat ismerné el, az újtestamentum olvasómorzsoló férfi- és nőhiveiről pedig tudni sem akarna. Mint Isten által rendelt szünnapot sokan a szombatot ünnepele-
ték meg, de persze zárt ajtók mögött. Némely excentrikus keresztények, mint Jámbor Lajos idejében Franciaországban is történt, a zsidók iránt, mint a patriárok utódai, mint az Isten által kegyelme teljességére méltatott nép maradékai, mint a nagy próféták vérrokonai iránt, akik már emiatt is rászolgáltak a legnagyobb tiszteletre, bizonyos előszere-
tettel viseltettek. A számtalan röpirat között megjelent abban az időben egy zsidó és keresztény közt folytatott párbeszéd is. Ebben a keresz-
tény dogmák oszlopai ótestamentumi írásversekkel döntetnek meg. A szerzője valószínűleg keresztény. Ily jelenségek segítették elő azt, hogy a zsidókat a reformátorok körében rossz szemmel nézték. Az új egy-
ház hivei bizonyos mértékben zsidógyűlöletet szinleltek oly célból, hogy elhárítsák magukról azt a gyanút, mintha a kereszténységet alá-
aknázni és helyébe a zsidó hitet kívánnák tenni. A zsidóknak tehát innen is, túl is elég ellenségük akadt, minélfogva le kellett tenniük arról a tévhitről, hogy a katolicizmus megdőlt, a lutheranság pedig rokon-
szervezni fog velök. A reformációs mozgalmak idejéből is bizvást lehet a zsidóüldözésekről szóló évkönyveket nyitni, melyekbe jogkor-
látozás, gyötrelmek és számkivetés címén minden évről van mit fel-
jegyezni. De a helyzet mégis jobbra fordult. A korábbi idők váratlan megrohanásai, mézárásai és tömeges gyilkolásai helyébe nyugodt, tör-
vényes kiutasítások, a nyomorba való egyszerű kitzítás léptek mindig hazug vádak alapján.

Luthernek ezerféle szenvedésről szóló könyörülete, amelyet refor-
mátori pályája kezdetén nyíltan tanusított, nem volt hosszú életű; immár mér-
geses gyűlöletgé változott. Prédikációiban, irataiban, pohárköszöntői-
ben, mint elvakultakat, romlandókat és kivetni valókat szidalmazta a
zsidókat. Elkeseredése abból a csalódásából eredt, hogy a zsidók, vára-
kozása ellenére, a tiszta evangéliumot, melyet prédikált és tanított, nem
fogadták el. A diadal meghiusítása bántotta. Luther ebben a lelkiállá-
potában néhány nyomorult zsidó hitehagyott szavát hallgatta meg, akik
egykori hitfeleiket régi és új vádakkal terhelték. E hazug és többnyire
csak bosszuvágyó alakok közül a legmérgeesebb Anton Margaritha, egy
regensburgi rabbinak, Jakob Margolesnek a fia volt, aki, miután egy-

kori hittestvérei ellen irányuló vádjaival Károly császár elutasította és miattuk megbüntette, a protestánsok táborába ment. „Az egész zsidó hit“ címen kinyomatott egy művet, amelyben felsorolja a zsidó vallásos szokásokat, melyeket guny tárgyává tesz. Azt hazudta ezenkívül, hogy a zsidók gyalázzák Jézust és káromolják a kereszténységet; hogy keresztényeket zsidó hitre térítenek — ily prozelitákat Magyarországon állítólag maga is látott — továbbá, hogy uzsoráskodnának és a dologtalanságnak hódolnának. Ezt az alávaló szennyiratot Luther teljes hitelűnek vette és a zsidók ellen még inkább elkeseredett.

A szelidebb Martin Butzer, Strassburgban szintén ellenük dolgozott. A zsidók ellen irányuló dominikánus haragjából sok maradt meg benne. Ezek a prédikátorok könnyed vádiratokban, melyeket az idő szerint nagy számban terjesztettek, a szerencsétlen német zsidók ellen bujtogattak. Irataik nagyon is tetszettek az alsóbb rendű népnek, amely a reformáció tekintélyeire támaszkodva, azt hitte, hogy a zsidóknak lelkiunyugalommal való bántalmazására és kínzására szabadságlevelet kapott. De néhány fejedelmet is, akik a vallási megújulás hiveivé váltak és Luther szavának pápai csálhatatlanságot tulajdonítottak, megnyertek az üldözések számára. Így Johann Friedrich, a szász választófejedelmet, a hesszeni konok Philippet és brandenburgi II. Joachimot, az új hitvallomás főszlopaait. Mivel néhány zsidó semmirekellő holmi büntetendő cselekményt követett el és ezért meg is bűnhődött, a szász választófejedelem megparancsolta, hogy a zsidókat egyszer és mindenkorra utasítsák ki országából. A zsidók helytálló védelmezőjükhöz, Rossheimi Joselmannhoz fordultak kérésükkel, hogy legyen szószólójuk és ő, mint mindig, most is készséggel vállalkozott arra, hogy a szűkségben segítségükre lesz. Strassburg város magisztrátusától ajánló levelet szerzett a választófejedelemhez, aki a császár és a katolikusok ellen irányuló smalkaldi szövetségben számottevő társ volt.

Volfgang Capito, a prédikátor Luthernek szóló, nagyon meleg-hangu írást adott vele, amelyben a reformátort arra kérte, hogy a szász választófejedelem szándékát másítsa meg. De Joselin hiába lótot-futott. Johann Friedrichet nem közelíthette meg úgy, mint Károly császárt, Luther pedig a zsidók javára a fejedelemtől egyetlen jó szót sem szólt. A közbenjárót még csak maga elé sem akarta bocsájtani, de sok kérésre és könyörgésre mégis irt levelet, amely a zsidók ellen irányuló szeretetlenségéről tanuskodik és korábbi szánakozó részvétével kiáltó ellentétben áll. Luther azt jegyzi meg levelében, hogy a zsidók ügyét előbb melegen karolta fel, de mert szolgálatait rosszra fordították, kedvét

veszítve, nem védelmezi őket. A védelem csak tévedéseikben erősítené meg őket és rosszabbak lennének, mint voltak, mert védelme ellenére megmaradtak elvakultságukban és az egyháznak még mindig hátat fordítanak.

De Joselin nem fáradt bele az utánjárásba, hogy védencei üldözése a protestáns országokban lábra ne kapjon. A smalkaldi szövetségben részes fejedelmeknek M. Frankfurtban tartott gyűlésére bebocsájtatást kért és kapott, hogy megcáfolja azokat a vádakat, melyeket Luther és Butzer, a szentírás félreértett helyeiből következtetve, a zsidók ellen emeltek. Mivel a biblia héber szövegét jobban értette, mint a reformáció vezetői, játszva döntötte meg a vádakat, sőt annyira meggyőző tudott lenni, hogy több fejedelem a zsidók ellen irányuló türelmetlenségéről letett, köztük Brandenburgi II. Joachim is, aki ez alkalommal ráadásul még azt is bizonyítva látta, hogy elődje I. Joachim, a papok csalásától megtévesztve, harminc évvel előbb a zsidókat ártatlanul égettette meg Berlinben. Ez az őrgróf a zsidókra vonatkozó előítéletekből annyira ki tudott vetközni, hogy egy Lippold nevű udvari orvossal kezeltette magát és valami udvari ágensféle zsidót, a berlini gazdag Michaelt fogadta szolgálatába, aki szemképráztató fényűzést fejtett ki, szolgálkkal kísértette magát és lóháton ily kísérettel szokott a birodalmi gyűléseken megjelenni.

A szászok választófejedeleme azonban, valamint hesseni Philipp makacs zsidógyűlölők maradtak. Országuk zsidóságát kiutasították vagy szabadon engedték kinözni. Magdeburgból, a protestáns városból és más községekből ebben az időben újra kiűzték a zsidókat. A reformáció tüzhelyén ilyen volt a zsidók helyzete. A katolikus országokban sem volt ugyan jobb a sorsuk, de ezekhez a szenvedésekhez legalább nem járult a csalódás keserű érzése is.

A nápolyi királyságban, ahol spanyolok uralkodtak, az ultrakatholikus párt már rég azon mesterkedett, hogy az ott tartózkodó maranusok ellen az inquisíciót hozza be. Midőn V. Károly afrikai diadalutjáról visszatért, e párt arra kérte, hogy a zsidókat egyáltalán üzze ki Nápolyból, mert a maranusok a velük való érintkezés folytán hitetlenségükben csak megerősödnek. A császárnak semmi különös oka nem volt, hogy a zsidókat megvédelmezze. De Donna Benvenida, Sámuel Abrabanelnek nemeslelkű felesége, akit a spanyolok is nagyrabecsültek, kiutasítási parancsa visszavonására oly szivhezszólóan kérte a császárt és ifju barátnője az alkirály leánya, oly melegen támogatta a kérelmet, hogy teljesítését megtagadni nem tudta. Lehetséges, hogy ebben a megoldás-

ban Abrabanel vagyonának is volt szerepe. Néhány évvel később azonban Károly mégis csak megparancsolta a nápolyi zsidóknak, hogy hagyják el az országot. (1533.)

De mint Rossheimi Joselin a német zsidók, úgy Don Sámuel Abrabanel a nápolyiak érdekében egyetlen, ha mindjárt teljesen reménytelennek látszó kísérletet sem mulasztott el, ha arról volt szó, hogy fenyegető veszélyt fordítson el fejük feől. Tekintélyes összeg segítségével csakugyan sikerült is a kiutasítás határidejét tíz évre elhalasztania, sőt az engedélyezett tartózkodás idejére üzleti és vallási érdekeik szempontjából kedvező feltételeket tudott kivívni. Többek közt keresztény predikációk meghallgatására, zsidó ismertető jelek viselésére, a szombat és ünnepnapok megszenteltetésére kényszeríteni őket nem lehetett. Ezt a szerződést, amelyet Pedro de Toledo alkirály, a zsidók jóakarója Sámuel Abrabanellel és más tekintélyes zsidókkal a császár nevében kötött meg (1535—36), az uralkodó alig öt évvel később megszegte. Visszavonhatlan kiutasítási parancsot adván ki újból.

Rom Salamont, ki azt hitte, hogy közbenjárásának lehet valami eredménye, a nápolyi zsidók hiába küldték követül Károlyhoz. A császár meg sem akarta hallgatni és feltétlen kegyvesztéssel fenyegette meg, ha újabb kérvénnyel merészkednék őt terhelni. Ettől fogva minden zsidót szigorú büntetés terhe alatt tiltott el attól, hogy Nápolyban mutatkozzék (1540—41). Sokan Törökországba mentek, néhányan Anconába, pápai főnhatóság alá, vagy Ferrarába, a zsidóbarát számba menő II. Ercole herceg védelmét keresve. Azokat, akik hajókon vándoroltak ki, sok baj érte, részben tengeri kalózok kezére kerültek és Marseillebe vitték őket. Az itt élő maranusok sokat tettek az érdekükben és II. Henrik király is jó embernek mutatkozott. Mivel országába a zsidókat nem volt szabad befogadnia, saját hajóján szállította őket Törökországba. Nápolyból Sámuel Abrabanel is távozott, ámbár tetszésére bízták, hogy akar-e maradni, de ő osztozni kívánt szerencsétlen hitfelei sorsában. Ferrarában telepedett le, ahol akkor már néhány rokona lakott, itt még mintegy tíz évig élt. Nemesszívű hitvese, akit a nápolyi alkirály leánya, az időközben toskanai hercegnévé lett Leonóra nagyrabecsült, túlélte.

Egy évvel később Csehország zsidai nyakába szakadt a zsidógyűlöletnek lehet mondani enyhébb, tisztességesebb formája. A városokban, nevezetesen Prágában, gyakori volt a tüzvész. Pásztorok mellett zsidókat gyanúsítottak a bünszerzőséggel. Azon a címen, hogy a gyalázatos tetteire ők bérelték volna fel a gyujtogatókat; közülök

némelyekre, mint ilyen bünszerzőkre rá is mutattak. Ezek, miután elfogattak, vád alá kerültek és kinpadra feszítették, vallottak és halálra ítéltettek. Ezenkívül avval is megvádolták a zsidókat, hogy a törökök ellen irányuló titkos hadikészülődésről a szultánnak hirt adtak volna. A cseh rendek ennél fogva elhatározták, hogy Csehországból minden zsidó kiutasítsassék, Ferdinánd király pedig, V. Károly testvére, a határozatot megerősítette. Holmijukat összeszedve, vándorbotot kellett tehát ragadniok (1542. adar hó); Prága város sok zsidó lakosa közül, csak tiz egyén, vagy család kapott engedélyt arra, hogy tovább is maradhasson. A kiutasítottak közül sokan Lengyelországba és Törökországba, az akkori idők legtoleránsabb országaiba mentek. De még ugyanazon évben ugy fordult a dolog, hogy a kivégzett, tehát a kiutasított zsidók ártatlansága is kiderült. Némely mértékadó egyéniség ez okból visszahívásuk érdekében közbevetette magát, hiszen sokkal kevésbé voltak nélkülözhetők, mint azt a kenyérrigység, az egyházi fanatizmus és a fajgyűlölet el akarta hinni. A fáradhatatlan Joselin is, akit Csehország királya szintén kegyeibe fogadott, miután a kiutasítottak sürgősen kérték, visszahívásuk ügyében szívesen járt el, noha néhány évvel előbb, amikor a községben felmerült pörpatvarok kiegyenlítése végett Págába szólították, a község tagjainak egy része gonosz hajsztát indított ellene. Így történt azután az, hogy azok a zsidók, akik a cseh határ közelében telepedtek le, otthonukba újra visszatérhettek. Ezt a kegyet azonban 300 véka garas évi védődijjal kellett megfizetniök és megkülönböztetésül sárga posztófoltot kellett viselniök.

Ebben az időben két nagyállásu, befolyásos személyiség, az egyik katolikus a másik protestáns részen, oly hevesen izgatott a zsidók ellen, hogy szinte csodaszámba megy, hogy abban a korban mind egy szálig ki nem irtották őket. Az egyiknek izgatására a következő eset szolgáltatta az okot: Bajorföldön, Neuburg hercegségében, husvét táján, eltűnt egy zappenfeldi négyéves parasztfiu és a gyanu a zsidókon kereste. Az eichstätti püspök erre elfogatott néhány zsidót és rezidenciájába cipeltette, hogy perbe fogassa, azonkívül pedig megkereste a szomszédos fejedelmeket is, hogy zsidókat ők is fogdostassák össze. De a vizsgálat nem derítette ki a zsidók bűnösségét. Ez alkalommal, megint csak Joselin buzgó közbenjárása folytán, Neuburg-Sulzbach hercege, Ottó Henrik, és Pappenheim urai a zsidók pártjára állottak és Eichenstätt püspöke ellen dolgoztak. Ellenben a püspök megmozgott eget, poklot, hogy a zsidókat legalább kiutasítsassa. Erre kapta magát egy Theirmayer von Ebertshafen nevü versfaragó és Ottó Henrik

hercegről, mint a zsidók barátjáról, aki elkövetett mindent, hogy országvilág előtt bebizonyítsa, miképpen a zsidók ellen irányuló vádak hamisak, — rossz német versekben szennyíratot írt. Valószínűleg a herceg kezdeményezése folytán, akadt erre egy bátor író, aki oly munkával állott elő, mely a keresztények előítéletei ellen nyíltan védelmezi a zsidókat. Ez a munka: Ein Judenbüchlein (zsidó könyvecske) — melynek szerzője lutheránus lelkész (talán Hosiander) volt, — vállalkozott először arra, hogy a keresztény gyermekgyilkosság egész hazug szövedékét és gonosz céljait tiszta világitásba helyezze. A szerző, — aki sokat érintkezett zsidókkal és törvényeiket és szokásaikat alaposan ismerte, — nyomatékosan állította, hogy a gyermekgyilkossággal való örökös vádaskodással a zsidókon égbekiáltó nagy igazágtalanságot követnek el. A zsidók gazdagsága és tiszta hite szolgáltatja hozzá az okot. Egyfelől kapzsi és kegyetlen fejedelmek vagy elszegényedett nemesek és a zsidóknál eladósodott polgáremlerek szoktak ily meséket kitalálni, hogy a zsidókon rajtűthessenek; másfelől pedig szerzetesek és világi papok terjesztenek ily meséket, hogy új szenteket teremthessenek és új bucsujáró helyeket alapíthassanak. A zsidóknak a keresztények idejében történt szétszóratása óta eltelt hosszú időben, háromszáz évvel ezelőttig hire-hamva sem volt annak, hogy keresztény gyermekeket gyilkolnának. Ezek a mesék csak azóta közkeletűek, amióta szerzetesek és papok a bucsujáró helyekkel és csodagyógyításokkal sok csalást követtek el. Mert a papok senki mástól nem tartottak, csak a zsidóktól, egyszerűen azért, mivel a zsidók az emberek kigondolására nem sokat hederítenek. És mivel az íráshoz is többet értenek, mint a papok, azért ezek a zsidókat a legnagyobb mértékben üldözni, becsmérelni és gyűlöltté tenni igyekeztek. Még a szent könyveiket is el akarták égettetni. Ez okból jogosult az a feltevés, hogy a neuburgi gyermekgyilkosságot is a papok találták ki. A szerző továbbá arra is rámutatott, hogy a harmadik századig a pogányok a keresztényeket tartották gyermekgyilkosoknak és vérvevőknek. Azok a zsidóktól eredő vallomások, amelyekre a vádak igazolása céljából hivatkoznak, a kinpadon keletkeztek, tehát reájuk, mint bizonyítékokra, építeni nem lehet.

A fanatikus katolikus lelkészek és különösen Eichenstädt püspöke kelletlenül fogadták ezt a fordulatot, mely odairányult, hogy a zsidókat megvetés és üldözés helyett ebben az iratban dicsőítse. E hatást siettek is eltörölni. A reformáció történetében hirhedt emlékü Johann Eck doktor, az eichenstädti püspöknek kegyence, megbízatást kapott, hogy elleníratot szerkesztszen, a vérvádat bizonyítsa be és a zsidókat

hordja le a sárga földig. Ez a vallásos, mészároslegény-alaku, a lázító-vezér hangjával és a szofista vitázó kedvével rendelkező, jogi képzettségű theologus, aki hiúságával, álláshajhászásával és iszákosságával a katolikus egyházat, melyet a lutheránusokkal szemben meg akart védeni, még csak ferdébb helyzetbe hozta, akit Németországban végül a katolikusok és egyben a protestánsok is gyűlöltek és megvetettek, ez a lelkiismeretlen pörpatvarkodó szívesen vállalta azt a feladatot, hogy a zsidókat megrugdossa. Ahol botrányt okozni, a népet lázítani, régi előítéleteket és tévedéseket szofista nyelveléssel védeni kellett, ott Eck mindig kéznél volt. A Judenbüchlein ellen zsidógyűlölő elleniratot irt (1541), melyben annak bizonyítására vállalkozott, hogy a „zsidók mi minden rosszat és gázságot követtek el minden német országokban és más királyságokban.“ Kitért zsidóktól származó, Paulus de Burgostól egészen Pfefferkornig használt ócska vádakat tálalt fel újra, amit holmi vén asszonyok a zsidók vérszomjáról kijelentettek, vagy zsidók a kinpadon vallottak, nevezetesen a trienti Simon fiu hazug mesebeszédeit: mindazt összegyömösölte és állítólagos saját tapasztalatait is hozzáfűzte. Eck annyira arcátlan volt, hogy a zsidóknak vérszomjas természetét az ó-testamentumból is bizonyítgatni próbálta. Nemcsak azokat az elbeszéléseket, amelyek egyike szerint Simon és Levy a szichemieken bosszut állottak, a másik szerint pedig Józsefet testvérei eladták, irta kora zsidainak terhére, hanem azt is, hogy Mózes meghagyja a kanaiták elpusztítását és hogy Dávid megölette Uriát. Hogy ártson nekik, még az ó-testamentumnak az egyház által ünnepeelt hőseit is lepiszkolta. Nyelvelő módján és hamis tudományossága alapján, mint megdönthetetlen tényt állította, hogy a zsidók keresztény gyermekeket csonkítottak volna meg és papjaik avatására, asszonyaik szülésének elősegítésére, betegségek gyógyítására gyermekvért használnának, meg hogy ostyákat gyaláznának, melyek szerinte természetesen csodákat miveltek; kiáltottak és vért eresztettek. Fölháborodva így kiáltott fel: „nagy baj az nálunk, keresztényeknél, hogy a zsidókat nagyon szabadjára eresztjük, sok védelmet és biztonságot adunk nekik.“ Azt a jámbor óhajtását is kifejezésre juttatta, hogy minden ellenük irányuló kánoni korlátozást a legszigorubban kellene alkalmazni, hogy továbbá keresztény prédikációk meghallgatására és a pénzületek abbanhagyására kényszeríttessenek.

Nagyon tanulságos valami, hogy Luther, a kivénhedt előítéletek előharcosa, egy új hitvallás alapítója, halálos ellenségével, Eck doktorral, aki ellene is ugyanazon arcátlansággal szórta hasonló hazugságait, a

zsidók ügyét illetőleg teljesen egyetértett. Zsidógyűlölet dolgában a két halálos ellenség egy sziv, egy lélek voltak. Fokozódó öregségében Luther nagyon neki keseredett. Makacskodásával, álláspontja szenvedélyes védelmével tulajdon környezetében is sok mindent elrontott, hiveivel való egyetértését megzavarta és saját táborában tartós szakadást idézett elő, mely a legtöbbet ártott több évszázadon keresztül a reformációnak. Nyers természete mindinkább szelid vallásossága és alázatossága fölé kerekedett. Elméje erejével nem volt képes a műve által felidézett merev ellentétek fölé kerekedni; amit pedig esze hatalmával kiegyenliteni nem tudott, azt durva ökölrel akarta leütni. Nem volt képes tisztába jönni avval, hogy az evangélikus szabadság milyen álláspontra helyezkedjék a despota hatalmával szemben az akkori nagy és kis fejedelmeknél, akiket, mint Isten által rendelt felsőbbiségeket rabszolgai engedelmeskedéssel tisztelteknek kívánt tudni. Ennélfogva arra bátorította a junkereket, hogy az ezerszeres iga lerázása végett fellázadt parasztokat szurják, vágják, fojtogassák amint birják. Az evangéliumokban és a keresztények alapvető írásaiban eligazodni nem tudott. Ezeknek, a Pál-féle törvényt megvető elemek és a törvényeket mindenek fölé helyező zsidó-keresztény alkatrészei közt mutatkozó ellentétei örökre titok maradtak előtte. Tehát csak a sötétben tapogatózott. Egyszer az ó-testamentum törvényeit, még a tizparancsolatot is: „Ne lopj“, „Ne törj házsságot“, „Ne gyilkolj“, teljesen érvénytelennek mondotta Luther, más alkalommal a hesseni tartományi grófnak azt is megengedte, hogy ó-testamentumi példa szerint két feleséget vehessen — de titokban. A zsidóságot, melynek törvényei nem a hitet, hanem az emberek erkölcsösödését és lelki nemességét kívánják megerősíteni, teljességgel képtelen volt megérteni és valósággal dühbe jött, ha társai (Karlstadt, Münzer) hivatkoztak reája, pl. a rabszolgák és jobbágyok felszabadítására szolgáló jobélév ötletéből. Ily viszonyok közt oly iratot küldtek neki, amelyben a valószínűleg keresztény szerző dialogus formájában a zsidóságot a kereszténységgel szemben vonultatja föl. Ez több volt, mint amennyit szó nélkül hagyhatott. Még, hogy a zsidóság merje magát a kereszténységhez mérni! Luther erre nyomban neki ült, hogy „A zsidókról és hazugságaikról“ oly szenvedelmes és méreggel átitatott munkát írjon (1542), amely Pfefferkorn és Eck doktor kirohanását még fölül is multa. A zsidók megvádolására szolgáló tényeket nem az életből merítette, hanem a rosszmájú kitértnek, Anton Margarithanak leírásából és csakugyan teljesen ennek a hatása alatt állott.

Bevezetőjében Luther azt jegyezte meg, hogy föltette magában,

hogy sem a zsidókról, sem ellenük egyáltalában nem fog többé írni, mivel azonban arról értesült, hogy e nyomorult áldatlan népség keresztényeket mert magához csábítani, óvni kíván, hogy senki se hagyja magát bolonddá tenni. A zsidókkal, mert javíthatlanok, vitába elegendni egyáltalán nem akar.

Luthernak ama főbizonyítékai, melyek a zsidóknak Jézus messiás voltát tagadó állításaival szemben a kereszténység igazi voltát tanúsítanak, — a szerzetesek izlésére vallanak. Mivel a keresztények a zsidókat több mint egy ezredéven át minden emberi joguktól megfosztották, velük, mint kárttevő állatokkal bántak, őket megtiporták, marcangolták és lemészárolták, szóval, mivel a keresztények szeretetlensége folytán nyomorultul sinylődtek, ez okból csak romlottak lehetnek. Ez még mindig csak középkori logika. Hogy a zsidóknak származásukra, régi szereplésükre, kiválasztottságukra és hűségükre vonatkozó büszkeségét izzé-porrá törte, hagyján! Ez az ő theologiai álláspontja, hogy megátalkodottaknak és átkozottaknak, hazugoknak és vérebeknek, mérges viperáknak, bosszuszomjas, kaján kigyóknak nevezte őket, mert a szentírásnak kristológus magyarázatát elismerni nem tudták, ez nyers természeté javára írható. Épp úgy, mint az, hogy ördögsarjaknak mondotta őket, egyszerűen azért, mivel a saját imádóinak szűkebb körét leszámítva, mindenütt ördögi munkát látott. De semmivel sem menthető az eljárása, midőn gyűlölettől izzó következő kitörésre ragadtatja magát ő, ki pályája kezdetén a zsidógyűlöletet a sárga földig legyalázta és mindezt azért, mert csalódott abban a várakozásában, hogy a zsidók tömegesen az általa megkorrigált keresztény vallásra fognak térni. Mért panaszojják a zsidók keserű fogságukat minálunk? — írja Luther — hiszen minket keresztényeket ők közel 300 évig annyira kinoztak és üldöztek, hogy szinte mi panaszolhatnók, hogy minket, keresztényeket, ők tartottak fogságban és öldököltek le. Ráadásul mind a mai napig még azt sem tudjuk, hogy melyik ördög hozta őket ide, a mi országunkba („mintha bizony a zsidók némely, most Németországhoz tartozó földterületen már a germánok odaérkezése előtt is nem laktak volna“). Nem mi hoztuk őket Jeruzsálemből; azon felül senki sem tartóztatja őket: ország és utak nyitva állanak előttük, menjenek a saját országukba, szívesen adunk nekik ajándékokat is, csak szabaduljunk tőlük, mert ők súlyos teher nekünk, csapás, nyavalya és hiu szerencsétlenség. „Miként Pfefferkorn és Eck, Luther kárörvendezve jelezte, hogy a zsidókat sokszor erőszakkal üzték el Franciaországból és legutóbb Spanyolországból a kedves Károly császár (zavaros történeti ismeret), ez évben

pedig a cseh korona egész területéről, holott Prágában volt az egyik legjobb fészük, nemkülönben Regensburgból, Magdeburgból és több helyről az én életem során.“

Anélkül, hogy a zsidóknak legellenségesebb környezeteikben tanusított türelmének nagyságát meglátta és a történelem tanulságait figyelmező méltatta volna, Luther csak a franciskánus Nikolaus de Lyra, a becsvágyból kitért rabbipüspök: Salomon Paulus de Burgos és a zsidó hitről katolikus vallásra, ebből meg a protestáns egyház kebelébe átlépett Margaritha hazug vádjait ismételte. Ezek után a megátalkodott zsidógyűlölők után írta meg, hogy a talmud és a rabbik tanítása szerint: gójokat vagyis pogányokat és keresztényeket megölni, a velük szemben tett fogadalmat megtörni, lopni és rabolni nem vétek, és hogy a zsidóknak más gondjuk nem is volna, mint a keresztény hit meggyöngyítése. Luthertől, aki reformatorius felbuzdulása elején olyan erőteljesen fogta a zsidók pártját, tisztára érthetetlen valami, hogy a kutmérgezésről, keresztény gyermekgyilkosságokról és emberi vér használásáról szóló hazug meséket ismételni tudta. Ellenlábasával, Eck-kel egybehangzóan, állította ő is, hogy a zsidóknak Németországban tulságosan jó volna a sorsuk és önhittségük ebből származik.

„Mi történéjk ezzel az elvetemült, átkozott néppel, mely többé nem tűrhető?“ kérdezte Luther és e kérdésre oly választ adott, amely épp olyan fanatizmusra, mint szeretetlenségre vall. Először is, tanácsolta a wittenbergi reformátor, föl kellene a zsidók zsinagógáit égetni és „így kell cselekedni Jézus és a kereszténység tiszteletére“. Azután a keresztények elpusztíthatnák a zsidók házait és egy földél alá, vagy valamely istállóba hajthatnák őket, mint a cigányokat. Minden imakönyvet és talmudpéldányt, sőt az ótestamentum szent írásait is erővel el kellene tőlük szedni (ép úgy, mint azt Luther ellenfelei, a dominikánusok ajánlották), sőt még az imádkozást és az Isten nevének kimondását is, testük-lelkük különben elvesztésének terhe alatt, meg kellene nekik tiltani. Jó volna, ha a felsőbb hatóság a zsidókat eltiltaná az utazástól és elrekesztené az utaikat, hogy otthon kelljen maradniok. Nemcsak az uzorától tiltandók el, hanem minden készpénzüket el kellene tőlük szedni. Abból a pénzből valami alapítványt kellene életbe hívni és oly zsidókat támogatni belőle, akik felveszik a keresztiséget. Az erősebb zsidó férfiakat és nőket a hatalom robotmunkára kényszeríthetné, szigoruan rájuk parancsolhatna, hogy cséplőt, fejszét, ásót, rokkát és orsót forgassanak, hogy arcuk verejtékében és ne heverés, ünneplés és pompa között egyék kenyérüket. A keresztényeknek a zsidók

számára ne legyen irgalmuk. A császárnak és a fejedelmeknek Luther a lelükre kötötte, hogy a zsidókat teketóriázás nélkül kergessék ki az országból és üzzék vissza saját hazájukba. Abban a föltevésben azonban, hogy a fejedelmek ilyen bolondságot el nem követnek, a papokat és a néptanítókat buzdította arra, hogy községeikben mérges gyűlöletet szítsanak a zsidók ellen. Ha a zsidókkal birni tudna — így jegyezte meg — akkor összegyűjtené a tudósaikat és legjobbjaikat és azzal a fenyegetéssel, hogy: nyelvüket hátul a nyakuknál vágja ki, rájuk bizonyítaná, hogy a kereszténység nem az egyetlen-egy Istent, hanem a hármast tanítja.

A wittenbergi vallásalapító, még közvetlen vége előtt is, arra hívta fel egy prédikációjában a hallgatóit, hogy a zsidókat kergessék ki. „Ezenkívül még a zsidókat is itt találjátok az országban, akik nagy kárt tesznek... Ámbátor gondoskodtam róla, hogy a zsidó vér vizenyössé váljék, mégis komolyan felajánlhatnátok nekik, hogy keresztelkedjenek meg, ellenkező esetben meg nem tűrhetjük őket. A zsidókkal már úgy áll a dolog, hogy nap-nap után csak káromolják és gyalázzák az Urat — azért meg ne tűrjétek őket, hanem kergessétek ki. Ha mindnyájunkat meg tudnának ölni, nagyon szívesen tennék; meg is teszik sokszor; különösen azok, akik orvosoknak vallják magukat, tehát így az orvoslást is fel tudják használni; csak mérget adnak valakinek, amitől a betegnek egy órán belül is — okvetlen meg kell hálnia — ezt a művészetet ismerik. Mint honfitársatok végül még csak azt akartam nektek mondani, hogy ha a zsidók megtérni nem akarnak, akkor ne akarjuk őket megtérni, még kevésbé megszivlelni.“

Németországnak reformátora és regenerátora eképpen csaknem még veszedelmesebb ellenségük volt a zsidóknak, mint a Pfefferkornok, Margarithák, Hochstratenek és Eckek, de mindenesetre veszedelmesebb, mint e század közepéig a pápák. A megnevezett hamisítók és gazok szavára csak kevesen hallgattak, ellenben Luthernek a zsidók ellen irányuló szívtelen kijelentéseit az új hitű keresztények orákuflumként becsülték és később nagyon is szószerint vették. Mint Hieronymus egyházatyja, ki minden tartózkodás nélkül hirdetett zsidógyűlöletével a katolikus világot fertőztette meg, úgy Luther is testamentumával hosszú időre megmérgezte a protestáns világot. Sőt a protestáns körök ezután még nagyobb gyűlölettel viseltettek a zsidók iránt, mint a katolikusok. A katholicismus szószólói tulajdonképpen csak azt kívánták tőlük, hogy a kánoni törvények alá vessék őket, ezzel a feltétellel azonban a katolikus országokban való tartózkodást megengedték

nekik. Luther ellenben csak kiutasításukat követelte. A pápák sokszor figyelmeztettek arra, hogy a zsinagógákat kimélni kell; míg a reformáció alapítója megszenteltelenítésükre és elpusztításukra törekedett. Őreá várt az a feladat, hogy a zsidók a cigányokkal egy vonalba állíttassanak. Oka ennek az, hogy a pápák az élet magaslatán állottak és oly világ-városban rezideáltak, ahol az összes világrészek számai futottak össze, a kis dolgokat ezért meg sem látták és a zsidókra, többnyire jelentéktelen voltak miatt, nem is hederítettek. Luther ellenben, aki kis városban élt és szűk körbe volt szorítva, a zsidók ellen irányuló minden pletykát mohón hallgatott meg, a kis polgár mértékével mért és minden fillért, amit meg tudtak keresni, utánok számított. Tehát ő volt az oka annak, hogy a protestáns fejedelmek kinozták és területükről kiutasították a zsidókat. A római katolikus államokban tulajdonképpen csak a dominikánusok voltak halálos ellenségeik.

Midőn egy keresztény ember talált hullája miatt a zsidókat századszor vádolták meg, hogy gyilkoltak s e miatt egy férfit, három asszonyt, meg egy leányt becsuktak és kinpadon vallattak anélkül, hogy a bünt vállalták volna, Károly császár a fáradhatatlan Joselinnak a zsidók védelmére irást adott, amelyben a vérvád alul felmentette őket (1544). Miután azonban Károly Franciaország királyát legyőzte, a wormszi birodalmi gyűlésen jelen volt fejedelmek azzal a kérelemmel járultak eléje, hogy a zsidókat az összes német területekről kergesse ki. De egy nagy állásu kítünőség — valószínűleg Alexander Farnese kardinális, III. Pál pápa unokaöccse, aki Portugáliában a maranusoknak a kedvében járt, oly szivrehatóan szólt a zsidók maradhatása érdekében, hogy korábbi szándékáról a legtöbb fejedelem letett. Csak néhány protestáns fejedelem és város tüzte ki őket. Így Eszlingen, Landau és mások (1545).

A gyűlölködés nyomon követte a zsidókat egészen Törökországig. Ha nem akadtak dominikánusok és protestánsok, akadtak üldözőknek görög katolikus keresztények. A kis-ázsiai és a görög városokban vegyesen laktak törökök és görögök. Az utóbbiak, akik önhittségükről letenni nem akartak, de az uralkodó törökkel szemben azt érvényesíteni nem tudták, gyűlöletükkel a zsidók ellen fordultak és felhasználták minden alkalmat, hogy őket az uralkodó osztályokkal üldözőbe vétethessék. Néhány rosszakaratu emberük a kis-ázsiai Amasia városában egy napon egy kis üldözést rendezett. Valami szegény görögöt, aki a zsidókkal szokott érintkezni és náluk kereste kenyerét, eltüntettek, néhány zsidót pedig bepanaszoltak, hogy az eltüntet ők gyilkolták volna meg. Erre a török kádik a megvádoltakat elfogatták, kinozták és

kikényszerítették belőlük a gyilkosság bevallását. Felakasztatták őket és egy tekintélyes orvost, Jakob Abi Ajubot máglyára vetettek (1545). Néhány napra rá egy zsidó ráismert a meggyilkoltnak hitt görögre, eltűnésének módját valahogy kivallatta és a kádi elé állította. Ez a görög vádlókat, gonosz tettük miatt való felháborodásában, kivégeztette. Ezen a vidéken, abban az időben, Tokat városában is hasonló váddal léptek fel a zsidók ellen, de ennek a hazug volta is kiderült. Ezek a szomorú esetek Suleiman szultán zsidó udvari orvosának, Mose Hamonnak, alkalmul szolgáltak arra, hogy urától oly decretumot eszközöljön ki, mely szerint Törökországban a zsidók ellen irányuló azok a panaszok, amelyek őket valamely keresztény meggyilkolásával, vérenek keletlen kenyérbe való sütésével és hasonló hazugságokkal vádolják, nem közönséges bíró, hanem egyenesen a szultán elé viendők. Ezzel szemben a keresztény világban egyre ismétlődtek az ellenük irányuló hazug vádak, melyekben a nép és a bírák is mindig hittek és leginkább Németországban. A kiterjedt kiváltságok, melyeket Károly császár, többnyire Joselin kérelme folytán, a zsidók védelmére újra megadott, nem sokat változtattak a helyzeten. A zsidókat hol itt, hol ott, Elszászból, Bajorországból, Württemberg területéről kiutasították, bántalmazták, holmijuktól az utakon megfosztották avagy éppen agyonütötték. Magából Rossheimből, Joselin lakóhelyéről is, amely városnak pedig Joselin idők folyamán lényeges szolgálatokat tett, távollétében fiát és vejét családjukkal egyetemben kikergették.

Mihelyt a humanista körből való utolsó pápa, a zsidóknak javát akaró III. Pál örökre lehunyta a szemét, az egyházban beállott szakadás következtében a jezsuitáknak és theatinusoknak szigorúan egyházi pártja került a kormányrud mellé, amely a türelemről meg a mások érvényesüléséről mit sem akart tudni. A pápaságnak minden szerve a kánoni képtelenségek kérlelhetlen megvalósítására törekedett. A francia terület kis egyházi államának, Vernaissinnak zsidósága az irányváltozás hatásait csakhamar kitapasztalhatta. Míg a türelmes pápák és különösen III. Pál eleddig bizonyos mértékben oltalmukba fogadták őket, a pápai tisztviselők is a kedvükben jártak. A nagyobb városok: Avignon, Carpentras zsidóinak volt vagyonuk, mindenféle jószáguk és földjük is. A kuriának a vernaissini zsidók üzleti forgalmából jelentékeny jövedelmei voltak. A pápai hatóságok előtt két carpentrasi gazdag testvér, Sámuel és Bondian Crescas, különösen nagy tekintélyt élvezett, talán épen pénzügyi mesterek voltak és a zsidókkal meg keresztényekkel szemben sok mindent engedtek meg maguknak.

III. Pál utódának trónralépésével az élvezett kedvezés megszűnt. Azokat a kánoni meghagyásokat, melyek a zsidóknak a társaságból való kirekesztésére és más megszorításokra vonatkoztak, kiméltlenül végre kellett hajtani. A zsidó községekre rossz idők következtek. Tartottak a tömeges kiutasításoktól. Ez okból tervbe vették, hogy önként kivándorolnak. Előbb azonban Törökországba és Szalonichiba, ahol egykori honfitársaik letelepedtek, két követet küldtek azzal a megbizással, hogy a zsidóságnak ez országban való helyzetéről értesülést szerezzenek (1550).

A Szalonichi község képviselői a követeknek megnyugtató felvilágosítást adhattak, és mint 200 évvel ezelőtt Izsák Zarfati, a zsidók törökországi helyzetéről élénk színekkel festett és csábító kilátásokkal telt képet tártak eléjük. Szerintök a bevándorlók nemcsak nyugalmat és szabadságot, hanem jólétet és kellemes életet találnának a török szultán birodalmában. Mert nép és kormány a zsidók iránt, különösen a keresztény környezetből bevándoroltak iránt, sok jóakarattal viseltetnek. A gazdagoknak módjuk nyílik vagyonuk gyarapítására, a szegények pedig munkájukkal biztosíthatják életfeltételeiket. Önmagukat ámitva, csak ne halogassák a kivándorlást, különben úgy találnának járni, mint a spanyolországiak és portugáliak, akiket az utolsó órában mindenféle sanyargatással arra kényszerítettek, hogy szinleg a keresztény hitvallást hazudják. Mert a gyötrelmek vége mégis csak a kiutasítás lesz. Suleiman szultánnak, V. Károlytól eltérően, nem kellett minduntalan menedéklevelet adnia a zsidók számára. Elegendő védelmet nyújtott nekik az a türelmes szellem, mely Törökországban otthonos volt.

Minő más képet mutatott a keresztény világ!

Genua köztársasága egy ideig három napnál tovább zsidót meg nem tűrt a területén. De idők folyamán a Genua melletti Novi városkába Spanyolországból vagy a Provencéből származó menekülteket mégis befogadtak. Ezek a fővárosban is megfordultak és itt szó nélkül megtűrettek. A patricius családok pártkülzdelmeibe a kis községet is belevonták és tagjait hol elűzte az egyik, hol újra visszaeresztette a másik. A tagjai különben nagyrészt iparkodó, intelligens zsidók voltak, kapitalisták, orvosok. De a dominikánusok itt is ellenük dolgoztak és prédikációikban különösen a keresztény orvosok kenyéririgységét biztatták fel ellenük. Ennek következtében, Doria dozse akarata ellenére kiűzték Genuából a zsidókat (1550. április) és trombitaszó mellett hirdették ki, hogy a jövőben egyetlen zsidót sem tűrnek meg a városban. A Genuából történt kiutasításnak valamelyes jelentőséget csak az ad,

hogy egy gyakorlott zsidó történetíróra is lesújtott, akinek életsorsa kicsinyben a zsidó faj szenvedéseinek utját tükrözteti vissza.

A népek életében való hullámvás, valamint a zsidó nép életében, nevezetesen a zsidóknak Spanyolországból és Portugáliából történt kegyetlen kiűzetése és a maranusok embertelen üldöztetése óta beállott válságok: néhány ébren figyelő zsidóban azt a meggyőződést érlelték meg, hogy a történelmet nem a véletlen igazgatja, hanem egy felsőbb kéz irányítja. A keresztes háborúk óta egyetlen évszázad sem volt gazdagabb, változatosabb, szinte drámai eseményekben, mint épen a tizenhatodik, melyben nemcsak új földrészeket fedeztek fel, hanem az emberek között is új szellem mozdult meg, mely új alkotások létesítésére tört, de a régiek és a meglevők ólomsúlyától mindig szárnyaszegetten esett vissza. Az eseményeknek ez a bősége néhány, nagyobb-részt szefard származású és gondolatgazdag zsidót annak megismerésére vezetett, hogy az általános és a zsidó történetnek látszólag szeszélyes és szabálytalan áradatát a gondviselés szabja meg. A történeti elbeszélésben vigasztalást láttak az emberiség ama része számára, melyet az előretörtető események száguldó rohama felborított, legázolt és szétmarcangolt. És mely faj szorult inkább vigasztalásra, mint a zsidó, ez a martyrnép, amely szenvedésekre született és kenyerét mindig könyben uszva ette.

Három világos eszü zsidó csaknem egyidőben vette tervbe, hogy a történelem tárházában körülnéz és a zsidó olvasó világ elé oda-szegezi ércabláit. E három férfit: József Kohen, az orvos, József Ibn Verga, a talmudista, és Sámuel Usque a költő volt. Mind a hárman egyazon alapvető gondolatból indultak ki. A próféták szelleme szállta meg őket, mely a történelmi események vizsgálgatását a tanítás és felemelkedés legalkalmasabb eszközeinek tekintette. Ezzel tanúságot tettek arról, hogy a zsidók alacsony sorsukban nem voltak — mint Luther vélte — cigány-csöcselékhez hasonlíthatók. Sőt annak is bizonyosságát szolgáltaták, hogy némely tekintetben fölöttük álltak azoknak, akik az emberiség leigázására királypálcát és kardot, kereket és bunkót használtak.

E történetírók közül a legjelentékenyebb József ben Józsuá Kohen volt, (szül. Avignonban 1496-ban, meghalt 1575-ben). Elődei Hispániából származtak. Józsuá a nagy kiutasítás idején Hueteből Avignonba vándorolt, és innen a genuai területen fekvő Noviba költözött. Egy darabig Genuában is tartózkodott, de innen szintén kiűzték. József Kohen az orvostudományt művelte és gyakorlatilag folytatta. Ugy látszik, Andreas Doria

dozse házában udvari orvos volt. Szive hitfeleiért melegen dobogott és elég buzgón fáradozott azon, hogy akik közülük szerencsétlenek, azok sorsán könnyítsen. Egy izben sokat járt-kelt azért, hogy egy apát és ennek fiát, akiket a szivtelen Gianettino Doria, a dozse unokaöcscse és designált utódja, börtönbe vettetett — kiszabadítsa. De József Kohen pusztán az apa szabadonbocsátását tudta kieszközölni, a fiu csak később, azon a zivataros éjszakán szökött meg, amikor Fiesco végrehajtotta az összeesküvést. Doria dozsének Görögország és a görög szigetek, valamint Károly császárnak Tunis ellen folytatott tengeri csatáiban a zsidó foglyokkal mint gályarabokkal bántak.

József Kohen ekkor nagy buzgalmat fejtett ki, hogy a szerencsétlenek kiváltására a zsidóhitközségek pénzt gyűjtsenek. A Genuából történt kiutasítás idején (1550.) Voltaggio városka lakosai arra kérték, hogy mint orvos telepedjék le náluk. A kivánságot teljesítette és tizen-nyolc évig élt ott. De a történelem jobban vonzotta, mint az orvos-tudomány. Krónikák után nézett, hogy évkönyvek alakjában világtörténet-féjét írjon. A római birodalom elpusztulásának és az új államalakulás idejével kezdte, a világtörténeti alakulásokat pedig mint Ázsia és Európa, a félhold és a kereszt közt folyó harcot állította be. Amazt a hatalmas török birodalom, emezt Franciaország képviseli, amely Nagy Károlyt, az első keresztény egyeduralkodót szolgáltatta. József Kohen e két nagy népcsoporthoz fűzte történelmét. „A francia királyok és az ottomán ház évkönyvei“-be (ez volt a történelmi munka címe) József Kohen a kereszténységnek és az izlam világnak minden eseményét és háboruját belefoglalta.

Ő maga rokonszenvezett az olaszországi francia párttal, a kereszténység élére ezért Franciaországot állította, nem pedig a német-spanyol császári házat. József Kohen természetesen nem értette meg, hogy a történelmi anyagot művésziesen csoportosítani és egységes keretbe foglalni hogyan kell. Az időrend az a kötelék, amely az összefüggés nélkül egymás mellé állított eseményeket és történet dolgokat összefoglalja. De ami az alakítás művészetéből hiányzott benne, azt pótolta igazságszeretetével és végtelen pontosságával. Persze, amennyiben a régebbi eseményekben sokszor rossz forrásokra kellett magát bíznia, tévedésektől sem maradt mentes, de a saját kora eseményei dolgában, melyeket vagy maga élt át, vagy tanuhallgatásokkal lelkiismeretesen kiderített, — megbízható tanu, tehát tiszta forrás is. A héber történelmi stylus, melyet a legjobb bibliai, történeti könyvekből tanult el, előadását rendkívül élénkké teszi. A bibliai szinezet és a drámai fordulatok művé-

nek különös vonzerőt kölcsönöznek és a száraz krónika színvonala fölé emelik. A nagyobb zsidóüldözések történetét József Kohen az illető időponthoz fűzte, anyagához ritka forrásokat, olyanokat tudott megnyitni, amelyeket előtte még senki sem használt. Főfeladata az volt, hogy történelmi eseményekkel bizonyítsa, hogy Isten kormányzása minő igazságos, hogy erőszak és hamisság miként vették el megérdemelt büntetésüket és a magaslatról, ahová felküzdötték magukat, miként buktak le. A történelem vajadásait át tudta érezni, azért amit irt, nem volt hideg, sőt sokszor mértéktelen keserűség szólalt meg benne és az ártatlan vértanuk véres kezü üldözőire átkokat szórt. József Kohennak az „Évkönyvek“ szerkesztésével az volt a terve, hogy a zsidóüldözéseket, amelyeket csak úgy futtában érintett, ugyanazon alakban időrendben sorolja föl; de szándékát csak később valósíthatta meg, mivel sok forráshoz nem egykönnyen fért hozzá.

Egy ugyanebből a korból származó másik történelmi munka, amelyen három nemzedék, ős, fiu és unoka dolgoztak, egészen más természetű. A tekintélyes Ibn Verga-családból, mely az Abrabanelekkel állott rokonságban, származó Juda Ibn Verga, aki egyben kabalista és astronomus volt, egyik művében alkalmilag különböző korbeli és különböző országokban folyt zsidóüldözéseket jegyzett fel, amelyek hírét több forrásból, főképen a nagytudásu és szellemes Duran Profiat hasonló gyűjteményéből merítette. Salomo Ibn Verga, aki a zsidóknak Portugáliából és Spanyolországból történt kiűzetését maga is átéltte, egy darabig szinleges keresztény volt és utóbb Törökországba, mint maranus vándorolt ki, rokonai megjegyzéséhez még néhány eseményt hozzáfűzött. Járatos volt a latin nyelvben is és így a latin iratokból új események hírét merítette és használta fel pótlásul. Fia, József Ibn Verga, aki a drinápolyi rabbitestület tagja volt, ezt a munkát ezután korábbi és a saját idejéből származó némely történelmi ténynyel egészítette ki és az egészet „Juda fenyítő vesszője“ (Sebet Jehuda) címen adta ki. Latinul József Ibn Verga is tudott és latin iratokból nem egy dolgot foglalt bele a munkába. Az Ibn Vergák ezen martyrologiuma ennél fogva nem egyöntetű, rendszeres mű, hanem terv és rend, sőt chronologiai időrend nélkül össze-vissza hányt-vetett mindenféle. Tanultabb zsidók és portugál vagy spanyol királyok között állítólag lefolyt beszélgetések a való tények sorában szerepelnek. De a héber stylus, bár a bibliai színezetnek hijával van, ép oly fényes és kellemes benne, mint Elia Kapsali és József Kohen történelmi munkáiban, eltekintve a latin iratokból fordított részekről, melyek nehézkesek és darabosaknak tetszenek.

Salomo Ibn Verga (az első gyűjtemény vége felé), felkutatta az okokat, hogy miért épen a zsidó fajt és leginkább a spanyol zsidókat érte oly kimondhatatlanul sok szenvedés. Ugy találta, hogy ezt az okot hol a nép kiválósága, mert: „akit Isten legjobban szeret, azt a legszigorubban fenyíti“; hol meg a pusztai vándorlás arany borjújának még meg nem bűnhődött vétke adja meg. De, mondotta, üldöztetésüket leginkább a keresztényektől étel, ital dolgában való elkülönülésük idézte elő; továbbá a keresztények boszuszomja Jézus keresztrefeszítése miatt, továbbá a spanyol zsidók bűnei, amit keresztény nőkkel követtek el, nemkülönben az irigység, civódás, fényűzés és fenhéjázás, mely a spanyol zsidók közt otthonos volt. Ibn Verga fajrokonai hibáit nem hallgatta el, sőt talán a kelletténél élénkebben szinezte ki azokat. József Ibn Verga szivből fakadó imát fűzött a mondanivalóihoz, melyben fölpanaszolja Izrael sok szenvedését, melyek úgy jönnek, hogy az újabbak elfelejtetik a régieket. Végzi pedig imáját így: „A föld minden népe egyformán gyűlöli e fajt, ég és föld minden kreaturája esküdt ellensége. A zsidó gyermek még gagyogni sem tud, már is üldözőbe veszi a gyűlölet és gyalázat. Megvetettek vagyunk, mint a legalsóbb rendű férgek. Vajha népének szóló ígéreteit Isten mielőbb beteljesitené.“

A három egykorbeli történetíró közül a legjelentékenyebb és legeredetibb Sámuel Usque volt, akinek élete folyásáról, sajnálatos mód, semmi adat sem maradt, még az sem, hogy a másik két Usquehez, akik kétségkívül egy család tagjai, kivándorolt maranusok és irodalmi képzettségük voltak, micsoda rokoni kötelék fűzte.

Ábrahám Usquet, mint álkeresztényt Duarte Pinelnek hívták. Ezen a néven latin grammatikát írt, amelyet még Portugáliában nyomtatott ki. Hogy ebből az országból és az inquisitio karmai közül miképen menekült és került Ferrarába, az ismeretlen. Ebben a városban, ahol a portugál maranusok Ercole de Este herceg védelme alatt szabadon vallhatták a zsidó hitet, Ábrahám Usque zsidó nevén nagyszerű nyomdát alapított, leginkább Itália és más országok álkeresztényei számára, akik maranusoknak születve, a zsidóknak szívékhöz nőtt nyelvét lassanként elfeledték. Ő maga, vagy rokona, Sámuel Usque, vagy mások a különféle héber imákat lefordították spanyolra s ezeket az Usque-féle nyomdában ki nyomatták. A visszatért maranusok a vallásos forrásokból származó tanításokat nagy epedve várták és Olaszország zsidói gondoskodtak róla, hogy vágyukat kielégíthessék. Még Jakob Aséri száraz vallási kodexét is lefordították spanyolra, vagy pedig „A lélek asztala“ (mesa de la alma) címen rövidre fogott kivonatot készítettek belőle, mely egész Flandriáig eljutott.

Ábrahám Usque vagy Duarte Pinel a maranusoknak szánt más nagyszabású vállalatba is belement. Az ótestamentum egész héber szövegét hozzáértő emberekkel hűen lefordította spanyolra és kiadta (1550—1553). A költségeket egy jobbmódu maranus, Jom-Tob Athias, vagy Jeroimo de Vergas fedezte. Ezt a nagyszerű és igen becses ferrarai bibliát a kiadók, a maranusokkal szemben tanusított türelméért, hálájuk jeléül, részben Ercole hercegnek, részben pedig egy előkelő maranus Donnanak (Gracia Mendesiának) ajánlották, aki társainak a szenvedésekben védőszellemévé lett. De Ábrahám Usque vagy Duarte Pinel nemcsak spanyol és portugál műveket terjesztett a nyomdája révén, hanem válogatás nélkül rituális, vallásbölcseleti és kabalista héber munkákat is.

A másik Usque, Salamon vagy álkeresztény nevén Duarte Gomez, Velencében és Anconában, ahová Portugáliából vándorolt, egyben költő és kereskedő volt. Petrarca különféle költeményeit szép spanyol verskebe dolgozta át, melyeket kortársai művészies alkotásuk és jóhangzásuk miatt egyaránt csodáltak. Egy másik zsidó költővel, Lazoro Graciannal együtt, bibliai anyagból, Eszter zsidó királynénak és népe megmentésének művésziesen szép eposzából, spanyol nyelven drámát írt. Emellett Gomez Salamon Usque ügyes kereskedő volt, aki bonyolódott megbízásokat szerencsésen oldott meg.

A három Usque közül a legjelentékenyebb Sámuel volt, akinek keresztény neve nem maradt reánk s aki kétségkívül szintén az iquisitio dühe elől menekült Portugáliából. Rokonaival szintén Ferrarában telepedett meg. Ő is költő volt, csakhogy az ő muzsájának nem kellett az idegen anyag, az utánzás és az átdolgozás, önállót és jellegzeteset teremtett. A zsidó népnek ragyogó és egyben tragikus története nagy mértékben foglalkoztatta. Elméjében nem holt, tudományos anyagként volt beraktározva, hanem mint frissen bugyogó forrás élt a szívében, melyből vigasztalást és lelkesedést merített. Hőseivel, királyaival és istenes embereivel a bibliai korszak; az exiliumot követő időnek hősi emelkedettségben és szerencsétlen bukásokban váltakozó története; a zsidó államnak a rómaiak által történt elpusztítása óta eltelt századok eseményei: e három időszak történeti anyaga és fordulatai eleven életet éltek a Sámuel Usque lelkében. Nem restelve fáradságot, maga kereste föl a történeti forrásokat és oly irodalmi anyaghoz fordult, melyre előtte zsidó ügyet még nem vetett. Az exiliumot követő idő anyagát, elődeitől eltérően, nem a hamis Josippon tisztátalan ciszternájából merítette, hanem az igazi Josephust olvasta, akinek műve, mivel szerzőjét az

akkori irodalmi világ nagyon megbecsülte, görög eredetiben és latin fordításban közkézen forgott. Sámuel Usque értett latinul és nemcsak hazája nyelvét, a portugált, hanem a spanyolt is mesterien kezelte. Latin forrásokból, spanyol, francia és angol krónikákból, de természetesen zsidó gyűjteményekből is, hordta össze azt a történeti anyagot, ami a zsidók történetének Spanyolországból és Portugáliából való kiüzetésükig terjedő korszaka megírásához kellett. Ebbe az anyagba költőies színezettel, portugál nyelven, egy sziveket megrázó panaszos és vigasztaló költemény életét lehelte, de nem verses formában, hanem oly emelkedett hangú prózában, amely az olvasót ily alakban még inkább leköti. Három pásztor beszélgetése a forma. Icabo, Numeo és Cicareoó. Közülök az első Izraelnek a történelem színterére való lépése óta folyó tragikus sorsát, vérkönyűket hullajtva, panaszolja; a másik kettő a szerencsétlen pásztor tépett szívébe a vigasztalás balzsamát csepegteti és szenvedéseit valamely fönséges cél eléréséhez szükséges lépcsőzetnek tünteti fel. Ezt a történeti dialogot Sámuel Usque „Izrael szomorúságának vigasza“ címen jelentette meg. A célja az volt, hogy a zsidóság multjának élethű megrajzolásával a Ferrarában és másutt tartózkodó portugál menekülöket, akik megint belekapcsolódtak a zsidóságba, szomorú sorsukban, nehéz szenvedéseik közepette megvigasztalja és szép jövőjükre utalja. Sámuel Usquenak egyáltalán nem az volt a szándéka, hogy a zsidó nemzetnek összefüggő, folyó történetét írja meg; csak eszközt keresett, hogy a könyvekben gazdag sorsra való emlékeztetéssel és a látható isteni irányításra való utalással, megrázza és felemelje a sziveket. Az izraelita nemzetet hol gyászoló özvegynek rajzolta, aki a fényből és világosságból sötétségbe és nyomoruságba taszított fiainak hosszú, hosszú évezredekre terjedő szenvedései miatt keservesen tördeli a kezét és éjjel-nappal hullajtja a könnyét, hol pedig sugárözönbe öltözött, Istenért lelkesedő prófétanőnek, akinek szeme áttör a sötétségen, felséges jövőbe lát, ajkáról pedig bölcsesség és gyógyír árad az égő fájdalmakra. És ha Usque Sámuel nem is történetíró, a zsidó történelemnek főbb vonásait a legrégebb kortól az ő idejéig senki oly világosan és elevenen, mint ő, megrajzolni nem tudta. Mivel pedig a történet folyamatát az igazsághoz hiven akarta visszatükröztetni, az események kronológiai rendjét sem hanyagolta el és a forrást is megjelölte, ahonnan az anyagot összehordta.

E történeti poetikus dialóg külső tagolása a következő: Icabo pásztor (vagy Jákob, mint egész Izrael képviselője) magára hagyatva, panaszolja a világ minden részébe szétszórt, megalázott, meggyötört

nyája nyomorult sorsát. „A világ mely részéhez forduljak, hogy sebemre gyógyírt, fájdalomra feledést és a nehéz, elviselhetetlen gyötrelmeimre vigasztalást találjak? Az egész föld boltozatos teste az én nyomorúsággal és szorongatásaimmal van tele. A boldog Ázsia élvezetei között szegény és fáradalmakkal megrakott vándornak látom magamat. A napégette Afrika aranyának bőségében szerencsétlen, kiéhezett, elepedő számkivetett vagyok. És Európa, Európa, oh én poklom e földön, mit mondjak felőled, miután tagjaimmal te ülted a legnagyobb diadalokat? Hogyan dicsőítselek téged, bűnös, harcias Itália? Báránkáim szétdarabolt husából úgy táplálkoztál, mint a kiéhezett oroszlán! Romlott francia legelők, rajtatok bárányok legeltek mérges pázsitokon! Büszke, durva, hegyes Némethon, vad Alpeseid csucsáról izzé-porrá zuztad kicsinyeimet! Anglia édes, friss vizei, belőletek keserű és sós italt szürcsölt az én nyájam! Álszenteskedő, kegyetlen, vérszomjas Hispania, benned falánk és mohó étvágyu farkasok nyelték el és nyelik még most is dusgyapjas nyájamat.“

A két másik pásztor, Numeo és Cicareo, akiket Icabo szivettépő panaszai vontak a közelébe, sok beszéddel ráveszik arra, hogy mondja el fájdalmát, nehéz szíven így könnyíthet. Csak önmegtagadással teljesíti kívánságukat. A két barát előtt leírja azután, minő fenséges volt egykor nyájának a sorsa és Izrael verőfényes napjait tárja szemük elé. Majd rátér a nyomorúságra, ami Isten nyáját sujtotta. Szelid rábeszélés folytán Icabo lassanként belemegy abba, hogy elmondja szerencsétlen fájának történetét. Először az első templom fennállása idején őt ért csapásokról és számkivetésről beszél. Azután egy másik párbeszédben a keserűségekről és a második templomnak a rómaiak által történt szétrombolásáig terjedő exiliumról szól. A harmadikban a sok szenvedést mondja el, ami népét a hosszú ideig tartó számkivetésben érte, az első kényszerkeresztelésről, amit Sisebut, nyugoti góth király, 712-ben a spanyol zsidókra ráparancsolt, a zsidóknak Angolországból és Franciaországból, Spanyolországból és Portugáliából történt kiutasításáról, az inquisitio rémületeiről, melyekről Usquenek saját tapasztalatai voltak, egészen a pesaroi zsinagóga meggyalázásáig (1552.). Icabo (vagy Sámuel Usque) ily módon végig megy a zsidótörténelem eseményeinek hosszú során. A szenvedések összefoglalását így rekeszti be:

„Szánakozó testvérek, láthattátok, hogy amióta ebben a szerencsétlen számkivetésben élek, amióta a rómaiak szétszórtak, minők voltak és minők még ma is napjaim. A ravasz és gonosz spanyolok így sujtottak le a hozzám tartozók földi testére és isteni eredetű lelkére.

A romboló franciák haragját és hevét báránykáim így sínylették meg; a romlott legelőkről való élelmet epével telítették. Látjátok, hogy a szivtelen angolok hideg vassal hogyan fojtogatták őket és hogy a vad németek mérges vizet adtak nekik inni. Látjátok, hogy a ravasz flamandok miként károsították meg és a hálátlan olaszok mikép bántalmazták őket. Különösen a kegyetlen spanyolok kinoztak és gyöngye teremtések anyjuk emlőjéről téptek le, hogy hol a tűznek, hol a víznek, hol a vadállatoknak elesésképen vessék áldozatul. És e kinpadi gyötrelmek közül rám nézve mind a mai napig egyetlen egy sem szünt meg; ellenkezőleg, mint a szembefutó heves viharok: hányják-vetik nyílt tengeren a hajót, úgy hogy a négy irány közül egyik felé sem evezhet biztosan, szenvedéseim közepette, megkínzott Izrael én, mind a mai napig így látom magamat. A babyloniak mérges kelyhéből, mely csaknem életemet oltotta ki, alig szüntem meg inni, mikor arra ébredtem, hogy a rómaiak sujtanak le rám. Mikor pedig véget ért a kettős balszerencse, mely kegyetlenül megtépett, újra feléledtem ugyan, de új gyötrelmekből kinezva csüngtem szomorú sorsomon. Minden teremtett lény közös tulajdonsága, hogy változó a sorsa, csak Izraelé nem, melynek szerencsétlen helyzete át nem alakul és véget sem ér.“

A barátok vigasztalják, csillapítják Icabot. A szenvedések célja, bármily súlyosak és elviselhetetlenek legyenek, magában véve jó. Bűnös életünkkel, vagy az Istentől való elszakadással részben magunk okoztuk a szenvedéseket; a hivatásuk pedig az, hogy Izraelt megjavítsák és megtisztítsák. Az is tisztára jótétemény, hogy a zsidóság a világ valamennyi népe közé szétszórva él, így a népek gonoszsága megsemmisíteni nem képes. „Mert ha valamely európai ország ellened támad, hogy halált mérjen a fejedre, akad számodra Ázsiában más, ahol megélhatsz. Midőn a spanyolok számkivetettek, Isten gondoskodott róla, hogy találhattál más országot, amely téged befogadott és szabadon engedett élni.“

Azok az ellenségek, akik Izraellel irgalmatlanul bántak, szerintük általában megbűnhődtek. A spanyolokról elmondható, hogy sirjuk Itália lett, Franciaországról, hogy fenyegető vesszőjévé Spanyolország vált, Németországról, hogy a törökök a hóhérai és Angolországról, hogy a vad Skóthon marad állandó ostora. Fővigaszul meg az marad, hogy mindezeket a szenvedéseket, nyomoruságot és keserveket, melyeket a zsidó faj tűrni kénytelen, a próféták szóról-szóra előre megjósolták és pontosan megrajzolták. A rendeltetésük csak az, hogy Izraelt felemeljék és amint beteljesedtek a rossz jóslatok, úgy biztosra lehet venni azt is, hogy a kellemesek is valóra fognak válni.

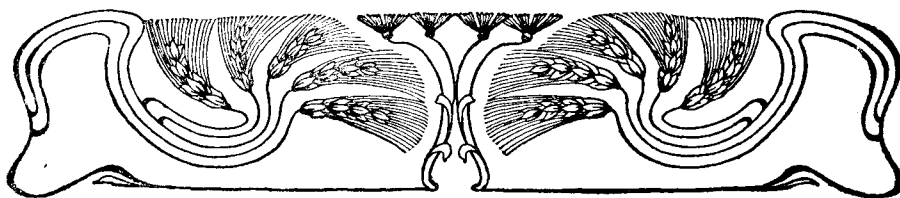
Usque végül valami különös játékba bonyolódik bele, hogy Izraelnek fokozatos felemelkedését így tegye szemlélhetővé. Az első asszíriai és babiloni fogság a megmaradt zsidóságot az első égőbe emelte, oda, ahol a hold lakozik. A második templomnak Titus által történt kegyetlen elpusztítása a második körzetbe emelte. Azok a vajadások és fájdalmak, melyek a Rómába való szerencsétlen megérkezése alkalmával tapasztalt kegyetlenségek során jutottak osztályrészül, a harmadik magasságba vitték. Az Itáliában, Franciaországban, Angolországban, Németországban és Spanyolországban átélt szenvedések mind főlebb emelték, míg végre a máglyákról fölhangzó jajveszékelések és a Portugáliában őket ért sors a kilencedik és egyszersmind az utolsó csillagba viszik és evvel szenvedéseik is véget érnek. Jezsajasnak balzsamként enyhítő beszédeiből vett próféta-szavak fejezik be a dialogusokat. Icabo fájdalmait a biztosan elkövetkező dicsőséges jövőben való reménykedés nyugtatja meg.

TIZEDIK FEJEZET.

Reakció a katolikus egyházban; Caraffa és Loyola; a theatinus és a jezsuita-rend. Általános inquisitio. A szigorú papi könyv-cenzura. Új vádak a talmud ellen. A gonosz apostaták: Eliano Romano és Vittorio Eliano. Új talmud-elkobzások. IV. Pál és zsidóellenes bullái. Inquisitio az anconai maranusok ellen. Amatus Lusitanus. Az anconai maranusok vértanu-halála. A török zsidók megtorló intézkedései. Donna Gracia Mendesia. Joao Miquez-József Nászi Konstantinápolyban. A szultán fenyegető átirata a pápához a zsidók miatt. A levantei zsidók megtorló intézkedései a pápa ellen. Zsidók szerzetes-rendekben. Újabb máglya a talmud számára. A Szohár megkimélése; első kinyomatása. A zsidók kiutasítása Ausztriából és Csehországból. IV. Pius a zsidók ellen. A tridenti zsinat és a talmud. V. Pius. Kivételes intézkedések a zsidók ellen. Zsidók kiutasítása a pápai területből.

(1553—1569.)

József Ibn Verga az üldöztetésekről szóló történeti gyűjteményét megrázó elégiával fejezi be a soha véget érni nem akaró nyomoruságról. Sámuel Usque ellenben ujjongó énekkel rekeszti be a könyvet abban a biztos reményben, hogy jobb napok következnek. Költői természet volt, aki a zsidó történetet romantikus fényben mutatta be. Lélekemelő előadásának nyilván sok része van abban, hogy a maranusok ősi hitükben megmaradtak, úgy hogy érte minden szenvedést, sőt a halált is bátran eltűrték.

Sámuel Usque azonban abban a reményben élt, hogy a zsidóság szenvedései csökkenőben vannak és hogy a sóvárgott hajnal már is föl-váltja a sötét éjszakát. De az egyház meghazudtolta reményét. Meg kellett érnie, hogy közvetlen közelében új kinok szakadtak a zsidóságra, amely ellen egészen új üldözési rendszert alkalmaztak, ahogy ezt a zsidó történetíró, Kohen József a vértanuságról szóló Évkönyveiben megrajzolta. Ennek az új szenvedésnek mélyebb alapja a reakcióban volt, melyet a katolikus egyház a mindjobban előnyomuló lutheri reformáció ellenében teljes következetességgel akart keresztülvinni.

Két férfiú sietett segítségére a sülyedő katholicizmusnak csaknem ugyanegy időben, de egymástól függetlenül. Ez a két férfiú: a nápolyi Caraffa Péter és a spanyol Loyola Ignác újból béklyóba verte az emberiség haladását. Mind a ketten nagy tetterejű férfiak voltak, önmaguk legyűrésével kezdték, hogy a lelkek és testek leigázásával végezzék. A szuette pápaságot, melyről akkoriban az volt a közhit, hogy ellenségei gunykakájának közepette önmagától omlik össze és amelynek sorsát még barátai is vállvonogatva nézték, ez a két ember olyan hatalomra

emelte, aminővel III. Ince és közvetlen utódai alatt sem rendelkezett; mert ez a hatalom most nem az álmatag mysticismus ingatag alapján, hanem a tetterős meggyőződés, a kiméletlen következetesség szilárd talaján nyugodott.

Caraffa, a későbbi IV. Pál pápa és Loyola, a mind a mai napig oly hatalmas jezsuitarend megalapítója, komolyan vették a pápaságnak a hívők lelkülete fölött gyakorolt oldó és kötő hivatását, mert ők maguk is meg voltak róla győződve.

Caraffa helyreállította az ellanyhult egyházi fegyelmet; még jobban megerősítette és büntető vasvesszőt adott a kezébe, míg Loyola a kitanított és vakon engedelmeskedő poroszlók egész seregét állította a háta mögé. A katolikus egyház félig felbomlott kötelékét így ismét erősen össze lehetett markolni. Olyannyira romlott volt az akkori katolikus világ, hogy már az is bámulatot váltott ki a hivekből, aki csak az alacsony szenvedélyeket is meg tudta fékezni. A régi mindenféle fajtáju és nevű szerzetes rendeket annyira gyűlölték, hogy egy férfihoz, aki csak a szemérmetlen kapzsiságnak és élvezetvágnak üzent hadat, annyi kisérő csatlakozott, hogy új rendet alapíthatott meg, mely a lelkiismeret elaltatásával és az ész elnyomásával valamennyi katolikust egyetlen nagy sereggé egyesítette, hogy egész erejével védje meg a pápaságot. Caraffa, aki a theatinus rendet hívta életbe, nem gyülevész koldusokból, hanem tehetős nemes emberekből, amely rend tagjai lassanként a legfőbb papi állásokat és méltóságokat foglalták el, a legszigorubb inquisitiót ajánlotta a pápának, aki tanácstalanul állt, nem tudván, mit kezdjen az egyház züllöttségével, világi és kolostori lelkészek feslettségével és mittérvő legyen a catholicismust elhagyó szakadárokkal, kiknek száma napról-napra szaporodott. Caraffa ugyanazt az eljárást ajánlotta, melyet Torquemada, Deza, Ximenes de Cisneros Spanyolországban alkalmaztak a zsidók és mórok megkeresztelésére: a lobogó máglyát, melyet kérlelhetetlen bírák róttak ki és engedelmes pribékek gyújtottak föl. Mindazokat, akik a pápaságtól csak hajszálnyira is eltérő hitet vallottak, vagy véleményük visszaszivására kell kényszeríteni, vagy tűzbe velük. Az irgalmatlan hatalom, amely nem gondolkodik és minden önálló gondolkodást agyonver, szerezze vissza a meggyalázott egyház tekintélyét.

Mihelyt Caraffa engedélyt kapott a pápától egy ilyen semmit el nem néző inquisiciónnak az egész katolikus világ számára való alkalmazására, sietett azt mindjárt Rómában, a szellemi világuralom közepontjában életbe léptetni. Ő maga építtetett börtönöket lakattal, zárral, láncsal és béklóval, hogy mindazokat a legsúlyosabb büntetéssel sújtsa,

akiket többé-kevésbé megmértelyezett Luther tana s akiket csak érintett is a kételkedés a pápa csalhatatlansága dolgában.

Az általános inquisitionnak kevés szabálya volt, de ez a kevés annál hathatósabbnak mutatkozott. Sem rangra, sem állásra nem volt szabad tekinteni, sőt magas állású tagadókkal vagy kétkedőkkel szemben még nagyobb szigorral kellett eljárni. A reformokra vágyakozóknak semmi engedményt nem tettek, az engedetlenek megfenyítését egy percre sem halasztották.

Mihelyt az inquisitio kezdetét vette, azonnal törvényszéke elé idézték, meggyötörték, elítélték és megégették még az olyan egyházi méltóságokat is, akiknek önálló véleményük volt pl. a kegyzerekről, ha ugyan idejekorán nem menekültek Németországba vagy a Sveicba.

A szigorú inquisitiot nem ellenezte, sőt támogatta a nemességnek és a városi hatóságoknak az a része, amely megszokásból, vagy személyes hangulat alapján Luther vagy Calvin tanának nem hódolt s amely a katholicismus megerősítését kívánta és igyekezett előmozdítani. Mindenki, aki a katolikus egyház keretében megmaradt, buzgó híve lett annak és az emelésére szolgáló erőszakot támogatta. Így a függetlenségre törekvő püspököket is kényszerítették a pápaság előtt való meghajlásra és a feltétlen engedelmessegre.

Hogy a kötelékeiktől megszabadult és szabadságra törő lelkeket ismét elfogja és szolgaságra igázza, sürgősnek látta az inquisitio a sajtó ellenőrzését. A sajtó zuditotta akkor a szakadás és a ziláltság szerencsétlenségét az egyházra, — így vélték Caraffa és elvbarátai, — tehát azt kellett mindenekelőtt és legerősebben lebilincselni. Csak azt legyen szabad kinyomtatni és elolvasni, amit a pápa és hívei jónak találnak. A könyvcenzurát ugyan már előbb honosították meg a pápák; minden nyomtatványt egyházi bizottság elé kellett felülvizsgálatra beterjeszteni, de mert azideig mindenki megvásárolható és megvesztegethető volt és a fegyelem meglazult, a kiadók, az ellenőrzésre kirendelt papság beleegyezésével vagy anélkül, a fennálló egyházi rend ellen agitáló írásokat is kinyomathatták és terjeszthették. A Reuchlin-ügyben kiadott izgató vitairatok s a többi gyújtó pamflet, Hutten rakétái a pápaság ellen, Luther első írása a róma-babiloni ringyó ellen, ez a gyorsan egymást követő gyújtóanyag, mely a pápaság kócból font sátrát minden oldalról lángba borította, a hanyagul kezelt censura következményei voltak. Ezentul mindennek másként kellett lennie. A kirendelt cenzorok utasítást kaptak, hogy a katolikus világba, amely még mindig elég nagy volt, Itáliában, Franciaországban, Németország egy részében, Ausztriá-

ban, Spanyolországban és Portugáliában, hogy semmi olyan írást át ne bocsássanak, amely a legtávolabbról is érinti az egyház dogmáit és a római pápa csalhatatlanságát.

Csak a pápához hű papokra bízták a cenzori tisztet, akik aztán meggyőződésből, vagy önfentartási ösztönből elnézés nélkül gyakorolták is. Az új nemzedéket ezáltal vak hitben nevelték s a fölnötteket a vak hitre visszavezették. A tridenti zsinat, melyet eleinte csak nagynehezen tudott a pápa a szigorúan egyházhivekkel egyetemben összehívni, Caraffa és a gyarapodó jezsuita rend magával ragadó fanatizmusától lenyűgözve szentesítette az összes reakciós rendszabályokat s annyira megerősítette a pápaságot, amennyire a hármaskorona viselői maguk sem sejtették.

A zsidók csakhamar megérezték a komor reakciót; mert őket semmi sem védte s csak az ellenük hozott kánoni törvények következtelen kezelésének köszönhatték tengődő existenciájukat. Mihelyt az egyház ezeket az ellenséges határozatokat komolyan végre akarta hajtani, vége volt nyugalomuknak, sőt veszélyeztetve életük is. Mindenekelőtt föllevenítették a talmudkérdést, de nem olyan lanyhán, mint negyven évvel azelőtt. Akkor a kölni dominikánusok még meghallgatást sem remélhettek a pápánál, mikor a talmudot el akarták égetni; csalfogásokhoz kellett nyulniok, ha csak a császárt is meg próbálták nyerni a maguk számára. Most egészen más szellem uralkodott. A talmud közveszedelmességére a gonosz kitérteknek csak utalniok kellett s azonnal dekretumot kaptak ellene. Mert a talmud újabb befekettítése is ilyen kitértektől indult ki.

Élia Levitanak, a héber grammatikusnak, aki sokáig élt Egídio de Viterbo biboros házában és sok keresztényt avatott be szóbelileg és írásaival is a héber nyelvészetbe és a kabala felületes megismerésébe, leánya révén két unokája maradt, akik már eredetileg is állandóan keresztény körökben forgolódtak. Ezeknek egyike, Eliano, alaposan megtanulta a héber nyelvet, korrektor és másoló volt Itália több városában, míg testvére Romano Salamon nagy utazásokat tett Német- és Törökországban, Palesztinában és Egyiptomban és sok nyelvet tanult meg: hébert, latint, spanyolt, arabot és törököt. Eliano, az idősebb, áttért a keresztény hitre és Vittorio Eliano néven lelkész, sőt kanonok is lett. Ez a hittagadás Romano Salamont annyira felháborította, hogy Velencebe sietett testvérének keserű szemrehányásokat teendő s rábírandó őt arra, hogy a zsidóság kebelébe visszatérjen.

Ahelyett azonban, hogy ő térített volna, őt térítették meg. Egy velencei patricius, az egyház tüzes hive, Cantareno, kezdte rábeszélni a

hitcserére s a mit a patricius elkezdett, azt Frusius András jezsuita befejezte. Így Romano Salamon is élő anyjának nagy keserűségére, felvette a kereszténységet és a Giambattista (keresztelő János) nevet: Jezsuita lett, később egyházi író. Írt a keresztény hit titkairól, ezenfelül egy héber és egy arab katekizmust és egyéb ilyenfélét. Elia Levita unokái két másik kitérttel: Moro Józseffel és De-Foligno Ananéllal egyetemben nemcsak hitüket hagyták cserben, hanem — mint annak idején Donin — ők is mint a talmud vádlói léptek a pápa elé. Főleventítették a régi rágalmakat, hogy a talmudi könyvek Krisztust, az egyházat és az egész kereszténységet gyalázzák és megakadályozzák a zsidók tömeges kitérését, amely három vádból csak az utolsó igaz. III. Gyula pápa nem volt tulságosan egyházas s még kevésbé zsidógyűlölő; sőt egy zsidó orvossal, az akkoriban híres spoletoi Vital Alattinnal és a maranus Amatus Lusitanussal kezelte magát; csakhogy most már nem a pápa dolga volt, hogy a talmud ügyében döntsön, hanem az inquisitio fóruma, illetve a fanatikus Caraffa biboros elé tartozott ez és a pápának csak alá kellett írnia a dekrétumot, melyet a főinquisitor elébe terjesztett (1553. augusztus 12.) Ebben is megnyilatkozott a pápaság hirhedt csalhatatlansága. X. Leó előmozdította a talmud kinyomatását és már harmadik utóda a megsemmisítését rendelte el. Az inquisitio poroszlói erre megrohanták a római zsidók házáit, elkozták a talmudpéldányokat és az agadagyűjteményeket és különös gonosszaggal épen a zsidó ujév napján (szept. 9.) égették el azokat, hogy szent irataik megsemmisülését a zsidók annál fájdalmasabban érezzék.

De nemcsak Rómában szimatolták ki az inquisitio poroszlói a talmudi írásokat, hanem az egész Romagnában, sőt ezen túl is. Velencében is, hol a zsidó nyomdáknak példányok ezrei voltak felhalmozva és Ferrarában, Mantonában, Paduában, a Velencéhez tartozó Candia szigetén és egyebütt is százával, ezrével égették el a talmudpéldányokat. A végrehajtó közegek dühükben már nem különböztették meg a talmudot egyéb zsidó iratoktól. Minden, ami a kezükbe került, a lángok martaléka lett, még a szentírás elégetésére is vetemedtek. Valamennyi katolikus ország zsidóit kétségbeesés fogta el, mert az elkobzások ama rabbinikus művektől is megfosztották őket, melyek a vallásos élet szabályait tartalmazták s a kereszténységet egy igével sem említik. Esdekelve fordultak azért a pápához, vonja vissza a dekrétumot, vagy legalább az ártatlan rabbinikus művek használatát engedje meg. Ezen utóbbi kérést teljesítette is a pápa s bullát bocsátott ki, (1554. május

25.) mely szerint a zsidók kénytelenek ugyan halálbüntetés terhe alatt kiszolgáltatni talmudpéldányaikat, de a poroszlóknak nem szabad egyéb héber iratokat lefoglalniok és a zsidókat gyötörniök. A rendelettel ellenkezőkre súlyos egyházi büntetést rótt ki. Ez idő óta valamennyi héber írást nyilvánosságra hozatal előtt revideáltatni kellett, nehogy a kereszténység, vagy Róma ellen a legcsekélyebb ellenvetés is előforduljon bennük. A cenzorok többnyire kitért zsidók voltak, akiknek ezáltal alkalmuk nyílt arra, hogy egykori hitsorsosaikat, kik megvetéssel fordultak el tőlük, megkinozzák.

III. Gyula halála után még rosszabb lett a zsidók helyzete. Mert a biboros kollégium ettől fogva ügyelt rá, hogy csak szigoruan egyházas, lehetőleg szerzetes pápákat válasszon. A művelt, humanisztikus érzelmű, művészetet és tudományt kedvelő egyházfők, ha ugyan voltak még ilyenek, hitelüket veszítették. Az első reakciós pápa II. Marcell volt, akinek rövid uralma alatt hajszálon mult, hogy az egyházi állam zsidóit ki nem irtották. Egy nyomorult mohamedán konvertita, hogy gyámoltjának dus örökségét megszerezze, az ifju örököst keresztre feszítette és holttestét titokban a Capo-Santora vetette; arra a temetési helyre, amelyen, mert szent földről is szállítottak földet oda, csak előkelő és gazdag embereket temettek el nagy áráért. Ez a körülmény az esetet még feltünőbbé tette. Néhány lelkiösmeretlen keresztény és az apostata zsidó, Ananel de Foligno gyermekgyilkossági vádat emeltek a zsidók ellen Marcell pápánál. A pápa már hajlandó volt a vádat magáévá tenni és borzalmas büntetéssel sujtani a római községet, midőn a zsidóbarát biboros, Alexander Farnese elhárította a csapást, még pedig azáltal, hogy nagy okosságával kinyomoztatta a gyilkost. (1555. április).

Marcellus után a fanatikus Caraffa következett Szent Péter székén IV. Pál néven (1555. májusától 1559. augusztusáig). Mint aggstány is megőrizte ifjusága egész hevességét és szenvedélyességét s politikáját is így irányította. Gyűlölte a protestánsokat és a zsidókat is, de a spányolokat is és az egyházi fanatizmus leghasználhatóbb eszközeit: ezeket és II. Fülöp királyt „zsidók és mórok megromlott magjainak“ nevezte.

Nem sokkal uralomra lépte után, bullát bocsájított ki, melynek értelmében az egyházi állam minden zsinagógája tiz aranyat fizet azoknak az internátusoknak javára, melyekben zsidókat keresztényekké nevelnek föl. Még kiméletlenebb volt második zsidóellenes bullája (1555. július), melylyel a legnagyobb szigorral hajtotta végre ellenük a kánoni törvényeket. E szerint a zsidók gheztóba zárva éljenek és csak egy zsinagógájuk legyen, a többit el kell pusztítani. Tilos volt kereszt-

tény cselédeket és dajkákat tartaniok, általában keresztényekkel érintkezniök, velük étkezniök, játszaniok. Valamennyi zsidót arra kényszerítette, hogy zöld birétumot, valamennyi zsidónőt, hogy zöld főkötőt viseljenek még a városon kívül is. A keresztény lakosságnak tilos volt a zsidót urnak szólítani. Tilos volt a zsidónak ingatlan birtokot szerezni; akinek birtoka volt, annak azt fél éven belül el kellett adnia. S a zsidók kénytelenek voltak 500.000 aranykoronánál többet érő ingatlanait az ár egy ötödéért elkótyavetyélni. Hogy kereskedői könyveiket csak olasz nyelven vezethetik, ez nem is volt igazságtalan rendelkezés, de mire valók lettek volna a könyvek, amikor az ócska ruhát kivéve, semmivel sem volt szabad kereskedniök? De még a lim-lomra sem találhattak vevőt, mert a bulla értelmében a keresztényeknek tilos volt zsidókkal érintkezniök. A kereskedők így egyszerűen koldusbotra jutottak, de nem volt ezáltal több pénzük a keresztényeknek. Sőt soha olyan szegénység és pénzhiány a keresztények között nem uralkodott, mint abban az időben, mikor a zsidókat a kereskedésből kizárták.

A leggonoszabb passzusa a bullának az volt, mely a zsidó orvosoknak megtiltotta keresztény betegek kezelését; zsidó orvosoknak, akiknek oly sok előbbi pápa köszönhette egészségét. A tilalom megszegésére súlyos büntetés volt kiróva. Ezt az ellenséges intézkedést teljes szigorral hajtották végre. Ezentul az olasz fejedelmeknek, akik zsidó udvari orvost akartak tartani, a következő pápák valamelyikétől engedelmet kellett kérniök erre. Mily változás alig egy emberöltő alatt! Avignonban, a pápai székhelyen nemrégiben még Emanuel de Latest, a zsidó orvost a városi tanácsosok nagy tisztelettel kérték föl arra, hogy az orvostudományt köztük gyakorolja és tanítsa. És most a keresztény beteg zsidó orvossal nem kezelte magát.

A talmudpéldányokat is erősen nyomozták IV. Pál pápasága alatt. Ekkor több zsidó elhagyta Rómát, hogy türelmesebb államokba menjen. A Rómában maradtakat a theatinus pápa kicsinyességekkel üldözte. Hol azt találta ki, hogy fekvőségeiket csak látszólag adták el és hamis eladási okiratokat állítottak ki, amiért börtönbe vettette őket, hol megközhírré tétette, hogy azoknak a zsidóknak, akik a közjó érdekében nem működnek, el kell hagyniök Rómát. És mikor a megriasztott zsidók megkérdezték, mit ért a pápa a közjó alatt, ezt a fáraói feleletet kapták: Megtudjátok idejekorán!

IV. Pál ezután robotmunkára kényszerítette őket Róma falainak javításánál, amire azért volt szüksége, hogy a várost a maga felidézte ellenség, a spanyolok ellen, védelemre alkalmassá tegye. Ez a pápa,

akit őrjöngő zsidógyűlölete alapján méltán neveztek a zsidók Hámánnak, egy alkalommal megparancsolta unokaöcscsének, hogy egy sötét éjszakan az összes zsidók házait gyujtassa fel. A fiatalabb Caraffa, noha nem szívesen, már el is indult a parancs teljesítésére, mikor a jobb belátású bíboros Alexander Farnese találkozott vele s kérte, hogy az embertelen tervet egyelőre ne hajtsa végre, hátha a pápát még észre lehet téríteni. IV. Pál másnap tényleg visszavonta a parancsot.

Ha a fanatikus IV. Pál ennyire üldözte a zsidókat, elképzelhető, milyen kegyetlen volt a maranusok iránt. Sok portugál zsidó, akit erőszakkal vittek keresztviz alá, vagy ezek gyermekei, mint már említve volt, Anconában találtak menedéket és VII. Kelemen pápa mentességet adott nekik, mely szerint az inquisitio nem zaklathatja őket és a zsidó vallást szabadon gyakorolhatják. A két következő emberségesen gondolkodó pápa, III. Pál és III. Gyula a maranusok e privilégiumát megerősítette, mert meg volt győződve róla mindegyikük, hogy ennek az ökölrel beléjük vert kereszténységnek amugy sincs semmi jelentősége. Mennél jobban dühöngött Portugáliában, csakugy mint Spanyolországban a maranusok ellen az inquisitio, annál több menekülő jött Itáliába és telepedett meg vagyonával Ferrarában és Anconában, bizva a keresztény egyház fejétől megadott privilégiumokban. Anconában ezeknek egy keresztény ember házában volt a zsinagógájuk. De mit törődött IV. Pál ezzel a menedéklevéllel, melyet elődei adtak s amelyet egy ideig ő maga is érvényesnek ismert el, mikor ő azt rosszul értelmezett orthodoxiájával ellentétben állónak találta.

Csak nem engedhette meg, hogy olyan emberek, akik, ha mindjárt csak külsőleg is, keresztvizzel érintkeztek, az ő szemeláttára zsidóéletet éljenek? Ezt az ő elvakultsága nem tűrhette. Ezért titkos rendeletet bocsájtott ki, hogy valamennyi anconai maranust, akik már több százra szaporodtak, az inquisitio börtönébe vessék, hitvallásuk felől kihallgassák és javaikat lefoglalják (1555. augusztusban). Súlyos csapás volt ez a maranusokra, akiknek egy része már félszázad óta élt ott és biztonságban ringatta magát. Azokat a maranusokat is, akik török alattvalók voltak s a levantei kereskedése által virágzóvá lett kikötővárosban csak ideiglenesen tartózkodtak, a zsidózás vádjával illeték és börtönbe vetették. Természetes, hogy áruikat szintén elkobozták. Az őrjöngő pápa ezzel önmagát fosztotta meg jelentékeny bevételi forrásoktól, ugyanakkor, mikor költséges háborúra készült Spanyolország ellen.

Csak néhány maranusnak sikerült a pápai inquisitio hóhérjai elől

elmenekülni; ezeket az urbinoi herceg, Guido Ubaldo, ki ellenséges viszonyban volt a pápával, készségesen szállásolta el Pesaroban, mint-hogy a levantei kereskedést a maranusokkal való összeköttetés révén Ancona helyett Pesaron át akarta irányítani. Ferrara hercege, II. Ercole is menedéket adott államában a spanyol és portugál zsidóknak, sőt valósággal meghívta őket, bármily országból valók legyenek is (1555. december).

A Pesaroba menekültek között volt egy akkoriban tekintélyes személyiség, a híres Amatus (Chabib) Lusitanus orvos (született 1511-ben, meghalt 1568-ban), egy értelmes, elmés ember, tapasztalt orvostudor jelentékeny tudós, kit ép oly lelkiismeretesnek, mint szeretetreméltónak mondanak kortársai. Mint álkeresztény Joao Rodrigo de Castelbranco nevet viselte. Ugy látszik, őt is az inquisiciónnak Portugáliába való letelepedése üldözte el a hazájából. Hosszabb, vagy rövid ideig Antwerpenben, Flandria akkori fővárosában, az ottani maranusok közt tartózkodott, majd Ferrarába és Rómába ment, állandóra azonban Anconába telepedett meg (1549.), ahol nyíltan viselte a zsidó családi nevet, a Chabibot és ezt Amatus Lusitanusra latinositotta. Noha nyíltan zsidónak vallotta magát, többször meghívták III. Gyula udvarába, hogy a pápa beteg testét kezelje. Sőt a római portugál követtel, a duplán királyi vérből, spanyol és angol uralkodói családból származó Lancaster Alfonzo herceggel is barátságban állt. Amatus Lusitanus, valahányszor Rómában járt, megfordult palotájában s egyik művét, amely kortörténeteket tartalmazott, neki ajánlotta. Amatus Lusitanust közlelől és távolból nagyon sok szenvedő kereste fel. Lelkiismeretes, óvatos orvos volt, aki ragaszkodott a régi (galenusi) gyógyító módszerhez, de nem zárkózott el vakon és makacs következetességgel az újítások elöl, mint ahogy akkor legtöbb szaktársa cselekedte. Ő maga is több hathatós gyógykezelést talált fel.

Amatus azokat a betegeket, akik reá bízták magukat, nem általánosságban kezelte, mint akkor szokás volt, valamennyi számára ugyanazt a gyógyszert irván elő, hanem tekintetbe vette a beteg természetét és különös tulajdonságait is. Az orvoslás szent tisztség volt a számára, melyet egész lelkével gyakorolt, hogy embertársai életét meghosszabbítsa. Így Amatus ünnepélyesen megesküdhetett rá — Istent és a szent törvényeket hiva tanuságul — hogy mindig csak az embertársai javát akarta, díjazással nem törődött, ajándékokat el nem fogadott, szegényeket ingyen kezelt és külömbséget zsidó, keresztény vagy mohamedán között nem tett. Komoly hivatása teljesítésében semmi sem gátolta, sem csa-

ládi tekintetek, sem hosszadalmas utazások, még a száműzetés sem. Mily ellentét az ő alakja korának legtöbb kuruzslójával szemben, akik csak nyereségre vágytak, az emberérettel nem törődtek, tudományos hókusz-pókuszaikat könyv nélkül tudták és a betegségek lényegéről sejtelmük sem volt.

Amatusnak sok tanítványa volt, akik szeretettel csüggték rajta s akiket ő gyermekeinek tekintett. Már ifju korban irt orvosi műveket, melyek oly nagy becsben álltak, hogy még életében kinyomatták őket. Legnagyobb feltűnést keltette hét Centuriája (száz-száz köreset), melyben gyógymódját és az elért eredményeket pontosan leírta és betegeit jellemezte. Ezek a „kurák“, még életében, messzeható hirt szereztek neki; Olasz-, Francia-, Német-, sőt Spanyolországban is többször kinyomatták és az orvosok utmutatóul használták. Amatus nem volt egyoldalú orvos; más tudományokhoz is értett; lefordította spanyolra Eutrop rövidre fogott Róma történetét. A lengyel király meghívta udvarába, hogy orvosa legyen, de Amatus ezt a meghívást nem fogadta el.

Az emberiség egy ilyen jótévője, kora egyik disze, kénytelen volt, mert nem akart IV. Pál vérszomjas inquisitiója előtt szívéből idegen, új hitvallást tenni, mint valami bűnös. Anconából Pesaroba menekülni s később még tovább vándorolni. Több mint hatvan portugál maranusnak, akik nem tudtak elmenekülni, az inquisitio börtönében kellett senyednie, míg az ítéletet ki nem mondták reájuk. Ez az ítélet így hangzott: Azokat, akik töredelmes katolikus hitvallást tesznek, felmentik, de minden joguktól és méltóságuktól megfosztva, Malta szigetére transzportálják. Hatvan maranus állta is ezt a tettétést; ezeket, mint a gályarabokat hajón Maltába vitték; de sikerült innen elmenekülniök s Törökországba jutniok, ahol azontul hitüknek éltek.

Huszonnégyen azonban ragaszkodtak vallásukhoz, hogy „Az Örökkévaló, ami Istenünk, egyetlenegy“ — köztük egy asszony, Donna Majora is; — ezeket máglyán égették el (1566. május). Három elégia örökíti meg ennek a huszonnégynek halálát, valamennyiük nevét felsorolva. A költemények szerzői Jakab Da Fano, Salamon Chazan és Mardochái De Blanes. Ez utóbbinak gyászdalát később a pesaroi zsinagógában, Jeruzsálem elpusztítása napján évről-évre énekelték.

A rémület kiáltása hangzott el az anconai maranusok megégetésének hírére az egész zsidóságban. Az ítélet époly jogtalan volt, mint amilyen kegyetlen. Mert, mint már említettük, három egymásra következő pápa ismerte el az anconai maranusok valásszabadságát. Különösen a törökországi portugál maranusokat kábitotta el ez a csapás, mely

szenvedéseik osztályosaira lesújt. Azon gondolkodtak, hogyan álljanak boszut az őrzőgésig szivtelen pápán. A zsidóknak e században való különös helyzete kezükbe adta a módot arra, hogy a Péter székén ülő gonosz ellenség ellen háborut üzenjenek. Keleten való bizonyos egységességük lehetőségessé tette ezt.

Élt akkoriban egy nemeslelkű zsidónő, aki asszonyi bája, szeleme, kedélye, karaktere és lelki nagysága révén nemének és népének ékessége volt s ama kiválasztott jelenségek közé tartozott, akiket a gondviselés időnként e földre küld, hogy az ember el ne feledje egészen, hogy Isten képére teremtetett. Donna Gracia Mendesiának oly nagy neve volt, amilyenre nő ritkán tesz szert s amelyet zsidó kortársai tisztelettel és megbecsüléssel említettek. Roppant vagyonnal lévén megáldva és azt csak mások javára és csak léleknevesítő célokra használván föl, olyan befolyásra tett szert, akár egy fejedelem és több száz-ezer feléje dobogó sziv felett uralkodott. A maga kora Eszterének nevezték el. De mily lelkiharcokat kellett végigküzdenie, míg szabadon Graciának (Hannának) nevezhette magát. Az alacsonyság és gonoszság szennye áradt feléje, de lelke tisztaságát meg nem zavarhatta. Portugáliában született (1510 körül, meghalt 1568-ban) egy Benveniste nevű maranus családból. Keresztneve Beatrice volt és a Nászi család egy gazdag tagjához, szintén maranushoz ment nőül. Férje a keresztségben a Francisco Mendes nevet kapta. Mendes nagyterjedelmű banküzletet alapított, melynek ágai Franciaországba és Flandriába nyitak át. A német császár, két világrész uralkodója, V. Károly, Franciaország királya és ki tudja még hány fejedelem adósa volt a Mendes-háznak. Francisco öccse, Mendes Diego, az antwerpeni fióktüzet élén állott. Mikor Beatrice férje egy Reona nevű leányka hátrahagyásával elhunyt (1535-ben) és a kegyetlen inquisitiónak Portugáliába való betelepülése Donna Beatrice vagyonát, életét és leányát is veszélyeztette, egy huga és több unoka-öccse kíséretében sógorához ment Antwerpenbe.

Más maranusoknak is megadta a módot arra, hogy az inquisito elől menekülhessenek. Ő és sógora közvetítették azokat az összegeket, melyekkel a portugál álkeresztények a pápai követeket és egyéb kreaturákat megvesztegették, hogy az inquisitio működését meggátolják. A vagyonosabb maranusok ugyanis, ha a De Mello vezette inquisitio szorongató karjaiból menekülni tudtak, Antwerpent keresték fel, mely akkor világkereskedelmi város volt. V. Károly császár, noha az álkeresztények számára Spanyolországban irgalmatlanul lobogtatta a máglyákat s az inquisitio minden kegyetlenségének Portugáliába való bevitelét is

előmozdította, mégis szívesen látta a maranusok letelepedését kedvenc tartományában, Németalföldön, hogy gazdagságukat oda vigyék be. Mendesia jelenléte a belga fővárosban annál szükségesebb volt, mert a főüzlet lassanként oda terelődött át s ebben Mendesiáé volt a tekintélyes rész, mivel férje vagyonának felét okiratilag biztosította számára. Antwerpenben a Mendes-család köztiszteletben állott, a fiatal, ügyes és szép Joao Miques az özvegy Mendesia unokaöccse a főváros legelső embereivel érintkezett, sőt Németalföld helytartónője, Mária, Magyarország királynője, V. Károly testvére is nagyon kedvelte.

Mendesia azonban nem jól érezte magát Antwerpenben. Szeretete ősi vallása iránt, melyet meg kellett tagadnia s az idegenkedés a rákényszerített katholicismustól, melyet naponként templomjárással, térdhajtással, gyónással kellett gyakorolnia, miközben állandóan kémek vették körül, Flandriát ép oly gyűlöletessé tették a számára, mint Portugáliát. Olyan országba vágyott azért, ahol a zsidóságért égő szíve szerint szabadon élhetne. Ezért egyre ostromolta sógorát, a banküzet vezetőjét, aki időközben hugát kiházasította, hogy vele Németországba, vagy egyebüvé menjen, vagy az ő részét a közös vagyomból adja ki. Diego Mendes már meg is állapította a kivándorlás idejét, de ugyanaz év vége felé elhunyt, özvegyet és egy leányt hagyva hátra, az ifjabb Graciát.

Ez időtől fogva gondterhes napok következtek a nemes Mendesiára. Elhunyt sógora végrendeletileg a messzeágazó üzlet fejevé tette meg, mert teljes bizalommal viseltetett okossága és igazságszeretete iránt; mellette csak két ifju ember, két unokaöccse maradt. Mendesia nem bonyolíthatta le elég gyorsan üzleteit, hogy szíve vágyát követve, valamely türelmes helyen letelepülhessen és a zsidó hitet nyíltan vallhassa. Ehez járult még, hogy a kapzsi V. Károly a Mendes-család nagy vagyonára vetette szemét. Az elhunyt Diego Mendes ellen azt a vádat emelték, hogy titokban zsidózott. Lehet, hogy tudták róla, hogy szóval, vagy tettel segítette a portugál inquisitio ellenségeit. Büntetésül ezért egész vagyona, mint eretneké, a császári kincstárnak kellett volna, hogy jusson. Mert szigorú rendeletek voltak a Flandriába bevándorolt maranusok megtűrése ellen. Már ki is volt adva a parancs a Mendesház javainak és könyveinek lefoglalására és lepecsételésére. De közben sikerült Mendesia asszonynak ezt a kapzsiságot egy nagy kölcsönnel és a tisztviselők megvesztegetésével, egyelőre megfékezni. Ilyen viszonyok közt még nehezebben hagyhatta el Antwerpent, nehogy gyanut keltsen és csakugyan elveszítse vagyonát. Így, állandó lelki harcok közepette, még két esztendő kellett Antwerpenben töltenie.

Végül, mintha ütött volna a szabadulás órája, Mendesia elhagyhatta Antwerpent, hogy Velencébe vándoroljon ki. Azt beszéltek, hogy unokaöccse, Joao Miquet, [Mendesia leányát, Reynet, akinek kezéért előkelő nemesek versengtek, megszőktette és Velencébe vitte. Lehet, hogy maga a Mendes-család terjesztette ezt a hirt, hogy ürügye legyen Velencébe indulni és hogy útja elé akadályt ne gördítsenek.

Ennek az óvatosságnak azonban nem volt meg a hatása. Távozása után V. Károly ismét megparancsolta, hogy a család vagyona lefoglaltassék, mert mind a két nővér titokban zsidó volt és az idősebb Mendesia (ahogy akkor nevezték) kénytelen volt ismét tekintélyes pénzösszeggel elhárítani ezt a csapást.

Velencében, (ahol De Luna néven élt), szerencsétlen napok virradtak rája: rosszabbak, mint a minőket megért, mert a bajokat onnan gördítették útjába, ahonnan legkevésbé várta; huga, az ifjabb Mendesia részéről, aki ép oly nyugtalan és meggondolatlan volt, mint amilyen megállapodott és erős jellemű volt a nénje és aki a maga és leánya vagyonrészének kiadatását követelte, hogy azzal szabadon rendelkezhessen. Donna Mendes azonban nem egyezett és nem egyezhetett bele ebbe, mert sógora őt tette meg az üzlet egyedüli vezetőjévé és kiskoru huga gyámjává. E nem szívesen viselt gyámság miatt és valószínűleg rossz tanácsadóktól vezetettve, tette meg az ifjabb Mendesia azt a lépést, mely önmagának is nagy kárára vált.

Följelentést tett a velencei Signoriánál, hogy nénje nagy vagyonával Törökországba akar kivándorolni, hogy nyíltan a zsidó hitre térjen, míg ő leányával együtt keresztény akar maradni, segítse tehát a velencei hatóság vagyonrészéhez, melyet ő, mint jó keresztény, Velencében szándékszik elhasználni. Velence tanácsa, mely ugy látta, jó fogást csinálhat, nem késett a vádat magáévá tenni. Megidézte a vádlottat, sőt olyan messze ment, hogy szökését megakadályozandó, őrizet alá helyezte. Rossz tanácsadóktól ösztökélt, vagy jellemtelen huga ezenkívül még kapzsi és zsidógyűlölő követet is küldött Franciaországba, hogy a Mendes-ház ottani birtokait lefoglaltassa, valószínűleg ugyanugy megvádolva nénjét ott is a zsidózás vádjával. A követ, aki ugy vélte, hogy küldetéséért nincs eléggé megfizetve, denunciálta az ifjabb Mendesiát, hogy ő is titkos zsidónő és keresztül vitte, hogy az udvar, de most már a maga számára, csakugyan lefoglalta a Mendes-birtokokat. Sőt II. Henrik egyszerre arra sem érezte magát kötelesnek, hogy a Mendes-családnál felvett kölcsönt megfizesse.

Ezenközben a szerencsétlen idősebb Mendesia azon volt, hogy

az ellene és vagyona ellen zuduló veszedelmeket lehetőleg elhárítsa. Unokaöcscse, Joao Miques, tele marokkal szórta a pénzt, hogy a fenyegető csapást és nemes rokonát megszabadítsa. Vagy Joao, vagy maga Mendesia utat lelt Sulejman szultánhoz és rábirta, hogy az üldözöttet védelmébe vegye. Hatalmas vagyon készül a szultáni birodalomba bevonulni s a velencei köztársaság, mely csak az ő kegyelméből élt, meri azt visszatartani! Ez felkeltette a szultán haragját. Zsidó udvari orvosa, Hamon Mózes, aki abban reménykedett, hogy a gazdag örökösnek kezét fiának megszerezheti, a szultánt kedvezően hangolta a Mendes-család iránt. Külön követet (csauszt) küldött Velencébe azzal az utasítással, hogy a köztársaság az elfogott Mendesiát azonnal szabadon bocsássa és meg ne akadályozza vagyonával együtt Törökországba való átköltözését. Ezáltal feszültség támadt a török udvar és a velencei köztársaság közt, amely feszültség később kitörésre is vezetett. Az ismeretlenül Mendesia vagy Beatrice de Luna néven Velencében élő Nászi Gracia adta meg az okot arra, hogy nemcsak Velence, de a francia udvar is nyugtalanodik. Akarata ellenére is jelentékeny szerep jutott ennek a nagy asszonynak.

Ez alatt az idő alatt sikerült neki — nem tudni mily uton-módon — Ferrarában menedéket találni II. Ercola d'Este herceg védelme alatt, ahol több évig (1549—1553) mint hitsorsosainak és a szenvedésekben osztályosainak áldása és vigasztalója élt és pedig zsidó néven. Csak most engedhette meg magának, hogy magasztos erényei, gyöngéd részvéte, nagylelkűsége, bensőséges jámborsága, szóval egész nagy szive őszintén és szabadon megnyilatkozhasssék. Okossága és meggondoltsága is hasznára vált az olasz maranusoknak. Usque Sámuel, a költő, aki szép munkáját az „Izrael bánatának vigasztalását“ neki ajánlotta, dedikációjában a legnagyobb lelkeséssel és a legmélyebb tisztelettel beszél Mendesiáról:

„A szívet tartják az emberi test legnemesebb és legjobb szervének, mert hamarabb megérzi a fájdalmat, mint a többi testrészek. Annál inkább meg van elégedve tehát, ha a többi testrészek megelégedettek. Szándékom ezzel a kis ággal friss gyümölcsöt nyújtani a mi portugál nemzetünknek (a maranusoknak). Nem méltányos-e tehát, hogy önnek adjam kezébe, mint e nép szívének, mert hiszen fájdalmait ön jobban átérzi, mint bárki más. Engem nem az elvakult szeretet vezérel, mert én, kitűnő Senora, az ön talpra segített embere vagyok, bár tettekkel, irásokkal, könyvekkel kellene köszönetet mondanom azokért a jótéteményekért, melyeket az ön adakozó kezéből kaptam. Mert mióta ön

elkezdte fényét terjeszteni, a törzsnek valamennyi tagja, a legkisebb sarjadékig az igazságot lehelték be és szivükben az ön neve és áldásos emlékezete örökre bevésésben marad.“

Még jobban dicsőítette Mendesiát Usque Sámuel magában a műben. Numeo nevű alakjával, aki a dialógusban mint vigasztaló szerepel, egyéb vigasztalások közt azt is elmondhatja, hogy Izrael váratlan segítséget kapott ebben a nemes asszonyban.

„Ki nem látta az emberi köntösben megnyilatkozó isteni irgalmat, amely számodra (Izrael számára) jelentkezett, hogy nyomoruságot elhárítsa? Ki látta Mirjám mélységes részvétét feltámadni, amely a maga életét adja oda testvérei megmentésére? Deborahnak ama nagy bölcsességét, amely népét kormányozza? Eszternek ama véghetetlen szentségét és erényét, amely az üldözötteket védelmezi? Az özvegy és szüzi tiszta Juditnak ama dicséretre érdemes erőfeszítését, mellyel az ostromlottakat megszabadítja? Őt az Ur a mi napjainkban az angyalai seregéből küldötte le, mindent letett az ő lelkébe és ezt a lelket a te (Izrael) boldogságra az áldásban dus zsidónő, Nászi Gracia szép női testébe helyezte el. A kivándorlás (a maranusok kivándorlása) kezdetekor a sinlódó fiadnak, kiket szegénységük megfosztott bátorságuktól és ama reményüktől, hogy a máglyát elkerülhetik, s ilyen nagy utra indulhatnak, erőt és reményt adott. Bőkezűen támogatta azokat, akik már kivándoroltak és Flandriában és egyebütt a nyomortól elgyöngítve, a tengeri uttól gyötörve, abban a veszedelemben forogtak, hogy tovább nem mehetnek. Menedéket adott nekik Németország vad Alpeseiben s abban a végső nyomoruságban, melyet szerencsétlenségük reájuk zudított. Még ellenségeitől sem tagadta meg kegyét. Tiszta kezével és mennyei jóakarásával a nemzet legnagyobb részét a szorongásból, szegénységből, bűnből kiszabadította, biztosabb vidékekre vezette és őket régi Istenük törvényei iránt való engedelmisséggel egyesítette. Így volt e nő erő a gyöngeségedben.“

A ferrarai spanyol biblia mindkét kiadója: Usque Ábrahám és Athias, akik Donna Gracia asszonynak ajánlották e művüket, kevés szóval igazolták e nő nagy érdemeit. „Kegyelmességednek ajánljuk ezt a fordítást, mint olyan személyiségnek, kinek érdemei a népünkben mindig első helyen állanak. Fogadja el Kegyelmisséged, kedvelje és védelmezze azzal a lélekkel, amely mindég kegyelte azokat, kik segédelmet kértek tőle.“

Donna Gracia meg is védte mind a három Usquet. A poéta történetíró, mint maga is bevallja, mindent neki köszön; a költő, Usque

Salamont (Duarte Gomest) egyik banküzletének részesévé tette s Usque Ábrahámot valószínűleg héber és spanyol nyomdája fenntartásában támogatta. Ezeknek a dicsérete ezért talán elfogultnak látszik, de mindenki, beleértve [a kor leglelkiismeretesebb rabbijait is, dicsérettel teli és lelkesedve írnak Donna Gracia nagyságáról, ha tán nem is olyan ömlengéssel, mint a három Usque.

„A magasztos fejedelemnő — írja Soncin Józua — Izrael dicsősége a bölcs asszony, aki házát szentségben és tisztaságban építette föl. Támogatja a szegényeket és nyomorultakat, hogy e világon boldoggá, a tulvilágon üdvözölteké tegye őket. Sokakat megmentett a haláltól és sokakat emelt ki a hiu élet alacsonyágaiból azok közül, akik a börtönben sinlődtek és a halálnak voltak szánva. Isten tanítása és a bölcsesség számára házakat épített, hogy azokban mindenki okulhasson. Sokaknak pénzt előlegezett, hogy ne csak fenntarthassák magukat, hanem jólétben is élhessenek.“

Miután Donna Gracia hugával is kibékült, aki belátta, hogy ellenséges viselkedésével csak magának ártott; miután ennek leányát, a szép ifjabb Graciát, unokatestvérével, Nászi Sámuellel Ferrarában eljegyezte, hogy a nagy vagyon a családban maradjon, s miután valamennyi családtagjairól anyagilag gondoskodott, megvalósította rég táplált szándékát s kivándorolt a török fővárosba, hogy keresztény területen támadásnak többé kitéve ne legyen. Tehetséges unokaöccscse, Joao Miques, aki Gracia leányával, Reynával járt jegyben, ezenközben messze utazásokat tett, hogy nénye ügyeit rendezze Lyonban, Marseilleben, Rómában, Sziciliában. Ügyességével Konstantinápolyban is jó fogadtatást biztosított Graciának. Ravasz diplomáciával, melyet a keresztény államférfiakkal való érintkezésben sajátított el, épen a francia udvar követétől, De Lانسac-tól szerzett meleg ajánló levelet, (mert a francia udvar s a Mendes Nászi-család csöndes háboruságban állottak), amivel a konstantinápolyi kedvező fogadtatást biztosította.

Joao Miques csak a török fővárosban lépett nyíltan a zsidó hitre, felvette a Nászi József nevet és nőül vette gazdag hugát, Reynát. József azonban nem egyedül érkezett Konstantinápolyba, hanem ötszáz tagból — spanyol és olasz zsidókból álló — kísérettel. Mindjárt eleinte úgy lépett fel, mint egy fejedelem. Ügyessége, vagyona és az európai viszonyokban való jártassága révén Nászi József bejutott az udvari körökbe és jelentékeny ember volt Szulejman szultán szemében. De nemeslelkű anyósa ezentul is főkezelője maradt a nagy vagyonnak.

Konstantinápoly zsidó lakói hamar megéreztek az ő és veje jóté-

kony kezét. A két dus adakozó támogatta a szegényeket, imaházakat és iskolákat alapított és talmud tanítóknak évi fizetést adott. A Szalonikiból — elszenvedett sérelmek és a pestis miatt — kivándorolt spanyol rabbi, Ibn Lab József minden jövedelmét Graciától és Nászi Józseftől kapta. De nemcsak a törökországi spanyolokra és portugálokra, hanem másokra és Konstantinápolyon tulra is kiterjeszkedett jótékony kezük.

Mikor aztán hire érkezett, hogy IV. Pál pápa az anconai maranusokat börtönbe vettette, hogy előbb vagy utóbb a máglyára vitesse őket, Donna Gracia égő fájdalmat érzett, mint az anya, ha gyermekeit szerencsétlenség éri. Donna Gracia valamennyit mint fiait és testvéreit zárta szívébe. De nem vesztegetett időt télen sopánkodásra, hanem Nászi Józseffel együtt erélyes intézkedéshez fogott. Mindenekelőtt Szulejman szultánhoz fordult, azért esdekelve, hogy legalább azokat a törökországi maranus zsidókat, akiket Anconában börtönbe vetettek, szabaddítsa ki. Ezt szerencsésen el is érthette. Szulejman szultán levelet intézett a pápához (1556 március 9.) még pedig azon a gögös hangon, melyet a török uralkodók hatalmuk érzetében a keresztény fejedelmek züllöttségével szemben maguknak megengedtek. Panaszkodott, hogy zsidó alattvalóit jogtalanul bebörtönöztetik és ezáltal kincstárának négyezer arany egyenes veszteséget okoznak, mert ennyivel károsodtak a török zsidók. A szultán megkövetelte, hogy a pápa a török alattvaló maranusokat Anconában azonnal szabadlábba helyeztesse s azt a fenyegetést is sejtette, hogy ellenkező esetben az uralma alatt élő keresztényeken fog megtorlást gyakorolni. IV. Pálnak, fogcsikorgatva bár, de engedelmeskednie kellett s a török zsidókat szabadon bocsájtatta és bántatlanul távozni engedte. A többieket, akiknek nem volt ilyen hatalmas pártfogójuk, mint már említettük, máglyára vettette. Emiatt a zsidók érzékeny bosszút akartak állni a pápán s ebben számítottak Donna Gracia és veje erélyes támogatására.

A török zsidók kereskedői forgalma nagyon jelentékeny volt; konkurráltak a velenceiekkel és maguk is hajókat és gályákat küldtek ki a tengerre. A zsidó levantei kereskedők, hogy Velencével vetélkedjenek, eladdig Ancona kikötőjében szállították partra áruikat a Törökország és Európa közti forgalomban. Az urbinói Guidó Ubaldó herceg az Anconából menekült maranusokat csak azért fogadta be, mert számított rá, hogy az ugynevezett levantei kereskedelmet a zsidók most az ő kikötővárosában fogják összpontosítani. A pesaroi község és különösen a maranus menekültek ezért jónak látták, hogy körlevelet küldjenek valamennyi török községhez, mely Itáliával üzleti összeköttetés-

ben állt, hogy áruikat ne Anconába, hanem Pesaróba irányítsák. Pesaróból Juda Farag személyében külön követ indult Törökországba, hogy szóval egészítse ki mindazt, amit levélre bizni nem mertek s hogy kérésüknek nyomatékot adjon.

A pápa embertelenségén való első felháborodásukban sok keleti község járult hozzá a kérés teljesítéséhez (1556. augusztus) s elhatározták egymás közt, hogy, a pápát érzékenyen megbüntető, az egész levantei kereskedés jelentékeny jövedelmét megvonják tőle. De mert ez csak akkor látszott kivihetőnek és hatásosnak, ha ezzel valamennyi Itáliával kereskedő zsidó egyetért, egyelőre hat hónapra mondták ki Ancona bojkottálását (1557. márciusig), hogy közben a fontos ügyet, mely oly mélyen belenyult az üzleti érdekekbe, jól megfontolhassák és valamennyi európai török zsidó kereskedő beleegyezését megnyerhessék.

A különösen érdekelt pesarói zsidók és a törökországi egykori maranusok természetesen azon voltak, hogy a pápának és kikötővárosának kiátkozását keresztül vigyék. Ezért többek közt a következőkép érveltek: Guido Ubaldo herceg csak a nyereségre való kilátás kedvéért adott menedéket a maranusoknak Pesaro kikötőjében s a pesarói zsidók kötelezték is magukat, hogy igyekeznek ezt a nyereséget a hercegnek megszerezni. A herceg visszautasította a pápa felszólítását, hogy a menekülteket szolgáltassa ki neki, ezáltal magára vonta a haragját, s ezt csak a zsidók kedvéért tette. Attól kell már most tartani, hogy ha a levantei zsidók ezentúl is Anconán át kötik üzleteiket, a herceg kiszolgáltatja a menekülteket a pápa haragjának, a pesaróiakra nézve ennél fogva életveszély forog fenn, már pedig ennek elhárítása minden zsidónak vallásos kötelessége. Az átoknak, melyet a szalonikii rabbinátus mondott ki azokra, akik az üzleti ügyekben Anconát felkeresik, valóban érzékenyen is sújtotta ezt a várost.

Egy esztendővel a máglya felgyújtása után a város tanácsa panaszkodott a pápánál, hogy Ancona jóléte csökken. Ha IV. Pál nem segít, a város, mely eddig vetekedett a többi nagy tengeri kikötővel, jelentéktelen községgé süllyed (1556. augusztus 10.). Az anconai zsidók, akik nem tartoztak a maranusokhoz, szintén érzékeny veszteséget szenvedtek, s nem késleltek rabbijukkal, Basuba Mózzsal, a tekintélyes kabalistával a török községekhez fordulni és megkérni azokat, ne hozzanak kötelező erejű határozatot, mert ezáltal az anconai zsidókat döntik veszedelembé, akiket a pápa szenvedélyes ember létére föltétlenül a nyomoruságba taszít, ha meghallja, hogy a zsidók bosszút akarnak állani rajta. Ezzel szemben a pesaróiaknak nincs mitől tar-

taniok, mert Guido Ubaldo derék uralkodó és a maranusokat a levantei zsidók maguktartásáért felelősségre nem vonja; különben is kiáltványt bocsátott ki, melynek értelmében valamennyi menekülő maranus az ő államában a zsidó hitet nyíltan vallhatja.

Időközben a török zsidók felháborodása mellett sok anyagi aggály is fölmerült. A zsidó kereskedők, akik hajójukat Pesaróba küldték, úgy találták, hogy az ottani kikötő nem nyújtja ugyanazt a biztonságot, amit az anconai. Guido Ubaldo kötelezte ugyan magát a rév kijavítására, de erre az ígéretre a zsidó levantei kereskedelem nem bízhatta a vagyonát. Minden szem azért a konstantinápolyi főhitközség felé fordult. Oda irtak leveleket a többi kereskedő városok: Szaloniki, Drinápoly, Brussa, Aulona és Morea követei, hogy a község jól megfontolja az ügyet. Konstantinápolyban természetesen Donna Gracia és Nászi József véleménye volt a mértékadó, s ők már előre el voltak szánva arra, hogy az embertelen pápán hathatós megtorlást gyakorolnak. Egyszermind kiadták valamennyi ügynöküknek az utasítást, hogy házuk áruit Pesarón át szállítják. A portugál községek és spanyol községek egy része is azonnal beleegyezett abba, hogy határozottan állást foglal és átok terhe alatt tiltatja el az Anconán át való üzletkötéseket. De magában Konstantinápolyban is jelentkezett egy kis ellenzék, mert a kereskedők egy része viszont Pesaro előtérbe tolásával a maga érdekét látta veszélyeztetve. Az ügyet erre a konstantinápolyi rabbik kezébe tették le. Ha ezek egyhangulag kimondják, úgy a pesarói maranusokat fenyegető veszélyre való tekintettel Ancona kikötője kerülendő és úgy e tilalom megszegőit átok sújtja, akkor az ő tekintélyük eldönti a dolgot. Szaloniki és a többi nagy török község föltétlenül csatlakozik Konstantinápolyhoz. Gracia és Nászi József tehát arra birták az általuk támogatott rabbit, Ibn Láb Józsefet, hogy a különböző konstantinápolyi községcsoportok rabbijait beszélje rá Ancona és a pápa megbüntetésére. Ez a szándékuk eleinte sikerült is. Három rabbi, a két spanyol: Ibn Billa és Salomo Saba, valamint a tekintélyes agg romanióta rabbi, Jerusálmi Ábrahám — ez utóbbi a halálos ágyán — aláírták a határozatot. Ibn Láb rabbinikus véleményt dolgozott ki, amelyben Donna Gracia kivánsága szerint, mint magától értetődőnek tüntette fel azt, hogy általános tilalmat kell kiadni a pápai Anconán át való üzletkötésekre.

Két rabbi azonban e határozat ellen foglalt állást. Soncin Józsuá, a bevándorolt olasz, aki azonban egy spanyol község rabbija volt és a német község egy rabbija. Soncin kijelentette, hogy mindaddig nem

vállalhatja a kivánt határozat aláírását, míg meg nem győződhetik róla, hogy ez az anconai zsidókat veszélynek nem teszi-e ki, mert különben az egyik község tagjainak életét a másikéval akarnák megmenteni. Az ő számára Basula Mózes levele volt irányadó, mely szerint az anconai zsidókat nagyobb veszedelem fenyegeti. Soncin Józsva megbotránkolt azon, hogy Donna Gracia néhány tányérnyalója azt vetette oda, hogy Basula Mózes tanuságára nincs mit adni, minthogy ezt a rabbit az anconai kereskedők valószínűleg megvesztegették. Soncin azon esett kétségbe, hogy vajjon a rabbikat, a tóra mestereit, az akkori idők katolikus papjaival szabad-e összevetni s föl lehetne-e tétélezni róluk, hogy önérdékből cselekesznek? Soncin Józsva tehát azt indítványozta, hogy futárt küldjenek Itáliába, nevezetesen Pádovába, az általánosan tisztelt derék rabbihoz, Katzenellenbogen Meirhez, hogy ő, aki az események színhelyéhez közel él, véglegesen döntsön, melyik a nagyobb veszedelem, a futár költségeit ő maga hajlandó födőzni.

Bármennyire is szerette Soncin Nászi Józsefet s bármennyire csodálta Donna Graciát, még sem akarta csupa hizelgésből lelkiösmeretét terhelni és az ő szándékát meggondolás nélkül végrehajtani. Kereken kijelentette, hogy a határozatot egyelőre alá nem írhatja. A német község rabbija is megtagadta a határozatnak a maga templomában való kihirdetését s ezzel feláldozta azt az évi járadékot, amit Nászi Józseftől huzott. Mert ez, noha nemes lelkű ember volt, ellentmondást nem tűrt, hajlott kissé az erőszakosságra is, s ebben a dologban valószínűleg igaza is volt, mert ő jobban ismerte Guido Ubaldo herceget, s alig számított ennek a zsidók iránt való barátságára, mihelyt abból hasznot nem remélhetett.

Mivel a konstantinápolyi főközségben határozat létre nem jött, a többi török község zsidó kereskedői örvendtek, hogy üzleteiket Anconán át bonyolíthatják le. Donna Gracia Szafet rabbijaihoz is fordult; de József Káro és Móse di Tráni, az akkori zsidóság két nagy tekintélye, nem járult hozzá a pápa kiátkozásához.

Míg a rabbik még egyre tanácskoztak, megtörtént, Donna Gracia és hivei nagy fájdalmára az, amitől tartottak. Guido Ubaldo herceg, aki várakozásában csalódott, kinek kikötővárosa nem lett a zsidó levantei kereskedés középpontja, s akit a pápa is zsidóellenes irányban ösztökölt, kiutasította a Pesaróba menekült maranusokat (1558. március).

De érdeméül kell felrónunk legalább annyit, hogy nem adta ki őket az inquisitio pribékjeinek. A kiutasítottak bérelt hajókon nagyrészt Keletre vitorláztak. De a pápai hajósrendőrök rájuk lestek, úgy, hogy csak nagynehezen sikerült menekülniök. Néhányan közülük fog-

ságba estek s ezekkel mint elfogott rabszolgákkal bántak el. Az ügyes és emberszerető maranus-orvos, Amatus Lusitanus, aki rövid ideig Pesaróban tartózkodott, majd Raguzában és aki sok keresztény életét és egészségét megmentette, szintén kénytelen volt a keresztény területet elhagyni és a csaknem egészen zsidó Szalonikiba vándorolni. Ugy látszik, a ferrarai maranusokra is szerencsétlenséget hozott ez az év, mert a herceg megvonta tőlük az oltalmat, mire Usque Ábrahám nyomdája bezűntette működését. Michele Ghislieri bíboros, a későbbi V. Pius pápa, aki a zelóta szerzetesi párthoz tartozott, levelet intézett a ferrarai herceghez, azzal a felszólítással, hogy Da Fano Jakabot, a költőt, aki az anconai maranusok halálát versben dicsőítette és a versek kinyomatóját, (Usque Ábrahámot?) büntesse meg, mert az eretnekeket jogosan égették el. Nászi József testvérét, Nászi Sámuel, aki a ház üzleteit vezette Ferrarában, Hucole herceg annyira üldözte, hogy kénytelen volt a szultán közbenjárásával engedélyt kieszközölni arra, hogy Konstantinápolyba áttelepedhessenek. A hitetlen szultán egyetlen fenyegető pillantása több eredményt ért el a keresztény fejedelmeknél, mint a jog és emberiség megannyi érve.

Mennél jobban közeledett IV. Pál pápa a sirhoz, annál dühösebb ellensége lett a zsidóknak. Mert egy zsidó, D'Ascole Dávid, kritizálni merte a pápának azt a dekrétumát, mely a zsidóknak meghagyja, hogy sárga süvegeket viseljenek, a pápa parancsára börtönbe vetették. Kitért zsidók, mint Sixtus Senesis és Moro József, vagy Fülöp a pápa parancsára körüljártak az egyházi állam községeiben és a zsidókat prédikációkkal gyötörték. Moro feszülettel a kezében az engesztelés napján (1558.) behatolt Recanate község zsinagógájába és a keresztet vakmerően arra a szekrényre állította, melyben a tórát őrizték. Mikor a zsidók szentélyük megsértése miatt az apostatát templomukból kiutasították, az odagyűjtötte a dühöngő csöcseléket és két zsidót, akik megütötték a konvertitát, a városkapitány parancsára megkötötték és megkorbácsolták.

A szenvedélyes pápa legádázabbul a maranusokat és a talmudot gyűlölte. A maranusokat a legtávolabb zugokban is felkutatta. Spanyolország és Portugália több álkereszténye ugyanis a szerzetesrendekbe lépett s ahogy mondani szokás üvöltöttek a farkasokkal, nehogy bántódásuk legyen tőlük. Leginkább a jezsuita rendet választották, mely a többit rövid idő alatt messze tulszárnyalta, s melyben alkalmat találtak arra, hogy hitsorsosaiknak segítségére legyenek. Ezért a spanyol kormány V. Károly fiának, a komor II. Fülöpnek uralkodása alatt nem is

kedvezett a jezsuitáknak. Jogosan vagy alaptalanul, de félt, hogy a köztük levő álkeresztények még bosszút találnak állani a rajtuk elkövetett sok bántalomért. Még a franciskánus ruhát is magokra öltötték a maranusok, hogy ellenségeik titkaiba behatoljanak. IV. Pál, akinél panaszt tettek a zsidó-keresztényeknek a szerzetesrendbe való felvétele miatt, meg is tiltotta, hogy zsidó vérségű szerzeteseket befogadjanak.

A talmuddal még alaposabban végzett. Az egyházi államban és Itália legnagyobb részében alig volt már talmudpéldány s ahol találtak egyet, annak tulajdonosát is súlyosan megbüntették. Az iskolák többnyire megszűntek. Ha ez az állapot általánossá vált volna, tudatlanság és eltompultság következett volna be, ami esetleg könnyen elősegítette volna a pápa végcélját, a zsidók megtérítését. De az iskola és az üldözött talmud erős menedéke támadt ekkor egy felsőolaszországi városban, Cremonában, mely Milanóhoz tartozott. Ott a milanói helytartó beleegyezésével egy Ettlingenből (Németországban) bevándorolt talmudtudós: Ottolenghi József (fénykora 1540-től 1576-ig) iskolát alapított, talmudot tanított és rabbinikus iratokat nyomtatott.

A talmudpéldányokat tulajdonosaik Cremonába vitték, úgy, hogy ott dus raktár alakult, ahonnan Keletre és Lengyel- és Németországba is exportálták a talmudot. Ezt a mindenesetre szűkre fogott vallás-szabadságot megtartották a zsidók a spanyolok alatt is, akik kénytelenek voltak a pápával háborut viselni. Miután a pápa szégyenletes békét kötött, arra gondolt, hogy a zsidó iratokat Cremonában is elégetteti. A dominikánusok — ők voltak a pápaság rendőrsége — ilyen irányban izgatták a népet, hogy nyomást gyakoroljanak a helytartóra, a spanyol Siesa hercegre. Izgató irásokat terjesztettek Cremonában, melyek egyenesen arra szőlították fel a népet, hogy a zsidókat agyonverje. (1559. április 8.) Néhány nappal később a helytartót két dominikánus — közülük az egyik Sixtus Senesis, a kitért zsidó — felszólította, hogy máglyát állíttasson fel a talmudpéldányok számára, mert ezek csupa káromlással vannak tele Jézus ellen. Mivel a herceg a dominikánusok vádját csak úgy egyszerűen elhinni nem akarta, két hamis tanu lépett fel a talmud ellen (április 17.) a kitért zsidó Vittorio, leányrészről unokája a zsidó grammatikusnak, Elia Levitának s egy lelkiösmeretlen német zsidó, Józsuá del Cantoril (?) Józsuá, aki viszályban állt Ottolenghivel, így akarta magát megboszulni rajta. Ekként győzték meg a spanyol helytartót a talmud kártékonyságáról, mire parancsot adott katonáinak, hogy a cremonai zsidók házában és a nyomdáiban tartsanak házkutatást, valamennyi példányt szedjenek össze és belőlük

rakjanak nagy máglyát. Tíz- vagy tizenkétezer könyvet égettek el akkor (1559. áprilisban vagy májusban). Hiszen ez a pápa a protestánsok valamennyi Itáliában felkutatható iratait, sőt magának a bibliának modern nyelvű fordításait is elégette. Hogy kimélte volna hát a talmudot?

A gonosz, hitehagyott Vittorio Elianot csaknem baj érte a talmud számára gyújtott máglya körül. Mert a spanyol katonák, akik parancs szerint zsidó könyveket hajszoltak, keveset törődtek vele, hogy a könyvek talmudok-e, vagy sem. Hajszálon mult, hogy a kabalisztikus alapművet, a Szohárt, a pápaság kedvencét is el nem égették. Pico de Mirandola, Reuchlin és Egidio de Viterbo biboros és a franciskánus Galatino rajongása óta, melylyel a misticismus felé fordultak, a legorthodoxabb egyházi mesterek és egyházfők is mereven hitték, hogy a kabala a kereszténység rejtelseit tartalmazza. A megsemmisítő átok, mely a talmud ellen szállt, a világért sem érinthette a Szohárt, a kabala alapkövét.

Sőt éppen IV. Pál uralma alatt az inquisitio engedelmeivel nyomatta ki először Beneventi Emanuel. A kabala tehát a talmud romjain viritott ki. Tekintélyes olasz rabbik, Padovai Meir és mások, nem adták ugyan beleegyezésüket hozzá, mert nem akarták, hogy aminek titkos tannak kellett volna maradnia, az a nyomtatás által mindenki számára hozzáférhető legyen, de a megcsontosodott kabalista, Basula Mózes, továbbá egy mantovai rabbi, Provenzali Mózes és egy jött-ment félrabbi, Izsák ben Emanuel de Lates, aki öregségére is csak annyira vitte, hogy házi tanító volt. II. Abrabanel Izsáknál Ferrarában, helyeselték a Szohár nyilvánosságra hozását. (Mantova 1558—59.)

Még a mantovai nyomtatás idején be akarta tiltani és ki akarta átkozni néhány olasz rabbi a kiadót, mert „a pápa a talmudot elégettette és a kabalát megkimélte és mert a Szohárral való foglalkozás eretnekségre vezet s így ez a könyv inkább azt érdemelte volna, hogy a közhasználatból kivonják, esetleg meg is égessék“, de Lates Izsák, mint a kiadó buzgó védője lépett fel. Valamennyi képtelen érv közül, melyet felhasznált, a legjellemzőbb a következő: a kabalisztikus szemlélődés révén a rituális szokások gyakorlása nem látszik oly józannak, száraznak, kellem nélkül valónak és nem látszanak egyáltalában emberi eredetűeknek. Így aztán folytatták kinyomatását annak a könyvnek, mely a zsidóságon csaknem súlyosabb sebeket ütött, mint aminők az eddigiek voltak.

Ugyanakkor, minthogy a Szohár kiadása nagy nyereséggel kecseg-

tetett, egy keresztény kiadó, Vicenti Conti Cremonában is kinyomatta a Szohárt. Sokat ígért, hogy a mantovai kiadással konkurráljon, de nem tartotta meg a szavát; mert rossz szöveget adott. Ebben a] cremonai Szohár-kiadásban Elia Levita kikeresztelkedett unokája, a gonosz Vittorio Eliano is részes volt s nem restelt egy piaci előszót írni elébe, hogy vevőket csábítson és a maga nevét is megnevezhesse.

Mikor később a spanyol katonák Cremonában zsidó könyveket hajszoltak, megtalálták a Szohár kétezer példányát s már ezeket is máglyára készültek vetni. Vittorio Elianot és üzlettársait csaknem megfosztották nyereségüktől, sőt befektetésüktől is. De egy másik kitért, névszerint Siennai Sixtus, akit eretnekség miatt egyszer máglyára vittek, de akit egy biboros a zsidóság veszedelmére megmentett s akinek a pápai inquisitiótól parancsa volt, hogy segédkezzék Cremonában a talmud megégetésénél, megfékezte a spanyol katonák dühét és megmentette a Szohárt. Elégették tehát a talmudot, de kimélték a Szohárt. Helyes ösztönük volt a zsidógyűlölőknek, hogy ezt a szellemi mérget hagyják meg a zsidók számára, abban a reményben, hogy a Szohár hívei hamarabb válnak meg a zsidóságtól. A nyomtatás által a Szohár mindjobban kánoni tekintélyt nyert s jó ideig minden héber mű, amely nem kizárólagosan talmudi témát tárgyalt, ép úgy idézte a Szohárt, mint a szentírást. Csakhogy a pápaság szerelme a kabala iránt nem soká tartott. Néhány évvel később a Szohárt is felvették az elégetendő könyvek jegyzékébe (index expurgatorius).

IV. Pál ellenséges érzése a zsidóság és annak írásaival szemben nem szorítkozott csupán csak Olaszországra. Többnyire kitért zsidók voltak az eszközei ezen üldözéseknek. Egy ilyen kitért, Udinei Áser Prágában vádat emelt a zsidó művek ellen, mire a hatóság konfiskálta az összes zsidó könyveket, (még az imakönyveket sem véve ki) és elküldötte őket (80 mázsát) Bécsbe (1559). Az előimádkozók ennek következtében kénytelenek voltak könyv nélkül előadni. Nagy tűzvész, mely ugyanaz időtájt a prágai zsidó utcában támadt és házainak nagy részét elhamvasztotta, még jobban kimutatta a keresztények zsidógyűlöletét. Ahelyett, hogy a szerencsétlenségen segítettek volna, még gyöngye nőket is belevetettek a lángokba és fosztogattak és raboltak. És mintha a szerencsétlenség pohara nem telt volna meg ezzel, az ebben az évben császárrá választott I. Ferdinánd komolyan foglalkozott a zsidóknak Prágából és Csehországból való kitiltásával. Még V. Károly életében, mint főherceg azt tanácsolta a császárnak, hogy üzze ki a zsidókat Csehországból. Félévvel utóbb már csak azt ajánlotta, hogy üzzék

ki a zsidókat Prágából, a zsinagógákat alakítsák át katolikus templomokká, a házakat adják el. Arról is meggyőződést szerzett, hogy sok vevő akad a házakra és a fiskus sem károsodik. A zsidóknak azonban sikerült még haladékot nyerniök; egy évi felmondással Prágában maradhattak.

I. Ferdinánd szelid uralkodó volt ugyan, aki komolyan igyekezett katolikusokat és protestánsokat összehétközíteni, de a zsidók ellen legyőzhetetlen ellenszenvvel viseltetett. Ő volt az, aki a csekélyszámu osztrák zsidókra bejelentő lapot, a zsidócédulát hozta be. Elrendelte ugyanis, hogy minden Ausztriában lakó zsidó, ha üzleti ügyben Bécsben jár, a legrövidebb időn belül jelentkeznie a helytartónál és mondja be, meddig akar maradni és mivel fog kereskedni. Idegen zsidóknak, akik nem voltak kamarai jobbágyok, szintén jelentkezniök kellett, de ezek nem maradhattak tovább, csak addig, ameddig a városbíró azt engedte. Kötelező volt a zsidókra, a belföldiekre csakugy, mint az idegenekre, hogy megjelölt két éjjeli szállóhelyen háljanak; akiket egyebütt találtak, azokat súlyosan megbüntették. Arról sem feledkeztek meg, hogy bécsi tartózkodásuk alatt zsidófoltot kell viselniök. E türelmetlenség mellett azonban egy szelid vonás is jelentkezik Ferdinánd rendelkezéseiben. A belföldi falusi zsidók Bécsben tartózkodásának e rendszabályozását nem engedték közhírré tenni, mert a vidéken, községekben és falukban a nép részéről lenézést, haragot és veszedelmet zudított volna rájuk és könnyelmű keresztények még azt mondhatnák, hogy a zsidókat Bécs városából bűnök és gonosztettek miatt rendszabályozták meg így. A rendelkezésről a zsidó előjárókat értesítették és ezek aztán figyelmeztették rá hitsorsosaikat. Ezzel szemben a külföldi zsidókra szóló tilalmat közhírré tették, mert, ha erről tudnak is könnyelmű személyek, az nem olyan nagy veszedelem. E korlátozásokra új megszorítások következtek, míg végre I. Ferdinánd a zsidókat mindenestől kiutasította Alsó-Ausztria és Görz örökös tartományaiból. A következő Szent János-napján kellett volna távozniök. Valahogyan kijártak ugyan két évi haladékot, de végre mégis csak kénytelenek voltak vándorbottal kezükben, idegen földre lépni.

Ugyane sorsot szánta Ferdinánd Prága régi községének is. Hogy mi volt erre az indító ok, azt vagy nagyon könnyű, vagy nagyon nehéz kitalálni. A prágai hitközség akkoriban mint alacsony gondolkodású, kapzsi, lelkiismeretlen, erőszakos és viszálykodó nagyon rossz hírben állott a többi zsidó hitközség szemében. Sok tagja még a hamis eskütöl sem riadt vissza. Az előjárók és rokonaik minden igazságtalanságot

megengedhettek maguknak s az elnyomottak nem jutottak a maguk jogaihoz. A rabbinusi székek betöltésénél és az előljárók választásánál, rendesen olyan heves viszályok támadtak, hogy a császár parancsára Németország és Itália rabbijainak kellett Prága számára választási szabályzatot kidolgozniok. A munkát Pádovai Meir, Wormsi Jakab (valamennyi német község főrabbija) és a frankfurti Treves Eliézer végezték. Az akkori prágai rabbikollégium, amely három jelentéktelen emberből állott, oly erőtlén volt, hogy szemeláttára bűnök eshettek meg a községben. Cinikus nyíltsággal kerestek és találtak hamis tanukat. Arra, hogy alaptalanul följelentik, mindenki elkészülhetett. Ennek a szomorú jelenségnek az alapja valószínűleg az volt, hogy mikor a zsidókat a két évtizeddel előbb történt kiutasítás után visszahívták, nem a jobb érzésűek, hanem csak a salak tért vissza Prágába. Ugyanannak a társadalmi rétegnek a keresztényei sem voltak ugyan erkölcsösebbek, csakhogy a közfelfogás akkoriban a keresztényekkel szemben nagy elnézést gyakorolt, míg a zsidóságtól a legnagyobb szigorral követelte az erényt és a becsületet.

A zsidók második kiüzetéséről soká tanácskoztak. Mert maguk az országban székelő főhercegek is határozottan ellene voltak. A kiutasítás mégis megtörtént (1561-ben). A kivonulókat rablólovagok támadták meg és fosztották ki. De ekkor is, épügy, mint az első kiutasítás után, úgy látszott, mintha a prágai keresztények, vagy legalább részben a nemesek, a zsidók visszatérését óhajtanák. Alighogy távoztak, máris lépések történtek visszahívásuk érdekében és a főhercegek is közbenjártak. Ferdinánd császár azonban azzal az ürüggyel, vagy azzal az őszinte együgyűséggel utasította el a kérvényt, hogy megesküdtött, hogy a zsidókat nem tűri meg Prágában. Erre egy nemeslelkű prágai zsidó Rómába utazott, hogy az új pápánál, IV. Piusnál, — a zsidógyűlölő IV. Pál ez alatt meghalt — kieszközölje a császári eskü föloldását. Ez a nemeslelkű férfit Mardochái Cémach ben Gerzson volt, a híres Soncin nyomdász-családból, melynek őse Soncino Gerzson, vagy Girolamo, nemcsak szép héber, hanem latin betűket is öntetett és rabbinikus műveken kívül Petrarca költeményeit is kiadta. A család tagjai Lombardia több városában, továbbá Konstantinápolyban és Prágában nagy nyomdákat tartottak fenn. Noha Cémach Mardocháit a prágai község becsületében sulyosan megsértette, mert férjes leányát, aki ártatlan volt, mint egy második Zsuzsannát, hamis tanuzások alapján házasságtörőnek mondták ki a gyászrabbinusok, mégis hajlandó volt áldozatra a prágai község érdekében. Fáradságos és veszélyes utat tett meg a cél elérésére. Fáradságát siker koronázta. A pápa, akinek hatalma volt oldani és kötni,

feloldozta a császárt esküje alól és Ferdinánd most már szabadon cselekedhetett. Fia, Miksa (a későbbi császár) különösképen védelmébe vette a prágai zsidókat és így visszavonták a kiűzetési dekrétumot. A zsidók megjelenhettek Prágában és néhány cseh városban, sőt Ausztriában is megtűrték őket. De még a legjobb császárok, mint II. Miksa és Rudolf alatt is kínos volt a zsidók élete. A hivatalos katolikus egyház keze súlyosan nehezedett rájuk.

Az üldözés fanatizmusának első következetes képviselője, IV. Pál pápa meghalt (1559. augusztus) és a rómaiak elátkozták emlékével együtt rendszerét is. A nép, mint a római reszpublika régi napjaiban, összegyűlt a kapitoliumon, átvonult az örök városon, csóvát dobott az inquisitio épületére, a poroszlókat és a dominikánusokat bántalmazta, a pápa cimereit és szobraiát összetörte, a szobrok fejét az utcák sarába taposta, míg az egyházfő által súlyosan megbántott római nemeség kárörömmel nézte, vagy támogatta is ezt a zürzavart. Gunyakacajjal nézték el a rómaiak, hogy egy zsidó a pápától oly szigorúan a zsidókra erőszakolt sárga sipkát ugyanennek a pápának szobrára nyomta. Ámde mit használt a gyermeki harag az elhunyt pápa ellen? A rendszer évtizedekkel élte túl megalapítóját.

A rómaiak azt a tervet, hogy lelki fejedelmet nem türnek maguk felett, nem valósították meg és ez a mulasztásuk súlyosan megboszsulta magát rajtuk és az egész emberiségen. Csaknem félév telt el, amíg új pápát választottak és ez (IV. Pius, 1559—1565.) szelid, világi ember volt ugyan, aki semmit sem vagy nagyon keveset értett a theológiához, sőt az inquisitio kegyetlenségét is elítélte, de azért fönn kellett tartania ezt a pokoli intézményt és áldozatait csak magában sirathatta el. A jezsuiták és az orthodoxok felülkerekedtek a katolikus egyházban s minden ezután következő pápának, akarva, nem akarva, engedelmeskednie kellett nekik. Sőt IV. Pius, az egyházfejedelmek e legkitünőbbje alatt emelkedtek törvényerőre a tridenti zsinat határozatai, melyek a katolikus szellemet mind a mai napig guzsba kötöttek.

A római zsidók egy deputációja felkereste az új pápát, hogy hódolatát fejezze ki neki és ékes szavakkal írta le azokat a szenvedéseket, amelyekkel elődje a zsidóságot sujtotta. IV. Pius, megígérte, hogy segít rajtuk és valamivel később bullát adott ki, (1562. február 27.) az egyházi állam zsidói érdekében, mely elég enyhe ugyan, de épen az enyhített rendszabályok annál élesebben mutatják a még fennálló korlátozásokat. A bulla bevezetése azért érdekes, mert a pápai kuria szinlelését érdekesen jellemzi.

„Ama rendelkezések, melyeket nagy elődöm a vallás iránt való buzgalomból bocsátott ki rátok vonatkozóan (ugy halljuk) arra szolgáltak, hogy a vagyonotok után sóvárgók egynéhányának ürügyük legyen hamis vádakra és a ti megkínzásotokra, ami nagy elődöm szándéka ellen való volt. Ezért tekintetbe véve, hogy a szent Egyház a zsidóknak sokat megad és megenged, elődeink példájára támaszkodva elrendeljük . . .“

Nos mi nagyot rendel el a pápa? Azt, hogy a római birodalom zsidói a városon kívül sárga süvegjüket letehessék; ezerötszáz arany értékig földbirtokokat szerezhessenek; ne csak ócska ruhákkal kereskedhessenek; keresztény cselédek nem tarthatnak ugyan, de keresztényekkel érintkezhessenek. A ghettón kívül is tarthassanak üzlethelyiségeket, de csak napfelkeltétől napnyugtáig. Ez volt körülbelül minden, amit a legjobb pápák egyike megadott és megadhatott nekik.

Fontosabb volt a zsidókra nézve az a pont, hogy nem büntetik azokat, akik vétkeznek IV. Pál szigorú rendeletei ellen és azokat sem, akik talmudpéldányaikat elrejtették. Azt az igazságtalanságot is megszüntette IV. Pius, hogy a zsidó hitelezők kötelesek azt a kamatot is visszaadni a keresztény adósaiknak, amit már azok kifizettek. Több zsinagóga fenntartását is megengedte az új pápa, sőt arra is törekedtek a római zsidók, hogy visszavonassák az átkot, amely a talmudi műveket terhelte. Ez azonban a Tridenten zsinatoló bíborosoktól és püspököktől függött. Hogy mégis keresztül vihessék, az olasz községek két követet választottak, (1563. októberében) akiknek hivatásuk volt kieszközölni, hogy a talmud és a többi zsidó mű a betiltott művek katalógusába (indexre) föl ne vétessenek, vagy legalább egyedül a pápai Kuriának legyen döntő szava abban, hogy valamely zsidó művet betiltanak-e vagy sem. Ez utóbbi törekvés, úgy látszik, sikerült is. Mivel a zsinat csak azoknak a betiltott könyveknek a jegyzékét fogadta el, melyet a pápai kancellárium állított össze; a zsidó művek dolgában a pápa és a környezete véleménye lett a mérvadó. A döntés joga a pápát illette és ez — bizonyos összegért — kibocsájtott egy bullát, melynek értelmében a talmud, mint az egész humanisztikus irodalom, kárhózas ugyan, de azért megjelenhetik nyomtatásban, ha a címet elhagyják róla és a keresztényellenes helyektől megtisztítják, vagyis, ha a cenzurán keresztülmegy (1564. március 24). A lényegét tehát megengedte a pápa, a címet eltiltotta. Ez azért történt, mert félt a közvéleménytől, mely esetleg tulságosan ellentmondónak találja, hogy az egyik pápa felkutatattja és elégeti, a másik szabadjára engedi a talmudot.

Igy legalább kilátás volt arra, hogy a zsidók számára nélkülözhetetlen mű, ha megcsonkított formában is, de napvilágot láthat. S valóban néhány év múlva elkezdték nyomtatni a talmudot.

De ettől a kevéstől is megfosztották az egyházi állam zsidóit, mikor IV. Pius után olyan pápa következett, aki a sötét szerzetesi tételeket többre becsülte az emberéletnél és emberi boldogságnál és a Caraffák és társaik egyházi irányzatát ismét a végletekbe vitte. V. Pius (1566—1572.) üldözésben, kegyetlenségben tultett mintaképén, IV. Pálon, mert Pál az egyházi buzgóság mellett melegen érdeklődött Itália függetlensége iránt és az egyházi dolgokat néha a politikaiak mögé helyezte. V. Pius, aki izig-vérig dominikánus volt és politikához nem is értett, embereket és érdekeket áldozott föl egy bálványnak: a pápai szék érinthetetlenségének. V. Pius keveréke volt az egyszerűségnek, nemeségnek, a maga iránt való szigoruságnak, a buzgó ájtatosságnak, mely vad türelmetlenséggel járt, a keserü gyűlöletnek és az üldöző szenvedélynek. Az egész világot egyetlen kolostorrá, az összes embereket örökké vezeklő szerzetesekké és apácákká szerette volna átalakítani. Öneki sohasem volt elég, amit az inquisitio cselekedett, akár hány áldozatot is nyelt el ennek a molochnak a toroka. A legszigorubb katolikusok sem voltak az ő szemében elég hithűek, ha valamely lényegtelen pontban attól a hitvallástól eltértek, melyet a tridenti zsinat megállapított; az ilyeneket tűzbe, vagy börtönbe vetette. Egy ideig ő maga is főinquisitor volt, kit a halálra ítélt áldozatok jajszava meg nem indított.

A zsidókat ép úgy gyűlölte ez a pápa, mint a német protestánsokat, a svájci kálvinistákat és a francia hugenottákat. Ezeknek csakhamar meg kellett érezniök az új irány sulyát. Trónra jutása (1566. április 19.) után három hónappal visszaállította IV. Pálnak a zsidókra vonatkozó összes korlátozásait, sőt megtoldotta azokat és hatályon kívül helyezve elődje összes enyhítéseit, mintha azok nem is léteztek volna. A zsidókat ismét eltiltotta a keresztényekkel való érintkezéstől, földbirtok szerzésétől, az ócskaságokon kívül egyébbel való kereskedéstől; a zsidófoltot ismét kötelezővé tette és egynél több zsinagógát nem engedélyezett. De nemcsak az egyházi állam zsidói ellen bocsájtotta ki ezeket a rendeleteit, hanem az összes keresztény államokban élő zsidók részére és akkor, a protestantizmus ellen való egyházi reakció idejében a pápa szavainak egészen más csengése volt, mint előbb és kész végrehajtókra is talált. Így ismét szomorú idők következtek el a katolikus országok zsidóira. Különösen Milano környékének községeit gyötörték, mert ott a spanyol II. Fülöp helytartói uralkodtak, azé a

komor zsarnoké, akinek öröme tellett agyonkinzott zsidók és eretnekek szenvedésében, halálhörgésében. Helytartóját többször utasította, hogy a zsidókat a tartományból űzze ki. Ez a kiűzetés elmaradt ugyan, de egyéb hajszákat vártak rájuk és az inquisitio ismét elkobozta a zsidó iratokat Cremonában és Lodiban. A tulzón egyházi biboros Borromeo Károly, akit az egyház szentté avatott, szintén állandóan üldözte a zsidókat. A mindig zsidógyűlölő Genua is kiűzte akkor (1567. jun. 15.) a maga kevés zsidóit; kivételt csak Kohen Józseffel, a zsidó orvossal és történetiróval tettek volna, aki Voltaggióban élt. De a nemeslelkű ember nem akart élni ezzel a kegygyel, amelyből hitsorsosai ki voltak zárva. Megosztotta száműzetésüket és Castelettoba vándorolt ki, ahol keresztény polgárok szívesen fogadták.

Kohen József öreg korára egyre új szenvedéseket jegyezhetett föl a könyvében, melynek „Az üldözések évkönyve“ volt a címe és „Siralomvölgy“ (Emek ha Bacha) című munkájába népének egyre újabb könnyeit gyűjthette össze. A dühöngő V. Pius állandóan megadta erre az alkalmat. Az alatt az ürügy alatt, hogy az egyházi állam zsidói a kánoni törvényt áthágták, sokakat börtönbe vettetett, irásaikat fölkutattatta és elégettette. Különösen Bologna községe szenvedett, mert jómódu volt és mert vagyonára vágytak. Hogy a rablásnak törvényes alapja legyen, több gazdag zsidót börtönbe vetettek, az inquisitio törvényszéke előtt fondorlatos kérdéseket adtak föl nekik a kereszténységről. Például, hogy a zsidók a keresztényeket bálványimádóknak tekintik-e? vajjon az átokformula a mineusok és a bűn országa ellen, melyek az imában előfordulnak, a kereszténységre és a pápaságra vonatkoznak-e; s különösen, hogy egy nagyon kevés olvasott mű, amely egy fattyúról, egy elvetemedettnek a fiáról szól, Jézust érti-e? Egy Alessandro nevű kitért zsidó állította össze a vádpontokat s a kihallgatások kinpad alkalmazásával történtek. A megkinzottak egy része nem bírta a gyötrelmet és vallott mindent, amit a vértörvényszék követelt. Csak a bolognai rabbinak, Izmael Chaninának volt bátorsága kijelenteni a kinzás alatt, hogy ha a fájdalomtól elbódulva esetleg vallomásokot tenne is, azok semmi esetre sem érvényesek. Mivel azonban a többiek elismerték, hogy a zsidók rágalmazták a keresztényeket, a pápai kuriának megvolt az alapja az elkövetendő rablásokra. A gazdag és előkelő zsidóknak a legsúlyosabb büntetés terhe alatt megtiltották, hogy a városból távozzanak. De épen ez értelmetlenül szigorú tilalom ébresztette fel a bolognai zsidókban azt a gondolatot, hogy a várost örökre elhagyják. A kapus megvesztegetésével sikerült a törből menekülniök és Ferrarába

eljutniok. Ezért V. Pius pápa az egész zsidóság ellen annyira felháborodott, hogy biboros kollégiumának tudtára adta azt a kívánságát, hogy az egyházi állam valamennyi zsidóját ki akarja üzni. Hiába hozta föl ez ellen néhány biboros azt, hogy a pápa maga mindig megvédelmezte a zsidókat, sőt, hogy köteles is erre, hogy a zsidók ivadéka el ne pusztuljon és üdvösségre juthasson. Hiába könyörgött Ancona kereskedő népe a pápának, hogy az egyházi állam kereskedelmi virágzását a maga kezével tönkre ne tegye. A zsidógyűlölet elfojtotta V. Piusban az ész, az igazság, az érdek szavát. Kibocsájtotta a bullát, (1569. február 26.) hogy valamennyi zsidó, a rómaiak és anconaiak kivételével, három hónap alatt vándoroljon ki. A hátramaradottakat rabszolgaság, vagy még súlyosabb büntetés sújtja. Mivel a kiutasításra valami okot kellett adni, ha még oly külsőlegest is, a pápa azzal vádolta meg bullájában a zsidóságot, hogy javithatatlan a kanoni törvények áthágásában, az uzsorában, a boszorkányságban, keresztények elcsábításában és kétségbe vonta azt a tényt, hogy a zsidók Törökország felé közvetítő kereskedelmük révén hasznára lehetnek az egyházi államnak. A zsidóknak Rómában és Anconában való megtűrését azzal indokolta, hogy ezek ugyis az egyházi hatóságok szeme előtt vannak, tehát könnyen ellenőrizhetők. Különösen terhes volt a bullának az a rendelkezése, hogy a többi községekből elmaradó fejadót most ez a két község fizesse meg.

Az egyházi államban akkoriban Rómán, Anconán, Bolognán kívül ezer zsidó család élt hetvenkét zsinagógával. Kampániában 19, Romagna-ban 13, Partimonium Petri területén 12, Umbriában 8, Beneventben 2, Fanóban 1 és a Délfranciaországban fekvő pápai területen, Venaiszinban 6. A legtöbb zsinagóga 30, Anconában volt, Rómában 9 és Bolognában 11. A fenyegető nyomoruság ellenére is, csaknem az egész zsidóság elhatározta, hogy kivándorol, a kereszténységre vajmi kevesen értek. A száműzöttek még vagyonusukat is elvesztették, mert a kitűzött rövid idő alatt kintlevőségeiket behajtani nem tudták. A történetíró, Gedálja Ibn Jachja egymaga több mint tizezer aranyat veszített adósainál Ravennában. A kiűldözöttek szétszóródtak és a közeli kis államokban: Pesaro, Urbino, Ferrara, Mantova és Milano területén kerestek menedéket. A venaiszini zsidók, az egyedüliek Franciaországban a nagy kiűzetés után, Avignonból és Carpentrasból szintén távoztak, elhagyván hazájukat, melyben az előző pápák valósággal elkényeztették őket.

Mert a humanisztikus pápák X. Leó, VII. Kelemen és különösen III. Pál alatt az egyházi állam urai nagyon sok kedvezményben részesítették a zsidókat. Ezen a környéken ugyanis kereskedői forgalmukkal

a zsidók voltak a pápa legfőbb jövedelmi forrásai. Avignonban, Carpentrasban és más városokban nagy vagyonuk, ingatlanuk és földbirtokuk is volt.

Két gazdag carpentراسi testvér: Crescas, Bondian és Sámuel, nagy tekintélyben állt a pápai hatóságoknál és zsidókkal, keresztényekkel szemben egyaránt sokat engedhettek meg maguknak. Most ezeket is elűzték. Carpentrasban két gazdag család még két évig maradhatott, hogy kintlevő adósságaikat beszedje. De gyermekeiket ezek sem tarthatták maguknál.

A legtöbb olasz és francia egyházi területről elűzött zsidó, mint a türelmetlen keresztény országokból elkergetett valamennyi, Törökországba menekült, ha ugyan sikerült odajutniok és utközben a máltai rablólovagrend föl nem tartóztatta és nem bántalmazta őket. A zsidóságra az akkori keresztény Európában úgy látszott, a végső napok következnek el. Mindenütt gyűlölség, üldöztetés környékezte. A katolikus területeken a pápaság fanatizmusa, protestáns országokban a magasságaiból a gyerekes széthuzás mélységébe sülyedt lutheránusság gyötörte őket. Mindakét irány mintha meg akarta volna valósítani a zsidók ős ellenségeinek azt a gondolatát, hogy a zsidóságnak nyugaton nincs mit keresnie. Kivételesen Portugália és Spanyolország egykori álkeresztényei, akiket a pápai inquisitio kiméletlenül hajszolt, kaptak még menedéket Szavojában, de csak pénzért. Ennek az országnak a hercege, Emanuel Philibert sem volt zsidóbarát. Országának apró zsidó községeit kiirtással fenyegette, de azután először 2000 aranyért, majd 1500 arany évi járadékért megtűrte őket. Pénzsóvárgástól indítatva, a portugál és spanyol maranusok azt kérték tőle, hogy engedje meg nekik az országban való tartózkodást. Ezeknek a tőkéje, szorgalma és ipari ügyessége arra csábította a herceget, hogy tegyen eleget a kérésnek és csakugyan különös szabadalmakat is adott nekik. Nagyon fontos volt rájuk nézve, hogy a pápai inquisitio nem üldözhetette őket a katolikus hittől való elszakadás miatt; hogy a zsidó orvosok művészetüket keresztényeken és zsidókon egyaránt alkalmazhatták, úgy öltözködhettek, mint mindenki más és héber könyveket tarthattak otthon és nyomathattak ki. A maranusokat és ezeknek a kedvéért megtűrte Philibert Emanuel olasz, német és keleti zsidók bevándorlását is, csak azt nem tudjuk, mily lehetetlenül nagy összegeket csikart ki tőlük e privilégiumokért.

De a privilégiumokat nem örökre adta, hanem öttől husz esztendeig. Ezért a higgadtan gondolkodó zsidók inkább az állandó és ingyenes tartózkodást választották a félhold, mint az átmeneti és megvásárolt tartózkodást a kereszt árnyékában.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK TÖRÖKORSZÁGBAN ÉS DON JÓZSEF NÁSZI.

A politikai helyzet Törökországban Szuleiman alatt. József Nászi emelkedése. Velence és Franciaország ármánykodásai ellene. József naxosi herceggé lesz. A francia diplomácia árulása meg nem ingathatja a szultán bizalmát. A rabbi-kollegium állást foglal mellette. A cyprusi háború. A zsidók befolyása Törökországban. Askenázi Salamon, török diplomata. József Nászi dönt egy lengyel királyválasztásnál. Békét köt Törökország és Velence között. Almosmíno Mózes, Sulám Sámuel, Gedalja Ibn Jachja és költő-iskolája. Jehuda Zarko, Szaadia Longo és Izrael Nadzsara. A török zsidók érzéke a függetlenség iránt. József naxosi herceg zsidó államot akar létesíteni; felépíti Tiberiást. Lanyha érdeklődése a zsidó tudomány iránt. Zsarnoki viselkedése a rabbinusokkal szemben. József Karo kodexe, a Sulchan Aruch. Azaria de Rossi. Gedalja Ibn Jachja műve, a Hagyomány Lánca. Lurja Izsák és Vital Chájim rajongó kabalája és ennek káros hatása. József naxosi herceg és Reyna hercegnő halála. Askenázi Salamon Murad alatt. Eszter Chidra, a haremhölgy befolyása. A török zsidók befolyásának hanyatlása.

(1560—1600.)

Nap, amely a zsidók egén nyugaton leszállt, ragyogó fénynyel kelt fel a keleten. Törökországban a körülmények szerencsés fejlődése folytán a zsidó történetnek olyan korszaka állott be, amelyet az ember felületes vizsgálódásra fénykorszaknak volna hajlandó tekinteni. Egy zsidó, aki a kereszt országában kétségkívül máglyán halt volna meg, országokra kiható befolyásra tett szert a félhold birodalmában, hercegi rangra emelkedett és uralkodott sok százezer keresztény fölött. Vele és általa a törökországi zsidók is, kiknek száma milliókra rugott, szabad, becsült pozícióba jutottak, úgy, hogy a keresztény Európában élő testvéreik méltán irigyelhették őket. Fogcsikorogva látták a zsidógyűlölő keresztény hatalmak, hogy egy zsidó kéz keresztülhuzza a terveiket és még jobban összebogozza belső bonyodalmaikat.

József Nászi, vagy Joao Miques, a számüzött portugál maranus sok keresztény uralkodónak és diplomatának szerzett nyugtalan napokat, de azért mindnyájan szolgamódra hizelegtek neki, a nagyméltóságú velencei köztársaság, a mindenható Spanyolország, a felfuvalkodott Franciaország csakugy, mint a gögös pápaság. Don József Nászi, aki francia államférfiak ajánló leveleivel ellátva, jött a török udvarhoz, ezeknél a leveleknél sokkal jobban ajánlotta önmagát megnyerő külsejével, leleményes szellemével, dus tapasztaltságával és a keresztény európai államok alapos ismerésével. Szuleiman szultán, aki értett embereinek megvalogatásához, mindjárt a kegyébe fogadta. Messzemenő tervei voltak; háborút akart kezdeni Spanyolországgal és segíteni akarta ellene az afrikai partokon lakó mohamedánokat. Don József Nászi ismerte a keresztény udvarok viszonyait és alapos értesítést adhatott a szultánnak

politikai és hadi ügyeikről. Don József segítségére lehetett a szultánnak okos tanácscsal is. Így lett rövid idő alatt mint „francia bég“ előkelő személyiséggé Konstantinápolyban és hitsorsosainak fontos szolgálatokat tehetett.

Tekintélyét még jobban emelte egy szerencsés véletlen. Miután Szuleiman legidősebb fiát, Musztafát, élete és koronája ellen szőtt összeesküvés miatt kivégeztette, két trónörökös maradt: Szelim, a szultán békés, szelid, élvezethajhászó, de nemesen gondolkodó fia, az orosz Roxolanától és Bajazid (Bajazet) a harcias, nyugtalan ifjabbik fia, a nagyravágyók kedvence. Szuleiman terve az volt, hogy az utóbbit fogja trónra ültetni, de a háremben és más körökben meg akarták ezt a tervét hiusítani. Bajazidot heves természete meggondolatlan lépésekre ragadta, engedelmetlenségre atyja iránt és háborura idősebb testvére ellen (1556—59.). Végül azonban kénytelen volt Perzsiába menekülni.

Szelim trónralépte biztosítva lett volna, ha Bajazid nincs életben. De így attól lehetett tartani, hogy a hadsereg a harcias herceget fogja kikiáltani utódnak. Az udvari emberek tehát távol maradtak Szelimtől, hogy el ne rontsák a dolgukat az esetleg hazatérő Bajazidnál. Csak Don József Nászi fogta pártját Szelimnek a szultánnál és midőn Szuleiman 50.000 arany készpénzt és 30.000 aranyat érő értéktárgyakat akart küldeni a fiának, hogy mutassa iránta való jóakarátát, Don Józsefet bizta meg az ajándék átadásával. A herceg azóta hálásan ragaszkodott Don Józsefhez, akit úgy látszik tanácsadóul adott melléje a szultán, hogy megvédje az udvari intrikusok cselszövényeitől.

A zsidó bég csakhamar Szelim bizalmas embere lett. A herceg kinevezte őt a testőrség lovagjának (mutafarrica), amely magas fizetéssel járó méltóságra keresztény fejedelmek versenyeztek. Sőt József testvéreinek, Sámuel Nászinak is, akit Szuleiman közbenjárására a ferrarai herceg szabadon bocsájtott, évi járadékot adott Szelim. A keresztény udvarok követői bosszúsággal látták a zsidó államférfiu emelkedő befolyását a jövődő szultánra és igyekeztek őt mindenféle rágalomokkal befeketíteni. Azt híresztelték, hogy Don József kéjelgésre és orgiákra csábítja a herceget. Legjobban gyűlölték Józsefet Velence és Franciaország követei, mert átlátta a török udvar ellen szőtt terveiket és meg-hiusította azokat; ezenkívül magánpörei is voltak ezzel a két állammal. A velencei Signoria letartóztatta volt József Nászi anyósát és megfosztotta a vagyonától, a francia udvar pedig 150.000 arannyal tartozott a Mendes-Nászi háznak és nem akart fizetni. A francia követ, de la Vigus, igyekezett tehát Don Józsefet megtörni. Irt II. Henriknek, érte-

sítse Szuleiman szultánt, hogy Don József vagyonszerzésre használja föl bizalmi állását; hogy továbbá mint spanyol, hazája érdekét szolgálja és tudtára adja Franciaország ellenségeinek a török udvaron tárgyalt dolgokat. A pasának pedig írja meg a király, hogy József rosszul bánik a Törökországban lakó francia alattvalókkal és kérje mind a kettőt, a szultánt és a pasát, hogy büntessék meg Józsefet érdeme szerint. Bizonyítékul azt ajánlotta a követ a királynak, hogy terjessze be azokat a leveleket, amelyeket az adósság ügyében József hozzá (a királyhoz) intézni merészkedett. Ez elég ok arra, hogy szigorú megbüntetését követelhesse, mert mint alattvalónak nem lett volna szabad a francia uralkodóhoz levelet intéznie.

De a szultán és különösen Szelim herceg, ahelyett, hogy Józsefet megbüntették volna, még jobban pártját fogták és a kezükbe vették az adósság ügyét is. Felszólították sürgősen a francia udvart, hogy fizesse ki Don Józsefnek adósságát. II. Henrik és utódja ugyanis különös kifogást emeltek Don József jogos követelése ellen. A kifogás igen jellemző az akkori keresztény felfogásra:

Törvény és vallás tiltja, — így szól a keresztény király ellenvetése — hogy a király megfizesse az adósságát egy zsidó hitelezőnek, minthogy a zsidóknak egyáltalában nincsen megengedve, hogy Franciaországban üzleteket csináljanak, sőt a királynak konfiskálnia kell a zsidók minden vagyonát. A szultán és fia természetesen nem ismerték el ezt a morált és fenyegetőzve követelték az adósság kiegyenlítését. IX. Károly, második utódja annak a királynak, aki a kölcsönt Gracia Nászinál felvette, erre direkte követet küldött a szultánhoz, hogy József Nászi ellen hangolja, hogy így megszabaduljon a fizetés kötelezettségétől. De József, aki ravaszság dolgában nem maradt mögötte a francia diplomatának, meghiusította a követ minden fondorkodását. Szelim makacsul ragaszkodott hozzá, hogy zsidó tanácsosának követelését kielégítsék és a zsidó költőt és kereskedőt, Duarte Gomezet (Salamon Usque) hatalmazta föl arra, hogy Franciaországba utazzon és behajtsa az adósságot.

József Nászi annyira emelkedett Szuleiman szultán kegyében, hogy neki adományozta az elpusztult Tiberiás területét a Tiberiás-tó partján, Palesztinában, hogy felépítse rajta saját uralma alatt Tiberiás városát. Kikötötte a szultán, hogy az új Tiberiásban csak zsidók lakhassanak. Az erről szóló ajándéklevelet aláírták: az uralkodó szultán, Szelim trónörökös és ennek fia, Murád, hogy később ne lehessen érvényességét megtagadni. Szelim azt is ajánlotta atyjának, hogy jutalmazza meg

József Nászi szolgálatait azzal, hogy Naxos szigetének szuverén fejedelmévé emelje. De Szokolli Mohamed nagyvezír, egy keresztény reneget, aki addig is irigy szemmel nézte a zsidó államférfiu emelkedését, megakadályozta a nagy kitüntetés megvalósítását. Almosmino Mózes, a szeretetreméltó prédikátor, aki sokat érintkezett József Nászival, nagy álmokat látott József rendkívüli emelkedéséről, diplomatikus körökben pedig azt susogták, hogy József Nászi a zsidók királya lesz. A francia követ sietett a meglepő hírt udvarának megírni.

Király ugyan nem lett, de fejedelem igen. Szuleiman halála után, midőn II. Szelim bevonult fővárosába és a hódolók között József is megjelent (1566.), azonnal kinevezte Naxos és a Cikládi szigetek, nevezetesen Andros, Paros, Antiparos, Melo nagyszigetek és még nyolc kisebb sziget uralkodó hercegévé. Azonkívül bérbe adta neki a sokat jövedelmező adót, melyet a Feketetengeren behozott bor után szedtek. Egy zsidó kiadhatta tehát parancsait pompázó fejedelmi stílusban: „Mi, az ágei tenger hercege, Andros és a Cikladok ura, maghagyjuk és megparancsoljuk“ stb.

József azonban nem hercegségének fővárosában székelt, mert itt távol esett volna az európai eseményektől, hanem ott maradt szép belvéderi palotájában, Konstantinápolyban, szigeteit pedig egy Coronello nevű spanyol nemessel kormányoztatta. Coronello fia volt a segoviai kormányzónak, aki Ábrahám Seniortól, a kikeresztelkedett zsidó pénzügyminisztertől származott.

Akármilyen sandán néztek a keresztény fejedelmek a velük egyenrangú zsidó hercegre, félniök kellett tőle és kénytelenek voltak hizelegni neki. József ismerte a kereszténységben beállott szakadást, a katolikusok és protestánsok elkeseredett gyűlölködését és az utóbbiakat szilárd ellentállásra buzdította a zsarnokoskodó egyház ellen, amelynek urai, a pápa és II. Fülöp spanyol király oly véresen üldözték a maranusokat.

József megtudta, hogy a németalföldi nemesség és néhány város szövetségese az inquisitio megbuktatására. A zsidó herceg levelet írt tehát az antwerpeni reformatorikus egyházi tanácsnak, (1566.) hogy legyenek kitarók és bátrak a spanyol király ellen kezdett küzdelmükben, mert Szelim szultánnak nagy tervei vannak Spanyolország ellen és fegyverei nemsokára olyan szorult helyzetbe juttatják a királyt, hogy nem is fog többé gondolhatni Németalföldre.

Ha a keresztény uralkodók el akartak valamit érni a török udvarnál, akkor kimélniök kellett őt és hitsorsosait, minthogy tudták, hogy milyen mértékadó az ő tanácsa a szultánnál és a divánban. Mikor I. Ferdinánd,

miután a törökök új hódításokat tettek Magyarországon és Szigetvárt is elfoglalták, követeket küldött Konstantinápolyba, hogy a szultántól békét kérjenek, utasította a küldöttjeit, hogy nyerjék meg az ügynek József herceget is. A követek magas évi járadékot ígértek a hercegnek, ha kérelmüket támogatja. (1567.)

Azok, akik megbántották: Franciaország és Velence, súlyosan érezték a zsidó herceg hatalmát. A francia király még mindig nem akarta kifizetni a maranus Mendes-családnak járó adósságát, melyet József örökölt. Erre József felhatalmazást kapott a szultántól a török kikötőkbe befutó francia hajók lefoglalására, amit Alexandriában meg is cselekedett (1569-ben). A francia udvar lármát csapott, protestált, dühöngött, de hiába. Szelim védelmezte József herceget és emiatt a két birodalom diplomáciai összeköttetésében bizonyos feszültség is állott be, amit azonban inkább volt oka megbánni Franciaországnak, mint a török birodalomnak.

A francia követ, Grandchamp, nem ok nélkül dolgozott tehát a naxosi herceg megbuktatásán. Nemcsak a saját, hanem a francia korona becsülete forgott kockán. A francia udvar ugyanis annyi nagyszájaskodással hangoztatta az európai kabinetek előtt a török portánál való döntő befolyását, hogy általánosan elterjedt az a hit, hogy a francia udvar hangolja a divánt békére, vagy háborúra. És most kitűnt, hogy az ő lobogója a legmélyebb megaláztatásban részesült török területen és arra sem képes, hogy elégtételt szerezzen érte és mindezt egy zsidóért, aki mindennek az okozója!

Grandchamp ezután minden követ megmozgatott, hogy a csorbát kiköszörülje és ha csak lehetséges, a gazdag, hatalmas zsidó befolyását megtörje. Alkalmat nyújtott erre József egyik hivatalnokának engedelmessége. Egy Dávid, vagy Daud nevű zsidó udvari orvos, aki a naxosi hercegnek is a szolgálatában állott és aki az alexandriai francia hajók lefoglalásánál közreműködött, összeszólkozott Józseffel. Mihelyt ez a francia követnek tudomására jutott, igyekezett, hogy a viszályt minél jobban kiélesítse. Majd magához hívatta Dávidot és nagy állást ígért neki a francia követségénél, ha valami titkot árul a naxosi hercegről. Dávidot ingerültsége meggondolatlan nyilatkozatokra ragadta. Megígérte Grandchampnak, hogy bizonyítékot szerez neki arról, hogy József követelése a francia udvarral szemben hamisításon alapul és hogy félrevezette a szultánokat, sőt áruló levelezést is folytatott a porta ellen. Megígérte, hogy bebizonyítja, hogy József értesítést küld naponta a pápának, a spanyol királynak, a florenci hercegnek, a genuai köz-

társaságnak, szóval a szultán összes ellenségeinek és elárulja nekik a portán történő dolgokat.

Nagy örömmel értesítette Grandchamp a francia királyt és a ravasz anyakirálynőt, Medici Katalint, hogy nemsokára kötélre juttatja a francia befolyás nagy ellenségét; segítségül egy nagyszáju és hosszuszakállu, rendkívüli követet kért, hogy vele együtt energikus lépéseket követeljen József ellen. (1569. október 3. és 16.)

A zsidó herceg nagy veszedelemben forgott és vele együtt talán a török birodalom egész zsidósága.

Ha Dávidot odáig ragadta volna haragja, hogy nyilvánosan is előadja a vádjait, ha a francia pénz és intrika tovább tudja folytatni áskálódásait és ha Mohammed Szokolli nagyvezir, József halálos ellensége veszi a kezébe a dolgot, akkor a legtragikusabb következményekre vezetett volna. De a francia követ tanácsosabbnak tartotta, hogy egy darabig még titokban tartsa a dolgot, valószínűleg azért, hogy Daud addig írásbeli bizonyítékokkal igazolhassa állításait. Figyelmeztette tehát a francia királyt, hogy ne áruljon el a dologról semmit sem és különösen tartsa titokban a török követ előtt, aki éppen akkor indult a francia udvarhoz: „Mert mihelyt ez megtudja, irni fog Józsefnek és figyelmezteti a veszedelemre és akkor a zsidó herceg megelőzi őt és már előre meghiusítja az ellene szőtt tervet.“

A naxosi herceg azonban, a nagy titoktartás dacára, tudomást szerzett Daud árulásáról és nem került sok fáradságába, hogy meggyőzze Szelim szultánt, milyen hiven szolgálta őt mindig, mennyire ragaszkodott hozzá, amióta csak szolgálatában áll. A szultán erre az áruló Daudot életfogytáig Rhodus szigetére száműzte, a konstantinápolyi községek és rabbinusok pedig anatómát mondtak ki reá. Az anatómához csatlakoztak aztán a többi török községek rabbinusai is, József Károval az élükön, természetesen nagyon is szolgálatkészséggel, anélkül, hogy Daud bűnösségéről előbb bizonyosságot szereztek volna. A francia követ és udvar fáradozása, hogy a zsidó államférfiut megbuktassa, hiábavaló volt tehát és csak annyit eredményezett, hogy József ezentul még inkább igyekezett Franciaország diplomáciai terveit meghiusítani.

Még nagyobb vizálya keveredett József Velencével. A zsidó herceg és a fenséges köztársaság között csendes háború folyt, amelyet hiába igyekeztek kölcsönös komplementumokkal palástolni. A velencei kormány, mint már említettük, letartóztatta József anyósát és azonkívül, amidőn József szabad utlevelet kért Velence területén át a maga és

fivére számára, a „köztársaság” egyenesen visszautasította a kérését. Szelim, aki szintén nem volt jóakarója Velencének, rá hagyta magát beszélni zsidó tanácsosától, hogy Cyprus szigetének elfoglalására háborút indítson a velenceiek ellen. A nagyvezir, Mohammed Szokolli, ellenzte ugyan a tervet, de a szultán mégis belement és állítólag megígérte Józsefnek, hogy abban az esetben, ha a hódítás sikerül, Cyprus királyává fogja tenni. A naxosi herceg állítólag már zászlót is készítettett „József Cyprus király” felirattal.

Összeköttetései Európával megkönnyítették neki ezt a vállalkozást. Mig Mohammed Szokolli akadályokat igyekezett gördíteni a terv kivittele elé, Józsefnek tudomására jutott, hogy Velence hadi arzenálja, robbanás következtében, a légből röppött. A zavarnak ezt az idejét használta föl József, hogy a szultánt a hadi hajók azonnali utbaindítására bírja. Az első ostromra elesett Cyprusnak egyik főpontja, Nikosia, azután hozzáfogtak Famagusta erős ostromához. (1570.)

Mint már oly sokszor, most is az egész zsidóságot tették felelőssé egy embernek a cselekedetért. A velencei kormány letartóztatta az összes zsidó kereskedőket, akik a háború kitörésekor Velencében tartózkodtak. Sőt a senatus, a zsidógyűlölő dozse, Luis Mocenigo indítványára rendeletet adott ki (1571. december 18.), az összes zsidók kiirtására. Szerencsére nem jutott odáig a dolog. A fanatikus V. Pius pápa erőlködött ugyan, hogy keresztény ligát alapítson a hitetlen török megaláztatására és flottájának megsemmisítésére, de a terv nem sikerült. Famagustát, Cyprus másik fontos pontját is elfoglalták a törökök és egész reményük egy befolyásos zsidó volt, aki a béke közvetítésére vállalkozott és kiről alább léssen szó.

A velencei senátus ünnepélyes határozatát, hogy senki se merjen a zsidók érdekében felszólalni, nem semmisítették meg ugyan, de azért senkinek sem jutott eszébe a zsidók kiűzésére vonatkozó rendeletet végrehajtani, mert nem akarták a török zsidókat még jobban magukra haragítani.

A török zsidók hatalma csakugyan olyan nagy volt, hogy keresztények, eddigi elnyomók is segítségért fordultak hozzájuk. A németalföldiek komoly felkelést terveztek Spanyolország és II. Fülöp, a zsarnok-király ellen, aki rájuk akarta volna kényszeríteni az inquisitio emberirtó intézményét. A vérengző Alba meg akarta menteni Németalföldet Spanyolország számára és a katholicizmust emberáldozatok katakombáival akarta visszaplántálni a lelkekbe.

Szorultságukban a németalföldiek a naxosi herceghez, József

Nászihoz fordultak, aki azelőtt is összeköttetésben állott már a flamand nemesség néhány előkelő tagjával és különösen a Geusokkal. Oraniai Vilmos herceg, a felkelés lelke, követet küldött Józsefhez, hogy birja reá a szultánt, hogy hadat üzenjen Spanyolországnak, hogy haza kelljen hivnia Németalföldről a spanyol csapatokat. József meg is tett mindent, hogy Szelim szultánt a háboru megindítására birja. De Mohammed Szokolli nagyvezir és más török méltóságok elleneztek.

Ferdinánd osztrák császár is leereszkedett a befolyásos zsidó herceghez, hogy a porta kegyét szerezzé meg általa. Sajátkezüleg irt levelet küldött Józsefnek és beavatta terveinek részleteibe, ami a nagyvezir irigységét még jobban fokozta. Ágost Zsigmond, Lengyelország királya, aki fontos szolgálatot várt a portától, szintén Józsefhez fordult, „Fenséges fejedelem“-nek cimezve őt, sőt mi több, ígéretet tett, hogy kedvező privilégiumokat ad Lengyelország zsidóságának, ha József támogatni fogja a terveit. (1570.)

Mondhatni, hogy a diván, vagy a török állami tanács Szelim szultán alatt két pártból állott: egy titkos keresztény pártból, amelynek az élén Mohammed Szokolli nagyvezér állott és egy zsidó pártból, amelyet József naxosi herceg képviselt.

Voltak Józsefen kívül más zsidók is, akik nagy befolyást gyakoroltak az állam ügyeire és akik azután befolyásolták a vezetőembereket és a porta egész politikáját. Szelim szultán olyan nyilvánosan pártolta a zsidókat, hogy az a mese képződött, hogy született zsidó és gyermekkorában felcserélődött egy herceggel. A nagyvezir is, bármennyire gyűlölte József herceget és a zsidókat, kénytelen volt egy zsidó közvetítőhöz fordulni és fontos diplomáciai föladatokat reábizni. A velencei követ pedig, aki titkos megbízást kapott, hogy a török udvarnál a zsidók ellen agitáljon, maga járult hozzá a zsidók befolyásának emeléséhez.

Salamon B. Náthán Askenázi, aki majdnem három évtizedig teljesített diplomáciai szolgálatokat Törökország és a keresztény udvarok között és aki később háttérbe szorította a naxosi herceget, ebben az időben még teljesen ismeretlen ember volt Konstantinápolyban. Udineből, német családtól származott és igen korán nagy utazásokat tett. Majd Lengyelországban telepedett meg, ahol a lengyel király első udvari orvosává lett. Mint a velencei köztársaság alattvalója, midőn a török fővárosba költözött, érintkezésbe lépett Velence diplomáciai ügynökeivel.

Salamon Askenázi értett a talmudhoz és a rabbi címet viselte, de

legtöbb érzéke és tehetsége diplomáciai szövevények, összebonyolított csomók kibogozása iránt volt. Mint ilyen működött több velencei diplomáciai ügynöknél Konstantinápolyban, Bragadin, Soranzo és Marc-Antonia Barbaronál, midőn a cyprusi háboru kitört, az utóbbinál teljesített titkos szolgálatot és sokszor nagy veszedelembbe került. Még mialatt a háboru folyt, Barbaro már megkezdte a béketárgyalásokat és minthogy ő maga fogságba került, Salamont ajánlotta az első dragománnak Jánusz bégnek, ez pedig bemutatta a nagyvezirnek, Mohammed Szokollinak.

A török udvar első minisztere felismerte Salamon diplomáciai ügyességét, magához vonzotta és ezentul reá bizta azokat a diplomáciai ügyeket, amelyeknél csak okossággal és finom tapintattal lehetett célhoz jutni. Mig a török sereg Velence ellen vonult föl, Salamon Askenázi már szövögette a békekötés szálait. Természetesen a nagyvezir ellenségei, köztük József is, gyűlölték emiatt. Midőn a szultán második rezidenciájában, Drinápolyban tartózkodott, Mohammed Szokolli oda-rendelte Salamont azon ürügy alatt, hogy kezelni fogja beteg feleségét, tényleg azonban az volt a feladata, hogy megfigyeljen mindent az udvar körül. Ellenségei ezért a kémszolgálatok teljesítésével vádolták. A szultán maga elé idézte és Salamon nagy veszedelemben forgott. De okossága kimentette a halálból. A keresztény kabinetek sokszor nem is sejtették, hogy az események folyását, amely őket ilyen, vagy amolyan állásfoglalásra kényszerítette, zsidó kéz igazgatja. Ilyen eset volt az akkori lengyel királyválasztás.

Az utolsó Jagello-királynak, Zsigmond Ágostnak halála (1572. július), minthogy törvényes trónörökös nem maradt, nagy izgalomba hozta Európa diplomáciai köreit és kabinetjeit. II. Miksa német császár a fiát akarta a lengyel trónra juttatni. Rettenetes Iván orosz cár pedig a maga, vagy családja számára akarta megszerezni a lengyel koronát. A pápa azon dolgozott, hogy katolikus érzelmű fejedelem kerüljön Lengyelországba, mert attól tartott, hogy a reformációnak kedvező király megválasztatása által elterjed az ujitás mozgalma a lengyel nemesség között is és így elszakadhat az egész ország a pápaságtól. A pápa utasítást adott nunciúsának és rendkívüli legatusának: Commendoninak, hogy ilyen értelemben agitáljon. Viszont a protestáns országok: Németország és Anglia és mindenekelőtt a különféle reformatorikus szekták hívei Lengyelországban, mindent elkövettek, hogy olyan uralkodó kerüljön a trónra, aki ha nem is reformatorikus, legalább nem fanatikus katolikus. Ehhez járult még egy hatalmas francia királynőnek szemé-

lyes becsvágya, aki ügyes kézzel tudott a növekedő zürzavarba bele-nyulni. Az okos és ravasz özvegy királynő, Medici Katalin, aki sokat adott az asztrologiára és kinek azt jövendölték, hogy minden gyermeke koronát fog viselni, idegen koronát akart szerezni fiának, Henrik hercegnek, nehogy a jövendölés, fiának, az uralkodó IX. Károlynak korai halála által teljesüljön. Ő, valamint fia, a francia király minden áron Henriket akarták a lengyel trónra ültetni.

De Törökországnak is voltak fontos érdekei a lengyel királyválasztásnál. Mindenekelőtt nem szívesen látta a porta, hogy Lengyelországba olyan király kerüljön, aki összekötetésben van a hatalmas keresztény dinasztiákkal, mert ez csak erősitené Törökország ellenségeit. Nem akart tehát királyt sem az osztrák, sem az orosz házból. A porta azt kívánta, hogy valamelyik lengyel nemest válasszanak, hogy az kénytelen legyen rá támaszkodni. Mohammed Szokolli nagyvezir, a diván lelke, egy Potockyt szeretett volna megválasztani, mert ezzel a családdal rokonságban állott. Az ármányok és cselszövények egész hálózata keletkezett így a lengyel királyválasztás körül. Mindegyik kandidátus pártot igyekezett szerezni a lengyel nemesek és nagyok között és egyúttal iparkodott a maga számára megnyerni a portát is. Anjou Henrik hercegnek lett volna a legtöbb kilátása, de meghiusította ezt a franciaországi Bertalan-éj. A király és a királynő kezdeményezésére ugyanis legyilkolták egy éjjel (1572. augusztus 24.) a hugenották százezreit, férfiakat és asszonyokat, aggodat és gyermekeket egyaránt. Ez az embertelenség, amelyet hidegvérű megfontoltsággal terveztek és hajtottak végre, páratlanul áll az európai történetben. Még csak egy esemény hasonlít hozzá, az Albigenek legyilkoltatása a pápa parancsára a tizenharmadik században.

A lutheránusok és a reformáció hívei egészen elkábultak ettől a csapástól. A lengyel trón kandidátusai felhasználták tehát a Bertalan-éj borzalmaival a francia herceg ellen, sőt Miksa császár is megbotránkozásának adott kifejezést, hogy ezzel a lengyeleket a francia jelölt ellen izgassa. A francia jelölt tehát a porta befolyására építette minden reményét. Egy rendkívüli követ ment Konstantinápolyba, hogy a török udvart megnyerje. A lengyel királyválasztás végleges eldöntése így egy zsidó kezébe került. Mert Salamon Askenázi irányította a nagyvezir akaratát, aki a szultán nevében intézte a külügyeket. Salamon Henrik herceg mellett döntött és sikerült megnyernie a nagyvezir beleegyezését is, miután Potocky amugy is elvesztette minden kilátását.

A zsidó diplomata más oldalról is tett szolgálatokat a francia her-

cegnek. Krakkói tartózkodása alatt, mint Zsigmond Ágost udvari orvosa nagy ismeretséget szerzett a lengyel főnemesek között, akiknél most Henrik érdekében agitálhatott, midőn Henrik herceget, a körülmények kedvező találkozása folytán, csakugyan megválasztották (1573. május). Salamon Askenázi a következőt írhatta a lengyel királynak, aki III. Henrik név alatt később Franciaország királya lett: „A legtöbb szolgálatot én teljesítettem Felségednek, hogy királylyá válasszák. Én eszközöltem ki mindent, amit itt a portán Felségedért tettek.“

Nagy feltűnést keltett az egész keresztény Európában, amidőn a porta ezt a zsidó orvost és diplomatát rendelte ki, hogy megkösse Velencével a békét, amelyet több év óta tervezgetett. A zsidó követ így hivatalos személyiségként lépett fel, amit a fenséges respublika nem szívesen látott. A senátusban is szóba került a dolog és a kormányférfiak elleneztek, hogy a zsidóval tárgyalásba bocsátkozzanak. De Mohamed Szokolli ragaszkodott hozzá, mert Salamon Askenáziban bízott meg leginkább.

Közbenjárt azonkívül Salamon érdekében a hazatért Marc Antonio Barbaro konzul is, aki ismételen hangoztatta, hogy a zsidó diplomata a legmelegebb rokonszenvet táplálja Velence iránt. Ilyen körülmények között „Rabbi Salamon Askenázi“, amint nevezték, Konstantinápolyból Velencébe ment, ahol a köztársaság képviselői, a dozse és a szenátorok kénytelenek voltak őt a legnagyobb tisztelettel és figyelemmel körülvenni; mert a török udvar nagyon érzékeny volt ebben a tekintetben és a követétől megtagadott tiszteletet saját tekintélye megsértésének tartotta.

Salamont Velencében nagy ünnepélyesen fogadták. A dozse palotájába vezették, ahol tisztelettel előtte a respublika. Megindultak azután a tárgyalások és megkötötték a békét, melyet Törökország nevében Rabbi Salamon Askenázi írt alá.

A signoria a tárgyalások egész tartama alatt (1574. május—július) a legmesszebbmenő előzékenységet tanúsította a zsidóhíti török követ iránt; nagy tisztelettel vették körül ezenkívül az európai követek is, akik Velencében tartózkodtak. Askenázinak az a feladata is volt még, hogy Törökország nevében véd- és dacsövetséget kössön a velencei köztársasággal Spanyolország ellen, amelylyel a szultán mindig hadi lábbon állott. Salamon fényes ígéretekkel tett a köztársaságnak, ha a szövetséget megköti; de a terv nem sikerült.

Hitsorsosainak valóságos nemtője volt Salamon Velencében. Örömmel, amelyet hitsorsosuk nagy megtiszteltetése miatt éreztek, megzavarta

ugyanis a gond és a bánat a senátus kiutasítási határozata miatt. Mocenigo dozse végre is akarta hajtani a senátus határozatát és néhány előkelő család nem is várta be az utolsó terminust, hanem mindjárt kivándorolt. Salamon már Konstantinápolyban is tárgyalt Jakopo Soranzo, velencei ügynökkel, hogy vegye pártfogásába a szerencsétlen zsidókat. Midőn Soranzo Velencébe visszatért, szóvátette a zsidókérdést a dozse és a Tizek tanácsán. Megmagyarázta, hogy milyen kára volna a köztársaságnak a zsidók kiűzéséből. A Spanyolországból és Portugáliából kiűzött zsidók gyártják a törökök számára az ágyukat és ha a velencei zsidókat bántalmazzák, ellenségeiké teszik a törökországi zsidókat is, akik nagy hatalommal bírnak és Velence ellen ingerelnék a török udvart. Soranzo közbenjárására a dozse és a Tizek tanácsa a zsidók javára döntöttek. A kiutasításra vonatkozó rendeletet visszavonták (1573. jul. 19.) és Salamon Askenázi még azt az ígéretet is kapta a dozsetől, hogy sohasem fogja többé a velencei zsidókat kiutasítási veszedelem fenyegetni. Ajándékokkal és tisztelettel elhalmozva tért vissza Salamon Konstantinápolyba, ahol az állása ezután még jobban megszilárdult és tekintélye még jobban emelkedett. Velencében nevelkedő fiát, Náthánt, a dozse később sok figyelemben részesítette.

A nagy befolyás következtében, amelyet József Nászi Szelim szultánra és Salamon Askenázi Mohammed Szokolli nagyvezirre gyakoroltak, a keresztény udvarok igyekeztek megnyerni a konstantinápolyi zsidókat. Ha valamelyikük el akart valamit érni a portánál, először zsidó közvetítőt keresett, mert anélkül nem volt kilátása, hogy valamire menjen. II. Fülöp, a zsarnok spanyol király is zsidó közvetítőkhöz fordult, midőn fegyverszünetet akart kérni a portától. A zsidók helyzete a török birodalomban és különösen a fővárosban, Konstantinápolyban, ahol két hatalmas védőjük, József herceg és Salamon Askenázi lakott, rendkívül kedvező volt. Szabadon fejtették ki erejüket és szerezhettek gazdagságot, ami akkor hatalmat jelentett. A nagykereskedelem és a vám főképen zsidók kezében volt. De foglalkoztak hajózással is, versenyezve a velenceiekkel. Konstantinápolyban voltak egyes gazdag zsidóknak házaik kertekkel és kioszkokkal, amelyek vetekedtek a nagyvezir házával. Ha valahol a vidéken bántalmazzák a zsidókat, amit legtöbbször a gonoszlelkű görögök tettek, vagy ha általában el akartak valamit érni, akkor csak deputációt kellett küldeniök Konstantinápolyba a zsidó nagyok egyikéhez és ez keresztül tudott vinni mindent.

A salonichii zsidók, akik a város lakosságának többségét alkották, de a kisebbségben levő görögök részéről sok sérelmet kellett eltűrniök,

hiába folyamodtak Szuleiman szultánhoz privilégiumaik megvédéseért. Szószólójuk Almosnino Mózes, aki egy küldöttség élén Konstantinápolyban a szultán kezét kérte, már egészen kétségbeesett. De mihelyt Szelim lépett a trónra, József naxosi herceg meghatalmazást kapott tőle a salonichii zsidók privilégiumainak megerősítésére és védelmezésére. A jólét, a szabadság, a biztonság és a kényelem emelkedett hangulatot is teremtett a török zsidók között, tágitotta látókörüket és szellemi tevékenységre ösztönözte őket. A zsidó spanyol faj szellemi termékenysége, amely annyi szépet és mélyet hozott létre, nem száradt ki Törökországban sem. A történet iránti érzék sem tompult el még közöttük. Almosnino Mózes, amíg Konstantinápolyban tartózkodott, hogy a salonichii község privilégiumait helyreállítsa, élénk képet festett az ellentétekről, melyeket a török főváros zsidóságánál tapasztalt. Hitük iránt való odaadásukról és a sértő közönytől, melylyel ugyancsak vallásuk iránt viseltettek; mesés gazdaságukról és ijesztő szegénységükről, szédítő luxusról és szigorú tartózkodásról; pazar jótékonyaságról és szivtelen fősvénységről, tulzott jámborságról és istentagadó eretnekségről, amelyeket szelid átmenetek nem enyhítettek.

Almosnino irata, melyet spanyol nyelven írt és amelynek a címe „Konstantinápoly nagysága és ellentétei“ mély bepillantást nyújt a török állam hatalmának fejlődésébe is. Almosnino egyáltalában szerette a tudományt és a filozófiát és prédikációinak és exegézisének is tudományos formát adott.

Történet iránti hajlamot tanusított Sámuel Sulam orvos is, aki szintén Spanyolországból származott és sokáig kalandos életet élt, míg végre Konstantinápolyban a török szultánnőnél nagy kegyben álló Eszter Kiera vette pártfogásába. Az ő költségére adta ki Zakuto rossz, de azért elég hasznos krónikáját (1566—67.), melyet rövidített és átdolgozott. Pótlásul hozzáfűggesztett egy történeti művet, amelyet a zsidók addig figyelemre sem méltattak: a dinasztiai arab krónikáját, amelyet a szír Abulfaradz Barhabreus szerkesztett és amelyet Sulam a török dinasztiai történetével toldott meg. Ezenkívül lefordította Sulam Josephus történetírónak érdekes védekező iratát: Apion, az alexandriai zsidógyűlöelő ellen. Sulam volt az első zsidó író, aki ezt az érdekes művet felhasználta. Nagyon értékes az a két okmány, amelyet Sulam Zakuto krónikájához hozzácsatolt. Serira gaon történeti levele és Nathan Babli értesítése a gaonikus korszakról. E két okmány nélkül a zsidó történetnek ez a két korszaka üres laphoz hasonlítana.

Az üldözések történetét is össze akarta állítani Sulam és nem

tudni, hogy megvalósította-e a tervét. De a zsidó históriának ezt a sötét oldalát, a zsidó törzsnek ezer éves martyriumát ugyanebben az időben egy másik, Sulamnál hivatottabb történetíró ábrázolta; a spanyol származású József Kohen, akinek „Émek Habacha“ („Siralom völgye“) című krónikájában hosszú sorát adja a szomorunál szomorubb képeknek, a legkegyetlenebb üldözéseknek. De bezárhatta történetét örvendetes tudósítással. Azzal tudniillik, hogy a velenceiek nagy tiszteletben részesítették Törökország zsidó követét, Salamon Askenázit.

A zsidók fényes állása a török birodalomban arra ösztönözte őket, hogy párhuzamot keressenek a múltban hasonló állapotok között. Senki sem volt erre alkalmasabb, mint Izsák Akris, a sánta vándor, aki sok országban járt és sok ritka iratot gyűjtött össze. Hosszu bolyongás és nagy nyomor után biztos révbe ért, Eszter Kieranak, a zsidó tudomány segítőjének pártfogásába került, később házi tanítója lett a Naxosi hercegnek.

Gazdag gyűjteményéből kikeresett két iratot, amelynek a tartalma hasonlított az akkori kor képéhez és „Kól Mevasszér“ (Jó hírnök) címen kiadta. Az iratok egyike Bosztanai exilarchának a történetét mondja el, aki állítólag Dávid dinasztiájából származott, nagy kegyben állott Omarnál, az első kalifánál és nőül vett egy perzsa királyleányt. A másik irat Chasz dai Ibn Saprutnak, a zsidó spanyol államférfiunak és Józsefnek, a *kozár* királynak a levelezését tartalmazza, melyet e munka IV. kötete tárgyal.

A héber költészet is hajtott néhány virágot Törökországban. Mindenesetre őszi virágok voltak, amelyeken meglátszanak a hideg napsugarak és a nedves ködök nyomai, de mégis üditők más vidékek és korok pusztaságával összehasonlítva.

A termékeknél maguknál sokkal érdekesebb ennek a költői tevékenységnek a megindítója, az Ibn Jachják török ágának egyik sarjadéka. Ez a család nemzedékek hosszú során át megóvta törzsének szellemi és szívbéli nemességét. Az ős, Jákob Tám, a nagyatyja Ibn Jachja, az unoka Mózes és a dédunoka, II. Gedalja Ibn Jachja, valamint ezeknek összes oldalági talmudikus tudásuk mellett pártolták a világi tudományt és vagyonukat széosztották a szegények között. Mózes Ibn Jachja ezrivel szórta az aranyakat a pestis ideje alatt és azonkívül a betegek ápolásával kockára tette az életét is. Vendégszeretete és jótékonyága hit-sorsosok és más vallásuk iránt nem ismertek határt.

Fia, Gedalja, tudós és kellemes szónok, igyekezett mindenben atyja nyomdokaiba lépni és felül is multa avval, hogy pártolta a poézist.

Egész költői iskola keletkezett körülötte. Időről-időre a saját költségén egybegyűjtötte az ujhéber költészet művelőit, hogy felolvassák muzsájuk termékeit és így ébrentartotta az elárvult szépművészet iránti érzéket.

Az Ibn Jachja köréhez tartozó költők közül különösen ketten emelkedtek ki. Jehuda Zarko és Szádja Longo. De ennek a két jobb költőnek a verseiben is hiába keresünk emelkedettséget és lendületet. Vallásos ódáik és morális elmélkedéseik tele vannak közhellyekkel és régi költők tartalmi és formai utánzásával. Csak az epigrammában alkotott türhetőt Zarko.

Természetes, hogy ez a költői kör sok versben dicsőítette jötevőjét, Gedalja Ibn Jachját.

Meg kell itt állnunk egy költőnél, aki már igazán megérdemli ezt a nevet: Nadzsara Izraelnél.

Nadsara Palestinában lakott, ahova családjá a spanyol inquisitio elől menekült. Előbb Damaszkuszban élt, majd Szafetbe költözött, ahol a kabalista kör tagjaival érintkezésben állott. Nadsara költészetének egyetlen tárgya a zsidó nép szenvedése és megváltása, amit a leggazdagabb formákban tud megénekelni. Izraelnek Istenhez való viszonyát a kabala hatása alatt a szerelem legbujább érzéki képeivel allegorizálja, amit a kor némely nagyja, mint pl. Menachem Lonzano, rossz néven vettek tőle, annál is inkább, minthogy nemcsak a formával, hanem sokszor még a szavakkal is utánozta a spanyol, arab és török szerelmi dalokat.

De Nadsara célja éppen az volt, hogy a zsidók közt is szokásba jött buja, világi nótákat vallásos és igazi zsidó versekkel szorítsa ki, azért írta istenes énekeit az idegen melódiákra.

Egyik versében Isten vigasztalja a rabságban synylődő Izraelt és a strófák, amelyekben ezt a vigaszt kifejezi, az Énekek Énekének ama forró, tropikus szerelmi verseire emlékeztetnek, amelyeket a későbbi írásmagyarázók szintén Isten és Izrael viszonyára vonatkoztatnak:

HOL BUJDOSOL? . . .

Hol bujdosol, hová lettél?
Fényes szemü gerlicém!
Bibordiszben nevelkedtél
Keblem puha szőnyegén.
És most rabként szenvedned kell
Elnyomóid közepett . . .
Jer ragyogó tűszemeddel
És kábits el engemet!

Régen várod szabadságod
Mint törbe csalt rab madár,
Szép hazád im' újra látod,
Hol kedvesed keble vár,
Az olajfás hegyre jer fel,
Küldöttem majd felvezet . . .
Jer ragyogó tűszemeddel
És kábíts el engemet!

Felvezet a myrhahegyre
Koszoruzott követem,
S a helyt, hová vágytál egyre,
Verőfényvel övezem.
Jer hát, hová nézni sem mer
Üldözöd és ellened . . .
Jer ragyogó tűszemeddel
És kábíts el engemet!

Ott van Mózes, ott van Áron,
Diadalmat énekel . . .
Vigad Kármel, örül Sáron,
Hogy hazádba érkezel.
Ujjongnak, hogy újra kedvel,
Ki hajdan úgy szeretett . . .
Jer, ragyogva tűszemeddel
És kábíts el engemet!

(Patai József fordítása.)

Egy másik versében annyira erőt vesz a költőn a megváltás láza, hogy szinte maga előtt látja a messiást, amint lépked az ormokon és összehívja a szétszórt népet; de hirtelen felocsudik álmából és imával váltja fel látomásának leírását.

Az egész vers a következő:

ÁBRÁND.

Mily kedvesek megváltónk léptei,
Mily szépen lépked ott az ormokon!
Gondol tehát frigyére istenünk,
Mit őseinkkel váltott egykoron!

Kibontja szárnyait s lebegve jő,
Gyors hirmondóit küldi szerteszét;
Légy üdvözölt, oh, régen várva várt,
Vedd teljesült reményem énekét!

Hogy terjed messze messze a nagy hír,
Milliók mondják egy pillanat alatt,
Mint balzsamáram. zsong a nép között,
S mint nap, hint szrete izzó sugarat . . .

Mosolyogva ül az Úr nagy trónusán,
„A rég ígért idő még nincsen itt“ . . .
Óh, vedd kegyelmed lágy ölébe már
Kegyelt nagy őseinknek gyermekit!

Szent szolgálóidnak adtad hű jelét,
Hogy megváltásunk nincsen messze már;
De évezrednél hosszabb ám a perc
Annak, ki vágyva, sóvárogva vár.

Oh, meddig, meddig senyved porba' még
Legszentebb kincsünk, Uram, Istenem! ?
Még meddig tartnak szenvedéseink?
Mikor adsz már ujjongó dalt nekem?

Oh istenem, ha megváltod Ciónt,
Ábrándos, bús lelkem mily álmod lát!
Szegény, porrá alázott nép fején
Szmaragd, szafir és gyémánt koronát . . .

(Patai József fordítása.)

Ezek az érzések és gondolatok foglalkoztatták a damaskusi költőt, akinek énekei még ma is élnek a keleti zsidók ajkán, akik ismert arab, spanyol és török melódiákra dalolják.

Latin verseket is irtak a török birodalomban lakó zsidó költők. Ezek természetesen bevándorolt maranusok voltak, akik Spanyolországban vagy Portugáliában sajátították el a kinzójuknak, a katolikus egyháznak a nyelvét. Midőn Amatus Lusitanus, a lelkiismeretes orvos, királyok és koldusok keresett segítője, aki a reakcionárius kormány elől Itáliából Salonichiba menekült, itt orvosi működésének áldozata lett és meghalt a pestisben, barátainak egyike, a maranus Flavio Jacobo de Evora, szép latin versben siratta el:

„Ki a távozni készülő életet
A beteg testbe oly sokszor visszahivta,
Királyok és népek kedveltje,
Szülőföldjétől távol fekszik ott
A macedoni porban.“

A török zsidók megalégedettsége és emelkedett hangulata lelkükbe oltotta a függetlenség vágyát. Míg a keresztény országokban lakó zsidók alig tudták magukat másképp elképzelni, mint görnyedten, alázatosan

állva elnyomóik előtt, a törökországi zsidók önálló zsidó uralkodóról és független zsidóságról álmodoztak. A kalandor Dávid Reubeni értesítéseit harcias zsidó törzsekről és koronás zsidó királyokról a török zsidók komolyan vették és várták az értesítések megerősítését.

Messiási álmok is foglalkoztatták őket. Ha igaz, hogy vannak önálló zsidó törzsek, akkor a próféták szavai a zsidó nép jövőendő fényéről nem pusztá vigasztalások, hanem csakugyan beteljesednek még. Sámuel Usque, a költői történetíró, aki, midőn Olaszországban dühöngeni kezdtek a maranusok ellen, Ferrarából Konstantinápolyba vándorolt, szándékosan gyűjtötte ezekről a távoli törzsekről szóló híreket, amelyeket azután tovább terjesztett. Sőt Ákris Izsák is, aki egyébként nem szokott ilyen híreszteléseknek hitelt adni és Usquet és társait gyermekes fantasztáknak mondta, szívesen hallgatta az afrikai zsidó államról szóló híreket és ki is nyomatta, mint hihető dolgokat. A helyzet a jelenben lehetővé tette az ilyen meséket.

A Naxosi herceg ugyanis sokáig foglalkozott a gondolattal, hogy egy kis zsidó államot fog alapítani. Mint zsidót és mint államférfiut egyaránt foglalkoztatta ez a terv. Anyósának óriási vagyona, amely rendelkezésére állott, módot nyújthatott neki az álom megvalósításához. Még mint menekülő maranus kérvényt intézett a velencei köztársasághoz, hogy engedjenek át egy szigetet, amelyet zsidó lakossággal telepítene be. Kérvényét visszautasították vagy felekezeti szűkkeblűségből, vagy kereskedői konkurrenciától való félelemből. Mikor később Szuleiman és Szelim szultánok kegyébe jutott, ajándéku kapta tőlük a hajdani Tiberiás romjait és még hét falut, hogy itt alapítson egy kis zsidó államot. József Nászi oda küldte egyik főemberét, József ben Ardotot, hogy az építkezést vezesse. A török trónörökös parancsot küldött a szíriai pasához, hogy segítse elő az építést minden tőle telhető eszközökkel, a környék arab lakosait pedig robot-munkára kényszerítette. De az arabok ellenszegültek a parancsnak, mert egyik hagyomány szerint: ha Tiberiás felépül, akkor a zsidóság diadalmaskodik majd az összes vallásokon és az izlám elpusztul. A damaskusi pasának kellett közbelépnie, hogy a munkásokat az építés folytatására kényszerítse.

Egy év alatt teljesen elkészültek Tiberiás ujjáépítésével. A Naxosi herceg gyárvárossá akarta tenni, hogy versenyezhesen Velencével. Eperfákat ültetett, hogy selyemhernyókat lehessen tenyészteni és nagy szövőgyárakat alapított. Főlhívást küldött azután a különböző országokban lakó zsidókhoz és felszólította a keresztény szeretettől szenvedőket, hogy keressenek menedéket a tőle alapított zsidó államban. De elég

praktikus volt, hogy csak munkaképes iparosokat fogadott be, akik szorgalmukkal felvirágoztathatják a kolóniát, nem pedig misztikusokat és fantasztákat, akik azt hitték, hogy Tiberiás ujjaépítésével kezdetét veszi a messiási kor, az égi birodalom ideje.

A felhívás természetesen nagy örömet keltett. Különösen ujjongva fogadták Olaszország zsidó lakosai, akiket V. Pius pápa zsidóellenes bullája a kétségbeesésbe üzött. A zsidó fejedelem gondoskodott arról is, hogy a kivándorlóknak alkalmuk legyen az átkelésre. Hajói vártak rájuk az olasz partokon, hogy megvédje őket a maltai istenes rend tengeri rablóiak támadásaitól. Mert ezek a szent lovagok a kelet felé evező zsidókon próbálták ki lovagiasságukat és azzal szereztek érdekeket, hogy az átutazó zsidókat kifosztották és erőszakkal megkeresztelték.

Hogy hány zsidó telepedett le akkor Tiberiásban, nem tudni, mint ahogy kétséges az is, hogy ezek a letelepülők végrehajtották-e József tervét.

József maga később keveset törődött az új kolóniával. Tervei messzire szárnyaltak, úgy, hogy a kis Uj-Tiberiás kicsiny pontra szorult nála. Sokáig az foglalkoztatta, hogy megkapja Naxos szigetét mint hercegséget. És amikor Szelim szultán csakugyan kinevezte hercegnek, nem is gondolt rá, hogy a kis szigetet zsidókkal telepítse be. Talán nem is lett volna lehetséges. Azután odairányult minden figyelme, hogy megkapja a cyprusi királyságot. Lehet, hogy zsidó állammá változtatta volna a szépség istennőjének szigetét, ha megkapja. De ellensége, Mohamed Szokolli nagyvezir megghiúsította ezt a tervet.

József Nászi általában nem alkotott semmi lényegest és tartósat a zsidóság számára. Sokszor hozzáfogott nagy tervekhez, de mindig abba maradtak, talán gyengeségből, talán eszközeinek hiányossága miatt. Egyik oka ennek mindenestre az is, hogy kevéssé ismerte a zsidó irodalmat és általában a zsidóságot. A Naxosi herceget még csak hasonlítani sem lehet Chasz dai Ibn Sapruthoz, vagy Sámuel Hanagidhoz, akik szinte életük feladatának tekintették a zsidó tudomány előmozdítását. József vásárolt ugyan ritka héber kéziratokat, amelyeket azután a saját költségén lemásoltatott, vagy kinyomatott; de a szegény Akris Izsák sokkal több kéziratot gyűjtött a saját pénzén. József könyvnyomdát is alapított Konstantinápolyban, de nem adott ki egyebet, mint a héber szövegű bibliának egy részét, aztán megszüntette a nyomdát, mert keveset jövedelmezett, míg mások veszteséggel is fentartottak héber nyomdákat Konstantinápolyban és Salonichiben.

Gondolkodás és kutatás a vallásról és az ember rendeltetéséről nem volt a Naxosi herceg dolga. Tehetségét csak világi dolgokra irányította. A zsidóság vallását az idő eredményének tekintette, ami fölött elmélkedni fölösleges. És talán ez az oka annak, hogy Karo József, Palesztina elismert autoritása hiába fordult hozzá, hogy terjedelmes vallásos iratainak kiadásánál segítségére legyen. Öreg korában kinyomatott ugyan József egy kis iratot, mely a közte és egy hitetlen keresztény között lefolyt vallási vitának párbeszédeit tartalmazta, de nem tudni, kinek volt nagyobb része ebben az iratban, neki-e vagy a kiadónak, Onqueneira Izsáknak. De ha az egész mű Józseftől származik is, csak arról tehet tanúságot, hogy a szerző megelégedett a formalitásokkal és hagyományokkal, a dolgok velejébe nem hatolt.

A Naxosi herceg nem is volt alkalmas arra, hogy a zsidóság szellemi fellendülését idézze elő. A török udvarral való érintkezése büszkévé és önteltté tette, úgy, hogy nem tűrt ellenmondást. A rabbinusokkal, akiket anyagilag támogatót, úgy bánt, mint alárendeltjeivel, akiknek mindent el kell fogadniok tőle, ha csak nem akarnak a kegyéből kiesni. Amidőn tehát érdeke úgy kívánta, hogy áruló ügynökével, Dauddal, akit anatómával és számüzéssel büntetett, kibéküljön és Rhodusból hazahívja, a rabbinusokat arra kényszerítette, hogy oldják fel ők is az anatóma alól, amelylyel annak idején az ő kivánságára sujtották. De most már nem ment olyan könnyen a dolog. Mert annyi rabbinátusnak és közegnek ily ünnepélyesen kimondott anatómáját a rabbinikus törvény szerint egyáltalában nem lehet megsemmisíteni, annál kevésbbé, minthogy egyes rabbik és előljárók, akik akkor az anatóma kimondásában résztvettek, nem is éltek többé. József azonban a leghatározottabban kívánta az anatóma visszavonását és erre a konstantinápolyi rabbiságot szólította fel. Ellenkezés esetére támogatásának megvonásával és haragjával fenyegette őket.

De a rabbiknak volt elég erkölcsi érzékük és bátorságuk, hogy nem hagyták magukat a tyrannustól megfélemlíteni. Ében József Ibn Lab, a legidősebb rabbinus, aki a legtöbb támogatásban részesült József részéről, tagadta meg a beleegyezést és ilyen értelemben irányította az egész konstantinápolyi rabbiságot, amihez az egyiptomi, alexandriai és salonichii rabbi-kollégiumok is hozzájárultak. Csak két konstantinápolyi rabbi volt hajlandó a Naxosi hercegnek engedelmessékedni: Elia ben Chajim és Jehuda Algazi.

A zsidók kedvező helyzete a török birodalomban nem eredményezett tehát tartósabb emelkedettséget. Egyetlenegynek, Azarja dei

Rossinak a kivételével, erős szellemet nem igen tudott létre hozni, aki új gondolatokkal termékenyítette volna meg a jövőt, vagy a középszerűségnek új irányt szabott volna. A rabbinusok és prédikátorok általában tudósok voltak a maguk szakjában, de rég kitaposott ösvényeken jártak, anélkül, hogy tevékenységükről valami mélyebb nyomokat hagytak volna hátra.

Rabbinikus munka csak egy maradt reánk abból az időből, mely nagy befolyással volt a jövőre, de az is sem nem eredeti, sem nem új. Karo József, a palesztinai Szafet első rabbinusa, Molcho tanítványa a miszticizmusban, befejezte sok évi szorgalmas munka után vallási kodexét, a *Sulchan Arucht*.

Vallási ösztön és kabalisztikus rajongás sugalta ezt a művet. József Karo ugyanis még mindig nagy jelenéseket látott álmában és arról ábrándozott, hogy vallási kodexének befejezésével el fogják ismerni az egész zsidóság első autoritásának, ezáltal egységet fog teremteni a zsidóságban, amivel elősegíti a messiási kort. És egész életét ennek a műnek szentelte, összegyűjtötte a mérhetetlen anyagot, egybevetette az eltérő véleményeket és levonta az eredményeket és paragrafusokba és szakaszokba osztotta.

Mindenesetre szükségét elégitett ki. Hiányzott a vallási gyakorlat egész területét átfogó mű, de nem azért, mert az emberek tudatlanok lettek volna, mint Majmuni idejében, hanem épen a tudás általános elterjedése folytán. A zsidók vándorlása nyugatról keletre és északról délre, továbbá a könyvnyomtatás felvirágzása jelentékeny fellendülést idéztek elő a tudás általános elterjedése dolgában. A zsidó könyvnyomdák nagyon megkönnyítették az eddig oly drága és ritka könyvek beszerzését. Minél több példányban terjedt el a talmud, a kommentárok, a különböző vallási kodexek és responsumgyűjtemények, annál jobban szaporodott a talmuddal foglalkozók száma. A szegényebbek megkapták ezeket a könyveket a gazdagoktól, vagy használhatták a könyvtárakban, amelyeket az egyes községek tartottak fenn. A sok községalakulás Európára és Ázsiára kiterjedt török birodalomban hiányt éreztetett rabbinusokban. Minden községcsoport alkalmazott rabbit, sőt többnyire egész rabbikollégiumot. Minden tehetséges ember igyekezett tehát minél több talmudikus és rabbinikus tudást szerezni, mert biztos lehetett felőle, hogy valahol állásba jut. A talmudtudósok száma tehát nagyon megnövekedett a tizenhatodik században. De ezáltal bizonyos rendszerelenség állott be. Minthogy a talmudban és még inkább a későbbi vallási kodexekben majdnem minden egyes kérdés körül eltérő véle-

mények találhatók; szakadások keletkeztek, amelyek viszályokhoz és perlekedésekhez vezettek, mert ritkán döntött két rabbinus egyenlően valamely rituális kérdésben. Mindenki bizonyítékokat hozhatott a maga állítására. Az egyik Majmunira hivatkozott, a másik Alfázira, a harmadik Asérira, Nachmanira, vagy Ben Adretre, vagy valamely más rabbinikus autoritásra.

Ezt a rendszertelenséget akarta Karo József a maga kodexével megszüntetni. Felölelte emlékezetében az egész rabbinikus anyagot, ha a szelleme nem is uralkodott rajta. Az anyag feldolgozásánál Aseri Jakob kodexét követte, kiegészítve más autoritások véleményével és általában a későbbi elemekkel. Karo a törvénykönyv jellegét adta művének, formulázta és kikerekítette az anyagot, míg Aseri Jakob sokszor csak leköszölte az idézeteket eredeti formájukban, megjelölve az autoritások neveit. Karo inkább Majmuni formáját utánozta. Mérlegelte a véleményeket, aztán levonta az eredményt és általános törvénynyé tette.

Ha Alfászi, Majmuni és Aseri nem egyeztek valamely kérdésben, akkor azt fogadta el, amiben ketten közülök egyetértettek. Minthogy spanyol származású volt, ha spanyol és német, vagy francia mesterek között kellett döntenie, a spanyolokat részesítette előnyben, amivel természetesen egyoldaluan járt el. A spanyol zsidók szokásait törvénynek tette meg vallási kodexében. Csak a babonás praktikákban, amikről Majmuni és Aseri hallgatnak, követte a német iskolát, úgy, hogy helyet adott kodexében ezeknek is. Karo pl. azzal okolja meg az alvás vagy bizonyos szükségek után való kézmosás törvényeit, hogy ezzel elűzik a gonosz szellemeket; elrendeli a bűntörlést még szombati napon is rossz álmok ártalmatlanná tétele végett; szintugy intézkedik, hogy nem szabad ellenségeket egymás mellé temetni.

Vallási tulzásokban felülmulta Aserit is.

Nem szabad szombaton verseket vagy meséket olvasni, sőt hétköznapokon sem helyes, annál kevésbé szabad olvasni olyan verseket, amelyek szerelmi dolgokról szólnak, mint pl. Manuello műveit; az ilyen iratok szerzői, másolói, kinyomói és terjesztői azok közé sorozandók, akik vétkeznek és bűnre csábítják embertársaikat is. Kabalisztikus elemeket is felvett Karo a maga kodexébe, ha nem is tartja a Szohárt vallásgyakorlati kérdésekben egyenlően mértékadónak a talmuddal.

Vannak mindenesetre Karo József vallási kodexében a talmudból és a rabbinikus iratokból származó, nagyszerű tanok is a szentségről, a tisztaságról, a testvéri szeretetről, erkölcsös és becsületes életmódról, de ezek eltűnnek a kazuisztikus jelentéktelenségek és külsőségek ten-

gerében. Minden lehető és lehetetlen esetet tekintetbe vesz Karo kodexe, a felvett fonalat azután tovább szövögeti mindenféle *de* és *ha* között fő- és alszakaszokba osztva. Szóval az a zsidóság, amely Karo kodexében jelenik meg, meglehetősen elüt attól, amit Szináj hegyén nyilatkoztattak ki és amelyet a próféták hirdettek. Sok elüt attól is, amely Majmuni kodexéből vonható le. De az a zsidóság teljesen megfelelt annak a kornak és azért általános örömmel fogadták Karo kodexét, amely csakhamar elterjedt és a török, olasz, keleti és lengyel zsidók vallási törvénykönyvévé vált.

Karo ellensége volt a vallási kérdésekben való gondolkodásnak és a talmud legjelentéktelenebb állításának a kétségbe vonását eretnekségnek tekintette. De ebben nem állott egyedül korában, mert tulajnyomó részben így gondolkodtak akkor hitsorsosai, tudósok és tudatlanok egyaránt.

A vallási élet tehát bizonyos egységesítést nyert, de a bensőség és a szabad gondolkodás rovására. Karo által jutott a zsidó vallási élet ahhoz a szilárd alaphoz, amelyen még ma is áll. Karo álma részben beteljesedett. Rabbinikus iratai a zsidóság közkinccsévé váltak és vallási egységet kölcsönöztek neki. De a zsidóság feje, amiről a „Misna szelleme“ ismételtlen biztosította, nem lett. Csak mint autoritást becsülték és tisztelték a többi autoritások között. És még kevésbé idézte elő munkájával a messiási kort.

De volt ebben az időben Olaszországban egy férfit, aki kutató szellemével és igazságszeretetével nemcsak, hogy fölülmulta összes zsidó kortársait, hanem képes lett volna a zsidóságot kedvezőtlen évszázadok salakjától megtisztítani, ha az egész kor szellemi áramlata nem lett volna ellene, vagy ha elég bátorsága lett volna, hogy az ár ellen usszon. Ez a férfit Azarja ben Mózes dëi Rossi (min ha-Adomim; született Mantuában 1514 körül, meghalt 1578-ban).

Régi olasz család sarja volt, aki annyira beletemetkezett a könyvekbe, hogy a teste teljesen elsatnyult és soványan, sárgán, kiaszottan járt, mint halott az élők között. De ebben az élő holttestben hatalmas szellem működött. Elsajátította az egész zsidó irodalmat és azonkívül a latint és az orvosi tudományt. Vándoréletet élt, sokáig Ferrarában lakott, majd Bolognában, ahonnan V. Pius pápa zsidóellenes rendelete folytán kellett távoznia, amire újra Ferrarában telepedett le. Korának legjobbjaival, keresztényekkel, zsidókkal és maranusokkal érintkezést tartott fön és mindenki bámulta csodálatos tudását.

De ez a kincs nem volt holt érték nála, hanem gazdagon gyü-

mölcsozött. Különösen vonzotta a régibb történet. Azarja dëi Rossi egyike volt azoknak a keveseknek, akik a zsidó görög fénykorszak íróját, az alexandriai Philot, valamint Josephust és az egyházatyákat alaposan ismerték.

De bámulatos olvasottságánál is csodálatraméltóbb ennek az olvasottságnak az alkalmazási módja. Ő volt az első, aki ezt a két egymástól messze fekvő irodalmi területet: a talmudot és mellékágait egyrészt és Philo, Josephus és az egyházatyák műveit másrészt érintkezésbe tudta hozni, hogy így az annyira eltérő mesterek értesítéseiből levonhassa a történeti igazságot. Dëi Rossi volt akkor az egyetlen autor, aki nem elégedett meg a hagyománnyal és nem fogadott el igaznak semmit sem, amíg beható vizsgálatnak alá nem vetette.

A keresztény, mint a zsidó körök hibája az volt akkor, hogy a régi vallási iratok értesítéseit minden vizsgálat nélkül megdönthetetlen igazságnak fogadták el. Ez azután forrása lett sok szomorú tévedésnek, szégyenletes babonának és kölcsönös gyűlölködő elzárkozásnak. A zsidó mindent hitt, ami a rabbinikus iratokban előfordul; a keresztény pedig mindent, amit az egyházatyák irtak össze. Nagyjelentőségű tehát, ha hangoztatjuk, hogy Azarja dëi Rossi ment volt ettől az elfogultságtól, hogy meg tudta különböztetni a történetet a mondától, a lényegest a lényegtelenről. A fény, amely a hagyomány régi autoritásait a hívők előtt körülveszi, nem bírta Dëi Rossit elvakítani. Embereknek tekintette őket, akik igazat gondoltak és hagytak az utókorra, de nem lehettek mentek a tévedéstől sem és azért hamisat is irhattak.

Az Azarja dëi Rossiban rejlő kincseket egy véletlen esemény juttatta napfényre. Ferrarában, ahová röviddel azelőtt tért vissza Bolognából, nagy földrengés volt (1570 november 18). A dűledező házak arra kényszerítették a lakosokat, hogy ideiglenesen a város környékén telepedjenek le. Egy faluban találkozott dëi Rossi egy tudós kereszténnyel, aki a nagy görög zsidó irodalomról beszélgetett vele, ami dëi Rossinak azt juttatta eszébe, hogy a zsidó körök a talmuddal, vagy elavult filozófiai írakkal foglalkozva, nem ismerik a második templom korának fényes zsidó-görög irodalmát, míg a keresztények valósággal gyönyörködnek benne. Elhatározta tehát, hogy lefordítja héberre Aristeas levelét, amely egy görög királynak és egy zsidó bölcsnek a zsidó bölcseségről tartott beszélgetéseit írja le. Husz nap alatt a fordítás el is készült. Ez volt tudásának első zsenyéje, amely után dusabb, érettebb gyümölcs következett. Főműve, a „Meor enajim“ (Szemtükör), szembeállítja és egybeveti a talmudi és profán adatokat ugyanazokról a

témákról. De a bevezetésben mentegetőzik dēi Rossi, hogy nem zsidóktól származó adatokat is tekintetbe vesz. Sőt egyes pontoknál arra az eredményre jut, hogy a talmudikus mesterek történeti vagy tudományos adatai hamisak, tehát mellőzni kell azokat és elfogadni a profán írók értesítéseit.

Azarja dei Rossi ki merte mondani, hogy a zsidók évszámlálása a világteremtéstől fogva hamis, minthogy hibás talmudi kronológián alapul. Igazságérzete mondatta ki vele azt az ítéletet is, hogy a talmud agadikus elbeszéléseinek nincsen semmi történeti értékük, mert azok csak költői vagy morális irodalmi termékek. Dēi Rossi jelentősége főképpen abban rejlik, hogy kutatás és vizsgálat tárgyává tette azt, amit a nagy tömeg érintetlen igazságnak tartott, hogy profán forrásokat használt fel a dolgok megvilágítására és hogy az agadát tulajdonképeni értékére szállította le. Mert történeti kutatásainak pozitív eredményei nem bizonyultak helyeseknek. Amilyen erős volt dēi Rossi a zavaró omladékok eltakarításában, olyan gyengének bizonyult a felépítésben.

Azarja dēi Rossi működését csak akkor tudjuk igazán megbecsülni, ha összehasonlítjuk kortársaiéval, vagy épen szaktársával, a történetíró Gedalja Ibn Jachjával. Valóságos ellentétes végletek. Gedalja Ibn Jachja (született 1517., meghalt 1587. körül) a Jachjidák olasz ágának sarja örökölte azoknak a tudomány iránt való érzékét, nagy vagyona pedig lehetővé tette neki, hogy ezt az érzékét gazdag könyvkincsekkel elégítthesse ki. Északolaszországban való hosszas vándorlása alatt — prédikátor volt és a pápák türelmetlensége nyugtalanná tette az életét — sokat látott, sokat tapasztalt és sokat olvasott, de önálló ítélet és gondolkodás nélkül.

Ibn Jachja rövid zsidó története összekötve világtörténeti krónikával: Salselet ha-kabala („A hagyomány láncolata“), amelyen majdnem negyven esztendeig dolgozott, tarka keveréke a megbízható történeti értesítéseknek és naiv meséknek, hiteles okmányoknak és nevetséges elbeszéléseknek. A varázslásokban és gonosz szellemekben ép úgy hitt Ibn Jachja, mint Szinaj törvényhozásában és a talmudban. De épen ezek a mesék kedveltették meg Ibn Jachja könyvét. Jobban szerették dēi Rossi vizsgálódásainál. Mikor Azarja dēi Rossi könyve, a „Szemtükör“ Szafetbe érkezett, az ottani jámborok eretnekséget láttak benne. Karo József megbizta rabbikollégiumának egyik tagját, Elisa Galicot, hogy formulázzon meg az egész zsidósághoz intézendő felhívást a könyv elégetésére. A szafeti rabbikollégiumnak is volt tehát könyvpusztító inquisitíója. Karo József azonban meghalt (1575. niszán-április hóban) még mielőtt az ítéletet aláírták volna.

Az olasz zsidók még sem voltak olyan fanatikusok, hogy dëi Rossit elítéljék, hiszen vallásos, erkölcsös életü férfiúnak ismerték. De a mantuai rabbinátság, Ben-Adret példáját követve, megtiltotta a huszonöt éven alóli ifjúságnak dëi Rossi iratának olvasását. És talán ez volt az oka, hogy alig gyakorolt hatást a kortársakra, vagy az utókorra és csak újabb időben jutott igazi méltatáshoz.

Keresztény körökben azonban korábban kezdték méltatni dëi Rossi művét, amelyet latinra is lefordítottak. De hogy is találhatott volna visszhangra a józan, vizsgálódó elmélkedés egy olyan korban, amelyben a szédítő titokzatosságú kabala uralkodott, kábitó, fanatikus rajongást öntve a lelkekbe? Salamon Molcho és Karo József látomásai és messiási rajongásai még józanságnak mondhatók ahhoz a kabalisztikus őrjöngéshez, amely utánuk valóságos orgiákat ült.

A tizenhatodik század utolsó három tizedében a kabala egyeduralomra tett szert Palesztinában és innen elterjedt egész Törökországba, Itáliába, Lengyel- és Németországba, elhomályosítva a fejeket és elnyomva minden egészséges gondolkodást. Mint a kereszténység keletkezésének idejében, Galilea és különösen Szafet vidéke ismét színhelye lett az ördögösök és gonosz szellemektől megtámadottak szereplésének és misztikus reáolvasásokkal arra birták őket a kabalisták, hogy nagy titkokat nyilatkoztassanak ki. Valóságos kabalisztikus őrjöngés folyt itt, amely háttérbe szorította nemcsak a tudományt, hanem a józanságra vezető talmudot is. Ezt a kabalisztikus mozgalmat két férfiú indította meg: Lurja Izsák és tanítványa, Chajim Vital Chalabrese.

Lurja Izsák Lévi (született Jeruzsálemben 1534., meghalt 1572-ben) német családból származott; atyja korán meghalt és így mint elárvelt gyermek Egyiptomba került nagybátyjának, Mardochái Francis adóbérlőnek a házába, ahol szigorú rabbinikus nevelésben részesült. Mint Dávid Ibn Abu Zimra tanítványa, gyorsan kitűnt éles felfogásával és koraérettségével és huszonnégy éves korában már együtt emlegették a kor legnagyobb rabbinikus autoritásával, Becalél Askenázival. Valószínűleg Dávid Ibn Abu Zimra vezette be a kabala rejtelseibe is, amelyek csakhamar valósággal elbódították. A száraz talmudstudium, amely adattömegekkel, meddő szörszálhasogatásokkal és formulákkal töltötte meg a fejeket, nem elégitette ki Lurja élénk szellemét és így a fantasztikus miszticizmushoz fordult. A lármás tanház helyett a magányos Nilusvidéket kereste fel és a tudákos formulák helyett a misztikus rajongás világát. A Szohár, amely ebben az időben, első kinyomatása által nagyon elterjedt, hatalmasan vonzotta. Minél jobban mélyedt bele a kabalába,

annál inkább kereste a magányt, kerülgette az emberekkel való érintkezést, sőt elhanyagolta fiatal feleségét is, keveset beszélt és ezt a keveset is csak héber nyelven. (Kitartani, úgy őt magát, mint övéit gazdag apósa tartotta ki, ki boldog volt, hogy az Isten olyan kiválóan szent vőre méltatta).

Több évet töltött Lurja így a csendes magányban, aminek következtében ábrándos rajongóvá lett. Állandó kísérője, a Szohár még csak jobban hevítette a képzeletét. Szilárd volt a meggyőződése, hogy ez a könyv valódi, isteni eredetű és csakugyan a tanaita Rabbi Simon ben Jochái műve; ezért minden mondatában és szavában magasabb vonatkozást és isteni bölcseséget keresett. Imádkozott és könnyek között fohászzkodott Istenhez, hogy tárja fel előtte a rejtelmeket, amelyeket a Szohár tartalmaz és ha azt hitte, hogy rájött a rejtelmek nyitjára, úgy érezte felcsigázott képzeletében, hogy Elijáhu próféta nyilatkoztatta ki neki a titkokat és felhevült fantáziájában látta is Elijáhut, a titkok mesterét, szemtől-szembe.

De mit nyilatkoztatott ki neki Elijáhu próféta, vagy a Szohár, vagy még inkább saját képzelete.

Mindenek előtt igyekezett a Szohár zürzavaros anyagába egységet, rendszert és következetességet belevinni. A kairoi remete ki akarta kombinálni, hogy miként teremtette Isten a számok lényegeinek segítségével a világot; miként nyilatkozott meg az istenség lények formájában, vagy miként huzódott össze az isteni lény, hogy végtelenségéből a véges lényeket fejleszthesse. Így kapta az erők és ellenerők, hatások és ellenhatások, fokok és formák (parcufim) bonyolult hálózatát az elkülönítés, alkotás, képzés és változtatás négy szférájában. Ezeket az üres fogalmakat telerakta a legcsodálatosabb nevekkel, úgy, hogy később joggal panaszkozhatott, hogy senki sem érti misztikus rendszerét. Lurja ugyanis végtelen mély jelentőséget akart tulajdonítani a Szohár minden egyes szavának, és így ami Mózes de Leon könyvébe csak mellékesen, játékból, vagy a hatás kedvéért került bele, Lurja agyában nagyfontosságúvá lett: az ősember (adam kadmon), a napok őrege (Atik Jomin), a hosszú arcu (Arich Anpin), a rövid arcu (Zeir Anpin), férfi és nő, atya és anya, agy, gyertyák, szikrák és edények (Kélim), megtermékenyítés, szoptatás, ápolás, egybekelés (Zivug) és elválás (Nezira) és mindazok az elemek, amelyek a Szohárban csak diszitések, Lurjánál, aki azt hitte, hogy az ilyen üres dióhéjakkal világokat lehet felépíteni, mély jelentőségre emelkednek.

Uj elem Lurja rendszerében az a theoria, hogy a vezető szervek,

amelyek az isteni erőket a világgal közvetítik, megrepedtek a tulerős áramlás következtében (szód sebirat kélim), ami által új kaosz keletkezett hét fokozatban (seva melachim) és ebből a kaoszból új világteremtés jött létre.

De Lurjának eme világteremtési theoriája csak előkészítése kabalája egy sokkal fontosabb gyakorlati részének, amelylyel az isteni világrendet (ólam ha-tikkam) lehet előidézni. Ez a Lurja-féle gyakorlati kabala ugyanolyan szoharisztikus álmokon alapul, mint világteremtési rendszere.

Lurja szerint a lelkek a végtelen és a véges szoros vegyüléséből alakulnak, tehát ezekben is mindenféle fokozatok állapíthatók meg. A lelkeknek egész teljét, amely az idők folyamán a világban működik, Isten az első emberben, Ádámban pontosította össze. Minden lélek tehát Ádamtól származik, de egyik felsőbb, a másik alsóbb rendű szervből, vagy formából. Vannak tehát agylelkek, szem-, fül-, kéz- és láb-lelkek. Mindegyikük Ádám egy szikrája (nicuc). Az első ember vétkezése által — a kabalának is szüksége van az eredendő bünre, miként a kereszténységnek, — összekeveredtek a magas és alacsony lelkek, összezavarodott a jó és a rossz, úgy, hogy a legtisztább lényekre is reátapadt valami a gonoszból, a démonból (kelipha, héja). Az erkölcsi világrend, vagy az első ember megtisztulása csak akkor következhet majd be, ha jóvá lesz téve az eredendő bün és elkülönödik a jó a rossztól. A lelkek legrosszabb részéből lett a pogány világ, a legjobbból pedig a zsidó nép, de ép úgy mint az elsőbe belekeveredett egy szikrája az ősjónak, az utóbbiban is van egy kis keveréke az őssrossznak, a démoninak és épen ez ösztönöz folyton a bünre, ez akadályozza meg az emberiség kiválasztott részét, hogy ne teljesítse isten parancsát és ne idézhesse elő a messiási kort.

A messiási kor az eredendő bün által megzavart világrendnek a helyreállítása, a világ megistenesülése, amidőn az isteni kegyelem telje fog áradni a megtisztult világra. Hogy ez a kor bekövetkezzék, el kell választani a jót a rossztól, amit Izrael népe hajthat végre, ha eltávolítja magából, vagy minden tagjából, a salakot. E célból a lelkeknek többszörös vándorlásra kell keresztülmenniök, embereken, állatokon, sőt folyókon és köveken. A lélekvándorlás tana Lurja kabalájának középső és sulypontja. Az ő theoriája szerint a jámborok lelkeinek is vándorolniuk kell, mert ezek sem mentek a démoni keveréktől. Nincsen büntelen ember a földön. És ezzel megoldotta Lurja a nehézséget, amelyet a régebbi kabalisták legyőzni nem bírtak, hogy miért szállt Séth lelke Mózesbe és miért kellett ennek még tovább vándorolnia.

De a jó és rossz elemek elválasztása, vagy az eredendő bűn jóvátétele, vagy a tiszta isteni világrend helyreállítása, minthogy a rossz elemek folyton újabb meg újabb bűnökre csábítanak, nagyon sokáig huzódna és szinte a végtelenségig tartana. Van azonban eszköz, amelynek segítségével ezt a processust siettetni lehet és ez az eszköz ismét Lurja eredeti találmánya.

A bűnös vagy démoni erővel beszennyezett lelkek vándorlásán kívül van még egy más mód is a megtisztulásra: a lélekmegtermékenyítés (szód ibbur hanefes). Ha egy megtisztult lélek elmulasztott valami vallásos cselekedetet, vagy nem volt alkalma, hogy valamelyik vallási kötelességet teljesíthessen, akkor újra kell kezdenie a földi életet, de társulás útján. Hozzá kell társulnia valamely élő ember lelkéhez, hogy azzal egyesülve pótolhassa a mulasztást. Sőt teljesen büntelen emberek lelkeinek is le kell szállaniuk újra a földre, hogy megtermékenyítsenek gyenge, ingadozó lelkeket, amelyek a maguk erejéből nem bírnak a magas célhoz felemelkedni. Ezek a megtisztult lelkek egygyé válnak a küzködő lélekkel. Sőt három lélek is egyesülhet, feltéve, hogy valami rokonság van a származásuk között, azaz, hogy ugyanabból az ádami szikrából, vagy szervből erednek. Mert csak rokon (homogén) lelkek gyakorolhatnak vonzást egymásra, míg a nem rokon (heterogén) lelkek eltávolodnak egymástól. E szerint a teoria szerint Izrael száműzetésének, vagy szétszóródásának világmegváltó célja van. A jámbor zsidók megtisztult lelkeinek egyesülniök kellett a többi népekkel, hogy megtisztítsák démoni salakjuktól.

Lurja Izsák a lélevándorlásnak és lélekmegtermékenyítésnek egész rendszerét álmodta meg. Azt hitte, hogy ismeri a lelkek eredetének, rokonságának és elágazásának minden titkát, sőt, hogy meg tudja állapítani a lelkek nemét is. Mert vannak szerinte női lelkek férfitestekben és viszont, a vándorlás és a vonzás fogalma szerint. Ezt különösen fontosnak tartotta a házasságok kötésénél. Mert ha a pár lelkei eredetükénél és fokozatuknál fogva nem illenek egymáshoz, rossz utód származik a frigyből. A kairói rajongó azt hitte, hogy ezzel a titokkal képes egyszerismind kényszeríteni egyes lelkeket, hogy beszálljanak valamely testbe és hogy értesítést adjanak a tulvilági dolgokról. Szintugy hitte, hogy megtalálta a kulcsot a messiási birodalom és az isteni világrend helyreállítására.

Ha képes volt élő emberek homlokáról leolvasni, hogy milyen összefüggésben áll a lelkük a felsőbb világgal, milyen bünt követtek el és mivel lehet azt jóvátenni, milyen vándorlásokon mentek már ke-

resztül és mivel állíthatják helyre a világepületen ütött rést, milyen lelkekkel kell párosulniok, hogy megtermékenyüljenek; ha képes volt az isten-név formáinak kombinálásával és alkalmazásával eszközöket nyújtani élő embereknek, hogy magukra vonják a megtisztult lelkek hatását, amely magasabbrendű erkölcsös és esztétikus életre fogja őket képesíteni, szóval, ha mindenható uralkodó volt a lelkek világában, nem lehetett előtte valami nehéz feladat az sem, hogy előidézze a messiási kort, ami nem más, mint a lelkek megtisztulása Ádám fiaiban.

Lurja azt hitte, hogy a Józseftől származó messiás lelke lakozik ő benne és így messiási hivatása van.

A kairói rajongó szellemeket látott mindenütt, szellemek suttogását hallotta a patak csobogásában, a fák zugásában, a madarak dalolásában és a lángok pattogásában. Látta, amint a lelkek távoznak a testből, felszállanak a sirokból és felemelkednek a magasba. Érintkezett a bibliai és talmudi alakok lelkeivel, különösen Simon b. Jochaiéval. Szóval Lurja valóságos szellemidéző volt, amolyan második Abulafia Ábrahám, vagy Salamon Molcho, aki kabalisztikus kombinációkkal messiási reményeket akart ébreszteni, de amellet elég józan és szofisztikus is volt. Belevitte a talmudikus kazuisztikát a kabalába. Világmegváltó miszticizmusának magaslatáról bizonyos megvetéssel tekintett alá korának és a multnak legtöbb kabalistájára, akiktől még a kabalista címet is megvonta. A legtöbb kabalisztikus iratot hamisításnak bélyegezte meg és csak vak Izsák és Nachmani műveit ismerte el. A szellemet, amely Karo Józsefnek kinyilatkozásokat tett, hazug szellemnek mondotta. És anélkül, hogy gőgös lett volna, azt hitte, hogy ő maga a kabalisztikus titkok egyedüli birtokosa.

Egyiptomban kevés visszhangra talált Lurja Izsák magasabb világának, teremtési és megváltási teóriájának labirintusa. Senki sem törődött a magányt kereső rajongóval, mint ahogy ő sem törődött a valóságok világával. Bizonyára megváltási tervének végrehajtása végett költözött át Lurja Egyiptomból Szafetbe, a kabalisztikus Jeruzsálembe, ahol a titkos tan virágzása fénykorát élte és a Szohárt, Mózes de Leon hamisítását épügy istenítették, mint Mózes törvénykönyvét.

Majdnem az egész rabbikollégium és az összes szafeti előkelőségek kabalisták voltak. Élükön állott Karo József, mellette képmása, Salamon Alkabec, a költő, továbbá Mózes Korduero (született 1522, meghalt 1570-ben), akinek külön iskolája volt, Mózes Alsajch, a kabalisztikus prédikátor, Elia de Vidas, Elisa Galico, József Szagis, Mózes Bazula Anconából és a fiatal misztikusok egész serege.

Szafetet ebben az időben főleg zsidók lakták, akik elnyomástól és anyagi gondoktól keveset szenvedtek. A kabalisták tetszésük szerint üzhették tehát játékaikat. A szultánnál megvédélmezte őket a Naxosi herceg, ugy is érezték magukat, mintha saját államukban élének. A kabalisták József Szagis indítványára konventikulumot alkottak, amelynek tagjai összegyűltek minden péntek este felé, hogy meggyónják egymásnak a hét folyamán elkövetett vétkeket.

Ilyen volt a színhely, amelyen Lurja Izsák, az új kabala megteremtője új tévelgéseket idézett elő.

Megérkezésének (1569 körül) első idejében ugy látszik, kevés figyelemben részesült a kabalisták városában. Mire tanithatta volna ő a megöszült misztikusokat, amit azok még nem tudtak? És azonkívül az ő rendszere is eltért a szafetiekétől. Nem bujta folyton a könyveket, még a Szohár sem volt mindig nála, hanem bolyongott elmerengve a mezőkön, vagy a sirok között. Csak amikor összeköttetésbe lépett egy még nagyobb, de talán kevésbbé őszinte rajongóval, akkor lett keresett személyiséggé és betöltötte az egész világot éber álmaival. Ez a férfiu az olasz Chajim Vital Calabrese volt (született 1543, meghalt 1620 tammuz havában), akinek az atyja, egy szegény tóramásoló, Itáliából vándorolt Palestinába.

Vital keveset tanult ifjúkorában; csak belekóstolt a talmudba és a kabalába Mózes Alsaichnál és Mózes Kordueronál. De volt csapongó fantáziája és határozott hajlama a kalandos dolgok és a lármázás iránt. Két és fél évig alchémiával és aranycsinálással foglalkozott, amihez bizonyára szintén kabalisztikus formákat használt fel. Ezzel a misztikus foglalkozással felhagyva, Lurja kabalájához fordult.

Nem tudni, ki kereste fel a kettő közül a másikat. Tisztelőik azt mesélték, hogy Lurja leolvasta Vital homlokáról, hogy az ő lelke a legtisztább lélekaeterből származik, amelyet Ádám büne nem is érintett és kijelentette neki, hogy csak az ő kedvéért jött Egyiptomból Szafetbe. Bizonyos, hogy tudtukon kívül elámitották egymást. Lurját elámitották Vital vonásai és kalandos lénye és azt hitte, hogy segiteni fog neki megváltási tervének megvalósításánál, Vitalt pedig elámitotta az a hit, hogy Lurja nagy hivatásra szemelte ki őt. A Tiberiás-tó sima tükrére árnyékot vetett két alak, mely soká homályosította el a világosságot és midőn a sajka, amely őket ringatta, a zsinagóga ablakával szemben volt, Lurja kinyilatkoztatta tanítványának a kabalisztikus titkokat. Csak akkor tartotta erre érdemesnek, miután a Mirjám-forrásból ivott. Ezóta az alig harminc éves kabalista-mester és a néhány

évvel fiatalabb olasz novicius elválaszthatatlanok voltak és a hagyományban is egy személyként szerepelnek. Együtt keresték fel a romokat és sirokat, közöttük R. Simon ben Jocháinak, a Szohár állítólagos szerzőjének a sirját a Meironban. Ez volt Lurja legkedveltebb tartózkodási helye, mert úgy vélte, hogy magába vonja a kabala ősmesterének szellemét. Itt-ott elküldte Lurja a tanítványát, Vitált, hogy gonosz szellemeket űzzön ki ördögös emberekből és átadott neki ehhez szükséges formulákat isten nevének kombinációiból. A gonosz szellemek természetesen menekültek Vitál tekintete elől, a jók pedig len csatlakoztak hozzá és értesítették nagy titkokról.

Vitál volt az, aki mesterének rendkívüli, szinte isteni hatalmát, élők és holtak fölött való uralmát, a szoharisztikus titkokról szóló rendszerét és az egész világra irányuló megváltási tervét vásári lármával ütötte dobra. Az eleinte magára hagyott Lurját egyszerre a tisztelők és bámulók egész serege vette körül. Ifju és öreg kabalisták jöttek, hogy az új kinyilatkozást hallgassák. Számos tanítvány csatlakozott hozzá és ő előadta nekik zavaros fejének torzszülöttjeit, megmondotta mind-egyiküknek, hogy milyen ádami őslélek lakik benne, milyen vándorlásokon ment már keresztül és mi a feladata a földön, hogy helyreállítsa az Ádám bűnétől lerombolt szférák világrendjét.

Kinek jutott volna eszébe, hogy az értesítésekben, amelyeket Lurja adott, kételkedjen? Hiszen amugy is el voltak merülve a kabalisztikus kaoszban és azonkívül hízelt a hozzája csatlakozóknak, ha kijelentette nekik, hogy ennek vagy annak a bibliai alaknak, vagy talmudi autoritásnak a lelke született újjá bennük. A tanítványokat, akik köréje sereglettek, két csoportba osztotta Lurja: felavatottakra és újoncokra. Kabalisztikus beszélgetések és feljegyzések, szellemidézések és gonosz szellemek kiűzése alkották Lurjának és tanítványainak működési körét. Gyakran kiment tanítványaival a közel fekvő Meironba, Simon ben Jochái állítólagos sirjára és ott kijelölt mindegyiküknek helyet, még pedig állítólag ugyanazokat a helyeket, amelyeket Simon ben Jochái tanítványai foglaltak el, amidőn a Szohár könyvének rejtelseit nyilatkoztatta ki nekik.

Lurja a csodalátott időben és a csodalátott vidéken bámulatos visszhangra talált. Tanítványainak és családjaiknak köréből külön kabalisztikus községet alkotott, amely külön udvart tartott és teljesen távol tartotta magát az anyahitközségtől. Szóval Lurja utban volt, hogy új zsidó szektát alapítson. Szombaton tiszta fehérben járt, minthogy ez a kegyelem színe és négy ruhát viselt, az isten-név négy betűjének megfelelően.

Kinyilatkozásainak és egész működésének a háttére az volt, hogy ő a József törzsből származó messiás, a Dávid dinasztiából való messiásnak előfutárja. Ezt a titkot azonban csak burkoltan nyilatkoztatta ki tanítványainak. Azt hitte, hogy a messiási kor a jeruzsálemi templom elpusztulásától számított második ezeréves napnak második felével kezdődik, ami épen az 1568-ik esztendőre esett volna. Azért tartotta magát jogosultnak, hogy a szoharisztikus titkokat kinyilatkoztassa, minthogy a kegyelem ideje már közel van.

Egy napon, pénteken, a szombat beköszöntése előtt összegyűjtötte Lurja a tanítványait, kivezette őket a szabadba és megkérdezte tőlük: „Akartok-e velem Jeruzsálembé jönni, hogy ott ünnepeljük a szombatot?” Szafet Jeruzsálemtől vagy 25 mértföldnyire, tehát néhány napi utra van. A tanítványok tehát csodálkozva néztek mesterükre. Némelyek közülök akik rendületlen bizalommal voltak a mester iránt, nem akartak semmiféle kérdéssel alkalmatlan lenni, hanem azonnal azt felelték: „Megyünk!” Voltak azonban közöttük egyesek, akik gondolkozva szóltak: „Talán el kellene előbb bucsuznunk családjainktól, mert aggódni fognak hirtelen eltűnésünk miatt.” Lurja erre szomorúan jegyezte meg: „Kár, kár! Épen most volt a kegyelem ideje és ha ti minden habozás és kételkedés nélkül igennel feleltetek volna, most már ott volnánk Jeruzsálemben és a megváltás műve be lett volna fejezve. Ki tudja, mikor kínálkozik megint ilyen pillanat?!”

Még Lurja életében sok bámulatos csodatettet meséltek róla. Egyebek között azt is, hogy holtakat támasztott föl. Mikor ez Lurjának tudomására jutott, őszinte becsületességgel kijelentette, hogy a meséből egyetlen szó sem igaz.

De voltak olyanok is, akik Lurja és a lurjanisták kabalisztikus rajongásait aggodalommal nézték. Mindig akadtak, ha kevesen is, akik a kabala létjogosultságát egyáltalában tagadták. Dávid Ibn Abi Zimra, a száz éves aggastyán, Lurja mestere, aki visszavonultan élt Szafetban, figyelmeztette tanítványát, hogy ne bánjon ezekkel a veszedelmes titkokkal úgy, mintha mindennapi dolgok volnának. Karó József, Szafet első rabbinusa, aki bizonyos féltékenykedéssel nézte, hogy Lurja tulszárnyalja, nem becsülte sokra vetélytársát. Sőt akadt egy férfiu Szafetben, aki szemébe merete mondani Lurjának, hogy ő nem tart semmit sem ezek felől a kabalisztikus különcködések felől. Korduero tanítványai egyáltalában nem törődtek Lurjával. De voltak saját tanítványai között is egyesek, akik józan pillanataikban kételkedni mertek Lurja tanainak igazságában. Lurja kénytelen volt egyik tanítványát, Elia Falcot kítaszítani.

Lurja tanítványai egyáltalában nem adtak példát valami messiási egyetértésre. Dacára annak, hogy mesterük ismételtén figyelmeztette őket békés összetartásra és együttműködésre, ami által szerinte a lelkeik egygyé olvadnak össze, sokat viszálykodtak és perlekedtek egymással; mindegyikük az első akart lenni az égi birodalomban. Különösen Chajim Vital Calabrese engedett meg magának sokat; mindig előre tolakodott és úgy látszik, a mesterén is uralkodott. Később eihatórozta Lurja, hogy teljesen eltávolítja magától tanítványait és csak kettőt-hármat tart meg közülök; de akkor utólérte a halál a kitört pestis következtében 1572. augusztus hó 5-én. Öt napos betegsége alatt tanítványai zokogva vették körül az ágyát. Az egyik remegve kérdezte tőle: „Mester, mi történik majd igéretteddel?” Mire Lurja megvigasztalta őket, hogy meg fog jelenni nekik álmukban, vagy talán ébren is.

A harmincnyolc esztendő misztikusnak váratlan halála még jobban elterjesztette a híret és dicsőségét. Az ilyen egyéneket csak a halál szokta megtisztítani és tiszteletük emelkedik a szaporodó évek arányában. Keleties tulzással terjesztették tanítványai a csodatevő férfiu nevét. „Szent“-nek, „isteni“-nek mondták és saját dicsőségük emelésére hiveket toboroztak mesterük számára. Hangoztatták, hogy ha Lurja még öt évig élt volna, annyira megjavította volna a világot, hogy a messiási kor haladéktalanul bekövetkezik.

Ábrahám Abulafiát, aki a saját agyából szőtte a kabalisztikus titkok összebonyolult szálait, eretneknek nyilvánították, Lurját, aki ugyan-
ezt tette a Szohár alapján, istenítették.

Lurja Izsák halála után Chajim Vital Calabrese lépett az előtérbe. Szinte mesteri ügyességgel tudott a többi tanítványok közül előtérbe állani. Azt mesélte, hogy Lurja közvetlenül a halála előtt őt avatta utódjává és megtiltotta a többi tanítványainak, hogy ne közöljenek semmit sem az általa kinyilatkoztatott titkokból. Csak neki, Vitalnak engedte meg, hogy a titkokat feljegyezze, ő akart a kincsek egyedüli birtokosa lenni. Vital azt is mondotta, hogy Lurja halálával ő beléje szállt a József törzséből való messiás lelke. Sok tanítvány azonban nem törődött Vital híreszteléseivel, hanem tanították, amit Lurjától hallottak, a különböző országokban. Így Saruk Izrael Olaszországban, ahova később vándorolt. Olyan nagy volt a Lurja iránti tisztelet, hogy a tőle használt tárgyakat és még inkább a kéziratait drága pénzen vásárolták meg.

Leírhatatlan a kár, amit a Lurja-féle kabala a zsidóságban okozott. Lurja által alakult a talmudi, rabbinikus zsidóság mellett egy szohári, vagy kabalisztikus zsidóság. Mert csak általa emelkedett a Szohár a

szentirással és a talmuddal egyenrangúvá. Lurja iskolája kanoni szentséggé avatta a Szohár minden szavát. Az értelmetlen formulák zürzavaros kaosza, a betük játékszerű kombinálása, az istennév eltorzítása és a szentírás elferdítése ezen idő óta bölcsesség- és vallásosságként szerepelt. A Lurja-féle kabala minden jelentéktelen csekélységben valami magasztosat és fenségest keresett és ezzel még jobban felaprózta a zsidóság nagy ideáljait, mint a rabbinikus skrupulozitás.

Lurja műve a Szokásokról (Minhagim) gyakran nevetséges, de egyszersmind szomorúságra hangolja a józan olvasót, hogy ami fenséges volt, azt annyira a mélységbe rántotta.

Lurja tanítása szerint, fehér ruhát kell viselni szombaton, de legalább kerülni kell a fekete és vörös színt, csak négy lábu asztalnál szabad étkezni és szombaton halat kell enni, mert a halnak nincsenek szempillái és azért az isteni gondviselés jelképe. Lurja babonás brahminizmust csinált Izrael tanaiból. Nem szabad állatot megölni, még férget és rovarot sem. Nem szabad otthon galambokat nevelni, mert halált hoznak a gyermekekre. Egy házba, ahol már egyszer laktak, ne költözzenek vissza hét esztendő lefolyása előtt. Nem szabad két ruhadarabot egyszerre levetni. Általában nevetségesen skrupulozus előírásokat ad a Lurja-féle kabala a ruha fel- és levetésére.

A Lurja-féle kabala nagy súlyt fektet ugyan egy körülményre, amelyet zsidó körben nagyon elhanyagoltak: az imának való áhitatra, de az az áhitat is kabalisztikus játékká fajult. Minden szót, minden szótagot áhitattal kell kiejteni és gondolni kell a szféravilágokra és az istennevekre, melyeket a szó, vagy szótag magába foglal. Lurja kabalája derült hangulatra oktat ugyan és kigunyolja a harag, vagy bánat minden fellobbanását, de ezt a derüt a misztikus színezet rideggé és szorongóvá teszi, olyan, mint az eszelős kacagása.

A szombat Lurja kabalájának a középpontja. Minden szombati lakoma és minden szombati ima nagy, misztikus jelentőséggel bír. A szombat a szféravilágok tükre, az istenség (Sechina) megtestesítője az időben, a titokzatos, szent „Almakert“ (Chakal tapuchin), amint Lurja misztikusan nevezi. Minden, amit az ember szombaton cselekszik, vagy mond, hatást gyakorol a felsőbb világra. Misztikus dallal köszöntötte Lurja köre a „Szombat arát“. Ő maga is költött erre a célra homályos kald dalokat.

„Hadd zengjen az ének,
Hadd nyíljon az ajtó,
Mely tárva vezet be
A szent almakertbe“.

Ilyen hangon folyik a három kabalisztikus dal, amelyet Lurja a szombat három lakomájára írt és amelyet chaszidikus körökben ma is énekelnek, (a három „Athkinu szeudata“).

De sokkal értékesebb a Lurja köréből származó szombati köszöntő, amely a péntek esti liturgiának oly általánosan elterjedt alkatrészévé lett, mintha még a „Nagy gyülekezet“ vagy a zsoldárköltők idejéből eredne. Ez a dal a „Lecho dódi“, Alkabec Salamonnak, Lurja tanítványának a szerzeménye, tehát alig háromszáz éves és ma már alig tudjuk liturgiánkat elképzelni nélküle.

A szép kabalisztikus szombati köszöntő egész szövege az eredeti forma szerinti magyar fordításban a következő:

Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Őrizd hiven, gondolj rája!
Hangzott Isten egy szavára.
Egy az Isten! dicssugára
A világot hatja át.
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Fel vidáman szombat elé,
Mert az Isten megszentelé,
Áldásforrást adott belé,
Ki kezdetből végbe lát.
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Királyváros, dicső szentély!
Fel a romból! Emelkedjél,
Búd a síró völgybe nem fér,
Most hű Urad újra áld.
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Fel a porból! Félre bánat!
Vedd fel népem diszruhádat,
Jisaj fia jön utánad
S minden rosszat jóra vált.
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Ébredj, ébredj! Lobban lángod!
Ragyogd be a nagy világot;
Fel, dalolj, mert újra látod
Isten fényes sugarát.
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Szégyened már többé nem lesz!
Mit busongasz? Mit keseregsz?
Szentélyednek az ur kedvez
S felépíti romfalát.
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot a szép arát!

Kik rád törnek s kirabolnak,
Mebűnhődnek, meglakolnak,
Mint vőlegény menyasszonynak
Örvend Isten nézve rád,
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Terjeszkedel jobbra, balra,
Isten nevét magasztalva,
Mevált majdan Parci sarja,
Vigadozzunk! Rajta hát!
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

Üdvöz légy, oh urad éke!
Kísérjen vig öröm, béke!
Ujjongva vár Isten népe,
Jöjj ara! Jöjj várva-várt!
Jer, fogadjuk, jó barát,
Szombatot, a szép arát!

(Patai József fordítása).

De a szombat beköszöntésénél sokkal fontosabb Lurja kabalájában az „Ara bucsuzása“ és ezt a bucsuórát különös miszticizmussal vonta be. Ekkor tartják a szombat harmadik lakomáját, amely a kabalisztikus titkok kinyilatkoztatására a legalkalmasabb.

Hasonlóképen bánt Lurja a többi ünnepekkel és vallási szertartásokkal is. A napok számlálása Peszachtól Sebuotig (a szefira), ami a talmud szerint csak skrupulózus formalitás, Lurja kabalájában körül van véve misztikus köddel. A napok számlálásával a szférák világán ejtett sérelmeket korrigálják.

Karo József, bármennyire szerette a kabalát és a kabalisztikus dolgokat, megjegyezte a kodexében, hogy a Jomkippur megelőző napon szokásos áldozatszerű ceremonia, a baromfi lengetése a fej körül, nem helyes és inkább kerülendő. Lurja Izsák és iskolája ellenben magas vallási aktussá emelte ezt a babonás szokást és apró előírást adott hozzá.

A Lurja-féle kabala szinte új engesztelő-napot is honosított meg. A hozsanna-nap, a sátoros-ünnep hetedik napja a régi időben örömnappal volt, amelyen füzfaágakkal, a víz és a termékenység szimbólumával

vették körül az oltárt. Ebből, a templom pusztulása után az a szokás fejlődött Babyloniában, hogy füzfaágakat szedtek, elvitték az isten-tisztelethez és itt lefosztották a leveleiket. Karo József nem mert a kodexében ennek a napnak nagyobb fontosságot tulajdonítani. Csak Lurja emelte a Szohár alapján második engesztelőnappá, misztikus virrasztást irt elő a megelőző éjjelre és a füzfaág minden levelében titokzatos vonatkozásokat látott. Lurja azonkívül valósággal lelkiismereti kényszerrel gyakorolt a jámborokra, hogy a kabalával foglalkozzanak. Aki azt nem teszi, annak a lelke addig fog vándorolni, amíg olyan testbe nem jut, ahol a kabalát elsajátítja. Erkölcsi tekintetben is rossz hatást gyakorolt Lurja kabalája. A házasság feltételévé a lelkek harmóniáját tette, de nem költői ideális értelemben, hanem misztikus szempontból, hogy az összeházasulók lelke Ádámnak ugyanabból a szervéből, vagy szikrájából származnak-e. Ennek következménye az volt, hogy a kabalisták, mihelyt házasesletükben valami összeszólalkozás fordult elő, vagy valami nem tetszett nekik asszonyaik magukviselésében, mindjárt arra a meggyőződésre jutottak, hogy házasságuk nem a szfira-harmoniából való egyesülés és egy-kettőre elhatározták magukat az elválásra. A kabalisták — és ki nem volt az? — gyakran elhagyták feleségeiket nyugaton és keletre vándorolva, új házasságot kötöttek, anélkül, hogy a különböző házasságokból származott gyermekek tudtak volna egymásról.

Ezek a kabalisztikus tanok nem maradtak tehát holt betűk, hanem átmentek a gyakorlatba is. A hívek kabalisztikus kodexet is összeállítottak és aszerint rendezték be vallásos életüket („Rabbi Jicchák Lurja Sulchan-Aruch-ja“). A sirok tiszteletét Lurja valóságos kultuszszá változtatta. Régen szokás volt, hogy Ijar hó tizennyolcadikán meglátogatták Meironban Rabbi Simon ben Jochai állítólagos sirját, ahol mindenféle tárgyakat égettek el. A bucsuban részt vettek férfiak, nők, és gyermekek, sőt mohamedánok is és meglehetősen vidám élet folyt ilyen alkalommal. Lurja iskolájának kabalistái ujitást hoztak be. Kétszer évente: ujév és Sebuót előtt tiz-tiz napot és éjjelt töltöttek a siron, ahol az egyikük előadta hangosan a Szohárt Lurja magyarázataival.

A fény, amely a naxosi herceg és más nagybefolyású zsidó egyéniségek magas pozíciójából a törökországi zsidókra sugárzott, csak lidérc volt, amely csalfa világosságot vetett egy mély örvényre.

Mert ennek a kornak vallási süllyedése határozott visszaesés volt a pogányságba. És nem akadt egyetlen intő hang sem, amely bármilyen halkán is figyelmeztetett volna erre a züllésre. Talán éppen a biztonság segített elő a törökországi zsidóknak eme fantasztikus eltévelyedését.

Csakhogy nem csökkent akkor sem, amikor ez a biztonság már megszűnt.

A Naxosi herceg befolyása ugyanis nagyon alászállt Szelim szultán halálával (1574.). Utóda III. Murad (1574—1595.), atyjának végrendeletét tisztelve, meghagyta ugyan Józsefet hivatalában és méltóságaiban, de egyenes befolyást a divánra már nem gyakorolhatott. Ellensége Mohamed Szokolli és vetélytársa, Salamon Askenázi teljesen kiszorították és csak a hárem intrikáinak segítségével tudott már valamit keresztülvinni. József herceg nem soká élte túl a bukását. Meghalt 1579. aug. 2-ikán, hit-sorosaitól őszintén megsiratva. A költő és predikátor Szádja Longo Szalonichiban tartalmas emlékbeszédben méltatta érdemeit. Kincsei szétfolytak csak úgy, mint nagy tervei. A pénzsóvár Murad szultán, aki aranyrakáson aludt, hogy el ne lopják tőle, Mohamed Szokolli tanácsára elkoboztatta József egész vagyonát, állítólag, hogy kifizesse belőle az elhunyt herceg adósságait. Az özvegy hercegnő, Reyna Nászi, alig birta visszakapni 90000 aranyat kitevő hozományát.

Ez a nemes asszony, bár nem örökölte sem anyjának, Donna Graciának, sem férjének szellemét, sokat fordított vagyonából a zsidó tudomány előmozdítására. Palotájában, Belvederben és később a Kuru-Gismu nevű faluban, Konstantinápoly európai oldalán, héber nyomdát rendezett be, hogy kiadjon a saját költségére héber kéziratokat. De izléstelen üzletvezetője, Askaloni József félrevezette és csak jelentéktelen dolgok láttak napvilágot a nyomdájában, amely majdnem husz évig (1579—1598.) állott fenn. A legnagyobb szükség lett volna a talmud kiadására. Donna Reyna nyomdája tervbe is vette, de csak terv maradt. Így tűnt le a nemes család, amely annyit beszélgetett magáról, anélkül, hogy méltó, tartós emléket állított volna magának. Legnemesebb szándéku működésük eltűnt az idők hullámai között.

A Naxosi herceg bukásával Askenázi Salamon, a másik zsidó államférfiu lépett előtérbe. De bármi sokat tudott keresztülvinni okos diplomáciai fogásaival, nem állott az események előtérben, mint József herceg, hanem csak ott rejtőzködött a háttérben, mint tervező és közvetítő. Askenázi Salamon nem érintkezett közvetlenül a szultánnal, hanem csak Mohammed Szokollival, akinek jobb keze volt.

A török birodalom és Spanyolország közötti béketárgyalásokat Rabbi Selómó vezette és részben keresztül is vitte.

Ebből az alkalomból nagy önzetlenséget tanusított a török birodalommal szemben. A spanyol követ ugyanis nagy vagyont ígért neki, ha kieszközli, hogy a fegyverszünetet nyolc évre hosszabbítsák meg.

Erre Salamon megütközéssel szólt: — Isten őrizzen, hogy eláruljam uramat! Tudom, hogy a spanyol király csak azért kéri a hosszú fegyverszünetet, hogy ezalatt az idő alatt erőt gyűjtsön Törökország ellen. A békét azonban megkötötte a szultán nevében.

Hitsorsosainál csak védő szerepet játszott Salamon. Murad szultán egyszer, valami különös szeszélyből rendeletet adott ki, hogy egyszerűen üssék agyon az összes törökországi zsidókat. Alkalmat erre az adott, hogy a zsidók és különösen a zsidó asszonyok nagyon kihívó fényüzést fejtettek ki. Egy zsidó asszony 40.000 arany értékű ékszert viselt, amit a hárem legelőkelőbb asszonyai sem engedhettek meg maguknak. Mikor ezt a szultánnak bejelentették, annyira felháborodott, vagy talán annyira kedvet kapott a nagy vagyonok elkobzására, hogy kiadta az említett rendeletet. De Salamon közbenjárt a hitsorsosai érdekében a nagyvezirnél, az anyaszultánnő nagyértékű ajándékot kapott, a janicsárok vezire pedig sok pénzt és így sikerült a kiirtási rendeletet a fényüzést korlátozó rendeletté változtatni.

A zsidóknak (miként a keresztényeknek) nem volt szabad ezentul selyem ruhában járniok, sem turbánt viselniök (1579. körül). De azért Murad uralkodása alatt is a zsidók tartották kezükben az adóbérletet és a kereskedelmet. Salamon pedig tanácsosa és diplomáciai ügynöke maradt az összes nagyvezireknek, akik Murad szultán alatt gyors egymásutánban működtek.

IV. Mohammed szultán alatt (1595—1603.) szintén megtartotta befolyását Salamon, aki ekkor Ferhad nagyvezirnél fontos szolgálatot teljesített. Mikor ezt a nagyvezirt azzal rágalmazták a szultán előtt, hogy a hadait lázadásra izgatta, Salamon hathatósan megvédélmezte és visszanyerte számára a szultán bizalmát. Salamon fia, Náthán, aki valószínűleg szintén orvos volt, nagy tekintélyben állott I. Ahmed szultánnál, valamint neje, Hula Istaki szultánnőnél.

Minden vezirnek volt zsidó titkára. Salamonnak egyik testvére kegyben állott Ibrahim pasánál és egy Benveniste nevű zsidó orvos Siavus pasánál, aki háromszor volt nagyvezir.

Zsidó asszonyok is nagy befolyást gyakoroltak III. Murad, IV. Mohamed és I. Ahmed szultánok alatt, még pedig a hárem közvetítésével. Mint ilyen tűnt ki Eszter Kiera, egy különben ismeretlen ember, Elia Chendali özvegye. Különös kegyben állott Baffa szultánnőnél, Murad legkedveltebb neje, aki férjének, valamint fiának IV. Mohammednek uralkodása alatt valósággal vezette a politikát. Ha egy keresztény állam el akart valamit érni a portánál, meg kellett nyernie a zsidó Eszter

Kierát. Később Eszter nevezte ki a hivatalnokokat és a hadvezéreket az egész török birodalomban. Akik tehát valami hivatalba akartak jutni, hizelegtek Eszternek és nagy tiszteletben részesítették. Eszter természetesen nagy vagyont szerzett, mint mindenki Törökországban, ki bele tudott nyulni az állam gépezetébe, de vagyonát jótékony célokra használta fel. Segített árvákon, szegényeken és szenvedőkön. De támogatta a zsidó tudományt is. Az ő költségén adták ki Zakuto történeti munkáját.

Eszter pozíciója természetesen irigységet keltett. Egyszer azt a hibát követte el, hogy egy magas katonai állást, amelyet már valakinek odaigért, másnak juttatott. A török szipahik, ez a legbüszkébb katonai osztály, nem tudtak ilyesmit megbocsátani. Összesereglettek és követelték Eszter fejét. A nagyvezir helyettese, Chalil meg akarta ugyan menteni és menedékhelyet nyújtott neki és fiainak a palotájában. De a szipahik rátörtek, elfogták Esztert és fiai közül hármat és feldarabolták. Eszter holttestének darabjait azoknak a nagyoknak az ajtajára akasztották, akik általa jutottak állásukhoz. Csak egyik fiát hagyták életben, mert áttért az izlámra (1600).

I. Ahmed szultán alatt egy másik zsidó asszony tett szert nagy befolyásra, Askenázi Salamonnak, a zsidó államférfiúnak özvegye, Bula Iskati, aki az ifju szultánt meggyógyította a himlőbetegségtől, amely trónlélépte előtt életét fenyegette. Hálából a szultán mindig jóakarattal tüntette ki Bulát, fiának pedig meleg ajánló levelet adott Grimani velencei dozsehoz. (1603.)

De a zsidóknak ilyen kitüntetései a török birodalomban is egyre ritkultak, amig végül teljesen megszűntek, amint a birodalom gyengült, a szultánok Szárdánalokká váltak és a hárem és a janicsárok pretoriánusai kormányoztak. A török zsidók fénye elaludt, miként a meteor és itt is sötét éj következett, amely csak zürzavaros álmképeket hozott létre. A pasák zsarolásai, fosztogatásai és nyilvános erőszakoskodásai a zsidókkal szemben mindennapivá kezdtek lenni, mióta a szultán hatalmas védelmét nélkülözték.

A zsidóság központja ezentul máshova helyezkedett át.

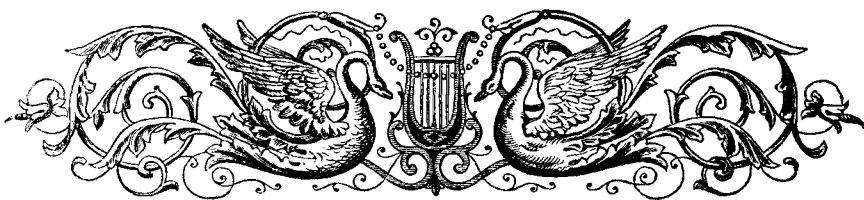

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK LENGYELORSZÁGBAN.

A zsidók helyzete Lengyelországban; a zsidóellenes német céh-telepítvények. A lengyelországi zsidók száma. A tudományok ápolásában való részük. A talmudtanulmányozás. Salom Sachna, Salom Lurja és Mose Isserles: Lengyelország három első rabbinikus kitünősége. Dávid Gaus történelmi műve. A lengyel rabbik felsőbbsege; talmudi levegő. A választott királyok, Anjou Henrik ellensége a zsidóknak. Báthori István és III. Zsigmond a zsidók jóakarói. A zsidó-lengyel zsinatok. Mardochai Jafa és Falk Kohen. A reformáció Lengyelországban; az antitrinitáriusok, Simon Budny és Martin Seidel. Zsidók és lengyel disszidensek közt folyt disputációk. Belzycei Jakob és Isaak Troki, a karaita. Chisuk Emuna vitairata.

(1566—1600).

Lengyelország, mely Litvániával való egyesülése folytán, IV. Kázmér fiai idejében nagy hatalommá vált, miként Törökország is minden száműzöttnek és meghajszolt embernek menedéket nyújtott. Az üldözésekben kedvét lelő kanonikus kereszténység itt még nem tudta a lábát megvetni, de a lengyel fő- és köznemesség függetlenségi érzelmei mellett az a monarchikus despotizmus sem tudott érvényesülni, mely a papokra támaszkodva, nem ismert határokat. A starosták épp oly korlátlan urak lehettek a maguk területén, mint az angol meg a skót lordok és clánok. A királyi beavatkozásokot is visszautasíthatták. A reformált hit, nevezetesen Calvin tanai, a nemesség és a polgárság soraiban követőkre találtak, épp úgy, mint ahogy korábban a huszita ellenzék is meg tudott közöttük állani. Ez okból Lengyelország a zsidókra nézve ebben az időben megint valóságos második Babylonia volt, ahol úgy nagyjában és általánosságban a véres üldözésekkel szemben védelmet találtak, egynémelyikük bizonyos pozícióra is szert tudott tenni és a maguk külön egyéniségét akadálytalanul volt szabad kifejtetniök.

Mikor a zsidókat Csehországból kiutasították és Lengyelország felé vették utjukat, szívesen fogadták őket. Sőt annyira megbecsülték, hogy nélkülözhetleneknek vélték. Erre vall az, hogy midőn törökországi testvéreik kedvező helyzetének láttára, sokan oda készültek kivándorolni, a krakói palatinus minden eszközt megragadott, hogy maradásra bírja, de ha kell, erőszakkal is ott fogja őket az országban, holott Németországban az uraknak és városoknak az volt a legnagyobb gondjuk, hogyan szabadulhatnának meg a zsidóktól. A sóbányákat, a váموkat és sörfőzőket ők birták bérben, mivelhogy szorgaiom, tevékenység

és találékonyság útján pénzre tettek szert, amit a csak harci dolgokkal és politikai mesterkedésekkel törődő fő- és köznemességnek kölcsönbe adtak. Nem sokat nyomott a latban, hogy a királyok magatartása velük szemben milyen volt; jóindulatot avagy ellenséges szándékot tanusítottak-e irányukban, a nemesség, többnyire saját birtokain, amennyiben saját érdekei csorbát nem szenvedtek, minden ellenséges támadás ellenében megvédelmezte őket. Az utolsó jagelloi házbeli királyok: I. Zsigmond (1506—1548.) és Zsigmond Ágost (1548—1572.) a zsidókat sem nem kedvelték, sem ellenszenvvel nem viseltettek irántuk. Különben e királyok általában sem voltak határozott jelleműek s a kormányzati ügyekben pillanatnyi befolyások, vagy kedvük és hangulatuk szolgáltatták a döntő tényezőt. A két király idejében hol előnyben részesítették, hol korlátok közé szorították a zsidókat, aszerint, amint az intézkedések elrendezésénél a zsidóknak barátja, vagy ellensége járt-e közben.

Szidlowiecky Kristófnak, a méltányos kancellárnak halála után I. Zsigmond idejében a zsidóhitűek nyomorgatása mindazonáltal megkezdődött. A pénzsóvár Bona királyné, egy minden belátás nélkül való vojvoda, Piotes Kmita segítségével a zsidóktól pénzt akart zsarolni, még pedig megszorító rendelkezésekkel való fenyegetés vagy ilyenek közzététele útján. Az eszközül használt emberét fölötte jellemzi az, hogy egyfelől azzal ijesztett rá a krakói német kereskedőkre, hogy a birodalmi gyűlésen a zsidóhitűek kereskedési szabadságát még nagyobb mértékben kiterjesztik, másfelől pedig szívesen támogatta ezeknek a zsidók kiutasítására vonatkozó javaslatát és egyben biztatta őket, hogy befolyását az ő érdekükben veti latba. Mindakét féltől pénzt fogadott el.

Lengyelországban ugyanis volt oly zsidóellenes párt, mely rossz szemmel nézte, hogy ebben az országban a zsidók helyzete jobb, mint más keresztény államokban. Szünetlenül azon mesterkedett tehát, hogy IV. Kázmérnak, a zsidóknak kedvező, még mindig érvényben levő statutumát hatályon kívül helyezték. Kivánsága teljesítését azonban ez a párt a fennforgó viszonyok között csak részben vivhatta ki. A katolikus papságnak az nem tetszett, hogy a lengyel törvényhozásból a zsidók ellen irányuló kánoni korlátozások hiányoznak, a német kereskedők és iparosok osztálya pedig irtózott a zsidók versenytől. Ezek alkották a pártot, mely Zsigmond idejében a zsidó kérdést a tartományi gyűlésen szóba hozta, ami különféle vélemények érvényesülésére adott alkalmat. Némelyek — és ezek a német városok párthiveinek képviselői voltak — a zsidóknak Lengyelországból való teljes kiűzetése, mások a nekik adandó nagyobb szabadság mellett kardoskodtak; végül

egy középpárt csak a kereskedési jogukat akarta korlátozni. Németországban valószínűleg kisebb lett volna a nézeteltérés, de Lengyelországban a közvetítő álláspont jutott diadalra. A német céhiparosoknak ez a fordulat természetesen nem volt inyére való, ez okból több mozgékony-sággal, mint amennyivel egyébként rendelkezni szoktak, azon fáradoztak, hogy a zsidókat meggyűlöltesék. Midőn Posenban, a zsidó negyedben keletkezett tűz a városnak nagy részét elpusztította, a város magisztrátusa a zsidókat okolta, hogy a szerencsétlenséget gögjük idézte volna elő. A brandenburgi örgrófnét is belevonta az ügybe, avégből, hogy a zsidókat különben sem valami nagyon szívelni tudó férjének, II. Joachimnak, segítségével vegye rá a lengyel királyt, hogy a zsidóknak Posenből való kiűzését, vagy legalább is arra kényszerítését, hogy a városon kívül lakjanak, engedje meg. A krakói kereskedők — megint csak a németek — Zsigmond királyhoz panaszos kérvényt intéztek, melyben avval vádolták meg a zsidók üzleti tevékenységét, hogy Oláhországból nyersterményeket hozatnának és így a pénzt kivinnék az országból. Több hasonló apró-cseprő panaszuk is volt. Ugyanezek a krakói német polgárok azt a különös kérelmet sem restelték a királyhoz intézni, hogy azt a Sydleviczky kancellár által a király nevében szigoruan alkalmazott igazságos törvényt, mely szerint a zsidó gyilkosa halállal és a zsidók vagyonának elpusztítására keletkező csődületek nagy pénzbírsággal voltak büntetendők, az ő javukra helyezze hatályon kívül. Zsigmond pedig annyira elvesztette józan ítéletét, hogy e kérelemnek eleget tett legalább annyiban, hogy a törvény hatályát avval a semmitmondó figyelmeztetéssel, hogy a polgárok a zsidókat kellemetlenségek ellen védjék meg és szabadalmaikat tartsák tiszteletben, visszatértéig felfüggesztette.

A katolikus papság amiatt is el volt keseredve, hogy Lengyelországban a zsidók a meggyalázó jelvény viselésének kötelezettsége alól szabadulni tudtak és úgy öltözködtek, mint az ország más lakói. Addig-addig bujtogatott, míg egy birodalmi gyűlésen a követek oly törvényjavaslatot nyújtottak be, mely szerint a zsidók, kivéve, ha uton vannak, szigorú büntetés terhe alatt sárga főveget tartoznak viselni. A sok vád megdöntésére a lengyel zsidók megbizottja latin nyelvű védőiratot készített, melyben kifejtette, hogy a hitbeli felfogások változnak és ami ma (a reformáció idejében) jámborság-számba megy, azt holnap örütségnek nézhetik. Ezért nincsen rendjén, ha akadnak emberek, kik egymást hitük miatt üldözik. A zsidók a kereskedés révén gyümölcsözővé tették a föld hozadékát és így nemcsak, hogy a pénzt el nem

vonták, ellenkezőleg pénzhez juttatták az országot. 3200 zsidó kereskedőre 500 német kereskedő esik, az igaz, de háromszor annyi kézműves. Ha a keresztény kereskedők nem élnének oly nagy lábon és árujukat épp oly olcsón adnák, mint a zsidók, vevőközönségük mindjárt megnagyobbodnék. Ugyanezen iratukban a zsidók a keresztény papságnak azon intézkedése ellen is tiltakoznak, mely őket a papság uralma alá hajtani és felépített új zsinagógáikat az önhitt kánoni jog értelmében lebontatni akarta. Kijelentették, hogy egyesegyedül a királyi autoritásnak vannak alája rendelve, ennek védelme alatt jöttek az országba és váltak lakóivá. Ez a vitairatok korában történt, amikor mindenki ezek után kívánt a közvéleményre hatást gyakorolni. A védelem nem fegyverezte le a zsidók ellenségeit, de a zsidóknak meg nem igen ártott a sok vád.

A lengyelországi zsidók ez időbeli számáról nincs megbízható feljegyzés. Állítólag 200.000 férfi és nő élt Lengyelországban, ámbár egy összeírás, melyet fejadó szedése céljából ejtettek meg, tehát oly célból, hogy a zsidóknak volt okuk számukat a ténylegesnél kisebbre tenni, csak 16509 lélekről tud. Valami sokan nem is lehettek. A poseni hitközségnek 3000 tagja volt, akik 80 házban laktak. Ennyien lehettek a krakóiak, vagyis inkább a Kasimierz külvárosban lakók is, akiket korábban utasítottak ki ide. Nagyság szerint a harmadik hely Lublint illette meg. Adót, különféle cimeken, sokat kellett fizetniök. Hiszen evégből fogadták be őket, türték és védték a királyok meg a nemesség. Ugyszólván ők voltak az egyedüliek, akik a pénzszükségben szenvedő országban pénzzel rendelkeztek. Midőn Zsigmond Ágost, trónlálépte után nemsokára, az orosz nagyherceggel, vagy IV. Iván cárral (a „rette-netes“-sel) a béke meghosszabbítása végett tárgyalásokat folytatott, azt is föltételül szabta, hogy a lithvániai zsidók, miként korábban, szabadon kereskedhessenek Oroszországban. De Iván ezt a feltételt kereken visszautasította; az országában zsidónak a színét sem akarta látni. Nowgorodban ugyanis, vagy hetven évvel előbb, egy Zakarias (Sarja) nevű zsidó szektát alapított, melynek több pápa, egy metropolita, Helena hercegnő, Lithvánia nagyhercegének menyé és többen a népből is hiveivé szegődtek. Ez a zsidózó szekta a tizenhatodik század kezdetéig tudta magát tartani, de követőit, ha felfedezték, kérlelhetetlenül üldözték. Ezért a zsidókat Oroszországban sehogy sem türték meg.

Zsigmond Ágost tudományos képzettsége ellenére, amit külföldön idegen nyelvek tanulása közben szerzett, épp oly kevéssé volt önálló, mint az apja, tehát a pillanat hatásai hozzáférkőzhetnek. Trónralépése

után megerősítette nagyapja, IV. Kázmér, privilégiumait. Érintkezett a disszidensekkel, sőt azokkal a keresztény szektafélekkel is, melyeket katolikusok és protestánsok egyaránt kárhóztattak, mégis megtűrte országában a jezsuitákat, akik üldözési szenvedélyükkel ráütötték ugyan az országra a katolikus bélyeget, de szabadságát és hatalmát is aláaknázták.

E király érdeméül tudható be, hogy az olasz, francia és német szép- és tudományos műveltséget a lengyel nemesség közt otthonossá tette. Lengyel nemesek, akik szívesen utazgattak, Olaszországból és Németországból hasonló érdeklődést hoztak magukkal, fiaikat pedig a wittenbergi és genfi református egyetemeken taníttatták. Lengyelországban iskolák keletkeztek, amelyekbe zsidó gyermekek és ifjak együtt ártak a keresztényekkel. Egy zsidó zsinat állítólag annyira ment, hogy körlevelet intézett a községekhez, melyben a zsidóhitűeket a tudományok ápolására biztatta. Ennek a körlevélnek, ha valóban megíratott, van egy nagyon érdekes része. A zsinat tagjai ezt tanították:

Istennek több szefirája (kisugárzása) van. Ádám többféle tökéletesség mintaképét szolgáltatta nekünk. A zsidó tehát nem szorítkozhatik egyetlen tudományra. Az első tudomány (az Istenről szóló tan) szent ugyan, de azért a többi tudományt sem szabad elhanyagolni. A paradicsom legjobb gyümölcse az alma, de azért más gyümölcsfajok megízleléséről lemondjunk-e? Minden tudományt apáink földöztek fel. Az, aki nem istentagadó, tudásunk eredetét a szentírás könyveiben találja meg. Ami apáinknak dicsősége volt, az becstelenséggé nem válhatott. Királyok udvaraiban akadtak zsidók, kiket tudásuk vitt oda és kik dicsőségére váltak Izraelnek. Feküdjetek neki a tudományoknak, legyetek hasznára a népeknek, a királyoknak és uraknak és az egész világ meg fog benneteket becsülni. Annyi zsidó van a földön, mint csillag az égen és homokszem a tengerben, de nálunk nem világitanak úgy, miként a csillagok, ellenkezőleg, mindenki úgy tipródik rajtunk, mint a homokon. Királyunk mellett, ki bölcs, mint Salamon és szent, mint Dávid, egy másik Sámuel van, szinte próféta (Maciejovski Sámuel a kancellár). Mérhetetlen erdőnek tekinti ő a népét. Minden fának magját szelek szórják el és senki sem kérdi, honnan kerültek oda a szép sudarak. A mi Libanonunk cedrusa is miért ne szökne föl?“

Lengyelország zsidói nem feküdtek ugyan neki a tudományoknak, de annyira tudatlanok, mint a német zsidók, semmiesetre sem voltak. Aristotelest, ezt a zsidó világban oly otthonos, a zsidó szellemmel oly rokon filozofiai tekintélyt, a lengyel zsidó körökben is megbecsülték;

különösen az ifjúságot vonzotta erősen. Maimuni vallás-bölcseleti írásainak is akadt egynehány, ha nem is sok, olvasója. A csillagászatant és orvosi tudományt, a zsidóknak ezt az ősidőktől fogva kedves két tudományát, a lengyel zsidók szintén ápolták. A lengyelajku zsidók közt általában ismeretlen volt az a sivárság, ami Németország zsidó lakósa között a lelkekre ránehezedett és ahol még a talmudtudomány is kapkodó, hosszadalmas és elálmosító jelleget öltött. Ez okból a német rabbik lengyel kollégáikkal szemben teljesen függő helyzetbe jutottak. Ha községükben el akartak érni valamit, a lengyelországi tekintélyek nyomatékos támogatását voltak kénytelenek igénybe venni. A talmudstudium itt annyira fellendült, hogy hozzá fogható Franciaországban a toszafista-iskola idejében is alig találunk. Európa és Ázsia valamennyi zsidója közül a talmuddal a lengyelek ösmerkedtek meg a legkésőbbben, de akkor aztán olyan rajongó szeretettel ápolták, mintha azt, amit mulasztottak, egyszerre akarnák pótolni. Olybá tetszett a dolog, mintha a talmud mély vonatkozásai igazi megértésre, tökéletes méltatásra először csak Lengyelországban találtak volna. A látszat az volt, mintha a „talmudi tenger“ első igazi kormányozói valójában csak itt találhatók meg. Széleskörű tudományosság és csodálatos éleselméjűség Lengyelország talmudtanulói között meglepő módon egyesültek és mindenki, kivel a természet nem bánt mostohán, vagy akit minden szellemtől meg nem fosztott, a talmud mélységeinek felderítésére adta a fejét. Lengyelország zsidó fiainak forró lelkesedése nyomában a holt betű a szó szoros értelmében megelevenedett; úgy hatott itt, mint a föntartó, duzzadó erő, meggyújtotta a szellem villámain és a gondolatoknak örökké buzgó forrását fakasztotta. Ettől az időtől kezdve tehát a lengyel talmudi főiskolák Európaszerte a leghiresebbek voltak. Aki alaposan akarta tanulmányozni a talmudot, ezeket kereste fel. A lengyel-zsidó tanházban szerzett képzettség egymaga is ajánlólevél volt és aki ilyenekkel nem rendelkezett, azt egyenértékűnek sem tekintették.

A lengyel rabbinikus főiskolák hírét, nevét, Jakob Polák után, három férfit alapozta meg: Salom Sachna, Salomo Lurja és Mose Isserles. Közülök a legidősebb, Salom Sachna, (fénykorát 1528-ban élte, meghalt 1558-ban); Jakob Polák hajszás-hasogató, vitázó, ötletező tanítási módját (pilpul) ápolta tovább Lengyelországban. Sachna tanháza megtelt növendékekkel. A legelső és legjelentékenyebb főiskolává, melyből a legtöbb lengyel hitközség rabbija került ki, az övé lett. Egyéb tevékenységéről, valamint egyéniségéről keveset tudunk. Figyelemreméltó vonása

az, hogy Sachna, épügy mint mestere Polák, attól való félelmében, hogy dicsőségre éhesnek mondják, rabbinikus fejtegetéseit és döntvényeit nem foglalta írásba, ami korának írási dühével szemben, mindenestre figyelemreméltó.

Egészen más természet volt Salómó Lurja (született Posenban 1510 körül, meghalt 1573-ban) egy bevándorolt német család sarja. Ha jobb, erőkifejtésre képesebb időben és más környezetben születik, a zsidóság fejlesztőjévé lett volna. De mint züllött idők fia, csak alapos talmudistává lett, — de a szó nemesebb értelmében, — annyiban, amennyiben nem nyugodott bele abba, amit készen talált, de rendre vizsgálódás tárgyává tett mindent és a kritikai pontosság aranymérlegén próbálta lemérni a dolgokat. Már ifjúkorában is volt annyi önállósága, hogy kimondja, miképen nem osztja kortársainak azt a gyöngéjét, mely a régebbi tekintélyek írott, vagy nyomtatott betűjét csalhatatlan igazságnak fogadta el. Mintaképe nek a francia toszafista iskolát tekintette, mely minden szót és ügyet hajszálnyi pontossággal mérlegelt, az elszórt és szétvetődött talmudi kijelentéseket keresztüzbe fogta, kényes kérdéseket vetett fel és még merészebb következtetéseket vont le. Lurja a tizenhatodik századnak Rabbenu Támja volt. A talmudi ismeretek nagy területének alapos, hajszálfinomán mérlegelő átkutatására szentelte egész szellemi tevékenységét és ily kényes munkakörre a legjobb fegyverekkel volt felszerelve. Merészen kutató érzékével, mely mindennek kiméletlen megvizsgálására készítette, Lurja más időkben még a talmudnak is nekiszegte volna kritikai bonckését. A talmudi és rabbinikus viták zürzavarában minden egyes kérdés felől támadt, szanaszét ágazó véleménykülönbségeken így csak megütközött, de saját kabalista lélektana segítségével mégis eligazodott köztük. Szerinte valamennyi lélek ősidők óta meg van teremtve és jelen van a lelkek birodalmában. A színájhegyi kinyilatkoztatásnál ott volt valamennyi és a 49 kapu vagy csatorna (Zinorot) lépcsőzetén álló értelme magasabb vagy alacsonyabb foka szerint, jobban vagy hiányosabban fogta fel azt, amit hallott. Az őseredeti felfogás különböző volta az oka annak, hogy az egyes korokban megjelent lelkek a tórát eltérően magyarázzák. A vallásos hit korának fia természetesen az egész talmudot a színájhegyi kinyilatkoztatás valódi kibővítésének, elvitathatlan tekintélynek nézte, amelynek csak az az igénye, hogy megértsék, amelyen csak helylyel-közzel kell valami csekélységet módosítani, de nagyjában és általában az igazságot foglalja magában. Mindarra azonban, amit a spanyol és német iskola a talmudról irt, még Maimuni tevékenységére is, Salómó Lurja, az ő büszke kritikai

magaslatáról megvetéssel tekintett le. Munkájukat fölületes pepecselésnek tekintette, mely a komoly kritika előtt meg nem áll. Különösen a Jakob Polak által kezdeményezett, játszi, csak az ötletet hajszoló, pilpulista tanítási módra haragudott. Ő az igazságot kereste; ez okból a Sachnai-féle iskola szellemi játékaival sem tudott megbarátkozni. E mellett Lurja megállapodott jellem volt, ennek minden nyersségével és darabosságával. Az igaztalanságot, megvásárolhatóságot, álszenteskedést annyira gyűlölte, hogy miattuk sokszor oktalan nagy haragra lobbant. E miatt, az ő önálló gondolkodása és jellemzilárdsága miatt, amit mindentűtt érvényesíteni igyekezett, természetesen sok összeütközése volt és sokak hiúságán ejtett sérelmet. Azokat a talmudtudósokat, kik nem az írás szerint cselekedtek, kik csak a vita kedvéért avagy azért tanultak, hogy hirt, nevet szerezzenek, érdes hangon ostromozta. Evvel, különösen a tulajdonképeni Lengyelországban, ahol a Sachnai-féle iskola volt a főtekintély, sok ellenséget szerzett. Salómó Lurjától azért sokan féltek és ennek a következménye volt az, hogy állhatatlan életet kellett élnie. Még alig ért a férfikor küszöbére, mikor hol itt, hol ott iskolát nyitott, növendékeket gyűjtött maga köré, meg újra elhagyta őket és csak élete negyvenedik évében telepedett le a wolhyniai Ostrogban. Erre a vidékre is alig érkezett meg, a wladimiri rabbival, Isaak Bezaellel összekülönbözött azért, mert ez, egy Bona királyné birtokában levő városban felmerült perben, melynek tárgya pálinkabérlés miatt való konkurrencia volt, birói testület bevonása nélkül önmagát tolta fel birónak és állítólag helytelen ítéletet mondott. Lurja idősebb kollegájával, ugy látszik, megvetően bánt el. Vitáiban türtöztethetlen, nyers, kimélet nélkül való lévén, természetesen hasonló hangu visszavágásokkal kellett találkoznia, amiktől még jobban felingerlődött, sőt, mivel állítólag ellene fordultak, tanítványai hálátlanságáról panaszkodott és mindent sötét színben látott. Azután meg kora talmudtudósait ostromozta, mert szerinte sokan volnának a tudatlanok és kevesen a hozzáértők, a hivalkodók pedig szaporodnának és nem is akadna, aki megillető helyével beérné. Mihelyt valamelyikök rendezett viszonyok között él, adja a mestert, pénzért tanítványokat gyűjt maga köré, ép úgy, mint ahogy a nemesek is szerződhetnek szolgákat. Akadnak ősz rabbik, akik a talmudhoz alig konyitanak, de azért községekkel és hozzáértőkkel szemben adják a felsőbbiséget, kiátkoznak, feloldoznak, tanítványokkal rendelkeznek s mindezt csupa haszonlesésből“. Salómó Lurja gunyja választóvizében fürösztötte meg azokat a német talmudtudósokat is, akik, ha gazdagok és tekintélyek szegték meg a rabbinikus szabályokat, nagyon is elnézők voltak; ellen-

ben a szegény idegen férfiaknak, ha csak kis mértékben tértek is el a szabályoktól, például főveg nélkül mentek végig az utcán, rossz hírét költötték.

Egyébként ez a kör sem volt olyan rossz, mint aminőnek azt Lurja ingerültségében rajzolta, bizonyosága ennek az az elismerés, melyben maga a haragos korholó is részesült. Ifjabb és idősebb talmudtudósok tudása iránt még életében csodálattal teltek el. Még az is, akivel oly kicsinyléssel bánt el, a wladimiri Isaak Bezalel, a saját jószántából hódolt meg neki.

Lurjának módszere a kartársaiétól jelentékenyen elütött. Volt benne valami a Maimuni világosan rendezkedő szelleméből. Még férfikora küszöbén belekapott főművébe, a „Jam sel Selómó“-ba, hogy a talmudi diskusziókat megtisztogattja és megrostálja oly célból, hogy a vallásos gyakorlat így legyen megállapítható. Élete végéig dolgozott rajta, anélkül, hogy teljesen befejezhette volna. Az eddigi eredményekkel és különösen Karó vallási kodexével t. i. épenséggel nem volt megelégedve. Salómó Lurja a feladatára mindenestre több alapossággal, tisztább látással és nagyobb mélységgel vállalkozott, mint kortársai, de ha azt hitte, aminek a látszata nem hiányzik, hogy a hasonló fajta műveket, a különféle kodexeket, talán éppen Majmuniét is (amely iránt nem igen lelkesedett) fölöslegessé tette és a véleményzürzavarnak végét szakította, akkor ugyanabba a tévedésbe esett, mint Majmuni és mások. Ő is csak annyit ért el, hogy a gombolyag még inkább összegubozódott. Számos többi irását is mind az alaposság és kritikai érzék jellemzik, de a bajokat orvosolni ép oly kevéssé tudta, mint mások; nagyon mélyre vitt a forrásuk.

Kritikai érzékénél fogva Lurja arra is sokat adott, amit lengyel és német szaktársai, kevésre becsülve, figyelemre egyáltalán nem érdekesítettek: a héber szólásformák megkülönböztetésére szolgáló nyelvtani helyességre és pontosságra. Ellenben a skolasztikus filozófiának halálos ellensége volt; a hitre nézve veszedelmesnek és mérgező hatásúnak tartotta. Természetesen a kabalát is kiváló becsben tartotta, sokat foglalkozott vele, némely kabalista irást meg is akart magyarázni és ezt részben meg is cselekedte. Salómó Lurját azonban egészséges eszejárása mégis visszaretentette attól a tévedéstől, hogy a Szohárt a talmud fölébe helyezze, amit pedig megtett Isaak Lurjának ugyanazon korabeli iskolája Palesztinában. A harmadik mértékadó rabbinikus nagyság Lengyelországban a krakói Mose B. Israel Isserles volt (szül. 1520 körül, meghalt 1572. évi ijar hó 18-án.) Tekintélyes, előljárói tisztséget

viselő apának a fia és a paduai Meir Katzenellenbogennak rokona volt. Inkább koraérettségével és széleskörű tudományosságával, mint szellemének mélységével vonta magára a figyelmet. Mint Salom Sachnának tanítványa és veje, ennek dialektikai tanítási módszeréért lelkesedett és tantételeit megtámadhatatlanoknak tekintette. Mivel oly vagyonos családból származott, hogy az az egyik házát imaháznak szentelhette, Isserles kényelmesen hódolhatott lelke vágyának, mely a talmudban való elmélyedésre irányult. Csakhamar oly hirnévre tett szert, hogy föltűnően fiatal korban már krakói, illetőleg kasimierzi rabbibiróvá választották. Midőn két keresztyén kereskedőcég, a velencei Bragadiniak versenyre kelt egymással és mindketten Maimuni vallási kodexét akarták kinyomatni, ami a kiadót, a paduai Meir Katzenellenbogent megkároshatta volna, ez Isserleshez fordult, hogy szavának sulyával az utánnyomás eladását Lengyelországban tiltsa el. Idők folyamán úgy alakultak a dolgok, hogy ítéletére többet adtak, mint aggastyán rabbitársáéra, Mose Landauéra, aki Prágából Krakóba vándorolt. Harminc éves korában a talmudi és rabbinikus irodalom egész területén ép olyan otthonos volt, mint a még egyszer olyan idős József Karo. Isserles is érezte annak a szükségét, hogy a rabbinikus zsidóság törvényeinek messze szétszórt anyagát össze kellene gyűjteni és lezárni. Mivel azonban József Karo kodexe megfogalmazása után ebben elébe vágott, más dolga nem akadt, minhog ehhez jegyzeteket és helyesbitéseket fűzzön. Tette ezt azért, mert úgy vette észre, hogy a szerző némely elemeket, nevezetesen a német-rabbinikus döntvényeket és szokásokat nem méltatta eléggé figyelmére. Karo kodexének, vagy „Asztalá“-nak kiegészítését, Isserles tréfálkozva „Mappá“-nak vagy „Asztalteritő“-nek nevezte. És mivel a német zsidóság ősidőktől fogva skrupulosusabb volt, mint a többi, ez okból Isserles pótlásai és igazításai a vallási szabályok betartását meglehetősen megnehezítette. Döntéseit a német meg a lengyel zsidók és mindazok a zsidók, kik ezek ritusát követik, azonnal elismerték és köztük mind a mai napig a vallási normákat, a hivatalos zsidóságot ezek alkotják. Nem lehet azt állítani, hogy épen ő járult volna hozzá a hivatalos zsidóság megcsontosodásához; hiszen a nehezítő momentumokat nem ő találta ki és honosította meg; ő csak lezögezte és lezárta; csak az általában követett iránynak hódolt. Ha a vallási kodexbe nem Isserles iktatta volna be azokat, megtette volna más, mint ahogy egyik tanítványa, Mardochai Jafa, hasontó záróműbe bele is kapott.

Isserles más, nem talmudi szakmák, pl. az astronomia iránt is

élénk érdeklődéssel viseltetett. Frohbach csillagászati művéhez (Theorica) kommentárt írt. A filozófiához nemkülönben vonzódott s amennyiben héber művekben hozzáférhetett, foglalkozott vele. Maimuni „Vezető“-je vezetője volt neki is. A kiméletlen Salómó Lurjától, akinek vagy személy szerint, vagy mert a Sachnai-féle iskola növendéke volt, kifogása lehetett Isserles ellen, ezért a maga modorában nyersen leszólta, amit Isserles szó nélkül eltűrt. Salómó Lurja még azt írta Isserlesnek, hogy „vigyázatlanul közeledett így a romlás örvényéhez és rossz példát ad; jobban tenné, ha arra ügyelne, hogy héber írásaiban elkerülje a nyelvbotlásokat.“ Isserles kénytelen volt magát igazolni, hogy — ments Isten! — nem a görögöktől és nem görög nyelven tanulta ő a filozófiát, hanem igazhitű zsidók írásaiból. Filozófiai munkát is írt, a „Tóráth ha-ólah“-t, melyben szimbolizálta a templomot, a templomi szereket és rituálékat. Fölfogása kora izlésében gyökerezett és a nagymiveltségű Asarja Dei Rossinak nagyon tetszett. A kabalát Isserles nem igen kedvelte. De vonzóereje abban a korban oly nagy volt, hogy hatása alól ő sem vonhatta ki magát; a Szohárhoz ő is írt kommentárt. Isserles a történettudományokkal szemben sem volt érzéketlen és mihelyt Zacuto krónikája (Jocnaszin) a keze közé került, módszere szerint ehhez is jegyzeteket és pótlásokat fűzött.

A történelem iránt való érdeklődését az is bizonyítja, hogy egyik tanítványát arra ösztönözte, hogy e tárggyal komolyan foglalkozzék. Dávid Gans (szül. Westpháliában 1541-ben, meghalt Prágában 1613-ban) fiatal korában azért került Krakóba, hogy ott a rabbinikus főiskolára járjon, de a más tudományos szakok: történelem, földrajz, matematika, csillagászat iránt való veleszületett érzékét Isserles, aki nevelte és utmutatásokkal látta el, nagyban sarkalta. És Dávid Gans csakugyan ezekre a tudományágakra adta magát. Az akkori időknek mindkét matematikai és astronomiai kitűnőséggel: Keplerrel és Tycho de Braheval személyesen is megismerkedett és e szaktudományok körébe vágó több művet írt, természetesen héber nyelven.

Krónikája (Cemach Dávid), mely a zsidó és az általános történelem évkönyveiből áll, híressé vált. Német zsidótól nagy, igen nagy dolog volt, hogy ezeket a mindennapiság határán tulmenő ismereteket elsajátította. De Dávid Gans történetírói szolgálatait jelentőseknek egyáltalán nem tarthatók. A történet-írásnak azt a száraz formáját honosította meg zsidó körökben, melyet korábban a rideg szerzetesek miveltek, de amelynek helyébe az ő idejében már a művészies előadás lépett. A zsidók, legalább a németek, a mivelt világgal szemben így néhány

évszázaddal elmaradtak. De bármily csekély értékű a Gans krónikája, az az érdem meg nem tagadható tőle, hogy a talmudba temetkezőket figyelmeztette arra, hogy nagy történelmi mult járt előttük. A közönséges studiumok körébe ez a tudományág annyira nem illett bele, hogy a tanult zsidó publikum számára Gans kénytelen volt igazolni és külön kifejtetni, miképen a jámbor zsidónak nem kell lelkiismereti furdalást éreznie, ha krónikáját szombaion akarja olvasni. Hivatkozott mesterére, Isserlesre, aki, való, e részben inkább a történelem iránt érzett előszertetétől, mint az idevágó rabbinikus szabályoktól vezettette magát.

Hogy a történelmet a német zsidók mily kevésre becsülték, az kitűnik abból a szűkszavu feliratból, melyet Gansnak siroszlopára vésettek. Mindössze két sor jutott a számára, pedig se vége, se hossza a dicsőítésnek, ha valami rabbinikus zugnagyság emlékét kellett magasztalni. A talmudstudium, ha nem is volt egyéb, mint memorizálás, ebben a korban több dicsőséget hozott zsidó művelőjének, mint akár-melyik más tudományág.

A lengyel-zsidó tudományosság rendkívüli föllendülésének alapjait ez a rangban és időben legelső három rabbinikus nagyság, nevezetesen Sachna, Salómó Lurja és Isserles más helyi nevezetességű rabbikkal egyetemben vetette meg. Németországból, Morvaországból, Csehországból, sőt Olasz- és Törökországból is végérvényes döntés végett minden bonyolult és feltűnést keltő kérdést a három nevezett nagyság és különösen az utóbbi elé terjesztettek. A prágai községben felmerült azokat a kellemetlen, durva pörös ügyeket, melyekkel szemben az ottani rabbitestület tehetetlen volt, Lengyelország rabbijai elé vitték, akik erőlyesen jártak el bennük. A m.-frankfurti szenvedélyes vitákat, melyek az üldözés vagy kiutasítás eshetőségeivel fenyegettek, Lengyelországból csilapították le. Ez a rabbinikus triumvirátus ily módon az európai zsidóságban bizonyos fölényes hatalmat szerzett a lengyelek számára, amit minden oldalról el is ismertek. Lengyelország rabbijai a tizenyolcadik század végéig és részben még azon tul is megtartották iránytadó minőségüket.

A triumvirátus révén, melynek számos tanítványa a talmudstudiumok terén nemes versenyre kelt, zsidó főiskolák keletkeztek Lengyelországban. A községi tagok nagy része ezekből az iskolákból került ki, ugy hogy idők folyamán csaknem minden lengyel zsidó járatos lett a talmudban. Még 50 tagu kis községben is akadt legalább 20 tanult talmudista, akik viszont legalább 30 növendéket oktattak. Mindenfelé tanházak keletkeztek, élükön egy-egy előadó rabbival, akinek főképen

az volt a dolga, hogy oktató tanfolyamokat tartson; minden mást mellékesnek tarthatott. A tanuló ifjúság csak úgy özönlött a tanházakba; gond nélkül élhetett, mivel eltartásuk költségeit a község pénztára, vagy egyes jómódu magánemberek viselték. A gyermekeket kora ifjúságuktól kezdve — mindenestre eszük természetes fejlődésének rovására — a talmudtanulmányokra fogták. Mivel valamely rabbinikus tanház vezetésénél különb tisztséget nem ösmertek, minden becsvágy odaírányult, hogy ezt elérhessék. A tanulók (bachurim) és a gyermekek szorgalmának ellenőrzésére felügyelőket neveztek ki. Ezeknek jogot adtak arra, hogy a lustákat és tudatlanokat megfenyítsék. Idők folyamán, a nyári és téli félévekben változó témákkal, a talmudi előadásoknak bizonyos tanterve alakult ki, mely az ujkor kezdetéig meglehetősen mód változatlan maradt.

A semester végével valamennyi talmudtanító számos tanítványával egyetemben a főbb lengyel bucsuvásárookra ment, nyáron Zaslavba és Jaroslovba, télen pedig Lembergbe és Lublinba. Így több ezer talmudtanuló került együvé. Ily alkalmakkor a tananyagra vonatkozó megjegyzéseket és egyéni észrevételeket élénken megbeszéltek. Tartottak nyilvános vitákat, melyeken mindenki részt vehetett. Ezeken a szellemi tornákon a világosabb fejü fiatalemberek gazdag menyasszonyokhoz jutottak. Mert a vagyonos és minden csak félig-meddig jómódu szülők büszkék voltak arra, ha talmudilag képzett vőt kaphattak a leányaik számára és ilyeneket a bucsuvásárokon kerestek. Lengyelország zsidai eme lelkes buzgalom folytán, hogy úgy mondjuk, talmudi jelleget nyertek, ami minden mozdulatukban és nyilatkozatukban, disztelen vállvonogatásukban és hüvelykujjuk sajtáságos gesztusaiban jutott kifejezésre. Minden közömbösebb, vagy akár üzleti természetű beszélgetés talmudi disputációnak látszott; a nép nyelvébe talmudi szavak, fogalmak, frázisok, fordulatok és célzások vegyültek, melyeket még asszonyok és gyermekek is elsajátítottak.

De a talmud tanulmányozásának ez a tulságba hajtása a zsidóságnak nem vált hasznára. Hiszen nem azért folytatták, hogy a talmud szellemének mélységeibe hatoljanak, hanem azért, hogy valami különös és szellemes, keresett színben tűnjenek föl és ötletességükkel, szörszálhasogatásukkal, meglepő és a dolgokat fejük tetejére állító magyarázatukkal az értelmet csiklandó érdeklődést keltsenek. A sok ezernyi talmudismerő mesternek és tanítványnak, tanítónak és növendéknek a főbb bucsuvásárhelyeken való összecsdülése alkalmával mindenki azon volt, hogy valami nagyon fortélyos dolgot találjon ki és főzze le vele a

többit, mitsem törődven azzal, hogy helyes avagy legalább relative igaznak fogadható-e el az, amit kieszelt; egyedül arra volt tekintettel, hogy éles eszü ember hirébe jusson. Lengyelország talmudtanulóinak törekvése leginkább odairányult, hogy a talmudi diskuszióban valami újat kitaláljanak, amire addig más nem jött rá és amit chiddusnak neveztek el. Az iskolák vezetőinek és a rabbiknak egyesegyedül az a cél lebegett a szemük előtt, hogy valami felülmulhatlan tantételt állítsanak fel, hogy szofista-talmudikus mondásokból szálfinom szövedéket alkossanak, hogy a borotvaélességü distinctiót, amit chilluknak mondtak, még jobban kiélezzék.

Ez a lengyel zsidóknak egész gondolkodásmódját ferde irányba terelte, úgy, hogy egyik visszásságból a másikba estek. Különösen a nyelvük sinylette meg ezt az irányt. Fura mozdulataik, nevetésre ingerlő gesztusaik, élcélődésre és szójátékokra hajló örökös törekvéseik a németből, lengyelből és talmudi formulákból kotyvasztott, végtelenül elhanyagolt, a formákkal mitsem törődő, ugynevezett nyelvüket, melyet már csak a belföldi zsidók értettek meg, zagyvalékká változtatták, mely már a nyelv nevezetet sem érdemelte meg. Lengyelország zsidai beszédjük elfajzása révén elveszítették azt, ami az embert tulajdonképpen emberré teszi és a nemzsidó körök gunyjának és lenézésének tették ki magukat. A biblia, a fejlődés rendje folytán, már Majmuni ideje óta szorult ugyan háttérbe, de Lengyelországban még ennél is nagyobb baj érte: ismerete csaknem teljesen kiveszett. Ha foglalkoztak is vele, csak a talmud révén történt, ott, ahol a Misna vagy a Gemora szentirási verset idéz, az csak azért történt, hogy ötletet vagy dicsőséget keressenek ki belőle, vagy azért, hogy ötletet vagy szójátékot faragjanak belőle.

A helyzet akkor olyan volt, hogy Lengyelország zsidai bizonyos tekintetben államot alkottak az államban. Az egyházi reakcionárius katolikus párt, mely a hitbuzgó IV. Caraffa Pál pápa idejében szent Péter székét is arra tolta, amerre neki tetszett, természetesen Lengyelország zsidainak üldözését vagy legalább leigázását célba vette. A pápai nuncius Lipomano Alajos, akit a reformáció terjedésének megakadályozására küldöttek a szláv királyságba, hóhérszerepének gyakorlását a zsidókon kezdte meg. A dominikánusoktól eltanulta azt, hogy a lakosság tömegeit hazug vádakkal miként lehet fanatizálni. Lipomano Lengyelországban is rendezett ostya-ügyet. Valami leányt oly vallomásra birtak, hogy a sochacsevi (Masoviában, Rava kerületében) zsidók szentelt ostyát vásároltak tőle, azt megszentelték és csodatevésre adták neki alkalmat, amennyiben a megszurkálásra vérzett és nagyo-

kat jajgatott. Erre a terv számára megnyert palatinus, Barkov, három zsidót megvasaltatott, Przerembez kancellár, Chelm püspöke pedig azt a megbízást kapta, hogy a királyt, Zsigmond Ágostot a három elfogott zsidó kivégzését rendelő parancs kiadására bujtsa föl. Aközben azonban egy protestáns ember, Miskov pohárnok, arról győzte meg a királyt, hogy az ostyaszenségtelenítés merő hazugság; Zsigmond Ágostnak pedig volt annyi józan esze, hogy kijelentette, miképpen az ostyaszenségtelenítés izetlen meséjében hinni nem tud. A sochacsevi starostának meghagyta, hogy a vádlott zsidókat bocsássa szabadon. A sochacsevi zsidóközség vezetői is könyvek közt erősítették, hogy a vád alaptalan. Csakhogy Chelm lelkiismeretlen püspöke, a követnek, akinek az volt a feladata, hogy a három zsidónak szabadulása hírét vigye meg, Vilnából hamis királyi kéziratot adott, mely szerint a zsidókat istengyilkosság miatt ki kell végezni. Ennek folytán (1558-ban) el is égették őket. Lipomano, aki a gaztettet tervezte és irányította, evvel félelmet akart kelteni. De rosszul számított. A király, Zsigmond Ágost, a [neve felhasználásával elkövetett visszaélés miatt felháborodott és haragját a nunciussal szemben éppenséggel nem titkolta. Szemébe mondotta: „Ez a kegyetlenség megremegettet; oly bolondnak pedig, aki elhinné, hogy az átszurt ostyából vér folyik, látszani nem kívánok.“ Az egész reformált lakosság a zsidóságnak fogta pártját, megvilágította a nuncius gyalázatosságát és csipős szatirákkal üldözte. Több tartományi követ és különösen Tarnovski hetman arra ösztökélték a királyt, hogy a bajt okozó püspököket utasítsa ki az országból. De ily erőteljes tetre Zsigmond Ágost nem tudta magát rászánni. Mindazonáltal törvényben mondotta ki (1559-ben), hogyha a jövőben zsidó embert gyermekgyilkosság, vagy ostyaráblással találának vádolni, pörét ne a birodalom egy méltóságviselője, hanem a birodalmi gyűlés tárgyalja, még pedig nem is holmi könnyelmű vád, hanem csak szavahihető tanuk és bizonyítékok alapján.

Protestáns részről Rey Naglovic udvarnaggy mérgezett iratokkal bujtogatott a zsidók kiirtására. Helylyel-közzel a zsidók ellenségei rá is tudták venni az ingatag királyt arra, hogy a zsidóknak adott kiváltságokat szegje meg, jogaikat korlátozza és hogy áldozza föl őket a német céhesek kenyéririgységének. Egy izben azt is megtiltotta nekik, hogy aranyláncokat és öveiken és kardjaikon drágaköveket viseljenek. De a zsidó Naxosi hercegre való tekintettel, akit kedves barátjának nevezett, kénytelen volt emberségesebben bánni a zsidókkal, privilégiumaikat jobban megbecsülni, avagy ujakkal tetézni. A poseni zsidóközségnek, melyet a német céhesek és tisztviselők leginkább nyomorgattak, rövid-

del a halála előtt igen kedvező menedéklevelet adott. De a jogkorlátozások is csak akkor jártak következményekkel, ha a palatinusoknak és voyvodáknak sem volt ellenük kifogásuk; csakhogy ezek többnyire a zsidók pártján voltak. Ez volt az oka annak is, hogy bommendoninuncius, aki elődjénél, Lipomanonál okosabb és higgadtabb volt, álmélkodással tapasztalta, miképpen a zsidókkal Lengyelországban, legalább Reusz (Lemberg) tartományban, nem bántak oly csufosan, mint Itáliában és Németországban. Ellenkezőleg, a megkülönböztető jelek helyett fegyvert és lovagi diszt viseltek, a keresztények pedig, lenézés helyett mint egyenjogúakkal érintkeztek velük. A fanatikus egyházi párt udvari besugásait ellensúlyozták a zsidó udvari orvosok. Az udinei Salamon Askenázi mielőtt Törökországban messze kiható diplomáciai szerepéhez jutott volna, Zsigmond Ágost királyhoz, udvari orvosi minőségében egy darabig közel állott. Simon Günsburg, a poseni zsidóközség előljárója (szül. 1507., megh. 1586-ban) ugyanazon királylyal bizonyos ideig szintén bizalmasan érintkezett. Gazdag, tanult, tekintélyes, jótévő és szerény ember volt, akit kortársai nem győztek eléggé dicsőíteni. Simon Günsburg és az udvar, valamint a nemesség más kiváltságosai a vésztjósító felhőket, mielőtt egymásra tornyosodtak volna, mindig szét tudták kergetni.

Zsigmond Ágost halála után (1572) a választott királyság Lengyelország zsidóinak nagyon a javára vált. Minden ujonnan választott királynak ugyanis mindenekelőtt pénzre volt szüksége, azt pedig csak a zsidók tudták előteremteni, avagy a nemesek között kellett pártot szereznie, amivel meg ez a zsidókat általában jó szemmel néző osztály erősödött meg és föléje kerekedett a szűkkeblű, zsidógyűlölő német polgárságnak. De az első választott király, Anjou Henrik herceg idejében, akinek fejére a lengyel töviskoronát anyjának legkétségbeesettebb fortélyai tették, még sem valami jól érezhették magukat. Ámbár megválasztatását végeredményében zsidóknak, Askenázi Salamon udvari orvosnak köszönhette, ez a könnyelmű, egyedül az élvezeteknek élő király a zsidókat nem jó szemmel nézte. Hiszen az a mozgékony, vakmerő katolikus párt, mely a Lengyelországban eddig megvolt vallásszabadságot aláaknáztta, először az ő segítségével alakult meg. Hogyan akart vagy tudott volna tehát a zsidóknak a kedvében járni? Henrik Lengyelország zsidóságának még a kiváltságait sem ismerte el, amivel bizonyos tekintetben kiszolgáltatta mindenki kényekedvénnek. Állítólag egyenesen ellenük irányuló lépésekre is elhatározta volna magát. Ily viszonyok között az ő idejében és a jezsuita rend irányítása melletti

az egyházi fanatizmus hydra-feje újra felemelkedett. Néhány lithvániai zsidót keresztény gyermekgyilkolással is megvádoltak. Szerencsére ez az unatkozó király nem sokáig uralkodott (1574. évi február 16-ikától u. a. év június hó 18-áig).

Tizenhárom havi interregnum és hosszas választási harcok és intrikák után Báthori István, Erdélyország okos fejedelme jutott a lengyel trónra, nyilván szintén nem Askenázi Salamonnak, a zsidó ügyvivőnek közbenjárása nélkül, mivel megválasztását Törökország támogatta. Trónra lépte után kevés idő múlva kegyes szavakat intézett a zsidókhoz, a lithván zsidókat a keresztény gyermekgyilkosság hazug vádja ellenében védelmébe fogadta és annak a meggyőződésnek adott kifejezést, hogy a zsidók lelkiismeretesen követik azt a zsidótant, mely tiltja az emberi vér ontását. Csaknem tizenkét évi kormányzása (1575—1586.) Lengyelország zsidóságának történetében békességes fejezet.

III. Zsigmondnak, a svéd hercegnek, akinek megválasztatása alatt Lengyelország a belső szakadás és polgárháborúk martaléka volt, hosszú ideig tartó uralkodása idejében (1587—1632.) a lengyel zsidók sorsa jobb volt, mint aminőt tőle, a jezsuita növendéktől és buzgó katolikustól elvárni lehetett. Ámbár a lengyel szakadókat embertelenül üldöztette, kormányzása folyamán a zsidóknak elég jó volt a dolguk.

A varsói birodalmi gyűlésen (1592.) megerősítette a régi Kázmér-féle zsidó privilégiumokat. Két lengyel irónak, Mojezkinnek és Minzynskinek ellenük irányuló gyalázkodásai éppen a zsidók kedvező helyzetét bizonyítják, amit ők megrontani szerettek volna. Az okos lengyelek Minzynski kirohanásait rosszalták és őt békebontónak mondták; akadtak persze olyan emberek is, akik a zsidógyűlölet az igazság apostolaként dicsőítették. A zsidók nagy hátrányára III. Zsigmond csak egy törvényes intézkedést honosított meg, amely különben arról tanuskodik, hogy teljesen a papok kezében volt. Elrendelte, hogy új zsinagógák építéséhez a zsidóknak a papoktól kell engedélyt szerezniök. Ez oly kötelezettség volt, ami a zsidóhitűek vallásgyakorlatát az üldözési vágytól égő katolikus egyház akaratától tette függővé.

Báthori István király idejében a lengyel zsidóság olyan intézményt honosított meg (1580 körül), aminő eladdig abban a formában a zsidóság történetében nem fordult elő, a lengyelországi községek együvértartozását pedig rendkívüli mód emelte, állandóságot, erőt és úgy ki-, mint befelé tekintélyt kölcsönzött nekik. Eddig az időkig megtörtént, hogy a rabbiknak és iskolavezetőknek a hozzájuk tartozókkal a főbb

lengyel bucsuvásárookra való özönlése alkalmával ott fontos kérdéseket megvitattak, pörököt elintéztek és közös megállapodásokra jutottak. Az ily együttes eljárás haszna nyilván szembetűnt és megadta a gondolatot arra, hogy a hitközségek vezéreiből, általános kötelező határozatok hozatala céljából rendszeresen össze kell gyűjteni. A vezéreiből és a hitközségeket akkor kétségkívül jó szellemük szállta meg, hogy ilyen közös munkára vállalkoztak. Legelőször is a főbb tartományok: Kis-Lengyelország, Nagy-Lengyelország és Reusz községei állottak össze oly célból, hogy bizonyos időközönként zsinatot (váád) tartsanak, amely tárgyalásai színhelyül egyik főbb bucsuvásárt, Lublint vagy Jaroslovot választották. A főbb hitközségek képviselőket, tudós, kipróbált deputátusokat küldöttek ki, akiknek a zsinaton szavuk és helyük volt. Ezek elnököt választottak, aki a szóvá tett ügyekben a tárgyalásokat irányította és a jegyzőkönyvet vezette. Az egyes községekben, valamint a bel- és külföldi üzletemberek között felmerült vitás ügyek, adózási viszonyok, vallási és erkölcsi természetű rendelkezések, fenyegető veszélyek elhárítása, szenvedő hitfelek közös támogatása: ezek voltak azok a kérdések, melyeket a zsinat tárgyalt és kötelező megállapodásokkal intézett el. A zsinatgyűlések könyvcenzurát is gyakoroltak, amennyiben bizonyos könyvek számára nyomtatási és terjesztési engedélyt adtak, másoktól ellenben, melyeket károsaknak tartottak, a nyomtatást és a forgalombahozatalt megtagadták. A korona, melynek érdekében állott, hogy a zsidók kereskedelme és forgalma fennakadást ne szenvedjen és hogy a rájuk kivetett adók zavartalanul folyjanak be, a zsinat szabályzatát kedvezően fogadta. Báthori István a zsinati gyűlések tartására valószínűleg engedélyt is adott. Belső szervezetéről és ügyrendjéről nem maradt adat, mert a jegyzőkönyvek később a tűz és zsidógyilkolások martalékaul estek. Így még az is kétséges, hogy már kezdetben is az volt-e a rend, ami később, valamint az is, hogy a zsinat több mint tíz férfiuból, nevezetesen a főbb hitközségek: Krakó, Posen, Lublin, Lemberg négy képviselőjéből meg a hat rabbiból, akiket ezek meghívtak, állott-e? Lithvánia valószínűleg később csatlakozott, a gyűléseket azért nevezték el a „négy ország zsinatának“ (Váád arba Aracóth). Ezek a zsinati gyűlések igen jótékony hatást gyakoroltak. Megakadályozták a mélyreható összekülönbözéseket, távortartották és megtorolták az igazságtalanságokat, ébrentartották a közszellemet, ezt az összesség java felé fordították és ily módon ellensúlyozták a szűkeklü és önző helyi érdekeket, amelyek a községek szerteszakadását és magukra maradását oly nagy mértékben elősegítették, amint az külö-

nösen Németországban volt tapasztalható, ahol a szűk látókörű, kisvárosi polgári felfogás a zsidóság körében is uralkodott. A lengyel-zsidó zsinatot ezért idegenben is megbecsülték, nagy távolságra eső német községek és magánszemélyek, akik bajukat panaszolták, ehhez a legfőbb hatósághoz abban a biztos tudatban fordultak, hogy segítségével igazukhoz jutnak. Azoknak a férfiaknak, akik csaknem két évszázadnyi hosszú időn át vezették a zsinatot, elmulhatlan dicsőségük, hogy neveik, melyek méltók voltak arra, hogy az utókor megismerje őket, homályban maradtak, mintha egyéni jelentőségüket a közügygyel szemben szándékosan szorították volna háttérbe. Hasonlóképpen ismeretlen maradt az, vagy azok, akik kezdeményezők voltak, akik megteremtették ezt a bizonyára fáradságos művet, mely a zsidók és lengyelek kétszeresen anarchista szellemének legyőzésére és arra való megnyerésére irányult, hogy a nagy összesség érdekeinek a magukét alárendelni tudják. Csak gyanítani lehet, hogy Mardochai Jafa, egy Csehországból származó rabbi (szül. 1530 körül, meghalt 1612-ben), aki sokat kóborolt és szenvedett, szervezte ezeket a rendszeresített zsinati gyűléseket.

Lengyelországba ifjkorában jött avégből, hogy Salomon Lurja és Mose Isserles lábaihoz telepedve, talmudtanulmányokat végezzen. Mellékesen tanult valami kis filozófiát és asztronómiát is és jól belemerült a misticizmusba. Miután szülővárosába, Prágába visszatért, Jafa köré tanítványok sereglettek, hogy eltanulják tőle a Lengyelországból hozott talmudi bölcseséget. De Prágában nem sokáig maradhatott, minthogy a zsidóhitűeknek az egész országból történt kiutasítása következtében kénytelen volt ő is vándorbothoz nyulni. Így jutott el Jafa Velencébe, de onnan visszatért Lengyelországba. Mint rabbi előbb Grodnoban, azután Lublinban és Kremnitzben (kb. 1575-től 1592-ig) működött. Lublinban, a főbucsuvásárhelyen, mint mondtuk, sok ezer zsidó sereglett össze, elintézendő függő pörök és vitás kérdések tehát mindig akadtak. Ez adhatta Mardochai Jafának azt a gondolatot, hogy az esetleges zsinatokat rendszeresekké kellene átalakítani és működésük irányítására szabályzat volna teremtendő. Velencében az olasz zsidóktól tanulta el a rendszeret. Elég számottevő tekintély is volt ahhoz, hogy javaslatait, melyek közszükségletet voltak hivatva kielégíteni, érvényre tudja emelni. Midőn elöregedve, a rabbinátus elvállalására Prágába ismét visszatért, a zsinatokon való elnöklést, úgy látszik, Josua Falk Kohen, a lebergi iskola feje (1592—1616) vette át, akinek nagy tanházát gazdag és nagytekintélyű ipa tartotta fenn.

A zsidó zsinatoknak, úgy látszik, azok a tanácskozások voltak a mintaképei, melyeket Lengyelországban a disszidensek, a lutheránusok és antitrinitáriusok, valamint fiókszektáik különféle városokban sűrűn tartottak. A különbség csak az volt, hogy a zsidók nem hajszállhasogató dogmákat tárgyaltak, miként azok, hanem gyakorlati értékű, életbevágó kérdések fölött döntöttek.

A külsőségeket nézve Lengyelország és Lithvánia ebben az időben vallási vitákkal fenekestül felforgatott ország képét nyújtotta, melyből a kereszténység új alakulatának kellett kibontakoznia. Amidőn Németországban a reformáció mozgalma már elült, az egek titáni ostromlói egyszerű lelkipásztorokká változtak át, az új egyház a maga részéről megcsontosodni készült és ifjonti tobzódásából végelgyengülésbe esett: a vallási és szektaszzerű megosztódás hullámai a lengyel országrészekben csak ekkor csapkodtak igazán magasra és fenyegettek azzal, hogy iszapjukkal mindent elárasztanak. A reformációt a német kolóniák telepítették át Lengyelországba, a lengyel nemesség pedig, amely égett az utánzás vágyától és egyéni meggyőződés híján volt, a divat parancsának tekintette, hogy a pápa ellen irányuló új iránynak hódoljon. A nemesség tehát elfogadta a reformációt, ellenben a kispolgárok és a parasztság, vagyis a jobbágyság sokkal inkább elbutult volt, hogysé a pápa és a mise ellen vagy mellett tudott volna állást foglalni. Lengyelországban és Lithvániában a kereszténység különben is oly fiatal volt, hogy erős gyökereket még nem eresztethetett. A reformáció tehát, mivel csak gyenge ellentállásra talált, gyorsan és szinte hanyatt-homlok hatolt be a nemesi és polgári körökbe.

A lengyel nemesség általánosságban inkább Calvin genfi tanait, a német polgárság pedig a lutheránságot becsülte többre. E két hitvallás mellett, melyek lengyel területen épp oly ellenségekként állottak egymással szemben, mint Nyugateurópában, az előző évszázadok mozgalmából még hussziták is maradtak. A két új vallás, hogy hiveit szaporítsa, ezekkel kacérkodott. I. Zsigmond és Zsigmond Ágoston a mozgalmat szabadjára eresztették, sőt az utóbbi, a lithvániai Radziviloknak, akik trónjához közel állottak, uralkodó hatása alatt állván, kis híjja, hogy a pápaságtól el nem szakadt. Lengyelország eképpen a legtágabb értelemben szabad állammá és a wittenbergi augusztinus szerzetes kezdeményezte új tan küzdelmeinek küzdőhelyévé vált. Egy varsói országgyűlésen (1566) törvényt fogadtak el, amely szerint a maga területén minden nemes ember tetszés szerint választott istentiszteletet honosíthat meg, csak az az egy kellék elengedhetlen, hogy

hitvallása a szentírás alapján álljon. Hogy a katolicizmus képviselőjét Lengyelországban mennyire megvetették, annak tanubizonysága az, hogy midőn Lipomano nuncius az országgyűlésen megjelent, ezekkel a szavakkal fogadták: „Isten hozott, te viperafajzat“. Még azok az Itáliában, Svájcban vagy Németországban katolikus vagy református részről üldözött gondolkodók vagy rajongók is, akik a vallási mozgalmat még tovább akarták fejleszteni, a saját birtokaikon élő önálló lengyel nemeseknél sziveslátásra és védelemre találtak.

Ennek következtében alakulhatott Lengyelországban oly szekta is, melyet ha következetesen tovább fejlesztettek volna, azokkal a megsemmisítő csapásokkal, melyeket egyedül a katolicizmusnak szántak, az egész kereszténységet sujthatta volna. A Genfben máglyán elégetett arragoniai Servet hamvai, aki a „hármasegység tévedéseiről“ irt, úgy látszik, az egyház szakadásának új magvát termékenyítették meg. Egy csomó tanítványa: Sociu, Blandrata, Paruta, merész gondolkodásu olaszok, akiket, mivel a kereszténység alapvető épületét rongálták, a katolikus és református táborból egyaránt száműztek, lengyel területre mentek és ott nemcsak, hogy szabadon élhettek, de szabadon beszélhettek is. A sociniánusok vagy pincsoviánusok (a Lengyelországban tenyésző szektának ez volt a neve) leghevesebb támadásaikat a hármasegység, mint a több istenség egy neme ellen intézték. Ezért unitáriusoknak vagy antitrinitáriusoknak hívták őket. A szektának egyik hive, a lengyel György Pál, aki egy darabig krakkói prédikátor volt, helyesen ismerte fel és mondta meg, hogy a Luther-féle reformáció félmunka. „Isten Lutherrel az Antikrisztus egyházának tetejét kezdte lehordani, nem pedig alapját, nehogy a roskadt épület maga alá temesse“. Mindezeknél fogva Lengyelországban csak úgy hemzsegték a szekták, amelyek zsinati gyülekezeten sereglettek össze, hogy egyesüljenek, de rendszerint, még inkább szétválasztva és szertetagzódva széledtek el.

Az a rajongás, mely akkor Lengyelországban uralkodott, teszi hihetővé, hogy némely keresztények, a biblia nyomán indulva, a katolikus hittételek elvetésében annyira mentek, hogy magán a kereszténységen is tultették magukat és a zsidó hit felé közeledtek. Egy krakkói tanácsnok özvegye, Zelicsevska Katalin meg épenséggel zsidó hitre tért át, amiért Krakkóban természetesen megégették, de oly lelki örömmel ment a halálba, mintha esküvője lett volna.

A lengyelországi reformáció mozgalmainak a novgorodi sarajita szektázókkal való összeköttetése Oroszországban egy félzsidó-szektának, a subotnikénak adott életet. A zsidó sarja követői szintén unitáriusok

voltak, tagadták Jézus Isten voltát, elvetették a kereszt, a szentképek és a szerzetesség tiszteletét. Zosima metropolita, e szekta apostola, nyilvánosan jelentette ki: „Hát kicsoda az a Jézus Krisztus? Hiszen másodszor is meg kellene jelennie? Hol késik a halottak feltámadása?“ Miután a sarajiták az orosz nagyhercegeknél hol pártfogásra, hol üldöztetésre találtak és végül egy Genadji nevű püspök és más orthodox lelkészek emberirtó dühe következtében Novgorodban máglyára kerültek, a szekta fölélesztésére és terjesztésére lángbuzgalommal vállalkozott egy moszkvai prozelita, Theodosius Kosoj, aki azután Fehér-Oroszországban, Vitebskben és Moszkvában még a szerzetesek között is tudott híveket toborzani. Kosoj és hívei csak Mózes öt könyvét ismerték el szentírásnak és ennél fogva a hármasegységet, valamint a görög egyház ritusából sok mindenféle mást is elvetettek. Természetesen üldözték őket és hitvallásukat titkolniuk kellett. Kosoj hívei, miután az üldözések következtében szétszóródtak, kisebb szektákban verődtek össze, melyek közül a molokani (tejfogyasztók) mind a mai napig megmaradt. Vasárnap helyett a szombatot ünneplik, amiért a nép szája subotnik (szombatosok) névvel illette őket. A zsidó hitből más ritusokat is átvettek, minél fogva Oroszországban zsidózó keresztényeknek tekintetnek. Az unitáriusok vagy a hármasegység ellenfelei közül azokat, akik félig-meddig közeledtek a zsidó hithez és nevezetesen Jézusnak, mint isteni személynek imádását és tiszteletét elvetették, különféle ellenfeleik félzsidókként (semi judaizantes) szidalmazták.

A legkövetkezetesebb unitáriusok közé tartozott Lengyelországban a masoviai Budny Simon, a kálvinista hitvallás lelkipásztora Klezskben (megh. 1584 után), aki budniusok nevén külön szektát alapított. Tanultabb volt, mint a többi szektafőnök, értett görögül, tudott kissé héberül, amit nyilván zsidóktól sajátított el. Budny Simon az ó- és az újtestamentumnak lengyel nyelvre való fordítása révén (Zaslav 1572.) vált híressé. A zsidókkal való érintkezéséről bizonyosságot szolgáltatott azzal is, hogy az egyébként világszerte gyalázott talmudot nagyrabecsülte.

A felburjánzó szekták dolgával szemben különálló álláspontra helyezkedett Seidel Márton, aki noha sziléziai (ohlaul) volt, Lengyelországban tartózkodott, ahol több volt a gondolat és a rajongás szabadsága. Seidel Jézust egyáltalában semmibe sem vette, messiásnak sem, Istennek természetesen még kevésbé akarta elismerni. Seidel nézete szerint a messiás csak a zsidóknak ígértetett meg, ép úgy, mint a Kanaán földje és nem is mint emberfölötti lény, hanem olyan ember-

természetü királyként, minő Dávid volt. A zsidóság törvénye csak a zsidóknak szóló intézkedéseket foglalja magában, a többi emberekre nézve lényegében csak a tizparancsolat kötelező.

Ámbár Lengyelországban és Oroszországban a reformációs szektamozgalom, a sok zsinatozás, disputáció és protestálás ellenére, mert a lakosság tulnyomó részét közömbösen hagyta és védelmezőjét, magát a nemességet is, csak fölületesen érintette, minélfogva sokan egy-egy merész ugrással a katolicizmus kebelébe visszatértek, nagy általánosságban mélyebbre hatni nem tudott: a zsidóságban valamelyes nyomokat mégis hagyott. A szektavezérekkel vagy hiveikkel zsidó tudósok vitákba elegyedtek, ha nem is azért, hogy a zsidóság számára megtérítsék őket, de legalább azért, hogy bibliatudásuk fölényét igazolják. Köztük és a disszidensek között (a katolicizmustól elszakadt összes lengyeleknek ez a gyűjtő neve) ez okból nem ritkán keletkeztek vallási viták. Egy Czechovic Márton nevű nagy-lengyelországi, zavaros fejű unitárius (szül. 1530-ban, meghalt 1613-ban), aki a vallási mozgalomnak minden fordulatát végigcsinálta, katolikus pap létére (Kurnikban) elébb a hussziták felé hajlott, azután felváltva Luther, Calvin és Zwingli tanait vallotta, végre skismatikus lett, a gyermekek megkeresztelését elvetette és azt állította, hogy keresztény ember államhivatalt nem vállalhat; ez a Czechovic Márton egy művében a zsidóknak Jézus messiás volta ellen használt kifogásait megdönteni próbálta és az ellen, hogy a zsidóság törvényei ma is köteleznék a hozzátartozóit, rozsdás fegyverekkel harcolt. Eme bizonyítgatás ellen írta meg Lublinban Jakob (Nachmon) Belzycéből (1581-ben) cáfolatát, mely oly erős lehetett, hogy Czechovic indítatva érezte magát arra, hogy állítását elleniratban igazolja.

A karaita Isaak ben Ábrahám Troki (szül. Wilna melletti Trokban 1533 körül, meghalt 1594-ben), a különféle hitvallások lengyel és lithván hiveivel még mélyebb vitába bocsátkozott, mint Jakob Belzycéből. Nemesek, egyházfejedelmek közt és más keresztény körökben forgolódott, a biblia a kisujjában volt, de az újtestamentumban, valamint kora rabbinikus és különféle hitvitázó irataiban is nagy olvasottsággal rendelkezett és alapos vitatkozásra eképpen jól fel volt szerelve. Nyugodt modorban tartott hitvitái eredményeit Isaak Troki közvetlenül halála éve előtt (1593.) önálló műbe foglalta össze, mely később a kereszténység ellen irányuló lesújtó lövegek arzenáljául szolgálni volt hivatva. „A hit várának“ (Chisuk Emuna) nevezte a művét. Ebben nemcsak a zsidóság ellen keresztény részről intézett sokféle támadás

erejét döntötte meg, hanem a kereszténységet is keresztűzbe vette, nagyon ügyesen és alapos tárgyismerettel emelt ki sok ellentétet és tarthatlan állításokat, melyektől az evangélium és más keresztény ősi irások csak úgy hemzsegnek. Karaita irótól az egyetlen mű ez, melyet elolvasni érdemes. Valami nagy ujdonságokat nem találunk ugyan benne, korábbi idők zsidó spanyol írói, főképpen a szellemes Duran profiata, szebben és meggyőzőbb módon mondták el már mindazt, ami benne a zsidóság védelmére foglaltatik; Troki műve mégis nagyobb szerencsével járt, mivel hogy az irásoknak is megvan a maguk sorsuk. Lefordították spanyol, latin, német, francia (és átdolgozva, legujabban magyar) nyelvre; a keresztény részről ellene irányított küzdelem pedig még csak növelte a hírét-nevét. Egy orleansi herceg szintén megkísérelte, hogy a lengyel karaitának a kereszténység ellen irányuló támadásait visszavesse. Midőn pedig a felébredt és megerősödött valláskritika arra vállalkozott, hogy a kereszténység alapvető erősségeit meg-ingassa, föladatához ebből a fegyvertárból is szerzett szerszámokat.

MÁSODIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

AZSIDÓK LETELEPEDÉSE HOLLANDIÁBAN. ELSŐ GYÖNGE KISÉRLETEK EGYENJOGU- SÍTÁSUK ÉRDEKÉBEN.

A műveltség visszafejlődése. Üldözések a protestáns és a katolikus országokban. II. Rudolf császár és a Hoher rabbi Lów. Mardochái Meisel és csodálatos jótékonyága. Olaszország zsidói és XIII. Gergely pápa. A zsidó orvosok ellen irányuló bulla; a maranusok és a talmud zsidó jóakarói. Térítési buzgalom. V. Sixtus pápa. Dávid de Pomis. Tárgyalások a pápával a talmud kinyomatása érdekében. VIII. Kelemen. Bajok a cenzura miatt. Kiutasítás Mantuából és Ferrarából. Németalföld és a maranusok. Sámuel Palache. A szép Mária Nunes és a Hollandiába vándorlók. Jakob Tirado és találkozása Mose Uri Halevi-val Emdenben. Az első titkos zsinagóga Amsterdamban. Uj jövevények. Alonso Ábrahám de Herrera. Az első amsterdami hitközség teleplezése az engesztelés ünnepén. Jakob Tirado első temploma. Portugál zsidók részvétele az indiai kereskedelmi társaságban. Diego de la Ascension proszelita mártýrhalála. Dávid Jesurun, Paul de Pina-Réul Jesurun. Élia Montalto. Az amsterdami hitközség növekvése, temploma, rabbijai és temetője. József Pardo, Juda Vega és Jakob Usiel. A megtérés korlátozása Hollandiában.

(1593—1618.)

Az európai népeknek az a szabad szelleme, mely a tizenhatodik század kezdetén a civilizált emberiség ujjaszületésével és politikai fölszabadulással kecsegtetett, ugyanazon század második felében teljesen megtöröttnek látszott. A pápaság vagy a katholicismus első ijedelméből magához tért és összeszedte erejét. Miután a trienti zsinat rendkívüli módon emelte a tekintélyét, új bilincseket kovácsolt, melyeket a hiven maradt népek szívesen öltöttek magukra. A jezsuiták rendje, ez az eleven és fáradhatlan előharcos, amely ellenfeleit nemcsak lefegyverezni, hanem a maga küzdő soraiba bevonni is tudta, céljaival és messze kiható terveivel, sok elvesztett területet hódított vissza és olyan új helyzeteket teremtett, melyeknek révén mindazt, ami elveszett, kamatos kamattal volt képes hatalmába keríteni. Olaszország, Délnémetország és az osztrák tartományok nagy része, Franciaország sok vívódás és polgárháború, a véres Szent-Bertalan-éj és két király meggyilkolása után, valamint Lengyelország és Lithvánia is újra katholicusokká, még pedig oly fanatikus katholicusokká lettek, minők csak Spanyolország és Portugália, az inquisitio égő poklai voltak. A lutheránus és református Németországban, Angliában és Skandináviában egészen más jellegű pápaság, a száraz formai hit, a betűhöz való szolgálai ragaszkodás pápasága jutott uralomra. A dogmák és szavak miatt keletkezett bizanci természetű pörpatvarok az evangélikus közösségeket annyi szektára és szekta-alfajra bontották szét, ahány központjuk csak akadt. A német fejedelmek nagy reformációs buzgalma, miután a papi javakat magukhoz ragadták, alaposan lehült, egy részük újra katholicussá lett, avagy ebben a hitben neveltette fiait. A klasszika-filológiát, amely kezdetben a fölszabadítás és megtermékenyítés mun-

káját segítette elő, az egyik részről a bibliában, a másik részről a tekintélyekben való föltétlen hit következtében elhanyagolták és vagy játszi szépirássá vagy tudományos lim-lommá engedték lesülyedni. A héber nyelv tanulmányozásának, ami eleinte a gyújtó láng szerepét töltötte be, szintén hamar szakadt vége, avagy felületesen és csak azért folytatódott, hogy anyagot szolgáltatson az egyházi pörpatvarok számára. Tősgyökeres katolikus körökben a héber nyelv ősméretét még mindig, azaz tulajdonképpen csak igazában ekkor tekintették eretnekségnek. Hát még a rabbinikus irodalomét! Midőn Arias Montano, a tudós spanyol teológus, II. Fülöp költségén Antwerpenben az első teljes soknyelvű bibliát kiadta és melléje egyuttal héber és rokonnyelvű grammatikát meg szótárt dolgozott ki, azonfelül pedig némely régibb zsidó írásmagyarázót is figyelembe vett, akkor őt, Fülöp király kegyencét, ki az eretnek könyvekről maga is jegyzéket készített, a jezsuiták és az inquisitio eretnekségre való hajlandósággal és titkos zsidózással vádolták meg, sőt a rabbi névvel mint szitokkal illették. Ha a király és a pápa nem fogták volna olyan nagyon a pártját, még az inquisitio kezére került volna. Hogy így támadták, abban a személyes gyűlölségnek és ellenfelei irigységének kétségkívül nevezetes szerep jutott. De Montano üldözésében annak a homályos érzelemnek is nagy része volt, hogy a héber nyelv és a biblia általánosabb ismerete a katolikus egyház aláaknázója. A természettudományokat úgy katolikus, mint protestáns részről megvetették, a filozofiai gondolkodásnak bujkálnia kellett; a szabad gondolkodókat üldözték és mint Giordano Brunót máglyán égették meg, avagy mint Verulami Bacont, tettetésre készítették. Az emberi társadalom így a visszafejlődés útjára látszott térni. A különbség csak az, hogy ami azelőtt naiv hit volt, azóta sötét felekezeti dacossággá vált.

Az a tulbuzgó egyháziaskodás, melynek eredménye a harminc éves háborúnak kölcsönös megsemmisítésre törekvő feszültségében jutott később kifejezésre, a zsidók életét úgy a katolikus, mint a protestáns országokban a gyötrelmek szakadatlan láncolatává tette. Luthernek németországi követői elfeledték, hogy mesterük kezdetben a zsidók javára mit kötött oly nagyon a lelkükre. Csak arra emlékeztek, ami rosszat öregségében rájuk kenni jónak látott. Így például Berlin és a brandenburgi kerület zsidóit az elé a szomoru alternativa elé állították, hogy vagy keresztelkedjenek meg, vagy pedig vándoroljanak ki, csak azért, mert II. Joachim választó fejedelem hatalmas kegyence és pénzügyi szédelgéseiben volt jobb keze, Lippold orvos, a zsidó pénzügyminiszter, miután utódja, Johann Georg által vizsgálati fogságba vette-

tett, a kinpadon azt vallotta, noha később visszavonta, hogy jóltevőjét megmérgezte volna. A katolikus népek és fejedelmek nem láttak okot arra, hogy türelem és emberiesség dolgában protestáns ellenfeleiknél külömbek legyenek. Néhány morva városban ebben az időben a zsidókat agyon is verték. A mainzi kerületben pedig Dániel érsek kinozta, kisajtolta, azután kiutasította őket.

Németország és az osztrák örökös tartományok zsidói szempontjából még aféle szerencsés véletlen volt, hogy az akkori császár, II. Rudolf, noha mint a jezsuiták növendéke a folyton füstölgő máglyák országában nevelkedett és a protestánsoknak esküdt ellensége volt, — a zsidók iránt nem mutatkozott tulságosan elfogultnak. Gyöngesége és tartatlan helyzete miatt az ellenük irányuló üldözéseknek útját nem szeghette ugyan, de legalább elő nem segítette azokat. Azonkívül Rudolf oly rendeletet intézett egy püspökhöz (a würzburgihoz), hogy a zsidók kiváltságait ne bolygassa. Egy másikhoz pedig (a passauihoz), hogy kinpadon ne gyötörtesse őket. Hogy azonban kortársai a zsidóbarátság hírébe semmi esetre se keverhessék, a változatosság kedvéért rendeletet adott ki, mely meghagyja, hogy Ausztria főhercegségéből a zsidókat féléven belül ki kell utasítani.

Annak idején nagyra voltak a kortársak egy beszélgetéssel, melyet a császár Liva (Juda) ben Becallel (szül. 1525 körül, meghalt 1609-ben) akkori rabbival, vagyis inkább iskolavezetővel folytatott. Ez a férfiu, „der hohe Rabbi Löw“ inkább a monda, mint cselekedetei révén vált ismeretessé. Talmudi és rabbinikus ismeretei nem voltak oly jelentékenyek, hogy a lengyel iskola azon korbeli nagyjaival egy sorba lett volna állítható. Különbén is inkább agadikus, mint halachikus magyarázatokkal foglalkozott és irodalmi tevékenysége is főképpen erre a területre esik. Liva ben Becallel valamelyes matematikai és felületes filozófiai ismereteket szerzett ugyan, de ezeket a szabad kutatás szenvedélyes támadására és a gondolkodók, nevezetesen Asaria de Rossi, eretnek-voltának bizonyítgatására használta fel. A nép szentül hitte róla, hogy agyagból embert (gólem) alkotott. Egy cédula révén, melyre a csodatevő istennevet írta, életet lehelt beléje és vele szolgáltatta ki magát. Valahányszor a kabalista cédulát elvette tőle, — így szól a mese — a gólem agyagtömeggé vált. Lehet, hogy Rudolf császár, aki üres óráit maga is a természet titkainak kutatgatására fordította, Liva ben Becal-
lelt audienciára azért hívatta, mert ilyen emberi alakok képzésének módját avagy más kabalista titkokat akart tőle eltanulni. A rabbi konokul hallgatott arról, hogy a császárral miről beszélt; valami örven-

detes a dolog aligha volt. Ez abból következtethető, hogy néhány hónappal később Liva Prágából elköltözködött, avégből, hogy elfoglalja a pozeni rabbinátust, amely állás pedig valami fényes szintén alig lehetett, mert a község a tűzvész folytán, ami ott előzőleg pusztított, nagy nyomorba jutott.

A csillagokkal és az aranycsinálás művészetével foglalkozó császárnak kicsinyes és kapzsi jelleme bebizonyosodott abban az eljárásban, melyet egy nemes lelkű prágai zsidóval szemben tanusított, akit kortársai nem győztek eleget dicsőíteni és akinek hire-neve a jötevés emlékoszlopai révén mind a mai napig reánk maradt.

Marko, vagy Mardochái, Meisel vagy Meysell (szül. 1528-ban, meghalt 1601-ben) ama kevesek közé tartozott, akik annyi bajnak és bűnnek forrásával, a mammonnal, helyesen tudnak élni. Üzlettársával, egy Izsák nevű orvossal folytatott vállalkozásai oly szerencsével jártak, hogy hagyatékában 600,000 márkányi ezüst maradt, annak ellenére, hogy egész életében ritka bőkezűséggel tett jót. Németországban Meisel volt az első zsidó kapitalista. Olyan férfiu volt, akit embertársai közül nemes szive még nagyobb mértékben tett kiválóvá, mint a vagyon. Minden más országban előkelőbb állásba jutott volna. Németországban Meisel legfőlebb csak ezt a címet kaphatta meg: Rudolf császár tanácsosa. A földült, züllött és elszegényedett prágai hitközséget Meisel bölcsen és dusan osztott adományai állították talpra. Az éhezőnek enni adott, a mezteleneket felruházta, évente több elárvult leányt háziasított ki, szegényházakat és kórházakat építtetett és ami mindennél többet érő, elszegényedett embereknek üzletük folytatására kamatmentes kölcsönöket adott. Kiapadhatlan jótékonyságával utját szegte annak a rettenetes nyomoruságnak, amely a zsidóknak számkivetésükből történt visszatérésük után Prágában lábrakapott. Még a zsidó városrész szennyét is eltávolította avval, hogy kiköveztette. Annál a vallásos érületnél fogva, ami valóját betöltötte, természetesen a zsidó hit ápolására alkalmas intézményeket is teremtett. Így egy tanházat építtetett (klaus), melynek vezetőjét (Liva ben Becallel) és növendékeit az ő költségén tartották el, továbbá két zsinagógát is teremtett. Ezek közül az egyiknek, a Meisel-zsinagógának, építése több mint 10,000 tallérjába került. Az alkotás a maga idejében műremek számba ment és megteremtője nevét mind a mai napig megörökítette. (Ujabban ez a templom áldozatul esett a városrendezésnek.)

Meisel jótékonysága nemcsak zsidókra és nemcsak saját hitközségére terjeszkedett ki. Kiülőzött és rabszolgául eladott zsidókat nagy

áldozatok árán váltott ki. Midőn a pozeni zsidó városrészt a tűz martalékul ejtette (1590-ben) és a község legtöbb tagja koldusbotra jutott, tekintélyes summát, 10,000 tallért ajándékozott; ugyanannyit adott később a bajba jutott krakói hitközségnek is. Hogy ajándékaiból a jeruzsálemi hitközségnek is juttatott, csak természetes.

A prágai hitközség züllött állapotának megszüntetésére Meisel ennél is többet tett. A prágai hitközségben akkor a nyomor mellett a megvesztegethetőség ütötte fel tanyáját. Az előljáróválasztás mindig lármás botrányokra adott alkalmat. Nem az érdem vagy az érdem hiánya, hanem kedvezés és ellenségeskedés voltak a megválasztás, vagy elbuktatás döntő tényezői. A császári hatóságok ez okból kénytelen-kelletlen beleavatkoztak a községi ügyekbe, a választókra előljárókat kényszerítették, miközben, a dolog természeténél fogva, méltányosan nem igen jártak el. Meisel fáradozásainak köszönhető, hogy a prágai zsidóság a vének, rabbik és bírák választására visszanyerte szabad elhatározását s arról is ő gondoskodott, hogy a helytelenségek többé ne ismétlődhessenek.

De Rudolf császár evvel a nemes emberrel vagy császári tanácsossal is hogyan bánt? Meisel egy nemes embernek bizonyos mennyiségű pénzt adott kölcsön és követelését ennek birtokaival biztosította. Az adós azonban avval a kifogással állott elő, hogy ingatlanokat zsidók részére zálogul lekötni törvénytelen. Ennek folytán a császári kamarai iroda Meisel követelését elveszettnek nyilvánította. Máskor meg a császári pénztárnak adott nagy kölcsönt és ezüst asztali készleteket szállított, természetesen kamat ellenében. De sem kamatot nem kapott, sem tőkét nem adták vissza. Meisel halála után a császár még kapzsibbnak és még lelkiösmeretlenebbnek mutatkozott. Meisel hült teteit egyébként megbecsülte, mert temetésén képviseltette magát. Az őszintén meggyászolt jótevő végtisztességén számos udvari tisztviselő jelent meg, de vevő akaratát a császár semmibe sem vette. Meisel, mivel gyermeke nem volt, unokaöcscsére hagyta vagyonát és arra kötelezte, hogy emléke megörökítésére emberbaráti intézményeket létesítsen. A császár azonban az egész vagyont, készpénzt és ingatlanokat, több mint félmillió értékben, elkoboztatta, avval az ürügygyel, hogy a gyermektelenül elhunyt zsidók hagyatékát, mint kamarai szolgálkét, a császári fiskusnak joga van lefoglalni. Ráadásul számkivetés terhe alatt még arra kényszerítette a rabbikat, hogy Meisel adósainak és mindazoknak, akiknek az ő hagyatékához tartozó egyéb tárgyak vannak a kezükön, tegyék kötelességükké, hogy a császári kamarának mindent hiánytalanul beszolgáltassanak.

Ebben a helyzetben, miután a katolikusok és lutheránusok különbség nélkül megkoppasztották és lábbal tiporták, vagy nyomorba kergették a zsidókat, a császár pedig alig nyújtott védelmet, sőt példát szolgáltatott arra, miként kell őket kiszipolyozni, a német zsidók züllése és süllyedése, amennyiben ez még lehetséges volt, még nagyobb méreteket öltött. Ebben az időben annyi gond nehezedett rájuk, hogy még a talmud tanulmányozását is, ami egyébként szellemük tápláléka volt, elhanyagolták. Liva ben Becallel, testvére Chajim ben Becallel és mindenestre másik két fivérük leszámításával, Németországban akkorjában valamire való talmudista nem igen akadt.

Itália zsidainak ebben a korban talán még rosszabb volt a sorsuk. Ők is nyomorba és romlásba süllyedtek. Ennek az inségnek az okozója a kaján, kárörvendő, kérlelhetlen egyházi reakció volt, melynek csak azon járt az esze, miként irtsa ki azokat Európában, akik nem katolikusok. A polgárháboru tüzcsóvját a Vatikánból vetették Németországba, Franciaországba és a Német-Alföldre. Mivel pedig a zsidók IV. Pál és V. Pius pápa óta az eretnekek, avagy az egyház ellenségeinek névjegyzékén szerepeltek, sorsuk irigylésreméltó épenséggel nem volt. Szabadságaik utolsó maradványainak elvesztésével számuk is megfogyott. Olaszország déli részében egyáltalán nem laktak már zsidók. Északi részében a legnagyobb hitközségekben: Rómában és Velencében lélekszámuk 2000 és 1000 volt. Mantuában 1844-en és a milánói területen (Cremona, Lodi, Pavia, Alessandria, Casalmaggiore) csak 889-en laktak.

V. Piust, aki természetből fogva sötét egyházi érzelmű és üldözésre hajló volt, XIII. Gergely követte (1572—1585), akit a jezsuiták és theatinusok mesterségesen képeztek fanatikussá. És Itáliában a pápaság akarata szabta meg az irányt. A zsidókat illetőleg Gergely az ő elődje szeretetlen magatartását a legkonzekvensebben követte. Az ismételt tilalmak ellenére Olaszországban még mindig igen sok keresztény akadt, aki oly kiváló orvosokra, minő de Dávid Pomis, Elia Montalto voltak, szívesen bizta gyógyíttatását. Gergely ezt a legszigorubban akarta megtiltani. Amidőn azt a régi kánoni törvényt, amely szerint keresztény beteget zsidó orvosoknak gyógyítani nem szabad és az illető betegeknek három napon belül föl kell venniök az utolsó kenetet, megújította: nemcsak e törvény keresztény áthágóira vetett ki súlyos büntetést, hanem a zsidó orvosokra is, ha valamely keresztény szenvedő életének meghosszabbítása, avagy csak fájdalmi csillapítása jutna az eszükbe. Ezt XIII. Gergely végre is hajtotta. Egy másik törvényével a pápa nemcsak egy kereseti osztályra sujtott le, hanem általában a

zsidókra. Az inquisitio argusszemeinek szolgáltatta ki őket. Eszerint, ha valamely zsidó valami eretnekséget vagyis olyasvalamit állított vagy tanított, ami az egyháznak nem volt inyére való, sőt ha valamely eretnekkal vagy szakadással érintkezett, avagy csak a legkisebbke segítségben részesitené vagy egyébként járna a kezére, akkor az inquisitio elé kell idézni és a kiderülendőkhöz képest: vagyona elvesztésére, gályarabságra avagy éppen halálra ítélendő. Ha tehát valamely Spanyolországból vagy Portugáliából megszökött maranust azon értek, hogy zsidó testvére lakást vagy üdítő ételt-italt adott neki, akkor mind a ketten el lehettek rá készülve, hogy az olaszországi inquisitio kérlelhetlen karjai közé kerülnek. XIII. Gergely pápa haragja a talmudot is sujtotta. A zsidók újra figyelmeztetést kaptak, hogy a talmudi vagy más egyházzellenes, gyanus könyveiket szolgáltassák ki, a rómaiak tiz napon, a többiek három hónapon belül. Az inquisitorokhoz és más papi hatóságokhoz utasítás ment, hogy ezeket a műveket mindenütt kutassák föl. Akinél később találatnának, ha az kiderülne is, hogy a kifogásolt részek hiányzanak belőlük és cenzurázva voltak, súlyos büntetéssel fenytendő.

XIII. Gergely legtöbbet a zsidók megtérítésével vesződt. Ő, aki a jezsuitákat a leghathatósabban támogatta, aki minden nemzet propaganda-semináriumát — akkor huszonöt nyelven — fölszerelte és Collegium germanicum címen megalapította oly célból, hogy az ott képzett növendékek révén az elpártolt németeket az egyház kebelébe újra visszaédesgesse, ő volt az, aki meghozta azt a pápai törvényt, mely szerint szombat és ünnepnapokon keresztény hitszónokok, ha lehet héber nyelven, a zsinagógákban keresztény hittételekről előadást tartanak. A zsidóknak pedig, legalább a községek harmadának, mindkét nembelieknek, 12 évnél idősebb felnőtteknek, köteleességüké tette, hogy az előadásokat végig hallgassák. A katolikus fejedelmeket arra figyelmeztette, hogy az ily természetű térítési buzgalmat támogassák. Amit szenvedelmes izgalmai közt a félbolond skizmatikus pápa (XIII. Benedek) kieszelt, azt az egész katolikus egyház főpásztora hideg vérrel még meg is szigorította. Eljárása nem is nagyon ütött el Antiochus Epiphanes azon tettétől, melylyel az Egyisten templomát Jupiternek szentelte. Legjobban jellemzi az akkori felfogást az a tény, hogy a zsidókra még azt is ráparancsolták, hogy a nekik annyira ellenszenves, térítő hitszónokokat, a rajtuk elkövetett lelkiismereti kényszerért *ők* fizessék meg.

Miként elődjének, V. Piusnak, úgy Gergelynek is minden eszköz jó volt a zsidók csábítgatására. Ugy amint a római hitközségnek egy

spanyol származású tekintélyes tagját, Élia Corcost, a keresztény hitre való térés után V. Pius nemesi sorba emelte, akképen XIII. Gergely a család egyik rokonát, Corcos Sámuel, fiával és menyével egyetemben szintén a római nemesek közé iktatta be. Félelmében vagy előnyök fejében nem egy zsidó hagyta magát rávenni a kitérésre. Ezek közül egynéhányan támogatták az olasz zsidók ellen irányuló zaklatást. Mert Gergely rendeletei nem maradtak a papiroson, ellenkezőleg, teljes szigorúsággal és kérlelhetlenséggel hajtották azokat végre.

A tüzzel-vassal téríteni vágyó klérusnak különösen az okozott nagy örömet, ha talált zsidó kitértet, aki héber nyelvismeretekkel rendelkezve, fel hagyta magát használni arra, hogy a zsidóknak zsinagógáikban a kereszténységet hirdesse. Ilyen volt Andrea de Monti. Nagylelkűségében ez annyira ment, hogy térítő beszédeiért fizetséget nem követelt. Egy zsidónak volt annyi bátorsága, hogy ennek a szökevénynek megírta, mit tartanak a zsidók felőle és a kegyetlen pápai kormányzás felől. Ez a kormányzás mivel sem jobb, mint a Pharaoké, a kaldeusoké és a régi rómaiaké és valamint Isten választott népével, Ábrahám ivadékaival, ezek sem voltak képesek megbirkózni, épp oly kevéssé fog ez a keresztény despotáknak sikerülni.

Istennek e népet illető szakadatlan védelme megbizonyosodik abban is, hogy még a pápaság mindenhatóságának idejében is akad néhány fejedelem, aki megbecsüli, tiszteli a zsidókat, akik szabadok és gazdagok. Az apostata prédikátor sorsa az lesz, ami Hámáné volt. Isten ezer meg ezer módot és utat tud, hogy népének üldözőit és elnyomóit megfenyítse. Semmiesetre sem köszönik meg, hogy díjtalan szócnklásokra vállalkozik. A prédikációt fizetségért bármely őskeresztény hitszónoktól szivesebben hallgatják, mint tőle.

XIII. Gergely utódjának, V. Sixtusnak (1585—1590), annak a pápának idejében, kit a disznópásztori sorsból a katolikus kereszténység főpásztori állásába történt emelése és az egyházi állam kormányzóságában tanusított kérlelhetlen erélyessége rendkívüli jelentőségűvé tettek: a római zsidók helyzete látszólag megváltozott. Környezetében megtúrta őket és oltalmába fogadott egy Portugáliából menekült Lopez nevű maranust, aki az egyház-álladalmi pénzügyek javításához tanácsosal szolgált. Az, hogy a catholicismustól elszakadót, akit Szent Péter székén való elődei bizonyára megégettettek volna, ily bizalomban részesítette, nem mindennapi kiméletességre vall. De e pápa még többet is tett. Bullát adott ki (1586 október 22-én), amelyben elődeinek csaknem valamennyi korlátozó intézkedését megszüntette. Sixtus nem-

csak azt engedte meg a zsidóknak, hogy az egyházi állam minden városában lakhassanak, hanem azt is, hogy keresztényekkel érintkez-hessenek s őket alkalmazásba vehessék. Vallásszabadságukat védő paragrafusokkal erősítette meg és mult időkből származó bűnük, illetőleg a vallásos iratok birhatása miatt reájuk mért büntetések alól feloldotta őket. Ezen felül a máltai rend lovagjait eltiltotta attól, hogy az Európából Levantébe vagy vissza, tengeren utazó zsidókat rab-szolgácul ejtsék, amit ezek a magukat Istennek szentelt küzdők addig meg szoktak cselekedni. Sixtus pápa az az ember volt, aki törvénynyé vált szava számára tudott tiszteletet szerezeni. Ez okból az egykor kiutasított zsidók az egyházi államba ismét visszatértek. A római hit-köztségnek az ő idejében 200 tagja volt. Végre azt a tilalmat is megszüntette, mely a zsidó orvosokra nehezedett és a keresztény szenvedők gyógykezelésétől eltiltotta őket. Sixtus egyedül az elődje által meghono-sított kényszerprédikációk intézményét nem bolygatta.

Azt az annak idején nagy jelentőségű türelmi rendeletet, mely szerint zsidó orvosok keresztény betegek gyógyítására is vállalkozhat-nak, valószínűleg Dávid de Pomis akkori híres orvos eszközölte ki a pápától a maga és társai számára. Dávid de Pomis (szül. Spalatóban 1525-ben, meghalt Velencében 1588-ban), aki olyan régi családból származott, melynek őse már Titus idején jött Rómába, nem mindennapi jelenség volt. Az orvostudománynyal nyelvismeret, a héber meg a klasszikus literatúrában való olvasottság együtt járt nála. Egyforma eleganciával írt héberül meg latinul és a filozófiával is foglalkozott. A pápai kurián előforduló hangulatváltozásokat élete során alaposan kitapasztalta. IV. Pálnak zsidóellenes rendelete folytán elvesztette egész vagyonát. Miután IV. Pius barátságosan bánt vele, a pápa és a biboros testület előtt tartott szép előadása következtében, kivételesen meg-engedték neki, hogy orvosi gyakorlata keresztényekre is kiterjedhessen; mivel azonban V. Pius megint gyötrő korlátozásokhoz nyult, művé-szetét csak nagyon szűk körben érvényesíthette. A zsidók és nevezetesen a zsidó orvosok ellen irányuló előítéletek leküzdése céljából De Pomis „A héber orvos“ címen latin nyelvű munkát írt, amely nemes felfogásának és alapos műveltségének igen kedvező bizonyítványa. De Pomis ebben kimutatta, hogy a zsidót arra, hogy a keresztényt testvérként szeresse, vallása kötelezi és hogy a zsidó orvosnak esze-ágában sincs a szenvedő kereszténynek való ártás; ellenkezőleg, a legnagyobb figyelemmel szokta ápolni. Egész sereg zsidó orvost sorolt fel, akik egyházfejedelmeket, biborosokat és pápákat gyógykezelttek,

egészségüket helyreállították és ugy ezektől, valamint egész városoktól kitüntetésekben részesültek. De Pomis végül a talmudból merített erkölcsi aranymondásokat közölt latin fordításban, hogy azzal is bebizonyítsa, hogy ez a sokat káromolt könyv távolról sem olyan veszedelmes, mint a zsidóság ellenségei állítják. A zsidóságnak és a zsidó orvosoknak ez az apologiája, melyet az urbinoi Francisco Mária fejedelemnek ajánlott és amelynek elegáns latin nyelvű fordítását korának egy járatos kritikusa nagyon megdicsérte, úgy látszik, hatással volt Sixtus pápára. De Pomis egyébként is jó lábon állhatott vele, mert második nevezetesebb irodalmi művét, a háromnyelvű talmudi szótárt, szabad volt neki ajánlania.

E pápának a zsidókkal szemben tanúsított kedvező magatartása azt a reménységet keltette bennük — ami rájuk nézve egyben lelkiismereti és existenciális kérdés volt — hogy a talmud és a zsidó irodalom egyszer s mindenkorra felszabadult az átok alól. Olaszországban a legutóbbi két pápa alatt a talmudpéldányok birtokosa mindig veszedelemben forgott, hogy az inquisitio ráteszi a kezét. Más egészen ártatlan héber nyelvű könyvek is bajt hozhattak a gazdájukra, egyszerűen azért, mert az inquisitorok és más papi hatóságok, amelyek mitsem értettek a dologból, mindent ami héber, egyházellenesnek minősítettek és elítéltek. A denunciálók számára ez igazán nagy terület volt. A dolgok vége rendszeresen az volt, hogy a rabbinikus irodalomban járatos, kikeresztelkedett zsidók döntöttek a felől, vajjon valamely héber könyv gazdáját vagyona elvesztésére, vagy éppen gályarabságra kell-e ítélni. Hogy ilyen veszedelmeknek elejét vegyék, a mantuai hitközség azt javasolta, hogy vitassák meg azt az V. Sixtushoz intézendő kérést, mely szerint talmudpéldányok és más iratok tartása a zsidóknak meg volna engedhető, ha azok a kifogásolt, állítólag keresztényellenes helyeiktől előzőleg megtisztítottak és a censurán átestek. Milano, Ferrara és más városok községei csatlakoztak a mozgalomhoz. Mójuk volt hivatkozni IV. Pius pápának arra a határozatára, mely kimondja, hogy a talmud a maga egészében nem kárhoztatható, de vannak kárhoztatható részei, melyeket a censura törölhet. A zsidóknak egy képviselője, Becalel Masserano (1586. évi június havában) 2000 scudival felszerelve, Rómába ment, hogy a kérelmet őszentsége elé terjessze. Meghallgatták. Egy bulla (kelt 1586. évi okt. 22-ikén) eleget tett a zsidók kívánságának. Lehet, hogy Lopez közbenjárása következtében, de mindenestre abban a feltevésben, hogy pénzszerzésre ez is alkalom. Sixtus megengedte a talmud és más iratok újabb kinyomatását, persze a megelőző censura

után. Evégből két bizottságot neveztek ki, amelyekbe szakértőkül természetesen kitért zsidókat vontak be. Az olasz zsidók már örültek is, hogy a talmudot, ha csonkán is, de szabad lesz tartaniok. Az új talmud kiadására vonatkozó előkészületekbe belekaptak, mert a valamivel előbb Baselben megjelent talmudkiadványokat a censura nagyon megnyirbálta és használhatlanná tette. Egy egész traktatusát, mely a bálványimádással és pogánysággal foglalkozik (Abóda Zará), kihagyták, mintha mindaz, amit ez a fejezet a bálványimádásról mond, egész egyszerűen a kereszténységre vonatkoznék. De a talmud új kiadására sok pénz kellett. Előteremtése céljából a római rabbinátus körlevelet intézett a községekhez, hogy az Istennek tetsző munkát gazdag adományokkal támogassák. Csakhogy a bizottság alig állította össze a censura-feltételeket (1590. évi augusztus hó 5.), a pápa meghalt és a talmudnak, habár megcsonkított, újabb kiadása érdekében megkezdett vállalkozás az elkövetkezett idők kedvezőtlen fordulása miatt abban maradt.

V. Sixtusnak a zsidókkal szemben tanusított elnézése ugyanis nem igazságérzetének volt a következtése, hanem annak az izzó szenvedelmének, mely kincsgyűjtésre irányult. Életrajzírója mondja ezt: „Ez a pápa a kereszténynek csak a torkán vágott eret, míg a zsidónak teste minden tagján.“ Sokszor hihetetlen nagy summákat voltak kénytelenek a pápai kincstárba beszolgáltatni. A bántalmak ellenében, igaz, erőteljes védelmet nyújtott ezért a zsidóknak. A Conti-féle grófi ház egyik szolgáját, aki egy zsidót bántalmazott, a ghettóban a zsidók szeme látára akasztatta fel. De pénzt követelt védelméért, rengeteg sok pénzt.

Pénzért helylyel-közzel még közmondásossá vált kormányzói szigorától is eltért. Az ő uralkodása idején játszódtott le Rómában az a hallatlan fogadás, melyből később Shakespeare „A velencei kalmár“ meséjét merítette, a szereplők vallásának egyszerű fölcserélésével. A nyugotindiai spanyol birtokot, Szt.-Domingot, az angolok Drake vezérlete alatt erősen megszállották (1586). Afelől, hogy az angolok meghódították-e a szigetet vagy nem, a római börzén heves vita támadt egy kereskedő, Pietro Sechi, aki Szt.-Domingo elestéről állítólag bizonyos híreket kapott és Sansone Ceneda, zsidó kereskedő között, aki ezt kétségbe vonta és a szóváltás hevében belement abba a fogadásba, hogy ha vesztes lesz, egy font húst vágat ki a testéből. A fogadást a keresztény kereskedő nyerte meg és követelte a zsidó lekötött tétjét, az egy font húst. Midőn Sixtus ennek a fogadásnak hírét vette, mindkettőt maga elé idéztette. A nyerő fél számára megítélte a követelést, de azzal a fenyegetéssel, hogy életével játszik, ha egy drachmányival

is több hust találna kivágni. Mind a kettőt halálra ítélte: a keresztényt azért, mert a zsidó halálát tervezte, ez utóbbit pedig azért, mert testét, mely a souverén tulajdona, fogadással eljátszotta. A pápa csak egy biboros közbenjárására kegyelmezett meg nekik, előbb gályarabságra, azután fejenként 2000 scudi pénzbírságra ítélvén őket.

Ugy látszik, hogy közvetlenül Sixtus halála után a biboros kollégium a zsidókkal szemben az ő eljárását tartotta mértékadónak. XIV. Gergely ugyanis, noha fanatikus volt, hasonló gondolkodású elődjei kanoni tilalma ellenére, Ábrahám ben Dávid Portálaonenak (szül. Mantuában 1542-ben, meghalt 1612-ben), a hóbortos zsidó orvosnak és unalmas írónak, megengedte, hogy keresztényeknél is folytathassa orvosi gyakorlatát (1591. évi augusztus havában). E pápa azonban pontificatusának idejét tulnyomó részben betegágyon töltötte, feltehető tehát, hogy az az engedékenység a Sixtus elveit valló biborosoktól származott.

Ellenben VIII. Kelemennel (1592—1605.) a zsidókkal való bánásmód dolgában újra IV. Pál, V. Pius és XIII. Gergely türelmetlen rendszere következett el. Mindjárt főpásztori uralma kezdetén újra életbe léptette Venaisoin egyházi államnak a zsidók ellen irányuló legnyomasztóbb megszorításait, hogy pl. mással, mint ócska ruhákkal egyáltalán ne kereskedhessenek. Tette ezt úgy, hogy az egyház enyhe formában ugyan, de hibáztatta V. Sixtust amiatt, hogy a megszorításokat figyelembe nem vette, (1592. február.) Carpentrasban és a pápai terület más városaiban V. Sixtus idejében valószínűleg újra telepedtek le a zsidók. A pápa megint csak megismételte az egyházi államnak a zsidók ellen irányuló számkivető rendeletét (1592. évi február 25.) és lakhatásukat csak Rómában, Anconában, Avignonban engedte meg. Ha valamely más pápai városban találtak zsidó, az vagyona elvesztésével és gályarabsággal volt büntetendő. A három városban megtűrtekre Kelemen a régi korlátozásokat ismét kiterjesztette, nevezetesen megtiltotta nekik, hogy a talmudot és más rabbinikus írásokat akár olvassák, akár házukban tartsák (ugyanazon év február 28-ikán). Mivel azonban több politikai érzéke volt, mint rokongondolkodású elődjeinek és a pápai kincstárra nézve haszonhajtó ancona-levantei kereskedelmet megkárosítani nem akarta, a Törökországból származó zsidók számára a korlátozó intézkedések alól kivételeket engedélyezett (1593. év márc. 8.).

Az egyházi államból kiutasított zsidókat, úgy látszik, Toscana hercege, Ferdinand fogadta be és tartózkodási helyükül Pisat jelölte ki (1593. évi július). Azt is megengedte nekik, hogy bármily természetü

és nyelvű könyveket tarthassanak maguknál, tehát a talmudot is; de a példányokat elébb az V. Sixtus által létesített bizottmány szabályai szerint cenzurázni kellett. Az apostoli szék fanatizmusa annyira mértékadó volt, hogy oly nemes fejedelmek, minők a toscanai Ferdinand de Medici és a mantuai Vincenzo Gonzaga, akinek Joseph de Fano kedvelt emberei voltak, sem mertek ellene cselekedni. Még ott is, ahol a zsidóknak kegyelemből megengedték, hogy megcenzurázott könyveik legyenek, mindenféle uton-módon gyötörték és zaklatták őket. A megcsonkításért a cenzoroknak, jobbára kitért zsidóknak, nagy pénzeket kellett fizetniök, de még sem élhettek biztonságban afelől, hogy a könyveket megint el nem kobozzák-e tőlük, avagy nem mérnek-e reájuk büntetést azért, mert egy vagy más gyanus szó kitörlése elmaradt. Akik valamely alkalmazott censor-törlést eltüntettek, azok ezt nagyon megkeserülték. Hogy zaklatásoknak kitéve ne legyenek, irodalmi szentségeikre ők maguk emeltek kezét és nem csak a bálványimádásról szóló minden helyet töröltek, hanem mindazt is, amely a zsidó törzs dicsőségéről, avagy a messiásról és egykori megjelenéséről szólt. Mivel pedig a zsidó nyomtatványok főpiaca akkor Olaszország volt, a más országokban lakó zsidók is csak olyan csonka példányokhoz jutottak, melyekből a Rómának szóló, nyílt vagy titkos tiltakozások teljesen ki voltak törölve.

Ha a félig-meddig zsidóbarát fejedelmek oltalma alatt is így kellett ennek történnie, elképzelhető, hogy a rendszeres zsidógyűlölkötől mit várhattak. A zsidóknak a milanói területen való megtűrése, mely a máglyákért lelkesedő II. Fülöp tulajdona volt, valójában következetlenségén alapult. Természetellenes dolog volt, hogy a zsidót, akit Spanyolországban és az egész nagy spanyol birodalomban, ahol a nap soha le nem szállott, elfogtak, azt tüzhálálra ítélték, Spanyolországnak ebben az olasz zugolyban levő területén megtűrték. Mihelyt tehát a madridi udvar figyelmét feléje terelték, e természetellenességnek a zsidók hátrányára meg kellett szünnie. Cremonában a zsidók és keresztények között támadt egyenlenség éppen alkalmas figyelmeztető volt. Valamelyik zsidó gyilkosát egyik templomból hurcolták el a halálos ítélet végrehajtására, természetesen a püspök beleegyezésével. Cremona polgárai emiatt haragra gyulladtak és a páviaiakkal egyetemben II. Fülöp udvarában a zsidók ellen panaszt emeltek. Az alkirály, miután hasznos voltuk egy dühöngő pestis-vész alkalmával csak nemrégiben bizonyosodott be, — szót emelt mellettük. A zsidók egy képviselője is, az alessandriai Sámuel Coen hiába követett el a királynál mindent küldői érde-

kében. A király környezetében a zsidógyűlölknek is volt képviselőjük, aki a zsidók kiűzését sürgette. Hol a zsidók uzsorája, hol vallásos irataik, melyeket a pápai tilalom ellenére birtokukban találtak volna, szolgáltak ürügyül arra, hogy a fekete lelkű király haragját ellenük ingerljék. II. Fülöpnek egy gyóntató atyja szintén megtett ami tőle telt s a zsidókat a milánói területről, Cremona, Pávia és más városokból — mintegy ezer lelket — csakugyan kiűzték (1597. év tavaszán). Mantuában, Modenában, Reggióban, Veronában és Páduában kellett helyet koldulniok. Kivándorlásuk alkalmával szivtelen keresztények ráadásul még a vagyonukat is elrabolták és künnlevőségük behajtását mindenképen megnehezítették.

Ferrarában is, ahol pedig rég időktől fogva nemcsak zsidók, hanem a bevándorolt maranusok is menedékhelyet találtak, szintén ott lebegett a zsidók feje fölött a kánoni kard. A De Este hercegi család, melynek tagjai nemeslelkűség és művészet dolgában a Mediciekkal kelhettek versenyre, kihalt. Ferrara zsidai e fejedelmi ház sorsával annyira összenőttek, hogy a szellemes Leonora hercegnő — akit két nagy költő helyezett el a költészet egébe és tett halhatatlanná — nagy betegsége idején felgyógyulása érdekében nyilvános istentiszteletet tartottak. Ő maga is a zsidók jóakarója volt és sokszor kelt a védelmükre. Most aztán a törzs utolsó sarja, II. Alfonzo, vérbeli örökösök hátrahagyása nélkül halt meg (1597.), mire VIII. Kelemen pápa, az elhunynak végrendekezése ellenére, Ferrarát az egyházi államba kebelezte be. A zsidó község, mely jobbára korábban bevándorolt maranusokból állott, mivel ettől a pápától türelmet nem remélhetett, el volt készülve arra, hogy száműzés lesz a sorsa. A pápa képviselőjét, Aldobrandinit, aki Ferrarát birtokba vette, már csak arra kérték, hogy a kivándorlás előkészítésére kedvező határidőt szánjon nekik. Mivel Aldobrandini úgy látta, hogy a város virágzó kereskedelme a zsidók kezében van, volt annyi belátása, hogy az egyházi állam érdekében a várost hirtelen kinzás által tönkre nem tette. Öt évi időhaladékot adott s ezt VIII. Kelemen pápa fanatikus akarata ellenére, ki a zsidókat nyomban akarta száműzni. De menekülő maranus többé egyetlen egy sem állapotodhatott meg Ferrarában anélkül, hogy a véres inquisitio karjai közé ne bukott volna. Eszerint a zsidók ezen csoportja Olaszországban utolsó menedékhelyét is elveszítette, úgy, hogy akkor az egész keresztényvilágban biztos hely sehol sem akadt a számukra.

Bordeauxban mégis volt valami kis, portugál menekülőkből álló maranus község, melynek tagjai az inquisitio dühe elől szöktek ide.

Törzsrokonaik, akik ugyanezen városban sokkal előbb telepedtek le és mint orvosok, ügyvédek, vagy főiskolai tanárok tekintélyre tettek szert, különösen pedig a tudós Govea-család, a polgárságtól kedvező fogadtatást, II. Henrik királytól pedig engedélyt szereztek a számukra avégből, hogy üzleteiket Bordeauxban bonyolítsák le és ingatlant is szerezhessenek. De csak mint ujkeresztényeket és portugál kereskedőket tűrték meg őket. Zsidó hitvallásukat titkolniok kellett, keresztény templomokba kellett járniok, az egyházi szentségeket elfogadniok és gyermekeiket megkereszteltetniök. Abban az ötven, hatvan családban, melyek Spanyolországból és Portugáliából lassanként Bordeauxba vándoroltak, mindazonáltal titkos zsidókat szimatoltak. Egy fanatikus parlamenti tag, de Lancre, akinek olyan hivatala volt, hogy boszorkányokat és varázslókat kellett üldöznie, a maranus családokat egyenesen megvádolta azzal, hogy zsidóznak, hogy sertéshúst nem esznek és ételeket szombaton nem készítenek. Ha a parlament és e város birái nem fogadták volna őket védelmükbe, üldözés lett volna a sorsuk. Ennek a kis községnek és bayonnei fiókjának be nagy is lehetett őseik hitéhez való szeretetük, hogy annak ellenére, hogy annyi viszontagság közt hordozták a kereszténység álarcát, még sem merültek el a lelküknek idegen vallás oceanjában!

A gondviselés újabb művének tetszik az, hogy a zsidó törzs, melynek Európában és Ázsiában, a keresztények közt csak úgy, mint az izlam uralma alatt a tizenhatodik század végén igazi támasza már nem volt, éppen legmakacsabb ellenségének, a spanyol II. Fülöpnek országában tudott gyökeret fogni és egyenjoguságának megszerzésén munkálkodni. Az okok és okozatok végső eredményeképpen ráadásul még az inquisitio vérbírósága volt az, mely szabadságuk előkészítésében segítségükre volt. A raffinált fanatizmus üldözött áldozatainak Hollandia, a tenger hullámaitól elhódított ez a földdarab, adott nyugvó pontot, ahol megállapodhattak, sőt sajátosságaikat is kifejthették. De mi-féle válságokon kellett előbb átesniök, míg ez az alig remélt lehetőség valóra tudott válni!

Európa északnyugati szögletében ősidőktől fogva csak kevés zsidó lakott; nagyon kevés feljegyzés őrzi a hírüket; kiválóságra pedig semmiben sem tettek szert. Miként szomszédbeli testvéreiknek, az emberirtó fanatizmustól nekik is volt mit szenvedniök, a keresztes háborúk és a fekete halál idején lekaszabolták vagy elkergették őket, helylyelközzel megint csak össze tudtak verődni, de minderről nem igen vett tudomást a krónika. Midőn ez a terület Németalföld néven V. Károly

kormánypálcája alatt Spanyolországgal egyesült, a spanyolországi zsidógyűlöletet ezen ország zsidói is megkóstolták. Parancsra parancsot adott ki a császár, hogy a zsidókat a németalföldi városokból ki kell utasítani. Minden polgárnak meg volt hagyva, hogy a zsidóknak esetleges ottartózkodását a királyi hivatalnokoknak jelentsék fel. Az inquisíciónak Portugáliában történt meghonosítása folytán több maranus család vagyonnokkal és ipari tevékenységükkel együtt Németalföld felvirágzó városaiba: Antwerpenbe, Brüsselbe, Gentbe költözött avégből, hogy ott titokban, de zavartalanul élhessen hitvallásának. A fejük egy darabig Diego Mendes és nemesszivü ángya, Donna Gracia volt. Károly szigorú törvényhozása ezekre is lesújtott, de fiáé II. Fülöpé még inkább. Megismételték azt a parancsot, hogy meg nem tűrhetők. A magistrátusok e részben pontosan követték uruk meghagyását, mert attól tartottak, hogy az új keresztények megtürése nyakukra hozhatja az inquisítiót, amelytől mindenek fölött rettegetek, de amelyet a németalföldiek még sem tudtak kikerülni. Hiszen noha Spanyolország tartozéka voltak, lutheránus eretnekek közé ékelődtek, sőt ilyenek a körükben is akadtak! Tehát náluk is meg kellett honosítani az emberáldozatot. Ez volt egyik főoka Németalföld elszakadásának és annak a hosszú háborúnak, mely semmiségért kezdődött, de nagy eredményekre vezetett. Mert a hatalmas Spanyolországot elgyöngítette és a kicsinyke Hollandiát szinte elsőrangú hatalommá emelte. A történelemben a németalföldi függetlenségi harcok mutatták meg először, hogy a szívós polgárság győzelmet tud aratni a véres zsarnokság kihívó felfuvalkodásán. Végre is az történt, hogy a kis nép elpusztíthatlan szabadságérzékével a kegyetlen II. Fülöp s a hóhér Alba százezrekre rugó zsoldoslegénységük ellenére sem tudtak megbirkózni. V. Pius, az embertelen pápa, avval az emberaratással, mit Alba a németalföldi eretnekek közt végzett, nagyon meg volt elégedve. De olybá tetszett a dolog, mintha mind azokból a fejekből, melyeket Alba leütetett, hydra módjára száz meg száz új fej nőtt volna ki.

Hogy ebben a véres harcban, mely az egész országot egyetlen csataterre változtatta, a zsidónak maradása nem volt, az nagyon természetes. Arnheim és Züthpen tanácsához Alba oly értelmű felhívást intézett, hogy ha ott zsidó találtatnék, vegye őrizetbe és tartsa fogva mindaddig, míg nem intézkedik felőle. Nagyon jól tudták, hogy az eféle beszéd mit jelent. A tanács válasza az volt, hogy területükön nincs zsidó. De Waggeningen (Geldern) városkában egynéhány mégis akadt, akiket egy spanyol infáns születési ünnepének fényesebbé tétele végett,

miután Fülöp tulajdon fiát, don Carlost, a halálnak szentelte, kiűzték.

A portugál maranusok, akiknek harmadik nemzedéke sem akart zsidó származásáról megfélelkezni és letenni, amiért az inquisitio még mindig üldözte, börtönre vetette és máglyákra hurcolta őket, nagy figyelemmel kísérték a szabadságukért vérző szabad államokat. Mióta a spanyol szerencsecsillag kilobbanásának első jelét észrevettek, mióta az a legyőzhetetlen flotta, amelynek segítségével a testi és szellemi szolgaság bilincseit. II. Fülöp nemcsak Angolországra, hanem, ha tudta volna, az egész világra rárakta volna, — tönkrement: azóta e zsarnok fenyegető vasvesszejének szörnyű ütései alatt a színleges keresztények szívében a szabadság után való forró vágy mindjobban megerősödött.

Egy tekintélyes zsidó, Sámuel Pallache, akit Marocco királya konzulnak küldött Németalföldre (1591 körül), a middelburgi (Seeland tartományban) magistratusnak azt ajánlotta, hogy fogadja be a maranusokat és engedélyezze szabad vallásgyakorlatukat; ennek fejében ezek a várost nagy vagyonukkal virágzó kereskedelmi gócponttá teszik. A város bölcs atyái szívesen elfogadták volna az ajánlatot, de a kettős spanyol despotizmus ellen oly nagy szenvedelemmel folytatott vallás- és szabadságharc a református prédikátorokat is fanatikusokká és türelmetlenekké tette. Ezek ellenezték, hogy a zsidókat Seelandba bocsássák.

A maranusok mindazonáltal nem tettek le arról a tervükről, hogy a Németalföldnek spanyol igától immár megszabadult provinciáiban keressenek biztos otthont. A polgári köztársasághoz igen-igen vonzódtak, az emberáldozatokra éhes Spanyolországot és királyát, II. Fülöpöt, versenyt gyűlöltek vele. Oraniai Vilmos, a nagy protektor, a németalföldi szabadságharc lelke, mondotta ki a gondolatot, hogy a felekezet: pártoknak, az egyes hitvallásoknak és szektáknak kölcsönös türelemmel és barátságos érintkezésben kell élniök egymással. Ámbár az igazi humanizmusnak ez az első csirája gyökeret fogni mindjárt nem tudott, a maranusok mégis azt a reményt fűzték hozzá, hogy keserves sorsukból ez váltja meg őket. Ugy látszik, egy bátor szívé maranus asszony, Mayer Rodriguez vetette föl azt a tervet, hogy Hollandiában, egyelőre családjá számára, keressen menedéket. Ő, férje, Gaspar Lopes Homem, két fia és leánya, valamint e gazdag és befolyásos családnak több tagja még mindig a zsidóság felé huztak és belefáradtak abba az alázkodásba, mely őket keresztény szokások gyakorlására és oly hitvallomásra készítette, melyet lelkük mélyéből gyűlöltek s amely az inquisitio rettenetességei ellenében védelmet nyujtani még sem tudott. Midőn egy kivándorló maranusokat szállító hajó, Jakob Tirado vezetése alatt, Por-

tugáliából — ki tudja milyen roppant elővigyázat mellett? — tengerre szállt, Mayer Rodriguez bájosan szép lányát, Mária Nunest és fiát, Manuelt, sógora, Lopez Homemnak felügyelete alatt utnak eresztette. Mária Nunes rendkívüli szépsége volt az ezer veszélylyel körülvett kívándorlók pajzsa és az uttörő, melynek Hollandiában asylumot kellett szerezni a számukra. Az első veszedelmet is, mely a maranus menekülők útjába akadt, szépsége háritotta el. Egy angol hajó, mely a spanyol-portugál lobogóra vadászott, elfogta és Angliába vitte őket. Mária Nunes a kapitányt, aki angol herceg volt, annyira hatalmába ejtette, hogy ez abban a hiszemben, miképpen a lány portugál grandkörökből való, megkérte a kezét. De a leány, mert zsidó hiten akart élni, a megtisztelő ajánlkózást nem fogadta el. A fogságba került portugál nő szépségéről azon közben annyit beszéltek már Londonban, hogy Erzsébet királynő maga is kíváncsi lett arra az ünnepezt szépségre, akihez egy herceg szerelme sem tud hozzáférközni, evégből audienciára hívta meg és a főváros utcáin nyitott hintóban kocsikázott vele. Valószínű, hogy a kívándorlott maranusok Mária Nunes közvetítése folytán akadálytalanul távozhattak Angolországból, hogy Hollandiába hajózhassanak. De az egész világból kitaszítottakat végpusztulással fenyegette a tenger. A két hajó, melyen vagyonukkal utaztak, vihar folytán léket kapott. Csakhogy a tenger vihara végre elült és az emdeni kikötőben partra szállhattak. Emdenben, valamint általában Ostfrieslandban akkor néhány német zsidó is lakott, úgy lehet, már régebbi idő óta.

Mihelyt a maranusok héber betűkből és más jelekből észrevették, hogy e városban törzsrokonaik tartózkodnak, közülök a legtekintélyesebb, Jakob Tirado, a tudósnak ismert Mose-Uri Halevihez (született 1544-ben, meghalt 1620-ban) ment, megmondta neki, hogy kicsoda s úgy a maga, mint társai nevében kifejezésre juttatta azt a szándékát, mely szerint a színleges kereszténységtől szabadulni s ha lehet, a zsidó hit vallói közé azonnal belépni kívánnának. Mose-Urinak azonban aggályai támadtak amiatt, hogy egy jelentéktelen városkában, ahol titokban semmi sem maradhatott, oly feltűnő dolgot, mint a minőnek a keresztény hitről a zsidó hitre való áttérés látszik, kövessenek el. Ez okból azt tanácsolta a maranusoknak, hogy menjenek Amsterdamba, megjelölte a helyet, hol letelepedjenek és megígérte nekik, hogy fiával, Áhronnal, valamint egész családjával eljön hozzájuk, köztük marad és utbaigazitójuk lesz a zsidó hiten. A maranusok a megbeszélt módon Tirado vezetése alatt Amsterdamba érkeztek (1593. évi április 23.) s

oly lakásokat kerestek, ahol együtt maradhattak. Midőn Mose-Uri hozzátartozóival utánuk jött, befogadtatták magukat a zsidó vallásba. Mose-Uri és fia ezután imaházat rendeztek be a maranusok számára, amelyben mint vezetők működtek. E megoldás körül nemcsak Jakob Tirado, hanem Sámuel Pallache, a konzul és egy Madeirából bevándorolt maranus költő, Jakob Izrael Belmonte is, aki az inquisitio keserveit, a találó Hiób álnéven versekbe foglalta, nagy buzgalommal fáradoztak. A fiatal hitközséget lélekszám és tekintély dolgában új jövevények is erősítették. Egy angol flotta, amely Essex gróf vezérletével Cadix várát megrohanta és a spanyoloknak érzékeny károkat okozott (1596. év nyarán), Hollandiába több maranust hozott, köztük egy eredeti embert, Alonso de Herrerát (szül. 1570. körül, meghalt 1631-ben), aki a jövendő alakulásokra is befolyást gyakorolt. Zsidó és ó-spanyol vérből származott, őse Gonfalvo de Cordova volt, a híres kapitány, aki Nápolyt hódította meg Spanyolország számára. Ő maga Cadixban székelő spanyol ügyvivője volt Marokkonak. Cadix elfoglalása alkalmával angol fogságba került. Miután szabadon eresztették, Amsterdamba ment, zsidó hitre tért és Ábrahám de Herrera néven szerepelt. Izrael Saruck, aki a műveltebb zsidók közt a lurjai kabalának legfőbb terjesztője volt és azt az ujjplátói filozófia kétszínű mázával vonta be, volt Ábrahám de Herrera tanító mestere.

De a maranusok vallásukat Amsterdamban nem oly könnyen gyakorolhatták. Midőn ez az első portugál község az engesztelő ünnepet titokban negyedszer ülte meg (1596. évi október havában), a keresztény szomszédok figyelmesekké lettek arra, hogy egy és ugyanabba a házba titkon több bujkáló alak surrant be. Összeesküvő pápisták áruló gyülekezését szimatolták benne és följelentették a magistrátusnak. A maranus zsidók éppen mély imába voltak merülve, amidőn az imaházba fegyveres emberek rontottak be és az egybegyülteket érthető ijedségbe ejtették. Mivel pedig a legtöbben, akik az inquisitio rendezte megrohanások által okozott félelmet még el nem feledték, Amsterdamban hasonló sorstól tartva, futással akartak menekülni, ami az amsterdami tiszteket még inkább megerősítette gyanujokban. Feszületeket és ostyát kerestek, az előimádkozó Mose-Urit és fiát pedig börtönbe hurcolták. Jakob Tirado azonban, aki a latin nyelv segítségével a hatósággal meg tudta magát értetni, ezt arról is képes volt meggyőzni, hogy az egybegyültek nem pápisták, hanem zsidók, akik az inquisitio molochja elől menekültek, hogy továbbá sok vagyont hoztak magukkal és végül, hogy Portugáliából meg Spanyolországból sok nagy vagyonu,

rokongondolkozásu társuk szándékszik őket követni, akik Amsterdam kereskedelmét fel tudnák virágoztatni. Tirado beszéde megtette a hatását és a foglyokat szabadon bocsátották. Mivel ilyképpen hitvallásuk is nyilvánvalóvá vált, Tirado útján volt bátorságuk azt a kérelmet intézni a magistrátushoz, hogy istentiszteleti célokra engedje meg a zsinagóga építését. Sok tanácskozás után a kérelmet teljesítették. Tirado telket vett és „Jakob háza“ néven (Béth Jákob, 1598) fölépítette rá Európa északi részének első zsidó templomát, melyet a kis zsidó község lelkesedéssel avatott fel.

A letelepedett maranusokról érkező azok a kedvező hírek, melyek titkos utakon jutottak el spanyolországi és portugáli maranusokhoz, egyre jobban csábították azokat a kivándorlásra. Első kezdeményezője, Mayer Rodriguez Homem, szintén talált alkalmat arra, hogy Portugáliából kiszökjön és hogy szép leányával, Mária Nunessel meg fiával, Manuellel, újra találkozzék. Kisebbik fiát, Antonio Lopez-t és kisebbik lányát, Zusta Pereyrát szintén magával hozta (1598 körül); férje alighanem már korábban elhunyt. Ugyanebben az időben Portugáliából még egy tekintélyes család érkezett, mely már-már az inquisitio máglyáinak esett áldozatul: Franco Mendes családjá. A szülők két fiúval jöttek. Francisco Mendes Medeyrossal, ki irodalmilag képzett férfiu volt s aki zsidó nevéül az Izsákot használta és a gazdag és jötevő Christoval Mendes Francóval, aki Mardocháinak nevezte magát. Az amsterdami hitközségben mindketten nevezetes szerephez jutottak, de később szakadásra adtak okot.

II. Fülöp még megélte, hogy az a két népfaj, melyet halálosan gyűlölt és halálra üldözött: a németalföldiek és a zsidók, az ő alkotásai megrontására egyesülhettek. Mert a holland állam a bevándorolt portugál zsidóknak nagy hasznát látta. Ez az állam azelőtt a legszegényebbek közé tartozott, virágzó kereskedelme és fényüzése csak déli részének, a tulajdonképpeni Flandriának volt; ellenben az északi államok képviselői azokra a nevezetes gyűlésekre, amelyeket orániai Vilmos vezetésével tartottak, magukkal szokták hozni fekete kenyereket és sajtjukat. Az elkeseredett, pusztító háborúk az országot még szegényebbé tették. Azok a tőkék, melyeket a maranusok lassanként Amsterdamba hordtak, nagyon szívesen látottak voltak és az egész országnak váltak a javára. Nagyságuk alapját csak ennek folytán voltak képesek a hollandusok megvetni az által, hogy a Spanyolországgal szövetkezett portugáloktól az indiai kereskedelmet elhódították. Minden kétséget kizáróan a maranusok tőkéi voltak azok, amelyek a nagy tengerentuli társaságok megalá-

pítésát és a kereskedelmi expedíciók (Maatchappy van derre) felszerelését egyáltalán lehetővé tették s a bevándorlottak részesei is voltak benne. Azok az összeköttetések, amelyeket a portugálok indiai birtokain élő titkos hitfelekkel a portugál zsidók fönntartottak, szintén elősegítették a hollandusok vállalkozását.

II. Fülöp halála (1598. évi szept.) olyan volt, hogy makacs és lelkiismeretlen despotáknak elijesztő például szolgálhatott. Daganatok és férgek lepték el a testét és oly közutálat tárgyává vált, hogy még remegő szolgálói is csak undorodva tudtak feléje közeledni. A maranusokkal szemben tanusított kegyetlensége miatt ezt a gyalázatos halált egy pap állítólag előre megjósolta neki. De a nagy birodalom is, melyet gyöngé fiára, III. Fülöpre hagyott, tele volt fekélylyel és féreggel; csak sinylődés volt az élete s az európai népek tanácsában már számba sem vették. A kormány gyeplői meglazultak úgy, hogy a maranusok az inquisitio karjai elől könnyebben menekülhettek. Most már volt céljuk, amely felé tarthattak. Egy Lisszabonban előfordult rendkívüli eset a legközömbösebb maranusokat is arra tüzelte, hogy térjenek vissza a zsidóság kebelébe. Fray Diogo de la Asumção, egy őskeresztény származású franciskánus szerzetes, miután a biblia olvasgatása következtében a zsidóság igaz voltáról meggyőződött, — hja, a biblia-olvasás veszedelmes! — ennek a meggyőzésének rendtársaival szemben nyíltan kifejezést is adott. De mire találták volna fel az inquisitíót, ha eféle bűnöket is megtorlatlanul hagytak volna! Diogot börtönbe vetették; pedig az ő esetében nem volt mit kutatni, mivel bűnét, a zsidóság iránt való szerelmét, nyíltan és tartózkodás nélkül vallotta be; a bíróság legfőlebb azt kísérhelte volna meg, hogy a kintpad alkalmazásával bűntársai megnevezésére vegye rá. Mert azt is erősítette, hogy meggyőződését több rendtársa osztja. Ennek következtében tudós theologusokat biztak meg avval, hogy az apostata franciskánust vitákkal térítsék el meggyőződésétől és a szégyent a kereszténység és a rend feje felől így háriítsák el. Mind hiába. Diogo a zsidóságnak igaz voltáról szóló meggyőződésében hiven kitartott. Miután az inquisitio börtönében mintegy két évet töltött, végre is egy ünnepélyes autodafén Lisszabonban, az alkirály jelenlétében még néhány más emberrel együtt elevenen megégették (1603. évi augusztus). Köztük volt Barocas Thámár maranusnő is, akivel Diogo valószínűleg összeköttetésben állott.

Az a tény, hogy akadt született keresztény, még hozzá szerzetes, aki a zsidóságért megszenvedett és állhatatossága miatt meghalt, a portugál maranusokra hatalmas befolyással volt és valósággal vitte őket

atyáik hite felé. Ettől fogva az inquisitio rettenetességeitől nem féltek; nyiltabban vallották zsidó voltukat, mit sem törődve avval, hogy halál lesz-e érette a részük. Jesurun Dávid, a fiatal költő, akit már gyermekkorában homlokon csókolt a muzsa s akit ezért ismerősei „kis költőnek” neveztek, spanyol nyelven tüzes sonettben így énekelte meg a mester Diogo de la Asumção tűzhalálát:

Arany voltál te, a vértörvényszék sötét folyosóján eltemetve,
S miként az aranyt a tűz tisztítja meg salakjától,
Akként akartál te a tűzben megtisztulni.
A Phönix voltál te, ki új életre kel
És a halálnak rabja nem marad.
Elégtél a parázsban,
Hogy hamvadból újra feltámadj.
Teljes áldozat voltál,
Mit tűzben mutattak be Istennek.
Az égben nevetsz azokon, akik megkínóztak téged,
És neved többé nem Fray Diogo,
Hanem arany Phönix, angyal, áldozat.

Ez a fiatal költő oly szerencsés volt, hogy az inquisitio elől megmenekülhetett és Amsterdamba siethetett. A város megpillantásakor, melyben új Jeruzsálemet látott, spanyol nyelven szárnyaló dalt költött. Az ősei vallására való visszatérésének ünnepére is írt néhány verset. Egy másik ifju maranus költő éppen a franciskánus Diogo tragikus halála következtében vált a zsidó hit hívévé. A poetikus hajlamu Paulus de Pinának rajongó vallásos természete volt és szerzetesnek készült. Egyik rokonát Diego Gomez Lobatot, akinek szive a zsidósághoz húzott, ez a lépés fájdalommal töltötte el, meg akarta tehát akadályozni. Ennélfogva midőn az ifju Olaszországba utra ment, a maga idejében ünnepelt zsidó orvoshoz, Montalto Eliához, kit korábban, mikor még szinleges keresztény volt, Montalto Félixnek hívtak, a következő tartalmu levelet küldte vele: Paulus de Pina öcsénk Rómába megy, hogy szerzetessé legyen. Kegyelmességedtől kérem azt a szivességet, hogy ettől a szándékától térítse el“. Ha ez a levél a római inquisitio valamelyik tagjának a kezébe került volna, úgy írja, mint címzettje, életével fizetett volna érte. Élia Montalto, Anatus Lusitanusnak, a híres orvosnak öccse, szintén avégből hagyta ott hazáját, Portugáliát, hogy a zsidóságnak élhessen. Livornóban, az új kikötővárosban telepedett meg, melyet Toscana hercegei a pisai kikötő elpusztítása után virágzóvá tettek. Montaltot épp oly ügyes orvosnak tartották, mint bátyját és a herceg is vele

kezeltette magát. A theologiai irodalomban nagy olvasottsággal rendelkezett és tiszta meggyőződést alkotott afelől, hogy a kereszténység dogmáit miért tartja hamisaknak. Velencei tartózkodása alkalmával egy nemes ember valami franciskánus szerzetest mutatott be neki, aki vele disputálni és a kereszténység igaz voltát előtte bizonyítani akarta. Mivel a vita elnyult és Montalto a közkeletű egyházi bizonyítékok megdöntésére kellőképpen fel volt szerelve, a hátráló szerzetes felkérte hogy a keresztény dogmákra vonatkozó cáfolatát írásba foglalva, küldje utána Spanyolországba, ahová sietve kellett utaznia. Ennek folytán Montalto cáfoló iratot készített, mely az eredendő bűn tarthatlan voltából és a belőle következőt megváltási dogmából indult ki. Jezsajás próféta ötvenharmadik fejezetének — a keresztény dogmatika e kincsházának — hamis magyarázatát szintén megvilágította. A fiatal de Pinát, aki hozzá a levelet elhozta, szándékától lebeszélni és apái hite számára megnyerni Montaltónak különösebb nehézséget nem okozott. De, úgy látszik, csak annyi eredményt ért el, hogy de Pina egyelőre nem ment Rómába, ellenben elhajózott Braziliába, azután ismét visszatért Lisszabonba és megmaradt kereszténynek. Alighanem csak Diogo de la Asumção martirhalála fordította teljesen a kereszténység ellen. A gyászhirrel Amsterdamba sietett (1604), lelkesedéssel zsidóvá vált és a zsidó Reuél Jesurun nevet vette föl. A sorsáért aggódó rokon, Lobato, szintén nyíltan vállalta a zsidó hitet és Ábrahám Cohen néven szerepelt. De Pina a zsidó hit legbuzgóbb követői és az amsterdami hitköztség diszei közé emelkedett.

Az a ragaszkodás, melylyel ettől az időtől fogva a portugál maranusok a zsidó hit irányában elővigyázatosság nélkül viseltettek, az inquisitio áldozatait természetesen megszaporitotta. Nemsokára rá százötven maranust vetettek börtönbe, kizsárolták és kényszerítettek vallomásra. De maga a portugál kormányzó is meggondolandónak találta, hogy annyi embert elégettessen-e. Ezenfelül a spanyol udvar, melyhez a két királyság egyesítése óta Portugália is tartozott, bizonyos mértékben a maranus kapitalisták befolyása alatt állott. Nagy összegekkel volt adósuk, amiket a két ország fokozódó szegénysége folytán megfizetni nem tudott. Ezek a maranusok III. Fülöp királynak a tartozások elengedését és ráadásul 1.200.000 cruzadónyi (2.880.000 korona) ajándékot kínáltak, ha a fogságba vetett maranusoknak megbocsájtjanának. A tanácsosoknak, hogy a királyt a maranusoknak való megkegyelmezésre hangolják, szintén 150.000 cruzadót adtak. Az udvar ennek következtében kész volt a kegyelem útjára térni s VIII. Kelemen pápához

azzal a kérelemmel fordult, hatalmazza föl az inquisitiót, hogy ezuttal a bűnösök halálbüntetésétől eltekinthessen. A pápa emlékezett, avagy csak emlékeztették rája, hogy elődei, VII. Kelemen és III. Pál a portugál maranusokat abszolvátkák. Ugyanigy cselekedett tehát ő is és a bebörtönözött szinleges keresztények megkegyelmezése ügyében bullát adott ki (1604. évi augusztus 23.). Az inquisitio ennél fogva beérte a foglyok és a többi maranusok tettetett bűnbánatával. Közülök több százat a bűnbánók ingébe öltöztetve, a lisszaboni autodaféra vezettek (1605. évi január 10.), nem azért, hogy máglyára lépjenek, hanem, hogy nyilvánosan beismervén bűnözésüket, csupán társadalmi halál legyen a részük. A börtönből kiszabadítottak, vagy valamennyien, vagy legalább is nagy részük, közöttük háromszor elszenvedett pokoli kinok után, megrongált egészséggel és vagyonukat elvesztve, Joseph ben Izrael is, az új Asylumba költöztek. Ez utóbbi fiát, a gyermek Manassét is, — keresztény nevén nem tudjuk, hogy hívták, — magával vitte. Erről pedig meg volt írva a sors könyvében, hogy a zsidóság történetében fényes lapot töltsön be.

Mose-Uri lassanként kétszáznegyvennyolc férfit fogadott be Izrael közösségébe. A visszatértek most már egész rendes kis községet alkottak. Salonichiből szefard származásu rabbit, Joseph Pordot (meghalt 1619. évi december 10-én) hozattak, aki a félkatholikus hitközségi tagok lelkületét nagyon jól ismerte és (spanyol nyelven) olyan könyvet adott a kezükbe, melynek hangja inkább keresztény, mint zsidó.

A Tirado építtette Bét-Jakob-zsinagóga az ájtatoskodók nagy számára való tekintettel szűknek bizonyult, helyébe tehát újat (Nevé Salóm nevűt) emeltek (1608-ban). Ezt Isaak Francisco (Mendes Medeyros) és rokonai alapították. Miként valamely lakatlan országban annak felfedezői szemében minden lépés, mit ott tettek, minden új intézmény, amit ott létesítettek s minden személy, aki e közben valami uton-módon kivált, érdemes és méltó a feljegyzésre, ép úgy az amsterdami fiatal hitközség is örömmel jegyzett fel mindent, ami kezdetben benne történt. Azoknak nevét is ránk hagyta, akik a második zsinagógában teljesítettek hivatalos funkciót. Az Afrikából bevándorolt Juda Vega volt a rabbi, Ahron-Uri pedig, az első község alapítójának fia, az előimádkozói tisztet látta el. Vega, akinek több volt a talmudi tudása, mint amennyit Amsterdamban értékesíteni tudott, oly községben, melynek tagjai helyesen héberül olvasni is alig tudtak, sokáig nem maradhatott, el is hagyta őket, hogy Konstantinápolyban tanház élére álljon. Itt a templom elpusztításától a saját koráig terjedő időt felölelő történeti munkát irt. Jobb lett volna, ha ezt adta volna a portugál félkeresztények kezébe.

Az amsterdami sajtáságos hitközséggel inkább összeillett utóda, Isaak Usiel (meghalt 1620-ban). Ez szintén Afrikából vándorolt be, valószínűleg szintén valamelyik menekült család sarja volt és ez okból sorsának amsterdami osztályosait jól ismerte. Költő, nyelvész és matematikus, de legfőképpen mélyen járó, a lelkekhez férközni tudó hitszónok volt, aki először vett bátorságot arra, hogy hallgatóinak katolikus eszméktől elaltatott lelkiismeretét erőteljes hangon felrázza, nehogy azt találják hinni, hogy gépiesen gyakorolt vallásos szokásokkal bűnök, balgaságok és divatos vétkek elkövetésére szabadságlevelet nyertek. Isaak Usiel községének legtekintélyesebbjeit és hatalmasait sem kímélte; de ezzel haragjukat is magára vonta, ami utóbb szakadásra vezetett. Ellenben oly odaadó hivei is akadtak, akik lelkesült versekben örökítették meg.

A vallásilag elvadult portugál bevándorlók vallásos érzületének rendbeszedésére és megerősítésére ily módon minden megtörtént, de halottaik eltemetésére még semmi sem. Elhunytjaikat a várostól nagy távolságra, Groedébe (Hollandia északi részébe) kellett vinniök. Több kiváló hitközségi tag: Jakob Izrael, Belmonte, a költői lelkű Reuél Jesurun (Paulus de Pina) és mások fáradozásai folytán aztán Amsterdamtól nem nagyon messzire, Quederkerkben (Muiderbergmellett) kaptak temető helyet (1614. évi április havában), aminek a község nagyon megörült. Az első, akit ide temettek, Manuel Pimentel (héber nevén Isaac Abeuacar), IV. Henrik francia királynak bizalmas játékosárja volt, akit ugyancsak ő „a játékosok királyá“-nak nevezett el. Két évvel később messze földről idehozták a nevezetes és nemes Elia Felicé Montalto hült tetemeit is.

Mária de Medici királyné, IV. Henrik neje, aki Montaltót még otthonról, szülei házából ismerte, annyira megbecsülte, hogy rávette, miszerint kövesse őt Párisba. Montalto azonban azt szabta feltételül, hogy úgy ő, mint családja és hozzátartozói zsidó hitük szerint szabadon élhessenek, amibe Mária bele is ment. Vallási observanciáját az udvar rendkívüli figyelemben részesítette. Midőn egyik hercegnő Páristól távol megbetegedett és Montalto, kít a nagy beteg ágyához sürgősen küldtek, aggodalmaskodott amiatt, hogy az utat szombat beköszöntése előtt nem tudná befejezni, a király több postafogatot küldött előre, hogy időmulasztás nélkül még jókor érkezhessen a helyszínre. IV. Henrik halála után tovább is az udvar orvosa maradt, melyet minden utjára elkísért. Ily kíséret közben hunyt el Toursban (1616. évi február 16-ikán). Hült tetemeit a királyné bebalzsamoztatta s az elhunyt fiának, nagy-

bátyjának, valamint tanítványának, Saul Morteirának kíséretében Nantesen át a quederkerki temetőbe vitette.

Halottaik eltakarítása az amsterdami zsidóknak akkor még sok pénzükbe került. Minden holttest után ugyanis minden keresztény templomnak, mely előtt a tetemet elvitték, kénytelenek voltak illetéket fizetni. Eleinte, legalább hivatalosan, egyáltalában nem túrték a zsidókat; csak nem vették őket észre. Különösen egy gyanu alatt is szenvedtek. Azt hitték róluk, hogy a zsidóságot színelve, a katolikus Spanyolország számára kémiszolgálatokat teljesítenek s áruláson törik a fejüket. De még azután is, hogy a hatalom kezelői és a lakosság is meggyőződést szereztek afelől, hogy Spanyolországgal és Portugáliával, ahol annyit szenvedtek, végleg szakítottak, akkor is távol állottak attól, hogy őket külön vallásfelekezetnek ismerjék el és megtűrjék. A zsinagógákat a hatóságok kis időre be is tiltották és becsukták és zsidó menekülteket, akik a pyrenei félszigetről Havreba érkeztek, még fogóságba is vetettek. Abban az országban, ahol a vallásszabadság első temploma volt felépítendő, ezt a türelmetlen magatartást két reformált pártnak: a remonstransokénak és contraremonstransokénak szenvedelmes vitája segítette elő. Az előbbieket, Arminius predikátor és tanár követői (az arminiusok) a kereszténység magyarázásában és gyakorlásában szelidebbek voltak, mint ellenfeleik, a sötétebb színezetű kálvinisták, a hollandus independensek, Gomarus professzor párthivei (gomaristák). Amsterdamban a contraremonstransok jutottak tulsulyra és üldözték ellenfeleiket, akiket Spanyolország titkos hiveinek és árulóknak tekintettek. Ámbár a remonstransoknak alapos okuk volt arra, hogy minden vallásszektának általában való megtürésén működjenek közre, a zsidók megvádolásával még is ők állottak elő. Az amsterdami magistrátus előtt sokszor panaszolták, hogy Hollandia fővárosába beeresztenek minden szektát, még a zsidókat is, akik a „megváltót meggyalázzák“; csak éppen őket nem. Az állam feje, Oraniai Móric, a zsidók felé hajlott ugyan, de az egyes államok és városok türelmetlen szelleme és önállósága ellen mit sem tehetett. Ennek folytán Hollandiában is tárgyalták a zsidó kérdést és megoldására bizottságot küldöttek ki. Végre elhatározták (1615-ben), hogy mint Amsterdamban, úgy minden városnak jogában áll a zsidók ügyében külön szabályrendeletet alkotni, őket megtűrni vagy kiutasítani, de ott, ahol megtüretnek, külön ismertető jel viselésére nem kényszeríthetők. A remonstransok ismételt panaszra folytán Reinier Pauv polgármester döntés végett azt a kérdést terjesztette a tanács elé (1619. évi október 15.): mi történjék annak a megaka dályo-

zására, hogy a Portugáliából menekült sok zsidó még a hollandus leányokkal is elkeveredett, ami közbotrány és különösen állandó panasz tárgya a remonstransok részéről, akiknek istentisztelete eltiltatott, holott a zsidóké meg van engedve. Erre (november 8-ikán) azt határozták, hogy a zsidóknak keresztény nőekkel, még a gyanus erkölcsüekkel való testi érintkezése is szigoruan eltiltandó ; egyébként azonban hitüket tovább is szabadon vallhatják.

Csakhogy az akkor még nem gazdag Amsterdam a zsidókat, akik vagyont és világsmeretet hoztak magukkal, nélkülözni többé nem tudta. A velük való közvetlen érintkezés folytán az ellenük irányuló avult előítéletek mindinkább pusztulnak. Mert a bevándorolt portugál zsidók műveltségükkel, maguktartásukkal és modorukkal elfeledtették, hogy megvetett kaszt gyermekei volnának. Ellenkezőleg. Nagy általánosságban olyan volt a fellépésük, mint nemes embereké, akikkel érintkezni nem egy keresztény polgár tisztességnek tartotta. Számuk mihamar négyszáz családra növekedett, akiknek e városban 300 házuk volt. Nem telt bele sok idő, Amsterdamban héber nyomda is keletkezett, melynek a censura argus szemeitől nem volt mit tartania.

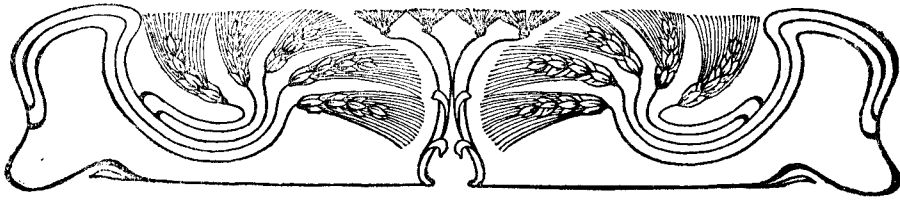
A portugál zsidók révén Amsterdam jóléthez jutott, emiatt való irigységében nem egy keresztény fejedelem utánuk vetette magát és országába édesgette őket. Dánia királya, IV. Keresztély, levelet irt az amsterdami hitközség előljárójához (1622. évi november hó 25-ikén), hogy országaiban és különösen Glückstadtban való letelepedésre a község néhány tagját bátorítsa fel ; istentiszteleti szabadságot és más kedvező kiváltságokat ígért nekik. Savoja hercege Nizzába és Modena hercege Reggióba hívta meg a zsidókat, mindketten messzemenő szabadságokat biztosítottak a számukra.

A portugál és spanyol maranusok megtört telepe felbátorította az inquisitio üldözött áldozatait arra, hogy Franciaországban, a protestáns szellemű IV. Henrik király országában is, otthont keressenek. Az akkor virágzó kereskedelmi Nantes városát választották ki erre a célra. Arra a jólétre való tekintettel, amit az iberiai félsziget menekültjei mindenütt előmozdítottak és Spanyolország ellen irányuló gyűlölete folytán ez a király ebben a városban való letelepedésüket megengedte (1600 körül). Számuk mihamar felülmulta az 500 lelket. De, mint bordeauxi bajtársaiknak, hitüket nekik is titkolniok kellett. A baj csak az volt, hogy itt nemcsak a katolikus papság viseltetett ellenük ellenséges indulattal, hanem a világkereskedelmüket féltő kereskedők is. Mihelyt IV. Henrik szeme örökre lecsukódott, fia, vagyis inkább a kormányzó királyné, a maranusokat Nantesből kiutasította.

MÁSODIK FEJEZET.
A HOLLANDI JERUZSÁLEM.

Az amsterdami hitközség jövedelmi forrásai, gazdagsága, tekintélyes állása. Zacuto Lusitano. A Héthegység dialógusa. Dávid Abenatar Melo és spanyol zsoltárai. Szakadás a hitközségben és újra egyesülés. Az iskola. Saul Morteira, Isaak Aboab és Menasse ben Izrael. Az amsterdami hitközség hatalma és befolyása. A Pintok Rotterdamban. Rodrigo de Castro. Két lutheránus fakultás véleménye a zsidókról. A hamburgi bank zsidó alapítói. Az első zsinagóga. A luteránus papság türelmetlensége. Bendito de Castro. Diego Texeira de Mathos. Suriódások a zsidók és a papság közt. A vakbuzgó Müller János és zsidóellenes irata. Dionysius Muszafia. Az első nagy zsinagóga Hamburgban. Zsidó kolónia Braziliában.

(1618—1648.)

zsidó nép életét csaknem kétezeréves szétszórása idején legtalálóbban a polyp élétéhez lehetne hasonlítani. Jóllehet, sokszor megsebeztek, sőt szét is darabolták, a test egészétől eltépett egyes tagok még sem senyvedtek el, hanem önálló életet kezdtek, szervesen tovább fejlődtek, sőt új alakulások csirái támadtak. Az őshazából, Palesztinából kiszorulván, e sajátos népszervezet szétszórt tagjai az Eufrátes és Tigris partjain és Arábia pálmatermő vidékein gyülekeztek. Innen már-már elpusztuló-félben a középkor kulturnépével, az arabbal együtt Spanyolországba költöztek és a barbárságban élő Európának tanítómesterei lettek. Onnan is elüzetvén, megtörtén kelet felé vonultak és minthogy itt sem volt maradásuk, északon telepedtek le, mindig az ébredező műveltség nyomain haladva. A zsidók befogadása Hollandiába az éjszaka homályából születő fényes napnak első félnék derengése volt. Amsterdam, északnak Velencéje, a XVIII. század elején a zsidóság új középpontjává lett. Méltán nevezték el a zsidók az ő új Jeruzsálemüknek. Mint egy erős Noé bárkája, mind több és több oltalmat nyújtott a zsidóknak az új özönviz ellenében. Minden inquisitionális pör, mely Spanyolországban és Portugáliában az ottani maranusok zsidózása miatt folyt; minden egyes máglya, melyet a gyanuba fogottak elégetésére gyujtottak, gyarapította az amsterdami hitközség tagjainak számát. Mintha a vakbuzgóknak az lett volna a céljuk, hogy a legkatholikusabb országokat néptelenné és szegénnyé tegyék, Németalföld eretnek államait pedig benépesítsék és meggazdagítsák. Az amsterdami hitközség portugál tagjainak több száz pompás háza és palotája volt e városban, melyet ők virágzó kereskedelmi emporiummá fejlesztettek. Jelentékeny tőkével rendelkezvén, többnyire nagy-

szabásu üzletekbe bocsátkoztak, részt vettek a Kelet- és Nyugatindiai Társaság vállalataiban, vagy bankházak élén állottak. Az uzsorának ellenben, mely a többi ország zsidóságát oly gyűlöltté tette, esküdt ellenségei voltak. Tőkék és forgalmuk nagyságáról megközelítő fogalmat ad az a zsinagógai adó, melynek fizetését önként vállaltak magukra. Külföldre szállított és onnan behozott áruik minden sulyegysége után vagy egy fillérnyi (deut) adót szoktak fizetni, amely évente hozzávetőleg 12000 frankra (3000 tallér) rugott. Meg kell jegyeznünk, hogy itt nem vettük számításba ama jövedelmet, amelyet az érdekelteknek a kereskedelmi társaságok juttattak.

De nem csupán gazdagságuk révén szereztek tekintélyt az új batáviai kereskedő városban. A bevándorolt maranusok többnyire a művelt osztályhoz tartoztak. Mostoha hazájukban, Spanyolországban és Portugáliában mint orvosok, jogtudósok, állami hivatalnokok, tisztek, vagy papok működtek s így nagyrészt ismerték a latin nyelvet és irodalmat, ugyszintén a széptudományokat és jártasak voltak a társadalmi érintkezés formáiban is. Németalföldön, melynek államférfiai Scaligernek, a tudósok fejedelmének meghívását a leydeni egyetemre úgy tárgyalták, mint valami nagyfontosságú államügyet, a humanisztikus műveltség magába véve is kitűnő ajánlólevél volt. Művelt zsidók a hollandiai keresztény tudósokkal úgy érintkeztek, mint ahogy egyenlő ranguak szoktak és elenyésztették a zsidók ellen irányuló balítéletet. Nehányan közülök európai hírnévre tettek szert és nagy állásu férfiakkal voltak összeköttetésben. Ábrahám Zacuto Lusitano (szül. 1576., megh. 1642.), a historikus és csillagász Zacutónak dédunokája, a maga korának egyik leghíresebb orvosa volt. Maranus szülőktől származott Lisszabonban és 18 esztendőskorában már doctorrá lett. De sem bő tudása, sem orvosi ügyessége nem védhették meg az inquisitio leselkedő poroszlói ellen. Szerencsésen Amsterdamba menekült, ahol szabadon élhetett a tudománynak és a zsidóságnak. Zacuto Lusitano levelezésben állott Pfalzi Frigyes fejedelemmel és annak nagy tudásu feleségével, Csehország szerencsétlen téli királyi párjával, akik a harmincéves háboru János-kapuját kinyitották. Keresztény és zsidó orvostársai versben és prózában hirdették dicsőségét. Zacuto Lusitano leveleit és verseit olvasva, nem hinné az ember, hogy a zsidók elleni balítéletek akkor még virágjukban voltak.

Németalföld kormányzóí, az orániai nassauai házból származott jeles fejedelmek, Móric, Henrik és II. Vilmos oly jóakarattal voltak a zsidók iránt, mint ősük, I. Vilmos, és úgy bántak velük, mint teljes jogu polgárokkal. A németalföldi tudósok is tisztelettel adóztak a művelt zsi-

dóknak. Még a maranusok hóhérai, a spanyol és portugál királyok is, lassanként ráfanyalodtak arra, hogy halálra üldözött áldozataik utódait tiszteletben részesítsék, őket hivatali hatáskörrel ruházzák fel és országaik konzuli teendőit bizzák rájuk.

Az amsterdami zsidókban mély gyökeret vert a ragaszkodás valásukhoz, melyet annyi veszedelem árán szereztek vissza. A ragaszkodás ez érzése mindannyiszor felujult, valahányszor új menekülők érkeztek, avagy híret vették annak, hogy testvéreik az inquisitio máglyáin vértanuhalált haltak. Ez a benső odaadás minden tettükben viszsztatükröződött és költeményekben is kifejezést nyert, melyek azonban csak üldözőik nyelvén szólalhattak meg.

Paulus de Pina, másképen Reuel Jesurun, az a költő, aki egykor már azon a ponton állott, hogy szerzetessé legyen, egy ünnepi alkalomra portugál nyelven dramatizált énekeket szerzett, melyek az első zsinagógát (Bet Jákob) magasztalták (1624.). Az énekeket hét ifju adta elő. A Szentföld hegyei, Szináj, Hor, Nebo, Garizim, Karmel és Zétim (az olajfák hegye) mint beszélő személyek lépnek fel és a zsidó Istenhitnek, a zsidó törvénynek, a zsidó népnek kiváló voltát szépen csengő versekben dicsőítik. Zétim hegye, amelynek szerepét Dávid Belmonte adta elő (egyike ama Jakob Izrael Belmonte nyolc derék fiának, aki az amsterdami hitközség alapításán annyit fáradozott), boldognak nevezi azokat, akiket kiválasztottak arra, hogy az Egyisten hitét vallják. Szináj hegye, melyet Ábrahám Fonseca személyesített meg, így szól: „Ó, mily boldog, aki éjjel és nappal Isten törvényén elmélkedik. Eközben a szent bércek észreveszik a legfőbb hegynek, Ciónnak hiányát és mikor az végre feltűnik (Isaak Coen Lobato), a többiek ujjongva üdvözlik, mint a szent hetesszámnak betetőzőjét.“ Jól folyó versekben magasztalják a kegyelemnek ezerféle útját, melyen Isten az ő népét ősidőktől fogva a jelenkorig vezérelte. Isten egységét, a törvények szentségét, a vágyat a messiási boldog kor után, melyet a szefard maranusok vérük árán vásároltak, mindezt ők talán mélyebben érezték, mint mások, ami magyarázza azt, hogy ezek a témák voltak költészetük soha ki nem apadó forrásai.

De a fényes képek háttérében fel-feltűnnek a börtönök, az emberáldozó papok és az inquisitio máglyáinak lobogó lángjai. Az amsterdami maranus zsidóságnak eme derüs-borus hangulatát egy mély érzésű költő, Dávid Abenatar Melo (fénykora 1600—1625.) élénk színekkel és hiven örökítette meg. Spanyolországban született, mint álkeresztény. Az árgus szemű inquisitio őt is börtönbe vetette, ahol éveken át siny-

lódott. De, mint ő maga elbeszéli, épen a börtön éjszakája világosította meg az elméjét. Melo sötét környezetében ismerte meg Istenét. Miután sajtáságos körülmények között az inquisitiótól, a pokol torkából megmenekült és visszanyerte szabadságát (1611.), azt a feladatot tűzte ki magának, hogy a zsoltárokat spanyol versekbe ülteti át. A zsoltárok szomorú és vidám dallamai, amelyekbe ugyszólván modern hangot öntött, az ő költői lelkében a jelenkor megragadó képévé alakultak. Abenatar Melo spanyol zsoltárait „a dicsőséges Istennek“ és „Izrael meg Juda szent szövetségének“ ajánlotta, amelyet hosszan tartó fogság szétszórt a világban. Ama fölemelő diadalmi énekből (30. zsoltár), amelyet a több éven át megfertőzött templom felszentelése alkalmából ujjongó kórusokban énekeltek s amelyen átnyilallott a visszaemlékezés fájdalma, Melo szubjektív háladalát alkotott, annak az öröme, hogy az inquisitio kinzókamrájából megmenekült:

A bíró zord ítélete
A tömlőc mélyébe vettete
Szörnyű vádak zsákmányául . . .
De végre megmentett az Ur,
Elhalt a jaj, sebem nem ég,
Mert megtört s bűnbánó valék.

Igértem, hogy megtisztulok,
A megváltás ha jőni fog
S te meghallgattál, jó Atyám,
Kegyelmesen néztél le rám.
Erőt adál benuit karomba
S lesujtád kinzóim a porba.
Emlékszem, ó jaj! szörnyű emlék!
Kezem-lábam bilincsbe verték.
A kinok kinja vadul tépett,
A fájdalom majd örüllté tett.
Ha ott lett vón legjobb barátom,
Gyötrelmeim közt őt is levágom
S mikor már lelkem is megölték.
Hóhérimhoz ekkép könyörgék:

„Ne bánts tovább, hisz meg kell halnom,
Ti kérjétek s én majd bevallom.
Bevallom minden bűnöm néktek,
Olyat is, amit nem is kértek.“

A messiási megváltásba vetett reményét Dávid Abenatar Melo egy ájtatos szép imában öntötte ki, mely jóleső melegségével megfogja szívünket.

A kiállott szenvedéseknek és a vértanuságnak folyton felújuló emlékei bizonyos emelkedett hangulattal töltötték el a hitközség tagjait, akik fogékony szívvvel és nagy bőkezűséggel mindenféle jótékony intézményeket létesítettek: árvaházakat, segítőegyesületeket (hermandades) és kórházakat, aminőknek párjára a régi hitközségek egyikében sem akadunk. Jámborságuk jó cselekedetben és nemes gondolkodásban nyilvánult. De ha érzületük emelkedett volt is, mégis csak emberek voltak, emberi szenvedélyekkel és az ifju hitközségben csakhamar egyenetlenségek támadtak. Sok hitközségi tag, aki katholicizmusban született és nevelkedett föl, magával hozta katholicus felfogását, szokásait s azokhoz továbbra is ragaszkodott, úgy vélekedvén, hogy azokat a zsidó hittal összeegyeztetheti. „De hordhat-e az ember izzó paraszat az ölében, anélkül, hogy a ruháját megperzselné?” Gyermekkoruktól fogva a maranusok mindig azt hallották és azt látták, hogy szabad vétkezniök, ha bűneik alul az egyház időről-időre fölmentést ad. Hiszen a különböző rendű és rangu papoknak épen az a feladatuk, hogy bűnbocsánatot adjanak és a pokol majdani büntetéseit egyházi kegyszerekkel a bűnösök fejéről elhárítsák. A legtöbb maranus olybá vette a zsidóság ritusát és ceremóniáit, mint a katholicus szentségeket, a rabbinusokat pedig papoknak és gyóntató atyáknak tekintette. Az volt a felfogásuk, hogy a zsidó ritust lelkiösmeretesen követik és tetejében még a katholicus szertartások közül is egynehányat, akkor a bűnös vágyaknak szabadon átengedhetik magukat és nem kell tartaniok attól, hogy lelkiüdvösségüket elveszítik. A rabbiknak mindenesetre joguk volt föloldozást adni. Az amsterdami maranusok élete módja eszerint távolról sem volt tisztultnak mondható, különösen a testi tartózkodás dolgában nem. Az amsterdami hitközség első két rabbija, József Pardo és Juda Vega, mérlegelvén a sajátos viszonyokat, szemet is hunytak bizonyos gyarlóságok és nemi bűnök előtt. A harmadik, névszerint Isaac Usiel már nem volt ilyen engedékeny és a szószékről kegyetlen buzgósággal ostromozta a zsidó keresztények bűnös szokásait. Az a szigorúság sértette azokat, akiket illetett, de ahelyett, hogy magukba szálltak volna, sokan megharagudtak a kemény prédikátorra, otthagyták a hitközséget és egy harmadik zsinagóga alapítására egyesültek (1618.). Az elszakadtak élén Dávid Osorio állott. Alkalmasint őt sebeztek legfájóbban Usiel feddő szónoklatai. A kilépettektől alapított új zsinagóga (Bét Izrael) rabbijául és szónokául Dávid Pardot, Joseph Pardo fiát választották. E hivatal elfogadását olyan községnél, melyet mondhatni tisztán Dávid Usiel ellen és az ő megboszantására alapítottak, Pardo azzal okolta meg, hogy ilyen

módon akarta a viszály tovaterjedését megakadályozni. A meghasonlás így is két évtizedig tartott (1618—1639.).

Eközben sok német zsidó, akiket a harmincéves háború öldöklő dühe gheftóikból kiűldözött, kereste föl az amsterdami azylumot, ahol szívesen fogadták őket (1636.). Az amsterdami tanács kezdetben közömbösen nézte a zsidók bevándorlását és letelepedését, később azonban valósággal előmozdította azt, látván a jelentékeny hasznot, melyet ottlétük a városnak hozott. Hollandia akkor a földkerekség legtűrelmesebb állama volt. A zsidók semmiben sem szenvedtek korlátozást, egyazon törvény uralma alatt állottak ők is, a keresztény lakosság is, csupán állami hivatalt nem viselhettek, amire egyébként ők maguk sem tartottak igényt. Mikor Németalföld békét kötött Spanyolországgal és Portugáliával, Hollandia követei a spanyol és portugál zsidó alattvalók részére ugyanazon jogokat követelték, aminőket a keresztények élveznek, nevezetesen, hogy a zsidók az említett országokban zaklatás nélkül élhessenek. Különösen buzgólkodott ez ügyben egy báró Van Reede nevű követ, de eredmény nélkül, mert az inquisitio államai a türelmességre valló kérést kereken megtagadták. Inkább békét sem kötöttek volna.

A bevándorolt német zsidók nem csatlakoztak a portugál hitközséghez. Elválasztották őket egymástól a nyelv, az életmód és a modor nagy különbségei. A portugál és németajku zsidók, jóllehet egy fajhoz, egy valláshoz tartoztak, ilyen módon nem olvadhattak össze. A portugálok göggel tekintettek a németekre, mint félbarbárokra, ezek viszont nem ismerték el amazokat teljesértékű zsidóknak. A német zsidók, mihelyest számuk eléggé felszaporodott, egy külön zsinagóga-egyesületet alapítottak, amelynek élén saját rabbijuk Mózes Well állott.

A portugál hitközségben beállott szakadást ezenközben mindenki fájdalmasan érezte. Ezért egy tekintélyes ember, Jakob Curiel, aki később a portugál udvar residence lőn Hamburgban, minden erejével azon volt, hogy békét teremtsen. 1639 áprilisában a három zsinagóga egyetlen szervezetté alakult s ez időtől fogva a portugál hitközség az erők harmonikus együttműködése révén nagy fényre emelkedett és a három világrész összes régiebb hitközségeit tulszárnyalta. Az ifjú amsterdami hitközség sok tekintetben hasonlított az alexandriaihoz az ókorban. Mind a kettő nagyon művelt, gazdag és előkelő volt, de mind a kettőben hiányzott a vallási és tudományos irodalom ismerete. Hiszen a maranus hitközségi tagok nagy része csak öreg korban tanult meg héberül olvasni.

Mikor a három hitközségi fractiót egy egészszé egyesítették, ami-

ről statutumokat hoztak, a vezetők arra is gondot fordítottak, hogy a tudatlanságot leküzdjék. E végből iskolát alapítottak, amelynek az volt a feladata, hogy a gyermekeknek és ifjaknak a zsidó theologia legfontosabb ágaiban oktatást adjon. Talán az első ilyenü iskolája volt ez a zsidóságnak, amelyben a tanulmányi tárgyakra nézve bizonyos rendet és fokozatos egymásutánt állapítottak meg. Kezdetben hét osztályból állott, később felfelé még egynéhány osztálylival szaporították. A kezdők a héber abc-én kezdték és a talmudstudiumokon végeztek. Elemi iskola s egyben felsőbb tanintézet is volt. Alapos héber nyelvészetet, a szónoklás művészetét, sőt az új héber költészetet is előadták, ami más zsidó iskolákban nem volt szokásos. A legfelsőbb tanfolyamokon a rabbik, vagy chachamok tanítottak, az időtájt Saul Morteira és Isaak Aboab. Hozzátevésük nélkül híressé vált e két férfiú, továbbá Menasse ben Izrael és David Pardo alkották az első rabbikollégiumot. A gazdagon felszerelt iskola egész sereg rabbit képzett az amsterdami hitközség, továbbá az európai és amerikai fiókhitközségek részére. Olyan növendékek kerültek ki belőle, akik aztán szélesebb területen is munkálkodtak, pusztán az ellentét kedvéért említjük a zavaros fejű kabalistát, Mózes Zacutot és a fényes elméjű Spinoza Baruchot.

Nagy szerencsétlensége volta hitközségnek, hogy elsőszellemivezérei, akiknek rendkívüli befolyásuk volt, csak középszerű, sőt részben gyenge tehetségű emberek voltak. Tekintve ama nagyszerű eszközöket, amelyek az első zsidó hitközség rendelkezésére állottak, tekintve a sokrétű műveltséget, amely benne virágzott s végül tagjainak ragaszkodását a zsidósághoz, a hitközség tagjai csodás alkotásokat hozhattak volna létre, feltéve, hogy van szabad látóköriük, mélyre ható szellemük és kellő emelkedettségük. Az idő és a viszonyok rendkívül kedvezők voltak. Már akkor egyengethették volna utját a zsidóság megújulásának. De az első amsterdami rabbikollégium egyáltalában nem termelt ilyen feladatra. David Pardonak csekély a jelentősége. Saul Levi Morteira (szül. 1596. körül, megh. 1660.) valószínűleg portugál szülőktől, de Velencében született. Ifju korában alkalmasint Elia Montaltonak, a maga korában híres orvosnak szolgálatában állott. Montalto holttestét, melyet Medici Mária, a francia királynő nagy tiszteességgel szállíttatott Toursból Nanteson át Amsterdamba, Moses Montaltóval, az elhunyt fiával és annak nagybátyjával, Josua de Lunával együtt Morteira is elkísérte. Amsterdamból azután el sem bocsátották, hanem Mose Arroyo halála után az első zsinagóga szónokául választották. De még csak kiváló hitészónok sem volt. Kollégái, Aboab és Menasse ben Izrael messzire tul-

szárnyalták. Szónoklataiban (egyetlen műve, mely nyomtatásban reánk maradt) van némi filozófiai iz, de kevés a gondolat tartalma. Egyéb kézirati műveiben — a lélek halhatatlanságáról, a zsidó vallás igazságáról, az isteni gondviselésről népe iránt, — amelyeket részben a zsidóságot ért ellenséges támadások elhárítására, részben keresztény dogmák megcáfolására irt, szintén alig találunk némi eredetiséget. Még a rabbinikus tudományokban sem volt mester és a korabeli talmudisták nem ismerték el tekintélynek.

Még jelentéktelenebb ember volt kollégája, Isaak Aboab de Fonseca (szül. 1606., megh. 1693.) Szintén Portugáliából származott, egy Castro d' Ayre, vagy San Juan de Luz nevű városból és még mint gyermek anyjával együtt, aki őt ötven éves korában szülte, Amsterdamba költözött. Isaak Usiel vezette kiképzését, ő tanította tőle telhetően egyházi szónoklatra is, ha ugyan az ékesszólást egyáltalában meg lehet tanulni. Aboab kedvelt szónokká lett. Egy szellemes lisszaboni jezsuita, Antonio Vieira, aki titkos jóakarattal volt eltelve a zsidók iránt, igen találóan jellemezte a szónoki művészetét. Mikor egyszer Amsterdamban járt és hallotta Aboabot és Menasse ben Izraelt prédikálni, megkérdezte, hogy miképen vélekedik a beszédek felől, így válaszolt: „Az egyik (Menasse) azt mondja, amit tud, a másik tudja, hogy mit mond.“ De a jól megszerkesztett behizelgő és kellemes beszéd nem mindig alapos tudás és tiszta meggyőződés szüleménye. Aboabnál legalább nem az volt. Sem a tudomány, sem a talmud terén nem alkotott valami emlékeztetést. Jelleme ingatag volt, könnyen befolyásolható, hizelgés iránt fogékony s ezért önállás nélkül való. Ennek a férfinak adatott, hogy az amsterdami hitközséget csaknem hetven éven, három emberöltőn át vezesse. Életbe vágó fontos kérdések előtt állott, de az ő kicsinyes, korlátolt szelleme nem értette meg a multat és nem tudott bepillantani a jövőbe. Aboab könnyenhivő volt, mint a tömeg, melyet vezetni nem tudott s amelynek áramlata ennél fogva őt is magával ragadta

Sokkal jelentékenyebb volt Menasse ben Izrael, (szül. 1604., megh. 1657.) az amsterdami hitközség szülötte, a hova atyja az inquisitio kínzásaitól megtörten és minden vagyonától megfosztottan érkezett. Az ifjú Menasse tudásra vágyó lelke szintén Isaak Usiel vezetése alatt nyerte kiképzését és a biblia meg a talmud ismeretében ha tökéletességre nem is, mindenesetre jártasságra és olvasottságra tett szert. A történeti végzet több nyelv megianulására kényszerítette: a portugál anyanyelve volt, a héber vallásának a nyelve, a hollandus hazájáé, a latin az irodalomé volt és ő mindezeket elsajátította, sőt ezeknél többet is, mint-

egy tizedet. Valóságos nyelv-zseni volt. És amely nyelveken beszélt, azokon irt is és választékosan fejezte ki gondolatait. Szónoki tehetség lévén, ő is predikátorrá képezte ki magát. Ennek a hivatásnak fény- és árnyoldalait egyesítette magában. Hajlama és tehetsége képessé tették arra, hogy már tizenöt esztendő korában a szószékre lépjen. Termékeny íróvá lett és jóllehet fiatalon halt meg, hasonlíthatatlanul többet alkotott, mint kollégái. Egyéniségének kiválóságához bizonyára szó fér. Ezt a szeretetreméltó embert, aki a zsidóságnak nagyjelentőségű szolgálatot tett és aki hivatásáért a legnagyobb áldozatot hozta tulajdonképpen, enyhén kellene elbírálnunk és nem volna szabad óvatosan latolgatnunk, hogy alkotásaiban mi része van rajongásának és hiúságának, csakhogy a történelem szigorú bírő. Amit kortársai Menassében csodáltak, nem az ő mélyreható szelleme, nem az ő mindent tulszárnyaló nagysága volt, mert ő ellenkezőleg nyugodt, alkalmazkodó, szerény és egyszerű egyéniség volt. Ő maga minden kicsinylés és tulbecsülés nélkül röviden és találóan így jellemzi önmagát: „Középszerű tehetség vagyok, de megvan az a szerencsés adományom, hogy a dolgokat, ha akaratom kívánja, bizonyos művészi rendben tudom előadni.“ Nem ajándékozta meg a világot nagy és termékeny gondolatokkal, hanem mások szellemi termékeit ápolta és fejlesztette, úgy bánván velük, mint a maga tulajdonaival. Inkább sokattudó volt, mint gondolkozó. Jóllehet a világi irodalomban és a keresztény teológiában is járatos volt, mégis szívesen ragaszkodott a zsidósághoz, még pedig nem csupán a rabbinikus szellemhez, hanem a kabalához is és kevésbé művelt társaihoz hasonlóan a talmud és a Szohár minden egyes szavát olybá vette, mint valami fenséges kinyilatkoztatást. Mint amazok, Menasse ben Izrael is hajlott a babonára, de ez a hajlam neki nemcsak hogy kárára nem volt, hanem a föladatra, melyet a sors rábizott, inkább még edzette.

Ilyenek voltak a férfiak, akiknek az volt a hivatásuk, hogy az ifju, tudatlan, catholicismusra hajló és fölötte fogékony amsterdami hitközséget vezessék és tanítsák. Nagy hatalom volt a kezükben. Világi ügyeket ama közös üléseken tárgyaltak és döntöttek el, amelyeket a hitközségi tagoktól választott előljáróság és rabbinátus tartottak (Máamad). Vallási kérdésekben azonban csupán a rabbik (chachamok) véleménye volt irányadó, minthogy a laikusok — kezdetben legalább — óvakodtak ítéletmondástól. A rabbiszek határozatai a hitközségi tagokra kötelezők voltak. Senki sem mondhatott ellent, minthogy a kormányzatnak despotikus jellege volt. A hatóságok az előljáróságnak és a rabbikollégiumnak teljes szabadságot adtak arra, hogy az engedetlen hitközségi tago-

kat erkölcsi büntetéssel sujthassák. Ezt a szabadságot és hatalmat a kezelők tulontul igénybe vették. Spanyolországból és Portugáliából magukkal hozták azt az áldatlan vakbuzgóságot, amely a vallás tisztaságának fentartására és az eretnekség kiirtására törekedett. Az amsterdami rabbinátus azt az ujitást honosította meg, hogy vallásos nézeteket és meggyőződéseket a maga birói hatáskörébe vont s ugyszólván inquisitionális törvényszékké alakult, sőt auto-da-féket rendezett, amelyek vértelenek voltak ugyan, de a vádlottakat érzékenyen sujtották. A legnagyobb portugál hitközség jellege és szervezete a zsidó történet folyamán nagy hatással volt sok más hitközségre. Mert az amsterdami nyomán fiókhitközségek keletkeztek, melyek amannak nem csupán külső rendjét és odaadó vallásosságát és jótékonyságát vették mintául, hanem balgaságait és visszasságait is.

A második hitközség holland földön Rotterdamban alakult. Két jámbor és gazdag testvér, Pinto Ábrahám és Dávid vetette meg alapját. Chachamul és a tőlük alapított theologiai iskola (Jesibe de los Pintos) vezetőjéül egy Josjáhu Pardo nevű fiatal embert, David Pardo fiát és Morteira vejét hívták meg, aki azonban semmi téren sem tűnt ki.

Ugy volt, hogy a zsidók Harlemben is engedelmet kaptak a letelepedésre, nagy öröme a humanistáknak, a vallási türelem terjesztőinek, közöttük a hirneves Scaliger Józsefnek. De végre is győzött a türelmetlenség és a dologból nem lett semmi. E helyett a német északi vidéken, az oceánon innen és egyéb németalföldi városokban alakultak portugál zsidó hitközségek.

Igy nemsokára Hamburgban az amsterdami hitközségnek egy tekintélyes kolóniája keletkezett. De mennyi nehézséggel járt az! A gazdag és intelligens zsidók letelepedéséből származó előnyök ellen, amelyeket az amsterdamiak azonnal felismertek, a hamburgi polgárok kézzel-lábbal tiltakoztak. A megcsontosodott luteránusok valósággal megborzadtak attól a gondolattól, hogy a zsidót a maguk körében megtűrik. Egy zsidó ékszerész, a lippei Salzuflenből származó Isaac, aki 12 hitsorsosával új lakóhely keresésére indult, kísérletet tett arra, hogy Hamburgban letelepedjék. Kérelmet intézett a szenátushoz, hogy fogadják be őket tiz évre, aminek fejében megajánlottak 300 tallért a beköltözésnél és 400 márka évi adót. Mindazon okokat, melyeket a befogadás mellett latba lehetett volna vetni, a közvetítéssel megbízott Isaac bőven előadta, kezdettől fogva kijelentvén, hogy minden feltételnek aláveti magát. Utalt arra, hogy nemcsak a pápai, hanem az evangélikus országokban is megtűrik a zsidókat, nem csupán nyugaton,

Frankfurtban és Wormsban, hanem Észak-Németországban, Hannoverben, Mindenben, Hildesheimben, Göttingenben, Nordenben, Dorimundban, Hamban, Lippeben és Emdenben is. Mindhiába! Hamburg, melynek akkor nagy öröme tellett az igazhivésről és az eretnekségről folytatott hitvitákban, a zsidókról mit sem akart tudni.

Van komikum abban, hogy Hamburg falai között ugyanakkor, mikor a zsidók időnkénti befogadása ellen hevesen tiltakoztak, anélkül, hogy sejtették volna, egész sereg zsidó rejtőzött, persze a portugál pápisták álarcában, akikkel az igazhívő keresztények nap-nap után érintkeztek. A maranus menekültek ugyanis az inquisitio máglyáitól megszabadulván, az észak-német birodalmi és Hansa városokban telepedtek le és mint portugál kereskedők szerepeltek, akik a város kereskedelmét hathatósan előmozdították. Ama hirre, hogy amsterdami testvéreik, akikkel összeköttetésben voltak, nyíltan megvallották zsidó-voltukat, anélkül, hogy ezért kiüldözték volna őket, ők is kezdték levetni álarcaikat, hogy zsidókul ismerjék el őket, jólehet ujszülött gyermekeiket még mindig megkeresztelték. Ezen a buzgó lutheránus polgárság hangos jajveszékélésbe tört ki és azzal a követeléssel járult a szenátus elé, hogy a gazdag zsidókat, akiket Portugáliából és más városokból kiüldöztek, meg ne tőrjék, hanem utasítsák ki. De a tanács erre nem vállalkozott. Bizonyos szeméremérvény visszatartotta attól, hogy az előkelő megjelenésű és intelligens portugálokkal úgy bánják, mint csavargókkal szokás. Hamburg titkos zsidóihoz tartozott Rodrigo de Castro, egy a maga korában kedvelt és keresett orvos (született 1560-ban Lisszabonban, meghalt 1627 vagy 1628-ban), aki a pestis dühöngése alkalmával önfeláldozással sietett a fertőzöttek betegágyához és sokak életét megmentette. Castro ezenfelül ügyes nőorvos is volt és ügyességével a gyöngye nemet, amely azonban szimpátiák és antipátiák felkeltésében nagyon is erős, nyerte meg magának. Ügyes orvosokban akkortájt mindenütt, de különösen Észak-Németországban nagy volt a hiány. Más „portugálok“ (így nevezték magukat és ezt a nevet kapták másoktól is a titkos maranusok) nagy tőkékkel rendelkeztek, vagy spanyol és portugál kereskedő házak tekintélyes üzleteit vezették. Szóval a szenátus nem tartotta célszerűnek, hogy a zsidókat kiutasítsa. Ez okból a polgársággal szemben eleinte hivatalosan is a tagadás álláspontjára helyezkedett, kijelentvén, hogy a városban egyáltalán nincsenek zsidók, később legalább számuk csökkentésére törekedett. Hét portugál zsidót vallott be, akinek „tűzhelyük és családjuk van“. A polgárság kezdetben beérte e hivatalos jelentéssel és csak azt követelte,

hogy a „portugálokat“ magasabb vagy pedig egészen más kulcs szerint adóztassák meg, de ez ellen meg a zsidók tiltakoztak, azzal fenyegetődzvén, hogy tőkéiket meg üzleteiket Stade-be, vagy más szomszédos városba helyezik át. Ez a vita a megadóztatásról néhány évig tartott és az egyház fanatizmusától szitott lelkiösmereti kérdéssé fajult. A türelmetlen luteránus lelkészség a megtürt zsidók ellen hevesen izgatott, sőt a szenátust azzal vádolta, hogy kötelességéről megfélemedezett. A szenátus, mely a kereskedelmi előnyökre való tekintettel a zsidókat nem nélkülözhetette, másfelől azonban lelkiösmeretét se akarta terhelni, jobban mondva, nem akarta, hogy keresztényellenes érzülettel vádolják, az Odera melletti Frankfurt és Jena teológiai fakultásai elé vitte a kérdést. A teológiai okok, amelyeket a szenátus a zsidók megtürése mellett latba vetett, igen furcsáknak tetszenek és ama kar megcsontosodott luteránizmusáról tanuskodnak.

A frankfurti fakultás, miután részletesen kifejti az okokat, ama reményének ad kifejezést, hogy a portugál zsidók, akik meggyőződésükért életüket, állásukat, vagyonukat és hazájukat áldozták fel, Hamburgban a keresztény hitre fognak térni. A jenai fakultás sokkal részletesebb szakvéleménye pedig olyan, mintha egy századévvel azelőtt Hochstraten idejében, a dominikánus theológia valamely professzora írta volna s mintha a történelem óramutatója azóta nem haladt volna előre. A zsidók befogadásába csak azon feltétellel hajlandó beleegyezni, ha a szenátus sem nyilvános zsinagógákat, sem titkos összejöveteleket (istentisztelet céljából) nem engedélyez, mert azokon a zsidók Jézust gyalázzák s aki a fiut gyalázza, az Atyát is káromolja; ha pedig a szenátus ezt hallgatagon türné, neki magának is része lenne az istenkáromlásban. A körülmetélést sem szabad megengednie; nem szabad tülnie, hogy a zsidók keresztény cselédeket fogadjanak szolgálatukba és hogy bárminő hivatalt is elnyerjenek. A legtürelmetlenebb pápák példájára a luteránus teológiai fakultás is arra akarta kényszeríteni a zsidókat, hogy meghallgassák a keresztény papok prédikációit.

A szenátus, mely a két szakvélemény által egyházi részről nagyjában fedezve volt, a portugál zsidóknak megengedte a Hamburgban való tartózkodást (1612. február) olyan korlátozásokkal, amelyek reávallnak ama kor német szellemére és szükkeblűségére. A város védelmébe fogadta őket és a zsidók ezért adó, illetőleg védelem fejében évenként 1000 márkát tartoztak fizetni. Tartózkodásukat fel is lehetett mondani. Zsinagógák építésére nem nyertek engedélyt, arra sem, hogy zsidó szokás szerint otthon végezzék ájtatosságukat; a körülmetélést is

eltiltották, de szabad volt halottaikat a maguk temetőjébe Altona mellett eltemetni, amelyet néhány család Schaumburg grófjától erre a célra vásárolt meg. Hamburgban akkor 125 maranus eredetű felnőtt személy élt, 26 házaspár, 73 nőtlen és öreg ember; közöttük 10 tőkepenzes, 2 orvos és 3 kézműves. Egyik fontos pontja a megállapított cikkelyeknek az volt, hogy új jövevényeket is befogadnak, „ha a bölcs tanácskvalifikációjukat olyannak találja, hogy befogadásuk ellen aggodalma nem támad“. Így gyarapodott az ifju, megtört hamburgi hitközség évről-évre. Egy évtizeden belül több tőkepenzes telepedett le. Minthogy a hitközség új telepésekkel is gyarapodott, akiket már, mint zsidókat és nem mint álporthugárokat fogadtak be, a szenátus és a zsidók között új szerződésre volt szükség (1617.), mely a zsidók szabadalmait kereskedelmi téren kitérítette, a polgári jogok terén ellenben megszorította. Nem vásárolhattak házat, vagy fekvő jószágot örök birtokul, aki már szerzett ilyet, annak el kellett azt adnia. Kivételt csak a kedvelt orvossal, Rodrigo de Castroval tettek, jutalmul éveken át teljesített hű szolgálataiért; de ez csupán élete tartamára szólt, házat másra át nem örökíthette. Zsinagógákat még mindig nem építhettek és az élelmükre szükséges húst nem Altonából, vagy Wandsbeckből, hanem messzebbfekvő helyekről kellett beszerezniök.

A portugál zsidók egyrészt tőkék, másrészt ama üzleti összeköttetések révén, amelyeket a szenátusban ülő tekintélyes kereskedőkkel folytattak, jelentékeny befolyásra tettek szert. Így aztán lassan-lassan ledöntötték a korlátokat, melyeket a szűkkeblű törvényhozás körjük vont. Mikor a hamburgi bankot, amelynek e város szilárd alapon nyugvó és virágzó kereskedelmét köszönheti, megalapították (1619—1623.), legalább is 10 zsidó tőkepenzes vett részt tőkéjével a vállalkozásban, mint ahogy az amsterdami portugáloknak is részük volt a tengerentuli holland kereskedelmi társaságok létesítésében. Hamburg jelentékeny kereskedelmi forgalmát Spanyolországgal és Portugáliával a tanács véleménye szerint is a portugál zsidó telepések alapították meg. Ezért joggal remélhették, hogy a szenátus urai, akik a kormányt kezükben tartották, szemet fognak hunyni, ha a cikkelyek egyikét-másikát áthágják. Legnagyobb vágyuk az volt, hogy közös istentiszteletekre gyűlhessenek össze és éppen ettől tiltották el őket. De tudván azt, hogy mennyire nélkülözhetetlenek, titokban egy zsinagógát állítottak fel „Auf der Herrlichkeit“ nevű téren (1626). Elianu Aboab Cardosonnak hívták a férfit, aki e merész tette vállalkozott. A zsinagógát Talmud Tórának nevezték és chachamjául Amsterdamból Isaac Athiast, Isaac Usiel tanítványát hívták meg.

Ez az egyszerű, mindössze két nagy szobából álló zsinagóga rossz vért szült és sok bosszuság okozója lőn. II. Ferdinánd császár, a protestánsok réme, akit felbosszantott, hogy a szinlutheránus város a katolikusoknak egy templom építését megtiltotta, fenyegető leiratot küldött a szenátushoz (1627. jul. 28.), amelyben felpanaszolta, hogy a zsidóknak a kereskedelem érdekében megengedték egy nyilvános zsinagóga felépítését, a római katolikusokat ellenben vallásuk szabad gyakorlatától is eltiltották. Több se kellett. A fanatikus lutheránusok mindjárt tűzbe jöttek. Ha a zsidóknak megengedik vallásuk szabad gyakorlatát, meg kell azt engedni a katolikusoknak, sőt a kálvinistáknak is — mondták.

Mikor a miniszterium, vagy a pápai konvent, amelynek Hamburgban igen nagy hatalma volt, a szenátust a zsidókkal kötött szerződés áthágása miatt megtámadta, az meg a zsidókat vontta felelősségre, a zsidók kinyilatkoztatták, hogy nekik nincsenek zsinagógaik, csak gyülekezőhelyeik, hogy ott Mózes törvényét, a zsoltárokat, a prófétákat és az ótestamentom egyéb könyveit olvassák. Imádkozni is imádkoznak ott, az igaz, de a város és a kormány jólétéért. A tanácsot ez megnyugtatta, mert a zsidók azzal fenyegetőztek, hogyha az istentisztelettől eltiltják őket, mindnyájan elhagyják Hamburgot és tőkéiket meg kereskedelmi összeköttetéseiket egy szomszédos városban értékesítik. Ennek megvolt a hatása. De a lelkesek a szószékről továbbra is mennydörögtek a zsidók és a kötelességeiről megfélemedezett szenátus ellen. Nem követeltek kevesebbet, minthogy egy keresztény rabbinust alkalmazzanak, aki a zsidóknak akár a zsinagógában, akár egyebütt a keresztény vallást hirdesse. Az orvosok is haraggal látták, hogy a zsidó kartársaik mily keresettek, de nem csupán csak ellenük, hanem az egész zsidóság ellen is izgattak, mindenképen meggyanusítván őket. A rágalmazókkal egy ügyes és keresett zsidó orvos végzett, Bendito de Castro, vagy Baruch Nehemias (szül. 1598., megh. 1684.), Rodrigo Castro fia. A heves irat ezt a címet viseli: *Flagellum Calumniantium sive Apologia* (A rágalmazók ostora vagyis: védelem. 1631.)

Igen éles és ékes latinsággal megírt mű, amely jó hatást tett. Szerzője később Krisztinának, Svédország királynőjének udvari orvosa lőn.

A hitközség és annak jóléte évről-évre gyarapodott és a szenátus a tőkékkel és kereskedelmi összeköttetésekkel rendelkező telepeket szívesen látta. Ha Müller Jánosnak, a zsidók akkori legnagyobb ellenségének leírásai tulzottak is, a hamburgi portugál zsidók gazdag-

ságát mégis meg lehet állapítani belőlük. „Arany és ezüst ékszerekkel, értékes gyöngyökkel és drágakövekkel — ezt írja — járnak-kelnek. Lakodalmaikon ezüst edényekből esznek és olyan hintókon járnak, aminőkön csak magas állásuak szoktak. Fényes kíséretük, sőt még fullajtárjuk is van.“ A Hamburgban letelepedett dúsgazdag Texeira-család valósággal fejedelmi módon költekezett. E bankárcsalád megalapítóját, Diego Texeira de Mattost, aki Portugáliából származott, régi nemes volt és mig Flandriában élt, ott képviselője volt a spanyol kormánynak, Hamburgban így hitták: „a zsidó fejedelem“, épügy, mint egykor József Naxost Konstantinápolyban. Hogy igazi zsidó legyen, 70 éves korában a circumciónak is alávetette magát. Gazdagsága, valamint a nem-esekkel és főképen a kapitalistákkal való összeköttetései megadták neki a módot arra, hogy úgy éljen, mint egy igazi nagyur. Bársonnyal bélelt hintóban járt és liberias inasokat tartott. Egy lelkész, aki előtt az öreg Texeira egy izben selyem talárjában elhajtatott, az ismeretlen férfiut alázatosan, mély tisztelettel üdvözölte, mintha csak a szász választófejedelem előtt hódolna. Mikor azután meghallotta, hogy tiszteletét egy zsidóra fecsérelte, önmaga előtt szégyenkezett és azt hajtotta, vajha hatalmában volna, Diego Texeirát és a többi zsidót favágásra és víz-hordásra kényszeríteni, mint ahogy Józsuá tette a gibeonitákkal.

A zsidók anyagi jóléte és annak révén elnyert vallásszabadságuk leginkább a lutheránus papságnak szurt szemet. A portugál zsidóknak most már két, később három zsinagógájuk volt, a másodikat Ábraham Aboab Falers, a harmadikat Dávid de Luna építette. Lassanként Hamburgban egy kis német hitközség is összeverődött, mely aztán imaházát is berendezett. És ezt nyugodtan kellett türniök Luther hü fiainak. Pedig Luther ugyszólván halálos ágyán parancsolta meg hiveinek, hogy a zsidókkal úgy bánjanak, mint a cigányokkal, nekik zsinagógák építését meg ne engedjék és rabbijaik nyelvét vágják ki. A hamburgi lelkészek nem is tudtak beletörődni a helyzetbe, szorongatták a tanácsot, bujtogatták a polgárságot, hogy a zsinagógákat meg ne türjék. Különösen kitűnt közöttük Müller János, egy igen vakbuzgó férfiú, a Péter templom seniora, valóságos protestáns inquisitor és fő-fő eretnek, kutató, egy rágalmazó és botrány-hajhászó ember, aki az ő tiszteletreméltó társait szószékről és rágalmazó irataiban egyaránt fanatizálta. Ez a dühös lelkipásztor, aki magát a lutheránus igazhitűség oszlopának tartotta, természetesen lelkiismereti kötelességének vélte a zsidókat gyűlölni és megalázni. Ő meg társai minden erejükkel arra törekedtek, hogy a zsinagógákat bezárassák (1631—1644.). A tanács azt válaszolta, hogy

ez hatáskörén túl terjed, a zsidók ott az igaz Istent imádják, az ősatyák Istenét, aki az eget és földet teremtette. Hát a zsidók vallás nélkül éljenek, mint a barmok? Csak nem tilthatják meg nekik az imádkozást és a zsoltárok éneklését? Egyébként is már megkapták azt a kiváltságot, hogy őket vallási ügyeikben háborgatni nem szabad és a keresztény hatóságnak adott szavát meg kell tartania. Végül — s ez a legdőntőbb ok — ha zsinagógáikat be kellene zárniok, kivándorolnának, ami a városnak igen nagy kárára volna, szinte faluvá süllyedne. A szenátus és a zsidók megvédték tehát álláspontjukat. Ahol belátás és igazság nem használt, ott a pénz győzött, amely iránt a papok sem voltak érzéketlenek. Gesius, a Szt.-Miklós-templom lelképásztora, a német zsidók ellen, akiket kevésbé pártfogoltak, olyan hevesen mennydörgött szószékéről, hogy azok a várost „örökre“ elhagyták. De az a tekintélyes ajándék, amelyet Gesiusnak juttattak, mégis csak kieszközölte visszatérésüket.

Müller seniort nem lehetett megvesztegetni, ezzel az érdemével méltán dicsekedhetett. Viszont nálánál dühösebb ellensége aligha volt a zsidóknak. Szóban és írásban, szószéken és tanítványai körében, magánbeszélgetésekben és hivatalos nyilatkozatokban mindig csak a zsidókról s az ő megalázásukról beszélt. Ez volt a legkedvesebb témája. A zsidók purimi örömei és lakomái, gyászuk a templom pusztulása napján, ruházatuk, érintkezésük a keresztényekkel, gyászszertartásaik, minden, minden ellenére volt és felbosszantotta. Egyben-másban igazuk volt a vakbuzgóknak. Így joggal őstorozták a portugál maranusok főbűneit: nemi érintkezésüket a keresztény nőkkel, továbbá azt a módot, ahogyan némelyik közülök a keresztényeket provokálta. Az első hamburgi chacham, Isaac Athias, a karaita Isaac Troki vitairatát spanyol nyelvre fordította, hogy ezzel is erősítse zsidó hitükben a maranusokat, akik a pyrenei félszigeten keresztény vallásban születtek és nevelkedtek fel. Egy zsidó író, Jakob Jehuda Leon, mások szerint Manasse ben Izrael egy latin nyelvű dialógust (Colloquium Middelburgense) írt, amelyben egy rabbinus és egy keresztény beszélgetést folytat a keresztény dogmák, az evangéliumok és az egyházi iratok értékéről, illetőleg értéktelenségéről. E dialógus a keresztény vallás fogyatkozásait is feltárta. A maranusoknak szükségük volt ilyen iratokra, hogy a kereszténységgel felvett tévedéseiktől megszabaduljanak. Ez iratokat agilis zsidók terjesztették. Még keresztény körökben is olvasták és magasztalással emlegették. Ugy látszik, Dionys (Benjamin) Musaphia, egy fiatal hamburgi orvos és lexicographus buzgólkodott leginkább azon, hogy ez

iratokat a keresztények között elterjessze és a figyelmet rájuk felhívja. Azzal dicsekedett, hogy a legtanultabb keresztényt is zavarba hozza és megszegyeníti, ha a kereszténység keletkezéséről és keresztény dogmákról vitába ereszkedik vele. Ilyen előzmények után kétségkívül joga volt Müllernek egy ellenirat írásához. Védő, vagy inkább gyalázkodó irata ezt a címet viseli: *Judaismus vagy a zsidóság; kimerítő tanulmány a zsidó nép hitetlenségéről, vakságáról és megátalkodottságáról* (1644.). Ezt az iratot nem sugalmazta sem a szentlélek, sem a keresztényi szeretet. Luther dühös szavait, melyekkel a zsidók ellen támadt, Szt. Péter templomának lelkésze megdönthetetlen kinyilatkoztatásnak vette. A megrögzött lutherizmus beszélt belőle a maga hamisítatlan formájában, amely oly szivtelen és érzéketlen volt, mint a vele ellenséges lábbon álló pápaság s amely száraz hitcikkelyeken épült fel. Müller együgyűsége és kegyetlensége nem az ő, hanem az akkori megvéhnédth lutheránus egyház lelkiösmeretét terhelik. Müller a zsidók teljes megalázását óhajtotta, úgy vélekedett, hogyha a legcsekélyebb szabad mozgást engedné meg nekik, ezzel bünt és istenkáromlást követne el. Nézete szerint a hatóságnak kényszerítenie kell a zsidókat arra, hogy ruhájukon sárga foltot viseljenek, nem szabad nekik sem földbirtok vásárlását, sem zsinagóga építését engedélyezni és a keresztényeket el kell tiltani attól, hogy a zsidóknál szolgálatot vállaljanak, hogy velük társas viszonyba lépjenek. A bűnök büne pedig az, ha valaki zsidó orvos segítségét veszi igénybe. Ezzel a nézetével Müller korántsem állott egyedül. Három théológiai fakultás: a leglutheránusabb wittenbergi, a strassburgi és a rostocki, Müller megkérdezésére azt a döntést hozták, hogy zsidó orvosokat sohasem szabad keresztény betegek ágyához bocsátani. A harmincéves háboru véres ostorával türelmességre kényszerítette a világot és a lutherizmus képviselői a XVII. században mégis ama zsinati határozatokat keltették új életre, amelyeket a nyugati gótok korában a zsidók ellen hoztak. De az idők mégis változtak. VI. Keresztély, Dánia és Schleswig-Holstein királya és Gusztáv Adolf mellett a protestánsok legfőbb erőssége, akinek Müller zsidóellenes könyvét ajánlotta, udvari orvosául épen Benjámin Musaphiát választotta.

Magában Hamburgban sem volt Müller fanatizmusának számbavehető eredménye. Ő meg a többi lelkész egy nagyobb közös zsinagóga tervbe vett építésénél, nagy lármát csaptak ugyan, utjába akadályokat gördítettek, de meghiusítani még sem tudták. A polgárság lassan-lassan megszokta a zsidókat és becsülni kezdte őket. Nehányat közülök még katolikus hatalmasságok is ügyvivőkké vagy rezidensekké nevez-

tek ki. Portugália királya először Duarte Nunes de Costá-t, azután Jakob Curielt tette meg ügynökévé, a katolikus III. Ferdinánd egy portugál eredetű zsidó író, Imanuel Rosalest grófi rangra emelt. A portugál zsidók, akiknek helyzetük mindenütt kedvezőbb volt, mint a németeké, olyan jól érezték magukat Hamburgban, hogy ezt a várost „Kis Jeruzsálem“-nek nevezték el.

Dél-Amerikában a portugáloktól felfedezett és benépesített Braziliában, nevezetesen Pernambuco városában az amsterdami anyahitközségnek egy kolóniája keletkezett. Ide deportáltatta a portugál kormány a zsidó bűnösöket, t. i. azokat a maranusokat, akiket nem szánt máglyahalálra, továbbá a kéjhölgyeket és más csőcseléket. E megbélyegzett maranusok megkönnyítették a hollandusoknak Brazília meghódítását, amely azután hollandi gyarmattá lett és külön kormányzót kapott az értelmes Nassaui János Móric személyében (1624—1636.). Csakhamar összeköttetés létesült az amsterdami és a braziliai hitközség között, amely a keresztény álarcát teljesen levetette s melyet a hollandusok valósággal elkényeztettek. A recifei zsidók Pernambuco mellett „szent gyülekezetnek“ (Kehal Kados) nevezték magukat. Előjáróságuk a következő tagokból állott: Dávid Senor Coronel, Ábrahám de Moncado, Jakob Mucuta és Isaac Catunhio. Több száz amsterdami portugál hajózott Braziliába, ki meghívásra, ki saját elhatározásra, hogy a gyarmattal kereskedelmi összeköttetésre lépjenek, magukkal vivén chachamjukat, Isaac Aboab de Fonseca-t is (1624.). Ő volt az első braziliai rabbi, alkalmasint Recizeben. Tamerikában is alakult egy hitközség, melynek saját chachamja volt, Jakob Legarto, az első délamerikai talmudista és író személyében. Magától értetődik, hogy a braziliai zsidók teljes jog-egyenlőséget élveztek, mert a hollandusoknak, mint tanácsosok és katonák egyaránt jelentékeny szolgálatot tettek. Midőn a bennszülött portugálok, akik a hollandusok igáját elkeseredetten tűrték, összeesküdtek a végből, hogy egy lakoma alkalmával a hollandus hivatalnokokat elteszik láb alul, ezután a fejetlen gyarmatra támadjanak, egy zsidó ember óvta és mentette meg őket és a gyarmatot a biztos pusztulástól. Mikor később (1646.) nyílt háború tört ki a portugálok és a hollandusok között s a recize-i őrség, éhségtől kényszerítve, már azon a ponton volt, hogy magát kegyelemre megadja, a zsidók voltak azok, akik a kormányzót bátor kitarásra és a háború folytatására ösztönözték. Azt ajánlották, hogy a betegeket és az éhségtől elgyötörteket fogják közre és úgy vágják magukat keresztül az ellenséges seregen, hogy aztán az ország bel-sejét elérhessék. Még a portugál zsidó maranusok is meleg rokonszen-

vet éreztek a hollandusok, testvéreik pártfogói iránt. A portugál udvar, mely a braziliai felkelőket titkon támogatta, hivatalosan tagadta, hogy része van a dologban és a vezérállamokat a biztonság veszedelmes álmaiba ringatta. Eközben egy maranusnak sikerült bizonyítékot szerezni az udvar kétszinű politikájáról. Sietve értesítette erről az amsterdami fajrokonait, akik ezt viszont közölték a hollandi udvarral, mely ezidőtől fogva vakságából kigyógyulva, energikusan segítő csapatokat küldött a szorongatott kolóniába. De a későn küldött segítség már nem használt. A portugálok és a hollandus gyarmatok között folyó faji és vallásháboru, amelyhez még éhinség is járult, elpusztította a szép Braziliát. A városok sorra a portugálok kezére jutottak. A zsidók és hollandusok versenyt szenvedtek és küzdöttek. A braziliai hitközség chachamja, Isaac Aboab, rikitó színekkel festi a háboru borzalmait, amelyekben neki is része volt. „Egész kötetek sem volnának képesek szenvedéseinket lefesteni. Az ellenség ellepte az erdőket, mezőket s egy helyütt zsákmányra, más helyütt életünkre lesett. Sokan közülünk karddal kezökben hullottak el, mások az éhségtől. Most a hideg földben nyugosznak. Mi, akik hátramaradtunk, száz halálnak vagyunk kitéve. Akik a legjobb falatokhoz szoktak, örültek, ha egy darab száraz és penészes kenyeret kaphattak, hogy éhségüket csillapítsák.“ Végre a vezérállamok, európai háborutól félve, kénytelenek voltak a gyarmatokat a portugáloknak átengedni. Egy egykori zsidó ember ehhez azt a megjegyzést fűzi, hogy ennek a virágzó gyarmatnak a föladását ki lehetett volna kerülni, ha a zsidók tanácsát követik. A zsidók odaadó buzgósága, amelyet a hollandusok állami érdekei iránt mutattak, erős kapcsolást vált köztük és a köztársaság között, mely soha többé fel nem oldódott. A zsidók megtürése és egyenjogusítása Németalföldön ezzel végleg biztosítva lőn.

HARMADIK FEJEZET.

A NÉMET ZSIDÓK ÉS A HARMINCÉVES HÁBORU.

A négy legnagyobb német hitközség. A frankfurti hitközség. Letelepedési engedély. Áskálódások a frankfurti zsidók ellen. Fettmilch Vince. Kiutasítás. A zsidók visszatérése Frankfurtba és Wormsba. Az új letelepedési engedély. A bécsi hitközség, az udvari zsidók. Lipmann Heller. II. Ferdinánd császár térítés! buzgalma. A mantuai hitközség kiutasíttatása, szenvedései. A harmincéves háboru kihatása a zsidókra.

(1618—1648.)

Nialatt Hollandiában a zsidókat illetőleg egy jobb kor első sugara derengett, addig Európa többi részére sűrű sötétség nehezedett. A zsidók helyzete különösen Németországban volt szomorú és emberekhez nem méltó. Még a tizenhetedik században is, szakasztottan úgy, mint azelőtt, valami elvetemült teremtésnek tekintették a zsidót, aki számára könyörület nem volt, akinek ruháját sárral dobálták, szakállát megtépték s akivel talán még rosszabbul bántak, mint a kutyával. Jelentékenyebb zsidó hitközség különben mindössze 3 vagy 4 volt Németországban: a Majna melletti Frankfurt kb. 2000 lélekkel, Worms 1400, Prága legfőlebb 10.000 és Bécs 3000 lélekkel; a többinek lélekszáma igen csekély volt.

A Németország nyugati részén fekvő szabad városokban, Frankfurtban és Wormsban még nagyobb volt az ellenszenv a zsidók iránt, mint Hamburgban. Ez az ellenszenv nem annyira a vallási ellentétben, mint inkább a kispolgárság szűkkeblőségében és a megcsontosodott céhrendszerben gyökerezeit. Mindkét város úgy tekintette a falai közt élő zsidókat, mint kamarai szolgákat és teljes komolysággal hivatkoztak IV. Károly császár egy oklevelére, mely szerint a császár a zsidókat nekik mindenestül eladta. Mikor a Németalföldről jövő portugál maranusok Frankfurtban le akartak telepedni, ami a várost épen úgy, mint Amsterdameket és Hamburgot, valószínűleg már akkor, elsőrangú kereskedelmi középponttá emelte volna, engedélyt kértek egy imaház építésére, kérésüket a tanács kerekén megtagadta. Mit tettek a zsidó tőkepezészek? Hanau urához fordultak és igen kedvező kiváltságlevelet nyertek.

A frankfurtiak rosszindulata a zsidók iránt egy igen ellenszenves

és izetlen törvényben jutott kifejezésre. E törvény, melyet Judenstättigkeits-nak neveztek, megállapítja a feltételeket és korlátozásokat, amelyek mellett a zsidók a frankfurti zsidónegyed büzhödtt levegőjét magukba szivhatják. A nagyrészt protestánsoktól lakott város magáévá tette mindama kánoni intézkedéseket, amelyeket a papok a zsidók megbélyegzésére életbe léptettek: megtiltotta, hogy a zsidók keresztény cselédek és dajkákat fogadjanak szolgálatukba, kötelezte őket a megszégyenítő sárga folt és megszokott főveg viselésére, amelyet az ország-szerte divatos süveggel (baretum) felcserélniök a világért sem volt szabad. A zsidó utcán kívül csak sürgős ügyeik elintézése végett tartózkodhattak, kettesével egyáltalán nem sétálhattak, különösen a Rómer városháza közelében nem, legkevésbé pedig keresztény ünnepek és menyegzők alkalmával, vagy ha fejedelmek tartózkodtak a városban. Még ghettójukban is csendesen kellett viselkedniök, nem volt szabad a keresztények fülét hangos beszéddel sérteniök, az odatévedt idegen zsidóknak korán kellett lefeküdniök. A hatóság előzetes tudta nélkül egyáltalán tilos volt idegeneknek szállást adni, vagy beteget a kórházba felvenni. A piacon a keresztényekkel egyidőben nem vásárolhattak élelmiszereket. Üzleti forgalmukat szükkeblűen korlátozták és ezek ellenére sokkal több adót kellett fizetniök, mint a keresztényeknek. Mint ahogy ruhájukat, házukat is megkülönböztették a nem zsidókétól, külön cégérekkel, amelyeken sajátos alakok és nevek voltak láthatók: a foghagymához, a szamárhoz, a zöld, a fehér, a fekete, a piros cégérhez. A házak lakóit ezekről a cégérekől nevezték el „szamárszidónak“, „hagymászidónak“ stb. Ha egy zsidót befogadtak, gyalázatos módon megeskették arra, hogy ez ostoba és kegyetlen intézkedéseknek szigorúan aláveti magát. Vegyük mindehhez, hogy a zsidók nyomorúságos existenciája pusztán a hatóság jóindulatától függött. Az egyik paragrafus ugyanis így szól: A hatóságnak jogában van bármely zsidónak bármely időben felmondani az ott tartózkodást. Ilyen esetben az egyes ember, vagy a család a kitűzött határidő leteltével köteles volt a várost elhagyni.

A hatóságnak ez a joga természetesen egyértelmű volt azzal, hogy az összes zsidókat is kiutasíthatja a városból. Így okoskodtak és ezt kívánták a tanácscsal hadilábon álló polgárok meg a céhek. Az volt a céljuk, hogy kiváltságaikat növeljék és a hatóságot képviselő patriciusok arisztokratikus hatalmát megtörjék. Küzdelmüket a zsidókon kezdték meg. Az ürügy az volt, hogy a tanács urai kézzelfogható elismerés fejében a zsidók ellen hozott rendszabályokat nagy jóindulattal

kezelték, mert különben a zsidók a letelepedési törvény nyomásától és szégyenétől meg nem maradhattak volna. Különösen a céheket bosszantotta fel a tanács elnézése a zsidókkal szemben. Ezért minden eszköz felhasználásával arra törekedtek, hogy a zsidókat Frankfurtból kiutasítsák. Ezek ugyan kieszközölték a császárnál, hogy a zsidóság összességének szabadságát okiratban megerősítse, de a császár rendeleteit és fenyegetését akkortájt nem sokba vették. Az ellenséges céhek élén egy Fettmilch Vince nevű mézeskalácsos állott, aki épen úgy, mint az őt támogató kézművesek, a csekélyebb jogú reformátusokhoz tartozott és a lutheránus polgárság iránt érzett haragját a zsidókon akarta kitölteni. Vakmerő ember volt, aki a tanácstagokat rettegésben tartotta és magát nyíltan a zsidók Hámánjának nevezte. A polgárság őt választotta vezéréül és erre a szerepre nem volt érdemtelen. Tervét sok körültekintéssel valószínűsítette meg. A panaszon kívül, melyet a tanácshoz és a császárhoz intézett, hogy a zsidó ígát vegye le a nyakukról, a zsidók letelepedéséről szóló törvényt is kinyomatta és szétszította a polgárok között, hogy azok tisztán lássák belőle a zsidók kiutasításának jogosultságát. A hatóság ugyan konfiskálta a lázító irat példányait, de a mézeskalácsostól vezetett bizottság folytatta azok forgalomba hozatalát. Az iratnak meg is volt a hatása, a céhtagokat még jobban felingerelte a zsidók ellen. A zsidók kifosztását és kiutasítását nyilvánosan tárgyalták és sokszor volt róla szó, hogy egy megállapítandó napon támadást intézzenek majd a zsidó negyed ellen. Egyes zsidók megcsufolása, bántalmazása és bebörtönözése napirenden volt. Fettmilch és a céhmesterek mind merészebben léptek fel, a tanács kezéből kiragadták a kormányt és nyíltan megfenyegették a zsidókat. Hiába jelentek meg a császári commissáriusok, Schwickhard Jánosnak, a mainzi érseknek és Lajosnak, Hessen-Darmstadt birodalmi grófjának megbízottai avégből, hogy a tanács és a polgárság közötti viszályt megvizsgálják, kiegyenlítsék és a zsidókat megoltalmazzák. Dolguk végezetlen távoztak és a csöcselék kevéssel azután, szombat napján támadást intézett a zsidó negyed kapuja ellen. A zsidók közül sokan a legrosszabbtól félve, feleségeiket és gyermekeiket elszállították a veszedelemben forgó vidékről. A commissáriusok a császár megbízásából újra megjelentek, hogy a békét helyreállítsák, de semmire sem mentek, sőt a helyzetet még jobban elmérgesítették.

A polgárok, kik tartották a császár haragjától, csak legényeiket és napszámosaikat bujtogatták a zsidók elleni támadásra, míg ők maguk távol tartották magukat. És mikor a commissáriusok súlyos bün-

tetéssel fenyegették őket, őrzöngésük határt nem ismert. Már ki is tüzték a napot a zsidók kifosztására, esetleg legyilkolására. Mintha a bűnbánat napja virradt volna rájuk, az egész hitközség bőjtölt és imádkozott, így várván az isteni segítséget, mert az embereké nagyon távol volt.

A kitűzött napon (Elul 27. — 1614. augusztus 22.) a hitközség az imaházban gyülekezett össze, mikor egyszerre dühös orditózások közepette sűrű csapások és hatalmas döngetések érték a zsidó negyed kapuit. A zsidók részéről erre jajkiáltás, kétségbeesett ide-oda futkosás és fejevesztett menekülés volt a felelet. A bátrabbak ezalatt fegyvert ragadtak, hogy az ostromot visszaverjék, vagy hősiezen meghaljanak. Mindkét részen voltak sebesültek, sőt néhány halott is. De Fettmilch bandájának tulnyomó száma és vakmerősége végre is győzedelmeskedett. Ezután fosztogatás, rombolás, a szent helyek megfertőzése következett, ami valóságos állati dühvel éjszakákön át reggelig tartott. A császári commissáriusok képtelenek voltak a vad üzelmeknek gátat vetni, sőt kénytelenségből falragaszokon kihirdették, hogy a gyilkos banda büntetlen marad. A zsidók legtöbbször, azok, akiket emberszerető keresztények el nem rejtettek, a temetőben összekuporodva, részben halotti ruhába öltözve várták a halált. A csőcselék szándékosan kétségbeesítő bizonytalanságban hagyta őket afelől, hogy minő sorsot szánt nekik, halált-e vagy kiűzetést; úgy hogy a zsidók Isten kegyelmének tekintették, amikor aug. 24-én délután végre megnyílt a halászkapu s ők, számszerint 1380-an szabadon elvonulhattak, persze minden ingóságuk otthagyasával. Az emberiség haladását az előző századok óta ez esetben az mutatta, hogy résztvevő keresztények a mindenükből kifosztott vándoroknak kenyeret és más élelmet, sőt a kisebb városok és falvak még hajlékot is adtak, jóllehet Fettmilch és társai óva intették őket a zsidók befogadásától.

Jó ideig tartott, míg a zsidók e sérelmekért és jogtalanságokért Frankfurttól elégtételt kaptak. A hatóság tehetetlen volt, Mátyás, a császár, nem kevésbé. Ez utóbbi ugyan több rendeletet bocsátott ki commissariusaihoz a frankfurti lázítók és rablók ellen. A mainzi érsek és a darmstadti gróf visszavonták megbízottjaik kierőszakolt engedményeit és a vezérek kiszolgáltatását, továbbá az elűzött zsidók visszahívását követelték. Mindez azonban oly lanyhán történt, hogy Fettmilch bandája még egy éven át zsarnokoskodhatott a városon, amely a zsidók érdekében így mit sem tehetett. Néhány jogi fakultás még védelmébe is vette a frankfurti rablókat, úgy vélekedvén, hogy mikor azok a zsidók vagyonát eltulajdonították, nem követtek el lopást, mert hiszen az el-

tulajdonítás részben nappal, részben pedig fáklyafénynél történt. A frankfurti hitközség restituálása, amelyet a császár annyiszor sürgetett, napról-napra halasztódott; aminek oka egyrészt ama politikai viszonyban keresendő, amely akkor a császár és a rendek között fennállott, másrészt a rendelet végrehajtásával megbízott fejedelmek lanyhaságában. A frankfurti zavargások megszűnését csak azon események siettették, amelyek ezalatt Wormsban játszódtak le.

Az ottani zsidó hitközség ellen, amely egyike volt a legrégebbieknek Németországban, ugyanez időben nagy elkeseredés támadt, amelyet zsidógyűlölet és kenyéririgység szítottak. Csakhogy az elkeseredésnek ott más volt a megnyilvánulása. Nem a céhek, hanem a tanács egyes tagjai sürgették a zsidók kiutasítását és a zsidók főellensége nem egy brutális, de nyílt lelkű kézműves, hanem egy furfangos és jogfacsaró ügyvéd volt. A főök itt is, éppen úgy, mint Frankfurtban, a hatóság elleni zendülésben keresendő. Csakhogy a céhek tagjai itt határozottabban és nagyobb egyértelműségben léptek fel.

Egy bizottság alakult, amelybe a tizenhét céh mindegyike egy-egy tagot választott s amelynek kötelessége volt a hatóság és a zsidók ellen eljárni. Közvagyonuk csökkenéseért, amelyet a változott kereskedelmi viszonyok idéztek elő, a zsidókat okolták, hasonlóképen az uzsoráért is, jóllehet a speieri törvényszék döntése a kamatlábat 100 %-ról 5%-ra szállította le. Az esztelenek azt hitték, hogy a zsidók kiűzése által a város jólétét emelik és azért mindent megtettek e cél érdekében. A polgári bizottság vezetője és tanácsadója, mondhatnók lelke, egy jogtudós volt, névszerint Doktor Chemnitz (Chemnitius), aki úgy vélekedett, hogy ügyvédi fogásaival sikeresebben és veszélytelenebbül érheti el a zsidók kiűzését, mint a frankfurtiak erőszakkal.

Először is mindenféle zaklatást és meggyalázást alkalmaztak ellenük. A bizottság nem akart kezét emelni rájuk, hanem lassanként akarta őket megnyomorítani. Elzárta előlük a városba vezető kijáratokat, megakadályozta őket abban, hogy élelmiszereket vásároljanak, elűzte barmaikat a legelőkről, amelyekhez pedig joguk volt, sőt még azt sem engedte meg, hogy zsidó gyermekek számára tejet vegyenek a zsidó utcában. A zsidók látván, hogy biztos pusztulás fenyegeti őket, a szomszédos városokba vitették ingóságaikat. Ezt a bizottság meg akarta akadályozni és a zsidó utca két kapuját zárral és láncokkal elcsukatta, hogy azokon semmit ki ne szállithassanak. Minthogy azonban a rendszabály erőszakosnak látszott, a ravasz ügyvéd azt tanácsolta, hogy inkább állandó őrséget helyezzenek el a kapuknál.

Wormsban is kikezdték a polgárok az u. n. zsidó szabadalmakat, pl. a letelepedési jogot, mely nekik bizonyos korlátozó feltételek mellett épen csak a lélegzetvételt engedte meg. A szabadalmakat felolvasták a polgárság előtt, amely oly komolysággal hallgatta azokat, „mint az égből hirdetett evangéliumot“. A polgárság bizonyosságot akart szerezni arról, hogy a zsidókat joga van kiűznie. Hogy ezt a felette fontos ügyet sürgősen keresztülvigyék, a polgári bizottság tagjainak számát hétről 150-re emelték. Chemnitz maga serényen és tevékenyen dolgozott, hogy a forrón óhajtott célt elérhesse, különösen azóta, hogy a frankfurtiaknak sikerült a zsidóktól megszabadulniok. De a wormsi hitközség is megtett mindent, hogy a fenyegető csapást elhárítsa. Ügyvivőjüket és előjárójukat, Oppenheim Löböt, aki egy igen tekintélyes család sarjadéka volt, a császári udvarba küldötték, hogy Mátyás császár jóindulatát a zsidók részére nyerje meg, megszerezvén neki Lajosnak, a darmstadti grófnak és Schwikhardnak, a mainzi érseknek ajánlatát. A pénzzel nem fukarkodtak. De a császárnak más eszközök nem állottak rendelkezésére, mint a polgársághoz intézett iratok és rendeletek, amelyekben a zsidók elleni erőszakosságok megszüntetését és az izgatók megbüntetését követelte. Csakhogy a császár fenyegetésére nem hallgatott senki, sőt az elbizakodott vezérek még ki is gunyolták a császár rendeletét.

Sokkal erélyesebben lépett fel a wormsi zsidók érdekében Frigyes, a fiatal pfalzi választófejedelem, Zacuto Luzitano-nak, a híres zsidó orvosnak barátja, Worms város hűbérura. Az a fejedelem, aki a harmincéves háboru haláltáncát megkezdte és mint annak áldozata elsőül bukott el. Mindenek előtt két megbízottja által közvetítőül ajánlkozott. Mikor ezeket visszautasították és Chemnitz még fokozta izgatásait, a választófejedelem egyszerűen elfogatta és őrizet alatt Heidelbergbe vitette. Háromhavi fogsága alatt Wormsban egy kis szélcsönd állott be. De mihelyt a bujtogató újból megjelent a szentéren, a zavargások újból megkezdődtek. Szavát adta ugyan, hogy nem áll a polgárság mellé a zsidók ellenében, sőt arra is kötelezte magát, hogy amennyiben fogadását megszegi, 1000 forint pénzbüntetést fizet. (Csupán ezzel a feltétellel bocsátotta ki őt a választófejedelem fogságából.) De ez nem okozott neki aggodalmat, mert még hevesebben izgatta a céheket a zsidók ellen. Chemnitz tanácsára fegyvertelenül gyülekeztek a vásártéren és egy küldöttséget menesztettek a zsidókhoz azzal az üzenettel, hogy egy órán belül „minden cók-mókjukkal hagyják el a várost“. A küldöttség szemükre vetette, hogy a polgárságot a császár előtt meggyanusították, hogy a császárt gyűlöletre ingerelték ellenük és hogy minden eszköztől meg-

fosztották őket, amelylyel igazukat kivivhatták volna. A hatóság tiltakozott, de eredmény nélkül s így a zsidók számára nem maradt egyéb, mint a peszach ünnep utolsó előtti napján kivándorolni (1615. április 20.) A hajósokat, akik a zsidók iránt mindig jóindulatu Dahlberg szolgálatában állottak, utasították ugyan, hogy a zsidókat ne szállítsák a Rajnán, de a polgárok mégis megtették, csakhogy szabaduljanak tőlük. Minden ingóságukat magukkal vitték s amit otthagytak, azt jól megőrizték számukra. Ezt a tanácsot azért adta Chemnitz, hogy a polgárok a fosztogatás vádját kikerüljék. De a vakbuzgóság még sem tudott lemondani arról, hogy a zsidók szent helyein dühét ne töltsse. Feldulta az ezeresztendős zsinagógát, megfertőzte a zsidó temetőt és több száz sirkövet, tanujeleit a hitközség magas életkorának, zuzott össze. A mainzi érsek és Lajos, a darmstadti gróf, megengedték a menekülőknak, hogy a kisebb városokban és falvakban megszállhassanak és így részben együvé kerültek frankfurti testvéreikkel.

De a wormszi polgárok örömujjongása nem sokáig tartott. A polgári bizottságtól megalázott tanács titkon tárgyalásokba bocsátkozott Frigyessel, a pfalzi választófejedelemmel, aki körülbelül 10 nappal a zsidók kiutasítása után a bizottság tehetetlen tiltakozása ellenére gyalogságot, lovasságot és tüzérséget küldött a városba s a zendülésnek csakhamar véget vetett. A hetvenkedő doktor Chemnitzet más izgatókkal egyetemben őrizet alá vetették. Később megfosztották ügyvédi hivatalától és az országból száműzték. A többi kolomposokat, akik a zsidók kiűzését lehangosabban követelték, örökre kivesszőzték a városból. De így is még háromnegyed esztendeig tartott, míg Pfalz grófja és a speieri püspök a wormszi zsidókat a császár parancsára városukba visszahelyezték (1616. január 19.). Két hónappal később Mainz és Darmstadt megbizottjai a frankfurti zsidókat dobszó és kúrtharsogás közepette ugyszólván diadalmenetben visszavezették lakásaikba (Adar 20. — március 10.). A bujtogatókat itt keményebben büntették, mint Wormsban, mert rombolás, fosztogatás és vérontás okozói voltak. Fettmilch Vincét, a mézesbábost, a frankfurti Hámánt felnégyelték, házáat lerombolták, családját pedig száműzték. A császár a várost a zsidók kárára elkövetett fosztogatások miatt 175.919 forint kártérítés megfizetésére ítélte. E Németországban szokatlan menekülésnek és ünnepélyes visszahelyezés emlékére a frankfurti hitközség a bevonulás napját Adar 20-át, Vincepurim néven ünneppé avatta, elrendelvé, hogy a megelőző napon a szenvedések emlékezetére böjt tartassék.

Mátyás császár a régi Judenstättigkeit-ről szóló törvényt Worms-

ban is, Frankfurtban is felfüggesztette és egy új rendeletet léptetett életbe, amelyet a commissáriusok hoztak javaslatba. (Frankfurtban 1617. január 3., Wormsban 1617. február 22-én.) Ez az új rendelet még mindig középkori szellemet lehel. A ruházatra és a szabad mozgásra vonatkozó korlátozások továbbra is megmaradtak, sőt részben még szigorubbakká váltak. Hiszen a zsidókat még a német-római szent birodalom császára és tanácsosai is sőpredékszámba vették. „Tekintettel arra, hogy a császártól kiváltságlevelet nyertek, a tanácsnak kötelessége őket megvédelmezni és nincs joga kiutasítani azokat, akik a letelepedési engedélyt már megszerezték“. A visszafogadott frankfurti zsidóknak nem kellett, mint annakelőtte, a lakhatási jogot háromévenként megújítani, sőt jogutódaikra is átszállott. A régiekhez még az az új korlátozás is járult, hogy a zsidók nem nevezhették magukat frankfurti polgároknak, hanem csupán a tanács örökös védettjeinek. A régi védelmi adókon felül még házassági és örökösödési adót is kellett fizetniök. Az új wormszi zsidótörvény korlátozásai talán még nyomasztóbbak voltak, mint a régiek. A hitközség elveszítette legeltetési jogát, amelyért ama kiváltsággal kárpóolták, „hogy minden zsidó a maga és övéi szükségletére tejet vásárolhat és hozathat a polgároktól“, ami kétségkívül jelentékeny szabadalomnak mondható.

A frankfurti és wormszi zsidók visszafogadása a német zsidóságra jóleső hatással volt. Az összes hitközségeknek javára vált, hogy a császár a zsidók sérthetlenségét végre nyomatékkal hangsúlyozta és fegyveres erővel is biztosította.

II. Ferdinánd császár, jóllehet a jezsuiták növendéke és protestánsfaló volt, az egész birodalomra kiterjesztette a zsidók sérthetlenségét, különösen pedig Frankfurtra és Wormsra, mert e két város polgársága a zsidókat újra kinozni akarta. Innen van, hogy a pusztító és véres harmincéves háború a zsidókat nem sújtotta olyan keményen, mint ahogy várni lehetett. Osztottak ugyan a német nép szenvedéseiben, amely két táborra szakadva, önnön szívére irányozta fegyvereit és tulajdon országát tette pusztasággá. A zsidók is kivették passiv részüket ama gyujtogatásokból, fosztogatásokból és pusztításokból, amelyeket Mansfeld, Tilly, Wallenstein s a landsknechtek többi vezérei a virágzó városokra zudítottak. Néhány zsidó hitközséget a háború dühe teljesen elpusztított, de a zsidóknak legalább a belső ellenségtől nem kellett félniök és gheftóik magányában csendesen meghúzódhattak e viharok elől. A katolikus hadvezérek azt az utasítást kapták a császártól, hogy a zsidók életét és vagyonát kiméeljék, amit azok meg is fogadtak, úgy

hogy sok protestáns a zsidónegyedben rejtette el és így mentette meg vagyonát. Ennek a kiméletnek indító oka persze nem humánus jóakarat, hanem pénzügyi számítás volt. Mig Wallenstein azt a felfedezést nem tette, hogy háborút háboruval kell táplálni és hogy egy nagy hadsereg anyagi eszközök birtokába is juthat, addig ama hadjárat, amelyet II. Ferdinánd a protestáns Németország ellen indított, sok pénzt emésztett fel, pedig a császári kincstár kezdettől fogva szegény volt. Készpénz elsősorban a zsidó tőkepénzesek fiókjaiban volt található. Ha tehát arra törekedtek, hogy a háborunak kedvező lefolyása legyen, mindenekelőtt a zsidók pénzforrásait kellett kimélni. Ezért a nagyon megfontoltan cselekvő császár szigorúan meghagyta a hadvezéreinek, hogy a zsidókat a háboru minden terhétől, különösen a bekvártélyozástól kiméljék meg. Hogy ez a gyöngéd bánásmód mennyi pénzükhöz került a hitközségeknek, meg nem állapítható.

A cseh zsidók jelentékeny összeget fizettek és kötelezték magukat arra, hogy évenként 40.000 forinttal járulnak a háboru költségeinek fedezéséhez.

A bécsi udvar más módot is kieszelt arra, hogy a zsidók pénzforrásait a háboru számára megnyissa. Zsidó tőkepénzeseket udvari zsidókká nevezett ki, messzemenő kereskedelmi szabadságot adott nekik, feloldotta őket ama korlátozások alól, amelyeknek a többi zsidó alá volt vetve, úgy a sárga folt viselése alól is, egyszóval nekik és hozzátartozóiknak igen kedvező kivételes állást biztosított. Ilyen udvari zsidók voltak a harmincéves háboru idején: Josef Pinkherle Görzből, Moses és Jakob Marburger Gradiscából, Ventura Parente Triestből, akiknek a császár szolgálataikért jelentékeny kiváltságokat adott, továbbá Elia Halfan bécsi orvos, Sámuel (a sárkányhoz) és egy másik Sámuel (a bokrétához) a Majna melletti Frankfurttól. Igen kedvelt udvari zsidó volt abban az időben Jakob Bassewi (Batscheba) Schmieles Prágából (szül. 1580., meghalt 1634.), akit Ferdinánd a császári háznak tett szolgálataiért nemesi rangra emelt (1622. január). Mint ilyen a Treuenburg nevet nyerte a következő címerrel: kék oroszlán, nyolc vörös csillag kék mezőben. Bassewi von Treuenburg gyakran kísérte a császári tábornokot. Magas állása nem tette elbizakodottá alacsonyabb sorsú fajrokonáival szemben, sőt nagy buzgósággal dolgozott érdekekben. Minthogy ő és általában a zsidó tőkepénzesek gyakran segítettek a császári udvar pénzzavarán, német és itáliai hitrokonai érdekében sikeresen léphettek fel. Nekik köszönhető, hogy a zsidók ugyyszólván a háboru tüzeiben a vezérek különös oltalmát élvezték. A döntő fehér-

hegyi csata után (1621) Prága zsidónegyedét őrség szállotta meg, hogy a zsidóknak még hajuk szála se görbüljön. Annak emlékére, hogy a vad zsoldoscsapattól ilyen nem remélt módon menekültek, a prágai hitközség a császári sereg bevonulásának napját (Marchesván 14. — nov. 10) évről-évre, részben mint böjt-, részben mint ünnepnapot ülte meg, ahogy ezt az akkori rabbi Jesafa Hurwitz elrendelte. Prága gazdag zsidai még a protestánsoktól elhagyott házakat is megvásárolhatták.

E háboru alatt és talán annak következtében a bécsi hitközség nagy tekintélyre emelkedett. A katholicizmus sulypontja ugyanis Spanyolország meggyengülése folytán a Manzanares mellől a Duna mellé, Madridból Bécsbe helyeztetett át. Így ama zsidók, akik a császár ismételt kiutasító rendeletei ellenére Bécsben jól fölszaporodtak, a fontos európai ügyek középpontjába jutottak. Az udvari zsidók és a zsidó orvosok cseléségükkel, illetőleg kíséretükkel a város belsejébe költöztek. A bécsi zsidókat abban az időben rendkívül gazdagoknak tartották. Minthogy a város különböző részein távoleső szállásokon laktak, szükségét érezték annak, hogy egyesüljenek és hogy közös imaházat létesítsenek. Ez okból a császárhoz folyamodtak, aki az alsó Wördön, (jelenleg Leopoldstadt) alkalmas helyet engedélyezett nekik, kivonta őket a városi hatóságok illetékessége alól, sőt a sárga folt viselése alól is felmentette. Ugyanakkor, mikor a protestáns hamburgiak aggódó szemmel vigyáztak arra, hogy a portugál zsidók zsinagógát ne építhessenek, a katolikus császár megengedte, hogy fővárosában teljesen felszerelt zsinagógát emelhessenek. A kiváltságolt zsidók, a császár „felszabadítottjai“, nem voltak kötelesek sem bekvártélyozást elfogadni, sem hadiadót fizetni. A hatóság persze tiltakozott a zsidóknak adott kedvezmények ellen; szeretne volna őket a városból kikergetni. Az udvari tanácsosok, akik pénzt akartak kicsikarni, értésére adták a polgároknak, hogy 20.000 forinton megszerezhetik azt az élvezetet, amelyet nekik a zsidók kiutasítása nyújt. Egyidejűleg azonban megsugták a zsidóknak, hogy ha ezt az összeget önként leteszik, Bécsben maradhatnak. Győzni a zsidók győztek.

Az egyesült és vagyonos hitközség rabbivezető után nézett és a választás az akkori nikolsburgi rabbira, a szeretetreméltó és tudós Lipmann Hellerre esett. (1625. febr.) Nem volt valami kiváló, korszakalkotó egyéniség, de ama kor sötét háttéréből alakja mégis fényesen emelkedik ki.

Lipmann Heller (szül. Wallersteinban 1579., megh. Krakkóban

1654.) az akkori rabbinusok, főleg a német- és lengyelországiak között valószínű kivétel. Nemcsak talmudi tudással volt telve, hanem a tudomány ama elemeivel is, melyek a rabbinizmus szemkörén kívül esnek. Heller jártas volt a nem zsidó irodalomban is és jól értett a matematikához. A talmud terén bizonyára nem versenyezhetett a korabeli lengyel nagyságokkal: Sámuel Edles-szel Ostrogból, Josua Falk-kal Lembergől, Joel Serkes-szel Krakkóból és még sok mással. De ha élelméjűségben, helyesebben szőrszálhasogatásban mögöttük is maradt, tudásának alaposágát és világosságát tekintve, kétségkívül felülmulta őket. Amit tanult, azt jól elrendezte agyában. Heller szelidlelkű és impozáns külsejű férfiú volt, a nyelvvel ügyesen bánt s ez képessé tette arra, hogy keresztény körökkel is érintkezhessek. Távol volt tőle a tudósok amaz elbizakodottsága, mely ellentmondást nem tűr és amely különösen a rabbinikus tudomány lengyel képviselőit jellemezte. Szelidsége és szerénysége megszerezte neki mindenki jóindulatát. Egyike volt azoknak, akiket az ember önkéntelenül is sajnál, hogy olyan barbár korban élnek. Kedvezőbb időben a zsidóság javáért sikeresebben munkálkodhatott volna.

Prágában, ahol utolsó rabbinikus kiképzését nyerte és ahol a sophisticated (pulpulisztikus) tanítási módtól idegenkedő szónokkal, Lencycz Efráimmal érintkezett, már ifju korában olyan témákról irt értekezéseket, aminőket a talmudban jártasak távolról sem ismertek, sőt meg is vetettek. Mint a nagy Maimuni, ő is 30. életévében, nagyszabású, tárgyszerű kommentárt fejezett be a misnához (Tosafot, Jom-Tób, 1614—1617). Művéhez sokkal nagyobb munkaerőre volt szüksége, mint aminőt nagy elődje, vagy akár Obadja di Bertinoro fordított munkájára, mert nem szabad elfelejtenünk, hogy időközben mennyire felhalmozódott az az anyag, amelyet számbavennie, megvizsgálnia és felhasználnia kellett. Tudományos értékét tekintve, Heller misnakommentárja messze mögötte marad a Maimuniének, de néha-néha élesebb a pillantása, alaposabb az ítélete, melyet mindig némi tartózkodással és féltékenységgel fejezett ki.

Mint említettük, Lipmann Hellert a bécsi rabbiszékbe hívták meg s ő az ifju hitközségre jóltevő hatást gyakorolt. A hitközség részére szabályzatot dolgozott ki s ezért ottani működésének rövid ideje alatt tisztelni és szeretni tanulták. Szelid és békeszerető jellemének jobban is felelt volna meg, ha Bécsben marad és nem csábíttatja el magát a prágai hitközség látszólagos előnyeitől, mert a prágai hitközségben épen úgy, mint azelőtt, aljasság és alacsonyság, irigység és álnokság

uralkodtak, Heller pedig legkevésbé sem illett ilyen környezetbe. Csupán az vonzotta őt a cseh városba, hogy ott hasonlíthatatlanul több talmudista volt és hogy ott termékeny eszmecserére számíthatott, mert az a becsvágy, hogy Németország legnagyobb hitközségének rabbija legyen, távol állott tőle. Sajnos, nemsokára meg kellett bánnia, hogy e választást elfogadta.

Prágai szereplése 1627-ben kezdődik. Mint működő rabbi elnöke volt ama bizottságnak, amelynek az a hálátlan feladat jutott osztályrészül, hogy a 40.000 forintra rugó évi hadiadót a prágai hitközség tagjai és a vidéki hitközségek között felosztja. Heller egyenes és tiszta jelleméről feltehető, hogy a legnagyobb lelkiismeretességgel járt el és tudva senkivel sem bánt igazságtalanul. Egyes tagok mindazonáltal jogtalan és részrehajló felosztásról panaszkodtak, a hitközségben viszályt szítottak, pártot szerveztek és a bizottságot följelentéssel fenyegették. Az egyre fokozódó meghasonlás láttára, hiába hallatta Heller intő szavát, hiába beszélt a szószékről, hol szeliden, hol szigoruan. Az irigységgel nemsokára dac párosult és az elégedetlenek őt meg a bizottság legöregebb tagjait bevádolták az udvarnál, hogy a gazdagokat részrehajlóan megkiméli, az adóterhet a kevésbé tehetősek vállára hártja és őket a kiszabott hányad megfizetésére oly módon kényszeríti, hogy kirekesztéssel, börtönnel és egyéb büntetésekkel fenyegeti meg őket. A Heller elleni vád egyébként is igen ellenséges indulatu lehetett. Mert mielőtt sejtelve lett volna az őt fenyegető veszedelemről, Bécsből Frankfurtba már a küszöbön álló üldözés tüneteit jelentették. (1629. március).

II. Ferdinánd ugyanis Lipmann Heller rabbit és a hitközség véneit kemény dorgálásban részesítette és kiméletlen szigorúságot helyezett kilátásba az esetre, ha az adók felosztásánál jogtalanságot követnek el. Egyuttal elrendelte egy központi bizottság választását. (1629. márc. 2.) De a lelkiismeretlen, izgága emberek ezzel be nem érték, hanem azzal is bevádolták Lipmann Hellert a császár előtt, hogy egyik munkája a kereszténység ellen sértő kijelentéseket tartalmaz, tudván, hogy leginkább ezzel bősztik föl ellene a császárt. Hogy rágalmuknak súlyt adjanak, egy a császárhoz közel álló férfiunak, aki sokat tartott theologiai tudásáról, besugták, hogy Heller a prágai kormányzó előtt azzal dicsekedett, hogy őt egy disputában legyőzte. A rágalmazók egyuttal arra is felhívták a figyelmét, hogy Heller nagy vagyon birtokában van, mely az esetre, ha bűnösnek találtatnék, a császári kincstár tulajdonába menne át. A feljelentők csak bosszujukat, vagy talán irigy lelkületüket

akarták kielégíteni és teljesen megfélemeztek arról, hogy ilyen módon nemcsak a prágai, hanem az egész német zsidóság fejére üldözést zúdíthatnak.

Rágalmuk, — sajnos, — meghallgatásra talált. A császártól Prága kormányzójához az a határozott parancs érkezett, hogy Lipmann Heller rabbit bilincsekbe verve nyomban Bécsbe vigyék. (1629. június 25.)

Tekintve a katonai szigorúságot, mely a harmincéves háboru alatt divatossá vált, az ártatlannak is bajtól kellett tartania. De Hellert a keresztény hivatalnokok is annyira tisztelték, hogy az a rendőrtisztviselő, akit elfogatásával megbíztak, a legnagyobb kimérettel járt el vele szemben, az előjáróság pedig a kormányzónál kieszközölte, hogy Heller bilincsek és őrizet nélkül, pusztán kezesség mellett utazhatott Bécsbe. Megérkezvén, a kancellárhoz állított be, hogy az ellene emelt vádról bővebb értesülést szerezzen. A kancellár keményen rátámadt, hogy a keresztény vallás ellen irt. Az ilyen fellépéstől jót nem lehetett remélni. Hellert ezután börtönbe vetették, közönséges gonosztevők közé zárták és egy papokból álló bizottságot neveztek ki, amelynek feladata volt az Istenkáromlás bűnét megállapítani.

E közben Hellert a bécsi hitközség rendkívüli fáradozása következtében addig is, míg a bizottság ítéletét meghozza, tűrhető fogházban helyezték el. A kihallgatáson a bírák azt a meglepő vádat hozták föl, hogy Heller nyomtatott iratokban merte magasztalni a talmudot, amelyet pedig néhány pápai dekrétum elégetésre ítélt; ezzel vétket követett el a katolikus vallás ellen. Hellernek az a védekezése, hogy az ő irataiban egy szóval sem támadta meg a kereszténységet és hogy a rabbinus szeretete a talmud iránt bűnnek nem bélyegezhető, oly kedvező hatást tett, hogy az ítélet enyhébben ütött ki, mint ahogy hitték.

Valószínűleg megvesztegetésnek is volt része a dologban. Az ítélet így hangzott: Heller voltaképpen halált érdemel, de a császár kegyelmes akar lenni és a halálbüntetést 12.000 tallérnyi pénzbüntetésre változtatja, amelyet Hellernek rögtön készpénzben kell kifizetnie, az inkriminált iratot pedig meg kell semmisíteni.

Midőn Heller könyörögve erősítette, hogy ilyen összeget ő előteremteni nem tud, a kancellár Ferdinánd nevében azzal fenyegetődött, hogy őt Bécs és Prága főbb terein megvesszőzteti, s ezzel az egész zsidóságot meggyalázza. A zsidók fáradozásának mégis sikerült a 12.000 tallért 10.000 forintra leszorítani, sőt ez összeget is részletekben törleszthették, persze kezesség mellett. A prágai rágalmazók azonban, akiknek az enyhe ítélet nem tetszett, mindaddig nem nyu-

godtak, míg a császár Hellert a prágai rabbiszéktől meg nem fosztotta és őt a birodalom határain belül minden más rabbiszék betöltésére érdemtelennek nem nyilvánította. Végre 14 napi fogság után 1629-ben augusztus 14-én szabadon bocsátották, hivatalától és vagyonától megfosztottan és kilátás nélkül arra, hogy új alkalmazást nyerhessen.

A nemesi rangra emelt Jakob Bassevi von Treuenburg, aki az üldözött rabbit szóval és tettel támogatta, végre kieszközölte számára azt a kegyelmet, hogy a német birodalomban rabbiszéket foglalhat el. De Heller nem maradt a háboru zajától visszhangzó Németországban, hanem Lengyelországban (Litvániában) vállalt rabbiállást, ahová tudásának és vértanúságának híre eljutott.

A Lipmann Heller elleni hazug rágalom nem maradtak következmények nélkül. A higgadt császár és néhány pap, akiket az eset figyelmessé tett a zsidók állásfoglalására a kereszténységgel szemben, arra a gondolatra jöttek, hogy a téritő prédikációk szokását, amelyet XIII. Gergely pápa a zsidókra nézve elrendelt, osztrák földön is meg kellene honosítani. A tervet a hatalmas Klesel kardinális penditette meg, aki kezdetben világi gondolkodású volt, de mikor kizárták a politikából, egészen az egyháznak szentelte magát. A császár első sorban örökös tartományainak két legnagyobb hitközségét, a prágait és a bécsit vette célba. 1630 februárjában rendeletet bocsátott ki, hogy a zsidók köteleztessenek a téritő prédikációk meghallgatására, még pedig legalább is 200-an a hitközség tagjai közül, mindkét nemből egyenlő részben szombat reggelén 8 és 9 óra között. Legyen közöttük 40 fiatalabb zsidó is, 15 és 20 év között. Aki a prédikáció meghallgatására kirendeltetett, de ott meg nem jelent, egy tallérnyi büntetést fizet, ismételt mulasztás esetén a büntetési összeg emelkedik.

Az így befolyó pénz a megtért zsidók támogatására szolgál. Ferdinánd császárnak a zsidók megtérítése nagyon a szívében fektült és ettől az erőszaktól sokat remélt. De a tervet nem lehetett olyan könnyen megvalósítani.

Az udvari tanácsosok, akikre a császár ezt az ügyet bízta, a megvesztegetés iránt nem voltak érzéktelenek és a jezsuiták háta mögé bujtak, akik kevesebbet törődtek a zsidók megtérítésével, hanem inkább a protestánsok elnyomására és saját hatalmuk gyarapítására vetettek sulyt. Egyszer azt mondták, hogy Bécsben nincs alkalmas helyiség a prédikációk megtartására, a templomot pedig nem illik ilyen célra felhasználni, az egyetem termeit meg a Jézus-társaságbeli atyák nem akarják átengedni. Másszor meg azt mondták, hogy nagy hiány van alkalmas

szónokokban, a jezsuiták nem szívesen adják oda rendjük valamelyik tagját. A császár ismételten figyelmeztette őket, hogy végre valahára fogjanak a dologhoz, de mindig új akadályok támadtak. Később a császárt egyéb gondok foglalták el. Gusztáv Adolf, a svédek királya és az ő nagy kancellárja, Oxenstierna a katolikusok kezéből csaknem mindazt kiragadták, amit a Liga protestáns földön hódított. Ezekhez járultak az aggodalmak, miket Wallenstein magatartása okozott a császárnak. Így történt, hogy a zsidótérítő prédikációk Németországban jóformán életbe sem léphettek.

II. Ferdinánd nem lakoltatta meg a zsidókat azért, hogy terve nem sikerült; ellenkezőleg, gondja volt rá, hogy behegessze a sebeket, amelyeket hadai a zsidókon ütöttek. A felszabadult német soldateskának, a Wallenstein-féle csőcseléknek dühe a mantuai hitközséget is utolérte. E hitközség, mely a római és velencei után a legnagyobb volt Itáliában, akkoriban körülbelül 10.000 zsidó lelket számlált. Ferdinánd herceg, az utolsóelőtti a Gonzaga-házból, a gavallér kardinális, jó szívet volt a zsidók iránt, akik oly kevéssé félték a bekövetkező rossz időktől, hogy egy állandó ghettórendet léptettek életbe, amelyet azután a herceg megerősített.

A vitás trónöröklés az utolsó Gonzaga halála után Mantuát is bele sodorta a harmincéves háború küzdelmeibe. Csaknem 6 hónapig tartó ostrom alatt a zsidók versenyt dolgoztak és küzdöttek a keresztény polgárokkal. Míg a falak megerősítésének munkája tartott, még szombaton sem pihentek, rabbijaik ezt megengedték nekik. De a nagy erő kifejtés nem használt, a „német ördögök“, mint ahogy az itáliai Aldringen és Galla csapatait nevezték, elfoglalták a szép várost és három napon át fosztogattak, romboltak és mészároltak. A ghettót mégis csak rövid ideig fosztogatták. A hadvezérek ugyanis féken tartották a katonákat, hogy a zsákmányt maguknak tarthassák meg. Aldringen tudtul adta a zsidóknak, (1630. július 28.) hogy három napon belül mindnyájan hagyják el Mantuát, mindenki csak a testén levő ruhát és három tallért vihetett el magával.

Azt a keveset, amijük megmaradt, a közkatonák ragadták el tőlük. Ilyenformán az egész mantuai hitközséget félig meztelenül, a legnyomorúságosabb állapotban kiüldözték és az éhségnek meg a pestisnek martalékul dobták. Csak 16 zsidót tartottak vissza a német vezérek, hogy kinzásokkal kivegyék belőlük ama rejtekhelyeket, ahová a kivándorolt zsidók ingóságait elrejtették. Eközben három buzgó zsidó, névszerint Jacob Chajim Cases, Samuel Fano és Ábrahám Horovitz Innsbruckból

magánuton tudtára adták a császárnak, hogy milyen gyalázatos módon bántak el a mantuai hitközséggel. A II. Ferdinánd kíséretében Regensburgban levő udvari zsidók minden erejüket megfeszítették, hogy a császárt jóindulatra hangolják.

Azonnal leiratot is küldött Collato kormányzóhoz (szept. 2.), hogy a kiutasított zsidóknak engedjék meg a Mantuába való visszatérést és elrabolt vagyonukat adják vissza. De csak a tél elején (nov.) tértek vissza a megmaradtak üres házaikba. 10000 ember közül mindössze 500; a hiányzókat a nélkülözés, a kizsákmányolás, az éhség és egyéb bajok tették tönkre.

A harmincéves háboru évkönyvei egyébként nem igen beszélnek a zsidó nép szenvedéseiről. Mikor a protestánsok bevették Prágát és mikor Wallenstein visszahódította, (1632) a zsidóknak semmi bajuk sem esett. Néha-néha felmerült a keresztény gyermekek megöléséről szóló régi hazugság, de II. Ferdinánd császár a rosszakaratu rágalommal szemben nyomatékosan oltalmába vette a zsidókat egy rendeletében, (1638. jun. 23.) amelyben elődjeire és a pápára is hivatkozott. Itt-ott azzal is vádolták őket, hogy áruló módra a svédekkel tartanak. A háboru a svéd és franciák beavatkozása óta általában levetette a vallásháboru vad jellegét és politikai háboruvá alakult, amely a hatalmak közötti egyensúlyért folyt. Ugy tetszik, mintha a hatalom ebben az időben a zsidókkal még jobban bánt volna, mint a keresztényekkel.

Mainzban legalább, ahol több, mint négy éven át táboroztak, (1631. végétől 1636. elejéig) a svédok velők kimélefebben bántak. Nem is voltak nagyon elszegényedve, mert a svédok elvonulása után 3 évvel, Mainzban egy zsinagógát építettek, tehát nagyobb hitközségi szervezetet is alkottak.

Ilyen kedvezményben kiutasításuk óta 150 éven át nem volt részük. A harmincéves háboru tudvalevően azon a színhelyen végződött, ahol megkezdődött, t. i. Prágában. A svéd generális megszállotta a Moldva melletti várost és egy részét be is vette. De a lakosok vitézül védekeztek és a zsidók, kik nem annyira fegyverrel harcoltak, mint inkább a sáncokon és az oltó készülékek mellett folyó munkákban vettek részt, kitarásban nem maradtak a többiek mögött. Egy zsidó ember volt az, aki a megszállott városból hirt vitt a császárnak, hogy felmentő hadakat küldjön. A császári házhoz való ragaszkodásukért III. Ferdinánd császár a cseh zsidók jogait kiterjesztette. (1648. ápr. 8.) E jogkiterjesztés a következőkből állott: a zsidók az összes királyi városokban és kamarajóságokon lakhatnak, a császár tudta nélkül ki nem utasíthatók, sza-

bad kereskedelem mellett ipart is űzhetnek, a fegyverkovácsolás kivételével; — az előljárók nem kényszeríthetők arra, hogy a gyanuba fogott embert kiadják és érte felelősséget vállaljanak: (Egy zsidó lopott holmit vásárolt. Mikor a lopás kitudódott, a holmit a templomi szolgával gazdájának visszaküldte, anélkül, hogy magát megnevezte volna. Az alkormányzó erre azt követelte a hitközségi előljárótól, hogy a zsidót nevezze meg és adja ki. Ellenkező esetben őt, az előljárót, akasztatja fel.) Több egybehangzó adat alapján feltehető, hogy a zsidók a pusztító háborútól nem sokat szenvedtek. Míg a keresztény lakosság általában elszegényedett és nélkülözésekkel küzdött, — hiszen ez volt főoka annak, hogy a fejedelmek a weszfáliai béke megkötésére hajlottak — addig a zsidók valamit mégis megmentettek. Annyi kifosztott város prédája ment keresztül a kezükön és ha az adófizetés rendkívül módon igénybe is vette őket, valami hasznuk mégis maradt. Innen volt, hogy mikor a harmincéves háboru után a menekülő hitsorsosok nagy tömege Lengyelországból Németországba érkezett, a német hitközségek testvériesen támogatták őket. Akkor történt először, hogy a lengyelországi zsidók egy messzeterjedő véres üldözés áldozatai lettek. A szenvedések kelyhét tehát nekik is ki kellett üríteniök.

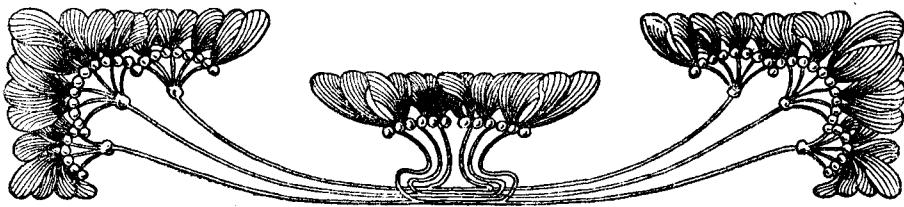

NEGYEDIK FEJEZET.

CHMIELNICKI ÉS A LENGYEL ZSIDÓK ÜLDÖZÉSE A KOZÁKOK ÁLTAL.

A zsidók helyzete Lengyelországban az üldözés előtt. A kozákok eredete. A szinódusok. Fokozottabb talmudtanulmányok Lengyelországban. Talmudi tekintélyek. Falk Kohen, Sámuel Edels, Meir Lublin, Jóél Szerkesz. Szabbatai Kohen. A lengyel-zsidó tanítási mód, ennek befolyása a lengyel zsidók jellemére. A zsidók összeköttetése a nemesseggel és a jezsuitákkal a kozákok megfélemezésére. Chmielnicki Bogdán. A kozákok első diadala, a zsidók bántalmazása. Mészárlások Nemirovban, Tulczyn-ben, Homel-ben, Polonnoie-ben és Barban. A karaita hitközségek kiirtása Luck-ban és Deraznia-ban. Mészárlás Narolban. A békekötés. A lublini szinódus; a lengyel zsidók új böjtnapja. Mészárlások Litvániában, Kis- és Nagy-Lengyelországban. Menekülő lengyel zsidók. A lengyel üldözés hatása a zsidóságra.

(1568—1660.)

Mióta az elvakult lengyel királyok a jezsuitákat országukba hívták és a nemes ifjak, valamint a növendékpapság nevelését reájuk bízták avégből, hogy az egyházi fanatizmust növeljék és a lengyel disszidensek ellenszegülését megtűrjék, azóta Lengyelország megszűnt Juda fiainak szabad hazája lenni. A meghasonlást szító jezsuiták, akik Lengyelország többszörös felosztásának legfőbb előidézői voltak, arra is törekedtek, hogy aláássák azt a titkos hatalmat, amelyet a zsidók vagyonuk és okosságuk révén a nemeseken szereztek. A zsidók megszorítására és elnyomására azok legfőbb ellenségeivel, a céhekkal szövetkeztek. Ez időtájt gyakran fordult elő Lengyelországban, hogy majd a német céhtagok, majd pedig a jezsuiták növendékei hepp-hepp-et kiáltottak a zsidók után. De mégis türhetőbb volt a helyzetük, mint Német- és Olaszországban. A harmincéves háboru sanyaruságai elől sok zsidó menekült Lengyelországba. A kánoni törvényeket itt nem alkalmazták ellenük teljes szigorúsággal.

III. Zsigmond király és fia megerősítették mindama kiváltságokat, melyeket I. Kázmértól nyertek. Különösen IV. Ulászló, (1631—1648). az utolsó Jagellók házából volt jóindulattal irántuk. Kétségtelen, hogy a lengyel királyok kegye az időtájt nem ért többet, mint a német császároké; ők is inkább uralkodtak, mint kormányoztak. Ez a helyzet mindazonáltal kedvezőbb volt, mintha a királyok a zsidók ellenségeit a maguk zsidógyűlöletével üldözésre ösztökélték volna. A főnemesek e korban elég jóakarattal voltak a zsidók iránt, akik mintegy kipótolták amazok nemzeti fogyatkozásait. A lengyel felületességnek, könnyelműségnek, megbizhatatlanságnak, gondatlanságnak és tékozlásnak kétségkívül javára vált a zsidók megfontoltsága, okossága, takarékosága és

előrelátása. A zsidó nem csupán financierja volt a lengyel nemesnek, hanem segítõje is bajában, tanácsadója, csaknem mindene. A nemesek fõleg az ujonnan alapított gyarmatok értékesítésénél vették igénybe a zsidókat, akiknek ehhez több kitartásuk és tehetségük volt, mint nekik. A Dnyeper alsó folyásánál ugyanis, továbbá a Feketetenger északi partvidékein, a krimi tatárok szomszédságában lassanként gyarmatok keletkeztek, amelyeket Lengyelország minden vidékérõl menekült jobbágyok, fegyencek, kalandorok, parasztok és nemesek, szóval olyan emberek alkottak, akik odahaza szorongatott és veszedelmes helyzetbe jutottak. Ez a szedett-vedett csõcselék lón magva a kozákok törzsének a Dnyeper vizesésnél. (Za-Porogi). Innen kapták a kozákok a zaporogi nevet. Hogy megélhessenek, a szomszéd tatárok kifosztására és kirablására voltak utalva. Így aztán edzett katonákká fejlõdtek. Minden egyes diadallal nõtt bátorságuk és függetlenségük érzete. Báthory István és III. Zsigmond királyok a kozákokat hadi vállalataikhoz, továbbá a tatár és török betörések visszaverésére használták fel. Ezért aztán Ukrajnában és Kis-Oroszországban némi önállóságot nyertek, s részint fegyverben álló katonákká, részint pedig szabad parasztokká lettek, akik a jobbágyság terhei alól fel voltak mentve. Egy vérükbõl való kapitányt neveztek ki föléljük, akit Attamannak (Hetman) neveztek, s aki méltóságának külsõ jelvényeit viselte. De III. Zsigmond király és a jezsuiták vallási fanatizmusa a kozákokat, akikbõl Lengyelország egyik erõssége válhatott volna, örökös elégtelenségre és zendülésre ingerelte. A zaporogok nagyrészt a görög egyház hivei voltak, nem meggyõzõdésbõl, hanem megszólván megszokásból, aminthogy általában Dél-Lengyelországban a görög-katholikus hit volt az uralkodó. Miután a pápák a jezsuiták segítségével a lengyel disszidenseket meggyõngítették és elnyomták, arra törekedtek, hogy a görög-katholikusokat a római egyházba olvasszák és ha ez nem sikerül, kiirtsák. A kozákok harcias szellemét tekintve, ez nem volt könnyû feladat, s ezért a leigázásnak valóságos rendszerét alkalmazták ellenük. A kozákok, hogy a nyomástól szabaduljanak, egy Nalevajko nevû lelkész vezérlete alatt felkeltek, de a felkelés megghiúsult és helyzetük azóta még súlyosabbá vált. Az ukrajnai és kis-oroszországi gyarmatok fõleg három nemesi család: a Koniecpolski-ak, a Visnioveicki-ek és a Potocki-ak kezében voltak. E családok a kozákokra kiszabott nyomasztó adók bérletét az õ zsidó üzletvezetõiknek engedték át. Így aztán Ukrajnában, Kis-Oroszországban, sõt ez országok határain túl is lassanként zsidó hitközségek keletkeztek. A kozákoknak minden újszülött gyermek és minden új házaspár után egy bizonyos járulékot kellett

fizetniök. Hogy a járulékok fizetése alól ki ne bujhassanak, a görög templom kulcsát a zsidó bérlő őrizte és valahányszor a pap keresztelni, vagy esketni akart, a kulcsot a bérlőtől kellett kérnie. A zsidóság helyzete a tiszta lengyel vidékeken általában kedvezőbb volt, mint ott, ahol német lakosság is letelepedett, pl. Posen nagyobb városaiban, Krakóban, Lublinban és Lembergben.

Nagy tömegük, jelentőségük és egységes szervezetük folytán a lengyel zsidók valóságos államot alkottak az államban. Az egyetemes színódus, mely évenként kétszer, Lublinban és Jaroszlavban összeült, törvényalkotó és törvényt magyarázó parlament volt, amelytől felebbezni nem lehetett. Kezdetben a három ország színódusának nevezték, de a XVII. század első negyedében már a négy-ország színódusává lett. (Váád arba aracót). Élén választott előljáró állott, (Parnesz di arba aracót), aki a közös ügyeket vezette. A polgári törvénykezés a hitközségi szervezeteket és a rabbikat illette. Az ő joguk volt a besugók és árulók ellen is eljárni. Így aztán a zsidók közül senki sem mert farkona ellen az országos hatóságoknál panaszt emelni, mert ez a közvélemény szégyenének és megvetésének tette volna ki, életét megkeseríthette, sőt halálát is előidézhetette volna. Majdnem minden hitközségnek volt egy bírói széke, amely egy rabbiból és két ülnökből állott, s mely a panaszok ügyében ítelt. Az egyes országrészek nagyobb hitközségeiben felebbezési törvényszék állott fenn. Utolsó és döntő forum a színódus volt.

A színódus gondja volt az üzleti élet tisztességét, a súly és mérték helyességét ellenőrizni, persze csak a zsidó kereskedők körében. Ez okból a lengyel zsidók biztonságban érezhették magukat. Ha az ellenséges indulatu lakosság részéről valami csapás fenyegette őket, azt vagy elhárították, vagy pedig Isten büntetésének tekintették és megvetéssel fordultak el üldözőiktől. A lengyel zsidók gazdagsága nem volt valami jelentékeny, az Amsterdamban, Hamburgban és Livornóban élő portugál zsidók e tekintetben messze tulszárnyalták őket, de viszont az állattá aljasító szegénység is ismeretlen volt előttük. A szükölködőkről nagy szeretettel gondoskodtak, a jótékonyságot illendőségnek és kötelességnek tekintették, amely alól *egy* tehetős ember sem vonta ki magát. Ha az ifju jó eszü volt és a lengyel zsidók közt az nem volt ritkaság, nem kellett jövőjén aggódnia, még ha egyébként szegény és elhagyatott volt is.

Tanuló évei alatt mint bachurt vagy a hitközség, vagy egyes jószivü emberek, esetleg valamely hajadon apja tartotta el, aki ilyen

módon remélte leánya házasságát biztosítani. Ha megnősült, ami huszadik életéve betelte előtt rendszerint megtörtént, apósa tovább támogatta mindaddig, míg Lublinban, vagy Jaroszlávban tartott talmudi disputák egyikén, sok ezer társa közül ki nem tűnt és rabbiszéket nem nyert, ami vagy meghívás, vagy áruba bocsátás útján történt, mert Lengyelországban minden eladó volt, még a rabbi állások is. Az egyszerű praktizáló rabbit (Ab-et-din) nem sokba vették, többet jelentett, ha valaki egy iskola élén állott, (Ros Jesiba), de a nagyság legmagasabb foka volt, ha a tudós az ő talmudi „ujdonságait“ (Chiddusim) kinyomathatta, ami ezrek figyelmét és bírálatát vonta maga után. Mert a talmudi tárgyakról szóló ujonnan megjelent könyvek — más tárgyuak iránt nem igen érdeklődtek — a lengyel disputák és színódusok révén csakhamar forgalomba jutottak, az iskolák falain belül és azokon kívül egyedüli tárgyai lettek a vitatkozásoknak, a helyeslő és támadó megjegyzéseknek, mindaddig, míg néhány év elteltével végre általános tekintélyre vergődtek. Aki egy számos hallgatótól látogatott főiskola élén állott, vagy egy híressé vált könyv szerzője volt, az a legmagasabb állásokra tarthatott igényt: vagy egy nagy hitközség hívta meg rabbijául, vagy a színódus tagjai közé választották, ami csak a legtanultabb és legjelesebb eszű férfiaknak jutott osztályrészül. Az ilyen dicsőséghez nem egykönnyen jutott az ember. Hiszen aki nem törekedett egyébire, mint a cimre, annak is ugyszólván betéve kellett tudnia a talmudot és jól ismerni a vele összefüggő tanulmányi anyagot. Ehhez páratlan odaadásra és lemondásra volt szükség. A tudós nem gondolhatott az élet élvezésére, minden idejét egyetlen törekvésnek kellett szentelnie és még az éjszakai álmot is meg kellett vonnia magától. A talmudisták ugyanis nem csak nappalaikat, hanem éjjeleiket is az iskolában vagy tanuló szobájukban töltötték. Házi kötelességeiket is elhanyagolták. A hitvessel és a családdal való meghittebb érintkezés, a gyermekek nevelésére fordított gond zavarólag hatott rájuk. Az apák csak eszes fiaikat vették számba, és csak azidőtől fogva, amikor a talmud csarnokába először beléptek; a talmudi studiumokra alkalmatlanokat ellenben, ugyancsak a leányokat teljesen elhanyagolták, anyjuk gondjaira, vagy a vak véletlenre bízván őket.

A talmudtanulmányok, amelyekhez való kedvet Sachna Salomo, Lurja és Mose Izerles élesztgették, Lengyelországban csakhamar olyan mértéket öltöttek, mint soha ezelőtt egy országban sem. A kereslet talmudpéldányok után oly nagy volt, hogy alig két évtizeden belül három kiadást kellett nyomtatni belőle, mindegyiket több ezer példányban.

Minden közbecsülésre törekvő férfiú, ha ő maga nem is volt tudós, egész könyvtárat vásárolt össze régibb és újabb talmudi rabbinikus iratokból. Lengyelországban az irodalom ez ága évről-évre új magyarázatokat, pótlásokat és értekezéseket termelt, amelyeknek bőven akadtak kiadói, vevői és olvasói. Ugy tetszett, mintha a lengyel zsidók a talmudtudomány terén monopóliumot élveztek volna.

Kétségtelen, hogy a talmudban való elmélyedés Lengyelországban nagyobb szellemi szükséglet volt, mint Európa többi részében. A rabbinusoknak, mint már említettük, törvénykezési joguk volt és a döntés mindig a talmudi-rabbinikus törvények szellemében történt. A lengyel zsidók nagy száma és pörösködési hajlamuk bonyolult jogi esetekre adott alkalmat, amelyeknek aligha volt nyomuk a Sulchan Aruchban. A rabbi bírának a jog forrására, a talmudra kellett visszatérniök, hogy ilyen esetekre jogalapot találjanak és tekintettel arra, hogy tanult és elmés felek szigorúan ellenőrizték őket, — leszármaztatásaikat és egybevetéseiket jól meg kellett alapozniok. A rabbinikus polgári jogot ez okból Lengyelországban rendkívüli módon ápolták és kifejlesztették, hogy minden esetre alkalmazható és a tanult feleknek hozzáférhető legyen. Látnivaló, hogy a tanítási módnak egyre növekvő körmönfonságát a viszonyok és e szükségletek idézték elő, aminek megértésére számba kell vennünk azt a körülményt is, hogy az egyik fél a másikat szőrszálhasogatásokban felülmulni igyekezett.

Fárasztó dolog volna ama talmudi rabbinikus írók neveit felsorolni, akik a tizenhetedik század első felében Lengyelországban működtek. A legkiválóbbak közülük, akik maradandó nevet szereztek, egyuttal bizonyosságot szolgáltatnak a lengyel talmudisták bámulatraméltó termékenységéről, amelylyel az egyoldalú és korlátolt studiumot kifejlesztették és gazdagították. E kor régebbi tekintélyei:

Józua Falk Kohen, Meir Lublin és Sámuel Edels. E rabbik és tudósok élete pályája olyan hasonló egymáshoz, hogy alig fedezhető fel rajtuk egy megkülönböztető vonás. Ifju korukban egy vagy több iskolát látogattak; „testöket megtöltötték talmuddal“ és a rokon irodalommal, rabbiskodtak, tanulókat gyűjtöttek maguk köré, iskolát vezettek és sok papirt róttak tele megjegyzéseikkel, „ujdonságaikkal“ (Chiddusim) és döntvényeikkel. Még eszük járása és kifejezésük módja is hasonló egészen a megtevesztésig.

Józua Falk Kohenről (b. Alexander született 1550 körül, meghalt 1615) minden esetre el lehet mondani, hogy széleskörű tudása és éles elméjüség mellett is szerény ember volt, aki mesterétől, Salome Lurjától

és Mose Izerlestől némi rendszereteket tanult és távol tartotta magát ama elfajulástól, mely a talmud anyagát zürzavaros összevisszaságba hányta. Java férfikorában otthagyta rabbi állását és egy iskola vezetője lőn.

Gazdag és áldozatkész apósa, a Lembergől való Izrael, egy nagy emeletes házat iskolának rendezett be számára, ahová Falk hire sok tehetséges ifjút vonzott. Oly nagy tekintélye volt, hogy a Három-, illetőleg a Négyország színódusának tagjává, sőt talán elnökévé választották. Műveit, — a rabbinikus kommentárok, — nagyon becsülték.

Kortársáról, Meir Lublinról (b. Gedalja ; született 1554-ben, meghalt 1616-ban) még kevesebbet tudunk. Azt tartották felőle, hogy a talmudnak rendkívül éles eszű magyarázója. Alig harminc éves korában már krakkói, sőt később lebergi rabbi lett. A Lublin nevet szülővárosától nyerte. Talmudi kommentárja, a „Maharam Lublin“ még ma is igen kedvet a talmudisták körében. Samuel Eliezer Edels Posenből (vagy másképen MEHARSA ben Juda ; született 1565-ben, meghalt 1631-ben Osztoriban) mélyen gondolkozó ember volt, szőrszálhasogató észjárással. Az amugy is finom toszafisztikus fejtegetésekbe csak azért merült, hogy ellentmondásokat fedezzen fel bennük, s hogy azok kiegyenlítésénél valami „ujdonsággal“ (Chidussal) állhasson elő. És emellett Edels még azt hitte magáról, hogy az ő módszere egyszerű és hogy az ő kommentárját mindenki könnyen megértheti. Agadikus fejtegetéseinek érdemül kell betudnunk, hogy józanok és a kabalisztikus fölfogástól mentesek, holott Edels épenséggel nem idegenkedett a mysticismustól, hiszen kortársa volt Vital Calabrese-nek. Mindamellett nem szerette, ha a kabalát éretlen ifjak utcahosszat prédikálták, s ezért e szellemi munkát az idősebb tanítványok szűk körére igyekezett szorítani.

Ugyanazon esztendőben, amelyben Edels meghalt, jött Lengyelországba Lipmann Heller, hogy a hitvány prágai besugók és a császár zaklatásai elől meneküljön, Hire már megelőzte és így a Kis-Oroszországban levő ifju nemirovi hitközség csakhamar rabbijává választotta. Később a vladimiri (polhynia), majd öregkorában (1645.) a tekintélyes krakkói hitközség hívta meg. A tiszta erkölcsű és tetőtől talpig egyenes lelkű Heller súlyos visszaéléseket talált Lengyelországban, amelyek megszüntetésére minden erejét latba vetette. Többek között keresztülvitte, hogy a vezérszínódusok határozatot hoztak és tettek közzé a rabbiállások megvásárolhatása ellen és átokkal sujtották nemcsak azokat, akik a rabbiszékek elnyeréséért pénzt ajánlottak fel, hanem azokat is, akik a pénzt elfogadták. Így aztán elkeseredett ellenségeket szerzett, akik a prágaiak példájára beárulták a hatóságoknak.

A lengyel zsidóság rákfenéje a körmönfont tanítási mód volt, mely a jog és igazság elferdítését vonta maga után. Heller, úgy látszik, nem mert e fekélyhez hozzáynulni, pedig műveltségénél fogva ellensége volt a szofisztikának. Egészen magára azért még sem maradt. Volt egy rokongondolkozású társa, névszerint Joel Szerkesz (született 1550 körül, meghalt 1641 körül), kezdetben lubmilai, majd brzeci, végül krakkói rabbi (1619-óta), aki több ízben fejezte ki ellenszenvét a fonák metódussal szemben, különösen jogi esetek és házassági ügyek elintézésénél. E ferde irányzat ellensúlyozására „Uj házat“ (Béth-Chadas) épített, vagyis új kommentárt szerzett a kodexhoz. Hogy eredménynyel küzd-hessen a ferde irány ellen, Szerkesznek magának is meg kellett járnia a rabbinikus irodalom tekervényes utait, amelyek végre labirintusba vezették. A lengyel tanítási mód áramlata oly hatalmas volt, hogy sem Heller, sem Szerkesz, sem a többiek neki gátat vetni nem tudtak, sőt az áramlat őket is magával sodorta. Aki nem akarta, hogy gyöngelméjünek tartsák, annak ezt az irányzatot kellett követnie. Magában Krakkóban két társa volt Hellernek, akik egészen a szőrszálhasogatásnak adták magukat. II. Jósua ben József Falk (a „Pené Jehósua“ szerzője meghalt 1648.) és Jósua b. Jákob Hesel (megh. 1663.).

A forrongó lelkű ifju Szabbatai Kohen Vlnából (ben Meir, szül. 1622. megh., 1663.), akit Sachnak is neveztek, lángelméjével csodálatot vivott volna ki, ha nem e fonák irányzatban nevelték volna fel. Huszadik életévében már uralkodott a talmud és a rabbinikus irodalom beláthatatlan területén, még pedig oly tökéletességgel, mely a régi rabbikat is homályba takarta. Helyesbitette elődjei nézetét, a régi megjegyzésekhez új megjegyzéseket fűzött s általában nagy önállósággal lépett fel. Szabbatai Kohen nagy szellemi erejét arra tékozolta, hogy hajszálfinom problémákat oldjon meg és bogozzon újra össze. Leghíresebb művét, a „Sifszé Kóhén“-t ma is nagyra tartják és többnyire szerinte döntenek.

Megemlíthetjük még a lengyel iskola virágkorából Mose Limá-t (szül. 1616. körül, megh. 1673. körül), Slonum és Vilna rabbiját és Dávid ben Sámuel Lévit Lembergől (szül. 1580. körül, megh. 1666. után). E rabbinikus írók legtöbbször a kodexet új magyarázatokkal látta el, még többet okoskodott ki belőle és a rabbinikus irodalmat új ballasztal terhelte meg. Haláluk után összes irataik csalthatatlan tekintélyre vergődtek. Egyesek néha gáncsolták az ujdonsült tekintélyeket, akik a maguk súlyával elnyomták a régebbieket és kiválóbbakat is, jóllehet ők csak zavarólag hatottak a tudásra és emlékezetre. Az ifjak (acharo-

nim) ez iratai mindazonáltal irányadók lőnek és nélkülük a kodexet éppoly kevésbé tudták elképzelni, mint a talmudot a kommentárok s a bibliát Rasi magyarázatai nélkül.

Kabalistáknak és mindenféle mystikusoknak sem voltak híjában abban a korban, különösen Lengyelországban. Vezérük Simson Astropol volt Polonnoie-ből, akinek házában állítólag egy szellem élt, mely tudtára adta a jövőt. De tragikus halálát, melyet Chmielnicki gyilkos bandája idézett elő — sajnos! el nem árulta. Tőről metszett kabalista volt továbbá a lengyel Náthán Spira (ben Salomo, szül. 1585., megh. 1633.), sok kabalista őse, akinek unokája egy szomorú mozgalom előidézéséről nevezetes. A talmudtanulmányok jőzansága és szárazsága kapcsolatban a kabala rajongásával, sajátos jelenségek kuforrásává lőn Lengyelországban. A szőrszálhasogatás volt az egyetlen szellemi tehetség, amelyet a többinek rovására fejlesztettek és amely a képzelet erejét is megbénította, olyannyira, hogy Lengyelországban az igazi költészetnek egyetlenegy terméke sem jött létre. A lengyel iskolának összes szellemi produktumai a talmud bélyegét hordják magukon, mint ahogy általában a lengyelek mindent a talmud nézőpontjáról ítélték meg. Eme iskola hívei mondhatni számba sem vették a szentírást, vagy ha igen, fitymálva nézték fenséges egyszerűségét. Honnan is lett volna idejük arra, hogy a szentírással foglalkozzanak? És mit is kezdtek volna a naiv elbeszélésekkel és erkölcsi tanításokkal, amelyek nem adtak alkalmat arra, hogy éleselmjőségüket fitogtassák? Kétségtelen, hogy a szentírásból is ismertek egyet-mást, ha többet nem, legalább a zsinagógákban felolvasott heti szakaszokat és a talmudban alkalmilag előforduló idézeteket. A biblia-tanítás és jellemrajz egyszerűsége és fensége, általában minden egyszerű és fenséges iránt hiányzott az érzékük. Ferdítés és csavarás, fiskális furfang és elménckedés, meggondolatlan gáncsolása mindannak, ami ismereteik körén kívül esett: ezekből szővődött meg a lengyel zsidók jelleme.

Még a legkiválóbb rabbit is megméltelyezte a maga tudásától elkapott gőg és önfőjőség, ami az erkölcsi öntudat gyengülését vonta maga után. A lengyel zsidók kétségkívül igen jámborak és vallásosak voltak, de jámborságuk okoskodáson és elbizakodottságon alapult. E téren is túl akarta szárnyalni egyik a másikat és mindenki jobban tudta a társánál, mit ír elő a kodex erre, vagy arra az esetre. Így aztán vallásosságuk nem csupán gépies és kedélytelen megszokássá süllyedt, hanem azonfelül agyafurt, fejtegető művészetté. Egyetlen céljuk a tudás volt, de hogy a tiszta vallásosság elvei szerint cselekedjenek és hogy

azok szellemében erkölcsös életet éljenek, arra csak kevesen gondoltak. A becsületesség és jogérzés ép úgy kiveszett belőlük, mint az egyszerűség és igazságszeretet. A csőcselék magáévá tette a főiskolák e körmönfont szellemét és a kevésbé furfangosak kihasználására használták fel. Az embereknek kedvük telt abban, ha rászedhettek valakit és diadalmas örömet éreztek, ha túl jártak mások eszén. Elmés fajrokonokkal szemben nem élhettek a ravaszság fegyverével, annál jobban érezte kárát a talmudi szellem fölényének a keresztény lakosság ama része, amely a zsidókkal érintkezett. Hogy a talmud és a zsidóság nagy tanítói a más vallásuak megcsalását és kijátszását még sulyosabb bűnnek bélyegzik, mint a fajrokonokét, azzal a lengyel talmudisták édeskeveset törődtek.

A romlottság e szelleme, amely Európa zsidóságának többi részét is megfertőzte, végre a lengyel zsidók ellen fordult és véres bosszút állt rajtuk. A lengyel zsidók veszedelmes elvakultságukban segédkezett nyújtottak a nemeseknek és jezsuitáknak, hogy a kozákokat Ukrajnában és Kisoroszországban elnyomhassák. A főurak a kozákokat adófizető jobbágyaikká, a jezsuiták a görög-katholikus eretnekeket római katolikusokká akarták tenni, a zsidóknak pedig az volt a céljuk, hogy meggazdagodhassanak és a szegény páriákon uraskodhassanak. A kozák telepek birtokosainak tanácsot adtak arra nézve, hogy mi módon alázzák meg, nyomják el, gyötörjék és kinozzák a kozákokat. A birói hatalmat is magukhoz ragadták, sőt egyházi ügyekben is zaklatták a kozákokat. Nem csoda, ha a leigázott kozákok, még jobban meggyűlöltek, mint a nemeseket és papokat, hiszen a zsidókkal, mint az adók bérlőivel, akadt legtöbb bajuk.

Nem hiányoztak az intőjelek sem, amelyekből a zsidók megsejthették, hogy mi sors vár rájuk, ha elkeseredett ellenségeik fölébük kerekednek. Mikor a kozákok, maguk választotta hetmánjuk, Pavliuk vezetése alatt ujjal felkeltek (1638), több zsinagógát romboltak le és kétszáz zsidót vertek agyon, pedig a felkelés csak rövid ideig tartott. A zsidók mindazonáltal nem riadtak vissza attól, hogy a felkelés nyomában járó fokozottabb elnyomásokhoz segítő kezet nyujtsanak. A Szohár-könyv jövendölése alapján az 1648. évre várták a messiás eljövételét és a megváltás korának kezdetét, amikor ők lesznek a világ urai. Ez volt az oka annak, hogy kiméletlenebbek és gondtalanabbak voltak, mint rendesen. A véres megtorlás nem maradt el, sajnos azonban, hogy az ártatlanokat jobban sújtotta, mint a bűnösöket.

A megtorlás végrehajtója olyan férfiú volt, aki a kozákok egyre

növekvő gyűlöletét a maga céljaira jól ki tudta használni és akiben honfitársai valóságos eszményképüket látták. Zinvi Bogdom Chmielnicki (oroszosan Chmel, szül. 1595. körül, meghalt 1657-ben), akitől egész Lengyelország több éven át reszketett és aki először adott Oroszországnak alkalmat arra, hogy a lengyel köztársaság ügyeibe avatkozzék, — a zsidóság rettenetes ostora lőn, aki őket félig-meddig kedvező helyzetűktől is megfosztotta. A harcban rettenthetetlen, tervei végrehajtásában fortélyos, hajthatatlan akaratu, kegyetlen és képmutató volt. Maga is sérelmet szenvedett a zsidóktól még abban az időben, mikor a kozákok tábori jegyzője volt és a Koniecpolski család szolgálatában állott. Egy Sabilenski Zakariás nevű zsidó csejt szőtt ellene, melynek következtében vagyonát és feleségét elvesztette. Egy másik zsidó beárulta őt, mikor a tatárokkal szövetségre lépett. Ama sérelmeken felül, melyeket fajrokonai a zsidó bérlőktől Ukrajnában szenvedtek, tehát a magát is meg kellett torolnia. A börtönből kiszabadulván, a kozákok őshazájában, Ukrajnában a lengyelek ellen gyűlöletes vallási és faji háborút szított és Ulászló királytól biztatást nyervén, a krimi tatárokat szerződésileg rávette arra, hogy ők is betörjenek a lengyel területre. „A lengyel zsidók átkos fajzatának szolgálakul adtak el bennünket“ — ez a néhány szó elégséges volt arra, hogy a kozákokat a végsőkig ingerelje. A bosszút lihegő zaporogok és a zsákmányra éhes tatárok, Tugay Bey vezérlete alatt egyesülve, a pusztákról a Dnyeper felé vonultak, miközben a kis lengyel sereg Potocki és Kalinovsky alatt, biztonságban ringatta magát, ezenkívül meghasonlás is dult közöttük. Chmielnicki a lengyel csapatokat szerencsés taktikával rövid idő alatt vad futásra kényszerítette (1648. május 18.) Alvezére Potocki és 8000 lengyel fogságba estek és a megállapodás értelmében a kozákok a tatároknak engedték át őket. Győzelem után a vad csapatok elárasztották Perejaslov, Priatin, Lubin és Lochvica városokat, melyek a Dnyepertől nyugatra Kiev és Pultava között terültek el és főleg az el nem menekült zsidókat öldösték és fosztogatták. A legyilkoltak száma több ezerre rugott. Sokan, hogy megmeneküljenek, szinleg felvették a keresztséget és ógörög katolikusokká lettek. Legszerencsésebbek azok voltak, akik a tatárok fogságába kerültek, Krimbe transzportáltattak, ahol a török zsidók kiváltották őket. Négy zsidó hitközség, (Porobitsa és mások) körülbelül háromezer lélekkel, elhatározta, hogy a mészárlás kikerülése végett mindenestül a tatárok kezébe adja magát. Jól bántak velök és Törökországba adták el őket, ahol fajrokonai testvéri szeretettel őket is kiváltották. A konstantinápolyi hitközség követet küldött Hollandiába, ahol az odavaló gazdag hitközségek körében a foglyok kiváltására pénztgyűjtsön.

A lengyelek és zsidók szerencsétlenségére Ulászló király, akire Chmielnicki némileg tekintettel volt, nemsokára meghalt. A több hónapi (1648. május—október) tartó interregnum alatt felütötte fejét a hirhedt lengyel visszavonás, mely az ellenállást kifelé teljesen megbénította. Kezdetben Chmielnicki visszavonult, mintha a koronával tárgyalásokba akarna bocsátkozni, de embereit felhatalmazta arra, hogy a lengyel vidékeket bebarangolhatják. Valóságos gyikos bandák keletkeztek, amelyeket tatárul haidamáknak neveztek. E bandák élére állattá aljasult vezérek állottak, akik az emberi életet semmibe sem vették, és akiknek pokoli gyönyörűségük tellett lengyel és zsidó ellenségeik halálkinjaiban. Ilyen vezérek voltak Kryvonosz, Hodky, Ganja, Nebaba, Marosenko és mások. A vérükből való görög pópák a vallás nevében valósággal fanatizálták őket a katolikusok és zsidók legyilkolására. Mindegyik bandavezér a maga eredeti módján kegyetlenkedett. Morolenko például a katolikus és zsidó nők nyaka köré szijat hurkoltatott és úgy rángatta őket; az ilyen szerencsétlenekről azután azt mondta, hogy „piros szalagot kaptak ajándékba“. Néhány héttel az első győzelem után egy kozákbanda Ganja vezérlete alatt a nemirovi erősség ellen indult, amelynek falai mögött 6000 zsidó, sok benszülött és a környék menekültjei voltak. A vár, melynek kapuit elzáratták, egészen kezükben volt.

A kozákok, akik titkon megegyeztek a városban levő görög vallásuakkal, lengyel egyenruhát öltöttek magukra, hogy lengyeleknek tartsák őket. A városbeli keresztények rimánkodtak a zsidóknak, hogy testvéreik előtt nyissák meg a kapukat. A zsidók engedtek, amire a kozákok és a város lakosai hirtelen megtámadták őket és rettentő kínzások közepette csaknem valamennyiüket lemészárolták. (1648. sziván 26. — junius 10.) A nemirovi rabbit, Jechiel Michel ben Eliezer, aki a szerencsétlenséget előre látta és a hitközséget a valláshoz való ragaszkodásra buzdította, egy kozák kezdetben megkímélte, hogy az elásott kincsek hollétét megtudja tőle. De később egy csizmadia ráakadt a temetőben és doronggal agyonverte. Ősz anyját, ki a gyilkosnak fia élete helyett a magáét kínálta, szintén megölték. Sokan a zsidók közül felvették a keresztiséget. Két szép zsidólány, akiknek kozákokhoz kellett volna feléségül menniök, öngyilkossá lett. Az egyik templomba menet egy hidról a vízbe ugrott. A másik rábirta vőlegényét, hogy lőjjön rá, azt állítván, hogy a golyó ugysem fogja. Egy másik hadamákcsapat Kryvonosz vezérlete alatt Tulcin városát támadta meg, amelynek Nesterov nevű erősségében 600 keresztény és körülbelül 2000 zsidó keresett medéket. A zsidók között voltak bátor férfiak, akik ellentállás nélkül meghalni nem akartak. A

nemesek és zsidók esküvel fogadták egymásnak, hogy a várat és a várost utolsó szál emberig védelmezik.

Minthogy a kozák parasztok váarak ostromához nem értettek és zsidók meg a lengyelek kirohanásaik alkalmával sok kárt tettek bennök, cselhez folyamodtak. Biztosították a nemeseket, hogy ők csak a zsidókat, halálos ellenségeiket akarják kézrekeríteni; ha a zsidókat kiszolgáltatják nekik, a vár alól elvonulnak. Az elvakult, hitszegő nemesek azzal az ajánlattal fordultak a zsidókhoz, hogy szolgáltatassák ki nekik fegyvereiket. A zsidók kezdetben arra gondoltak, hogy véres bosszút állnak az áruló lengyeleken, akik sokkal kevesebben voltak, mint ők. De a tulcymi rabbi könyörgött nekik, hogy ne támadják meg a lengyeleket, mert ezek megtorlásul egész Lengyelországot felizgatják majd a zsidók ellen, akiknek az egyenetlen küzdelemben el kell pusztulniok. Megeskette őket arra, hogy szükség esetén feláldozzák magukat testvéreikért, meg lehet egyébként — ugymond — hogy vagyonuk árán megmenthetik életüket. A zsidók végre engedtek és kiszolgáltatták fegyvereiket; a lengyelek erre megnyitották a kaput a banda előtt. A kozákok, miután a zsidókat mindenükből kifosztották, választást engedtek nekik a keresztség és a halál között.

De ilyen áron senkinek sem kellett az élet; amire a kozákok a lengyel nemesek szeme láttára körülbelül 1500 zsidót végeztek ki kegyetlen kínzások között (Tammuz 4. — június 24.). Csak tiz rabbit hagytak életben, hogy a hitközségektől nagy váltságdíjat csikarhassanak ki. De a lengyelek is megbűnhődtek árulásukért. A kozákok megtámadták és azzal a gunyos megjegyzéssel gyilkolták le őket, hogy szószegők nem számíthatnak mások hűségére. E szomorú eseménynek kétségkívül megvolt az az üdvös hatása, hogy a lengyelek ez időtől fogva a zsidók mellé állottak és a több évig tartó háboru alatt soha el nem szakadtak tőlük.

Ugyanaz időben egy másik haidamák-csorda Kisoroszországba hatolt be és Kievtől északra meg délre Homelben, Starodub-ban, Cermigovban és más hitközségekben borzalmas mészárlást vitt véghez. Mondják, hogy a homeli zsidók nagy lelki erővel szenvedték el a vértanuhalált, épen az napon, amelyen a tulcymi hitközség tagjait öldösték halomra. A banda vezére az összes homeli zsidókat, a bennlakókat és odamenekülteket egyaránt, a városon kívül mezitelenre vetköztette, kozákokkal vétette körül és felszólította, hogy vagy keresztelkedjenek meg, vagy készüljenek el a legszörnyűbb halálra. Valamennyien a halált választották, körülbelül 1500 férfi, asszony és gyermek.

Visnioviecki Jeremiás herceg, a bomló Lengyelország utolsó hős alakja, egy élestekintetű, nagy bátorságu és hadvezéri tehetséggel megáldott férfiú, nagy buzgósággal kelt az üldözött zsidók védelmére. A menekülőket kicsiny, de bátor serege oltalma alá helyezvén, a kóbor kozák csapatokat mindaddig üldözte, míg teljesen meg nem semmisítette. De a maga erejére lévén utalva, tartós eredményt nem érhetett el. Mikor a kozák felkelés leverésére fővezért választottak, őt kicsinyes féltékenységből mellőzték s helyette három olyan férfiut választottak, akiknél győzelmei kivására alkalmasabbakat Chmielnicki keresve sem találhatott volna. A fővezért Dominik Zaslovskinak, alvezéreit Koniecpoliski-nek és Niklas Ostrorognak hívták. Chmielnicki az egyiket álomszuszéknak, a másikat pólyásbabának, a harmadikat tollrágónak keresztelte.

Elkeseredve a király helyett kormányzó gneseni hercegek szárnalmas politikáján, Visniovecki tovább haladt a maga útján, de a kóbor csapatok és a velők rokonszenvező görög-katholikus lakosság tulnyomó számának végre is engedni volt kénytelen. Ez aztán a zsidókat, akik minden reményüket az ő hősiességébe vetették, a legnagyobb veszedelembé sodorta. Polonnoie várában (Zaslav és Zytomir között) az óstromló haidamákok és az áruló lakosság keze által állítólag 10.000 zsidó lelte halálát, akiknek egy része a környékről menekült a várba (Ab 3. július 22.). Volt közöttük egy kabalista is, Simson Ostropol, aki 300 társával együtt halotti lepelbe burkolva, várta a halálos dőfést. Több százan a keresztény hitre tértek át.

Polonnoie váratlan elfoglalása és a nyomában járó mészárlás, amelyet Visniovecki sem tudott megakadályozni, mindenfelé nagy rémületet keltett és nem ok nélkül; mert ahol a vérszomjas haidamákok zsidókra vagy római katolikusokra bukkantak, kiméletlenül agyonverték őket; Zaslavban legalább is 200-at, Ostrogban 600-at és Konstantinovban 3000-et.

A lengyelek és kozákok között folyó háboru szerencsétlen kimenetelű volt. A lengyel hadsereg nem annyira Chmielnicki vitézsége, mint inkább a tatár kántól, Tugai Beytől való pánikszerű félelmében és hadvezéreinek tehetetlensége következtében a vad futásban teljesen felbomlott és csak Lemberg falai mögött gyülekezett újra. E vereség megpecsételte ama zsidók sorsát is, akik távol a csatatérről biztonságban hitték magukat. A zaporogok támadása elől azok sem menekülhettek, akiknek sikerült elérniök az oláh határt.

A Dél-Ukrajnából Dobnón-on és Bródy-n át Lembergbe vezető

hosszu utvonalt agyonvert és agyontiport zsidók vérnyomai jelölték; magában Bar városában 2—3000 ember esett el. Mondanunk sem kell, hogy a fegyelmezett kozákok és a rendetlen haidamák-csapatok állatias kegyetlensége nem tett különbséget a rabbaniták és karaiták között. Lengyelország csekélyszámu karaita községeiből csak töredékek maradtak meg. Legtöbbet szenvedtek a luck-i és a deráznia-i karaita községek. Az utóbbi teljesen megsemmisült. Könyvtáraik is velük pusztultak, aminek következtében a megmaradt karaiták tudatlansága még fokozódott. A tekintélyes lemergi hitközség az éhség és pestis következtében sok rabbanita tagját veszítette el, ezenfelül teljesen elszegényedelt azáltal, hogy a kozákoknak váltságdíjakat kellett fizetnie. Lembergől Chmielnicki Zamosa felé vonult seregével, hogy Varsóhoz közel legyen és kardja a küszöbön álló királyválasztásnál döntő súlylyal essék a mérlegbe.

Narol városában, mely utba esett, a zaporogok hallatlan mészárlást vittek végbe. Állítólag 45.000 embert (köztük 12.000 zsidót) vertek agyon, borzalmas kínzások közepette (november elején). A holttestemek között élő asszonyok és gyermekek feküdtek, akiknek napokon át emberhussal kellett táplálkozniuk. A haidamákok eközben Volhyniában, Podoliában és Nyugat-Oroszországban szerte kóboroltak és bosszujuk lángját ezerszámra agyonvert nemes emberek, papok és zsidók vérével oltogatták. Kozemieniec-ben egy emberi fenevad több száz zsidó gyermeket vágott le, gunyosan vizsgálgatva holttestüket, mint a levágott állatokét, azután a kutyáknak vetette oda. Nehány városban a zsidók és a katolikusok fegyvert fogtak és a vérszomjas kozákokat széjjelverték.

A bekövetkezett királyválasztás, amely, jóllehet Lengyelország örvény szélén állott, szenvedélyes küzdelmek és izgalmak közt folyt le, a vérontásnak egy időre véget vetett. Ulászló király öcscsei, noha mindakettő pap, hóbortos és jezsuita volt, hevesen küzdöttek Lengyelország tövises koronájáért és a szép özvegy királyné kegyéért. Chmielnicki, Jan Kasimir, az addigi gnezeni primás mellé állott, akit meg is választottak. A hetman ennek következtében elhatározta, hogy a teljesen elpusztított vidéket otthagyja és mint valami győzelmes hadvezér, Ukrajnába tér vissza. A lengyel megbizottakkal, akik őt rezidenciájában felkeresték, hogy vele békéről tárgyaljanak, gögjét és nyersességét teljes mértékben érezte. Állandó ittassága és baromi életmódja mellett is volt annyi józansága, hogy kemény békefeltételeket diktáljon. E feltételek egyike az volt, hogy kozák területen sem katolikus templomot, sem zsidó embert meg nem türnek. A bizottság, mely e feltételeket

el nem fogadhatta, dolga-végezetlen távozott. Azok a zsidók, akik bizván a békés megegyezésben, szülőföldjükre visszatértek, e bizalmukért életükkel fizettek. A kozákok most is pokoli üldözések között szállották meg a városokat. És Ostrogban újra sok zsidó és nemes ember lelte halálát. (1649. március 4.)

A Chmielnickivel folytatott tárgyalások megszakítása harmadszor is összeütközésre vezetett. Jóllehet a lengyel hadsereg ezuttal jobban elkészült és a király vezérlete alatt jelent meg a csatatéren, mégis ép oly balszerencsével harcolt, mint annak előtte, egyrészt azért, mert Visnioveckit, az egyetlen kiváló hadvezért ujlag mellőzték, másrészt, mert a hetman ezuttal még több tatárt, Islan Gorei „arany hordágát“ is bevonta szövetségébe és végül, mert a görög katolikus lakosság mindenben a kozákoknak kedvezett, a lengyeleknek ellenben csak kárt okozott. A Sbaráz melletti ütközetben a zaporogok és a tatárok a lengyel hadsereget teljesen megsemmisítették volna, ha az okos király, aki maga is csaknem fogságba került, a tatárok fejével megegyezésre nem lép. A megegyezést béke követte (1649. aug.), amely Chmielnicki feltételeit — más formában bár — egytől-egyig elfogadta, többek köz a zsidókra vonatkozó pontot is. A kozákok főbb telepein (Ukrajnában, Nyugatoroszországban, Kiew vidékén és Podolia egy részében) zsidó ember földet nem vásárolhat, nem is bérelhet, sőt egyáltalán le sem telepedhet.

A sbarázi békekötés következtében a lengyelek és zsidók körülbelül másfél esztendeig meglehetősen nyugalmat élveztek, jóllehet mindkét részről titkon terveket szőttek, hogy a szerződést adandó alkalommal megszeghessék. Az elmenekült zsidók lassan-lassan visszatértek hazájukba, feltéve, hogy szabad volt ott tartózkodniok. Kázmér János király az öldöklés alatt kitérteknek is megengedte, hogy nyíltan vallhatják zsidó hitüket. Ez a király lelkiismeretét egy cseppet sem bántotta, hiszen ő maga hatholikus volt és a görög-kozák hitet, amelyre a zsidókat keresztelték, nem vallotta. Így aztán a megkeresztelt zsidók a katolikus vidékekről mind Lengyelországba siettek, hogy a rájuk erőszakolt vallástól szabaduljanak. Különösen a zsidó asszonyok cselekedtek így, akiket a vad zaporogok erőszakos házassággal magukhoz kényszerítettek. Ama zsidó gyermekek közül, akik szüleiket és rokonaikat elvesztették és a keresztény hitben nevelkedtek fel, a zsidók több százat újra házukba fogadtak, nagy fáradsággal kikutatták származásukat és az arra vonatkozó bizonyítékokat egy kis tekercsben nyakukba akasztották, hogy később vérrokonokkal valahogy hazasságot ne kössenek.

Másfél évi szünet után a kozákok és lengyelek között ujlag kitört a háboru (1651. tavaszán), melynek első áldozatai ismét a zsidók voltak. Chmielnicki vad zaporogjaival betört a lengyel területre, ahol ezenközben új zsidó hitközségek keletkeztek. A mészárlás persze már nem lehetett olyan tömeges, hiszen előző vérontásoknak ezren meg ezren estek áldozatul. A veszedelem egyébként is bátrabbá tette a zsidókat, akik felfegyverkeztek és seregestül állottak a király szolgálataiba. A hadiszerecsse ezuttal a kozákokat hagyta cserben. Az ujlag segítségül hívott tatárok ugyanis hirtelen elvonultak a csataterőről és Chmielnickit elfogták. Nemsokára visszatérhetett ugyan övéihez, de azok gyanakvással fogadták. A zaporogok általában lassanként pártokra szakadoztak úgy, hogy a királytól diktált békefeltételeket el kellett fogadniok, (1651 szeptember 11.) Kázmér János és miniszterei nem feledkeztek meg arról, hogy a zsidók jogait a szerződésben nyomatékkal megvédelmezzék. Megengedték nekik, éppen úgy, mint azelőtt, hogy akár Ukrajnában, akár más egyebütt letelepedjenek és földbirtokot béreljenek.

Ugy látszik azonban, hogy ezt a szerződést is csak azért kötötték és erősítették meg esküvel, hogy azután ujra megszeghessék. Chmielnicki a békét csak azért fogadta el, hogy erejét gyarapítsa és a kozákok előtt megrendült tekintélyét ismét helyreállítsa. Mihelyt ezt a célját elérte, ujra támadólag lépett fel a lengyelekkel szemben, ami a legérzékenyebben a zsidókat sujtotta. A zaporogok első felkelésétől számított két esztendőn belül 300-nál több hitközség pusztult el, részint erőszakos halál, részint menekülés következtében és a szenvedéseknek még mindig nem volt vége. A lengyel csapatokat Chmielnicki sorra legyőzte. Minthogy a tatároktól segítséget már nem várhatott, az oroszokkal lépett szövetségre és a szerencsétlen, meghasonlott Lengyelország ellen háborura ingerelte őket. Az orosz háborutól (1654.—1655) ama hitközségek is szenvedtek, amelyeket a kozák bandák eladdig megkíméltek, t. i. a nyugati területek és Litvánia. A vilnai hitközség, mely egyike volt a legnagyobbaknak, az oroszok részéről elkövetett mészárlás és a menekülés következtében teljesen elnéptelenedett. (1655. július). Mintha a végzet is Lengyelország felbomlását akarta volna, a kozákokhoz és az oroszokhoz új ellenség csatlakozott, X. Károly, Svédország királya, aki az első ürügyet felhasználta arra, hogy hadiszerecsséjét a lengyeleken próbálja ki. A svéd háboru következtében a kis- és nagylengyelországi hitközségek is Posentől Krakkóig kétségbeejtő helyzetbe jutottak (1656). Alig 3 hónapon belül X. Károly

elfoglalta a nyugati és északi tartományokat és Kázmér János királyt, akinek kezébe inkább illett a koldusbot, mint a királyi pálca, arra kényszerítette, hogy országát hagyja el és mint menekült a német császár oltalmáért könyörögjön. A lengyel zsidóknak fenékig kellett üriteniök a szenvedések kelyhét. Azokat, akiket a kozákok, az oroszok és a harmincéves háboru vad svédjei kiméltek, Czarnicki, a zsidógyölölő lengyel generális kinozta meg azzal az ürügygyel, hogy a svédekkel áruló szövetségre léptek. A lengyelek is barbár módon bántak a zsidókkal, lerombolták a zsinagógákat és széttépték a szent iratokat. — Egész Lengyelország egy véres csatatérhez volt hasonló, amelyen kozákok, oroszok, poroszok, svédok s ezenfelül II. Rákóczy György erdélyi fejedelemnek csapatai tomboltak. A zsidót valamennyien gyilkolták és bántalmazták. Csak a brandenburgi választó-fejedelem bánt velük emberségesebben. Kétségtelenül tuzott az a feltevés, hogy e háborus évtizedben (1648.—1658) 600.000 zsidó család pusztult el; de egy negyed millióra bátran tehetjük a megölt lengyel zsidók számát. Lengyelország nagyhatalmi állásának hanyatlásával a lengyel zsidók is elvesztették jelentőségüket. Ivadékaik elszegényedtek, megtörték, megalázkodtak és nem tudtak többé erőre kapni. Inségük olyan nagy volt, hogy azok, akik Poroszország szomszédságába vetődtek, keresztények birtokain mint napszámosok keresték kenyerüket.

Mint ahogy a spanyol és portugál zsidók kiüzésekor mindenhol menekülő szefárdokkal, úgy találkozhattak a kozák-lengyel háboru alatt itt is, ott is lengyel zsidó menekültekkel. E százalmas külsejű, sóvárgó tekintetű emberek, akik vérfürdőkől, lángok közül, éhségből és ragályból, vagy a tatárok fogságából menekültek, szertebolyongva új hajlékot kerestek. A lengyel zsidó menekültek Danzigtól és a Visztula mellékétől nyugatra, Hamburgba mentek, vagy Amsterdamba vándoroltak, ahonnan a Majna melletti Frankfurtba és más rajnai városokba nyomultak elő. Sokan közülük dél felé, Morvaországba, Csehországba, Ausztriába és Magyarországba költöztek, sőt innen is egész Itáliáig vándoroltak. A tatárok fogságában levők a török tartományokba kerültek és részben barbár vidékekre vetődtek. Testvéreik mindenütt nagy szivességgel és szeretettel fogadták, gondozták, ruházták és támogatták őket. Az itáliai zsidók nagy áldozatok árán teljesítették velök szemben a kiváltás és támogatás köteleességét. Így pl. a livornói hitközség ez időben azt a határozatot hozta, hogy a jövedelme 4°/_o-át a szerencsétlen lengyel zsidók kiszabadítására és eltartására fogja fordítani. A német és osztrák hitközségek, jöllehet a harmincéves háboru nyomoruságától sokat szen-

vedtek, szintén éreztették velük testvéri szeretetüket, melyet nem annyira ajkukon hordoztak, mint inkább szívük mélyén őrizték.

De a lengyel menekültek és foglyul ejtettek száma és nyomora oly nagy volt, hogy a német hitközségek, sőt mások is kénytelenek voltak a Jeruzsálemnek szánt összegeket felhasználni, hogy a lengyel zsidóknak élelmet, ruházatot és szállást adhassanak. Az alamizsnán élő jeruzsálemi zsidók, akiket a pasa és az alsóbb hivatalnokok amugy is kiszípolyoztak, sulyosan érezték az Európától pontosan megérkező segítség elmaradását. Nemsokára olyan nagy inségbe jutottak, hogy az ott élő 700 özvegy asszony s csaknem ugyanannyi férfi közül körülbelül 400-an az éhség áldozatai lettek. A jeruzsálemiek erre rendkívüli követet küldtek Itáliába és onnan a többi európai hitközségekhez, a jeruzsálemi Náthán Spira személyében, hogy inségüket elpanaszolja és testvéreiktől gyors segítséget kérjen, különben éhhalállal fognak elpusztulni.

Néhány bolygó lengyelnek valósággal drámai volt a sorsa. Egy fiatal talmudista, Jakob Askenázi Vlnából, akinek fia és unokája a későbbi idők bonyodalmaiban szerepet vitt, ifju nejével és apósával az oroszok dühe elől menekült. Menekülés közben elszakították övétől. Vérszomjas bandák, amelyek egy csoport menekülőre bukkanván, sokat közülök megöltek, már ő rá is halálos csapást készültek mérni. Könyörtületből történt-e, avagy megvetésből, elég az hozzá, hogy a katona, aki Askenázit már az utolsó letérdepelésre kényszerítette, kardja fokával hirtelen ellökte őt magától. Csodálatos módon megszabadulván, több napon át hullák között feküdt, nehogy más bandák kezei közé jusson. Apósa, Efrajim Kohen rabbi ezenközben övéivel Morvaországba (Trebitch) menekült, hol más menekültektől arról értesült, hogy veje, Jakob Askenázi meghalt. A hír oly határozott formában érkezett, hogy leányát egy rabbi ítélete alapján özvegynek nyilvánította és unszolta, hogy menjen újra férjhez. De az asszony megmaradt amellett, hogy urának életben kell lennie s ezért minden házassági ajánlatot elutasított. Csak egy félév múlva, viszontagságos bolyongás után találta fel a boldog Askenázi hűséges hitvesét.

A Chmielnicki-féle kozákdözés a zsidóságra döntő befolyással volt. A zsidók угyszólván ellengyelesedtek. A lengyel rabbinikus tanítási mód, amely gazdag irodalmával eddig is valósággal meghódította a német és részben az itáliai talmudiskolákat, a menekülők révén, akik többnyire talmudisták voltak, végleg irányadóvá lőn és diadalmaskodott. A rabbiszékeket nagyrészt lengyel talmudistákkal töltötték be. Ilyenek

voltak: Magyarorszában Efrájim Kohen és Sabbatai Kohen, Amsterdamban Mose Ribkes, Fürthben és később a Majna melletti Frankfurtban Sámuel Aaron, Kaidánover és Metzben a vilnai Mose Kohen. E lengyel talmudisták az ő nagyobb tudományos képzettségükkel ép úgy büszkélkedtek, mint hajdan a spanyol és portugál menekülők és megvetésselel tekintettek a német-, portugál- és olaszajku rabbikra.

Távol volt tőlük, hogy egyéniségüket az idegen földön feláldozzák, sőt inkább arra törekedtek, hogy mindenki utánuk igazodjék s ezt a céljukat el is érték. Az emberek csufot üztek a polyákokból, de azért alkalmazkodtak hozzájuk. Aki alapos talmudi és rabbinikus tudást akart szerezni, annak lengyel rabbinusokhoz kellett fordulnia; minden családapá, aki fiait talmudra akarta taníttatni, lengyel tanítót keresett számukra.

A lengyel rabbik a német és részben a portugál és olasz hitközségekre is lassanként ráerőszakolták az ő okoskodáson alapuló vallássosságukat; ők voltak okai annak, hogy a tudományos törekvések és a biblia ismerete mindjobbán hanyatlottak. Épen Descartes és Spinoza századában, amikor a három civilizált nép, a francia, az angol és a hollandi a középkorra halálos csapást mért, hoztak a Chmielnicki bandáitól üldözött lengyel zsidó menekültek új középkori szellemet az európai zsidóságra, amely szellem több, mint egy századéven át virágzott, sőt még napjainkban sem tűnt el egészen.

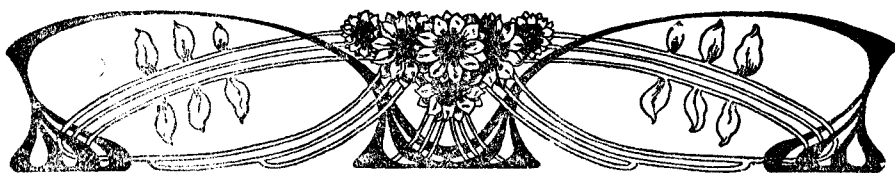

ÖTÖDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK LETELEPEDÉSE ANGLIÁBAN. MANASSE BEN IZRAEL.

Az angolok balitélete a zsidók ellen. Manasse ben Izrael; jelleme és tudásának köre. Keresztény tudósok előszeretete a héber és rabbinikus irodalom iránt. Scaliger, Buxtorf, Mária Schurmann, Dorothea Moore, Hugo Grotius, Selden, Vossius. Az ötödik monarkia rajongói, apokalyptikusok, Mochinger, Frankenberg, Jesse, Serrarius, la Peyrère. A puritánok. Cromwell Holmes. Nikolashrata a zsidók védelmére. Montezimos és az Amerikában eltűnt izraelita törzsek. Izrael reménye. Az inquisitio új vértanúi: Da Silva-Eli Nazareno, Lope de Vero Y Alarcon-Juda Creyente, de Castro Tartas. Manasse ben Izrael érintkezésbe lép az angol parlamenttel. Felgenhauer misztikája. Sámuel ben Izrael Soeiro. Manasse utazása Londonba; Cromwell nagy tisztelettel fogadja a white-hallban. Tárgyalás a zsidók bebocsátása ügyében. A hangulat mellettök és ellenök. Manasse védőirata; tisztelettel elbocsátják. Zsidók titkos letelepedése Angliában.

(1655—1657.)

Eppen abban az időben, amikor a lengyel zsidókat eltiporták, lemészárolták és mint valami vadat, ide-oda hajszolták, a zsidóság előtt a szabadságnak új országa nyílt meg, ahonnan több, mint harmadfél száz esztendővel azelőtt száműzték őket. Angolország, melyet az okos Erzsébet királynő és Cromwell, a bátor protektor, Európa első hatalmasságává tettek s amelynek sokkal különb jelentősége volt, mint az összeomló Lengyelországnak, megengedte a zsidóknak a beköltözést, bár nem a főkaput, hanem a hátsó ajtókat nyitotta meg számukra. De a bebocsátás mégis oly jelentős esemény volt, hogy méltán a zsidók diadalának tekinthető. S óvárogva néztek az amsterdami és hamburgi zsidók a szigetország felé, amely oly közel volt hozzájuk, amelynek kereskedőivel, tengerészeivel és tudósai-
val összeköttetésben állottak s amely nekik tág működési kört biztosított. De letelepedésük legyőzhetetleneknek látszó akadályokba ütközött. Az angol egyház, mely a lelkekben uralkodott, sokkal türelmetlenebb volt, mint az üldözött pápaság. A katolikusok- és disszidenseknek a legkisebb szabad mozgást sem engedte meg; vajjon hogyan tűrte volna meg azok utódait, akiket az újtestamentumi iratok annyira gyaláznak?

Az angol nép, mely évszázadok óta nem látott zsidót, nagyrészt osztozott a papság ellenszenvében. Minden zsidóban egy-egy Shylockot látott, akiknek gyönyörűsége telt abban, ha a keresztények testéből husdarabokat hasíthatott ki s aki, mint valami emberi alakba bujtatott szörnyeteg, a Kain bélyeget hordozta magán. Ki vállalkozott volna arra, hogy e megrögzött előítéletet eloszlassa és a lakosságot meg az uralkodókat jóindulatra hangolja a zsidók iránt?

Az a férfiú, aki e nehéz feladatra vállalkozott s azt végre is haj-

totta, nem tartozott a legkiválóbb szellemek közé, de megvolt benne a belátásnak és a korlátoltságnak, az akarat erőnek és simulékonyságnak, a tudásnak és képzelődésnek, az önmegettagadásnak és hiúságnak ama vegyülete, amely nélkül ilyen hálátlan vállalkozás sikerre nem vezethet.

Manasse ben Izrael, Amsterdammak második, vagy harmadik rab-bija volt az a férfiú, akinek hazájában csak jelentéktelen szerepe volt s aki, hogy övéit eltarthassa, szegény prédikátor létére, héber könyvnyomdát nyitott, de akinek ez az üzlet is oly kevesett jövedelmezett, hogy a szószéket a kereskedői pályával akarta felcserélni s közel volt ahhoz, hogy Braziliába vándoroljon. Manasse ben Izrael volt az a férfiú, aki a zsidóság számára Angliát meghódította és a faja ellen irányuló balítéletet, ha el nem is oszlatta, legalább csökkentette. Manasse ben Izraellel kezdődik a zsidók megváltása ama megvetett és mellőzött állapotból, amelybe az európai társadalomban fél évezred óta jutottak. Ő vele veszi kezdetét a zsidók küzdelme egyenjogúsításukért.

Mint említettük, nem volt kiváló egyéniség és a középszerűsége alig emelkedett felül. De volt lényében valami vonzó, barátságot és bizalmat keltő vonás, amely képessé tette őt arra, hogy különböző rendű-rangu emberekkel érintkezzék s ellenséget soha, mindig csak jó barátokat szerezzen. Ama szerencsés természetű emberek közé tartozott, akik nem látják meg az élet és a világ durva ellentéteit és bántó disszonanciáit s ezért önbizalommal vannak tele és vállalkozó szelleműek. Kedélye mélyebb volt, mint szelleme. Tehetségének erős oldalai voltak: gyakorlata az ékesszólásban, könnyűsége ama gondolatok előadásában és kifejtésében, amelyek az ő látókörét meg nem haladták s amelyeket nem ő maga termelt, hanem csak magáévá tett. Manasse ben Izrael járatos volt a zsidó irodalomban, ismerte a keresztény theológiát is fejlettsége ama fokán, ameddig az időben eljutott és jól tudta, hogy minden egyes kérdésről mit lehet mondani, helyesebben, hogy mit mondanak az elődök. Ama tudományokban ellenben, amelyek az elme élességét igényelik, a filozófiában és a talmudban csak hézagos ismeretei voltak.

Épen e könnyűsége vált erősségévé. Könnyűsége a beszédben és az írásban mindkét téren bőbeszédűsége csábította. Több, mint 400 kidolgozott prédikációt hagyott hátra portugál nyelven, ezenfelül egy sereg iratot szerzett, amelyek egy egész katalógust töltenének meg s amelyek a tárgyalt témát csak felületesen oldják meg.

Irodalmi működésének mintaképekül Don Isaac Abrabanel-t válasz-

totta, akinek dédunokáját, Rahel Soeirá-t feleségül vette. Ezzel a rokonsági kapcsolattal Manasse nagyon büszkélkedett, mert erős meggyőződése volt, hogy az Abrabanelek Dávid királyi vérből származtak s így ő Dávid házát tartja fenn ivadékaiban. Abrabanel példájára, ő is irt egy könyvet (Conciliador), amely a szentírás ellentmondásainak megoldására törekedett; abban a formai tekintetben is utánozta Abrabanelt, hogy egy sereg kérdést vetett fel pusztán azért, hogy megoldásokat keresse. Manasse előadása, noha ép oly kevésbé kielégítő, mint mesteréé, korántsem oly bőbeszédű. Az amsterdami prédikátor figyelmét főleg a dogmatikus és a vallásfilozófiai kérdésekre irányította és annak bebizonyítására törekedett, hogy a tóra tanításai mindvégig következetesek és ellentmondást nem tartalmaznak. Nagyterjedelmű teológiai tudással felfegyverkezve, azon volt, hogy a tényleg fennálló és a mesterségesen támasztott nehézségeket elhárithassa. Ama feleletekből, amelyeket a Pentateuchus 180 kérdésére „Conciliador“-jában adott, kétségkívül megtudjuk, hogy egyik, vagy másik kérdéssel a zsidó, keresztény és pogány gondolkodók a talmud mesterei és a kabala tanítói mi módon gondolkodtak és nyilatkoztak, ellenben arra nézve, hogy maga Manasse micsoda új eredményre jutott, semmiféle értesítést nem kapunk. E terjengős műnek tartalma a mi felfogásunk és izlésünk szempontjából távolról sem mondható valami nagyértékűnek. Sok részlete pedig egyenesen érthetetlen. Még csekélyebb értékű néhány évvel később szerzett irata a feltámadásról, amelyben mindazt összehordja, amit e kérdéssel zsidó és keresztény tudósok valaha irtak. Manasse igen hálás olvasó volt; nemcsak az igazat fogadta el, bárhonnan származott is, hanem a nem igazat, az együgyűt, az értelmetlent is. A misticusok babonás történeteinek ép úgy hitelt adott, mint a biblia elbeszéléseinek. A kabalába és a lélekvándorlásról szóló témába valósággal szerelmes volt. Vallásfilozófiai iratai mind magukon hordják az önállót-lanságnak, a judicium nélküli compilatióknak és a könnyenhitőségnek bélyegét.

De a kortársak más szemmel nézték Manasse iratait. A bennök felhalmozott tudás, melyet az irodalmak és a nyelvek legkülönbözőbb területeiről hordott össze és a forma simasága megvesztegették az olvasót, sőt csodálkozását is felkeltették. A zsidók rendkívüli módon ünnepelték. Latin, portugál és spanyol nyelvű versek hirdették Manasse dicsőségét. De a korabeli keresztény tudósok is nagyabecsülték.

Hollandiában, mely sok körülmény találkozásánál, főleg pedig Scaliger Józsefnek, a filológusok fejedelmének ösztönzése folytán való-

ságos főiskolává lőn, a tizenhetedik században vetették meg alapját ama bámulatra méltó tudományos szellemnek, amely azután hatalmas folián-sokban raktározódott el. Egy és azon időben sohasem támadt annyi filológus, mint a tizenhetedik század első felében. Sohasem élt egyszerre annyi ember, akiket koraérett tudás, roppant emlékezetük és bámulatos buzgólkodásuk a nyelvtudományért egyenesen praedestinált arra, hogy az eddigi mulasztásokat gyorsan pótolják. Az ókor összes irodalmi termékeit sorra összegyűjtötték és gyümölcsözővé tették. E téren a szaktudósokkal államférfiak vetélkedtek. Az óriási anyaggyűjtésnél nem annyira az igazság hirdetésére fordítottak gondot, mint inkább a tudnivalók nagy tömegére. Sok ember becsvágyát költötte fel az a cél, hogy az ókor három legkiválóbb népének: a görögnek, a rómainak és a zsidónak nyelvét és irodalmát alaposan megismerje. A héber, mint a vallás nyelve, a legkiváltságosabb helyet foglalta el, olyannyira, hogy, aki a latin és görög mellett a héber nyelvet is elsajátította, bizony számíthatott elismerésre. Scaliger József, a protestáns teológusok legfőbb orákuluma, a héber nyelven kívül a rabbinikus irodalomnak is polgárjogot szerzett, sőt a talmud iránt is tisztelettel viseltetett. Hollandi, francia és angol tanítványai követték példáját és nagy buzgósággal vetették magukat a tudomány amaz ágára, amelyet egy évszázaddal azelőtt még megvetettek és óvatosan kerültek.

Az idősebb Buxtorf János Bazelből (szül. 1564., megh. 1639.), a héber és rabbinikus irodalom ismeretét mondhatni a tökéletességig vitte és a keresztények számára is hozzáférhetővé tette. A Németországban, Amsterdamban és Konstantinápolyban élő zsidó tudósokkal héber nyelven élénk levelezést folytatott. A héber nyelv és irodalom még a nők érdeklődését is felkeltette. Az Utrechtből származó csodagyermek, Schurmann Anna Mária, aki csaknem az összes európai nyelveket és irodalmakat ismerte, héber nyelven levelezett a tudósokkal, sőt egy angol hölgygyel, Moore Dorottyával is és a tudós biztosságával idézte Rasit és Ibn Ezrát. Krisztina, Svédország excentrikus királynője, Gusztáv Adolf tudós leánya, szintén értett héberül. Komolyan és behatóan foglalkoztak a héber nyelvvel az államférfiak is, így a hollandi Hugo Grotius és az angol Selden János, főleg teológiai és történelmi tanulmányaik céljából.

De a keresztény tudósok minden buzgalmuk mellett sem tudtak a rabbinikus irodalomban önállóságra szert tenni; zsidó mester nélkül nem boldogultak és hiányzott biztosságuk. Buxtorf, a maga korának leg-tudósabb keresztény rabbinikusa, az utána következőknek is egyik leg-

főbb tanítója volt és mégis rászorult egy Ábrahám nevű zsidó segítségére, aki azonban alapos ismeretek híján, gazdáját is sokszor félrevezette. Manasse ben Izrael értekezéseit, amelyek sok rabbinikus bizonyítékot és új szempontokat tártak fel, a keresztény kutatók rendkívüli módon kedvelték. Ebben nagy része volt az ő könnyen érthető előadásának is. A hollandiai tudósok sorra meglátogatták Manassét, keresték barátságát, ugyszólván ajkán csüggték s így lassan-lassan eloszlott a zsidók ellen irányuló balítélet, amelytől addig Európa legtürelmesebb országának szabadelvű férfiai sem voltak teljesen mentek. Különösen olyan tudományszomjas kutatók csatlakoztak Manassehoz, akiket az uralkodó egyház üldözött, avagy eretnekeknek nyilvánított. A tudós Vossius-család, sőt maga Johannes Gerhard Vossius (az idősebb) is igen figyelmes volt irányában, jöllehet nem csekély adag zsidógyűlölet volt benne. Fia, Dionysius Vossius, egy vallásos csodatudós (mindössze tizenhét esztendő volt, mikor meghalt), halála évében, kevéssel az eredetinek megjelenése után, latin nyelvre fordította Manasse Conciliador-ját. A legifjabb fiú: Isaac Vossius, aki a svéd királynő szolgálatában fényes állást töltött be, Manasse ben Izraelt Krisztina figyelmébe ajánlotta. E család révén Hugó Grotius-szal, a tudós államférfiúval is megismerkedett, aki szintén sokat tanult tőle. Simon Episcopus az arminianusok feje, szintén kereste Manasse társaságát, hasonlóképen Caspar Barlaeus, akit, mint Socinianust és a szentháromság tagadóját kerülték az orthodox keresztények. Ez utóbbi szoros összeköttetésben állott Manasséval, magasztalására latin verseket írt, amelyekben a zsidó vallást a kereszténnyel egyenlőnek hirdette. Ezért aztán még jobban meggyűlöltek. Petrus Dániel Huet, a tudós jezsuita is barátságot kötött vele. Ez a fanatikus férfit gyűlölte a józan gondolkodás átható fényét, csupán a rendkívülit szerette és azt hitte, hogy Manasse ben Izraelben hasonló lelkiületű emberre akadt. Az amsterdami chacham és prédikátor a keresztény világban lassan-lassan olyan hirre vergődött, hogy az Amsterdamon átutazó tudósok, mint valami rendkívüli tekintélyt sorra felkeresték. A külföldiek levelezést folytattak vele és homályoskérdésekben felvilágosítást kértek tőle. Mikor felvetődött a kérdés, vajjon a történetíró Josephusnak Jézusról szóló nyilatkozata eredeti-e, avagy hamisítás, egy német tudós, Christophor Arnold, Leydenből, tudakolta a zsidó tudós véleményét. De Manasse kitérőleg válaszolt, mert feltette magában, hogy a keresztényeket érintő kérdésekben tartózkodni fog mindenféle nyilatkozattól. Krisztina svéd királynővel egy ízben beszélgetést folytatott, amelyben a zsidóság és annak irodalma iránt sikerült

a királynő jóindulatát megnyernie. Sokan a keresztények közül oly nagyra becsülték Manasse ben Izraelt, hogy leghőbb vágyuk volt e tudós és jellemes rabbinst a kereszténység számára meghódítani.

Főleg ama keresztény rajongók igyekeztek Manasse közelébe férközni, akik az ötödik birodalom eljövételéről és a szenteknek Dánieltől megjövendőlt uralmáról álmodoztak. A véres harmicéves háboru, mely az emberek életét és vagyonát a vad zsoldosok prédájává tette, az erkölcsért és vallásszabadságért küzdő hívők zsarnoki elnyomása, — ami Angolországban a püspökök és a világi kormány, Franciaországban pedig a Richelieu-féle despotizmus műve volt — rajongó férfiakban azt a gondolatot érlelték meg, hogy a Dánieltől és az Apokalypsistől hirdetett messiási idő, melylyel az ezeréves birodalom veszi kezdetét, immár közel van, és hogy a háboru borzalmai csak előjelei az isteni kegyelem bekövetkezendő korszakának. E fantasztikus álmodozók a zsidók iránt nagy jóindulatot mutattak; nem akarták, hogy e nagy átalakulás azoknak részvétele nélkül menjen végbe, akiken a jövendölésnek elsősorban kellett beteljesednie. Ez okból annak a szükségét hangoztatták, hogy a zsidók újra birtokukba vegyék a szentföldet, ami persze nem mehetett olyan simán, még akkor sem, ha csuda történt volna is. Hiszen ehhez első sorban a szétzúllott tíz törzset kellett újra megtalálni és összegyűjteni, különben a próféta szavak elvesztették volna hatékony erejüket. Azután meg a szentföld birtokba vételére egybegyűlt törzseknek külön messiásra volt szükségük, Jisáj törzsének egy sarjadékára. De mi történjék az esetben Jézussal, mint messiással, akinek isteni eredetében a zsidók hinni nem akartak? Az ötödik szent birodalom rajongói megadták a zsidóknak azt az engedményt is, hogy külön messiásra várakozzanak, abban a reményben, hogy a zsidó és a keresztény megváltó közt folyó rangvitát adandó alkalommal ki lehet egyenlíteni.

Ezek az apokalyptikus rajongások Manasse ben Izrael lelkében élénk visszhangra találtak. Hiszen ő is rendületlenül várta, — ha nem is a szentek ezeréves birodalmát, — de a messiási kornak közeli eljövételét, amint azt a kabala megjövendölte. A Szohárkönyv, amelyet valósággal istenített, félre nem érthető szavakkal hirdette, hogy az isteni kegyelem korszaka Izrael számára az 5408. (1648) esztendővel bizton el fog következni. Manasse, mint már említettük, lelke mélyén mystikus volt, klasszikai és irodalmi műveltsége csak mint külső máz tapadt reá és nem rendítette meg a csodákba vetett hitét. Így aztán érthető, mily boldoggá tette egy keresztény rajongónak Danzigból hozzá-

intézett írása, amely meggyőződéssel hirdette a zsidók abbeli reményét, hogy dicsőségük régi fénye újra fel fog ragyogni. Johannes Mochinger, aki régi tiroli nemesi családból származott s kit a mysticizmus áradata szintén magával sodort, Manasse tudományát magasztaló levelében ezeket írja: „Tudd meg tehát s légy meggyőződve róla, hogy én vallástok tanításait kellő módon értékelem és a többi hittestvéreimmel együtt forrón óhajtom, vajha Izrael az igazság fényében ragyogva, régi dicsőségén és boldogságán újra örvendezhetne.“ Később egy másik német (danzigi) mystikus lépett összeköttetésbe az amsterdami kabalistával, névszerint: Ábrahám v. Frankenberg, egy Oels vidékéről (Szilézia) származó nemes ember, Jakob Böhme tanítványa. Ez kereken kijelentette. „Az igazi világosság a zsidóktól fog kiáradni; már nincs messze az ő idejük. A világ minden fajáról nap-nap után csodálatos dolgokat fogunk hallani, amelyek ő érettük fognak történni és a szigetek együtt ujjonganak majd velük.“ Manasse közvetlen közelében két keresztény barátja élt, akik valósággal rajongtak Izrael dicsőségéért: Heinrich Jesse és Petrus Serrarius. — Franciaországban, Condé herceg szolgálatában akkortájt egy sajtószerű rajongó élt; Isaac la Peyrère-nek hitták, bordeauxi hugenotta volt, aki talán zsidó maranus vérből származott. Ennek a Peyrère-nek az az ötlete támadt, hogy már Ádám előtt éltek emberek és hogy a zsidók kivételével valamennyi nép ezektől származott (Praeadamiták). Egyik könyvében, melyet a kérdésről írt (1655.) s melyért az inquisitio börtönbe vetette, a zsidóknak a jövőben, nagy hivatást tulajdonított. Egy másik iratában, mely a „zsidó visszatéréséről“ szól (Rappel des Juifs), Isaac la Peyrère kifejtette, hogy a szétszórt zsidóknak a világ minden részéből össze kell gyűlniök és a szent földre idejekorán visszatérniök. Franciaország királyának, az egyház legidősebb fiának lesz a hivatása, hogy Izraelt, Isten legidősebb fiát az ígért földjére visszavezesse. Isaac la Peyrère is összeköttetésbe lépett Manasséval.

„Isten népének“ legfőbb tisztelői akkortájt Angolországban akadtak, főleg azok soraiban, akiknek akár békében, akár háboruban döntő szavuk volt. Abban az időben, amelyben a németek a vallási meghasonlás miatt egymást marcangolták s ezzel a külföld beavatkozását idézték elő, ami szabadságuktól és hatalmuktól egyaránt megfosztotta őket, Angolorzágnak sikerült vallási és politikai szabadságát kivívnia, amelynek birtokában Európa leghatalmasabb és legboldogabb államává lett. Németország valamennyi vallásfelekezete, a katolikus, a lutheránus és a kálvinista egyaránt, önző elvakultságában csak a maga számára köve-

telt vallásszabadságot, a többinek ellenben csupán elnyomást és üldözést tartott fenn. A németeknek ez önmarcangolását a fejedelmek arra használták fel, hogy despotikus hatalmukat megszilárdítsák. Igaz, hogy Angolországban a püspöki rendszer hívei, a presbyteriánusok és a katolikusok között ugyanilyen önzés volt uralkodó; ámde támadt egy negyedik párt, mely a teljes vallásszabadságot írta zászlajára.

I. Károly fejevesztett despotizmusa és a hosszú parlament szűkeblősége az oly sokszor s oly igazságtalanul megtámadott, derék és kemény puritánusok pártjának juttatta a főhatalmat. Az akkori Angolország egy nagy vérrel borított csatamezőhöz volt hasonló, de támadtak férfiai, akik tudták, hogy mit kell tenniök, akik eszméikért életüket is kockára vetették, s akik így a nemzet megújodását idézték elő. Cromwell Olivér volt a nemzet feje, amely kitűnő gondolatokat termelt, s egyuttal karja is, amely azokat megvalósította. Hozzá ragaszkodó seregével kivívta a vallásszabadságot, nem csupán a maga, hanem mindenki számára. Tisztjei nem voltak boszura vágyó, prédára éhes és vérszomjas zsoldosok, hanem a szabadságnak emelkedett szellemű katonái, akik az emberi gonoszság és álnokság ellen szállottak sikra s arról álmodoztak, hogy az erkölcsi világrendet, Istennek új országát megállapíthatják. A puritán harcosok olyanok voltak, mint a hajdani Makkabeusok: „Kezükben kard, ajkukon Isten dicsérete.“ Cromwell és katonái a háború alatt is folyton olvasták a bibliát. De a „kerekfejűek“ nem az új, hanem az ótestamentumból merítették lelkesedésüket és bátorságukat. A keresztények bibliája az ő esseusi és szerzetesi alakjaival, ördögűzőivel, imádkozó barátaival és égbetörő szentjeivel legkevésbé sem szolgáltatott alkalmas példát a puritánoknak, akiknek a szeszegő királylyal, az álnok arisztokraciával és az istentelen papokkal kellett viaskodniuk. Csak az ótestamentum nagy alakjai, akiknek kezében kard, szívében Istenfélelem volt, e nemzeti s egyben vallási hősök lelkesítették a puritánokat. Ilyenek voltak: a Birák, akik az elnyomott népet idegen iga alól felszabadították, Saul, Dávid és Joab, akik hazájuk ellenségeit megfutamtították, s végül Jéhu, aki a bálványimádó és bűnökbe süllyedt királyi házat kiirtotta. Józua, a Birák, Sámuel és a Királyok könyvének minden egyes sorában az ő helyzetük tükröződött vissza, minden egyes zsoldár mintha egyenesen nekik íródott volna, akik Istenben bizakodva, a gonosz ellenség ostromló hadaival bátran szembe szálltak. Cromwell Olivér Gideonhoz és Juda Makkabihoz hasonlóan tekintette magát, kik közül az első kezdetben csak félve engedett Isten hívó szavának, de azután vitézül szétszórta a rázuduló pogány

csapatokat, míg a második néhány halálra szánt férfiuból diadalmas hősokeket nevelt.

Aki az ótestamentum történeteibe, prófétai szellemébe és költészetébe elmerült, aki a szentírást az isteni kinyilatkoztatás művéül tisztelte s ahhoz szíve minden csepp vérével ragaszkodott, annak a zsidóságot, mint e dicsőség és nagyság alkotóját és hordozóját szükségképpen kiválasztott népnek kellett tekintenie. S a puritánusok között tényleg komoly bámulói akadtak „Isten népének“. Közéjük tartozott Cromwell is. Hihetetlen csodának mondták, hogy e nép, melyet Isten a maga nagy kegyelmével és válogatott büntetésekkel annyira kitüntetett, megfogya bár, még mindig él. Lelkükben, mely a biblia hangulatával volt tele, feltámadt a vágy, vajha az eleven, bolygó csodát a maguk szemeivel láthatnák, vajha a zsidóság Angliába költözhetnék s ott nagy községet alapíthatna. A puritánoknak a zsidók iránt táplált érzelmeire jellemző világot vet Cromwell következő nyilatkozata: „Mély részvétet érzek a szegény zsidók iránt, akiket Isten kiválasztott s akik előtt törvényét kinyilatkoztatta.“ Cromwell az ó- és újtestamentum összeegyeztetéséről, a zsidó népnek és az angol puritán egyházközségnek benső kapcsolatáról álmodozott. Akadtak puritánok, akik annyira belemerültek az ótestamentumba, hogy az újat ugyyszólván nem is ismerték. Az ötödik monarkiaért, vagy a szentek ezer esztendősi birodalmáért rajongók, akik főleg Cromwell hadseregében és a parlamenti tagok között voltak találhatóak, a zsidó népnek a várva-várt birodalomban fényes szerepet juttattak. Egy puritán prédikátor, Náthanael Holmes (Homesino) a prófétai verseket betűszerint magyarázva, egyenesen azt óhajtotta, hogy térden csuszva szolgálhassa Izraelt. A mily mértékben súlyosbodott a helyzet, melyet a király fogságba vitele, a presbyteriánus hosszú parlament és a puritán hadsereg közt beállott szakadás, a polgárháború és végül I. Károly kivégzése és Anglia köztársasággá alakulása idéztek elő, azon mértékben nyert a közélet és az egyházi szónoklat, mondhatni zsidó jelleget. Még csak az hiányzott, hogy a parlamenti szónokok héberül beszéljenek. Mi több, egy író azt javasolta, hogy vasárnap helyett a szombatot válasszák a nyugalom napjául s egy iratában bebizonyította, hogy az angoloknak kötelességük e szent napot ünneppé avatniok (1649. elején). Igaz ugyan, hogy a parlament ez iratot eretneknek, botrányosnak és profánnak bélyegezte, elégetésre ítélte, szerzőjét és nyomtatóját pedig megbüntette, de ezzel a puritánok s különösen a levellerek (ultrarepublikánusok) közt uralkodó zsidó hangulatot elfojtani nem tudta. Voltak, akik azt kívánták, hogy az állam a törát tegye meg Angolország részére a törvények forrásává.

A brit szigeten lejátszódó ez eseményeket, amelyek Izrael közeli felmagasztalásával kecsegtettek, Manasse ben Izrael dobogó szívvel figyelte. Hiszen a hangok a messiás országának közellétét hirdették. Manasse reménnyel volt eltelve és lázas tevékenységet fejtett ki, hogy a várva-várt idő eljövételét siettesse. A rajongók sajátos észjárását követve, úgy okoskodott, hogy a messiás mindaddig meg nem jelenik, míg teljesedésbe nem megy Izraelen az a büntetés, hogy a világ minden részébe szét fog szóródni. Angolországban az időben nem éltek zsidók. Arra kellett tehát mindenekelőtt törekedni, hogy a zsidók engedélyt nyerjenek az Angliában való letelepedésre, s hogy ezzel a messiás eljövételének utolsó akadályai is elháríttassék. E célból néhány igen tekintélyes férfiúval lépett összeköttetésbe, akik biztosították arról, hogy „a lelkek jóindulattal vannak eltelve a zsidók iránt s hogy az angolok szíves barátsággal fogják fogadni.“ Legkivált az a védő-irat kecsegtette boldog reményekkel, amelyet egy befolyásos keresztény ember, Edvárd Nikolas, a parlament egykori titkára írt s mely ezt a címet viselte: „A nemes zsidó nemzet és Izrael fiai érdekében.“ Ez az irat, melyet szerzője a hosszú parlamentnek dedikált, a zsidókról, mint Isten kiválasztott népéről, oly gyöngéd szeretettel szól, aminőhöz eladdig szokva nem voltak. Ez okból a szerző munkája végén szükségesnek találta hangsúlyozni, hogy művét nem a zsidók ösztönzésére, hanem Isten és a haza iránti szeretetből írta. Véleménye a következő volt: Azt a sok szenvedést, mely a vallási és a polgárháboru nyomában járt, Isten küldte Angolországra, méltó büntetésül, amiért az angolok Isten szentjeit és kedvelteit, t. i. a zsidókat elüldözték. A büntetés arra inti az angolokat, hogy súlyos bűnüket a zsidók bebocsátásával és testvéri bánásmóddal tegyék újra jóvá. Izrael kváltságos és kiválasztott voltát a szerző számtalan bibliai idézettel bizonyítja. Hivatkozik egy szónokra, aki e bibliai vers kapcsán: „Ne nyuljatok felkentjeimhez és ne bántalmazzátok prófétáimat“, a parlamentben úgy nyilatkozott, hogy a világ üdve és kárhozata a zsidókkal való jó, avagy mostoha bánásmódtól függ. Isten a maga titkos elhatározásával a zsidó népet mind e mai napig életben marasztotta és dicsőséges jövőt tartogat számára. „Ezért tehát a mi kötelességünk minden lehető megtennünk avégből, hogy a zsidóknak kedvezzünk, hogy őket vigasztaljuk, hogy — amennyire lehetséges — kárpótoljuk őket azért a sok ártatlan vérért, amelyet az országban hullattak és hogy végül baráti érintkezésben velök egyesüljünk.“ Nikolas irata megvédi a zsidókat ama vád ellenében is, hogy Jézust keresztre feszítették. Jézus halálát nem a nép, hanem a synhed-

tion tagjai idézték elő. Hathatós szavakkal köti az angolok szívére a szomorú, szerencsétlen zsidók megvigasztalását. A zsidókkal éreztetett testvéri szeretet kétségkívül a pápát és híveit fogja leginkább felháborítani, akik még mindig kegyetlenséget és megalázást tartogatnak Isten népe számára. A pápák arra kényszerítik a zsidókat, hogy szegyenfoltot viseljenek, megtiltják a katolikusoknak, hogy velük érintkezzenek, mert a zsidók a bálványoktól és a pogány kultusztól undorodnak.

Ez az irat, mely nemcsak jóindulatu volt a zsidók iránt, de valóssággal felmagasztalta őket, Angolországban és Hollandiában nagy fel-tűnést keltett. Manasse ben Izrael el volt ragadtatva, azt hitte, hogy most közel van a célhoz, főleg mikor barátja, Holmes kevéssel ezután azt írta neki, hogy az ezer esztendősi birodalomról könyvet készül írni, amelyben ki fogja domborítani a zsidó nép nagy jelentőségét a jövőendő alakulása szempontjából. Manasse ben Izrael azonnal munkába fogott, hogy a célt a maga részéről lehetőleg előremozdítsa. Az angol-keresztény mystikusokhoz hasonlóan ő is telve volt aggodalommal arra nézve, vajjon mi történt a tiz eltűnt törzsszel, amelyeket Szalmánásszár, az asszirok királya elhurcolt? A zsidó birodalom visszaállítását a tiz törzs nélkül nem tudták elképzelni, minthogy a prófétai jóslat megvalósulása ehhez a feltételhez van kötve. Juda és Izrael egyesítése, amit néhány próféta oly nyomatékosan hirdetett, nem mehet teljese-désbe, ha a tiz törzs elpusztult. Manasse tehát nagy súlyt vetett arra, hogy a törzsek létezését valami módon bebizonyíthassa.

Szerencsére Manasse ben Izrael abba a helyzetbe jutott, hogy a tiz törzs egynehányának hollétét megmondhatta. Néhány évvel azelőtt egy Montezinos nevű zsidó utazó ünnepélyes esküvel erősítette, hogy valahol Dél-Amerikában bennszülött zsidókat látott Reuben törzséből és hogy velük érintkezett is. A körülmények, amelyeket a felfedezés kapcsán előadott, felkeltették a hívő emberek kíváncsiságát. Antonio de Montezinos maranus volt, akit üzlete, vagy utazó kedve vitt Amerikába. Ott egy mestiz-indiánusra bukkant, aki benne azt a sejtelmet ébresz-tette, hogy Amerikában fajrokonai élnek, akiket az indiánusok ép úgy üldöznek és elnyomnak, mint a spanyolok a maranusokat. Mielőtt még e nyomokat követhette volna, Montezinost az Amerikában is dühöngő inquisitio a zsidó hithez való ragaszkodása miatt Cartagenában börtönbe vetette. Később kiszabadulván, a dologban mindenáron bizonyos-ságot akart szerezni. Felkutatta a már említett mestiz indiánust, név-szerint Francisco de Castillo-t, szerencsésen meg is találta és kijelent-vén, hogy ő Ábrahám és Izrael sarjadéka, rábirta amazt, hogy a lap-

pangó és elnyomott zsidó törzsekről vele mentől többet közöljön. Erre az indiánus több napi járás után egy folyó partjához vezette, amelyen egy csolnak közeledett feléjük. A csolnakban három férfi és egy asszony ült. Montezinos a következő hitvallomással: „Halljad Izrael! az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló egyetlenegy!” értésükre adta, hogy ő zsidó, amire a csolnakban ülő emberek, jelekkel és a spanyol indiánus tolmácsolásával, egyebek közt azt is közölték vele, hogy ők Reuben törzséből származnak, hogy egy szigeten Józsefnek két törzse él még s hogy közeleg az idő, amikor ők majd rejtkehelyükből a világ elé lépnek. Lassan-lassan körülbelül 300 ilyen zsidó-indiánus jött csolnakon Montezinoshoz és szavakkal meg jelekkel ugyanazt közölték vele, mint az előbbieket. A mestizektől és társaiktól megtudta, hogy azon a vidéken először a zsidó törzsek telepedtek le és csak azután az indiánusok az ő kacikáikkal és mohánjaikkal (varázslók). Ez utóbbiak az együgyű tömeget felbiztatták, hogy hadat indítson a zsidók ellen. Ámde a hadjárat balul végződött és a mohánok önmaguktól arra a belátásra jutottak, hogy Izrael Istene az igaz Isten és hogy az idők végén Izrael szelleme fog uralkodni az egész föld kerekiségén.

Ezt a meglepő ujságot Antonio de Montezinos, vagy zsidó nevén Áron Lévi, elvitte Amsterdamba s ott nagy esküdözések közepette sokaknak elbeszélte, többek közt Manasse ben Izraelnek is (1644.). Később Braziliába vándorolt s ott meghalt. Halálos ágyán az Amerikában élő zsidó törzsekről hozott híreket újabb esküvel erősítette meg. Manasse mindenben hitelt adott Montezinos kijelentésének s azokat alapul is vette egy „Izrael reménye“ című iratához, amelyet egyenesen abból a célból írt, hogy a messiási korszak utját egyengesse. Az ő feltevése szerint a törzsek a tatárok országáig, sőt Kináig is elvetődtek, ahonnan azután egyes rajok könnyen elérhették az amerikai szárazföldet. Mellette szólott néhány külső jel és az indiánusoknál észlelt szokások és hagyományok egynémelyike, amelyek a zsidókéhoz voltak hasonlóak. A prófétai jóslat, amely azt hirdette, hogy a zsidó nép soha el nem pusztítható, így hát megvalósult. Sőt a Cordillerák között élő törzsek lelkében is életre kelt egy öntudatlan és homályos sejtelem, mely azt sugta nekik, hogy a beteljesülés ideje immár közel van; ők készek rejtkehelyeikből a világ elé lépni és testvéreikkel egyesülni.

A megváltás kora, amelyet előre kiszámítani nem lehet s amely éppen ezért több ízben tévedésre adott okot, végre mégis közeledni látszott. Hiszen több jel tanuskodott róla. S ha már a prófétáktól jöveddől büntetés oly rettentő módon teljesült Izraelen, mért nem válhat-

nának valóra a reményt gerjesztő jóslatok is? Milyen kimondhatatlan kegyetlenséggel sujtotta és sujtja még most is nap-nap után az inquisitio szörnyetege a szegény ártatlan zsidókat, fiatal és öreget, férfit és asszonyt egyaránt? S mi az oka mindennek? Az, hogy a zsidók nem akarnak elpártolni Mózes törvényétől, amelynek kinyilatkoztatását annyi csoda kísérte. Ezért kellett számtalan embernek elpusztulnia mindenütt, ahova csak az inquisitiónak zsarnoki hatalma elért. És mégis naponként akadnak martirok, akik hihetetlen állhatatosságot tanúsítanak és elevenen elégettetik magukat, csak hogy Isten nevét felmagasztalhassák.

Manasse ezután felsorolja az autodaféket, amelyeket az ő korában a maranusok és a zsidó hiten levő vértanuk elégetésére rendeztek. 1632-ben IV. Fülöp, Spanyolország királya az udvar és a követek jelenlétében Madridban, nagy emberáldozatot mutatott be. Egy öreg házaspár, Miguel Rodriguez és Izabel Alvarez házában maranusok gyűltek egybe, hogy titokban imádkozhassanak. Árulás folytán ötvenhárman az inquisitio kezére kerültek, mely hetet közülök máglyahalálra, a többit életfogytig tartó sötét, földalatti börtönre ítélte. Hogy e kegyetlenséget némileg elfogadhatóvá tegyék, azt a hírt költötték, hogy az átkozott zsidók Jézus képét meggyalázták. Azt a házat, mely állítólag zsinagógául szolgált, lerombolták és helyébe kolostort építettek, pedig száznál több volt már a fővárosban. Az elevenen elégettek között volt több gyenge asszony, a bebörtönözöttek között pedig egy alig tizenkét esztendőös leány. Manasse ben Izrael elhallgatja a Valladolid-ban, 1636. június 22-én rendezett autodafét, ahol 28 elítélt között tíz zsidó volt. Nehány évvel később (1639. január 23.) Peru fővárosában, Limában 72 embert ítéltek autodafére, közöttük 63 zsidót, hármat pedig azért, mert megkönnyítették a foglyoknak egymással való érintkezését. Tizenhét maranust, akik vezekelni akartak, átadtak a világi hatalomnak, mászóval elevenen elégették őket. Volt közöttük egy maranus, akinek hitvallása és vértanusága valósággal feltűnést keltett. Egy limai orvosnak, Francisco Maldonad de Silviának, megvolt a bátorsága, hogy zsidó hitét ne csak nyíltan vallja, hanem prédikálja is. Ugy élt, mint egy názir, bor és hus élvezete nélkül és Éli Nazarenonak nevezte magát. Az inquisitio törvényszéke ilyen bünt nem hagyhatott megtorlás nélkül. Először börtönbe vetették, ahol tizennégy évig kellett sinylődni; időnkint térítő disputákba is bocsájtkoztak vele, de a tudatlan peru-i papok nem versenyezhetek Éli olvasottságával, úgy hogy egyéb nem maradt hátra, mint a máglya lángjával és füstjével örökre elnémitani. Ugyanabban az esztendőben Mexikóban egy Thomas Therminjo (Terminode

Solremonte) nevű maranus nagy lelki erővel szenvedte el a vértanuhalált. Manasse a zsidósághoz való ragaszkodás példájául egy keresztény nemes ember vértanuhaláláról is megemlékezik, aki nem rettegve az inquisitio máglyájától, nyíltan az Egyetlenegyet vallotta. Don Lope de Vera Alarcon, aki San-Clementé-ben régi nemesi családból született, Salamancában végezte tanulmányait. Ott megismerkedett a héber irodalommal, mely lelkesedéssel töltötte el a zsidóság iránt. Az eredetiben olvasott zsoltárkönyv volt lelkének legfőbb tápláléka. Husz esztendőskorában egy lovag és egy bölcs bátorságával hirdette meggyőződését. Az inquisitio a valladolídi börtönbe hurcoltatta, ahol még száját is felpéckelték, nehogy a kereszténységet káromló szavakkal illesse. A papok unalmas disputációi és szüleinek könyörgése mit sem használtak; ő szilárdul megmaradt hite mellett. Még nemesi nevét is elvette; hívő Judának nevezte magát. Miután több évet töltött a börtönben, 1644. júl. 25-én máglyahalált szenvedett. A nézők borzalommal hallották a lángok közül a zsoltár e szavait: „Kezedbe ajánlom lelkeimet, én Istenem!” Még Moscoso-t, az inquisitort is megthotta e vértanu állhatatossága és a következőket írta felőle egy grófnőnek: „Sohasem láttam olyan vágyat a halál után, olyan hitet az üdvösségben, mint Lopenél. Száját mindig fel kellett peckelni, hogy szokása szerint ne gyalázza a keresztény hitet s ne dicsőítse Mózes törvényét. Hasonló lelki szilárdságot még sohasem tapasztaltam.“

A hollandiai portugál zsidók között nagy izgalmat okozott egy huszonöt esztendőskorú maranusnak vértanuhalála, aki a latin és görög irodalomban jártas volt. Isaac de Castro Tartas a Gascogne-nak egy Tartas nevű városában született, ahonnan szülei vel együtt Amsterdamba költözött. Égett a vágytól, hogy a kereszténységben élő maranusokat a zsidó hitre visszatérítse s ez okból Braziliába utazott. Hiába óvták szülei és barátai a merész lépéstől. Bahiában elfogták a portugálok, s mikor zsidó voltát felismerték, Lisszabonba küldték és az inquisitio kezére adták. Az inquisitiónak még formális joga sem volt Isaac de Castro fölött ítélkeznie, hiszen mint hollandi polgár került a fogságba. A törvényszék először arra tett kísérletet, hogy őt a zsidóság megtagadására bírja, de hasztalanul. Az ifjú Castro de Tartas minden erejét arra fordította, hogy a vértanuhalált vallása dicsőségére mentől több férfiúi erővel szenvedje el. Olyan pompával vitték utolsó útjára, aminő re vágyakozott. Lisszabonban neki meg a többi áldozatnak nagy máglyát gyújtottak (1647. december 22.). A lángok közül olyan megrázó hangon kiáltotta; „Halljad Izrael!” — hogy a borzalmas látvány tanúi lelkök

mélyén megrendültek. A fővárosban több napon át nem beszéltek egyébről, mint Castro de Tartas borzalmas tettéről és a Semá-ról, mely a lángok közül felhangzott. Rémülettel beszélte el egyik a másiknak. Az inquisitio súlyos büntetés terhe alatt tiltotta a Sema kiejtését. Lisszabonban erre azt is elhatározták, hogy ezentul zsidó eretneket elevenen el nem égetnek.

Az ifju vértanuk egymásután következő elégetése az amsterdami hitközségre megrendítő hatással volt. De Castro Sartas-nak szülei, rokonai és barátai voltak Amsterdamban; képzettségéért és jelleméért mindenki szerette. Az amsterdami rabbi, Saud Morteira, megható gyászbeszédet mondott fölötte. A költők héber és spanyol versekben siratták és dicsőítették.

Az inquisitio ez újabb kegyetlenségeinek hatása alatt írta Manasse „Izrael reménye“ című művét. Olvasása közben még érezzük a fájdalom utórezgését. És valóban, ha a martirok tanuságot tehetnek amaz ügy igazságáról, amelyért vérüket hullatták, akkor a zsidó hitnek nincs szüksége több bizonyítékra. Mert a föld egyetlen népének és egyetlen vallásának sem támadt oly sok s oly állhatatos vértanuja, mint a zsidónak. Manasse e tényben rejlő bizonyító erőt ama végső következtetésre használta fel, hogy valamint a végtelen sok szenvedés bekövetkezett, úgy Isten népének bizton megjövendőlt megváltása és ujjaszületése is be fog következni. A tiz törzs létezéséről és az ehhez fűződő reményről szóló, latin nyelvű értekezését egy magas állásu és tudós angol férfinak adta át avégből, hogy a Cromwell befolyása alatt álló parlament és az államtanács elé juttassa. Kisérő iratában Manasse kifejtette ama kedvenc ötletét, hogy a zsidóknak ősi hazájukba való visszatérését — aminek ideje immár nincs távol — általános szétszóródásuknak kell megelőznie. A szétszóródásnak azonban az Irás szavai szerint a föld egyik végétől a másikig kell kiterjednie. E feltételben Anglia is bennfoglaltatik, mely a lakott világ legészakibb részén terül el. Minthogy azonban több mint 300 esztendő óta Angliában zsidók nem laknak, Manasse azzal a kéréssel járul az államtanács és a parlament elé, engedjék meg a zsidóknak, hogy Angolországba költözhesenek, ott vallásukat szabadon gyakorolhassák és zsinagógákat építhessenek (1650.). Messiási reményeiből Manasse nem csinált titkot, mert joggal számíthatott arra, hogy „a szentek“ vagyis a puritánok maguk is óhajtják, hogy Isten népe ősi hazájában gyűljön össze és hogy a célt maguk részéről előmozdítani képesek. Iratában jelezte, hogy ő el van szánva Angolországba utazni avégből, hogy a zsidók beköltözésének ügyét személyesen is egyengesse.

Manasse ben Izrael jól számított. Iratát s azzal együtt kérését a parlament kedvezően fogadta. Lord Middelsex, aki valószínűleg, mint közvetítő szerepelt, köszönő levelet intézett hozzá ilyen felirással: „Drága barátomnak, Manasse ben Izraelnek, a héber filozófusnak.“ Egy Angliába szóló utlevelet is küldtek neki. A hollandiai angol követ, Lord Olivér Saint John, Cromwell rokona, bejelentette neki, hogy az amsterdami zsinagógát meg akarja látogatni és egyuttal — alkalmasint Cromwell megbízásából — értésére adta, hogy Angolország hajlandó a zsidók régóta táplált kívánságát teljesíteni. Manasse gondoskodott róla, hogy a követet a templomban örömujjongással, zenével és himnuszokkal fogadják (1651. augusztus). Ekkor azonban a szép cél, amelyről Manasse azt hitte, hogy már igen közel van, ismét a messzeségbe tűnt. Angolország és Hollandia szenvedélyes háboruba keveredtek, amely Amsterdam és London között minden összeköttetést megszakított. Manasse — nem tudni mi okból — idősebb kollegájával, Saul Morteirával és egy Joseph de Castro nevű előljáróval feszült viszonyba került és elkedvetlenedve arra határozta el magát, hogy Amsterdamot elhagyja. Az előljárók ugyan újból türehető viszonyt teremtettek a két chacham között, de egyfelől a kedvező alkalom hiányzott, másfelől Manasséban sem volt meg a szükséges hangulat ahhoz, hogy e kétségkívül kalandos terv fonalát újból felvegye. Mikor azonban Cromwell a hosszú parlamentnek törvénytelen, de szükségessé vált felosztatásával a hatalmat teljesen magához ragadta (1653. április) és hajlandóságot mutatott arra, hogy Hollandiával békét kössön, Manasse újra hozzáfogott szándéka megvalósításához. Cromwell új parlamentet hívott egybe, az u. n. rövid, vagy Barebone parlamentet, mely csupa „szentből“, vagyis puritán predikátorokból, bibliai érületű tisztekből és az ezeresztendő messiási birodalom rajongóiból állott. Hogy Cromwell tisztjei minő tisztelettel viselkedtek a régi zsidó intézmények iránt, kitűnik abból a körülményből, hogy a legnagyobb komolysággal azt javasolták neki, választasson egy államtanácsot, amelynek a zsidó synhedrion mintájára hetven tagja legyen. A parlament tagja volt többek között az anabaptista főtábornok, Thomas Harrison is, aki pártjával együtt azt óhajtotta, hogy Mózes törvénye Angolországban kötelező erejű legyen. Mihelyest a parlament összeült (1653. jul. 5.), Manasse sietett abbeli kérelmét megújítani, hogy a zsidóknak engedjék meg az Angolországban való letelepedést. A zsidókérdést azonnal napirendre tűzték. A parlament Manassenak egy Londonig szóló utlevelet küldött, hogy vele az ügyet személyesen megbeszélje, minthogy azonban Anglia

és Hollandia között a háboru még egyre tartott, rokonai és barátai folyton ostromolták őt abbeli kérésükkel, hogy a helyzet napról-napra változó esélyének és veszedelmének ki ne tegye magát. Manasse erre utazását újból kedvezőbb időre halasztotta. Eközben a rövid parlamentet is feloszlatták (1653. dec. 12.) és Cromwell protektor címmel királyi hatalmat nyert. Mikor később az angolok Hollandiával békét kötöttek (1654. április), Manasse igen alkalmasnak találta az időt arra, hogy a zsidók befogadására irányuló forró óhaját megvalósítsa. Az angol flotta három tábornoka is kérvényt nyújtott be ez ügyben (1654. október). A Cromwelltől újra egybehívott még rövidebb parlamentet (1654. szeptember 3. — 1655. január 22.) Manasse szintén felkereste kérelmével és alkalmasint az ő ösztönzésére történt, hogy egy amsterdami előljáró, Dávid Abrabanel Dormido ugyanazon időben hasonló tartalmu kérést terjesztett elő, amelyet Cromwell az államtanácsnak sürgős elintézésre ajánlt. (1654 november).

Manasse valósággal kéjelgett Izrael közelgő fénykorának mámoros álmaiban. Ő magát az isteni gondviselés eszközéül tekintette, aki az isteni akarat végrehajtására van hivatva. Ez álmaiban az ezerszázados birodalom keresztény mystikusai is megerősítették. A hollandiai Heinrich Jesse kevéssel azelőtt egy holland nyelvű iratot tett közzé, mely ezt a címet viselte: *Juda és Izrael közelgő dicsőségéről. A legszertelebbszű túlzásba tévedt Paulus Felgenhauer cseh orvos, mystikus és alchimista. E férfit, aki az evangélikus egyház száraz formalizmusától és a katholicizmus bálványimádásától egykép megundorodott, a harmincéves háboru alatt az egyház romlottsága, a megátalkodott Babel és a protestáns lelkészség ellen könyvet irt, amely a belső mystikus vallásosság megszilárdítására törekedett. A maga számítása alapján Felgenhauer azt hitte, hogy a világ hatodik évezrede és ezzel kapcsolatban a messiás eljövetele immár nincs messze. Minthogy Németországban a katolikusok és protestánsok egyaránt üldözték, Amsterdamban keresett menedéket, ahol Manasse ben Izraellel is megismerkedett. Ők ketten és egy harmadik hasonló érzelmű rajongó, Petro Serrarius, sokat foglalkoztak a messiási kor közeli eljövételéről. Felgenhauer erre egy érdekes iratot szerkesztett (1654. dec.) a következő felirással: „A messiás azt az örömdetes üzenetet küldi Izraelnek, hogy megváltása szenvedéseitől, kiszabadulása a fogságból és a messiás dicsőséges megérkezése közel van, vigasztalásául Izraelnek, amint azt a szentiratok, az ó- és új-testamentum megjövendölték. Irta egy keresztény, aki a zsidókkal együtt várja a messiást.“ Felgenhauer a zsidó népet, mint Ábrahám ivadékát igen*

nagyra becsüli, sőt az összes igazhívő embereket Ábrahám szellemi utódainak tekintette. Ezért szükséges, hogy a zsidók és keresztények egymást ne vessék meg, hanem szeressék és Juda és Izrael példájára ők is egyesüljenek Istenben. Ez az egyesülés immár küszöbön van. Bizonyítéka az a véres háboru, amelyet a földkerekség népei és városai szárazon és vizen egymás ellen folytatnak s amelyhez kiterjedésben hasonló soha addig elő nem fordult.

További bizonyítéku szolgáltak az 1618., 1648. és 1652. években megjelent üstökösök és a kozákoktól szított vad lengyel háboru. Eszméjét ezenfelül a bibliának, főleg Dániel és az Apokalypsis könyvének fantasztikusan magyarázott verseivel támogatta. Felgenhauer mindazonáltal nem hitt a halandó messiás eljövetelében, sőt Jézus messiási szerepét is tagadásba vette.

E higvelejtü iratot szerzője Manasse ben Izraelnek ajánlotta, aki ennek folytán kénytelen volt felelni rá. Igen okos feleletet adott, amennyiben a zsidóknak kedvező részleteket örömmel üdvözölte, a többit azonban hallgatással mellőzte. A közeli jövőre vonatkozó örvendetes üzenet nagyon jól esett szívének, mert a századok sok keserősége és a remények többszöri meghiusulta ellenére is epedve vágyódott a jobb jövő után.

„Olyan szívesen elhinném neked, hogy közeleg az idő, amikor Isten, aki oly sokáig haragudott reánk, népét megvizasztalni s a babiloninál sulyosabb fogságból, az egyiptominál nagyobb szolgálásból megváltani fogja! Amit te a messiási kor eljövetelének biztos jelétül emlitesz, hogy t. i. az Izrael megváltására vonatkozó jövendölés az egész földkerekségre kiterjed, az nemcsak valószínűnek, hanem egyuttal igen világosnak is tetszik. Cion megvizasztalására keresztény részről sok ilyen iratot küldtek hozzánk Frankenbergből, Francia- és Magyarországból. Hát még Angliából mennyi rokonhang hallatszik! Hasonlók ama Illés korabeli kis felhőhöz, mely hirtelen megnövekedve csakhamar az egész eget beborította.“

Manasse ben Izraelnek megvolt a bátorsága, hogy a keresztény rajongók álmodozásával szemben a zsidók várakozásának jogosságát kétséget kizáró módon hangoztassa. A keresztény rajongók az állítólag közelgő ötödik monarchiát ezeresztendős birodalomnak képelték, amelyben Jézus újra meg fog jelenni és a szenteknek át fogja adni az uralkodást. A zsidók ugyan szintén kiveszik majd részüket a birodalomból, összegyülekeznek a föld minden részéből, visszatérnek őshazájukba és Jeruzsálemet meg a templomot újra felépítik. De ez csak ideiglenes

állapot lesz és arra fog csupán eszközül szolgálni, hogy mind a tiz törzs Jézust messiásul ismerje el és a népek nagy nyájának csak egy pásztora legyen. Ezzel szemben Manasse ben Izrael a Dánieltől megjövendölt ötödik világbirodalomról egy dolgozatot irt (befejezte 1655. ápr. 25.), amely a jóslatból Izrael független uralmát magyarázta ki. Iratában, mely ezt a címet viselte: „A drágakő, vagy Nebukadnecar szobra“ és amelyet a svéd király szolgálatában álló Isaak Vossiusnak ajánlott, egész tudását latba vetette annak bebizonyítására, hogy „a négy állatról“ vagy a négy gazdag birodalomról szóló példázat a babiloniaiak, a perzsák, a görögök és a rómaiak egymásra következő uralmában valóra vált, amely körülmény az ötödik világbirodalom eljövételét is biztosítja. Már pedig e birodalmat Dániel könyve egészen világosan Izraelnek, Isten népének igéri oda. E messiási világbirodalomban ugyan a föld összes népei fognak részesedni és a legteljesebb jóakaratot fognak élvezni, de a hatalom és a tekintély örökre a zsidók kezében marad. Ezt a gondolatot Manasse ben Izrael kabalista ügyeskedéssel ugyyszólván eltorzította. Érdekes, hogy e tősgyökeres zsidó irat dedikációját egy keresztény tudós elfogadta, sőt *Rembrandt*, a híres holland festő, négy mesteri rézmetszettel is gazdagította, hogy így Nebukadnecár, illetőleg Manasse álmképét művészileg is megérzékitse.

Manasse a Cromwelltől egybehívott második rövid parlamenttől barátságos meghívást kapott, minthogy azonban a parlament időközben feloszlott, Manasse nem kelhetett utra mindaddig, míg a protektor maga nem hívta. Fiát, Sámuel ben Izrael Soeírot, úgy látszik előre küldte. Sámuel tudásáért és tehetségeért az oxfordi egyetem egyhangulag a filozofia és a medicina doktárává választotta, ami a szokásos aranygyűrűvel, a baretummal és a békecsókkal járt. Igen figyelemreméltó jelenség volt, hogy e keresztény szelleműnek tartott egyetem egy zsidót ilyen kitüntetésben részesített. Ugy látszik, ebben Cromwell akaratának döntő része volt. Cromwell meghívást küldött Manassénak is, aki azonban utazását őszre halasztotta. Csak a nagy ünnepek befejeztével (1655. okt. 25.—okt. 31.) vállalkozott Manasse a kétségkívül fontos, az ő véleménye szerint világraszóló londoni utra. Cronwell igen barátságosan fogadta, sőt szállásáról is gondoskodott. Kiséretében volt a tudós Jakob Sasportas, azelőtt afrikai rabbi, aki megszokta az előkelő körökkel való érintkezést. Más zsidók is elkísérték abban a reményben, hogy a zsidók befogadása nem fog nehézségekbe ütközni. Mentek vele valószínűleg titkos zsidók is Spanyolországból és Portugáliából, hogy a nekik adandó szabadságot azonnal igénybe vegyék. Ámde az ügyet nem

lehetett oly gyorsan elintézni. Manasse mindenekelőtt kihallgatást kért, amelyen a protektornak egy gondosan szerkesztett kérvényt nyújtott át. A kérvényhez csatolta azt a meghatalmazást is, amelyet az Európa különböző országaiban élő zsidók állítottak ki avégből, hogy a zsidóknak Angliába való beköltözését ne maga, hanem az egész zsidó nép nevében kérelmezhesse. Kérvényében ügyesen kifejtette és bibliai megtalmudi idézetekkel támogatta azt a gondolatot, hogy a hatalmat és uralmat Isten adja a maga akarata szerint, hogy Isten jutalmazza és bünteti a föld kormányzóit, amint erről elsősorban a zsidók történelme tanuskodik. Ama hatalmas uralkodók, akik Izraelnek keserűséget okoztak, szomorú véget értek, mint pl. Faráó, Nebukadnecár, Antiochus Epiphanes, Pompejus és mások. A zsidó nép jóltevőinek ellenben már itt e földön boldogság jutott osztályrészül s így szóról-szóra beteljesült Istennek Ábrahámmal intézett szózata: „Megáldom azokat, akik téged áldanak és megátkozom, akik téged átkoznak.“

„Mint hogy tehát én, a zsidók között a legutolsók egyike, arra a tapasztalatra jutottam, hogy Isten végtelen kegyelméből sok tekintélyes, jámborságban és hatalomban kiváló férfiú irántunk őszinte és mély részvételre buzdult és bennünket Izrael közeli megváltásával vigasztal, szükségét érzem annak, hogy a magam és fajrokonaim nevében azon alázatos kérelemmel járuljak Fenséged elé, kegyeskedjék megengedni, hogy Isten nagy és dicső nevét a köztársaság egész területén tisztelheszük és magasztalhassuk, hogy Fenséged országában bizonyos helyeket jelöljenek ki számunkra, ahol zsinagógákat építhessünk és vallásunkat szabadon gyakorolhassuk. Hiszen egy egyiptomi király is megengedte Oniás főpaprak, hogy zsidó templomot építsen. Mennyivel inkább reménykedhetnek a mostani zsidók abban, hogy ezt a szabadságot oly nép kezéből nyerik, amely velünk együtt imádja Izrael Istenét. A zsidó nép, mióta arról értesült, hogy Angolországban a királyság helyébe a köztársaság lépett, bizton számít arra, hogy a hajdani gyűlölet jóindulatává fog változni és a régi szigorú törvényeket fel fogják függeszteni.“

Ugyanabban az időben Manasse egy emlékiratot terjesztett el, amelynek az volt a célja, hogy a zsidók befogadása mellett szóló okokat kifejtse, az ellenérveket és balítéleteket pedig megcáfolja. Összes okai végeredményben kettőre vezethetők vissza: az egyik mystikus, a másik kereskedelempolitikai természetű. Az elsőt több ízben kifejtettük már. Manassenek tudvalevően az volt a véleménye, hogy a zsidók visszatérése őshazájukba immár küszöbön áll, csak hogy e visszatérést a zsidók általános szétszóródásának kell megelőznie. „A mi népünk

fiai a világ minden országában feltalálhatók, Amerikában ép úgy, mint a többi három világrészben. Csak e tekintélyes és hatalmas szigeten nem lagnak zsidók. Szükséges tehát, hogy mielőtt a messiás eljő és népünk új életre ébred, Angliában is letelepedhessünk.“ A fent megjelölt másik okot úgy formulázta, hogy a zsidók Anglia kereskedelmét a világ minden részébe irányuló kivitel és bevitel segítségével hatalmasan fellendíthetik. A zsidók részéről várható kereskedelmi előnyt bőven kifejtette annak bebizonyítására, hogy a zsidók világkereskedelmükkel, hűségükkel és ragaszkodásukkal mennyire rászolgálnak ez ország jóindulatára. A zsidók a maguk ősrégi nemességével és faji vérük tisztaságával egyébként is igényt tarthatnak ama nép szeretetére, amely az ilyen természetű előnyöket mindenkor megbecsülte.

A zsidók főfoglalkozását, a kereskedelmet, Manasse ben Izrael magasabb nézőpontból tekintette. Az a nagyszabású kereskedés lebegett szemei előtt, amelyet a Hollandiában élő portugál zsidók a különböző országok pénzeivel (váltóüzlet), gyémánttal, cochenille-lyal, indigóval, borral és olajjal üztek. Pénzületeik nem uzsorán alapultak, amire a német és lengyel zsidók ugyyszólván rá voltak utalva; tőkéiket bankokban helyezték el és beérték négy vagy öt százalék kamattal. A Hollandiában és Olaszországban élő portugál zsidók tőkéi azért voltak olyan jelentékenyek, mert a spanyol és portugál maranusok is nekik adták át minden készpénzüket avégből, hogy az inquisitio kapzsisága elől biztonságba helyezték. Ezért Manasse nagy súlyt vet arra a kereskedelmi haszonra, amely az ő honfitársainak Angliába való beköltözése révén várható volt. Azt a körülményt, hogy az összes országokban élő zsidók szétszóródásuk óta természetes hajlamból elsősorban a kereskedelemmel foglalkoztak, az isteni gondviselés és az isteni jószág művének tekintette, amelynek az volt a célja, hogy halomra gyűjtött kincseikkel az uralkodók és a népek jóindulatát megnyerjék. A kereskedelemre azért is rá voltak utalva, mert existenciájuk bizonytalansága folytán idegen országokban földbirtokot nem szerezhetnek. A kereskedelemhez tehát hazájukba való visszatérésükig ragaszkodniok kell.

Manasse b. Izrael azután egy pillantást vetett azon országokra, ahol a zsidók az ő korában és kevéssel azelőtt kereskedelmük révén tekintélyre vergődtek. Felsorolta ama férfiakat, akik az államoknak és a fejedelmeknek tett szolgálataik jutalmául magas állásokhoz jutottak. Ámde a bizonyítékul felhozott tények közül soknak — közelről tekintve — megcsökken az értéke, kivéve a hollandi zsidók biztos és tekintélyes helyzetét. Azután példákkal igyekezett bebizonyítani, hogy a zsidók

mind a régebbi, mind az újabb korban mennyi hűséget és odaadást tanusítottak védelmezőik iránt. Megcáfolta azt a balvéleményt, mintha a zsidókat árulásukért és hűtlenségükért üldözték volna ki Spanyolországból. A keresztény írók műveiből nem volt nehéz kimutatnia, hogy a portugál zsidók kinzása és száműzése nem csupán bűn, hanem oktalanság is volt, amelyet a bölcs fejedelmek mindig szigorúan elítéltek. Az uzsora, a gyermekgyilkosság és a zsidó hitre való térítés hármas vádjával szemben is védelmébe vette hitsorsosait. Hogy az uzsora szégyenfoltjától tisztára hozza őket, azzal az igazolással élt, amelylyel egy korabeli olasz zsidó író, Simone Luzzato, hogy t. i. az uzsorát csak akkor szabad elítélni, ha tulságba viszik. Különös fontosságot érdemel amaz általa megállapított tény, hogy a portugál zsidók ép úgy megvetik az uzsorát, mint sokan a keresztények közül, és hogy nagy tőkésüket korántsem uzsorával szerezték. A gyermekgyilkosság vádját már több felháborodással utasíthatta vissza. A keresztény — ugymond — hasonló Guinea és Brazília négereihez, akik a hajótörésből megmenekültek és általában a balsors üldözöttjeit nagyon kinozzák, mert felteszik, hogy Isten átka van rajtuk. „Mi nem élünk a feketék és barbárok, hanem a művelt fehér népek között és mégis gyakran látjuk, hogy az emberek a szerencsétleneket gyűlölik és megvetik, a szerencséseket ellenben nagyrabecsülik.“

Manasse figyelmeztette a keresztényeket arra, hogy volt idő, amikor ők is a gyermekgyilkosság, a varázslás és szellemidézés vádjai alatt állottak és mint ilyenek a pogány császároktól és hivatalnokoktól üldözést szenvedtek. A maga korából is rámutatott arra az esetre, hogy egy raguzai zsidónak, Isaak Jesurun-nak ártatlansága végre napfényre került, ami a bírák szívét bűnbánattal töltötte el. Azt a vádat, hogy a zsidók a keresztényeket a maguk hitére térítik, mint az igazsággal ellenkezőt szintén visszautasította, hivatkozván a zsidó törvény ama utasítására, hogy a proselytákat az áttérésre rábeszélni nem szabad.

„Miután így népemet legjobb hitem és meggyőződése szerint e három vád alól tisztáztam, a hasznosság és hűség kettős erénye alapján bizton remélem, hogy népem szives fogadtatásra, szeretetre és tiszteletre fog találni, hiszen a szentírás is Isten fiainak nevezi őket, azt modván róluk: „Aki benneteket bánt, Isten szemefényét bántja.“ A harmadik pontra, a zsidók nemességének kérdésére nem szükséges kitérnünk, hiszen a keresztények tisztában vannak vele és egy keresztény prédikátor, Heinrich Jesse, továbbá egy Edvard Nikolas nevű

nemesember eléggé hangsúlyozták. Írásomat Salamon király szavaival végzem: „Más ember ajka dicsérjen téged, ne a magadé.“

Cromwell kétségtelenül hajlandó volt a zsidók befogadására. Mellesleg az az előny is szeme előtt lebegett, amelyet a spanyol és portugál zsidók tőkái és kiterjedt kereskedelme biztosítanak majd Angliának, mely akkor Hollandiával még nem versenyezhetett. Szívét ezenfelül az összes vallások iránt tanusítandó feltétlen türelmesség nagy gondolata töltötte be, sőt arra is gondolt, hogy a leginkább gyűlöl, rettegett és üldözött katolikusoknak is vallásszabadságot biztosít. A zsidók ama kérését tehát, hogy Anglia menedéket nyújtson számukra, kedvezően fogadta. Leginkább ama vallásos szándék sarkalta, hogy a zsidókat jóakaró bánásmóddal megnyerheti a kereszténységnek. Azt hitte, hogy ama bálványimádástól és babonától ment kereszténység, amelyet az angol independensek hitüknek fogadtak el, a kereszténységtől irtózó zsidókat is meg fogja végre hódítani.

Cromwell és Manasse egy rajongókra valló messiási gondolatban találkoztak. A kabalista rabbi azt hitte, hogy a zsidóknak a brit szigeten való letelepedésével kezdetét veszi a messiási megváltás, a protektor pedig úgy gondolkozott, hogy a zsidók tömegesen térnek majd a keresztény hitre és ezzel be fog majd állani az „egy pásztor és egy nyáj“ korszaka. Két buzgó independens, titkára Hugh Peters és Harry Martens, az államtanács tagja, arra törekedtek, hogy a lakosságot jóindulatra hangolják a zsidók iránt.

Végre elérkezett az idő, amikor a zsidók bebocsátásának kérdését komolyan kellett tárgyalni. Minthogy ugyanis az 1290. esztendőben egy decretummal Angliából örökre száműzték őket, kérdéses volt, vajjon e törvényt idővel nem vehetik-e újra alkalmazásba. Cromwell ezért Whitehall-ba egy bizottságot hívott egybe (1655. dec. 4.), hogy az ügyet alaposan megbeszélje. A bizottság tagjai voltak: Glyma, a főbíró (lord chief pistia), Steel törvényszéki tanácsos (lord chief baron), hét polgár (köztük a működő és hivatalba lépő lordmajor), London hét sherifje, egy alderman, a város levéltárosa és különböző városok 14 magasrangú papja. Cromwell két kérdést bocsátott vita alá: vajjon a törvény megengedi-e, hogy a zsidókat újra Angliába bocsássák és feltéve, hogy ez nem ütközik a törvénybe, a befogadás milyen feltételek mellett történjék? Manasse javaslatát a következő hét pontban foglalta össze: A zsidókat bocsássák be és védjék meg minden erőszakosságtól; engedélyezzenek nekik zsinagógákat, szabad vallásgyakorlatot és temetkező helyeket, élvezzenek kereskedelmi szabadságot és pereiket rabbijaik és előljáróik

döntsék el; végül az összes régebbi törvényeket nagyobb biztonság okáért függesszék fel. A beköltözésnél minden zsidó tegye le az Angliához való hűségesküt.

A zsidók bebocsátásáról folyó tárgyalások alkalmával nagy volt az izgatottság Londonban. A nép jobbról-balról vitatta a kérdést. Különböfélé homályos érzések befolyásolták az emberek kedvező vagy kedvezőtlen ítéletét; vak gyűlölet Krisztus keresztrefeszítői és ugyancsak vak szeretet Isten népe iránt; félelem a zsidók kereskedelmi versenyétől és reménység abban, hogy segítségükkel a hollandok és spanyolok mellett kivivhatják az első helyet; és végül balitéletek, amelyek arról szóltak, hogy a zsidók keresztre feszítik a keresztény gyermekeket, hogy pénzt hamisítanak és hogy az összes angolokat zsidókká akarják tenni. A vitába pártszenvédély is vegyült. Cromwell hívei és általában a republikánusok a zsidók oldalán voltak, titkos és nyílt ellenségei, a royalisták és pópisták pedig ellenük küzdöttek. A nép nagy tömegekben tódult ama terem elé, ahol a zsidókérdést első ízben tárgyalták a nyilvánosság előtt. Az államjogászok mindjárt kezdetben kijelentették, hogy olyan régi törvény, mely a zsidókat kizárná Angolországból, nincsen. Száműzetésüket egyedül a király rendelte el, a parlament hozzájárulása nélkül. A város képviselői nyugodtan viselkedtek, annál hevesebbek voltak a papok, akik zsidógyűlöletüktől, amelyet az evangéliumból és a teológiai irodalomból merítettek, megszabadulni nem tudtak. Cromwell, aki az ügyet a zsidók javára szeretne volna elintézni, még három papot vont a tanácskozásba, köztük Hugh Peterst is, akiktől a zsidóknak kedvező szavazatot remélt. A kérdést három ülésen sem sikerült dűlőre juttatni. Cromwell tehát egy befejező tanácskozást hívott egybe (1655. december 18.), amelyeken ő maga elnökölt. A papok többsége ez alkalommal is a bebocsátás ellen foglalt állást és csak kevesen szavaztak arra, hogy a zsidóknak kellő óvatosság mellett meg lehet engedni a beköltözést. Cromwell, aki elégedetlen volt a tárgyalás menetével, először Manasse ben Izraellel megcáfoltatta a teológiai ellenvetéseket, azután ő maga szólalt fel nagy melegséggel, miközben a papokat is dorgálta: ő azt hitte, hogy a papok fel fogják őt világosítani és e helyett a kérdést még jobban elhomályosították. Főleg azzal érvelt, hogy a zsidóknak a tiszta (puritán) evangéliumot kell prédikálni, mert csak így nyerhetik meg őket az egyháznak. „De hogyan hirdessük nekik az evangéliumot, ha nem akarjuk megtűrni magunk között?” Cromwell erre berekesztette a tanácskozást, hogy az ügyet a maga belátása szerint döntse el.

Ámde nem csupán vakbuzgó papok ellenállásával találkozott, hanem a tömegével is, amely amazok balitéletében és hangulatában osztozott. A zsidók ellenségei minden erejükkel arra akarták birni a lakosságot, hogy a beköltözés ellen foglaljon állást. Azt a hirt költötték, hogy a zsidók az oxfordi könyvtárt meg akarják vásárolni és a Pál-templomot zsinagógává szeretnék átalakítani. Azon voltak, hogy Cromwell zsidóbarátságát is meggyanusítsák és azt híresztelték, hogy az ázsiai és prágai zsidók egy küldöttsége érkezett Angliába, hogy kipuhatolja, vajjon nem Cromwell-e a zsidók várva-várt messiása. Legfanatikusabban izgatott a zsidók ellen William Prynne, egy lármás pap és pamfletíró. Prynne egy dühös iratot írt, mely ezt a címet viselte: „A zsidóknak Angliába való tömeges beköltözése ellen támadt aggodalmak.“ Egy iratában felujtotta a hamis pénzverésről és a gyermekek keresztrefeszítéséről szóló hazug vádakot és a XIII. századból több zsidóellenes decretumot gyűjtött egybe, hogy a zsidó nevet mentől gyűlöletesebbé tegye. Más oldalról is jelentek meg támadó röpiratok. A hollandi Johann Hoornbeeck a zsidók megtéréséről egész könyvet írt, amelyben szintleg jót mondott felőlük, de valójában arra törekedett, hogy befekettse őket. Egy John Dury nevű angol, aki az időben Casselben tartózkodott, a zsidókérdésben szintén hallatni akarta szavát és meghányván-vetvén az ellentétes érveket, végre ama vélemény felé hajlott, hogy a zsidók bebo-csátását Angliába jól meg kell fontolni. Irata nyomtatásban is megjelent. Valószínűleg Cromwell ösztönzésére írta Thomas Collier könyvét Prynne vádjainak megcáfolására, amelyet azután a protektornak ajánlott, igazolván benne Krisztus keresztrefeszítését a zsidók által. Művét a kora izlésének megfelelő következő fordulattal végzi: „Magasztaljuk hát a zsidókat és várjuk ama dicsőséges napot, amely őket a nemzetek fejévé teendi. Közéleg már az idő, amikor mindenki boldognak vallja magát, aki egy zsidó ember ruháját érintheti. A mi üdvünk tőlük származik. A mi Jézusunk egy az ő vérükből. A nekik szóló ígéreteket és kedvezéseket mi is élvezzük. A vad galyakat lenyesegették és minket nemes oltványul beléjük oltottak. Isten óvjon attól, hogy hálátlanok legyünk irántuk. Mi beérhetnők azzal, ha az ő szellemi kincseik birtokába juthatnánk.“

Mig a zsidóknak Angliába való befogadása annyi nehézségbe ütközött, addig a hollandi kormány gyanakvással kísérte Manasse ben Izrael abbeli fáradozását, hogy beköltözésüket kieszközölje. Attól tartottak, hogy az amsterdami zsidók tőkékkel Angliába fognak vándorolni. Manasse egy tanácskozás alkalmával megnyugtatta a hollandi követet, biztosítván őt arról, hogy nem a hollandi zsidók, hanem a folyton szemmel tartott

spanyol és portugál maranusok érdekében fáradozik, akiknek Angliában menedékhelyet akar teremteni.

Manasse ben Izrael már egy fél éve tartózkodott Londonban, várván a kedvező elintézést, de hiába. A protektornak nem volt ideje a zsidó-ügy lebonyolításához; annyira elfoglalta őt ama törekvés, hogy egyfelől az államkormányzathoz és a külföldi háborukhoz szükséges pénzt, melyet a parlamentek sorra megtagadtak, előteremtse és hogy másfelől meggyőzze a royalistáknak élete ellen szőtt összeesküvését. Manasse kísérői, nem bizván a sikerben, elhagyták Londont. Mások, akik a pyrenei félszigetről menekülvén, már utban voltak Anglia felé, visszafordultak és Itáliában, vagy Genfben telepedtek le.

De a zsidók barátai nem csüggedtek és még mindig reménykedtek abban, hogy a lakosságban kedvező mozgalmat tudnak majd támasztani. A „szentek“ egyike egy kis iratot tett közzé (1656. április), amelyben a zsidók befogadása ügyében tartott tanácskozások lefolyását röviden összefoglalta, szavait így fejezvé be: „Isten tudja, hogy milyen lesz az eredmény! Manasse rabbi még Londonban tartózkodik. Azt remélte, hogy javaslataira kedvező választ kap. Ebben csalatkozott. Most tehát, mivel kérése nem teljesült, azt óhajtja, hogy bocsássák őt kegyelemben haza. Minthogy azonban jelenleg fontos ügyek vannak napirenden és másfelől Manasse előterjesztése is nagy jelentőségű, mind a mai napig semminemű választ nem kapott.“

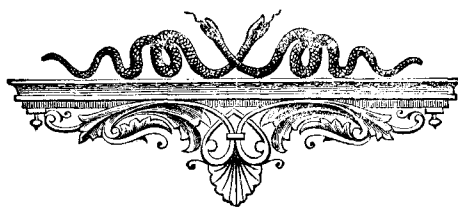
Egy előkelő férfit, aki a kormányhoz közel állott, Manasse b. Izraelt rávette arra, hogy egy kis terjedelmű, de alapos iratot tegyen közzé a zsidók védelmére, illetőleg ama vádak megcáfolására, amelyekbe a zsidók türelmetlen ellenségei kapaszkodtak. Az összes vádpontokat egy Manasséhoz intézett levél alakjában állította egybe. A leglényesebb vádak ezek voltak: a zsidók a peszach ünnepén keresztény vért használnak, imáikban átkozzák a keresztényeket és káromolják a keresztények istenét és végül a tóratekercset bálványimádók módjára tisztelik. A zsidók mellett irt „Védőirat“-a, amelyet április 10-én dolgozott ki és amely kevéssel azután nyomtatásban is megjelent, talán legjobb műve Manasse ben Izraelnek. Meleg szívvvel és meggyőződéssel írta; a tudományos sallang ebből sem hiányzik, de a főcélnek alá van rendelve. Műve megírása közben Manasse ben Izrael sajátságos hangulatban lehetett. Abban a reményben jött Angliába, hogy mint Isten népének szószólója és képviselője a keresztények rokonérését egy csapásra megnyerheti és megalapozhatja Izrael uralmát a föld összes népei fölött. Ehelyett a zsidóság ugyszólván a vádlottak padjára

került és neki kellett megvédelmeznie. Innen van, hogy az irat hangja korántsem kihívó és diadalmas, hanem inkább elégikus. Erősen állította, hogy semmi sem volt lelkére mélyebb hatással, mint a hozzá intézett vádakkal terhelt levél. „Mert megalázó egy népre, ha én, nem nézve a sokféle, nyilván gyalázatos rágalmakat, arra törekszem, hogy ártatlanságát bebizonyítsam. Keserű könnyek között, szorongó szívvvel kell ama kegyetlen és rettenetes vádról megemlékeznem, amelyet a keresztények a szétszórt és megalázott zsidók ellen emelnek és amely szerint (reszketek, midőn leírom) a zsidók a peszach ünnepén kenyérfélesztőtül keresztények vérével használják, akiket egyenesen ily végből öltek meg. E többek között Prynne-től is hangoztatott hazug vádnak szentelte fényesen sikerült védőirata legnagyobb részét. A vádban való hitet vagy a hamis tanukra, vagy a vádlottaknak a kintpadon kicsikart vallomására vezette vissza. Az igazság és a vádlottak ártatlansága gyakran napfényre került, de mindig olyankor, mikor már kivégezték őket. Manasse azt egy mulatságos történettel bizonyítja: Az inquisitio egy portugál gróf orvosát zsidózással vádolta és bebörtönöztette. Hiába vállalt a gróf kezességét orvosa igazhivóségeért, a vádlottat kintpadra vonták, ahol bevallotta, hogy a zsidózás bűnében vétkes. Kevéssel ezután a gróf, súlyos betegséget színelve, magához hívatta az inquisitort és zárt ajtók mögött fenyegető arccal megparancsolta neki, hogy írásban vallja meg zsidó voltát. Az inquisitor ellenkezett. Ekkor a gróf szolgája egy izzó sisakot hozott és a vádlott fejére akarta tenni. Az inquisitor erre mindent bevallott, amit a gróf tőle kívánt.

Manasse ben Izrael, hogy a keresztény vér használatáról szóló rágalmakat megdöntse, több ízben ünnepélyes esküvel erősítette szavait: „Esküszöm, hogy a nép körében ezt a szokást sohasem láttam és hogy a zsidók nemhogy elkövették volna, de meg sem kísérelték ezt a gyalázatossgot.“ Miután a zsidók ellen emelt többi vádat is megcáfolta, védőiratát egy szép imával és Anglia aposztrofálásával fejezte be: „A tiszteletreméltó angol nemzetet alázatosan kérem, hogy érveimet részrehajlatlanul, balítélet és szenvedély nélkül olvassa végig. Így azután elközeleg majd a prófétáktól megjövendő idő, egy szívvel-lelélekkel imádjuk majd Istent és látni fogjuk Cion megvigasztalódását.“

Manasse ben Izrael utolsó iratának Angliára megvolt a kívánt jó hatása. Mert ha Cromwell kormányzata egyre növekvő bajai között a zsidók bebocsátását keresztülvinni nem is tudta, de az első lépést mégis megtette. Manasset kitüntetésekkel bocsátotta el és az államtárból 100 fontnyi évdíjat rendelt neki (1657. február). A zsidók

nem a főkapun és nem diadallal jutottak Angliába, csak a hátsó ajtót nyitották meg előttük, de így is szilárd helyzetet teremtettek maguknak. Még ugyanabban az esztendőben megengedte Cromwell néhány spanyol és portugál zsidónak, hogy Londonban letelepedjenek és temetkező helyül egy telket jelölt ki számukra. Manasse nem kapta meg a neki adományozott kegydíjat, nem is érte meg a tőle elvetett mag kalászból szökését. Utközben Middelburgban, mielőtt övével találkozhatott volna, a fáradalmaktól és csalódásoktól megtörve, 1657. márciusában meghalt. Holttestét később Amsterdamba vitték és méltó siremléket állítottak fölébe. Az ő becsületes szándéka, buzgó tevékenysége, noha a messiási rögeszméből táplálkozott, meghozta gyümölcsét. Egy évtized sem telt el halála óta és a köztársaságot túlélő királyi hatalom mind több és több zsidót bocsátott be Angliába. Egy hitközség alakult, mely akadály nélkül és minden irányban függetlenül szervezkedett, a King-street-en egy szobát rendezett be zsinagógának és Manassénak Afrikából elvetődött kíséretjét, Jakob Sasportast választotta első rabbijául. A londoni fiókhitközség az amsterdamiét vette mintájául. A portugál zsidók e második pozíciójáról indult ki később a népek és így a zsidóság felszabadításának első gondolata is.

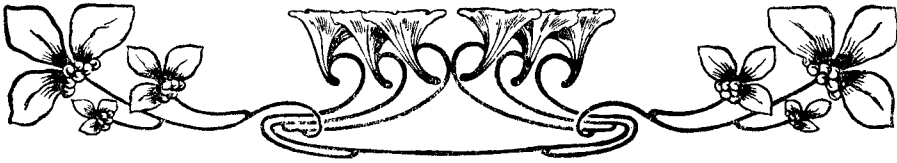

HATODIK FEJEZET.

A FORRONGÓK.

Vital Calabrese. Izrael Szaruk. Ábrahám de Herrera. Hurwitz Jezsajás. A kétkedők: Imánuel Aboab, Uriel Acosta. Leon Modena. Debora Ascarelli és Szára Cópia Sullam, zsidó költőnők. Leon Modena belső küzdelmei és ingadozásai. Delmedigo József utazásai és jelleme. Luzzato Simon és iratai.

(1620—1660.)

Háromezer éves zsidóság ebben az időben nemes maghoz hasonlított, melyet a sok egymásra rakódott kéreg és megkövesedett burkolat annyira eltakart és elfedett, hogy alig lehetett már reáismerni. A színáji és próféta alapgondolatokat régen eltakarták már a szóferi, misnai és talmudi körülbástyázások és magyarázatok. És ezekre a századok folyamán, a gaoni, spanyol, francia, német és lengyel iskolák alatt új meg új rétegek rakódtak le, amelyeket végül a kabala penészes kéreggel vont be. Mindezeket az új képződések a régiség autoritása már érinthetetlené avatta, nem kérdezték többé: mit tanít a színáji törvény? mire fektettek súlyt a próféták? Sőt azt sem vették már figyelembe, hogy mit tart a talmud lényegesnek, vagy lényegtelennek. A végső fórum minden vallási kérdésben Karo József és Izerles Mózes kodexe, a „Sulchan Aruch“ lett, ez döntötte el, hogy mi a zsidóság. Ehhez járultak még a lengyel iskola toldalékai és végül Lurja Izsák kabalisztikus álmodozásai.

Ez a legfiatalabb növény teljesen elborította a zsidó vallási élet felületét. Majdnem az összes zsidó közösségek rabbinusai, akár a lengyel falvakban, akár a mivelt Hollandia legnagyobb városában, a chacham Izsák Aboab de Fonseca épügy, mint a Palestinába vándorolt Hurwitz Jezsajás, mind hódoltak a kabalának, mely Lurja Izsák halála óta olyan óriási lépésekben haladt előre, vagy még inkább olyan óriási pusztításokat vitt véghez, hogy nem volt többé eszköz, amelylyel feltartóztatni lehetett volna.

Lurja kabalája a lélekvándorlással, lélekpárosulással, megváltási akcióval és egyéb csodás aktusokkal, egyre több hívőt szerzett magának és ködbe vonta a fejeket és a lelkeket. Lurja tanítványai, a fiatal

oroszlánok valóságos térítő utakra indultak, a legképtelenebb meséket terjesztették mesterük csodatetteiről; hirdették, hogy Lurja szelleme reájuk szállt és titokzatos homályba burkolóztak, hogy annál többen forduljanak hozzájuk.

A legtöbbet üzérkedett Chajim Vital Calabrese, aki szemfényvesztéseivel majdnem negyven esztendeig (1572.—1620.), egészen haláláig uralkodott a babonás hívőkön Palesztinában és a szomszéd országokban. Azt hirdette, hogy ő az Ephráim törzséből való messiás és ezen a címen követelte az uralmat Lurja többi tanítványai fölött is. Jeruzsálemben, ahol több esztendeig tartózkodott, prédikált és mesélt álmai-ról és álmodozásairól, de nem érte el a remélt eredményt. Csak asszonyok mesélték, hogy láttak a feje fölött tűzoszlopot lebegni, vagy hogy prédikációja alatt ott látták mögötte Elijáhu prófétát. Kairóban, ahova gyakran kirándult, egyáltalában nem részesült figyelemben és azért boszút is állott az egyiptomi zsidókon. Ijesztő képet rajzolt erkölcsi életükről. Azt állította róluk, hogy tudatlanok, lábbal tiporják az igazságot, az asszonyok pedig férjeik távolléte alatt fajtalanoknak a rabszolgáikkal.

Ezeket a vádakat Vital nem maga mondja el, hanem a szájába adja egy ördögös leánynak. De az ördögösök mindig az elbeszélő vagy szelleműző szájaize szerint beszéltek. Egyiptomból örökségvadászattal vádolták Vitalt, talán azért is haragudott annyira az egyiptomi zsidókra.

Egy pasa iróniája üzte ki állítólag a szájaskodó kabalistát Jeruzsálemből. Mesélték, hogy a szent város akkori ura, Abu Szaifin felszólította a csodatevőt, hogy nyissa meg a régen eldugult Gichnonforrást. És Vital jobbnak látta menekülni a próba elől. Vital távolléte alatt Lurja többi tanítványai Szafetben kísérteties játékot űztek egy ördögös asszonnyal, aki állítólag a legcsodásabb dolgokat mondotta el. Szafetben ugyszólván ezzel volt tele a levegő. És Lurja iskolájának adeptusai siettek hirt adni a csodáról a többi-európai községekben is. Szafetbe visszatérve, Vital, mesterének példáját követve, bolyongani kezdett a sirok között, idézett szellemeket és folytatta kabalisztikus játékait. De nem tudott összeférni társaival, sem sógorával, Gedálja Levival, akire irigykedett. Elköltözött tehát Damaskusba, ahol állandó tanyát ütött. (1584—1620.)

Damaskusban folytatta misztifikációit és úgy járt-kelt, mintha az egész világ üdvössége az ő vállán nyugodna, prédikált a messiás gyors megjelenéséről és a saját messiási hivatásáról. Jézus és Mohammed a

lábai elé rakták volna koronáikat, megbánva tévedéseiket. Nehány józan ember kigunyolta ugyan és hazug prófétának mondotta, de Vital boszut állott rajtuk legocsmányabb pizkolódásokkal.

Az erkölcsi bomlás, amit Lurja a lelkek harmóniájáról szóló tanával okozott, mutatkozott legelső tanítványánál is. Vitalnak volt felesége, akivel hevessége miatt nem tudott összeférni. Mindjárt kész volt tehát az ítéletével: az asszonyban egy egykori férfi lelke lakozik és nem áll rokonságban az ő (Vital) lelkéhez társult lélekkel. Várta tehát felesége halálát és számított rá, hogy új, hozzáillő feleséget kap, aki sok pénzt is hoz a házhoz. (Önéletrajz.)

Öreg korában még egy misztikus üzletbe fogott. Még volt ugyan tiltva, — mint mondotta — hogy nem szabad látomásait, vagy álmait a nyilvánosságra hozni, de ez a tilalom már megszűnt és azért most már elárulhatja, hogy néhány élő embernek a lelke fog párosulhatni az ő lelkével, hogy együtt elősegítsék a megváltást. Ezeknek a lelkeknek egyike pedig a külföldről való. Mindez természetesen csak csel volt, hogy közlelő és távolból magához csábitson kabalisztikus rajongókat és híveket. És csakugyan siettek hozzá a rajongók Németországból, Itáliából, Lengyelországból és mindenünnen, ahol messiási szerepre vállalkozó emberek akadtak.

Még nagyobb szédelés folyt a Lurjától hátramaradt iratokkal. Vital azt állította, hogy ő azoknak egyedüli birtokosa és a szafeti kollégiummal anatemát mondatott ki arra, aki a Lurja kabalájából valamit a nyilvánosságra hoz. A kabalisták annál nagyobb kíváncsisággal törekedtek az utólérhetetlen kincsek után. Chájim Vital testvére, Mózes felhasználta ezt a buzgóságot, hogy pénzt szerezzen. Testvérének betegsége alatt, Mózes lemásoltatta az annak birtokában levő iratokat és eladta azokat jó pénzen. Mikor Chájim felépült, kijelentette, hogy a testvérétől vett iratok nem az igaziak, mert az igaziakat sohasem adja ki a kezéből. Sőt halála előtt annak az óhajának adott kifejezést, hogy temessék ezeket az iratokat vele egy sirba. Fia, Vital Sámuel, mégis kiadta a Lurja-féle kabalisztikus tanokat, valamint atyjának álmait és vizióit tartalmazó iratokat. Egy portugál maranus pedig, az orvos Jákob Cemach, azt állította, hogy a Vital sirjába rejtett iratokat megtalálta. Ezóta valóságos hajsza indult Lurja iratai után. Aki birtokában volt Lurja, vagy Vital valamelyik iratának és el akarta adni, vagy ki akarta nyomtatni, sok pénzt kaphatott érte. És szinte ügynöki mesterkedésekkel igyekeztek a kabalisztikus üzleteket minél magasabbra kiterjeszteni.

Szaruk, (vagy Sarug) Izrael, Lurjának német tanítványa, megho-

nosította a Lurja-féle kabalát Olaszországban és számos hívőt és még több pénzt szerzett. Vásári lármájával sok rajongót toborzott csodatevő mestere emlékének. Olaszországból Hollandiába vándorolt Szaruk és itt is szerzett híveket, akik kabalisztikus őrjöngésüknek filozófiai színezetet adtak. Alfonzo, vagy Ábrahám de Herrera, a spanyol főkapitány és nápolyi vice-király ivadéka beavattatta magát Szaruktól a Lurja-féle kabala örvényeibe és minthogy életének legnagyobb részét mint keresztény töltötte, jobban ismerte a nem zsidó filozófiai irodalmat, mint a zsidót, minél fogva könnyen lehetett neki salakot eladni arany helyett. Érezte ugyan, hogy a Lurja-féle kabala sok újplatonikus elemet tartalmaz, de ez nem bántotta Ábrahám de Herrerát, ellenkezőleg, csak megerősítette előtte a kabalisztikus tanokat és igyekezett az egyiket a másikkal megmagyarázni. Ábrahám de Herrera természetesen csak a kiindulási pontokat igazolhatta az újplatonikus filozófiával, míg a folytatást, az isteni erő ötféle kialakulásáról, valamint a szféráknak és a világegypület kiágazásának találkozásáról szóló tant, már megmagyarázni nem tudta. Az összehasonlítás és a józan gondolkodás fonala megszakadt és De Herrera is értelmetlen fecsegésbe tévedt.

Ábrahám de Herrera, aki, mint említettük, érett férfikorában lett zsidóvá, nem tanulhatta meg jól a héber nyelvet és azért két kabalisztikus művét, az „Isten házát“ és az „Ég kapuját“ spanyolul írta meg, Aboab Izsák, az amsterdami prédikátor pedig lefordította héberre. Végrendeletében nagy összeget hagyott a két mű kinyomatására. Azt hitték, ki tudja, milyen hasznos szolgálatot tesznek ezzel a művel a zsidóságnak! De a külső fénnel, amelyet ezek a munkák a kabalára árasztottak, csak elvakították a portugál zsidóknak amugy is felületes látását s így a klasszikus irodalom ismeretének és az európai kultúrának dacára is el tudott terjedni közöttük a kabala babonája. Manasse ben Izrael és összes idősebb és fiatalabb kortársai Hollandiában hódoltak a miszticizmusnak és nem kételkedtek a kabala igazságában és isteni eredetében.

Németországban és Lengyelországban különösen két férfiú emelte a kabala tekintélyét: Hurwitz Jezsajás és Frankfurter Naftali, ha csak ide nem soroljuk a morvaországi Salamont, vagy Slomeit, aki levelekben a legképtelenebb meséket terjesztette Lurja, Vital és körének csodateiról.

Hurwitz Jezsajás (született 1570. körül, meghalt 1628.), egy régi rabbi-család sarja, nagy hirre tett szert, mint rendkívül jó talmudista és egymásután rabbivá választották Frankfurtban, Prágában, Posenben

és Krakkóban. Komoly, erkölcsös, jámbor férfiú volt, látta a kor hanyatlását, de nem ismerte az eszközöket, amelyekkel ezen segíteni lehetett volna. Mint a kabalának más előkelő hivei, Hurwitz is végül Jeruzsálembé vándorolt, azt hívén, hogy itt megtalálja a nyugalmat, amelyet Németországban a harmincéves háboru miatt nélkülözött. De csakhamar be kellett látnia a tévedését. A jeruzsálemi kabalisták, akik azt hitték, hogy fel tudják forgatni misztikus játékszereikkel az egész világot, nem voltak képesek megfékezni két kis tirannust: Ibn Baruchot és Ottmant, akik két évig szívták a jeruzsálemi hitközség vérért és bántalmazták és halállal fenyegették a legelőkelőbb tagokat, közöttük Hurwitzot is (1625. elejétől 1626. végéig).

A várt messiási megváltás helyett a jeruzsálemi község teljesen szétszóródott. Hurwitz Tiberiásba menekült és itt fejezte be terjedelmes művét, amely misztikus borzalommal tölti el az olvasó lelkét. Munkája, amelynek címe: „A frigy két táblája“ (Sené luchót haberit, rövidítve: Selah), komor, szinte kisérteties jámborságot hirdet és bűnnek bélyegzi meg az élet minden természetes fellobbanását. Hurwitz állítólag csak gyermekeinek és családjának szánta ezt a terjedelmes művet, de ezek nem akarták elzárni a világ elől és kinyomatták. Ez a könyv, amely az általános tisztelet folytán, amelylyel a szerzőt életében körülvették, nagyon elterjedt, rabbinikus autoritással ruházta fel Lurja kabaláját és még jobban fokozta a befolyását.

Az erkölcsös életről és az alapos talmudstudiumról szóló tételek valósággal el vannak temetve benne a misztikus játékok halmaza között.

A lengyel Naftali ben Jakob Elchanan, aki Frankfurtban telepedt le, onnan rövid tartózkodás után szintén Palestinába vándorolt és onnan visszatérve magával hozta a Lurja-féle kabalát; majd vaskos könyvet irt róla. (Émek ha-melech), amelyben egyetlen értelmes mondatot sem lehet találni. A német és lengyel rabbinusok mindamellett ajánlották a művet, mint az isteni bölcsesség forrását.

Jellemző, hogy míg Naftali néhány kabalistát és különösen Delmedigo Józsefet Lurja miszticizmusának eltorzításával és meghamisításával vádolt, Vital egyik tanítványa, Kohen Chajim Aleppoból Naftalit vádolta irodalmi lopással és hamisítással.

De ebben a sűrű kéregben, amelyet a kabala fejlesztett, néhány szakadék és rés támadt, amely a szétmorzsolódást jelezte. Itt-ott akadtak józan, elfogulatlan férfiak, akik kétségüknek adtak kifejezést a kabalisztikus zsidóság igazságai iránt. Nehányan még tovább mentek és belevonták a talmudikus magyarázatokat is. Nehányan a kétségből a

bizonyosságig haladtak és nyilvános kritikát gyakoroltak a fennálló zsidóságon. Ezek a forrongók, amint képzelhető, nem a német vagy lengyel zsidók között támadtak, sem pedig az ázsiaiak között. Ezek a talmud és a Szohár minden betűjét, valamint a Sulchan Aruch minden törvényét (din) Isten szavának tartották. Kétkedők és forrongók csak Olaszországban és a maranusokból alakult portugál községekben támadhattak, ahol a zsidók érintkeztek a miveltségi társadalmi körökkel.

A hagyomány egyik jámbor hívét, Aboab Imanuelt, aki portugál származású volt ugyan, de sokáig tartózkodott Olaszországban, ez a jelenség arra bírta, hogy védőiratot szerkesszen a talmudi és rabbinikus tradíció megtámasztására. Összeállította a hagyomány képviselőinek láncsorát egészen koráig (Nomologia, 1620. körül), hogy kimutassa a tradíció szakadatlanágát. Aboab Imanuelről nem tudunk egyebet, mint amit ő maga munkájában megír. 1603-ban beszédet tartott a velencei szenátus előtt a zsidók hűségéről. Később Palestinába akart vándorolni, hogy ott befejezze másik két művét, de a terve, úgy látszik, meghiúsult. Frankfurter Naftali, a zavarosfejű kabalista is panaszkodik, hogy kortársai között vannak olyanok is, akik kigunyolják a talmudot és csak a filozófiát becsülik nagyra.

Azt, ami kicsiny körben csak homályos érzés volt, kifejezte ugyanabban az időben, de egymástól függetlenül három tehetséges férfiú, az egyik nyiltabban, a másik burkoltabban. Ez a jellemre, életfelfogásra és állásra annyira különböző három férfiú: Uriel Akosztia, Juda Leon di Modena és Delmedigo József; de talán ide sorolhatjuk Luzzato Simont is. Ők kezdték leleplezni az akkori zsidóság káros kinövéseit, természetesen gyógyításról egyik sem tudott gondoskodni.

Uriel da Costa (Gabriel Acosta, született 1590. körül, meghalt 1640. április) eredeti jelenség volt, akit benső forrongás és külső életfolyása szükségszerűen szembe helyezett a zsidósággal. Portugál maranus családból származott, amelyet az inquisitio borzalmai már hívő keresztényekké tett. Atyja, aki Portugália legelőkelőbb emberei közé tartozott, szigorúan katolikus volt. A fiatal Gabriel tanult az atyjától szigorú egyházi és lovagi magaviseletet és csakhamar jó lovaggá lett, és elsajátított annyi műveltséget, amennyit abban az időben egy fiatal embertől követeltek. Arra a pályára lépett, amely a portugál polgári osztály ifjait leginkább csábította, amely által a tehetségesebbek magas hivatalokba juthattak: jogi tudományokkal foglalkozott.

Ebben az időben a jezsuita rendnek már nagy hatalma volt, eszközei, hogy a fantáziát a tulvilági kinok leírásával felcsigázzák és

igy a lelkeket szolgálókká tegyék, már nagyszerűen beváltak. Csak pontos, mechanikus egyházi szertartásokkal lehet a pokol borzalmaitól menekülni. Gabriel Acosta azonban az egyházi aktusok pontos teljesítése mellett sem érezte lelkiismeretét nyugodtnak. A mindennapi mechanikus vallási gyakorlatok nem hatottak a lelkére, a folytonos gyónás pedig, hogy egy pap feloldja a bűn alól, minél érettebb lett, annál kevésbé felelt meg neki. Valami maradt benne a fürkésző zsidó lélekből, ami meg-ingatta a belsejében a katolikus vallási rendszer épületét. Minél jobban belé mélyedt a katolikus jezsuita dogmákba, annál több kétely nyugtalanította. Közben elvállalt egy félig egyházi hivatalt (1615. körül), kincstárnoka lett egy káptalannak. Hogy kétségeit elűzze, a biblia könyveibe merült. A prófétáktól várta a rejtélyek megoldását, amit a római katolikus egyház nem nyujthatott neki. A friss szellem, amely az ó-testamentumból feléje áradt, belső megnyugvást hozott a számára. A zsidóság vallási tanait annál igazabbnak találta, mivelhogy az új-testamentum és az egyház is elismerte, míg a katolikus vallást a zsidóság elveti. Ott általános elismerés, itt ellenmondás. Acosta végül elhatározta, hogy elhagyja a katolikus vallást és visszatér a zsidósághoz. Amilyen heves, szenvedélyes természetű volt, gyorsan meg akarta valósítani elhatározását. Óvatosan tudtára adta tervét anyjának és testvéreinek — atyja már nem élt — és ők is elhatározták, hogy kiteszik magukat a kivándorlás veszélyének, elhagyják magas társadalmi állásukat és felcserélik a biztos jelent a bizonytalan jövővel. Az inquisitio és a világi hatóságok őrködése dacára sikerült az Acosta családnak hajóra szállni és Amsterdamba menekülni (1617—18. körül). Itt felvették magukat a zsidóságba és Gabriel felvette az Uriel nevet.

Forró vérű entuziaszta volt, akinek a fantáziája háttérbe szorította az ítélőképességét és a zsidóságról, amelyet Amsterdamban találni remélt, olyan ideált alkotott magának, amilyen a valóságban sohasem létezett. Bibliai állapotokat, pentateuchikus törvényeket vélt Acosta Amsterdamban találni, a szellem magas röptét, amely megoldja neki mindazokat a rejtélyeket, amelyeket a katolikus egyház meg nem oldhatott. Amit a katolikus egyházatyák nem nyujthattak neki, arról azt hitte, hogy megtalálja az amsterdami rabbinusoknál. Acosta vallási légvárakat épített és elkeseredett, amidőn azokat a valóságban nem találta. Mindjárt rájött, hogy az amsterdami község vallási élete nem egyezik a mózesi előírásokkal, sőt gyakran teljesen ellentétben áll velük. És minthogy nagy áldozatot hozott a meggyőződéséért, azt hitte, joga van, hogy véleményét bátran és nyíltan kifejezze, hogy reámutasson arra a szakadásra, amely

a bibliai és a rabbinikus zsidóság között tátong. Nagyon el volt keseredve és ingerültsége egészen urrá lett rajta. Nem elégedett meg a szavakkal, hanem berendezte egész életét e meggyőződése szerint; nyilvánosan megszegte a rabbinikus törvényeket és azt hitte, hogy istennek tetsző cselekedetet gyakorol, amidőn a „phariseusok“ (amint az egyház nyelvén a rabbinusokat nevezte) rendeleteinek ellene szegül. Ezzel azután olyan vihart idézett föl maga ellen, amelyből lassanként egész tragikus bonyodalom fejlődött.

Hogy is türhették volna az amsterdami zsidók, akik annyit szenvedtek a vallásukért, hogy a hitközség egyik tagja nyilvánosan megsértse és kigunyolja azt a zsidóságot, amely nekik oly drága volt? Az inquisitio országában született és nevelkedett zsidóknak sejtelmük sem volt a toleranciáról és a meggyőzés tiszteletéről. A rabbinusok, talán Usiel Izsák és Pardo József, átokkal fenyegették Da Costát, azaz, hogy kiközösítették a községből, ha meg nem változtatja vallási életét. Az ellenállás még jobban ingerelte a heves férfiut. Ugy érezte, hogy a nagy áldozatok árán csak új bilincseket vásárolt és dacból is tovább folytatta előbbi életmódját, nem törődve a rabbinikus előírásokkal. A rabbinusok erre csakugyan kimondták reá az anatómát.

Da Costát kerülni kezdték erre még a barátai és rokonai is és egészen magára maradt a nagy városban, amelyben senkivel sem érintkezhetett. Elhagyatottságában tépelődésekbe esett. Iratot akart kiadni a fennálló zsidóság ellen, ki akarta mutatni, hogy mennyire ellenkezik a bibliai zsidósággal. Fő bizonyítása az lett volna, hogy a biblia nem is említ lelki büntetéseket, csak testieket. De közben rájött, hogy a szentírás egyáltalában hallgat a tulvilági életről és nem is vonja be a vallás körébe a testtől elválasztottan képzelt lelket. Szóval gondolkodása elvonta, ép úgy mint a katolicizmustól és a rabbinikus zsidóságtól, a bibliától is. Nem tudni, mi módon tudódott ki, hogy a kiközösített Uriel Acosta ilyen tervvel foglalkozik, de egy zsidó orvos, Sámuel da Sylva, megelőzte. Kiadott portugál nyelven egy iratot (1623) „a lélek halhatatlanságáról“, hogy megcáfoja egy „bizonyos ellenségnek a tudatlanságát, aki örültségében sok tévedést állít.“ A könyvben meg is nevezi a szerző Urielt és vaknak, tehetségtelennek mondja.

Acosta azt hitte, hogy ellenségei és különösen a rabbinusok bérelték fel Da Sylvát, hogy ellene írjon. Sietett tehát nyilvánosságra hozni a művét (1624.—25, szintén portugál nyelven). „A farizeusok tradíciójának vizsgálata, összehasonlítva a szentírás törvényeivel, feleletül a hazug, rágalmozó Sámuel da Sylvának.“ Hogy ellenfelét rágalma-

zónak nevezi, bizonyítja, hogy elfogult volt; mert ebben a művében csakugyan állítja azt, amit Da Sylva a szájába adott, hogy a lélek nem halhatatlan. És minthogy Da Acosta ezzel a munkájával hadat üzent a zsidóságnak, viselnie kellett a következményeket. Azelőtt az anatómia következtében csak az utcai csöcselék bántalmazta, csak a gyermekek csufolták, dobálták meg kövekkel az utcán és zavarták meg a nyugalomát a lakásán (s Uriel mindig azt hitte, hogy ez a rabbinusok felbujtatására történik); művének megjelenése után azonban fellépett ellene az amsterdami hitközség előjárósága is, bepanaszolta a magistrátusnál, hogy a lélek halhatatlanságának tagadásával megtámadja nemcsak a zsidóságot, hanem a kereszténységet is és tévtanokat terjeszt. Da Acostát erre letartóztatták, néhány napig börtönben maradt és végül 300 arany forint pénzbüntetéssel sújtották, munkáját pedig máglyára ítélték. A legszabadabb állam ebben az időben azt hitte, hogy joga van a gondolat- és sajtószabadság korlátozására; csak a testek számára nem gyújtott máglyát.

Hitsorsosai azonban úgy látszik nem igen üldözték tovább Uriel Acostát; hiszen még több mint tizenöt esztendeig maradt Amsterdamban kiközösített állapotban. Csak a magára hagyatottság nehezedett a lelkére; nem bírta ki, hogy övéi is úgy kerüljék, mint a pestises embert, nem volt nagy szellem, elsőrangu gondolkodó, aki boldogan élhet eszméinek végtelen birodalmában, nem törődve a külvilággal és a körülményekkel. Nem tudta nélkülözni a világot. Azonkívül vagyona is egyik fivére kezében volt és azt hitte, talán ezt is elveszíti, ha folytatja a harcot a hitközség ellen. Házasodni is szeretett volna, ami szintén lehetetlen volt, amíg anatómia alatt maradt. Engedett tehát egyik rokona unszolásainak és kibékült a hitközséggel. „Majom akarok lenni a majmok között,” mondotta. Visszatérését jelentette be éppen abban az időben, amidőn belsejében a legtávolabb állott a zsidóságtól.

Acosta ugyanis tépelődései közben új felfedezésre jutott: A zsidóság, még a bibliai is, ellentétben áll sok pontban a természettel, tehát nem lehet isteni eredetű, minthogy isten, mint a természet alkotója, nem juthat ellentétbe önmagával. Első gondolata volt ez ebben az időben a Franciaországban és a Németalföldön feltűnő deisztikus iránynak, amely istent egyoldalúan csak a természetben ismerte fel és nem általában, a természetben, az erkölcsi törvényben, vallás- és államalakulásban egyaránt.

Da Acosta teóriája az emberrel veleszületett természeti vallást hirdeti, amely az erkölcsi törvény kiépítésében és a családtagok szere-

tetésben nyilvánul meg. A legjobb, amit a zsidóságban és a kinyilatkoztatáson alapuló többi vallásokban találhatni, a természetvallásból van átvéve. Ez csak szeretetet és egyetértést ismer, amaz felfegyverezi egymás ellen a szülőket és gyermekeket. Da Acosta, úgy látszik, azt értette természeti valláson, amit a talmud noachita törvényeken.

A zsidósággal való meg hasonlása dacára, elhatározta és pedig, mint maga elbeszéli, unokaöcscse reábeszélésére, miután tizenöt esztendő alatt anatómia alatt töltött (1618-tól 1633-ig), hogy felhagy eddigi életmódjával, bűnbánatot mutat és nyilatkozatot ír alá, hogy visszavonja eddigi állításait, csak hogy feloldják az átok alól. Nyugalmat és külső kényelmet akart szerezni belső meggyőződésének árán. Heves, szenvedélyes természete azonban megfosztotta újra nyugalmától. Nem tudta magát a tartózkodásra kényszeríteni, hogy eleget tehessen a zsidóság vallási szokásainak és mindjárt bűnbánó vallomása után, titokban megszegett rabbinikus előírásokat. Egyik rokona azonban rajtakapta és unokaöcscse, aki a békítést közvetítette, annyira felháborodott ezen az eljáráson, hogy megszakított vele minden érintkezést. Rokonai megakadályozták a menyasszonyával való házasságkötést és állítólag vagyonban is megkárosították.

Azonkívül heveségében és a zsidóság ellen való elkeseredettségében egy meg gondolatlan lépésre is ragadtatta magát Da Acosta. Két született keresztény, egy olasz és egy spanyol Amsterdamba jött, hogy a zsidó vallásra térjen. Mikor Uriel Acostával tanácskoztak erről, ijesztő képet festett nekik a zsidó vallási életről és óva intette őket, hogy ne hajtsák a nyakukat ilyen súlyos járom alá, hanem maradjanak meg régi vallásukban.

Igétük ellenére elárulták az idegenek Da Acosta nyilatkozatait és erre újra kitört a harc közte és a község között. A rabbinusok újra tribunáljuk elé idézték, szemére lobbantották vallástalan életmódját és figyelmeztették, hogy csak úgy menekülhet meg a második, súlyosabb átok alól, ha aláveti magát nyilvános, ünnepélyes bűnbánatnak. Da Acosta becsületérzése és meggyőződése tiltakozott ez ellen a nyilvános bűnbánati aktus ellen és így kimondották reá a súlyosabb átkot, amelyet hét esztendeig viselt. Ez alatt az idő alatt a község tagjai a legnagyobb megvetést tanusították iránta és sokszor leköpték az utcán. A legkeményebben bántak vele testvérei és rokoni, akik így akarták kényszeríteni a bűnbánatra. Számítottak tehetetlenségére és gyengeségére. És csakugyan jól számítottak.

Da Acosta közben férfikorba lépett, az izgalmak és harcok meg-

törték és most még jobban vágyódott a nyugalom után. A törvény útján, amelyet az amsterdami hatóságnál keresett, nem érhetett el semmit; megigért tehát mindent, amit megalázására követeltek tőle.

A nyilvános bünbánat aktusa, amelyet Acostára szabtak, nagyon megalázó volt. A vallási kodexben nem volt ugyan erre semmiféle előírás, sőt ellenkezőleg, zsidó felfogás szerint nincs is nyilvános bünbánat, a vétkesnek nem kell hangosan kikiáltani a bűnét, hanem csak halkán be kell ismernie Isten előtt. De épen azért, mert szabály nincs, tetszésszerinti formát adhatott a rabbikollégium a bűnvallo-másnak. És az amsterdami rabbik és a maranusokból álló előljárók az inquisitio tribunálját vették mintául.

Mihelyt Acosta megigérte, hogy aláveti magát a nyilvános bűnvallomás aktusának, bevezették a férfiakkal és asszonyokkal tele zsinagógába, ahol aztán megkezdték a zsidó autodafét. Uriel fellépett az emeivényre és felolvasta bűnvallomását, hogy megszegte a szombatot, az étkezési törvényeket, tagadta a vallási tételeket és lebeszélte embereket a zsidó vallásra való áttérésről. Kijelentette ünnepélyesen, hogy nem fog többé ilyen bűnöket elkövetni, hanem hű zsidóként fog élni. Ezután elvezette az egyik rabbinus, valószínűleg Morteira Saul, a zsinagóga sarkába, ahol övig levetkeztették és harminckilenc korbácsütést mértek a testére. Majd le kellett ülnie a földre, amire feloldották az átok alól. De ez még nem volt elég. Le kellett feküdnie a zsinagóga közepére, hogy a jelenlevők mind átlépjenek rajta. Ez minden- esetre nagy tulzása volt a bünbánatnak, de nem üldözésvágy, vagy bosszu érzése sugalta, hanem vallási skrupulozitás és a katolikus formák majmolása.

Nem csoda, ha ez az eltört szegény és megalázás, amelynek Uriel nem bünbánatból vetette alá magát, hanem a nyugalom után való vágyakozásból, mélyen megrendítette a szenvedélyes férfiú egész lényét és a bosszu gondolatát keltette föl benne. Ahelyett, hogy sajnálta volna a rabbinusokat, mint a történelmi állapotok eszközét, gyűlölte őket, mint az emberiség kinövését, mintha nem gondolnának egyébre, mint a csalásra, hazugságra és gonoszságra. Megsértett becsületérezete és felhevült fantáziája az amsterdami község minden tagjában és talán az egész földkerekség minden zsidójában személyes elkeseredett ellenségét látta, a zsidóságban pedig intézményt látott, amely az emberiséget gyűlö- letre és üldözésre tanítja. Minthogy úgy vélte, hogy körül van véve ellenségekkel és nem érzett magában elég erőt a harcra, elhatározta, hogy meg fog halni, de egyszersmind bosszút áll főüldözőjén, a fivé-

rén. Hogy a kortársak és az utókor részvétét biztosítsa, leírta szenvedéseinek történetét és hitvallomását, de minden új gondolat nélkül, tele gyűlöletes támadásokkal a zsidók ellen. Mintha be akarta volna feketíteni a zsidóságot a keresztények előtt, megírta pl. hogy a zsidók még az ő korában is felfeszítették volna Krisztust és nem érdemlik meg, hogy az állam szabad vallásgyakorlatot adjon nekik. Ez az irat, amelyet halála előtt dolgozott ki, nem árul el egyebet, mint lihegő bosszút ellenségei ellen. Miután szenvedélyes végrendeletét is befejezte, megtöltött két pisztolyt, az egyiket reásütötte a háza előtt elmenő testvérére és miután ez nem talált, bezárkózott a szobájába és agyonlőtte magát. (1640. április.)

Midőn az eldördült lövés után a lakását kinyitották, ott találták asztalán önéletrajzát: „Egy emberi élet példája“, amelyen a legszenvedélyesebb módon vádolja a zsidókat és a zsidóságot és felhevült fantáziájával befeketit és megbélyegez mindent, ami zsidó.

Tettével és hagyatékával egyaránt azt árulta el Uriel Acosta, hogy inkább érzelmek vezették, mint eszmék és gondolatok. Nem volt teoretikus gondolkodó, sem praktikus bölcs és még kevésbé férfias jellem. Aminthogy általában nem volt gondolatköre, hanem csak le akarta rombolni a meglevőt, amelyet rossznak, hamisnak és hazugnak tartott és így természetesen nem is gyakorolhatott maradandó hatást.

Zsidó kortársai hallgattak róla, mintha el akarták volna feledtetni az emlékét is. Ugy hatott, mint egy suhanc, aki bezuzza egy régi dohos épület ablakait és utat nyit léghuzamnak.

A másik vakondokszerű turkáló, Leon (Jehuda ben Izsák Modena, szül. 1571., meghalt 1649.), más természetű ember volt és más körben nevelkedett.

Leon Modena művelt, előkelő, de zavaros hitű és babonás családból származott, amely Franciaországból, az ottani zsidók kiűzésekor Olaszországba (Modena) vándorolt. Nagyatyja, Modena Mardocháj, korának híres orvosa, akit V. Károly császár aranygyapjas lovaggá emelt s aki egy bibliai vers citálásával betegsége elején előre megjövendölte, hogy a betegségnek halál lesz a vége. Nagybátyái egyike, elfecsérelte egész vagyonát az alchimiai kísérletekre. Atyja, Izsák, megkérdezte első feleségének halála után egy jövendőmondótól, hogy megházasodjon-e még egyszer és hogy szerencsés lesz-e a második házassága. A legjelentékenyebb volt a családban Leon nagybátyja. Abtalion Modena (született 1529., meghalt 1611.), aki jártasságot tanusított úgy a világi, mint a zsidó irodalomban, jól beszélt latinul, közbenjárt XIII. Gregor pápánál

a zsidó iratok megmentése végett és hosszú latin védőbeszéddel szép eredményt ért el. De azért ő is idézte Elia próféta szellemét.

Leon Modenában szintén megvoltak ezek a családi tulajdonságok. Csodagyermeknek tartották, három éves korában már felolvasott egy fejezetet a prófétákból, tíz éves korában nyilvános prédikációt mondott, tizenhárom éves korában írt egy dialogust a kocka- és kártyajátékról és mestere, Bazula Mózes halálára verset írt, mely héberül és olaszul egyenlően hangzott. De a csodagyermekből nem lett csodaférfi, nem lett irányadó, szerepet játszó egyéniség. Modena bámulatos polyhistrá lett. Aminthogy mindenféle mesterségbe fogott, hogy existenciát alapítson, tolmács, írnok, korrektor, könyvkereskedő, ügynök, rabbinus, muzsikus, házasságközvetítő és amuletkészítő volt, anélkül, hogy szilárd megélhetési alaphoz jutott volna; a tudományok terén is ide-oda tévelygett, de az egyik szakban sem tűnt ki. Ismerte a bibliai, talmudi és rabbinikus irodalmat, be volt avatva a keresztény theologiai iratokba, értett valamit a filozófiához és fizikához, csinált olasz és héber verseket, szóval mindent olvasott, amihez a héber, latin és olasz nyelv segítségével hozzáférhetett és amit olvasott, azt meg is tartotta, mert bámulatos emlékező képességgel volt megáldva és ismert eszközöket, amelyekkel azt a képességet fokozni is lehet, amiről külön munkát is írt.

De Modena Leo nem talált örömet sem a tudományban, sem a költészetben; mindkettő csak akkor birt előtte értékkel, ha kenyeret hozott. Prédikált, írt könyveket és verseket, fordított és kommentált, mindent csak azért, hogy pénzt szerezzen és amit szerzett, azt elfecsérelte kártya- vagy kockajátékon, amely szenvedélyt módfofölt elítélt, de szabadulni tőle nem tudott.

Hatvan éves korában némi vagyonhoz jutott, de sokkal hamarabb vesztette el, mint szerezte. Alig egy hónap alatt elvesztett száz aranyat és a rákövetkező esztendőben még kétszer annyit. A tudomány nem emelte és nem tisztította meg a jellemét és a gondolkodását. Modena Leo nem volt sem zseni, sem jellem. Elégedetlenkedve a sorsával, játékszenvedélyétől folyton izgatva, állandó anyagi zavarral küzdve élt meghasonlott lélekkel, amelyben hitetlenség és babona küzdött egymás ellen.

A vallás sem gyakorolt hatást a lelkére. Prédikált másnak, amit maga nem hitt. Azért irigyelte a nagyhitűeket, akik együgyűségükben nem ismernek kételkedést, hanem üdvösséget várnak a rituáliák skrupulozus követésének jutalmául és el is érik üdvösségüket, amint Leon

hozzáteszi. A kutatók ellenben csak nagy belső küzdelem árán jutnak hitükhöz és üdvösségükhöz, a kétely pedig folyton zaklatja őket.

Nem volt elég komolysága, sem szilárd meggyőződése, mindennap más szeszély vagy hangulat uralkodott rajta, anélkül, hogy képmutató lett volna. Méltán mondhatta tehát magáról: Nem tartozom a feslettek közé, külső viselkedésem mindig megfelel a belsőmnek.“

Modena csakugyan őszinte volt minden pillanatban. Amit vallott, azt akkor, mikor vallotta, igazán hitte. Az egyik napon sikra tudott szállani a talmudért, a másikon meg már pálcát tört fölötte. Elítélte a játékot és panaszkodott, hogy a csillagok ilyen szenvedélynek tették martalékvává — hitt ugyanis az asztrologiában is —, majd meg talmudi bizonyítékokat hoz a játék igazolására. Midőn a velencei rabbikollégium anatómát hirdetett a kártya- és kocka-játékra, Modena kimutatta, hogy a talmud megengedi a játékot, az anatóma tehát igazságtalan. Egyszer megkérdezte tőle tanítványa, Chamiz József, orvos és misztikus, hogy mit tart a kabalisztikus lélekvándorlásról, amire Modena Leo a következőkben felelt: Másnak azt mondtam volna, hogy hiszek benne, ha nem is a meggyőződésem, mert nem szeretném, hogy eretneknek kiáltsanak ki, de neked megmondhatom a véleményemet őszintén.

Hogy mi volt az ő véleménye, azt megírta egy kis értekezésben, amely kimutatta, hogy a lélekvándorlás tana nemcsak nevetséges, hanem ellenkezik is a zsidó felfogással.

De ez a meggyőződés olyan gyengén gyökerezett a lelkében, hogy egy rendkívüli eset alkalmával, legalább pillanatnyira ő is hitt a kabalától annyira előtérbe állított lélekvándorlásban.

A velencei gettóban más lehetett az élet, mint a frankfurti, prágai, vagy lengyel zsidónegyedben, ha egy ilyen férfit, mint Leo Modena tagja lehetett a rabbinátusnak egy Simon Luzzatoval együtt, aki szintén nem volt valami tulbuzgó vallásosságú ember. A 6000 lelket számláló és Róma után a legnagyobb olasz hitközségben sok művelt zsidó volt, akik az olasz és európai kultúrában élénk részt vettek és a keresztényekkel nemcsak üzletileg, hanem társadalmilag is érintkeztek. A gettó falai nem különítették el teljesen egymástól a zsidó és keresztény lakosságot.

Ebben az időben, a nagy drámai költőnek, Shakespearenak korában, nem volt Velencében egyetlen zsidó uzsorás Shylock sem, aki kölcsöne fejében egy font hust követelt volna keresztény adósától. A tulajdonképeni nép, a kisiparosok, a hajósok és teherhordók Velencében sokkal előzékenyebbek voltak a zsidók iránt, mint más keresztény

városokban. Zsidó gyárosok 4000 munkást foglalkoztattak a lagunák városában, úgy, hogy ezeknek existenciája zsidó munkaadójuk kezében volt.

Egy pusztító pestis alkalmából, amidőn ebben a szigorú rendőrvárosban meglazultak a rend kötelékei és a hatóság kezei már-már lankadozni kezdtek, a zsidó kapitalisták nagy összegekkel siettek a hatóság segítségére.

Voltak közöttük olyanok, akik versenyeztek a mivelt keresztényekkel, elegánsan irtak és beszéltek olaszul és szép olasz verseket is tudtak írni. Például szolgálhat az említett két rabbinus, Leo Modena és Simone Luzzato mellett két zsidó költőnő: Ascarelli Debora és Szára Copia Sullam.

Az első egy tekintélyes velencei férfit: Ascarelli Giuseppe felesége, szép olasz strófákban lefordított héber himnusokat, és önálló verseket is írt. Egy zsidó olasz költő versben dicsőítette Deborát:

„Mások harci diadalokról énekelnek,
Te csak néped dicsőségét zenged.“

A bájos, szellemes Szára Copia (született 1600 körül, meghalt 1641.) feltűnést keltett a maga korában. Önálló költőnő és gondolkodó volt és tehetsége és szeretetreméltósága sok kísértésnek és kellemetlenségnek tették ki személyét. Mint vagyonos atyának, Copia (Coppio) Simonnak egyetlen gyermeke, eleget tehetett tudományos és irodalmi hajlamának, amelyet férjénél Sullam Jakobnál sem hagyott el.

Szára Copia Sullam feltűlmulta az ő korában levő asszonyokat és férfiakat egyaránt. Rajongott a szépért és lelkesedésének csinos, lány versekben adott kifejezést. Fiatal, bájos, szeretetreméltó, nemesszívű, okos, tapintatos és nagyravágyó asszony volt és elbűvölt mindenkit, ki varázkörébe lépett. Muzsikálisan kiképzett, csengő hangja megbabonázott ifjakat és öregeket egyaránt.

Midőn egy életes olasz pap, Ansaldo Ceba Genuában olasz hőskölteményt adott ki a bibliai Eszterről, Szára annyira el volt ettől ragadtatva, hogy rajongástól és dicséretektől áradozó levelet intézett a szerzőhöz (1618.) Jól esett neki, hogy egy zsidó hősnőt, az ideálját versben ünneplik és ezáltal reá terelik a művelt publikum figyelmét a zsidó ókorra. Azt a reményt fűzte ahhoz a munkához, hogy meg fogja szüntetni a zsidók iránt való elfogultságot. Szára nem tagadta a költő előtt, hogy művét magával hordja és éjjel is a párnája alá teszi.

Ansaldo Cebo, ahelyett, hogy megelégedett volna egy művelt nő

lélek őszinte hódolatával, mindjárt térítésre gondolt. Keresztény vallásra akarta téríteni Szárát. És mikor szolgálja, akit ajándékokkal és versekkel küldött hozzája, beszélt neki a zsidó asszony szépségéről és bájairól, valósággal lelki szerelem támadt benne iránta, ami még fokozódott, midőn Szára elküldte neki arcképét, hozzácsatolva rajongó verseket, amelyekben a kor tulzó modorában ilyeneket irt:

„Szivemben hordom bálványomat,
S szeretném, hogy mindenki imádaná.“

A szép velencei zsidó asszonyt azonban nem kábitották el a pap szavai; hiven kitartott a vallása mellett és kifejtette neki az okokat, hogy miért tartja többre a zsidó vallást, mint a keresztényt. Hiába iparkodott Ansaldo Ceba gyengédséggel, szemrehányásokkal és szentimentális epedéssel megingatni a zsidó nő meggyőződését, hiába érzékenykedett, hogy nemsokára meg fog halni és szeretné azzal a tudattal lehunyni szemét, hogy egy menyországban fognak egyesülni, Szára hajthatatlan maradt. Midőn a pap végül még engedélyt kért tőle, hogy imádkozhasson a katolikus vallásra való áttéréséért, Szára csak azzal a feltétellel akarta ezt megengedni, ha ő is imádkozhat a pap megtéréséért. Költői hirneve és a magas állású keresztényekkel való összeköttetése a dicsőség mellett sok bajt is zuditott rá. Fanatikus hitsorssók azt híresztelték róla, hogy elhanyagolja a zsidó vallási törvényeket, és hogy nem hisz a zsidóság isteni eredetében. Egy lelkiismeretlen keresztény pap, Bonifacio Balthazar, aki később püspöki széket foglalt el, iratot adott ki, amelyben azzal vádolta Szárát, hogy nem hisz a lélek halhatatlanságában. Az ilyen vádnak egészen más hatása volt a szigoruan katolikus Velencében, mint Uriel Acosta ellen a szabad protestáns Amsterdamban. Nem pénzbüntetés és letartóztatás várt itt ezért, hanem inquisitiós börtön, kintpad és máglyahalál. Szára sietett a vádat megcáfolni. Megirta vallomását (Manifesto 1621.) a lélek halhatatlanságáról, még pedig hatalmas dialektikával, férfias bátorsággal és rágalmazó vádlójának teljes megsemmisítésével. Megható az ajánlás, amelyet meghalt atyja emlékének szentel és még meghatóbb a szépen csengő olasz versekben megirt zsoldárszerű ima, amely szinte sugárkoszorut von a szerzőnő homloka körül. Mint asszony és még hozzá zsidó asszony nem bizhatott teljesen a saját erejében, hanem Istentől kért segítséget és támogatást. Hogy miként végződött az ügy? nem tudni.

Valószínűleg Ceba eposza ösztönözte Leon Modenát, hogy lefor-

ditsa héberre Salamon Usque és Gracián ugyancsak Eszterről szóló spanyol tragédiáját, amelyet Szára Copia Sullamnak ajánlott. Ugyan ő készítette a zsidó költőnő verses sírfeliratát is.

Leon Modena is sokat érintkezett keresztényekkel. Természete, szelleme, közlékeny lénye, tudós és ügyes játéka, megnyitotta előtte a keresztény körök kapuit. Keresztény tanítványai is voltak szép számban. Plantavicius Jakab francia püspök és Gafarelli Jakab, a félőrtült keresztény kabalista nála tanultak hébertül. Nemesek és tudósok leveleztek vele és dedikáltatták maguknak az iratait.

Modena körülbelül ugyanazt az állást foglalta el Olaszországban, amelyet Menasse ben Izrael Hollandiában. Komoly férfiak és vig játékosok körében gyakran hallotta, hogy a zsidó rítusokat gyerekeseknek gunyolják (lex Judearum : lex puerorum). Eleinte védelmezte ezeket a ceremoniális törvényeket, később azonban olyan nyilatkozatot tett, hogy az egyes scrupulozus ceremóniák csakugyan jelentéktelenek és nem egyebek, mint az idő folyamán támadt kinövések, amelyek esetleg nevetségessé is fejlődhetnek.

Nemsokára pénzszerzés céljából keresztény barátainak rábeszélésére lefordította olasz nyelvre a zsidó vallási kodex egyes részeit, majd meg az egészet teljesen. Egy angol lord megvette tőle az átdolgozást I. Jakab király számára, aki sokoldalú tudással szeretett dicsekedni. Később kinyomatta a művet egyik tanítványa, Gafarelli, Párisban és a velencei francia követnek ajánlotta.

Leon Modena a bibliai Chámként, felfedte ezzel az iratával atyja meztelenségét és feltárta a zsidóság belső szentélyét nevetni vágyó gunyolódók előtt. Mert az idegenek előtt csak nevetségességnek és haszontalannak tűnhetett fel az, ami a zsidók körében kegyelet és lelkiismeret dolga volt. Leon Modena előadta a keresztény olvasóknak, milyen ceremóniákat és előírásokat követnek öltözködésüknél, felkelésnél, lefekvésnél, emberi dolgok elvégzésénél és milyen vallási gyakorlatokkal élnek a zsinagógákban és a tanházban.

Önkéntelenül a zsidóság megvetői közé szegődött a szerző, amiről úgy látszik, ő maga is tudott, mert a bevezetésben a következőket mondja :

„Amig ezt a munkát irtam, el kellett felejtennem, hogy zsidó vagyok és csak egyszerű, pártatlan, tárgyilagos elbeszélőnek tekintettem magam. De nem tagadhatom, hogy igyekeztem a sok ceremónia miatt való gunyt elkerülni, de nem akartam ezeket a ceremóniákat védelmezni, vagy szépíteni, mert csak elbeszélni akartam és ismertetni.“

De tévedés volna, ha azt következtetnők ebből, hogy Leon Modena teljesen szakított bensejében a rabbinikus zsidósággal. Amint mondtuk, nem volt szilárd, kitartó meggyőződésű ember. Majdnem ugyanabban az időben, amidőn a zsidóság rituáléját kitette a keresztény világ gunyjának, kidolgozott egy védőiratot a ritusok és a szóbeli hagyomány számára, amelyet éppen ekkor zsidó részről támadás ért.

Egy hamburgi zsidó kiemelt tizenegy pontot, amely szerinte a talmudi hagyomány hamis volta mellett tesz bizonyosságot. Bebizonyította egyebek között, hogy a tefilint nem írhatta elő a szinági törvényhozás, hogy a második ünnepnap megtartása tóra-ellenes, hogy a talmudisták elferdítették a biblia szövegét, midőn a „Szemet szemért“ pénzbüntetéssé változtatták, hogy a sok korlátozás és körülkerítés kárára vált a zsidóságnak és a törvények elhanyagolására vezettek; továbbá, hogy helyesebb volna, ha elválasztanák egymástól az istenit és az emberit, hogy nincs jogosultsága a mózesi törvény mellett a szóbeli hagyománynak és végül, hogy a zsidóságnak szégyenletes és nevetséges nézeteik vannak a vallásról, amin segíteni kellene.

A fősúlyt arra a pontra fektette a hamburgi kétkedő, hogy minden talmudi és rabbinikus tétel nem egyéb, mint megtoldása a pentateuchus zsidóságának, holott a mózesi törvény előre tiltotta a toldást.

Erre a támadásra felelt Leon Modena. Cáfolata kissé lapos és alig tartalmaz valami újat. Ő is annak a bizonyítására fekteti a fősúlyt, hogy a szóbeli hagyomány szükséges kiegészítése az írásbeli törvényeknek, amelyek magukban véve hiányosak.

Modenánál természetesen sosem lehet tudni, hogy a hit, vagy a hitetlenség komoly-e nála. Miként a kártya- és kockajátékot először megvédélmezte, majd meg elítélte, közben pedig szorgalmasan játszott, a talmudi zsidóságot is majd megtámadta, majd megvédélmezte, majd meg nevetségessé tette, a gyakorlatban pedig ragaszkodott hozzá.

Néhány évvel azután, hogy a talmudikus zsidóságot a hamburgi kétkedő támadásával szemben megvédélmezte, kidolgozott egy iratot, amely a legjobb, ami tollából kikerült (1624). Egyrészt súlyos támadás a rabbinikus zsidóság ellen, amilyent még keresztények és karaiták sem irtak, másrészt ugyanannak remek megvédélmezése. De a fennálló zsidóság és a talmud ellen emelt vádak nem merte a saját neve alatt kiadni, hanem álnevet irt alá.

A mű elején előadja, hogy egy Amitái ben Jedaja Ibn Raz nevű spanyol zsidótól Alkalábol polemikus iratot kapott, amely mélyebb gondolkodásra készítette és amelyet megcáfolni óhajt. Azt a részt, amely

a támadást tartalmazza, a „balga hangjának“ (kol szachal) mondja, a védelmet pedig „Oroszlánordítás“-nak (sáágat arje). Az egész munka sem egyéb, mint dokumentuma Modena belső meghasonlottságának és a változó meggyőződésnek, amelyet két szerepre osztott.

A rabbinikus zsidóság ellenségének olyan merész állításokat ad a szájába, amilyeneket Uriel Acosta sem mert kimondani. Nemcsak a rabbinikus zsidóságot támadja meg, hanem a bibliát, a tórát is. Szerinte az egész zsidóság alapja egy sajátos világnézet és tételei legfőlebb csak valószínűségekre támaszkodnak, de semmiesetre sem bizonyosságra. Mert ha feltesszük, hogy a világ nem öröktől fogva létezik, hanem bizonyos időben teremtődött, akkor mindenesetre következik belőle, hogy van egy világteremtő, aki gondját viseli minden teremtményének, de különösen az embernek és hogy ehhez képest nem közömbös előtte az ember cselekedete és életmódja. Azért az egyiket jutalmazza, a másikat bünteti és végül következik még belőle, hogy megnyilatkozott az emberek előtt és átadta nekik a helyes ut vezérfonalát, a tórát. De lehetséges, hogy az ellenkezője igaz, a világ ősrégi, öröktől fogva létezik és istent csak a világ lelkének tekinthetjük. Ebben az esetben minden, ami a világon történik, a merev szükségszerűség és törvényszerűség következménye, a szináji kinyilatkoztatás tehát csak emberi találmány.

Sokkal súlyosabb csapást mér még Leon Modena, Ibn Raz álarca alatt, a szóbeli hagyományra, vagy a talmudikus zsidóságra.

Előre bocsátja, hogy egyetlen vallási forma sem maradt fenn a maga eredeti tisztaságában úgy, ahogy a vallás alapítója kívánta. A zsidóság is, habár a törvényhozó világosan megtiltotta, hogy nem szabad semmit sem hozzátoldani, számtalan tétellel toldotta meg az eredeti törvényeket. Az írásmagyarázatok nagyon sokat megváltoztattak. Ezután átvizsgálja kritikai szemmel Aseri Jakob kodexét és megjegyzi minden pontnál, hogy mit tettek hozzá a rabbinusok az eredeti kodexhez és mit vettek el belőle. Sőt tovább megy és indítványokat tesz, hogy miként lehetne a valódi, ősi bibliai zsidóságot helyreállítani. Egyszerűsíteni kellene az imákat és az istentiszteletet általában, meg kellene szüntetni a rituáliákat, megkönnyíteni a szombatot, valamint a peszach és egyéb ünnepek törvényeit, sőt az engesztelő napot is reformálni kellene. Mindenki csak testi erejéhez mérten bőjtöljön. Az étkezési törvényeket egyáltalában érvénytelennek kellene nyilvánítani. Azt a tilalmat, hogy nem szabad a másvallásuak borát meginni, nevetségessé teszi. Kamatot szedni szabad a biblia szerint is, csak uzsoráskodni, azaz

tulmagas kamatokat szedni nem szabad. A házassági törvényeket is reformálni kellene. Hogy a rabbinikus jogi és büntügyi törvényeket nevetségessé tegye, idézi azokat a helyeket, amelyeket a lelkiismeretlen renezáát Abner Alfonso összeállított és végül megjegyzi, hogy mindezzel nincs még a téma kimerítve, csak néhány szemelvényt mutatott be próbaképpen. Jól tudja, hogy a rabbinusok eretneknek fogják megbélyegezni, de ha csak egyetlen embernek is sikerül megnyitnia a szemét, dus jutalmat nyert fellépéséért.

Ha Leon Modena komolyan vette volna merész támadását és a fennálló zsidóság reformálására irányuló szándékát, kétségkívül erős mozgalmat idézett volna elő a zsidóság körében. De a talmud elitelése csak szellemi játék volt nála. Nem is gondolt arra, hogy küzdelmet kezdjen ellene. A támadásra védelmet szerkesztett, épp oly kevés komolysággal, azután pihentette az iratai között a támadást és a védelmet egyránt.

Komolyabban fogta fel Modena a kabala ellen intézett támadását.

Nemcsak tanítványa, Chamiz József, hanem veje, Lévi Jakob is, akihez sok reményt fűzött, mélyen belemerült a miszticizmusba, ami miatt Modena sokat szenvedett. Bármilyen közömbös volt egyébként az ellentétes vélemények iránt, mégis boszantotta a kabalisták merész fellépése, akik úgy beszéltek, mintha ők volnának az igazság kizárólagos birtokosai. Legjobban háborította fel egy Elia Marchiano nevű kabalistának az irata, amely eretneknek bélyegzi meg az összes zsidókat, akik a kabalisztikus tanokban nem hisznek. A szerző nem átalotta elitelni Maimunit, a szabadabb gondolkodású zsidók eszményképét. Marchiano és cimborái egész komolyan állították, hogy az Én-Szóf, a tiz szefira és a többi kabalisztikus zagyvaságban való hit az üdvözülés elengedhetetlen feltétele; aki ezeket a legcsekélyebb mértékben kétségbe vonja, ép úgy kivált a zsidóságból, mint aki a színáji törvényhozást, a tórát tagadja. A kabala, melyet eddig csak megtűrtek, uralmat követelt a biblián és a talmudon és türelmetlenséget hirdetett.

Leon Modena tehát szükségesnek tartotta, hogy megsemmisítő csapással sujtson le a kabalára. Kabalaellenes iratát, amelyet célzatosan tanítványának, Chamiz Józsefnek, a megcsontosodott lurjanistának ajánlott, „Ari nőhem“ (megszólaló oroszlán) címmel látta el. Belevilágított a kabala titkos műhelyébe és feltárta összes szédelgéseit.

De sem ezt az iratát a kabala ellen, sem a talmudikus zsidóság ellen irányított támadásait nem tette közzé. A szerző maga sem sokat törődött ezirányú működésével.

Aggkoráig folytatta Modena rendetlen életmódját; önéletrajzában

gáncsolja önönmagát, de a javulásra sohasem gondolt komolyan. Meghalt a harctól elcsigázva, de nem az istenekkel (eszmékkel) és emberekkel való küzdelemtől, mert Modena csak önmagával küzdött és a nyomorral, amelyet viselkedésével magára háritott.

Látszólag hasonló volt hozzá, de lényegében nagyon különbözött tőle a kor harmadik foradalmára: Delmedigo Salamon József (született 1591-ben, meghalt 1655-ben). Előkelő, nemes család sarjadéka volt, anyai részről dédunokája a józang gondolkodású tudós Delmedigo Eliának. Atyja, Kandia rabbinusa beavatta a talmudi irodalomba, de oktatást nyújtott neki a görög nyelvből is. Később elsajátította még a latin, olasz és spanyol nyelveket. Nyelvismereteit azonban csak eszköznek tekintette. A páduai egyetemen nyerte tudományos kiképzését. Világos feje a matematikához és astronomiához vonzotta és mestere *Galilei*, az égi törvények felfedezője, a természettudomány martirja volt. Általa ismerkedett meg a Kopernikus-féle csillagászati rendszerrel. Sem Delmedigo, sem más hívő zsidó nem gondolt arra, hogy a nap mozdulatlanágáról és a föld mozgásáról szóló tan ellenkezik a bibliai felfogással és annál fogva eretnokség.

Delmedigo foglalkozott azonkívül a medicinával is, de csak mint kenyérstudiummal. Legkedveltebb tanulmánya a matematika volt. Megtöltötte a lelkét a tudomány minden kincsével és limlomjával. Tudásában még sokoldalubb volt, mint Modena, akihez Olaszországban való tartózkodása alatt tanítványul szegődött. Az olasz zsidó szabadgondolkodók körében elvesztette hazulról hozott naiv hitét, kétely fogta el a hagyomány igazsága iránt, de nem volt elég ereje, hogy kételyeit legyőzze, vagy hogy azoknak helyet engedve, nyíltan sikra szálljon a vallási kinövések ellen. József Delmedigo épp úgy nem volt alkalmas, hogy meggyőződésének martirja legyen, mint Leon Modena. Ez ingadozó jellemű volt, amaz nem tudott őszinte lenni. Kétséggel a szívében tért vissza atyja házába, Kandiába, ahol szabadgondolkodásával és a profán tudományok iránt való szeretetével megütközést keltett. Ellenégeket szerzett, akik üldözték és csakhamar kénytelen volt újra elhagyni szülőföldjét. Ezzel megkezdődött a vándorélete, amely városból-városba üzte, miként mintaképét, Ábrahám Ibn Ezrát. Miként ez, Delmedigo is megbarátkozott az utján karaitákkal, akik szívesen fogadták. Kairóban valóságos diadalt aratott Delmedigo matematikai tudásával. Midőn egy öreg mohamedán matematikatanító, Ali Ibn Rahmadán versenyre szólította, Delmedigo lett a győztes és a mohamedán matematikus elég nagylelkű volt, hogy leveretését nyíltan be is vallja.

Ahelyett, hogy Palesztinába utazott volna, ahogy eredetileg tervezte, Delmedigo Konstantinápolyba utazott, ahol sokáig tartózkodott a karaiták köreiben, azután Moldván át Lengyelországba vándorolt. Mint-hogy a matematika nem nyújtott kenyeret, mindenütt orvosi gyakorlatot is folytatott. Lengyelországban híres orvosként szerepelt és Radzivil, vilnai herceg udvari orvosának alkalmazta (1616—1620 körül). Itt, ahol a talmudstudium tulkapásai folytán a tudomány egészen elárvult, tanulni vágyó ifjak és férfiak, de különösen karaiták, nagy számban csoportosultak Delmedigo körül.

Egy Zerach ben Náthán nevű karaita Törökországból, aki némi hajlamot tanusított a rabbinikus zsidóság iránt és aki, mint maga is mondja, „sok pénzzel, de kevés belátással rendelkezett“, folyton zaklatta Delmedigót tudákos levelekkel és ezerféle kérdéssel és a télre finom cobolyprémes kabátot küldött neki ajándékkul.

Delmedigo jónak látta, hogy Lengyelországban előkelő hallgatás és megközelíthetetlenlenség nimbusába burkolózzék. Zerach kérdésére eleinte nem maga felelt, hanem választ íratott famulusával és uszályhordozójával, Metz Mózással, aki kiválasztott szellemnek, tökéletes lénynek, félistennek tüntette fel mesterét. Képet nyújtott külsejéről, cselekedeteiről és viselkedéséről, amelyet magasabb bölcsesség irányít; leírta egész családfáját apai és anyai részről és elhitette az együgyű karaitával, hogy mestere könyveket írt a tudomány minden ágáról és ha ezek a könyvek napfényre kerülnek, bámulatba ejtik az egész világot.

Metz közölte mesterének néhány tételét a matematikáról, vallásról és filozófiáról és ezzel még jobban összezavarta Zerachnak amugy is zavaros elméjét. A zsidóságról szóló nyilatkozataiban, amelyeket Delmedigo Metz által tett, nagyon óvatosnak mutatkozott, itt-ott felcsillámlott belőlük a hitetlenség szikrája, de csakhamar eltakarta a vallásos szólásmódok füstfelhője. Csak ahol minden veszély nélkül tehetette, mondotta el igazi véleményét.

Ebben az időben Podoliában sokat beszéltek egy állítólagos csodáról: hogy egy négy éves grodeki gyermek, aki anélkül, hogy irni, olvasni tudna, betéve elmondja a talmud vagy a szohár bármelyik passzusát és azonkívül sokat tud előadni a titkos dolgokról. Könnyen hívő rabbinusok nagy lármát csaptak ezzel a csodagyermekkel és azt hitték, hogy megtudhatják majd általa a jövő rejtelseit. Közről és távolról Grodekbe zarándokoltak a hivek, hogy lássák a gyermek-prófétát és természetesen mindenki igyekezett ajándékkal elhalmozni a gyermek

atyját. Delmedigo Radzivil herceg védelmére támaszkodva, Grodekbe utazott és felfedezte, hogy a csoda a ravasz apa szédelgésein alapul. Talán Delmedigo közbenjárására mondotta ki a vilnai rabbinárus az anatómát a szélhámós atyára.

Később Delmedigo maga felelt Zerachnak (1624. körül) és levelében nyíltan bevallotta, hogy rokonszenvez a karaitasággal; meg nem érdemelt dicsőítésekkel halmozta el a karaita mestereket, kiemelte a tudomány nagy értékét és kigunyolta a kabalát és hiveit. A talmudot is megcsipkedte Delmedigo és boldognak mondotta a karaitákat, hogy nélkülözhetik.

Delmedigo még sem érezhette jól magát Lengyelországban. Mulatnia a nemesekkel, akiket mint orvos kezelt, nem lehetett, mert félt a zsidóktól és pénzt keresni nem igen lehetett ebben a szegény országban. Danzigen keresztül Hamburgba ment tehát, a nemrég alakult portugál községbe. Orvosi tudományát azonban kevésre becsülhették ott, ahol egy De Castro működött. Elhatározta tehát, hogy rabbifunkciót vállal és kenyérkeresetből prédikál a rabbinikus zsidóságról, amelyet a szívében megvetett. Sőt, hogy ellensúlyozza a Lengyelországban szerzett eretnekirnevét, legfőbb igazságként dicsőítette a kabalát is, amelyet csak nemrég kigunyolt. E célból védőiratot dolgozott ki a titkos tanról és megcáfolva azokat a bizonyítékokat, amelyeket őse, Delmedigo Elia a kabala ellen felhozott, azt állította, hogy a titkos tan maga az abszolút igazság, amely előtt a filozófiának és minden tudománynak el kell némulnia.

De ennek az iratnak csak az volt a célja, hogy port hintsen a nép szemébe; mindenféle kusza tudákosságot tartalmaz, de a logikának nyoma sincs benne. Természetesen Delmedigo sokkal okosabb volt, semhogy sokáig viselhetne volna az együgyűség álarcát. Megvédte a szohárt, mint a tanaita R. Simon ben Jochai művét és kiemelte, hogy nem szabad megütközni a benne előforduló naivságokon és izetlenségeken, mert hiszen a talmud is tartalmaz ilyeneket és mégis szent könyv. És hogy a józanoknál se rontsa le a dolgát, eléggé világosan érezteti, hogy csak szükségből veszi védelmébe a kabalisztikus oktalanságokat. Nem szabad az író jellemét felületesen műve szerint megítélni. Ő pl. csak azért ír most védőiratot a kabaláról, mert egy magasállású pártfogója, aki valósággal szerelmes a kabalába, felkérte erre. Annyira tiszteli ezt a barátját, hogy kérésére esetleg vádiratot is írna a kabala ellen. Végül megjegyzi még Delmedigo, hogy tudja, hogy a filozófia hivei ki fogják gunyolni, mert hátat fordított a tudománynak, de nem bánja, tartsák egész életén át együgyűnek, csak ne keltsen jámboroknál

megbotránkozást. Ezt az iratot, melyet Delmedigo Hamburgban kezdett meg, nem tudta már itt befejezni. A kitört pestis elől az orvos Glückstadtba menekült. Minthogy a kis község megélhetést nem nyújtott, Amsterdamba költözött (1629. körül). Orvosi gyakorlatra itt sem számíthatott, minthogy itt még hiresebb orvosok voltak, mint Hamburgban. Tehát ismét rabbiskodásra adta magát. Hogy nagy autoritás fényében csillogjon, kiadta a tudományos feleleteket, amelyeket lengyel bámulóinak kérdéseire írt, mindazokkal a dicshimnuszokkal, tömjénezésekkel és ostobaságokkal, amelyeket a karaita Zerach együgyűsége produkált. Ez a mű igazi lengyel zagyvalék, matematikai témák és vallási kérdések, természettudományi problémák és teológiai fejtegetések tarka keveréke.

A kabala és a talmud ellen irányuló támadásait, amelyekkel a gazdag karaitának kedveskedett, Delmedigo ebből az iratából természetesen kihagyta.

Szerencsére újra talált uszályhordozót, aki készséggel vállalkozott annak a kiadására, amit Delmedigo restelt saját neve alatt közzé tenni. Sámuel ben Loeb Askenázi, aki sokat érintkezett vele, kinyomatta Delmedigo kéziratos kincseiből a kabala védelmét és úgy tüntette fel a dolgot, mintha mestere tudta nélkül nyujtaná át a világnak ezt a drága művet. Hogy Delmedigot dicsőítse, megtért eretneknek mondja és elbeszéli, hogy azelőtt kinevette a kabalát, de huszonöt éves korában meggyőződött ennek igazságáról és azóta hátat fordított a filozófiának.

Ez azonban csak félrevezetés volt, mert hiszen harminc éves korában is a legnagyobb megvetéssel nyilatkozott Delmedigo a kabaláról a karaita Zerach előtt. De minthogy a kabala ebben az időben uralkodó szerepet vitt és elbódította a fejeket, jónak találta Delmedigo, hogy ezzel bizonyítsa igazhivőségét.

Az amsterdami hitközség abban az időben, — Uriel Acosta kiméletlen fellépésének hatása alatt, — gyanusan nézett minden filozófikus műveltségű zsidóra és azért tartotta Delmedigo tanácsosnak, hogy elhárítsa magától a hitetlenség legtávolabbi gyanuját is. De ezzel az erőszakolt képmutatással nem jutott messzire. Alkalmazták ugyan Amsterdamban, vagy talán Amsterdam mellett rabbinak, de csak néhány esztendeig maradhatott Hollandiában. 1639-ben már Majnai Frankfurtba költözött. De itt, ebben a német községben, ahol a rabbinikus tudás régi időktől fogva otthonos volt, nem juthatott rabbi hivatalhoz, ellenben értékesíthette orvosi tudományát. Minthogy sem a rabbinikus, sem az orvosi tudományra benső hivatottságot nem érzett, közömbös volt előtte, hogy a szónoki talárt, vagy az orvosi köpenyt veszi-e fel.

A frankfurti község szerződtette Delmedigot öt évre községi orvosnak (1631. február 14.) és kikötötte, hogy nem szabad az előjáróság beleegyezése nélkül elhagynia a várost, még akkor sem, ha valamely fejedelem kér tőle orvosi segílyt. Két évvel később azonban enyhítették a szerződés szigorú pontjait. Hogy meddig maradt Frankfurtban, nem tudni. Nagyon kedvező nem lehetett ott a helyzete, mert 1550. körül már Prágában találjuk és itt fejezte be sokat ígért, de keveset megvalósított életét.

Félig-meddig a kor zsidó lázadói közé sorolhatjuk Luzzato Szimonet (Szimcha) is, (szül. 1590. körül, meghalt 1663.). Mint Leon Modena, Luzzato is rabbi volt Velencében, de sokkal nemesebb lelkű, mint Modena és Delmedigo. Az utóbbi személyesen ismerte és dicsérte, mint kiváló matematikust. De jártas volt a régi és új irodalomban is. Azonban tudásánál jobban diszitette egyéniségét őszintesége és igazság-szeretete, amihez sohasem vált hűtelenné.

Egy parabola, amelyet Luzzato fiatal korában olasz nyelven írt, tanúságot tesz egyenes gondolkodásáról és hogy korán kezdett gondolkodni a vallás és a tudomány viszonyáról. Gondolatait a görög bölcsesség atyjának, Sokratesnek a szájába adja. Delphiben akadémia alakult, amely az emberi tudás megtisztítását tűzte ki feladatául. A börtönbe zárt Értelem kéréssel fordul az akadémiához, hogy szabadítsa ki a vallás börtönéből és oldja le róla a vallási autoritás láncait. A tudomány főképviselői, Pythagoras és Aristoteles az Értelem kérésének elutasítása mellett kardoskodnak, mert úgy vélik, hogy a szabadjára bocsátott értelem csakhamar féktelen tévedésekbe esik; de az akadémia többsége mégis felszabadítja, mert ezzel elősegíti az emberi tudást. Az Autoritást megfosztják a hivatalától. A szabadon bocsátott szellemek azonban nagy kárt okoznak az emberek között és az akadémia nem tudja, mitévő legyen. Ekkor fellép Sokrates és hosszú beszédben kifejti, hogy akár az Értelem, akár az Autoritás, ha egyedül uralkodnak, nagy pusztításokat visznek véghez, de ha kölcsönösen fékezik egymást, megtalálják az igazi harmóniát, amely által az ember boldogsághoz jut ezen a világon és a tulvilágon.

Ez a gondolat, hogy az értelem és a vallásnak szabályozniok és ellenőrizniök kell egymást, ez a gondolat, amely már Maimuni idejében közhely volt, abban a korszakban, a Lurja-féle kabala uralmának idejében merész ujtásnak és istentelen eretnekségnek látszott.

Luzzato Szimonet nem tántorították el a kabalisztikus nagyképűsködések, hívő volt, de amellettt józan maradt. Nem osztozott Manasse

ben Izrael és mások rajongásában, hogy az elveszett tíz zsidó törzs független, hatalmas zsidó államban él a föld valamelyik ismeretlen táján, hanem igyekezett mindenben a józan kutatást követni.

Luzzato könyvet is irt a zsidóság vallási felfogásáról és erkölcsi szokásairól, amelyeket „az igazsághoz hiven, elfogultság és szenvedélyesség nélkül“ igyekezett bemutatni. Talán ellensúlyozni akarta vele Leon Modena könyvét, amely a zsidóságra árnyékot vetett.

Mesteri Luzzato védőirata, melyet a zsidóság és a zsidók érdekében irt és amelynek a következő címet adta: „Értekezés a héberek állásáról“. Ez az irat tanuságot tesz Luzzato praktikus, józan érzékéről és igazságszeretetéről, mély ismereteiről és a zsidósághoz való okos ragaszkodásáról. Művét nem valamelyik gazdag pátrónusnak ajánlja, hanem az igazság barátainak. Kéri az igazság elfogulatlan barátait, hogy ne becsüljék kevesebbre a régi zsidóságnak hosszú fogságtól és mérhetetlen szenvedéstől eltorzított maradékát, mint Phydias vagy Lysippus valamely csonka szoborművét. Mert hiszen azt mindenki elismeri, hogy ez a nép egykor a legmagasabb szellemet képviselte.

Csodálatos, mennyire ismerte ez a rabbinus az európai és a közelfekvő ázsiai államok politikai helyzetét és belső ügyeit. Luzzatoból kitünő pénzügyi és kereskedelmi tanácsadó válhatott volna. Luzzato védőiratának az volt a célja, hogy ellensúlyozza a velencei patriciusoknak a zsidók ellen intézett támadásait. A tulajdonképeni nép nem gyűlölte a zsidókat, kiktől részben élt. De a kormány részesei között voltak igen sokan, akik vakbuzgóságból, de még inkább irigységből, a zsidók kiűzése, vagy legalább jogaiknak korlátozása mellett kardoskodtak. Nem tetszett nekik, hogy a velencei zsidók, akiket a szűk ghettoba zártak és akiknek sem földmiveléssel, sem iparral foglalkozniok nem volt szabad, pénzügyletekben és kereskedelemben versenyeznek velük. Velencében, abban a kereskedő városban, amelyet az újonnan fejlődő holland és angol tengeri hatalmak tulszárnyaltak és háttérbe szorítottak, sok régi büszke kereskedői cég tönkre jutott, míg a zsidó kapitalisták, ügyességük folytán egyre emelkedtek.

Luzzato megmagyarázta Velence politikusainak, hogy a köztársaság züllését egyrészt kimerülés okozta, másrészt az a körülmény, hogy a gazdagok megelégedtek a szerzett vagyonnal és ahelyett, hogy gyarapították volna, elfecsérelték és csak az élvezetek hajhászásával törődtek. Ezért sülyedt Velence világkereskedelme, ezért jutott idegenek kezébe. A zsidók tehát áldásai az országnak, mert azok hódítják vissza a kereskedelmet Velence számára. Luzzato kiszámította statisztikailag,

hogy a köztársaságban lakó zsidók több mint 250.000 aranyat jövedelmeznek évenként az államnak és hogy több mint 4000 munkásnak adnak kenyeret, kiszállítják a hazai gyártmányokat és árut szereznek messze országokból. Tanácsosabb volna tehát, ha a kereskedelmet, különösen a keleti részét, a bennszülött zsidókra biznák és nem a szomszédvárosokra, vagy egészen idegenekre, akik államot alkotnak az államban, megvetik a köztársaság törvényeit és kiviszik a pénzt a külföldre. Egy rabbinusnak kellett ezekre a közgazdasági igazságokra a bölcs tanácsot figyelmeztetnie.

Luzzato felemlítette még, hogy milyen nagy szolgálatot tettek a zsidó kapitalisták a velencei köztársaságnak a pestis idejében, amidőn minden rend fölbomlott és a köztársaság fogytán volt pénzforrásainak. A zsidók akkor önzetlenül ajánlották föl vagyonukat, az államot ez mentette meg.

Vallási szempontokból is megvédte Luzzato a megtámadott zsidókat. De ebben a pontban kevés eredetiséget mutat. Midőn kiemelte zsidó kortársainak fényoldalait, nem tagadta az árnyékot sem és ez mindenesetre dicséretére válik. Luzzato a következőképpen ír róluk:;

„Bármennyire különbözik a velencei zsidó a konstantinápolyi, damaskusi, lengyel vagy németországi zsidótól, vannak mindnyájuknak közös vonásaik. Félénk, férfiatlan nép, jelen állapotában uralkodásra teljesen alkalmatlan, mindenki csak a saját [érdekeivel] foglalkozik és közügyekkel egyáltalában nem törődik. A zsidók takarékosága a fukarsággal határos. Csodálják a régit és a jelen iránt nincs érzékük. Sokan közülök nagyon miveletlenek, egyetlen nyelvet sem beszélnek tökéletesen és a vallási ceremóniákban szerfölött tulzók.

De vannak figyelemreméltó sajátságai is: rendithetetlenek és állhatatosak vallási dolgokban, csodálatosan szívósak a leggyötrőbb nyomor és szenvedés türésében. Legtöbbször ismerik a szentírást és annak magyarázatait, jószívűek és vendégszeretőek egymással szemben, a perzsa zsidó résztvesz az olasz zsidó szenvedéseiben, tartózkodó életmódot folytatnak és örködve örködnek családi életük tisztaságán; ügyesek a legnehezebb dolgok kezelésében és elintézésében. Alázatosak és alkalmazkodók mindenkivel szemben, csak hitsorsosaikkal szemben nem“.

A talmudról nem nyilatkozik Luzzato eléggé világosan, csak kifejti, hogy a zsidók között három vagy négy osztályt lehet megkülönböztetni: talmudistákat vagy rabbanitákat, akik a szóbeli hagyományt egyenrangúnak tartják a bibliával, továbbá a filozófiai műveltségűeket, kabalistákat és karaitákat. Mégis megjegyzi, hogy ő maga hisz a tal-

mudi hagyományban, ellenben a kabalát zsidótlannak, plátói, pythagoreusi és gnosztikus eredetűnek tartja. Egy tanítványa elbeszéli róla, hogy kinevette a kabalistákat és azt mondotta, hogy teoriájuk egyáltalában nem tarthat igényt a hagyomány elnevezésre.

Uriel Acosta, Leon Modena, Delmedigo József és Luzzato Szi-mone, a fennálló zsidósággal többé-kevésbé elégedetlen négy gondolkodó azonban csak csekély hatást gyakorolt zsidó kortársaira. Luzzato csak szűk olvasókörnek irt és nem lépett fel oly erélyesen, hogy nagyobb figyelmet kelthetett volna. Uriel Acosta eltévesztette a célt, viharos, szenvedélyes és türelmetlen lénye és a zsidóságba való mélyebb bepillantás hiánya miatt. Leon Modena maga is folyton ingadozott és véleményeit szélirány szerint változtatta, nem hathatott tehát a komoly meggyőződés erejével; Delmedigo József képmutatásával és színleléseivel inkább ártott, mint használt. Hiszen elvtelenségében megvédelmezte a kabala szédelgéseit és megerősítette a tömeg vakhitét másirányu tudásának súlyával.

De két más oldalról, két teljesen ellentétes egyéniség részéről olyan súlyos csapások érték a zsidóságot, hogy szétrombolódás fenyegette. Egy zsidóban megtestesedett értelem és egy másikban megcsontosodott oktalanság segédkezet nyújtottak egymásnak, hogy egyidőre felbontsák és megszüntessék a zsidóságot és hogy megfosszák Izraelt a kinyilatkoztatás Istenétől.

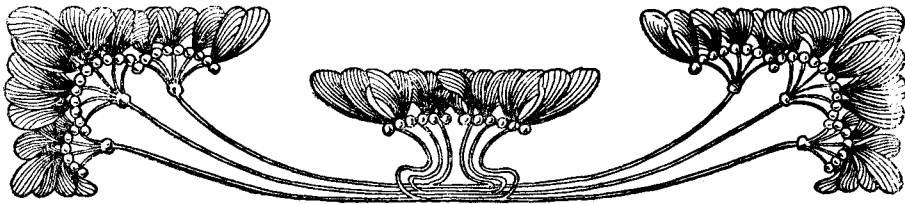

HETEDIK FEJEZET.

SPINOZA ÉS SABBATAI CEVI.

Spinoza ifjusága; iskolatársai. Mózes Zakut és Moor Izsák. Művelődése és kételyei. Benső szakítása a zsidósággal. Az inquisitio újabb mártírjai. A rabbiság eljárása Spinoza ellen. Gyilkossági kísérlet ellene. Morteira és Aboab átok alá helyezik. Spinoza világrendszere, etikája. Véleményszabadságának, jogi és állami teóriájának védelme. Antipátiája a zsidóság ellen. Nézete a zsidóállamról. Spinoza művelt kortársai Amsterdamban. De Rocomora; Enriquez Gomez de Paz. Penso József a költő és az első héber dráma. Gomez de Sófa. Arias de Oliver Fullano és költői lelkü felesége; Correa Izabella; Thomas de Pinerdo. Leon Templo. Dávid Coen de Lara. Benjamin Muszafia. Orobio de Castro.

(1656—1670.)

Míg Manasse b. Izrael a zsidóság jövőjének felépítésén fáradozott, egyik tanítványa hozzáfogott ennek az épületnek lerombolásához, porbadöntéséhez. Komolyan vette azt, amit Modena Leo csak játéknak tekintett. A zsidó törzs újra mély gondolkodót hozott a világra, aki meggyógyította az emberi szellemet évszázados tévedéseiből és új irányt adott az emberi gondolkodás fejlődésének. Miként őse Ábrahám patriarcha, ez a zsidó gondolkodó is le akarta dönteni az összes bálványokat, a hazugságokat, amelyek előtt az emberek félelemből, szokásból és gondolkodás hiányából térdet hajtottak és új Istent hirdetett, aki nem az elérhetetlen égi magasságokban trónol, hanem benn lakozik az emberben, az embernek ép azért isten templomának kell tekintenie magát. Ugy hatott, mint a vihar, sujtott, rombolt, de egyszersmind megtisztította a levegőt. Ennek a nagy gondolkodónak első villámai először a hozzá közel levő zsidóságot érték. Abban a züllött állapotban, amelyben akkor a vallást és a hívőket látta, az ő világot átható tekintete sem vette észre a rút külső mögött rejlő benső szépséget. Ez tette őt félig-meddig anyagyilkossá.

Ez a nagy szellem, korának legnagyobb gondolkodója Spinoza Baruch (tulajdonképpen Espinoza) szül. Spanyolországban, 1632-ben, megh. Hágában 1677-ben, olyan családtól származott, amely nem tűnt ki addig sem szellemi képességgel, sem anyagi jóléttel. Egyetlen jel sem árulta el születésekor, hogy évszázadok múlva is királya lesz a gondolkozás birodalmának. Más gyermekekkel együtt látogatta Amsterdamban, ahova maranus szülei bevándoroltak, a hét osztályu zsidó

iskolát (a Talmud-tórát). Rendkívüli tehetsége mellett bizonyára fényesen végezte el az osztályokat.

Tizenhárom, vagy tizennégy éves korában Manasse b. Izrael tanítványa lett, akinél talmudot, héber grammatikát, rethorikát és poézist tanult. Utolsó talmudi és rabbinikus kiképzését Morteira Saulnál, korának legjelentékenyebb talmudtudósánál nyerte. Morteira iskolájában más növendékek is voltak, akik később szerepet játszottak a zsidó történelemben. Morteira legjobb tanítványaként szerepelt Mózes Zakut, (szül. 1630. megh. 1697.) egy híres család ivadéka. A miszticismus és a költészet iránt való hajlamával teljes ellentéte volt Spinozának. Zakut szerette a homályost, a ködöst. Spinoza a világosságot és a határozottságot. Két vonás jellemezheti Zakutot. Fiatal korában megkérdezték tőle, mit tart a talmudnak, különösen Rabba bar Channának meséiről és Zakut azt felelte, hogy igaz történetnek tartja. Ifjúkorában megtanult, miként a többi amsterdami ifjak latinul, de később ezt annyira megbánta, hogy negyven napig böjtölt, hogy elfelejtse latin tudományát, mert úgy vélte, hogy a latin az ördög nyelve és nem fér össze a kabalisztikus igazságokkal. Spinozának egy másik iskolatársa, Nahar Izsák, szintén misztikus volt, veszekedő természet, melylyel nem a legjobb lelkiismeret járt.

A tudásvágy csakhamar iskolai tanulmányainak szűk köre fölé emelte Spinozát. Belemélyedt a régebbi zsidó gondolkodók műveibe, akik közül különösen hárman vonzották és taszították el: Ibn Ezra szabadgondolkodásával és misztifikációival, Maimuni Mózes mesterséges rendszerével, amelylyel a tudást és a hitet, a zsidóságot és a filozófiát összeegyeztetni igyekszik és Chaszai Crescas, a filozófia iránt való ellenszenvével. A kabalában is jártas volt Spinoza, főtanaival Ábrahám de Herrera és Aboab Izsák műveiből ismerkedett meg. Ezek az elemek forrtak és erjedtek világosságért küzködő lelkében és kinzó kételyeket támasztottak a bensejében, amihez legnagyobbbészrt Ibn Ezra burkolt hitetlensége járult hozzá. Állítólag már tizenöt éves korában kifejezést adott Spinoza kételyeinek s bizonyos kérdésekkel mesterét, Morteirát gyakran hozta zavarba.

A zsidó irodalomban fölszedett szkeptikus elemeken kívül külső elemek is elősegítették Spinoza kételyeit. Mint már említettük, majdnem az összes amsterdami ifjak tanultak latinul. De Spinoza nem elégedett meg e nyelv felületes ismeretével, hanem mélyen be akart hatolni az irodalmába. E célból fordult korának egyik jelentékenyebb filológusához Van den Enden orvoshoz, aki Amsterdam előkelő ifjúságának

előadásokat szokott tartani. Itt jutott Spinoza érintkezésbe művelt keresztény ifjakkal és itt sajátította el azt a felfogást, amely Morteira talmudista körétől annyira idegen volt.

Van den Enden formailag is megtermékenyítette Spinoza szellemét. Ez az orvos ugyanis, ha nem is volt atheista, szkeptikus és szatirikus fej volt, aki a vallási szertartásokat és előítéleteket kigunyolta és pellengérré állította. Ami azonban nála csak szeszély és élc volt, Spinoza érzékeny és forrongó szellemében mély gondolkodás és fürkészés tárgya lett. A természettudományok, a matematika és fizika, amivel nagy szeretettel foglalkozott és Descartes (Cartesius) új, impozáns filozófiája, kitágították a látókörét és megtisztították az ítélőképességét. Minél több új gondolat özönlött a lelkébe a különböző csatornákon keresztül, minél jobban fejlődött ki logikus, egyenes értelme, annál jobban idegenedett el a rabbinikus kabalisztikus mezbe öltöztetett zsidóságtól és nem volt többé szüksége a Van den Enden tudós leányának szerelmére, hogy a zsidó élettől eltávolítsa.

Az önállóan ítélő értelem, amely nem veszi tekintetbe a hagyománytól és az időtől megszentelt dolgokat, volt az ő szerelme, melyet osztatlan rajongással vett körül és amelynek a kedvéért minden örökölt felfogással szakított. Mindent, amit a tiszta emberi értelem kérlelhetetlen tribunálja előtt igazolni nem lehet, babonának, vagy őrülségnek nyilvánított. Az igazság, a tiszta, világos igazság és bizonyosság után való vágya eltávolította a gyermekkorra vallásától, elvetette nemcsak a talmudi zsidóságot, hanem a bibliát is ember művének tekintette. A szentírás könyveiben előforduló ellentétek keltették fel benne először a kételyt a biblia isteni eredete iránt. Nagy küzdelmébe kerülhetett, amíg a megkedvelt szokások és felfogások láncait széttörve új életmód kezdésére határozta el magát. Mert Spinoza ép oly tiszta erkölcsi jellem volt, mint amilyen tiszta, mély gondolkodó. Hogy valamit elméletileg helytelennek tartson és mégis megtegye félelemből, megszokásból, vagy haszonlesésből, az egyáltalában elképzelhetetlen volt őnála. Egészen más természetű volt, mint csodált mestere Des-Cartes, aki az igazság fáklyáit meggyujtva, óvatosan távoltartotta az egyház épületétől, nehogy lángot fogjon tőle és megfogadta, hogy a hagyomány felforgatására irányuló rendszerének sikerülése esetén zarándokutra megy a loréttói madonnához. Spinoza nem bírta elválasztani a teóriát a praxistól. Szerinte a cselekedet csak az értelem hű képe lehet. Mihelyt nem tudta megtalálni a zsidóságban az igazságot, nem tudta követni a rituális előírásait sem. Felhagyott a zsinagóga látogatásával, nem

törődött a szombatokkal és ünnepekkel és megsértette az étkezési törvényeket. De nem elégedett meg azzal, hogy ő maga szakított a zsidóság szokásaival, hanem igyekezett ugyanazt a szellemet tanítványaiba is átplántálni.

Az amsterdami hitközség előjáróságát annál inkább bántotta Spinoza elpártolása, minthogy azt remélte, hogy a geniális ifju valaha erős támasza lesz a fenyegetett zsidóságnak. Mig most attól is tartottak, hogy majd áttér a keresztény hitre és a zsidóság ellen fordítja nagy szellemi képességeit és zsidó tudását. Nézhette-e közömbös arccal az előjáróság és a rabbi-kollegium, hogy a hitközség egyik tagja szisztematikusan dolgozik a zsidóság lerombolásán?

Még mindig jöttek menekültek Spanyolországból és Portugáliából, akit ott hagytak tekintélyes állásaikat és vagyonukat, és kockára tették az életüket, hogy visszatérhessenek a zsidósághoz. Mások meg atyáik vallásához való ragaszkodásuk miatt az inquisitio börtöneibe hurcoltatták magukat, vagy hős önfeláldozással a máglyára léptek. Egy kortárs írja: „Spanyolországban és Portugáliában tele vannak a kolostorok zsidókkal. Sokan a zsidóságot a bensejökben rejtik és csak félelemből színlelik a kereszténységet. Sokan el is menekülnek, mihelyt alkalmuk nyílik. Amsterdamban és más városokban folyton akadnak franciskánusok, augusztinusok, jezsuiták, dominikánusok és mindenféle más szerzetesek, akik kedvező pillanatban ott hagyják a katolikus hitet és visszatérnek a zsidósághoz. Spanyolországban vannak püspökök, akiknek a szüleik és testvéreik itt laknak Amsterdamban, hogy zsidó életet folytathassanak.“ Éppen azokban az években, amidőn Spinoza szakított a zsidósággal, szállt föl a zsidó mártírok máglyáinak füstje több spanyol és portugál városban, nevezetesen Cuencában, Granadában, San-Jagoban, Cordovában és Lisszabonban. Az utóbbi városban egy tekintélyes maranus, Manuel Fernando de Villa Poel, államférfiu, politikai író és költő, aki a portugál udvart képviselte Párisban, midőn egyszer Lisszabonba jött, az inquisitio börtönébe került, ahol nemsokára kivégezték (1652. december 1.) Cuencában egy napon, (1554. június 29.) 57 maranust ítéltek halálra. Közöttük volt Lopez Baltazar, aki 100.000 arany értékű vagyonnal rendelkezett. Évekkel azelőtt Bayonnéba vándorolt ki, ahol egy egész maranus község alakult és csak azért jött Spanyolországba, hogy egyik öccsét a zsidóságra való áttérésre bírja. Ekkor rajta ütött az inquisitio és hosszú kínzás után máglyára hurcolta. Öt hónappal később elégették 12 maranust Granadában és nemsokára (1655. március) máglyán végezte életét egy husz éves nagyreményű ifju, Marcos de Almeida Bernal és két hónappal azután megégették

Kordovában Ábrahám Nunes Bernalt. Aki Amsterdamban verset tudott írni, mind megsíratta spanyol, portugál, latin, vagy héber nyelven a két Bernal martiromságát. És mindezek a martirok és áldozatok ezrei (Spinoza szerint) hiábavalóságért tették volna kockára az életüket! Tűrhetette-e a zsidó előljáróság, hogy valaki büntetlenül hirdesse, hogy a zsidóság évezredes tévedés? A rabbikollégium, amelyben a két főchacham, Mor-teira Saul és Aboab Izsák foglalt helyet, — Menasse b. Izrael akkor Londonban tartózkodott — először bizonyítékokat kezdett szerezni Spinoza zsidóellenes felfogásáról. Mert a zárkózott, csendes életet élő Spinozáról, aki alig érintkezett az emberekkel és aki nem vitte a gondolatait vásári lármával a piacra, nem lehetett olyan könnyen megállapítani a zsidóságtól való elszakadását, mint pl. a szenvedélyes, fékezhetetlen Uriel Acostáról. Az, hogy nem látogatta a zsinagógát, ami mindenestre először tűnhetett fel, nem lehetett a komoly vád alapja, hiszen imádkozhatott otthon is.

Állítólag két egykori iskolatársa (talán a ravasz Nahar Izsák) tola-kodott be hozzá, azután bevádolták, hogy beszélgetés közben eretnek nyilatkozatokat tett és gunyolta a zsidóságot. Spinozát erre a rabbiság elé idézték és megintették, hogy térjen vissza régi zsidó életmódjához. Szigoruan nem akart a rabbiság mindjárt fellépni, mert mestere nagyon szerette és szelid, erkölcsös viselkedése e hitközségben is általános tiszteletet szerzett neki. Jellemszilárdsága mellett Spinoza nem tehetett egyebet, minthogy hangoztatta a kutatásnak és a gondolatnak szabadságát. Erre a rabbiság könnyebb anatómával sujtotta, azaz, harminc napig nem volt szabad senkivel sem érintkeznie.

Ez természetesen nem bántotta annyira a gondolatai gazdag birodalmában élő Spinozát, mint a felületes Acostát. Azonkívül volt elég keresztény barátja, akkikkel érintkezhetett. Ugy tett tehát, mintha semmi sem történt volna. Ám ezt a rabbiság makacskodásnak és dacnak vette. Teljes szigorúsággal azonban még sem akartak fellépni ellene, nehogy a katolikus egyház karjaiba üldözzék. Milyen benyomást tett volna az ilyen lépés a spanyolországi és portugáliai maranusokra? De talán nem akarták a még alig lecsillapult Uriel Acosta-féle botrányt sem megújítani. A rabbinusok felajánlottak tehát Spinozának ezer forint évi járadékot, ha nem fog semmiféle lépést sem tenni a zsidóság ellen és olykor-olykor ellátogat a zsinagógába. De Spinozát nem lehetett pénzzel a meggyőződésétől eltántorítani. Továbbra is csak hangoztatta, hogy nem mond le a kutatás és a gondolkodás szabadságáról és folytatta a zsidóságot aláásó tanainak a terjesztését.

Napról-napra feszültebb lett így a viszony Spinoza és az előljáróság között. Egy amsterdami fanatikus késszurással akart véget vetni a veszedelmes apostol életének. Mikor egyszer a színházból kijött, feléje szurt egy nagy késsel, de a kés csak a kabátját hasította fel. Ennek következtében Spinoza jónak látta, hogy Amsterdamtól otthagyja, mielőtt új gyilkossági kísérletet követnének el ellene. Egy barátjához ment, aki, mert a kollektánsok, vagy rhynsburgiak szektájához tartozott, az uralkodó kálvinista egyház üldözéseinek volt kitéve és egy Amsterdam és Anderk között fekvő kis faluban lakott.

Ezután alig lehetett még csak gondolni is arra, hogy Spinoza kibéküljön a zsidósággal. A rabbiság és az előljáróság kimondotta tehát reá a legsúlyosabb anatómát (cherem), amelyet egy csütörtökön (Ab hó 6. 1565), három nappal Jeruzsálem elpusztulásának börtje előtt a nyitott frigyszekrény előtt nyilvánosan kihirdettek a zsinagógában.

Az anatóma tartalma a következő volt: „Az előljáróság már rég tudomást szerzett Spinoza rossz véleményéről és cselekedeteiről, amelyeket az előljáróság intelmei ellenére is folytat. Eretnekséget hirdet, amiről szavahihető férfiak tanuskodnak, akik ezt a vádlottnak a szemébe is mondták. Mindezt megvizsgálta a chacham és erre az előljáróság elhatározta, hogy Spinozát átok alá helyezi.“ Ezután felolvasták a szokásos átokformulát és végül figyelmeztette az előljáróság a jelenlevőket, hogy nem szabad a kiközösítetttel érintkezni sem szóban, sem írásban, nem szabad vele egy tető alatt lakni és nem szabad az iratait olvasni. A Spinozára kimondott anatómát a rendesnél jobban megszigorították, hogy távol tartsák eretnekséget terjesztő irataitól a zsidó ifjúságot. Spinoza, mint már említettük, nem volt Amsterdamban, mikor az anatómát kimondották reá. Mikor értesítést hoztak neki róla, közömbösen fogadta és megjegyezte, hogy kényszeríteni akarják olyasmire, amit úgy is megtett volna. Magányt kereső természete könnyen nélkülözötte a rokonaival és zsidó barátaival való érintkezést. De még sem maradt a dolog minden következmény nélkül. Az előljáróság közbenjárt a városi hatóságnál, hogy utasítsa ki Spinozát örök időre Amsterdamból. A magistratus a papság elé terjesztette a kérdést, de a papság csak néhány hónapra való kiutasítást ajánlott.

Valószínűleg ez birta Spinozát arra, hogy védőiratot dolgozzon ki a maga javára. Be akarta bizonyítani a városi hatóság előtt, hogy ő nem gonosztevő és ő nem követett el semmit sem az állami törvények ellen, hanem csak élt a jogával, amidőn atyáinak a vallásán és általában a valláson gondolkodott és új felfogásra jutott. A gondolatlánc, amely

Spinozának védőiratában kidolgozása közben képződött és amely arra ösztönözte, hogy ezzel a kérdéssel bővebben foglalkozzék, alkalmat szolgáltatott neki arra, hogy a gondolkodás és kutatás szabadságának nagyfontosságú kérdését fejtegye és megvesse azoknak az iratoknak az alapját, amelyek halhatatlanságot szereztek neki.

A kis faluban, ahová visszavonult (1656—1660), később meg Rhynsburgban, ahol szintén néhány esztendeig tartózkodott (1660—1664), optikai üvegek csiszolásával foglalkozott Spinoza és ebből tartotta fenn magát, szabad idejében tanulmányozta Descartes filozófiáját és dolgozott „A teológiai politikai traktátus“ című később világhírű munkáján. Arra törekedett, hogy bebizonyítsa, hogy a gondolkodás szabadságát nem lehet és nem szabad az államnak korlátoznia, mert az állam békéjének és a vallásnak éppen ez a biztositéka.

A gondolat ősforrását Spinoza filozofiailag megtalálni nem tudta és ezért a hatalomnak tulajdonította az eredetét. Nem az Isten s nem az emberi lélekben lakozó erkölcsi törvény a forrása az emberiséget szabályozó és civilizáló örök jognak, hanem az egészen alantas természeti állapot. Az emberek csak olyanok Spinoza szerint, mint a halak a tengerben vagy a férgek a földben. A nagy halaknak joguk van nemcsak hogy a vizet szürcsölgjék, hanem hogy elnyeljék a kisebb halakat, mert hatalmuk és erejük van hozzá. Az embereknek a jogi szférája is odáig terjed, ameddig a hatalmának a szférája. Ez a természeti jog nem ismeri a jó és a rossz, az erény és a bűn, az odaadás és az erőszak közötti különbséget. De minthogy az ilyen állapot, amidőn a jogot csak a hatalom határozza meg, örök háboruskodás volna, az emberek félelemből, vagy belátásból lemondottak természeti jogukról és átruházták egy kollektív lényre, az államra. Az embereknek választaniok kellett két rossz között; vagy ragaszkodnak természeti jogukhoz, amivel kiteszik magukat a folytonos küzdelemnek és életveszedelemnek, vagy önként korlátozzák a jogukat és béklyókat raknak magukra, csak hogy békéjük legyen. Az emberek az utóbbit választották. Az állam, akár szabadon választott hatóság, akár despota képviseli, azért tulajdonosa az összes polgárok jogainak, mert az összes polgárok hatalma összpontosul benne. Mindenki a saját érdekében engedelmeskedni tartozik neki, még akkor is, ha parancsot kap tőle, hogy oltsa ki a polgártársa életét. Az ellenkezés nemcsak büntény, hanem egyszerűen oktalanlás. Ez a legfelsőbb hatalom nem ismer törvényt. Akár egy ember (monarchia), akár több ember (respublika) képviseli az államot, mindenesetre jogában van mindent megtenni és nem is követhet

el jogtalanságot. De az állam nemcsak a világi cselekedeteken gyakorolhatja jogát, hanem a szellemi és vallási véleményeken is. Külömben nem állhatna fönn, ha mindenkinek meg volna engedve, hogy a vallás ürügye alatt az állam felosztolásán munkálkodjon. Az államhatalomnak joga van tehát, hogy meghatározza és fixirozza a vallási ügyeket is és hogy megállapítsa, hogy mi a hit és mi a hitetletlenség; mi a jámborság és mi az eretnokség. És aminthogy nem ismeri el az erkölcsi törvényt, tagadja a lelkiismeretesség és hűség létezését is. Mihelyt a kormány elgyengül és elveszti a hatalmat, nem tarthat többé igényt az engedelmességre. Mindenki elszakadhat tőle és átpártolhat az ujonnan fellépő hatalomhoz. A világi és vallási despotizmusoknak eme teóriája szerint nem volna szabad senkinek sem véleményt nyilvánítania arról, amit az állam törvényül mondott ki, külömben rebellisnek minősíthető. Aki valamely állami intézmény ellen agitál, hogy a kormányt bevádolja, vagy gyűlöletessé tegye, büntetést érdemelne, mint békeháborító. Csak szofisztikus felfogással menthette meg Spinoza gondolatszabadságát. Minden embernek természeti joga, hogy szabadon nyilváníthassa a gondolatait és véleményét mindenről, ami érdekli. Ez a jog az egyetlen, amit az államhatalomra át nem ruházott, mert természeténél fogva átruházhatatlan. Meg kell engedni mindenkinek, hogy a kormány nézetétől eltérően is gondolkodhasson, beszélhessen, vagy tanulhasson, de magától érthetően csak értelmesen, meggondoltan, harag és gyűlölet nélkül.

Ezzel a gyenge megokolással, amelyet még néhány érv támogat, igazolja Spinoza a zsidóság ellen és a holland államhatalomtól is elismert szentkönyvek ellen intézett támadásait. Ebből az apológiából kitűnik egyszersmind, hogy még sem érintette olyan közömbösen a rabbikollégium eljárása. Spinoza roszakarattal telt meg a zsidóság iránt és ez elhomályosította külömben olyan tiszta ítélőképességét. A rabbinusokat, miként Uriel Acosta, Spinoza is farizeusoknak nevezi és alantas gondolkodást vet szemükre, holott csak védelmezni akarták féltett kincsüket a jogtalan támadások ellen.

Az egyháztól évszázadokig elnyomott értelem büszkén felemelt fővel ült az ítélőszékre és Spinoza, aki konzekvensőbb volt, mint korának francia és angol gondolkodói, tribunálja elé vonta a theologiai, de különösen az ósrégi zsidóságot. Vizsgálat tárgyává tette a dogmáit és szentírásait, és szigorú, kiméletlen ítéletet hozott a saját anyja ellen. Gondolattornyot épített és meg akarta ostromolni az eget. Spinoza filozófiája inkább szemeink előtt szövődő háléhoz hasonlít, amely

észrevétlenül körülhálózza az emberi értelmet, hogy az csakhamar kénytelen megadni magát. Spinoza örök változatlan törvényeket ismert fel az egész mindenségben, az elvetett jelentéktelen pici mag fejlődésében épp úgy, mint az égitestek körmozgásában, a matematikai gondolkodás szabályosságában épp úgy, mint a vad szenvedélyek látszólagos szabálytalanságában.

Míg ezek a törvények örökké egyenlően működnek és ugyanazok az okok ugyanazokat a tüneményeket idézik elő végtelen időig, ennek a törvényszerűségnek a hordozói mulandó lények, egy napig élő legyek, amelyek feltűnnek és elenyésznek, hogy másoknak adják át a helyüket. Itt örökkévalóság, ott mulandóság, itt szükségszerűség, ott véletlenség, itt valóság, ott látszat. És ezeket a rejtélyeket igyekezett Spinoza éles elméjével megoldani. Gondolatainak óriási építőkövei látszólag egyszerűek: finoman átgondolt fogalom-meghatározások (definíciók), biztos feltevések (axiomák), megdönthetetlen bizonyítékok és következtetések (demonstrációk és covolláriák). Spinoza abból a feltevésből indult ki, hogy a lények világában, valamint a matematikában minden, amit az emberi elme észrevesz és felfog, az nemcsak formális, de valóságos (substanciális) igazság is, amiben kételkedni képtelenség.

Mindezeknek az örök törvényeknek és a dolgok szabályszerű lefolyásának a hordozója okvetlen örökkévaló és szükségszerű. Ez a substancia. Ennek a léte és létének minden feltétele és oka önmagában van. Ez a substancia csak egy lehet. Ez egyedül a szükségszerűségnek és örökkévalóságnak a hordozója, maga a valóság és a lét, amelyen kívül semmi sem létezik: az Isten. Ő az összes tökéletességek és valóságok foglalója, de szintén szükségszerűen. Lénye hatalom, az örök működés, örök nyugalom és örök teremtés, a lét teljének örök hordozója. A lényeges tulajdonságok (attributumok) végtelen sokasága tesz Isten lényét, de ezek közül az attributumok közül a véges emberi elme csak kettőt ismerhet meg: a végtelen gondolkodást (intellectus) és a végtelen kiterjedést (extencia), amely utóbbi a gondolkodás megtestesülése. Ez a két alaptulajdonság, gondolkodás és kiterjedés, Isten örök létében egy és elválaszthatatlan, úgy, hogy nem lehet tiszta gondolat, vagy szellem térbeli kiterjedés nélkül, sem nem térbeli lény gondolkodás nélkül.

Spinoza felfogása szerint tehát szorosan egyesítve van és harmonikusan összekötve minden, amit a korábbi gondolkodóknál nagy szakadékok választanak el egymástól. Itt Isten, ott a világ, itt szellem, ott a test, vagy kiterjedés! Hogyan hathat ez a három alaplény (substancia) egymásra, mikor annyira különböznek egymástól? A felelet: csak egy

alaplény van és nem élhet több, mint egy, mert csak így lehet önma-
gának az oka, de ez a substantia két főtulajdonságban nyilatkozik meg,
szellemben és kiterjedésben, amelyek saját törvényeik szerint működnek.

De Spinoza megfosztja Istent mindazoktól a sajátságoktól, amelyeket
az általános gondolkodás, mint legmagasabb tökéletességeket tulajdo-
nitott neki: az értelemtől és az akarattól. Szerinte ezek csak formái
az általános gondolkodásnak, határolt megnyilatkozásai az általános
szellemnek. Isten nem is szabad e szó rendes értelmében, azaz nem csele-
kedhet kénye-kedve szerint, hanem csak annyiban szabad, hogy saját
örök törvényei szerint cselekszik külső kényszer nélkül. Nem is lehet
Isten működésének bizonyos célt tulajdonítani, mert ez tökéletességének
a korlátozását jelentené, mert függővé tenné egy bizonyos céltől.

Az egész világegyetem, minden egyes dolog és tevékenység,
nemcsak Istentől való, hanem Istenben van. A mindenség nem egyéb,
mint Isten megnyilatkozásának formasokasága, amelyben örök termé-
szetéhez képest örökké működik. A lélek mintegy gondolkodó test és
a test a térben kiterjedő lélek. Isten nem a kívülről ható, hanem
a dolgok bensejében rejlő ő-s-ok. Minden Istenben van és Istenben
mozog. Isten, mint a dolgok teremtője és létrehozója nem más, mint
az önmagát megvalósító teremtő természet. Az egész természet tele van
lélekkel és a fogalmak (ideák), valamint a testek sorai örökké egymásba
futó vonalak. Ha az Istenből kiinduló és Istenben levő dolgok nem
örökkévaló, hanem mulandó természetűek, nem véletlenül van ez így,
hanem szükségszerűségből, az isteni természet örök törvényeiből kifolyólag,
amely meghatározza minden dolognak kisebb, vagy nagyobb erőköretét és
működésének időtartamát. A dolgok nem alakulhatnak tehát másképpen,
mint ahogy alakulnak, mert azok Isten megnyilatkozásainak örök
kifolyásai a gondolkodás és kiterjedés kapcsolataiban.

Milyen állást foglal el ebben a zárt rendszerben az ember?
Hogyan cselekedjék és miként működjék? Az ember nagyságával és
kicsinységével, erejével és gyengeségével, égbetörő szellemével és az
önfenntartás szükségeinek alávetett testével, szintén nem más, mint
Isten létének egyik megnyilatkozási módja. Ember-ember után, nemzedék
nemzedék után jön és tűnik el, mint egy vízcsepp a folyamban, de
sajátságos természete a törvénynek, amely szerint testi és lelki életében
a gondolkodás és kiterjedés eme kapcsolatában igazodik, az isteni lényt
tükrözteti vissza. Az emberi szellem, vagy helyesebben az összes emberek
gondolkodásmódja, érzései és felfogásai alkotják az örök isteni értelmet.
De az ember épp oly kevésbé szabad, mint a kő, amely legurul a hegy-

csucsról, hanem követi a kívülről és belülről reá ható nyomásokat. Minden cselekedete egy eredménye az okok végtelen láncolatának, amelyet az ember áttekinthet és annál kevésbé igazgathat, vagy módosíthat. A jó, valamint a rossz, a fenséges célért meghaló martir, valamint a gonosztevő és embermészárló, mindnyájan olyanok, mint az agyag Isten kezében, belső természetük szerint kell cselekedniök, az egyiknek jól, a másiknak gonoszul és egyikük sem cselekedhetne másképpen, mint ahogy éppen cselekszik. De senki sem vetheti Istennek a szemére, hogy gyenge természetet, vagy homályos szellemet adott beléje, mert ez olyan volna, mintha a kör panaszkodna, hogy miért nincsenek olyan tulajdonságai, mint a négyszögnek.

Egyrészt azonban mégis szabad az ember, vagy helyesebben, a különös szellemi tehetségekkel megáldottak megszabadulhatnak némileg a reájuk gyakorolt kényszertől. Leginkább a szenvedélyei miatt nem szabad az ember. Szeretet, gyűlölet, harag, hirtűség, pénzvágy a külvilág szolgájává teszik. Ezek a szenvedélyek a lélek zavaros ideáiból keletkeznek. Az emberi lélek azt hiszi, hogy uralkodhat a dolgokon, de ezeknek ellentállása csak gyötrelmet és pusztulást hoz neki. Minél tudatosabbá válik benne a meggyőződés, hogy minden csak az okok és hatások, vagyis a változhatatlan szükségszerűség eredménye, annál könnyebben viselheti el a sorsát. Magasabb belátással az ember lelki erőt szerezhet, sőt szeretetet érezhet Isten, vagyis a mindenség iránt. Ezzel érhet el az ember örök megelégedettséget, örömet és üdvösséget. A legmagasabb megismeréssel megáldott ember Istenben él és benne van az Isten. A megismerés azonos az erénnyel, a tudatlanság egyenlő a bűnnel. Mig a bölcs magasabb belátása és Isten iránt való szeretete következtében lelki nyugalmat élvez, a homályos szellemű, aki szenvedélyeinek viharai közé veti magát, nélkülözi ezt az örömet és igen gyakran korán elpusztul.

A legnagyobb erény Spinoza rendszere szerint, a megismerésből fakadó lemondás, vagyis hogy passzivitásba helyezkedjünk, ne jussunk érintkezésbe az erők rohanó, gázoló kerekeivel és ha mégis robogással utolérték bennünket, vessük alá magunkat a változhatatlannak. De amint hogy nem illeti gáncs azt, aki vágyainak és szenvedélyeinek él, ép úgy nem érdemel dicséretet az, aki le tud mondani, mert mindketten csak szükségszerű természeti törvényt követnek. Magasabb megismerést és bölcseséget nem lehet elérni, csak úgy, ha megvannak a szükséges feltételek, nevezetesen az igazság és a megismerés iránt fogékony szellem, amit senki sem szerezhet meg magának, mintahogy

senki sem foszthatja meg tőle. Az embernek nincs tehát semmi célja, ép úgy, mint az örök substanciónak.

Spinoza erkölcstana (Etika, szűkebb értelemben) ép oly meddő, mint államtana. Itt is, ott is csak a megadást tekinti helyesnek. Az emberi szellemnek egyik legfényesebb oldala kívül esett Spinoza látóköri: az alkotó erő, amely tettek után áhitozik, folytonos küzdelemben mindig újabb civilizációt jelent, tisztázza a jogi tudatot és megveti az alapját az erkölcsiségnek és vallásnak, amelyek aztán egyre terjesztik a tökélesítést az emberek között; államokat alapítanak, amelyekben jog és erkölcs uralkodik és végül elősegítik azt a nagy világtörténeti processust, amely az emberiség haladását jelöli. Mindezeket a jelenségeket nem vette figyelembe Spinoza metafizikája. Szerinte nincsen haladás az idők folyásában, hanem csak örök unalmas ismétlődése a gondolkodás és kiterjedés ugyanazon jelenségeinek.

Ilyen felfogás mellett nem csoda, hogy Spinoza nem tudott megkegyelmezni a zsidóságnak. Hiszen az egészen ellentétes nézeteket vall, az embernek magasztos hivatást tulajdonít, hangosan hirdeti az emberiség haladását, egyszerű istenszolgálatban, szentségben, az erőszak és a bűn legyőzésében. Ezt a haladást elő is segítette a zsidóság az idők folyamán. Spinozának általában nem volt érzéke a történeti folyamatok iránt, amelyek még csodálatosabbak, mint a természetiek és szintén törvényszerűséget árulnak el. Nem tulajdonított tehát a zsidóságnak jelentőséget. Ehhez hozzájárult még elkeseredettsége az amsterdami rabbikollégium iránt, amely kiközösítette. Spinoza átvitte egy község iránt való elkeseredettségét az összes zsidókra. A rabbinusokat, mint már említettük, állandóan farizeusoknak nevezte, úgy a theologia-politikai traktatusban, valamint a barátaihoz intézett leveleiben és ennek a szónak a leggyűlöletesebb értelmet adta. A kereszténységet többre becsülte a zsidóságnál, mert ezt a rosszakarat szemüvegén át nézte és azért mindenütt hibát és kifogásolni valót talált benne, amazt ellenben jóakarattal vizsgálta és szemet hunyt a gyengeségei iránt. Spinoza tehát a zsidóság megítélésénél némely igazság mellett sok hamisat is állított. Amilyen ragyogó volt a szelleme metafizikai vizsgálódásoknál, olyan homályosnak mutatkozott történeti téren.

Hogy a zsidóságot lealacsonyítsa, azt állította, hogy a szentírásban sok íráshiba, betoldás és eltorzítás található és hogy általában nem azoktól a szerzőktől származnak, akiknek tulajdonítják és ebben a tekintetben nem kivétel a pentateuchus, a zsidóság alapja sem. Ezra állíthatta össze a babyloniai exilium után. Még a tiz parancsolat sem ma-

radt ránk az eredeti formában. Mindamellet mintegy Isten kinyilatkoztatásának tekinti az egész bibliát és a benne előforduló személyeket mind prófétáknak nevezi. De a szentírás szavaiból bebizonyítja, hogy a pogányoknak is voltak prófétáik, a zsidóságnak nincs tehát joga, hogy a próféatasággal büszkélkedjék. Nem nagyon filozófiai Spinozának eme felfogása, amiben különben a régi zsidó gondolkodókat, Szádját és Maimunit követi, hogy tudniillik a tizparancsolat színáji kinyilatkoztatásánál Isten egy erre a célra létrehozott hangot hallatott Izrael fiaival és ez ébresztette bennük azoknak a különös tüneményeknek hatását. Spinoza elfogadja a szentírás alapján, hogy a próféták kinyilatkozási csakugyan bizonyos külső jelek útján történtek. Azonban mélyen lebecsüli mindezeket a próféta kinyilatkoztatásokat. Mózes, a próféták, valamint a bibliában előforduló többi magas személyiség csak zavaros fogalmakat szereztek Istenről, a természetről és lényéről, nem voltak filozófusok, nem használták az értelem természetes világosságát. Jézus ellenben magasabban állott, mint ők. Ő nem csak egy nemzetre, hanem az egész emberiségre hatott és értelmi okokkal tanított. Az apostolok is magasabban állanak, mint a próféták, minthogy természetes tanítási módot honosítottak meg és nem jelekkel, hanem értelmi meggyőződéssel akartak hatni.

Mintha az apostolok főtörekvése, hogy Jézus csodálatos feltámadását elhithessék, természetes lett volna! Csak a zsidók iránt való elkeseredettsége bírhatta rá Spinozát, hogy szellemi kincsüket lekicsinyelje, a keresztényekét pedig felmagasztalja. A színáji kinyilatkoztatást, amely villámként hatott az emberiség éjszakájára, hogy egyre több fényt terjesszen, Spinoza kevésre becsülte, mert nem az örök igazság formájában jelent meg, hanem mint törvény és isteni parancs. Ellenben az ugynevezett hegyi beszédet, amelyet a sok ellentét dacára isteni eredetűnek ismer el, nem tudja eléggé csodálni. Csodákban természetesen nem hihetett az ő józan és a dolgok örök összefüggésére irányított szelleme. Kigunyolja tehát, de csak amennyiben azok az ó-testamentumban fordulnak elő, míg az újtestamentum csodáit már enyhébben ítéli meg. A zsidókról szóló megvető ítélete dacára, imponált neki a zsidó nép múltjának két jelensége, habár ezeket nem értette meg és csak felületesen ítélte meg saját gondolatainak a témája szerint. Ez a két jelenség: a próféták erkölcsi nagysága és a zsidó állam berendezésének nagyszerűsége. Félreértve az állami szervezkedést, amelyben a természeti és erkölcsi törvény, szükségszerűség és szabadság működik össze, mint-hogy Spinoza az államfogalmat csak a brutális erőszakból vezeti le, a

zsidó állam alakulását a következőképpen magyarázza. Midőn a zsidók az egyiptomi szolgaságból való kiszabadulásuk után ismét visszakapták természeti jogukat, önként Istent választották meg uralkodójuknak és reá ruházták összes jogaikat. Ez a megegyezés szinte formális szerződés alapján történt. A zsidók feltétlen odaadást fogadtak, Isten pedig kinyilatkoztatta nekik csodálatos hatalmát, melynek a segítségével fentartja őket. Izrael istene tehát király lett, az állam pedig Isten birodalma. A vallási felfogásnak és az igazságnak törvényes jellege volt; ebben az országban a vallás és a polgári jog azonos volt. Aki elpártolt a vallástól, hazaárulást követett el és aki feláldozta magát a vallásért, jó hazafi volt. A zsidóknál tehát eredetileg demokratikus egyenlőség uralkodott, mindenkinek volt joga Istenhez fordulni és a törvényt magyarázni. De a minthogy a szináji kinyilatkoztatás alkalmával önként Mózeset kérték, hogy vegye át a törvényeket Istentől és magyarázza meg nekik, lemondottak erről az egyenlőségről és átruházták a jogukat Mózesre. Mózes tehát ettől az időtől fogva Isten helytartója lett és olyan törvényeket adott nekik, amilyenek az akkori viszonyokhoz illettek és egyszersmind ceremóniákat irt elő, amelyek folyton emlékeztessék a törvényre. Előírás szerint kellett szántaniok, hogy ne feledkezzenek meg magukról sohasem. Isten parancsára és megbizásából jólétet és áldást is ígért a zsidóknak, ha a parancsokat teljesíti.

Mózes teljes egyházi és világi hatalommal rendelkezett és jogában állott mindakettőt tetszése szerint másra átruházni. A világi hatalmat tanítványának, Józsuának adta át teljesen, de örökösödés nélkül, ellenben az egyházat testvérére, Áronra ruházta, örökösödéssel, de a világi vezértől korlátozva és földbirtok nélkül. Mózes halála után a zsidó állam nem volt sem monarchikus, sem arisztokratikus, sem pedig demokratikus, hanem teokratikus maradt. Isten tolmácsa a főpapi család lett, a világi hatalmat pedig Józsuá halála után az egyes törzsek és vezérek vették át.

Ez az államalkotmány sok tekintetben előnyös volt. A világi uralkodók nem változtathatták meg a törvényt saját előnyükre és a nép elnyomására, minthogy ez a papi osztálynak, az ahronidáknak és levitáknak volt a dolga. Azonkívül módot nyújtott reá, hogy a nép is ismerje a törvényt, minthogy minden hetedik esztendőben nyilvánosan felolvasták az egész törvénykönyvet és a nép nem tűrte volna, hogy az uralkodó önkényesen megváltoztassa. A hadsereget csak bennszülöttekből volt szabad összeállítani, idegen zsoldos csapatok ki voltak zárva. Az uralkodók ennek következtében nem nyomhatták el a nép szabadságát

és nem viselhetek tetszésük szerint háborút. A törzseket egyesítette a vallás és ha az egyik törzs vezére el akarta volna nyomni az alattvalóit, ellene szegültek volna a többi törzsek. A vezéreket nem nemesi származásuk, nem a vér joga állította a nép élére, hanem az erényük és hősiességük. Végül nagyon üdvösnek mutatkozott a próféták intézménye. Minthogy az alkotmány teokratikus volt, minden erkölcsös életű férfiú prófétaként léphetett fel, akár csak Mózes, magához vonhatta az elnyomott népet és beszélhetett az uralkodók zsarnokságáról. Ez a sajátos alkotmány olyan mély hazaszeretetet oltott a zsidó nép szívébe, hogy lehetetlenné vált, hogy a hazát, ami egyszersmind vallást is jelentett, elárulja, vagy hogy kilépjen Isten birodalmából és idegen államnak esküdjön hűséget. Ez a hazaszeretet, melyet a mindennapi istentisztelet is megerősített, a zsidók második természetévé vált. Ez adott nekik erőt, hogy mindent elviselhessenek hazájukért.

Még egy fontos előnye volt ennek az alkotmánynak, hogy a föld egyenlően oszlott meg és senki sem veszíthette el elszegényedés által a birtokát örökre, mert a jóból esztendőben visszatért eredeti tulajdonosának birtokába. Szegénység tehát kevés volt és mindenestre tűrhető, minthogy a zsidók a legnagyobb lelkiismeretességgel gyakorolták a testvéri szeretetet, hogy kiérdemeljék a királynak, Istennek a kegyét. Azonkívül az örömből is bőven kijutott. Háromszor évenként gyűltek össze mulatságokra a fővárosba, de ez az ünnepi mulatság nem élvezetek hajhászásából állott, hanem tiszta, emelkedett és szeretetteljes istentiszteletből. És nincsen hatásosabb eszköz az emberi szív irányítására, mint az öröm, amely szeretetből és egyszersmind hódolatból fakad. Miután Spinoza a zsidó államot csaknem minden állam mintaképévé teszi meg, maga is megijedt a sok fénytől, és kezdte keresni az árnyoldalakat. Felveti a kérdést, hogy miért ígázták le mégis annyiszor a zsidó államot és miért pusztult el teljesen? És ahelyett, hogy erre a kérdésre azzal a történeti igazsággal felelne, hogy ez az ideális alkotmány, ezek az üdvös törvények csak írott betűk maradtak, Spinoza szofizmához fordul: Isten nem akarta, hogy Izrael birodalma tartós legyen és azért adott nekik *rosz* törvényeket is.

Spinoza egy félreértett prófétai verssel igazolja ezt a nézetet. Ezékiel próféta a következő verset mondatja Istennel: „És én is adtam nekik *rosz* törvényeket és szabályokat, amelyekkel fenn nem maradhatnak.“ Ez természetesen a nép zugolódásának idézése, mint ahogy mindjárt utána következik: „Mondd Izrael fiainak: még ezzel is gyaláztok engemet.“ (20. fejezet 25—27. vers.) De Spinoza a keresztény apo-

logetákat követve, egyenes beszédnek veszi Ezékiel szavait, és ezekből a „rosz törvényekből“ vezeti le a zsidó állam bukását. A papi állam ellen való lázadás, a rossz erkölcsök terjedése, az elégedetlenkedés és pártoskodás odáig juttatták a dolgot, hogy az isteni király helyett emberi királyt választottak és a templom helyett fejedelmi udvart. A királyság még jobban elősegítette a romlást, nem tűrhetett államot az államban, megragadott tehát minden eszközt, hogy a papság hatalmát gyengítse. Ezt pedig idegen kultuszok meghonosításával érthette el leginkább. A próféták hiába küzdöttek ez ellen, mert ők izgathattak ugyan a tyranusok ellen, de az okokat nem távolíthatták el. Mindezek a bajok együttvéve lassanként az állam pusztulásához vezettek. A babyloni király meghódította az országot és ezzel a zsidók természetes jogai a babyloni uralkodókra szálltak át és ehhez képest kötelességük lett volna a zsidóknak, hogy ép úgy engedelmeskedjenek minden tekintetben a babyloni királyoknak, mint azelőtt Istennek. A zsidóság összes törvényei az állam elpusztulásával maguktól megszűntek és a zsidóság egyszersmind elveszítette jelentőségét . . .

Ez volt Spinoza vizsgálódásainak végeredménye a Theologia-politikai traktatusban. A zsidóságnak fényes multja volt valaha, Isten szövetséget kötött a néppel, kinyilatkoztatta neki fenséges hatalmát és nagyszerű törvényekkel ajándékozta meg, de nem akarta, hogy ez a viszony sokáig tartson, azért rossz törvényeket is adott neki, hogy elpusztuljon általuk.

A zsidóság tehát, Spinoza szerint, a babyloni fogság, vagyis több mint két évezred óta, megszűnt létezni. És mégis fenmaradt oly sokáig. Csodálatos! Spinoza nagyszerűnek találja a zsidó államot éppen a birák korszakának barbárságában, míg az igazi fénykorszakban Dávid és Salamon király idejében érthetetlennek tartja. Hát még a második templomot, a Makabeusok korszakát, amidőn a zsidó nép alacsony helyzetből csodás magaslatra küzdötte fel magát, midőn a pogány világot az Egy Isten és a tiszta erkölcs felé vezette, — ezt a fényes korszakot egyenesen megfejthetetlen rejtélynek tekinthette. Ez mutatja épen, hogy egész bizonyítása és sematizálása hamis feltevéseken alapszik.

Spinoza nagy veszélybe dönthette volna a zsidóságot. Mert nemcsak fegyvert adott ellenségei kezébe, hogy hatásosabban küzdhessenek ellene, hanem egyszersmind jogot tulajdonított minden államban és hatóságnak, hogy vallási kényszert gyakorolhasson minden alattvalójára, a zsidóságot tehát egyszerűen erőszakkal megszüntesse. Az inquisitio máglyái tehát kettős igazolást nyertek Spinoza felfogásában. Egyrészt

joga van az államnak, hogy polgárait az elfogadott vallásra kényszerítse, másrészt ostobaság, hogy valaki a zsidóságot kövesse és feláldozza magát érte. De Spinozának olyan tulajdonsága volt, ami a zsidóknak kedvelt. Sokkal jobban szerette a nyugalmat és a békét, semhogy kritikai alaptételeinek propagandát csinált volna. Békében, nyugodtan élni, ez volt az ő ideálja. Elkerülni minden küzdelmet és ellentállást, ez volt a gyengesége és erőssége egyaránt. Élete végéig ideális filozofiai életmódot folytatott, ételre, ruházkodásra csak annyi kellett neki, amennyit ujjáival optikai üvegek csiszolásával keresett. Nem akarta elfogadni gazdag tisztelőitől, Simon de Bries és De Witt-től a felajánlott évi járadékot, mert mindennél többre becsülte a függetlenséget.

Filozófiai nyugalom és függetlenség után való vágya visszatartotta attól is, hogy állást foglaljon a politikai kérdésekben, amelyek ebben az időben a polgárságot folytonos izgalomban tartották. Még barátjának, De Wittnek meggyilkoltatása se vitte rá, hogy politikai ügyekbe keveredjen. Megsíratta nemes nagy barátját, de nem tett lépéseket, hogy megmentse becsületét.

Midőn a legmiveltebb német fejedelem, Károly Lajos pfalzi gróf, aki a zsidók iránt általában jóakaratot tanusított, felajánlotta a „protestáns zsidónak“ a heidbergi egyetem filozófiai tanszékét, Spinoza visszautasította a kitüntető ajánlatot és azzal okolta meg a visszautasítást, hogy nem akarja feláldozni a nyugalomát és függetlenségét.

A nyugtalanságtól és a támadásoktól való félelmében sokáig fiókjában tartotta. A theológia-politikai traktátust és amidőn végre barátai sürgetésére kiadta, nem írta ki a nevét a műre, sőt hamis nyomtatási helyet (Hamburg) tétetett reá, hogy semmi sem árulja el az igazi szerzőt. Letagadta a saját gyermekét, hogy ne kelljen feláldoznia lelki nyugalomát.

Mint előre látható volt, A theológia-politikai traktátus megjelenése (1670.) rendkívüli feltűnést keltett. Ilyen élesen, ilyen határozottan, ilyen mélyrehatóan még nem irtak a vallás és a filozófia viszonyáról és általában még ilyen hangon nem beszéltek a papi osztályról. Az összes vallások papjai fölháborodtak az „istentelen“ könyvön, amely a kinyilatkoztatás vallását ennyire lebecsüli. Spinoza befolyásos barátai sem tudták a művet megvédeni, a hatóság megtiltotta az árusítást, aminek következtében természetes, még jobban olvasták.

Spinoza azonban ettől fogva még inkább óvakodott többi műveinek a kiadásától. Nagy jellemzősége mellett sem tartozott azokhoz a szellemekhez, akik az igazságnak utakat mernek törni és hangosan belekiabálják a világba az ő meggyőződésüket, amelynek híveket ipar-

kodnak toborozni, nem törődve azzal, hogy kockára teszik az életüket. Spinoza jellemének önzetlenségében volt valami önzés, amely mindig szem előtt tartotta a békét, a nyugalmat. Kihívás tette, küzdelemre, az ellenállás legyőzésére távol állott Spinoza természetétől és filozófiájától egyaránt. Ennek köszönhető, hogy a zsidóság ellen intézett heves támadásai nem gyakorolhattak mélyebb hatást és nem idéztek elő a zsidóság körében nagyobb mozgalmat. Hiszen épen abban az időben, amikor Spinoza fellépett a zsidóság ellen, a portugál zsidó körökben általános volt a széles tudás és műveltség. Az amsterdami községben és kolóniában nagy irodalmi mozgékonyosság, termékenység uralkodott, amelyet klasszikusnak is lehetne nevezni, ha az irodalmi termékek belső tartalma megfelelt volna a produkció sokaságának. Ezt az irodalmat legtöbbször művelt maranusok képviselték, akik a spanyol vagy portugál inquisíció elől menekültek a szabad Hollandiába, hogy itt nyíltan élhessenek a zsidó vallásnak és zsidó tudománynak. Voltak közöttük gondolkodók, orvosok, matematikusok, nyelvészek, költők és költőnők. Némelyek közülök nagy változásokon mentek át. Egy velencei szerzetes, Fray Vicente de Rocamora (született 1601., meghalt 1684.) nagyon sokra vitte a katolikus teológiában. Gyóntató atyja volt Mária infánsnőnek, aki később Németország császárnője és a zsidók üldözője lett. Egy napon gyóntatója elmenekült Spanyolországból, Amsterdamba érkezik, leleplezi magát, mint Izsák de Rocamora, medicinát tanul negyven éves korában, szerencsés családapává és az amsterdami jótékonyági intézetek előljárójává lesz. Ez a hajdani szerzetes és a későbbi parnesz (előljáró) jó költő is volt és szép spanyol és latin verseket is írt.

Más pályát futott meg Enrique Enriquez de Paz Segoviából (született 1600. körül, meghalt 1660. után). Ez a zsidó Calderon fiatal korban katonai pályára lépett és oly hősi magaviseletet tanusított, hogy megkapta a San-Miquel-rendet és kapitány lett. A hadviselés mellett a költészettel is foglalkozott. Enriquez de Paz, vagy amint költői néven hívták, Antonio Enriquez de Gomez vagy huszonkét vigjátékot írt, amelyek közül néhányat elő is adtak a madridi színpadon, ahol olyan sikert arattak, mint Calderon darabjai. De sem Mars, sem a muzsa nem bírta megvédeni az inquisícióval szemben, csak gyors meneküléssel szabadulhatott ki a körmei közül. Sokáig Franciaországban élt. Termékeny muzsája megénekelte XIV. Lajost, továbbá Franciaország királynőjét és a hatalmas Richelieut és az udvarhoz közel élő sok más férfit. Elégiaákban siratta hazáját, amelyet, ha mostohán bánt is vele, nagyon szeretett:

„Vagyont szereztem, tengereket jártam
S garmadába gyűjtöttem kincseimet.
De immár őszülnek a fürteim,
Hó borítja az állam,
Ki tudja, visszatérhetek-e hozzá :
Az anyához, ki számüzött ?“

Franciaországban is mint keresztény élt még, de részvétet tanusított a zsidóság iránt és megsiratta elégikus versekben Lope de Veray Alarcont, aki vallásos meggyőződéseért halt martir-halált. Végül ő is a maranusok azilumában telepedett le, míg közben Sevillában elégették az arcképét. Ebben a városban ugyanis ismét nagy auto-dafé volt (1660.), amelyben 60 maranust végeztek ki. Az elmenekült maranusok képét körülhordták a processióban, aztán máglyára dobták és ezek között volt a San-Miquel-rend lovagjának és a kitünő vigjátékköltőnek a képe.

A számos világi költemény között, amelyet Enriquez Gomez írt, van egy zsidó tartalmu is, egy hősköltemény az óriás Sámsonról (Samson Nezero). A babér, amit a szintén zsidó származásu idősebb spanyol költő, Miquel Silvyera a Makabeusokról szóló eposzával aratott, nem hagyta nyugodni, amíg ő is hasonló költeményt nem írt. A megvakított hősnek, aki halálával még boszut akart állani a filiszteusokon, Gomez olyan szavakat adott a szájába, amelyek a saját érzéseit kifejezhatték :

„Meghalok szentirásodért,
Meghalok szent vallásodért,
Tanaidért és szentelt parancsaidért,
Meghalok a te népedért,
Kiválasztott nemzetedért.“

Más megpróbáltatáson ment keresztül a két Penso, atya és fiu. Az egyik gazdag volt jótékonyágban, a másik költői tehetségben. Mindketten Espejoból származtak, az inquisitio elől menekülve, egymásután több helyen telepedtek le, míg végül Amsterdamba jöttek és zsidó étetet kezdtek. Penso Izsák (meghalt 1683.) : az atya, bankház-tulajdonos volt és mint gazdag ember a szegények bőkezű támogatója, jövedelmének nagy részét jótékonyágra fordította. Amsterdamban több mint 40000 forintot osztott szét. Halála tehát nagy csapás volt az amsterdami szegényekre.

Fia, Penso József (Felice), akit anyja családja után De la Wegának is neveztek, gazdag kereskedő volt, de szabad idejét a költészet-

nek szentelte (született 1650. körül, meghalt 1703. után). Még egész fiatalon, mint tizenhat éves ifju, felébresztette az oly régen szendergő ujhéber muzsát és egész magas hangokra ihletődött tőle. Héber drámát irt. Mióta Manuello megírta élces héber novelláit, a héber költészet teljesen meddő volt, aminek az okát mindenestre az idők és a viszonyok mostohaságában kell keresnünk. Mózes da Rieti, a szalonichii költőiskola gyártottak ugyan verseket, de nem költöttek. De a legnagyobb héber költők: Gabiról és Jehuda Halévi is csak a lyrai és didaktikai költészetet ápolták, a drámára nem is gondoltak. Penso József, Lope de Vega és Calderon mintája után indult és átültette az ő spanyol formáikat az ujhéber költészetbe. Szerencsésen utánozta az európai versművészet strófáit Dávid és Jezsájás nyelvén.

Szigoru mértéket azonban nem igen szabad alkalmazni Penso József drámájára, sőt el kell felejtenuk, hogy Shakespeare már jóval azelőtt megteremtett a drámáiban eleven alakokat és bonyodalmakat. Mert ehhez mérten Penso drámai monológja és dialógja gyerekes dadogásnak tetszenek. Amilyen kifogástalan a formája, oly szegényes és lapos a tartalma.

Egy királyt, aki komolyan akarja venni kormányzói kötelességét, eltéríti pályájától majd az ösztöne (jecer), majd egy ledér asszony (isa), majd meg maga a sátán. Más három ellentétes erő azonban: a belátás (széchel), az isteni gondviselés (hasgacha) és egy angyal visszavezeti a helyes utra.

Ezek a cselekvő személyek Penso drámájában, amelynek a címe: A remény foglyai. (Aszire hatikva.)

De ha tekintetbe vesszük a célt, amely Penso József szeme előtt lebegett, hogy t. i. erényes életre buzdítsa az Amsterdamba menekült maranusoknak portugáliai feslett élethez szokott fiait, nem becsülhetjük le annyira a költői lelkü ifju munkáját. Spanyol verseket Penso József igen sokat irt, közöttük alkalmi versek, erkölcs, filozófiai elmélkedések és dicskölteményeket. Nagy kedveltségnek örvendtek spanyol nyelven irt novellái: A veszedelmes kirándulások (los rumbos peligrasos).

Középszerű maranus költők olyan számosan léptek fel ebben az időben, hogy egyikük, Manuel de Belmonte (Nunes Izsák), költői akadémiát alapított. Az akadémiába nyujtották be a költők a műveiket és az egykori gyóntatóatya, De Rocamora és még egy maranus, aki szép latin verseket irt, Izsák Gomez de Sofa ítélkeztek a pályadíjak fölött. Az utóbbi annyira el volt ragadtatva Penso József héber drámájától, hogy diadalmármorában latin verseket irt róla:

„Végre elérve a cél!
A héber muzsa koturnuson jár,
A költészetet kimért lépteivel
Szerencsésen vezeti József,
A foglyok nemes ivadéka.
Ime ragyogó reménysugár
Töri át a fekete éjt.

A szent nyelv diadalt ül
És megnyílnak előtte a színpadok is.
De őt minek dicsérjem tovább?
Dicséri a költőt műve maga,
Mely fennen hirdeti József dicsőségét.“

A zsidó drámaíró barátai között voltak: Nikolas de Oliver y Fullana (Daniel Jehuda) költő és spanyol lovag, mint híres kosmografus, továbbá Cemach József Arias, szintén magasrangu katona, aki spanyol nyelvre fordította Josephusnak Apion ellen irt apológiáját, a régi zsidók ellen elterjedt hamis vádak és hazugságok eme fényes cáfolatát. A maranus költőnők közül említsük Izabel Correrát (Rebekka), aki különböző verseket irt, azonkívül lefordította szép spanyol versekben az olaszok legkedveltebb drámáját, Guarini „Hü pásztorát“ (Pastor fido). Izabel második felesége lett a költői lelkű De Oliver y Fullana hadvezérnek. Másfajta ember volt a maranus Thomas de Pinedo (Izsák, született 1614., meghalt 1679.), aki Madridban egy jezsuita kollégiumban nevelkedett. A klasszikus ókort jobban ismerte, mint a zsidóságot és olyan szakot választott, amivel abban az időben keveset foglalkoztak: a régi geografiát. Ő is az inquisitio elől menekült Spanyolországból és utolsó éveiben Amsterdamban élt, mint hithű zsidó; itt rendezte sajtó alá terjedelmes művét. Sirfeliratát maga szerkesztette meg latin nyelven.

Említenünk kell még az ebben a korban az érdemen felül dicsért Jakob Jehuda Leon Templot (született 1603., meghalt 1671. után). Maranusoktól származott, először Middelburgban tartózkodott, később Amsterdamban telepedett le. Inkább művész volt, mint tudós. Leo ugyanis utánozta a jeruzsálemi templom és a szent edények mintáit a biblia és a talmud leírása szerint, kidolgozott egy templommodellt kisebbített alakban és rövid, világos leírást adott hozzá előbb spanyol, majd héber nyelven. Ez a munka óriási feltűnést keltett abban az időben, amidőn minden régészeti, de különösen bibliai tudást igen sokra becsültek. A holland kormány privilégiumot adott a szerzőnek az utánnyomás ellen, Ágost braunschweigi herceg és még inkább felesége, Erzsébet hercegné, német fordítást akart szerezni Leon művéről és

nek szentelte (született 1650. körül, meghalt 1703. után). Még egész fiatalon, mint tizenhat éves ifju, felébresztette az oly régen szendergő ujhéber muzsát és egész magas hangokra ihletődött tőle. Héber drámát írt. Mióta Manuello megírta élces héber novelláit, a héber költészet teljesen meddő volt, aminek az okát mindenesetre az idők és a viszonyok mostohaságában kell keresnünk. Mózes da Rieti, a szalonichii költőiskola gyártottak ugyan verseket, de nem költöttek. De a legnagyobb héber költők: Gabiról és Jehuda Halévi is csak a lyrai és didaktikai költészetet ápolták, a drámára nem is gondoltak. Penso József, Lope de Vega és Calderon mintája után indult és átültette az ő spanyol formáikat az ujhéber költészetbe. Szerencsésen utánozta az európai versművészet strófáit Dávid és Jezsájás nyelvén.

Szigoru mértéket azonban nem igen szabad alkalmazni Penso József drámájára, sőt el kell felejtenünk, hogy Shakespeare már jóval azelőtt megteremtett a drámáiban eleven alakokat és bonyodalmakat. Mert ehhez mérten Penso drámai monológja és dialógja gyerekes dologásnak tetszenek. Amilyen kifogástalan a formája, oly szegényes és lapos a tartalma.

Egy királyt, aki komolyan akarja venni kormányzói kötelességét, eltéríti pályájától majd az ösztöne (jecer), majd egy ledér asszony (isa), majd meg maga a sátán. Más három ellentétes erő azonban: a belátás (széchel), az isteni gondviselés (hasgacha) és egy angyal visszavezeti a helyes utra.

Ezek a cselekvő személyek Penso drámájában, amelynek a címe: A remény foglyai. (Aszire hatikva.)

De ha tekintetbe vesszük a célt, amely Penso József szeme előtt lebegett, hogy t. i. erényes életre buzdítsa az Amsterdamba menekült maranusoknak portugáliai feslett élethez szokott fiait, nem becsülhetjük le annyira a költői lelkű ifju munkáját. Spanyol verseket Penso József igen sokat írt, közöttük alkalmi versek, erkölcs, filozófiai elmélkedések és dicskölteményeket. Nagy kedveltségnek örvendtek spanyol nyelven írt novellái: A veszedelmes kirándulások (los rumbos peligrosos).

Középszerű maranus költők olyan számosan léptek fel ebben az időben, hogy egyikük, Manuel de Belmonte (Nunes Izsák), költői akadémiaát alapított. Az akadémiaiba nyujtották be a költők a műveiket és az egykori gyóntatóatyja, De Rocamora és még egy maranus, aki szép latin verseket írt, Izsák Gomez de Sofa ítélkeztek a pályadíjak fölött. Az utóbbi annyira el volt ragadtatva Penso József héber drámájától, hogy diadalmálmorában latin verseket írt róla:

„Végre elérve a cél!
A héber muzsa koturnuson jár,
A költészetet kimért lépteivel
Szerencsésen vezeti József,
A foglyok nemes ivadéka.
Ime ragyogó reménysugár
Töri át a fekete éjt.

A szent nyelv diadalt ül
És megnyílnak előtte a szinpadok is.
De őt minek dicsérjem tovább?
Dicséri a költőt műve maga,
Mely fennen hirdeti József dicsőségét.“

A zsidó drámairó barátai között voltak: Nikolas de Oliver y Fullana (Daniel Jehuda) költő és spanyol lovag, mint híres kosmografus, továbbá Cemach József Arias, szintén magasrangu katona, aki spanyol nyelvre fordította Josephusnak Apion ellen irt apológiáját, a régi zsidók ellen elterjedt hamis vádak és hazugságok eme fényes cáfolatát. A maranus költőnők közül említsük Izabel Correrát (Rebekka), aki különböző verseket irt, azonkívül lefordította szép spanyol versekben az olaszok legkedveltebb drámáját, Guarini „Hü pásztorát“ (Pastor fido). Izabel második felesége lett a költői lelkű De Oliver y Fullana hadvezérnek. Másfajta ember volt a maranus Thomas de Pinedo (Izsák, született 1614., meghalt 1679.), aki Madridban egy jezsuita kollégiumban nevelkedett. A klasszikus ókort jobban ismerte, mint a zsidóságot és olyan szakot választott, amivel abban az időben keveset foglalkoztak: a régi geografiát. Ő is az inquisitio elől menekült Spanyolországból és utolsó éveiben Amsterdamban élt, mint híhű zsidó; itt rendezte sajtó alá terjedelmes művét. Sírfeliratát maga szerkesztette meg latin nyelven.

Említenünk kell még az ebben a korban az érdemen felül dicsért Jakob Jehuda Leon Templot (született 1603., meghalt 1671. után). Maranusoktól származott, először Middelburgban tartózkodott, később Amsterdamban telepedett le. Inkább művész volt, mint tudós. Leo ugyanis utánozta a jeruzsálemi templom és a szent edények mintáit a biblia és a talmud leírása szerint, kidolgozott egy templommodellt kisebbített alakban és rövid, világos leírást adott hozzá előbb spanyol, majd héber nyelven. Ez a munka óriási feltűnést keltett abban az időben, amidőn minden régészeti, de különösen bibliai tudást igen sokra becsültek. A holland kormány privilégiumot adott a szerzőnek az utánnyomás ellen, Ágost braunschweigi herceg és még inkább felesége, Erzsébet hercegné, német fordítást akart szerezni Leon művéről és

megbízta a fordítással Saubert János helmstädti professzort. De amíg ez levélbeli összeköttetésbe lépett a szerzővel, hogy fordítása minél alaposabb és minél pontosabb legyen, egy hannoveri tudós megelőzte és gyorsan ki is adta a német fordítást, ami Saubert professzornak sok bosszúságot okozott. Leon, aki a jeruzsálemi templommal való foglalkozása után a Templo melléknevet kapta, sokat vitatkozott keresztény papokkal, azonkívül lefordította spanyol nyelvre az összes zsoltárokat. Spinoza kortársainak művelt köréhez tartozik még két férfi: Dávid Coen de Lara és Dionys Muszafia. Mindaketten filológusok voltak és majd Hamburgban, majd Amsterdamban tartózkodtak. Latin és görög nyelvismereteikkel megmagyarázták a talmud szókincsét és helyreigazították a régebbi tévedéseket.

David de Lara (született 1610. körül, meghalt 1674.) szónok volt és erkölcsfilozófiai író is volt, de idevágó iratai csekély értékűek. Sokat érintkezett a zsidók térítésével foglalkozó Edzardus Esdras hamburgi prédikátorral és emiatt terjedhetett róla el az a hír, hogy élete végén féligmeddig maga is kereszténnyé lett.

Muszafia Dionys (Benjamin; született 1616. körül, meghalt Amsterdamban 1676.) orvos és természettudós, sokáig VI. Keresztély szolgálatában állott, filozófiai műveltséggel bírt és nem tudott vakon hinni a biblia és talmud minden szavában. Élete végén azonban mint rabbinus működött Amsterdamban, de egy nálánál nagyobb talmudista, Sasportas Jacob, a szemére vetette, hogy nem eléggé jártas a talmudban. Muszafia irt kiegészítést Nathan Romi talmudi lexikonjához (Mószaf he-Áruch). Sokkal jelentékenyebb volt ez egész körnél Balthazar Orobio de Castro (született 1620. körül, meghalt 1687.). Ő is maranus szülőktől származott és félzsidóságban nevelkedett. A régi filozófiával foglalkozott és fiatalon a metafizika tanára lett a salamoncai egyetemen. De az a megcsontosodott filozófia, amit a spanyol főiskolákon tanítottak, nem elégitette ki és később az orvosi tudománnyal kezdett foglalkozni. Ezen a téren több szerencséje volt Orobionak. Nagy hírre tett szert Sevillában, udvari orvosa lett Medina Celi hercegnek és nagy vagyont szerzett. Szerencsés férj és családapa volt már, amikor az inquisitio szemet vetett reá. Egy szolgálója, akit lopás miatt elbocsájtott, beárulta. Orobio az inquisitio börtönébe került, ahol három évig (1655—1658.) maradt.

A szűk börtönben, ahol alig tudott mozdulni, filozófiai játékokkal szórakoztatta magát. Később annyira elhomályosult a szelleme, hogy sokszor ismételte hangosan:

„Én vagyok-e Don Baltazar Orobio, aki Sevilla utcáin járt jólétben és boldogan élt?”

Egész élete álomnak tűnt fel előtte és azt hitte, hogy a börtönben született és a börtönben kell meghalnia. De az inquisitio újra változást idézett elő keserű életében. Homályos pincébe vezettette, amelyet egy halvány mécses világított meg. Alig ismerhette meg a bírót, az irnokot és a hóhért, akik foglalkozni akartak vele. Miután újra felszólították, hogy vallja be a bűnét, hogy titokban követte a zsidó vallást és Orobio újra tagadott, a hóhér levetkőztette, megkötötte a kezét és a lábát, de olyan erősen, hogy vér serkent ki a vastag kötelek nyomán, ezután felakasztotta egyik kezénél fogva a pince gerendájára, a lábára pedig hegyes vaskampókkal ellátott létrát illesztett és amellet fenygették, hogyha nem tesz vallomást, még nagyobb kinokkal fogják gyötörni; azután ha belehal a nagy kinokba, ne az inquisitiónak tulajdonítsa, hanem a saját makacosságának.

De Orobio túlélte a szenvedéseket, majd visszavitték a börtönbe, elítélték két évi szégyening (San-Benito) viselésére és végül kiutasították az országból.

Sevillából Toulouseba költözött, ahol az egyetem orvosi fakultásának tanára lett. Habár új állásában nagyon becsülték, nem bírta ki tovább a képmutatást. Amsterdamba sietett tehát, ahol nyíltan zsidó életet kezdett és felvette az Izsák nevet (1666. körül). Nem csoda, hogy a kereszténységnek elkeseredett ellensége lett. De egyszersmind igaz meggyőződéssel követte a zsidóságot, bátor, ügyes harcosa lett apái hitének és olyan erős ütésekert mért a zsidóság támadóira, hogy egy tekintélyes protestáns theológus (Van Limbroch) szükségesnek tartotta a megtámadott kereszténységnek védelmére kelni.

Mindezek a művelt ifjak és férfiak, a költői lelkű Enriquez Gomez, Nikolas de Oliver y Fullana és József Arias, az írói tehetségű Penso József, Thomas de Pinedo, Jakob Leon, David de Lara és Musztafia Dionys ismerték Spinoza támadásait a zsidóság ellen és bizonyára mindnyájan olvasták A theológia-politikai traktátust. Izsák Orobio de Castro érintkezett is Spinozával és még sem változtatta meg a zsidókról való meggyőződését. Ez annál figyelemre méltóbb, minthogy másrésről ugyanebben az időben más szégyen érte a zsidóságot. A zsidóság képviselői keleten és nyugaton kevés kivétellel egy örületnek hódoltak, amely nevetségessé tette őket a világ előtt és amely új középkori sötétséget teremtett körülöttük.

NYOLCADIK FEJEZET.

SPINOZA ÉS SABBATAI CEVI.

(FOLYTATÁS.)

Sabbatai Cevi ifjúsága, művelődése és kabalisztikus rajongása. 1648. és 1666., a misztikus esztendők. Sabbatai Cevi száműzetése Szmírnából. Ábrahám Jachini, Raphael József Chelebi Egyiptomban, Sabbatai megismerkedik vele. A jeruzsálemi községek. Jakob Cemach és Jakob Chages. Sabbatai Jeruzsálemben. Sara, Sabbatai menyasszonya. Nathan Chazati. Messiási rajongás Jeruzsálemben. Sabbatait messiásnak ismerik el Szmírnában. De la Papa, Benevenisti és Pena. Próféták és prófétañók. Az európai községek. Manuel Texeira és Bendito de Castro. Sabbatai teóriája az istenségről és a zsidóságról. Az ünnepek megszüntetése. Sabbatai utazása Konstantinápolyba és elfogatása. Fogsága a dardanellák várában. Ujítások. Nehemia Kohen elárulja Sabbatai Cevit. Áttérés az izlámra. Nathan Gozati és Sabbatai Raphael. Sabbatai mint Mohamedánus. Michael Crodoso. Sabbatai vége. Az amsterdami zsinagóga. Spinoza halála.

(1665—1677.)

Spinozának anélkül, hogy sejtelve lett volna róla, keleten egy szövetségestársa akadt a zsidóság szétrombolásában. Sabbatai Cevi ellenlábas, de egyszersmind szövetségestársa is volt Spinozának. Sokkal több tisztelőt hódított magának, mint az amsterdami gondolkodó, jó sokáig az egész zsidóság bálványképe volt, és még ma is akadnak titkos hivei.

Sabbatai Cevi (született Ab hó 9-ikén — 1626. augusztusában, meghalt 1676-ban.), aki Spanyolországból származott és Kisázsában és Smirnában nevelkedett, a messiási őrjöngés megindítója és egy új szekta alapítója, nem volt valami rendkívüli tünemény. A ragaszkodást, amelyet iránta már fiatal korában tanusítottak, nem nagy szellemének, hanem külső megjelenésének, megnyerő lényének köszönhette. Magas termetű volt, fekete szakállal, fekete hajfürtökkel és kellemesen csengő hanggal, amely zeneként hatott az emberek lelkére. Szellemét azonban összezavarta élénk fantáziája. Szerette a rendkívüli jelenségeket, rajongott a fantasztikus dolgokért és kereste a magányt. Gyermekkorában került a társaságot és a játékot és sohasem foglalkozott olyan dolgokkal, amelyek az ifjúságot ingerlik. Művelődésének eszközei a rendesek voltak. Eleinte talmudot tanult az agg József Eskaza iskolájában, ahol azonban nem sokra vitte. Annál jobban vonzotta a kabala zűrzavara. A szohár utvesztőin és a Lurja-féle kabala labirintusában otthonosan érezte magát. Sabbatai is osztotta az akkori általános véleményt, hogy a kabala titkaiba csak aszketikus élet által lehet mélyen behatolni. Sanyargatta tehát a testét és éjjel-nappal, télen-nyáron előirt fürdőgyakorlatokat végzett a tengerben. Tisztelői azt mondták, hogy ezektől a tengeri fürdőtől valami csodálatos illatot kapott a teste.

Kezdődő férfikorában abban különbözött a társaitól, hogy nem mutatott semmi hajlamot a női nem iránt. Szokás szerint korán megházasították, de annyira kerülte szép fiatal feleségét, hogy az asszony nemsokára elválást ajánlott, amibe Sabbatai szívesen beleegyezett.

Ez a keleten oly ritka tartózkodás, továbbá szorgalmas foglalkozás a kabalával és szigorú aszkétikus életmódja reá terelte az általános figyelmet, tanítványok jöttek hozzá mindenünnen, hogy beavattassák magukat általa a kabala titkaiba. Husz éves korában már mestere volt egy kis körnek, amelyet részint minden bizalmaskodást kizáró, komoly és visszavonuló lényével, részint szép csengő hangjával és kabalisztikus versek költésével és éneklésével bilincselte magához. Ez volt első indítéka büszke önértetének. De ehhez hozzájárult egy másik körülmény is: Ibrahim szultán trónraléptével heves háború keletkezett Törökország és Velence között, ami megakadályozta egyidőre a keleti kereskedelmet. Ekkor több európai, különösen holland és angol kereskedő áttette a kereskedelmi irodáját Szmírnába. Az eddig kis jelentőségű város ezáltal nagy tekintélyre tett szert. A szmírnai zsidók, akik azelőtt nagy szegénységben éltek, kihasználták a kedvező helyzetet és mint az idegen nagykereskedők ügynökei, majd meg mint önálló vállalkozók nagy vagyont szereztek. Mardochái Cevi, Sabbatai atyja, ügynöke lett egy angol cégnek és híven szolgálván főnökét, nagy tekintélyre emelkedett a kereskedő világban és amellet jó üzleteket csinált. Emelkedő jólétét a boldogságtól elvakított atya kabalisztikus studiumokkal foglalkozó fia érdemének tudta be. Sabbatai fiatal szent hírébe került. A józanabbak bolond tulzónak mondták a különködő kabalistát, de a homályos lelkűek között egyre több híve akadt.

Angol urának a házában sokszor hallhatott Mardochai Cevi az ezer éves birodalom közeledéséről, amivel az ötödik monarchiáról szóló apokalipszis rajongói sokat foglalkoztak. Az 1666. esztendő a rajongók messiási évnak mondták, amelyben a zsidók visszanyerik régi dicsőségüket és boldogan visszatérnek Jeruzsálembe. Az angol kereskedő házában hallott várakozásokat közölte Mardochai Cevi a családjával és senki nem figyelhetett nagyobb áhitattal a szavaira, mint Sabbatai, aki a Lurja-féle kabala zürzavarától elhomályosulva, a rajongó reményeket mindjárt kész valóságnak vette, és csakhamar felmerült benne az eszme, hátha ő maga volna hivatva ennek a messiási kornak az előidézésére? Hiszen olyan fiatalon hatolt belé a kabala titkaiba, mint még senki előtte! És ki volna méltóbb egy ilyen hivatásra, mint a mindenség titkaiban otthonos kabalista?

Az újabb kabala középpontja különben is a messiási várakozás volt. Lurja, Vital, valamint tanítványaik és imádóik újra hirdették, hogy közeledik az égi birodalom. Egy sajátságos megváltási processus fogja ezt megelőzni, az őslélekű elemek (nicucót) megváltása az ősgonosz elemek (kelifót) közül, amelyek a szellemek, vagy az isteni elemek bukása óta (sebirat ha-kélim) fogva tartják. Mihelyt a gonosz elpusztul, vagy legalább nem vegyülhet többé a jóval, bekövetkezik a kabalisztikus rend világa (olam ha-tikkum), az isteni kegyelem akadály nélkül áradhat le a szefirák csatornáin keresztül a világra és elkészítheti a nagy csodák szülését. Ezt a megváltást kieszközölheti ugyan minden jámbor (caddik), akinek tiszta lelke van és aki be van avatva a kabala titkaiba és összekötetésben áll a szellemi világgal, de a demoni hatalmak teljes legyőzését és az elveszett lelkek pótlását, vagyis a szétszórt ádami őslélek egybegyűjtését, a messiás, Dávid fia fogja végrehajtani, ő, akinek a lelke ment minden saiktól, akinek tiszta tekintete keresztülhat a magasabb világokon, átlátja az isteni teremtő aktus mélységeit és felfogja magát az isteni lényt is. A Dávid dinasztiájából származó messiás a megtestessedett ősemler (Ádám kadmon) és az istenség részese.

Ez a Lurja-féle miszticizmus annyira elkábitotta az amugy is zavaros fejű szmirnai ifjút, hogy azt hitte, ő is képes a megváltás tervének megvalósítására. Hogy miként támadt a rajongó lelkekben az az érthetetlen érzés, hogy messiási szerepeket akarjanak betölteni, a természet megfejthetetlen rejtélye. Sabbatai Cevi nem volt az első, aki meg akarta változtatni misztikus hóbortokkal a világ rendjét. Bizonyos, hogy az a rajongás, amely zsidó és keresztény részről a közeledő égi birodalomhoz fűződött, nagy hatással volt Sabbatai Cevi gyenge elméjére. A szohár megjósolta, hogy az 5408-ik esztendőben (1648.) be fog köszönteni a megváltás ideje és épen ebben az esztendőben lépett fel Sabbatai mint messiás.

Fellépése látszólag semmitmondó, de a beavatottak előtt sokat jelentő módon történt. Sabbatai Cevi kiejtette a négybetűs Istennevet (Tetragrammaton), amit a talmud és az évszázados hagyomány a legszigorubbant tiltott. A kabalisták mindenféle misztikus okokat tulajdonítottak ennek a tilalomnak. Izrael szétszórtsága alatt Isten birodalma és neve hiányos, minthogy az istenség csak a zsidó nép szabadságával és a bűn megszüntével fejtheti ki erkölcsi ideálját. A magasabb és az alsóbb világ el van választva egymástól. A messiási megváltással helyre áll az erkölcsi világrend és az istenség teljes egysége. Hogy Sabbatai Cevi megengedte magának, hogy az Istennevet kiejtse, ez már jele annak, hogy vele kezdődik a kegyelem ideje.

De a huszonkét éves jámbor, misztikus életmódu kabalista nem lehetett még akkora autoritás, hogy a rabbinusok megbocsátották volna neki a hagyomány megsértését. Mihelyt a dolog kitudódott, a rabbi-kollégium anatemával sujtotta Sabbatait és híveit, aminek következtében nagy surlódások támadtak a községben. Végül kiűzték tanítványaival együtt Szmirnából (1651. körül).

A messiási rajongás ezzel csak külsőleg volt elfojtva. A hamu alatt sok parázs maradt, amely néhány év múlva lobogó lángokban tört ki. A szenvedő messiás fogalma régen átszivárgott a kereszténységből a zsidóságba úgy, hogy most is elterjedt a gondolat, hogy a szenvedés csak hozzájárul Sabbatai emelkedéséhez és tisztulásához. Sabbatai hitt magában és tanítványai, közöttük Pinheiro Mózes, egy éltes férfiú, aki nagy tudása által nagy tiszteletben állott, tántoríthatatlanul ragaszkodtak hozzá.

Természetesen, ha a messiásnak végig kellett volna koldulnia a világot, nem tartottak volna soká az illúziók. De Sabbatai Cevi gazdag szülők gyermeke volt s így megóvhatta függetlenségét és teljes méltóságát. Eleinte visszavonultan élt, nem beszélt messiásvoltáról és ezzel kikerülte a korai gunyt. Szmirnából azután valószínűleg Konstantinápolyba ment, ahol annyi zavaros elem volt, hogy mindenki talált híveket terveihez és kalandjaihoz. Itt ismerkedett meg egy Ábrahám Jachini nevű prédikátorral, aki még megerősítette messiásságában vetett hitét. Jachini nagy tiszteletben állott mint szónok; szegény ember volt, aki másolatokat szállított egy hollandi irodalomkedvelőnek. Haszonlelésből, vagy kedvtelésből, egy apokrif iratot mutatott be Sabbatai Cevinek, amely előre megjövendölte az ő messiási fellépését:

„Én, Ábrahám, negyven évig tartózkodtam egy barlangban és csodálkozás töltött el, hogy még mindig nem közeledik a megváltás ideje. Ekkor hangot hallottam a magasságból:

— Egy fiú születik a világteremtés 5386-ik esztendejében (1626.) és a neve Sabbatai lesz. Ő fogja megfékezni a nagy sárkányt, ő az igazi messiás, aki majd háborút visel fegyver nélkül.“

Ez az irat, melyet az ifjú rajongó maga igaz kinyilatkozásnak tartott, később sok misztifikáció és csalás forrásává lett.

Konstantinápoly azonban mégsem mutatkozott a messiási hóbort alkalmas színhelyének. Sokkal alkalmasabbnak találták Salonichit, amely már régen hódolt a kabalisztikus rajongásoknak. Sabbatai tehát ide telepedett le hosszabb időre és itt merészebben is kezdett fellépni. Nagy ünnepséget rendezett, meghívta összes barátait és tisztelőit és a

szentirással a karján kijelentette, hogy örök frigyet köt a tórával, vagyis, hogy a messiás, az ég fia egybekel a tórával, az ég leányával.

Ez a jelenet azonban nem tetszett a salonichii rabbinusoknak és kieszközölték, hogy Sabbatait innen is száműzték. Sabbatai erre Morcenába költözött, de rövid ideig Athénben is tartózkodott, ahol ebben az időben jelentékeny község állott fönn. Zsidók, akik a Sabbataira kimondott anatómáról hallottak, mindenütt akadályokat gördítettek letelepedése elé, de ezek a viszontagságok csak megerősítették őt abban a hitben, hogy a messiásnak sok szenvedésen kell átesnie, amíg céljához ér.

Hosszu vándorlás után végül Kairóban kilátása nyílt álmai megvalósítására. Az egyiptomi fővárosban régi időtől fogva a fővámberlői hivatalt zsidók töltötték be, akik a Szaraf-bási címet viselték. Ebben az időben (1656. óta) a fővámberlő Rafael József Chelebi (Alepcizből) volt, egy dús gazdag és pazarul jótékony férfit, aki azonban nagyon hajlott a miszticizmus és aszketizmus felé. Ötven talmudista és kabalista étkezett az asztalánál és mindenki, aki támogatásért fordult hozzá, segítségre talált nála. Diszruhában járt, de alatta szurós darócot viselt, sokat bőjtölt és éjjelente korbácsütésekkel sanyargatta a testét. Vítál Sámuel, Chájim Calabrese fia vezette állandó vezeklését Lurja kabalisztikus előírásai szerint (Tikun Lurja). A vezeklések célja, mint már említettük, a messiási kor előmozdítása volt. Ha egy kabalista Kairóba ért, a világért sem mulasztotta volna el a Rafael Józseffel való megismerkedést. Sabbatai is házához került tehát és csakhamar bizalmas embere lett, annál is inkább, minthogy teljes anyagi függetlenségénél fogva mást nem is kívánt tőle, csak bizalmat. Félig-meddig feltárta előtte messiási terveit, de idősebb, érettebb és okosabb lévén, most már jobban tudott alkalmazkodni az emberekhez és óvatosabb is lett. Az apokaliptikus messiási esztendő: az 1666-ik év egyre közeledett, sietni kellett tehát a terv megvalósításával.

Az 1663-ik évben Cevi Jeruzsálembe ment, még pedig abban a hitben, hogy a szentföldön való megjelenése alkalmával valami csoda fog történni, amely mindenki előtt nyilvánvalóvá teszi messiási hivatását. A jeruzsálemi község ebben az időben igen kicsi és szegény volt. A török tisztviselők folyton zsarolták a zsidó lakosságot, a lengyel zsidó-mészárlás következtében pedig a külföldi adományok is megcsapantak. A jobbakkal sorra kivándoroltak, a község vezetését pedig nem épen kifogástalan elemek vették át. Tekintélyes, számottevő férfit kevés akadt Jeruzsálemben. A község élén egy maranus állott, Jakob

Cemach orvos, aki a keresztény egyház kebeléből a száfeti kabalista-fészekbe menekült, ahol öntudatlan eszköze lett a Vitál-féle misztifikációnak.

Ugyanilyen értelemben működött mellette az Olaszországból Jeruzsálembé vándorolt Jakob Chages (született 1620., meghalt 1674.) tudós talmudista, aki azonkívül kitűnően irt spanyolul. De Chagesnak nem volt hivatalos állása, hanem remetéskedett egy tanházban, amelyet a livornói Véga-testvérek a számára alapítottak és fentartottak.

A jeruzsálemiek szertelen babonaságát jellemzi az a nagyszabású misztifikáció, amelybe egy Baruch Gad nevű alamizsnagyűjtő sodorta őket, megtevesztve tudóst és tudatlant egyaránt. Baruch Gad koldulótat tett Perzsiában és midőn visszajött, azt mesélte, hogy utján sok veszedelmes kalandon ment keresztül és csak egy Naftáli törzséből való zsidó mentette meg az életét és ugyanaz átadott neki egy levelet, amelyet Mózes ivadékai, akik a Szambatjon nevű csodafolyó mellett laknak, jeruzsálemi testvéreiknek küldenek. A levél leírta a nagy gazdagságot, fényt, valamint a sok csodát, amely a legendás országot kitünteti és elmondja, hogy „Mózes fiai“ csak az alkalmas pillanatra várnak, hogy a messiás szavára összegyülekező zsidóknak segítségére lehessenek. Jeruzsálemben mindenki hitt Baruch Gad meséjének. Midőn a jeruzsálemi községben a kozákok megszárlásainak következtében nagy nyomor állott be, Jakob Cemach és még kilenc rabbinus utána küldte követének, Spira Náthánnak a Mózes fiaitól érkezett levél másolatát, abban a reményben, hogy annak segítségével több alamizsnát fog gyűjthetni.

A csoda, melyet Sabbatai Cevi a szent városban várt, megtörténhetett tehát. A szmyrnai rajongó mindamellettsé eleinte csendesen viselkedett és került minden feltűnést. A Lurja-féle kabala szerint élt, sanyargatta a testét és sokat járt a jámbor emberek sirjaira, hogy magára vonja azoknak a szellemét. Ezzel, valamint vonzó és tiszteletet követelő egyéniségével egész hívőkörre tett szert, amely vak hitet táplált iránta. Egyik híve azt beszélt, hogy Sabbatai Cevi szemeiből egész könyvpatkok omlottak, amikor imádkozott és hogy egész éjjeleken át föl és alá járt szobájában, zsoltárokat dalolva csodálatosan szép hangon, minden tette valami rendkívüliséget mutatott. Olykor ledér szerelmi dalokat énekelt a korallajku és tejtestű királyleányról, Mellisseldéről, amint kijön a fürdőből és meztelen szépségével megbűvöl mindent maga körül. Ezeknek a daloknak természetesen misztikus értelmet adtak.

De Sabbatai Cevinek volt még egy eszköze, ami az embereket megnyerte. Valahányszor az utcán megjelent, mindenféle nyalánkságot osztogatott szét a gyermekek között, akik ennek következtében mindig utána szaladtak és megnyerték a számára anyáikat is.

Egy véletlen közelebb vitte különcködéseit a megvalósuláshoz. Az egyik basa meg akarván zsarolni a jeruzsálemi község tagjait, halállal és kínpaddal kezdett fenyegetőzni. Az elszegényedett község egyetlen reménye a kairói Rafael József Chelebi volt, akiről tudták, hogy módjában áll és hajlandó is bajba jutott testvéreinek segíteni. Minthogy pedig tudták, hogy Sabbatai Cevi nagy kegyben áll a kairói Szaraf basánál, őt kérték fel, hogy legyen a község követe és tolmácsa. Sabbatai Cevi szívesen tett eleget a felszólításnak, minthogy ezáltal alkalma nyílt, hogy szerepelhessen. Tisztelői ezt az egyiptomi utazását tekintették csodatevő működése kezdetének. De Sabbatai Cevi nem vizen utazott Egyiptomba, hanem szárazon Chebronon és Gázán át, valószínűleg egy karavánhoz csatlakozva. Utján már olyan figyelmet keltett, hogy az összes chebroni zsidók átvirrasztották az egész éjjelt, hogy megfigyelhessék a viselkedését. Kairóba érkezve, mindjárt megkapta Chelebitől a jeruzsálemi község megmentéséhez szükséges összeget; ezenkívül még más valamire is tett ottan szert, ami messiási álmait kalászbá szöktette.

A lengyelországi zsidómészárlások alatt találtak egy hat éves zsidóleányt és elhelyezték egy kolostorba. A szülők nem éltek többé, rokonai, valamint a község összes tagjai szétszéledtek és senki sem törődött az elhagyott gyermekkel, amelyet az apácák aztán kolostori nevelésben részesítettek. De a benyomások, amelyeket az árvaleány a szülei házában szerzett, olyan elevenek és erősek voltak a lelkében, hogy nem tudott a kereszténységgel megbarátkozni, bensejében hű maradt a zsidósághoz. A kolostori környezet azonban fantasztikus álmodat hintett a lelkébe és excentrikus irányban fejlesztette. Így fejlődött szép hajadonná, vágyakozva, hogy kimenekülhessen a kolostor falai közül.

Közben újra zsidók telepedtek le a községben és egy napon, amidőn kimentek a temetőbe, ott találták egy szál ingben a tizenhat éves szép leányt, aki kérdésükre elmondotta, hogy zsidó származású és kolostorban nevelkedett, míg az éjjel kiragadta őt atyja szelleme az ágyából és elvitte a zsidó temetőbe. A zsidók veszedelmesnek tartották, hogy a kolostorból menekült leányt maguk között tartásuk és ennek következtében Amsterdamba küldték, ahol megtalálta egyetlen fivéréét.

Felcsigázott képzeletében azt hitte és folyton hangoztatta is, hogy ő a megjelenő messiás arája.

Miután néhány évig Sára néven Amsterdamban élt, Frankfurton keresztül Livornóba ment, ahol hiteles tanuk szerint, a szépségét erkölcstelen életmódra használta fel. Közben folyton hangoztatta, hogy ő a messiás arája és mással nem is szabad házasságot kötnie, ellenben meg van neki engedve, hogy közben másokkal szerelmeskedjék.

A kalandos leánynak története nagy feltűnést keltett és a hire eljutott Kairóba is. Sabbatai Cevi, aki tudomást szerzett róla, azt mondotta, hogy neki is kijelentették a felsőbb hatalmak, hogy egy Sára nevű lengyel leány az ő arája, mire követet küldött Livornóba Sárahoz és magához hívta Kairóba.

Fantasztikus, szabad lényével és behizelgő szépségével sajátos benyomást gyakorolt Sára Sabbataira és hiveire. Sabbatai és barátai tudtak a lengyel kalandornő tisztátalan életmódjáról, de ezt is messiási jelnek tekintették és hivatkoztak Hosea prófétára, aki szintén erkölcstelen nőt vezetett a házba. Rafael József Chelebi egészen boldognak érezte magát, hogy a messiás az ő házában köt frigyét a messiásaszszonnyal. Felajánlotta Sabbatai Cevinek az egész vagyonát és ő lett egyszersmind első befolyásos hívője. Igazságtalanul vetették Chelebinek a szemére, hogy érdekből csatlakozott az új messiáshoz, hogy meg akarta akadályozni egy versenytársának az egyiptomi adóbérletre való pályázását. Ha a zsidók megváltása és a szentföldre való visszatérés van kilátásban, minek törődni a világi dolgokkal, minek törődni az egyiptomi bérlettel? Ezt mondotta állítólag Rafael József Chelebi mindazoknak, akik irigységgel nézték állását és jövedelmét. A valóság az, hogy Chelebi csakugyan hitt Sabbatai Cevi messiásságában, őszinte meggyőződésből csatlakozott hozzá, sőt sokat áldozott is ennek a meggyőződésének.

E tekintélyes és magasállású férfiú odaadó ragaszkodása sokat használt Sabbatai Cevinek és sok hívőt szerzett neki. Joggal mondták, hogy mint követ jött Egyiptomba és mint messiás tért haza. Mert második kairói tartózkodásával kezdődik tulajdonképpen Sabbatai nyilvános fellépése. Sára, a szép messiásaszszony, akit állítólag Sabbatai ép úgy nem érintett, mint két első nejét, szintén sok hívőt szerzett neki. A szmirnai messiás fantasztikus üzelmeibe Sára romantikus, ledér vonásokat vitt bele. Szépségével és szabad lényével magához vonzott olyan férfiakat és ifjakat is, akik egyébiránt nem rokonszenveztek a miszticizmussal.

Nagy kísérettel tért vissza Sabbatai Palestinába, magával hozva két talizánt, amely jobban hatott, mint minden kabalisztikus eszköz: Sára kihívó szépségét és Chelebi pénzét. Gázában harmadik szövetségestársat is talált, aki még jobban egyengette az utját.

Jeruzsálemben élt egy német származású, Elisa Lévi nevű zsidó, akit a község ki szokott küldeni kolduló utra. Mig Északafrikában, Amsterdamban, Hamburgban és Lengyelországban kóborolt, fia, Náthán Benjamin (született 1644., meghalt 1680.) teljesen magára maradt, mialatt vad fantasztikus hajlamok fejlődtek ki benne. Jakob Chagesnál tanult, felületes jártasságra tett szert a talmudban, elsajátított bizonyos kabalisztikus szóvirágokat és különös ügyességet tanusított a nagyhangu, de semmitmondó rabbinikus flekulákban, amelyekkel abban az időben kitűnően tudták palástolni a gondolatok szegénységét. Náthán Benjaminsnak különben a toll lett hű orgánuma, pótolva nála az élő beszédet, amiben kevésbé ügyesnek mutatkozott. Ez a szegény ifju hirtelen fényes jómódba jutott. Egy gazdag portugál zsidó, Sámuel Lisbona, aki Damaskusból Gázába jött, vőlegényt kért Jakob Chagestól szép leánya számára és Chages Náthán Benjaminsat ajánlotta neki. A szegény fiatalember gazdag családba került és teljesen elvesztette fejét. Midőn Sabbatai Cevi Kairóból való visszatérésekor Gázába jött, Náthán Gazati (Gázából) közelebbi érintkezésbe lépett vele. Sabbatainak egyik hive elbeszélte, hogy Náthán kiásott a földből egy régi iratot, amely Sabbatai Cevi messiáságáról szólt. De valószínűbb, hogy inkább Sabbatai adta át Náthánnak Ábrahám misztifikációját, hogy meggyőzze a maga messiási voltáról. Náthán ezentul a legbuzgóbb hive lett Sabbatainak; hogy meggyőződésből, képmutatásból, vagy szereplési viselkedésből-e, nem tudni. Hiszen ebben a történetben olyan közel állott egymáshoz a naiv hit, az önámítás és a szándékos csalás, hogy alig lehet azokat egymástól megkülönböztetni.

Mióta a husz éves Náthán Gazati és a negyven éves Sabbatai Cevi megismerkedtek, egymást követték a prófétai látomások. Náthán ugyanis Eliás prófétának mondotta magát, aki a zsidó tradíció szerint egyengetni fogja a messiás utját. Elbeszélte, hogy egy napon hangot hallott az égből, amely a következőket hirdette: Egy év és néhány hónap leteltével meg fog jelenni a messiás teljes dicsfényében és fogságba ejti a szultánt, nem fegyverrel, hanem szent dalokkal és megalapítja Izrael uralmát a földön. A messiási esztendő 1666-ban kezdődik majd.

Ezt a kinyilatkoztatást világgá kürtölte a gazai próféta és szét-

küldött irataiban fantasztikus dolgokról mesélt. Rafael József Chelebi-nek a következőket írta Kairóba: Ne rendüljön meg a messiásba, Sabbataiba vetett hite. Egy év és egy néhány hónap múlva le fogja győzni a szultánt és alattvalójává teszi. Csak addig hagyja meg a trónján, amíg lealázza a többi népeket és különösen Németországot. Azután a Szambatjon folyóhoz megy és nőül veszi Mózesnek, a nagy prófétának tizenhárom éves leányát, akit királynővé emel, Sára pedig a szolgálója lesz. Végül visszavezeti majd a tíz törzset a szentföldre, ő maga pedig oroszlánra ül, amely a szájában hétféjű sárkányt tart.

Minél oktanabb, minél képtelenebb volt Náthán prófétái nagyozolása, annál többen hittek neki. Valóságos mámoros kábultság uralkodott a jeruzsálemi és a közeli községek zsidó lakosságán. Itt egy próféta, aki azelőtt gyáva, félszeg talmudista volt és most nagy dolgokat jövendöl, ott a messiás, aki a kabalában nagyobb, mint Chájim Vital, több, mint Izsák Lurja: ki merne még a messiási korszak közeledésében kételkedni? Azokat, akik a felmerülő hóbortokra a fejüket rázták, a sabbatiánusok valósággal kigunyolták.

A jeruzsálemi rabbiságot azonban kellemetlenül érintették a messiási üzelmek és igyekeztek, hogy a mozgalmat még csirájában elfojtsák. Rosszul esett a jeruzsálemi rabbiknak az is, hogy Sabbatai, folyton előtérben állva, nem engedte őket eléggé szerephez jutni. Azonkívül panaszkodtak, hogy Sabbatai az Egyiptomból érkező pénzeket tetszése szerint osztja szét és csak a hivei között. Jakob Chages és kollégiuma meg is fenyegették Sabbatait anatómával, ha nem hagy fel messiási üzelmével. Sabbatai Cevi azonban tudta, hogy az anatómának ugy sem lesz hatása, mert hiszen a község tulnyomó része az ő pártján van. Sőt Mózes Galante, Jakob Chages veje, aki maga is már tekintélyes autoritásként szerepelt a szentföldön, szintén hitt benne félig-meddig. De Sabbatai Cevi mégis belátta, hogy Jeruzsálem nem alkalmas színhely az ő fellépése számára, mert a rabbiság mindenesetre akadályokat gördíthet az útjába. Náthán Gazati erre kihirdette, hogy a legújabb prófétai kinyilatkoztatás szerint, Jeruzsálem elvesztette a jelentőségét és helyébe Gaza lépett.

Szmirnában, az európaiak és ázsiaiak eme gyülekező helyén, akart Sabbatai a céljához közeledni. Gazdag testvérei pénzkiosztással csináltak hangulatot mellette, Náthán prófétái levelei pedig felgyújtották a fantáziákat. De mielőtt Sabbatai elhagyta Jeruzsálemet, küldötteket menesztett a világ minden irányába, hogy hirdessék a messiás megjelenését. Sabbatai Rafael, egy moreai koldus és szédelgő, éktelen vásári

lár mával beszélt a messiás nagyságáról. Ugyanezt tette vak együgyűségében egy német kabalista, Bloch Mattatia.

Igy történt, hogy midőn Sabbatai Cevi elhagyta Jeruzsálemet, Aleppóban, a nagy ázsiai községben már valósággal triumfussal fogadták. Még nagyobb volt a hódolat, amelyben szülővárosában részesült (1665. ősszel). Az anatómára, amelylyel a rabbiság sujtotta, már senki sem gondolt.

Sabbatai Cevit elkísérte Jeruzsálemből egy bizonyos Primo Sámuel, aki titkára és buzgó kortese volt. Primo Sámuel értette, miként lehet semmitjelentő dolgoknak hivatalos komolyságot kölcsönözni és stílusának virágaival a messiási szédelgést világra szóló eseménynek kiáltotta ki. Ő maga józan maradt a körülötte egyre fokozódó rajongás közepette és irányt adott a kábult őrjöngőknek. Primónak volt egy titkos terve, melyet a messiás segítségével el akart érni és úgy látszik, ő használta ki Sabbatai Cevit és nem Sabbatai Cevi őt. Sabbatainak volt elég tapintatossága, hogy Szmirnában ne lépjen fel mindjárt nyilvánosan messiásként, ellenkezőleg megparancsolta a hiveinek, hogy ne beszéljenek addig erről, amíg el nem jön az ideje. De ez, valamint egyéb kedvező körülmények, Náthán őrjöngő levelei, a „jeruzsálemi küldöttség“, amely — mindenesetre megbízás nélkül — a szent város hódolatát hozta, a súlyos önsanyargatások, amelyeket a tömeg önként magára vállalt, hogy a messiási időt büntelenül és tisztán érhesse el, mindez nagy feszültséget és izgatottságot teremtett a nép között és alig bírták bevárni a messiás megnyilatkozását.

Végül ujév napján (1665. szeptember 10.) a sófár harsogása mellett kihirdette Sabbatai a szmirnai zsinagógában, hogy ő a régen várt messiás. A tömeg ujjongva köszöntötte: „Éljen a mi királyunk! Éljen a messiás!“ A közmondás, hogy senki sem lehet próféta a szülőföldjén, ezuttal hamisnak bizonyult. A szmirnaiak őrjöngése nem ismert határt. A tisztelet és szeretet minden elképzelhető jelével vették körül Sabbatait. Nem öröm volt, hanem mámor, hogy az oly régen várt messiás az ő községükben jelent meg. A mámor elragadta a község kicsijét-nagyját. Asszonyok, leányok és gyermekek őrjöngésbe estek és a szohár nyelvén hirdették Sabbatai messiásságát. Mindenki készült a kivonulásra, a szentföldre való visszatérésre. Az üzleteberek elhanyagolták az üzleteiket és csak a közlegő messiási birodalomra gondoltak.

Hogy mennyire megzavarta a mámor a szmirnaiak fejét, mutatja a mód, amelylyel a kegyelem idejére érdemessé válni akartak. Egy-

részt hihetetlen önsanyargatásokkal kinozták magukat, bűjtöltek több napig egymásután, átvirrasztottak hosszú éjjeleket és éjjélkor kabalisztikus formulákkal (Tikkunim) keresték az összeköttetést a felsőbb világgal. Némelyek a szabadban, jegesvizben vagy hóban, némelyek megnyakig a földbe ásták magukat és addig maradtak sirjukban, míg a testük meg nem dermedt a hidegtől és nedvességtől. Másrészt azonban a legkicsapongóbb multságokat rendezték és ünnepséget ünnepség követett, míhelyt Sabbatai megjelent közöttük. Sabbatai mindig nagy kísérettől körülvéve mutatkozott az utcán, folyton dalolva a zsol-tár versét: „Az Ur jobbjá magasságos, az Ur jobbjá diadalt hoz.“ Rendesen nagy processióban szokott megjelenni, kis legyezővel hűsítve az arcát és akit legyezőjével érintett, az biztos volt benne, hogy a menynevei birodalom részese lesz. Hiveinek örömmámora végtelen volt. Minden szavát ezerszer ismételték és magyarázták, mindent, amit tett, csodának néztek. Annyira ment hiveinek rajongása, hogy összeházasították tiz, tizenegy éves gyermekeiket, mert a kabalisztikus örület szerint a kegyelem idejének beköszöntéséhez szükséges, hogy az összes meg nem született lelkek testekbe szálljanak. Hétszáz ilyen párt házasítottak össze, hogy születendő gyermekeik befogadhassák a testekre váró lelkeket.

Sabbatai Cevi működését kiegészítette a lengyel Sára, aki különösen a férfiak érzékiségére hatott. Az erkölcsi tisztaság korlátai, amelyek a keleti zsidók között még szorosabbak voltak, mint Európában, ledőltek. Ami azelőtt hallatlan volt, most természetesnek látszott. Messiási mámorban táncoltak együtt férfiak és asszonyok és a misztikus őrjöngés sok fajtalanságot takart. A józanok figyelmeztető hangja lassanként teljesen elnémult. Áron Lapapa, az ősz rabbinus, aki eleinte hangosan prédikált a messiási őrjöngés ellen és anatómával sujtotta a mozgalom kezdeményezőjét, elvesztette az állását és végre kénytelen volt Szmirnából távozni.

Méltatlanul viselkedett ebből az alkalomból Chajim Benvenisti, szmirnai rabbinus (született 1603., meghalt 1673.), aki nemcsak, hogy hozzájárult társának elmozdításához, hanem még kieszközölte Sabbatai Cevinél, hogy Lapapa állását ő töltsé be. Benvenisti elismert talmudi autoritásával még jobban elvakította a tömeget.

Sabbatai vérszomjas fanatizmusra tüzelte hiveit. Egy Chajim Penja nevű nagytekintélyű, gazdag zsidó, aki Benvenistit bőkezű támogatásban részesítette, nem akart Sabbatainak hódolni és emiatt a felbőszült tömeg reátámadt a zsinagógában és véresre verte. A „gonosz eretnek“

megtámadására maga Sabbatai Cevi adta meg a vezényszót. De midőn Penja leányait is elfogta a messiási mámor és ők is hirdették Sabbatai messiásságát, a megtört apának bele kellett törődnie a helyzetbe és ő is kénytelen volt Sabbataihoz csatlakozni. Penja legyőzésével, Sabbatai ura lett az egész községnek, amelyet tetszése szerint vezethetett. Ebben a hangulatban, amely néhány hónapig tartott, a szmirnai zsidók nem igen féltek zsarnokaiktól, a török kádiktól, de ha ezek valami akadály akartak utjukba gördíteni, lefegyverezték őket ajándékokkal és sok pénzzel.

A szmirnai zsidónegyed eseményei nagy feltűnést keltettek. A közeli községekből sokan jöttek át Szmirnába, hogy a megjelent messiást személyesen láthassák, aztán hazatértek községeikbe és otthon mindenféle meséket terjesztettek Sabbatai csodatetteiről. Primo Sámuel, Sabbatai titkára gondoskodott róla, hogy mindenütt tudomást szerezzenek a zsidók a megjelent messiásról. Náthán Gazati prófétai iratokat küldött szét Palestinából a külföldi zsidó községekbe, a vándorpróféták, Sabbatai Rafael és Bloch Mattatia pedig különféle csodálatos dolgokat hirdettek az új megváltóról. Az angol és holland kereskedő cégek képviselői és az evangélikus papok szintén hírt adtak a rendkívüli eseményről és habár gunyolódtak a zsidók balgaságán, mégis olyan benyomást keltek, mintha félig-meddig ők is hinnének a szmirnai csodában. Európaszerte beszéltek Sabbatai Ceviről, mint valami rendkívüli tünésekről és mindenütt feszülten várták a híreket Szmirnából, vagy Konstantinápolyból.

A zsidókat eleinte a messiásról érkező hírek valósággal elkábitották. A régi remény, hogy Izrael újra visszanyeri ragyogó dicsőségét, megvalósul tehát! Nem csoda, hogy majdnem mindenütt ismétlődtek a szmirnai jelenetek. A könnyenhívők mindjárt ténynek vették az érkező hírt és fanatikus rajongással várták az eseményeket. Konstantinápolyban egy Suriel Mózes nevű öreg kabalista, midőn a hírt meghallotta, hirtelen énekelni kezdett és táncolt, mint egy gyermek, majd önkivületbe esett és a földön heverve kiáltotta ki a szohár nyelvén, hogy Sabbatai Cevi a várva-várt messiás, aki véget vet Izrael exiliumának. Elbe szigetén, Portoferrajóban egy zsidó szabó szintén prófétai önkivületbe esett és a földön feküdve, eszméletlenül, majd sirva, majd kacagva beszélt Sabbatai messiásságáról, égi és földi hatalmáról. Ezeket az eseményeket, amelyek az őrjöngés ragályosságából magyarázhatók, tulozva és kibővítve adták tovább és a messiási örület egyre messzebb terjedt. Olyan izgatottság uralkodott a kedélyeken, hogy nemcsak a tömeget, hanem a mivelt embereket is elragadták a szmirnai hírek. A mindent

elhomályosító kabala teremtette ezt a babonás hangulatot. Még a karaitákat is megzavarta a kabalisztikus tévelygés, a karaitákat, akik a talmud elvetésével, a tiszta bibliai állapotok után sóvárogtak! Egyetlen számottevő férfiú sem akadt, aki felismerte volna az események okául a kabalát és a szohárt. Szomorú idő volt ez! Jakob Sasportas (született 1608. Afrikában, élt Amsterdamban, Londonban és Hamburgban, meghalt 1698.), a bátor és energikus férfiú, akinek a szava, talmudikus autoritásánál fogva, nagy súlylyal bírt, eleinte küzdött a messiási hóbort ellen, de később belefáradt a sok levélírásba, amelylyel az európai és ázsiai községeket felrázni akarta. Különben Sasportas is hitt a kabalában. A világos gondolkodású Spinoza eloszlathatta volna talán a sűrű ködöt, de ő elfordult a zsidóságtól és közömbösen nézte az események fejlődését.

A Sabbatai Cevi messiásságáról szóló hírek eljutottak Alexandriánát Velencébe, Livornóba és a többi olasz városokba. Velencében a kabalista Zakut Mózes, Spinoza iskolatársa vitte a szót. Zakut nemcsak, hogy nem akadályozta meg a messiási őrjöngés terjedését, hanem még elő is segítette. Livornóban, a nagyrészt maranusokból álló községben Sabbatai Cevi egykori tanítványa, Pinheiro Mózes izgatta a kedélyeket. A tömeg felszólította prédikátorát, Lévi Józsefet, hogy beszéljen a templomban a messiási előkészületekről és minthogy Lévi nem akart engedelmesskedni, hevesen megtámadták.

A legnagyobb hatást a szmirnai hírek két községben érték el: az északi kis és nagy Jeruzsalembe. A gázai próféta, aki józan számításhoz is értett, a két leggazdagabb és legtekintélyesebb községhez intézte fanatizáló iratait: az amsterdami és hamburgihoz, amelyek ennek következtében szoros összeköttetésbe léptek az új messiással. Az amsterdami és hamburgi zsidók szavahihető keresztényektől hallottak a szmirnai eseményekről. Mert a keresztények közül is sokan örültek a híreknek, hogy a zsidók visszatérnek Palestinába. Oldenburg Henrik, az előkelő londoni tudós, azt írta barátjának, Spinozának (1665. december): „Mindnyájan arról beszélnek itt, hogy a zsidók kétezer éves exiliumok után visszatérnek régi hazájukba a szentföldre. Kevesen hiszik el, de nagyon sokan szeretnék, ha igaz volna. Ha a hír megvalósul, akkor nagy átalakulásokat fog előidézni mindenütt és mindenben.“

A hívők száma Amsterdamban napról-napra növekedett, ép úgy a portugál, mint a német zsidók között, sőt a miveltek elől jártak a példával. A rabbinusok: Aboab Izsák és Rafael Mózes d' Aquilar,

Spinoza iskolatársa, Naar Izsák és Ábrahám Pereyra, Amsterdam egyik legtekintélyesebb kapitalistája és spanyol nyelvű moralista író, mind hívők lettek. Sőt a spinozista Dionys Muszafia is az új messiás rajongói közé állott.

Amsterdamban ugyanolyan esztelen módon ünnepelték a messiás megérkezését, mint Palestinában és Olaszországban: mámoros zenével és tánccal egyrészt és komor szerzetesi önsanyargatásokkal másrészt. A nyomdák nem győzték azoknak a héber, spanyol és portugál imakönyveknek a kinyomását, amelyekben litániaszerű formulákat és vezeklési előírásokat adtak a messiási korra való előkészületekhez. Némely szabbatianus imakönyvnek (Tikkunim) a címlapjára nyomatták Dávid király és Sabbatai Cevi képét. A szentföldre való gyors visszatérés biztos reményében, az egyik zsinagóga előljáróságga elrendelte, hogy a kohanita áldást (duchan) minden szombaton mondják el, míg azelőtt az csak a fő ünnepeken volt szokásban. Minden új hír, amely Szmirnából érkezett, szaporította Sabbatai Cevi híveit és fokozta a messiási őrjöngést. Külön imakönyveket nyomattak ki a messiási korra vonatkozó új imákkal, a címlapon Sabbatai Cevi képével, akit tizenkét tanítvány vesz körül.

Hamburgban még örültebben viselkedtek a sabbatiánusok. Itt még mindig fennállottak azok a korlátozó és elnyomó törvények, amelyekkel a zsidókat évszázadokig arra kényszerítették, hogy eljárjanak a kersztény papok prédikációihoz és így nem csoda, hogy mikor a szmirnai messiásnak a híre érkezett, a zsidók demonstrációra készültek a keresztény lakosság ellen. Aki a zsinagógába lépett és látta, amint komoly, előkelő emberek a tórával karjukon ugrándoznak, örülteknek tarthatta őket. Es valóban szellemi betegség volt, ami a legtekintélyesebb férfiakat megszállta és gyermekessé tette.

Emánuel Texeira, akit Izsák Sonor Texeirának is neveztek (született 1630 körül, meghalt 1695 körül), atyjának, a Portugáliából kivándorolt nemes Diego Texeriának halála után, bankára és rezidense lett Krisztina, hajdani svéd királynőnek, aki egyenes jelleme és nemes lelke miatt igen nagyra becsülte és teljes bizalommal tárgyalta vele leveleiben az európai államok politikai viszonyait. Midőn Krisztina Hamburgban tartózkodott, Emanuel Texeira házában lakott, ami miatt a zsidógyűlölő hamburgi papok nyilvánosan megdorgálták a szószékről. Texeira házában a legelőkelőbb férfiak fordultak meg és ez a zsidó arisztokrata is Sabbatai hivei közé tartozott és együtt táncolt és őrjöngött azokkal. Szintugy a mivel és mint orvos igen kedvelt

Bendito de Castro (Baruch Nechomias), Krisztina királynő hamburgi udvari orvosa, aki ebben az időben községi előljáró volt. Egy öreg prédikátor a szószékről istápolta a messiási hóbortot, különböző bibliai versekkel igazolva Sabbatai Cevi messiásságát. Sasportas Jakab, aki a londoni pestis elől Hamburgba menekült, küzdött ugyan a messiási mozgalom ellen, de nem is hallgatták meg, sőt a sabbatiánusok majdnem ártalmatlanná tették.

A II. Károly alatt keletkezett fiatal londoni község, amelynek a rabbinusa Sasportas Jakab volt, szintén nem maradt ment a messiási mámortól. A keresztények rajongása az ezeréves birodalomért még fokozta a messiási őrjöngést. Csodálatos hírek jártak szájról-szájra. Azt mesélték, hogy Skótországból selyemárbcos hajó mutatkozott, amelyet héberül beszélő matrózok vezettek. A zászlón a következő felirat volt látható: „Izrael tizenkét törzse.“ A londoni hívők számba fogadtak tiz ellen, hogy Sabbatai Cevi két esztendő alatt Jeruzsálem királya lesz. És mindenütt, ahol zsidók laktak, ugyanilyen hatást keltek a szmirnai messiásról érkező hírek. A kis avignoni község, amelyet a pápai hivatalnokok nem épen a legjobb bánásmódban részesítettek, készülődött, hogy az 1666-ik esztendőben tavasszal a judái királyságba költözzék.

Ha Sabbatai Cevi eddig nem hitt volna messiási voltában, a mindenünnelemre érkező hódolat győzte volna meg erről. Naponta jöttek az értesítések, a küldöttek és deputációk, amelyek hizelgő szavakkal a zsidók királyaként üdvözölték és felajánlották neki vagyonukat és életüket. Ha erős akaratu és céltudatos férfiú lett volna, sokat érhetett volna el hivei rajongó lelkesedésének és önfeláldozó odaadásának segítségével. Még Spinoza is megjegyezte, hogy a zsidók ezt a kedvező alkalmat felhasználva, visszaszerezhetnék volna hazájukat. De Sabbatai Cevi megelégedett a tömjén ingerével, nem gondolt semmire, vagy azt hitte, hogy a dolgok önként fognak bekövetkezni valami csoda folytán.

Sámuel Primo azonban, úgy látszik, szilárd tervet tartott szem előtt: meg akarta dönteni a rabbinikus zsidóságot. A messiásság szolgáltatta neki erre alkalmat. A szohár alapgondolata szerint, a kegyelem idejében, vagyis a rend világában (Olam hatikkun) elvesziti minden vallási tilalom és parancs a jelentőségét. És minthogy Sabbatai Cevi személyében megjelent a messiás, elérkezett az idő, hogy a Sulchan Aruch vallási rendeleteit érvénytelennek nyilvánítsák. Hogy Sabbatai maga vonta-e le ezt a konzekvenciát, nem tudni. De hivei közül sokan előtérbe állították ezt a teoriát. Általában, bizonyos elkeseredettség

uralkodott ebben a körben a talmuddal szemben. Ha a sabbatiánusoknak szemére vetették, hogy a talmud szerint egészen más körülmények között és egészen más személyi tulajdonságokkal kell a messiásnak megjelennie, a sabbatiánusok gunyosan feleltek: a talmud még nem a legmagasabb bölcsesség. A talmud szárazságával szemben már rég elvitte a pálmát a kabala frissége és fantasztikussága. A sabbatiánus misztikusok teljesen le akarták dönteni a talmudi korlátokat. Sőt az isten fogalmát is megváltoztatták és Izrael istene trónjára emberistent ültettek. Játékaik és magyarázataik közepett annyit faragtak az istenség fogalmán, hogy alig maradt valami belőle. Másrészt a messiást oly magasra emelték, hogy a lehető legközelebb juttatták az istenséghez.

A Lurja-féle kabalisztikus teoria az istenség szellemének túláradásából magyarázta a világrend bajait. A túláradás következtében összekeveredett a jó és a rossz és a gonosz uralomra jutott a jón. A sabbatiánusok tovább építettek ezen az alapon. Az istenség öléből más isteni lény származott, amely ismét helyreállítja a rendet, az isteni tökéletesség eredeti terve szerint. Ez az isteni lény a szent király (malka kadisa), a messiás, az ősember (adam kadmon), aki megsemmisíti a gonoszt, a bűnt és megnyitja az isteni kegyelem elzárt csatornáit. Ő, a szent király, a messiás az igazi isten: a világ megváltója. A szent király két ellentétes természetet nyert, him és nőit és többre képes, mint a világteremtő, akivel tulajdonképpen egységet alkot, minthogy ő valósítja meg az istenség tervét. A régi gnózis teóriájának ismétlése ez, felelevenítése annak a gnosticizmusnak, amely a messiás-Krisztus felsőbb természetéről és az Istennel szemben való fölényéről beszélt. Némely sabbatiánusok világosan kimondták az istenkáromlást, hogy a messiás megjelenéséig csak egy alárendelt angyal (Metatron) uralkodott a világ és Izrael fölött és csak Sabbatai Cevi megjelenésével érte el az istenség, a mindenhatóság fokát, vagy hogy Isten visszavonult a világoról és megtette helytartójának Sabbatait. Mesélték, hogy Sabbatai maga idézett egy bibliai verset, amelybe azt a célzást erőszakolta bele, hogy „Dóme Dódi li-cevi“ hasonló az én jóakaróm (Isten) a szarvashoz (Cevi), azaz Sabbatai Cevihez. Sámuel Primo, aki kormányrendeleteket és leiratokat állított ki a messiáskirály nevében, gyakran így írta alá az illető okmányokat: „Én, a ti uratok és istenetek, Sabbatai Cevi.“ Hogy tudott-e a szmirnai rajongó erről az istenkáromlásról, nem lehet megállapítani, mint a hogy nem tudjuk azt sem, hogy bensejében érvényen kívül helyezte-e a zsidóságot. Mert a sabbatiánusok véleményei erre vonatkozólag nagyon elütők. Egyesek azt állították, hogy

személyesen hallották tőle a fent leírt blasfémiaikat, míg mások szerint, többször kinyilatkoztatta, hogy ragaszkodik mindenhez, amit a biblia, a talmud és a szohar tanítanak.

Valószínű, hogy Sabbatai Cevi hiu képzelgésében elfogadott mindent, amit erősebb akaratu hivei tanítottak és ajánlottak. A zsidó törvények megszüntetését azzal kezdték, hogy örömnappá változtatták a tébét hó tizedikére a szare-be-tévé előírt böjtnapot. Sámuel Primo leíratot intézett bálványa nevében az egész zsidósághoz: „Isten egyetlen és elsőszülött fia, Sabbatai Cevi, a zsidó nép megváltója és messiása üdvözlét küldi Izrael összes fiainak: Miután abban az üdvösségben részesültök, hogy Istennek a próféták által ígért szava a ti napjaitokban teljesedett be, gyászatokat örömmé, böjtötöket vidámsággá kell változtatnotok, mert nem lesz többé okotok a sirásra. Örvendjetekek dallal, tánccal és változtassátok a napot, amelyet eddig szomorúságban és gyászban töltöttetek, ujjongás napjává, mert megjelentem köztetek.“

Olyan erős gyökeret vert Sabbatai Cevi messiássága a lelkekben, hogy a községek, ahová ez a leírat elég jókor érkezett, csakugyan megszüntették ezt a böjtnapot, habár egyébként azt hitték, hogy csak önsanyargatással és böjtöléssel juthatnak az isteni birodalomba. Sokaknak azonban nem tetszett az újítás. Ők a messiást szigoruan vallásos fejedelemnek képzelték, aki nem hogy megkönnyíti a vallási életet, hanem ellenkezőleg, még újabb szigorításokat honosít meg. Elégszer olvashatták ugyan a szoharban, hogy a messiási korban a böjtnapok örömnepökké változnak és általában a vallási törvények elvesztik érvényességüket; de mihelyt az elv gyakorlati megvalósítására került a sor, nem éreztek mást, mint iszonyatot. Azok a rabbinusok, akik eleinte hallgatagon nézték az események fejlődését, felemelték szavukat a vallást sértő messiásság ellen. Minden nagyobb községben csoportok alakultak azokból, akik hitetlenül állottak a messiással szemben, akkor azok voltak a Rofrim, az istentagadók; legtöbbször a talmud hivei voltak ezek, akik meg akarták védeni a hagyományt minden támadástól és feldarabolástól.

A rabbinizmus és a kabala, amelyek eddig karöltve jártak egymással, vizályba keveredtek. A kabala mint a rabbinizmus nyílt ellensége lépett fel. De azért csak kevesen ismerték fel, hogy a rabbanitaság a kabalával a legnagyobb ellenségét fogadta a házába. Tovább is hiven kitarítottak mellette, a Sulchan-Aruch-ellenes hangulatért pedig Sabbatai Cevit okozták és nagy lármát csaptak ellene. De ekkor már késő volt. Hangjuk elhalt az örömrivalgásban. Salamon Algazit és elvtársait, akik

a szmirnai rabbinátushoz tartoztak, midőn a bőjtnap megszüntetése ellen tiltakozni mertek, a tömeg majdnem megkövezte. Mint Áron Lappének, az első rabbinak, nekik is sietve ott kellett hagyniok a várost. Chajim Benveniste pedig, aki addig alig győzte a vallási kodex törvényeinek szaporítását, kénytelen volt hallgatagon tűrni a Sulchan-Aruch mellőzését. Eladta a lelkét Sabbatainak (amiért az öreg Lapapa helyére került), most aztán, akarva nem akarva, támogatnia kellett őt a vallástörvény szétrombolásában is.

De a messiásnak ki kellett végre lépnie a tétlenségből és a szmirnai tömjén atmoszférájából, hogy véghez vigye nagy művét a török fővárosban. Lehet, hogy hivei kényszerítették rá, hogy ne tartsa olyan sokáig a szent világosságot a véka alatt. Az is lehet, hogy a kádi (a városi bíró) megelégedte a zsidók őrjöngését és nem akarta továbbra is viselni a felelősséget. Állítólag a kádi felszólította Sabbatai Cevit, hogy három napon belül jelentkezék a török főhatóságnál Konstantinápolyban. Sabbatai Cevi azt hitte, hogy valami csoda fog történni és Náthán Gazati próféciai be fognak teljesedni, hogy fegyver nélkül veszi majd le a koronát a szultán fejről. Készülni kezdett az utra. Mielőtt azonban Szmirnáat elhagyta volna, szétosztotta huszonhat hive között a földet és kinevezte őket királyokká és fejedelmekké. Az oroszlárnészt testvérei, Éliás Cevi és József Cevi kapták, az első a királyok királya lett általában, a másik a judai királyok királya. A többi hiveinek ki nyilatkozattáta kabalisztikus módon, hogy melyik régi judai királynak a jeike vándorolt beléjük. Az ismertebb nevéek közé tartozott régi iskola-társa Silveyra Izsák, továbbá Ábrahám Jachini Konstantinápolyból, az említett misztifikáció szerzője, Galante Mózes és Dániel Pinto Aleppoból és Salamon Carmona, aki felizgatott fantáziájával Elia prófétát látta. Rafael József Chelebi Kairóból, az új messiás első nagy támasza, Joas királyként szerepelt. Egy portugáliai menekült, egy maranus orvos, a portugál koronát kapta. Hajdani ellensége, Chájim Penja sem maradt királyság nélkül. Egy Ábrahám Rubio nevű szmirnai koldus szintén koronát kapott Josia néven és annyira meg volt győződve bekövetkező fenségéről és dicsőségéről, hogy visszautasította a nagy összegeket, amiket jövőendő királyságáért ajánlottak.

A misztikusnak tartott 1666-ik esztendő elején indult Sabbatai Cevi Konstantinápolyba. Titkára Primo Sámuel kísérte. Megérkezésének napját előre tudatta a konstantinápolyi zsidókkal, de az események meghazudtolták. A hajó, amely vitte, a nagy viharok miatt hetekig késett a tengeren. De minthogy a hullámok el nem nyelték, a

sabbatiánusok mindjárt meséket szöttek róla, hogy miként parancsolt a messiás a viharoknak és a háborgó tengernek. A Dardanellák egyik kikötőjében kellett az utasoknak elhagyni a hajót és itt tartóztatták le a török porkolábok a megérkezett Sabbatai Cevit. Ahmed köprili nagyvezír értesült a török zsidók izgatottságáról és le akarta csillapítani egy csapással. Lehet, hogy józan zsidók jelentették fel Sabbatait a török hatóságnál, hogy véget vessenek az őrültségnek. A kirendelt porkolábok bilincstre verve vitték az állítólagos messiást Chekmese Kutsukba, egy kis városkába Konstantinápoly mellett, ahol a közlegő szombat miatt megszakították az utat. A konstantinápolyi zsidók értesülve Sabbatai jöveteléről elébe siettek, de láncra verve találták. Sok pénzzel ki tudták eszközölni, hogy levegyék róla a bilincseket és a következő napon Konstantinápolyba vitték, de egész másképen, mint ahogy hivei megálmodták!

Megérkezése mégis nagy feltűnést keltett. A kikötőnél annyi török és zsidó gyűlt össze, akik mind látni akarták az állítólagos messiást, hogy a rendőrség alig bírta fentartani a rendet. Musztafa pasa, akit a messiás elfogatására rendeltek ki, csattanó pofonnal üdvözölte Sabbatai Cevit, aki azonban odanyújtotta neki arcának másik oldalát is. Minthogy nem játszhatta a diadalmas messiás szerepét, legalább a szenvedő messiásként akart fellépni. Musztafa megkérdezte tőle, hogy miért izgatta fel a zsidóságot és erre a messiás azt felelte, hogy ő csak egyszerű chacham, aki alamizsnát jött gyűjteni és nem tehet róla, hogy a zsidók olyan tiszteletet tanusítanak iránta. Musztafa erre a börtönbe kísértette.

Hiveit azonban ez a váratlan fordulat nem józanította ki és még mindig várták a bekövetkezendő csodát. Néhány napig otthon maradtak, mert az utca népe csufolni kezdte őket: Geldi mi? Geldi mi? (jön ő? jön ő?) kiáltásokkal futottak utánok az utcán gyerekek és arcukba nevettek. De nemsokára újra megkezdték az őrjöngést és azt hirdették, hogy a szenvedések, amelyek a messiást érték, a megváltás művének feltételei. A próféták tovább is jövendöltek Izrael megváltásáról és nemsokára bekövetkező dicsőségéről. Konstantinápolyban Suriel Mózes és Jámbor Mordechai nevű próféták fokozták az extázist. Egy török dervis is tele kiáltotta az utcát az új messiásról szóló próféciaikkal; azt beszélték, hogy a sabbatiánusok megvásárolták. Ezrivel tódultak a rajongók naponta Sabbatai Cevi börtönéhez, hogy legalább egyszer láthassák. Angol kereskedők, akik nem bírták behajtani követeléseiket zsidó adósaikon, a messiáshoz fordultak. Ha Sabbatai felszólítást küldött valakinek, hogy fizesse ki adósságát, különben nem részesül a

messiási kor üdvösségében, biztos lehetett benne, hogy eléri a kívánt eredményt. Primo Sámuel gondoskodott róla, hogy a szmirnai és a külföldi zsidók általában mindenféle csodás híreket kapjanak Sabbatai konstantinápolyi fogadtatásáról. Azt hiesztelték, hogy a török nagyok és a kormány a legmesszebbmenő kitüntetésekben részesítették a messiást és ez természetesen még fokozta a zsidók várakozását és a leglehetősebb reményeket táplálta bennük. Kézzelfogható csodának tartották azt is, hogy a gyorsan működő török igazságszolgáltatás rögtön ki nem végeztette a zsidók felbujtóját. Nyilvánvaló, mondták, hogy a török kormány fél a zsidó messiástól.

És csakugyan úgy látszik, hogy a török kormány nem merte a zsidó messiást kivégeztetni. Egy nemrég lezajlott háboru kimerítette a törökök erejét és egy másik háboru, a kandiai, küszöbön volt. A bölcs nagyvezér Achmad Köprili nem akarta most Sabbatai Cevit martírrá avatni, mert félt, hogy gyengíteni fogja a birodalom hatalmát. Különben a törökök között is igen sokan voltak, akik Sabbatai lényétől és a csodálatos jelenségektől, nevezetesen az asszonyok és gyermekek profétálásától elbűvölve, a zsidó messiás hívei közé állottak. De Köprili nem tartotta tanácsosnak azt sem, hogy Sabbatait a háboru alatt Konstantinápolyban hagyja, mert félt, hogy távolléte alatt még lázongás üthet ki miatta a zsidók között. Megparancsolta tehát, hogy a konstantinápolyi börtönből, ahol két hónapig volt (február elejétől április 17-éig), a Dardanellák mellett való Abidos nevű várba vigyék, ahol az állami foglyokat szokták őrizni. Könnyű fogság volt, néhány barátja elkísérhette, Sámuel Primo pedig nála maradhatott. A várat, amelyben Sabbatait fogva tartották, a sabbatianusok misztikusan „Hatalom várának“ (Migdal Óz) nevezték.

Ha Sabbatai Cevi egy pillanatig kételkedett volna magában, megerősíthette a hitét az a kimélet, amelyben a porta részesítette, és a ragaszkodás, amelyet a zsidók még most is tanúsítottak iránta. Midőn Abydosba érkezett (április 19.), a paszach-ünnepet megelőző napon a maga és hívei számára husvétii bárányt vágatott le és elköltötték azokkal a zsiradékreszkekkel együtt, amelyeket a talmudikus törvények szerint megenni nem szabad. És azonkívül benedikciót mondott, amelyben célzást tett arra, hogy a mózesi és a talmudi törvények elvesztették érvényüket. „Áldott legyen az Ur, aki feloldja a tilalmakat.“ Abydosban valóságos udvartartást rendezett be abból a pénzből, amelyet tisztelői a világ minden részéről küldöttek. Felesége, Sára, szintén mellette maradhatott és messiás-királynőnek tartotta magát. A török fővárosból

egymásután indultak a hajók, amelyek a sabbatianusokat a Dardanellák felé szállították. A hajók napról-napra felemelték a díjat, olyan nagy volt a tódulás. És más országokból és földrészekből is özönlöttek a zsidók, hogy a fogságban szenvedő messiást láthassák. A várőr jól járt ezzel a buzgósággal, mert 5—10 tallér belépti-díjat szedett minden személytől. A városka lakosságának is szép haszna volt belőle, mert az idegenforgalom jól jövedelmezett. Valóságos pénzeső hullott Abydosra. A benyomás, amelyet ezek az események az európai, ázsiai és afrikai zsidókra tettek, valamint a szándékosan tulzott híresztelések hatása leirhatatlan. Kevés kivétellel mindenki meg volt győződve Sabbatai messiásságáról és a nemsokára bekövetkező megváltásról. Sabbatai — mondották — a török fővárosba mert menni, noha nyilvánosan detronizálta a szultánt és a török kormány nem merte őt kivégeztetni, hanem látszólagos fogságba helyezte. Kell-e még több bizonyíték arra, hogy Sabbatai a prófétáktól megjövendőlt messiás? A zsidók komolyan készülődtek tehát a szentföldre való visszatérésre. Magyarországon sokan lerombolták házaikat és bezárták az üzleteiket. A nagy kereskedelmi városokban, Amsterdamban, Livornóban és Hamburgban megakadt a kereskedelem. Majdnem az összes zsinagógákban reávésték a falra Sabbatai Cevi nevének kezdőbetűit. Majdnem mindenütt meghonosították ezt az imaformulát: „Isten áldd meg a mi urunkat és királyunkat, a szent és igazságos Sabbatai Cevit, Jákob Istenének messiását.“ Náthán Gazati előírta a községeknek, hogy az egyes ünnepeken milyen imákat mondjanak a messiásért. „Teljesüljön rajta a próféta szava és áradjon reá Isten szelleme, és a bölcsesség szelleme stb.“ Az imákat elfogadták és kinyomatták az imaönyvekben. Európában minden község figyelve Amsterdam felé irányult és ennek vezetősége a rajongók közé tartozott. Minden postanapot, amelyen levelek érkeztek Sabbatairól, ünnepnek tartottak. Az amsterdamiak nyilvánosan is kifejezést adtak örömüknek és nem riadtak vissza sem a keresztény lakosságtól, sem a hatóságtól. Naar Izsák és a gazdag Pereyra Ábrahám utra készültek a messiáshoz. A hamburgiak mindenben majmolták az amsterdamiakat, sőt igyekeztek tul is tenni rajtuk. Az előjáróság elrendelte, hogy nemcsak a szombati és ünnepi, hanem minden hétfői és csütörtöki istentiszteleten imádkozzanak Sabbatai Ceviért. A hitetleneket kényszerítették, hogy a zsinagógában maradjanak és hogy hangos áment mondjanak az imára. És mindez a művelt Bendito de Castro rendeletére történt és egyikük sem merte gáncsoló szóval illetni a rajongók messiását.

Veicencében harc támadt a sabbatiánusok és ellenfeleik között és

az utóbbiak valóságos életveszedelemben forogtak. Midőn Sabbataitól megkérdezték, hogy miként kell a hitetlenekkel (kofrim) bánni, azt felelte, ő vagy Primo Sámuel, hogy még szombaton is vallásos cselekedetel mivel, aki megöli őket és akik ezt a megérdemelt büntetést végrehajtják rajtuk, biztosak lehetnek tulvilági üdvösségük felől. Egy budai talmudista, Askenázi Jakob, az, akinek fia és unokája később annyira kiváltak a sabbatiánusok üldözésében, e szerint is döntött és halálra valónak mondott egy községi tagot, ki nem akart áldást mondani Sabbataira. Morvaországban, nevezetesen Nikolsburgban olyan heves viszályok támadtak a zsidók között, hogy Dietrichstein gróf csak ismételt proklamációkkal tudta a kedélyeket lecsillapítani. Saleban (Északnyugat-Afrika) Gallan emir súlyosan megbüntette a zsidókat, amiért nyilvánosan tüntettek Palestinába való visszatérésük mellett.

De egyes keresztényeket is magával sodort a messiási rajongás, rájuk is hatottak a keletről érkező csodás hírek. Hamburgban pl. jámbor protestánsok Esdras Edzard térítő prédikátorhoz fordultak és megkérdezték tőle, hogy miként cselekedjenek: „Hallottuk nemcsak zsidóktól, hanem keresztényektől is, hogy az új zsidó messiás rendkívüli nagy csodákat mivel és hogy a zsidók köréje gyülekeznek az egész világból. Mi van tehát az egész keresztény tannal, amely Jézust hirdeti az igazi messiásnak?” A keresztények érdeklődése viszont fokozta a zsidók hitét. Szóval, minden esemény csak mélyítette az örvényt, melybe a megszállt zsidók beleestek. Csak Sasportas Jakob mert felemelni intő szavát. Emberföltöti buzgalommal igyekezett a messiási őrjöngést nevetségessé tenni; de nem használt. Kézzelfogható bizonyítékot sehonnan sem lehetett Sabbatai vagy Náthán hamis játékairól szerezni. Ábrahám Amigo, Jeruzsálem egyik rabbinusa, aki annak idején hozzájárult Sabbatai Cevi kiutasításához és akihez Sasportas értesítésért fordult, nem felelt a kérdezősködéésre. Talán félt a sabbatiánusoktól vagy nem akarta kockára tenni a Jeruzsálemba érkező pénzüsszegeket. Konstantinápolyból, ahol a rabbinusoknak leginkább volt módjukban Sabbatairól igaz értesítéseket adni, megerősítette a rabbikollégium Sabbatai messiásságát. Hamis iratok és akták kerültek forgalomba, amelyek még jobban félrevezették a tömeget. Így sűrűsödött a köd és senki sem jöhetett rá az igazságra. A buzgó sabbatiánusok pedig fanatizálták a népet; Dávid Jicchaki pl. azt írta Livornóba, hogy minden zsidónak kötelessége, hogy ép úgy higgyen Sabbatai Cevi messiásságában, mint Istenben és a tórában.

Sabbatai aközben a Dardanella-várban már több mint három hó-

nap óta valóságos fejedelmi udvartartást vitt és egyébre se gondolt, mint a saját istenítésére. Vagy a maga jószántából, vagy Primo Sámuel buzdítására a tamuz tizenhetedik bójtnapot is (Sivea-aszar b' tamaz) érvénytelennek nyilvánította, mert ezen a napon ébredt messiáságának tudatára. Talán azt akarta, hogy lassanként elszokjanak a hivei a rabbinikus törvényektől. Tamuz hó 23-ik napját (julius 26), amely egy hétfőre esett, nagyszombatnak nyilvánította és több mint négyezer zsidó ünnepelte Abydosban az új szombatot. Sabbatai titkára ezenkívül leveleket küldött szét a zsidó hitközségekhez, hogy a legközelebbi bójtnapon, Ab hó 9-én ünnepeljék Sabbatai Cevi születésnapját, tartsanak külön istentiszteletet az új messiásról szóló imákkal és zsoltárokkal és rendezzenek nagy lakomákat zenével és tánccal. Szándékában volt továbbá, hogy érvénytelennek jelenti ki az összes zsidó ünnepeket és ujakat honosít meg helyette. De mielőtt erre került volna a sor, Sabbatai oktan lépést követett el, amely a messiási kártyavárat összedöntötte.

A sok zarándok között volt két lengyel zsidó Lembergől, az egyik Jesaja, egy elismert rabbinikus autoritásnak, Dávid Lévinek (a Ture Zahav szerzőjének) fia és a híres Joel Szerkesz unokája; a másik mostoha fivére, Herz Loeb volt. Bécsen átjutottak Abydosba, de eleinte nem akarták őket audienciára bocsátani, hanem a konstantinápolyi Ábrahám Jachinihoz utasították őket, aki előbb elő fogja készíteni a fogadtatásra. Épen az új nagyszombaton tértek vissza Abydosba és az új ünnepről mit sem sejtve drága pénzen ételt hozattak maguknak. Sabbatai emiatt nagyon ridegen fogadta őket, Primo Sámuel pedig azonkívül hevesen megdorgálta a lengyel „hitetleneket“. De minthogy kijelentették, hogy bűnbánatot éreznek, elbocsátották őket ajándékokkal. Dávid Lévinek, az agg rabbinusnak finom selyemruhát küldött a messiás azzal az ígérettel, hogy benne visszanyeri az ifjuságát. Ettől a két lengyeltől hallotta Sabbatai, hogy a távolban él egy próféta, Nehemia Kohen, aki szintén hirdeti a messiási kor közeledését, de messiásnak nem őt mondja. Ezért a messiás Jesaja Lévinek levelet adott át az apja számára, amelyben megígéri, hogy boszút fog állani a kozákokon a zsidómészárlás miatt és egyben felszólítja, hogy küldje hozzá Nehemiát. Oly nagy súlyt fektetett Nehemiára, hogy jövetelére előkészületeket tett és hiveit is már előre figyelmeztette megérkezésére. A két lengyel boldogan utazott vissza Lembergbe és mindenütt híresztelték a messiás dicsőségét. Nehemiát felszólították, hogy utazzon azonnal Sabbataihoz és ez mindjárt utnak is indult. Midőn Nehemia Abydosba ér-

kezett (szeptember elején), azonnal Sabbatai elé bocsátották. A lengyel próféta és a szmirnai messiás nem nevettek egymás arcába, mint két szélhámós, hanem komoly és buzgó vitába elegyedtek egymással. Misztikus beszélgetésüknek a tárgya ismeretlen maradt. Állítólag az Efrájim törzséből várt messiásról beszélgettek, aki a hagyomány szerint a tulajdonképeni messiás előtt fog megjelenni. Nehemia azt vitatta, hogy ez az első messiás még nem jelent meg, tehát Sabbatai nem lehet a Dávid törzsbeli messiás. És minthogy Sabbatai nem tudta őt meggyőzni, Nehemia pedig nem tartotta azt titokban, a sabbatiánusok el akarták tenni láb alól. De szerencsésen kimenekült a várból és azonnal Drinápolyba utazott, ahol Musztafa kaimakamnál jelentkezve, török hitre tért és elárulta Sabbatai Cevi fantasztikus és hazaáruló terveit, amelyek a kormánynak csak azért nem jutottak tudomására, mert a vár főembereinek érdekükben volt, hogy a zsidók tovább is elzarándokoljanak Abydosba.

A kaimakam átadta a hirt IV. Mohammed szultánnak és erre azonnal megkezdték az eljárást Sabbatai ellen, bevonva a tanácsba a mufti vanni is. Röviden végezni a fantasztikus bujtotatóval nem látszott tanácsosnak, annál kevésbbé, minthogy török hivei is voltak. Ha martírrá avatják, új szekta támadhatna utána és nyomában csak nyugtalanság fakadna. A mufti vanni, mint főpap, elsősorban téríteni akart, azért azt ajánlotta, hogy tegyenek kísérletet, hát ha Sabbatait az izlámra téríthetik. Ezt a tanácsot elfogadták és a szultán udvari orvosa, egy Guidon nevű zsidó renegát kapta a megbízást, hogy Sabbataival tárgyaljon. Követ jelent meg Abydosban és felszólította a szultán nevében az összes idegen zsidókat, hogy távozzanak a városból, Sabbatait pedig Drinápolyba vitette, ahol a renegát udvari orvos fogadta. Az orvos leírta neki, hogy milyen súlyos büntetés vár reá, égő fáklyákat fognak kötözni a testére és végig korbácsolják az utcákon. Egy lépéssel azonban kiengesztelheti a szultán haragját, ha áttér az izlámra. Nem tudni, hogy sok küzdelmébe került-e a messiásnak az elhatározás. Férfias bátorság egyáltalában nem volt benne és így megfogadta Guidon tanácsát. A következő napon (Elul hó 13. 1666. szeptember 13.) a szultán elé vezették. Sabbatai a földre dobta zsidó viseletű süvegét, mire egy apród fehér török turbánt nyújtott át neki, fekete kabátja helyett pedig kék ruhát kapott és ezzel be volt fejezve a mohamedán vallásra való áttérése. A ruhaváltásnál állítólag sok font kétszersültet találtak széles nadrágjában. A szultán nagyon meg volt elégedve a mozgalomnak a fordulatóval, Sabbatainak Mehmed effendi nevet adott és kinevezte ajtó-

őrének — Capigi Basi Otorak — elég jelentékeny fizetéssel. Azt akarta, hogy közelében maradjon. Felesége, a szép és ledér Sára szintén áttért a mohamedán vallásra és Fauma Kadin nevet kapott. Nehány bizalmas hive is áttért ebből az alkalomból és a mufti vanni oktatta őket az izlam törvényeire. Sabbatai, a mufti parancsára, felesége mellé egy mohamedán leányt is elvett. Nehemia Kohen, aki ezt a nagy változást előidézte, nem maradt Törökországban, hanem visszatért Lengyelországba, levetette a turbánt és éldegélt csendesesen, anélkül, hogy egy szót is említett volna a történekről. Meg volt elégedve azzal, hogy a szédelgésnek véget vetett.

Az ex-messiás pedig néhány nappal az izlámra való áttérése után levelet irt szmirnai testvéreinek: „Isten ismaelitává (törökké) tett; ő akarta és megtörtént. Ujjászületésem kilencedik napján“.

Körülbelül ugyanabban az időben összegyűltek az összes amsterdami rabbinusok és előljárók és hódoló iratot intéztek Sabbataihoz. A félspinozista Muszafia (Benjamin) Dyonis, akinek nagyon fájt, hogy őt nem vonták bele a hódolatirat szerkesztésébe, külön levelet intézett Sabbataihoz saját és két iskolaelőljárója aláírásával (Elul 24). Egy héttel később 24 tekintélyes amsterdami zsidó küldött hódoló levelet az ekkor már kitért messiásnak. Hogy kezébe jutottak-e ezek a levelek Mehmed effendinek, nem tudni. Hamburgban, ahol semmit nem tudtak Sabbatai áttéréséről, az engesztelés napján ötször mondtak imát a megjelent messiásért (1666. október 9.). Egy aggastyán, aki nem akarta az imát meghallgatni, tettleges bántalmazásban részesült. Bendito de Castro előljáró megtámadta és a zsinagógában nagy dulakodás támadt. Más községekben is még sokáig tartott a messiási mámor Sabbatai kitérése után is.

De midőn a kitérés híre keresztül száguldott a községeken és nem lehetett többé letagadni, a bizalmat a csalódás és szégyen fájó érzése váltotta fel. Chájim Benvenisti szmirnai rabbinust, aki autoritásával támogatta a hamis messiást, majdnem megölte a szégyen és a fájdalom. Mohamedánok és keresztények ujjal mutogattak a könnyen hívő, elvakított zsidókra. A csőcselék gunyveveket kiabált utánuk az utcán. De a guny még nem volt minden. Az ilyen nagyarányu mozgalmat nem lehet oly könnyen meg nem történtenek nyilvánítani. A szultán avval a tervvel foglalkozott, hogy a birodalom összes zsidóit megbünteti, amiért hogy a forradalmi mozgalmat támogatták. Ki akarta irtani a birodalomból az összes zsidókat, a hét éven alóli gyermekeket pedig az izlámra téríteni. A Mehmed effendivé vedlett Sabbatai Cevi állítólag elárulta a

terveit, amelyek az egész zsidóságot örömmel töltötték el. A józanabb tanácsosok és az anyaszultánné azonban lebeszélték a szultánt boszútervéről és felvilágosították, hogy a zsidók az egész mozgalomban csak áldozatai az ámitásnak. Ötven rabbintust mégis halálra ítelt a szultán, mert nem figyelmeztették a népet a csalásra. Valóságos csodának tekintették, hogy azt az ítéletet sem hajtották végre és hogy pénzbüntetést sem szabtak ki a zsidókra. De sokkal súlyosabb lett volna a hatás, ha a hitetlenek gunynyal halmozták volna el a régi hívőket és viszályt idéztek volna elő a községekben. És hogy ez meg nem történt, a rabbinusoknak köszönhető, akik átkot mondtak ki mindenkire, aki egy hajdani sabbatiánust szóval, vagy tettel megsért.

De ha pillanatnyira le is csillapultak a kedélyek, a nyugalom még jó sokáig nem állott helyre. A kitérés hírének kábitó hatása elmúlt és a sabbatiánusok, különösen Szmirnában, nem tudtak belenyugodni a változtathatatlanba. Mégis csak lehetett valami Sabbatai messiásságában, miután az összes jelek erről tanuskodtak. A kabalisták csakhamar meg is találták a magyarázatot. Sabbatai nem is lett törökké, hanem felszállt az égbe, vagy elment a tiz törzshöz és nemsokára újra meg fog jelenni, hogy végrehajtsa a megváltás művét. Az pedig, akit elfogtak és aki kitért, csak hasonmása Sabbatainak. Ép úgy, mint a kereszténység keletkezésének idejében a misztikus hívők csak látszatnak magyarázták Jézus keresztrefeszítettését, most is látszatnak fogták fel a misztikusok Sabbatai áttérését. Mások, akik a rabbinikus zsidóság bukását akarták Sabbataival előidézni, Primo Sámuel, Faliacha Jakob, Duchán Jakob Izrael, szintén nem akartak lemondani kedvenc eszméjükről.

Leginkább a prófétáknak volt érdekükben, hogy az általuk hirdetett messiáshoz ragaszkodjanak. Nem akartak olyan könnyen a szerepükről lemondani, vagy legalább nem akarták a közgunynak kitenni magukat. Szmirnában, Konstantinápolyban, Rhodosban és Chiosban elnémultak ugyan az ördöngős próféták, a vándorpróféták azonban, mint Náthán Gazati és Sabbatai Rafael, nem akartak visszavonulni a homályba. Náthán Gazati Palestinában fogadta a hódolatokat és midőn a csalódás bekövetkezett, Szmirnába készült és folytatta bombasztikus, misztikus iratainak szétküldözgetését. Damaskusból intő szózatot irt az aleppoi zsidósághoz, hogy ne rendüljön meg a messiásba vetett hitük, a váratlan eseménynek mély misztikus értelmük van, amit nemsokára ki fog nyilatkoztatni. Náthán Gazati iratai újra megerősítették a babonások hitét. Szmirnában néhány zsinagógában tovább is imádkoztak

Sabbataiért. A rabbinusoknak tehát erélyesen kellett fellépniök. A konstantinápolyi rabbiság egyházi átkot hirdetett mindazokra, akik Sabbatai Cevi nevét említik, vagy sabbatiánusokkal érintkeznek. Azonkívül azzal is megfenyegették őket, hogy feljelentik a világi hatóságnál. Náthán Gazatit különös anatómával sujtották és megtiltották a vele való érintkezést. (kiszlev hó 12., 1666. december 9.).

Ezeknek az intézkedéseknek megvolt az a hatásuk, hogy Náthán seholy sem tartózkodhatott huzamosabb ideig és csak titokban merte egy-egy hive házába fogadni. De a mozgalom még távolról sem szűnt meg. A legbuzgóbb sabbatiánusok egyike, talán maga Primo Sámuel, egy jelszót dobott a tömeg közé, amely jobban hatott, mint az, amely Sabbatai áttérését látszatnak mondotta. Mindennek úgy kellett bekövetkeznie, ahogy történt. Éppen az izlámra való áttéréssel bizonyította be Sabbatai igazi messiás voltát. Ez kabalisztikus misterium, amelyet a kabala iratai már régen megjövendöltek. Miként Mózes eleinte Pharaó udvarán élt, még pedig nem mint zsidó, hanem mint egyiptomi, az utolsó megváltónak is egy ideig látszólag pogányként kell élnie, „külsőleg bűnösen, de bensőleg tisztán“. Sabbatai feladata, hogy a mohamedán emberek között szétszórt lelkeket is összegyűjtse és visszavezesse az ősforráshoz. Ezzel előmozdítja a messiási birodalom bekövetkezését, minthogy ez az összes lelkek megtisztulásától függ. Ez a jelszó nagy hatást tett és újra lángra lobbantotta a hívő lelkeket.

Náthán Gazati is nekibátorodott és újra megkezdte prófétai szerepét. Eddig rosszul járt. Szmirná, ahol néhány hónapig tartózkodott, el kellett hagynia (1667. április végén). Kiséréte, amely több, mint harminc férfiuból állott, feloszlott. Az új jelszó azonban újra talpraállította. Drinápoly felé közeledett, ahol Mehmed effendi (Sabbatai Cevi) tartózkodott, maga köré gyűjtve néhány hívét, akik, mint áltörökök titokban vele rajongtak. A konstantinápolyi és a drinápolyi zsidóság előljárói joggal tartottak tőle, hogy a mozgalom újra lábra kap, és azért igyekeztek, hogy a prófétát távoltartsák a várostól. Tekintélyes küldöttség ment tehát elébe Ipsolába, hogy a vidék elhagyására bírja. De Náthán csak ismételte próféciaját, hogy a messiás még ez év végéig újra megjelenik. Azt hirdette, hogy a tóraadás ünnepén le fog szállni Isten szelleme Sabbataira és nagy csodákat fog majd művelni. Midőn a tóraadás ünnepe elmúlt, a drinápolyiak újra felszólították, hogy hagyja abba messiási próféciait, de csak nagy fáradsággal tudták elérni nála, hogy írásban kijelentse, hogy tizenkét-napi távolságra megy Drinápolytól, Sabbataival nem fog levelezni, nem

fog embereket gyűjteni maga köré és ha az év végéig a messiás meg nem jelenik, hamisnak fogja tekinteni a próféciáját. De írásban adott ígérete ellenére tovább folytatta messiási agitációját és Drinápoly közelében (Comergenában) maradt, sőt felhívást intézett a drinápolyi sabbatiánusokhoz, hogy a tammus hó tizenhetedikére eső bőjt meg nem tartásával tegyenek tanúságot Sabbataihoz való ragaszkodásukról. Ebben a városban ugyanis volt egy sabbatiánus társaság, amelynek az élén Kohen Mózes állott, aki Sabbataival összeköttetést tartott fenn. A drinápolyi rabbinátus nem tudta, miként vessen véget e szekta merészségének és azért kénytelen volt cselhez folyamodni. Hiresztelni kezdték, hogy a renegát Mehmed effendi megjelent az előljáróságnál és kijelentette, hogy megbánta a bűnét és hogy Náthán és Ábrahám Jachini sodorták bele az ámitásba. A rabbiság eme csele azonban csak pillanatnyira hatott. Náthán merész fellépése és Mehmed effendi körének titkos buzgólkodása folytán a sabbatiánusok száma újra növekedni kezdett. A rabbinusok újabb anatémával léptek fel ellenük, de nem igen használt. A sabbatiánusok martiromságra szomjuhoztak, hogy megpecsételhessék a hitüket. A hamis próféta pedig folytatta a propagandáját. Salonichiben, ahol sok kabalista élt, rosszul járt ugyan, de annál több hívőre talált Chios és Korfu községeiben. De tekintete leginkább Olaszország felé fordult.

Itt sem csendesedett még le a zürzavar. A Sabbatai kitéréséről szóló első hír után nem érkezett több értesítés róla, minthogy a kandiai háború következtében megszűnt minden közlekedés. A sabbatiánusok tehát könnyen hazugságnak nyilváníthatták az első hírt, annál is inkább, minthogy Kairóból, Rafael József Chelebitől buzdító irat érkezett hozzájuk. A legképtelenebb mesék terjedtek el Sabbatainak a portánál való befolyásáról és hatalmáról. Pinheiro Mózes, Sabbatai régi társa, Sorino Rafael Livornóban, továbbá az amsterdami rajongók, Naar Izsák és Pereyra Ábrahám, akik Olaszországon át akartak a messiáshoz zarándokolni, csak azért kapaszkodtak a szalmaszálba, hogy megmentsek a tekintélyüket a gunytól. A vándorpróféta, Sabbatai Rafael szándékosan félre akarta vezetni az embereket. Ebben az időben Olaszországban tartózkodott, ahol ugy látszik, jó aratása volt, és vásári lármával terjesztette a messiásról szóló meséket. De midőn végül Sabbatai áttérésének ténye kétségtelenné vált, Németországba vándorolt, ahol a lanyha postaforgalom és a zsidók elzárkózottsága következtében csak homályos, álomszerű képet nyertek az eseményekről és a legnaivabb mesét készpénznek vették. Majnai Frankfurtban sok

rabbinikus kihágást követett el Sabbatai Rafael, anélkül, hogy a tekintélye csorbát szenvedett volna. Próféta-nak tartották. Sabbatai Rafael azonban, úgy látszik, több hasznot várt a gazdag amsterdami községtől, tehát oda vándorolt (1667. szeptember). Itt sem szűnt meg a rajongás. Szégyellték, hogy mint művelt portugálok felültek egy messiási csalónak és azért inkább nem hitték el a Sabbatai árulásáról szóló híreket. A rabbinusok, Aboab Izsák és Mózes Rafael de Aquilar, továbbá a filozófiai képzettségű Mussafia makacsul ragaszkodtak a hitükhöz és nem akarták a Sabbatairól szóló imát eltörölni. Joggal gunyolta őket Sasportas Jakob, különösen Mussafiát, akinek „a filozófia nem igen használt.“

Az amsterdami portugál zsidók azonban még sem ültek fel Sabbatai Rafael vásári lármájának, annál kevésbbé, minthogy tekintélyes frankfurti zsidók előre óvták őket tőle. Csak a német község tagjai istenítették a vándorprófétát, megengedték neki, hogy a zsinagógában prédikáljon és lelkesedtek a szohár nyelvén elmondott próféciáért, amelyeket sem a község, sem ő maga nem értett. De midőn nyilvánosan próféta-ként kezdett szerepelni és zürzavart csinált a községben, a portugál előljáróság felszólította, hogy hagyja el a várost. Sabbatai a hatósághoz fordult védelemért, de az is kiutasította (1667. november elején). Sabbatai Rafael erre Hamburgba ment, de itt Sasportas Jakobnak volt döntő szava és azért eleinte nehéz helyzete volt a próféta-nak. Sabbatai Rafael meg is alázkodott Sasportas előtt, tagadta, hogy mint próféta akart volna fellépni és bűnbánatot szinlelt. Közben azonban hízlegésekkel és ámitásokkal megszerezte a polgármester protekcióját és így nem lehetett tőle olyan könnyen szabadulni. Midőn hitvány viselkedése napfényre került, Lengyelországba menekült (1668 elején). Hogy milyen csalásokat vitt véghez Lengyelországban, nem tudni. Négy évvel később ismét Szmirnában tűnt fel a moreai próféta. A rabbinusok azonban börtönbe vetették. Azóta nyomaveszett.

A gázai próféta eközben tovább folytatta üzelmeit Olaszországban. Midőn Görögországból jövet, Velencében kötött ki (1668. március végén), az előljáróság és a rabbiság, amely tudomást szerzett az érkezéséről, nem akarta a ghettóba bocsátani. De egy buzgó sabbatiánus közbenjárt az érdekében előkelő, befolyásos keresztényeknél és azért nem lehetett őt mindjárt kiutasítani. A rabbinátus azonban írásbeli vallomást csikart ki tőle, hogy Sabbatai Cevi messiásságáról való próféciáit visszavonja és azokat a fantázia csaló játékanak tartja. Ezt a vallomást a velencei rabbinátus bevezetéssel ellátva kinyomatta, hogy megnyissa

vége az olaszországi sabbatiánusok szemét. De nem sokat segített. A kabalán alapuló tévhit sokkal mélyebb gyökeret vert, semhogy azt olyan könnyen ki lehetett volna irtani. Velencéből Livornóba ment a próféta, ahol a község előljárósága ártalmatlanná akarta tenni. Náthán Gazati azonban titokban Rómába menekült, itt levágta a szakállát, hogy meg ne ismerjék és állítólagos misztikus kald szövegű cédulákat dobott a Tiberbe, hogy előidézzé Róma pusztulását. De a zsidók reáismertek és minthogy attól tartottak, hogy messiási hóbortjai veszedelmet hozhatnak a pápai területen élő zsidókra, gondoskodtak róla, hogy kiutasítsák. Náthán erre ismét Livornóba került, ahonnan nemsokára visszatért Drinápolyba. Igéretre és esküre nem sokat adott. Náthán Gazati sok kabalisztikus őrülséget irt össze. Műve azonban eltűnt. Állítólag Sophiában halt meg, ahol a saját maga ásta sirba temették el (1680.). A sabbatiánusok élére ezalatt új emberek kerültek, akik felülmulták őt és biztos cél felé törekedtek.

Sabbatai vagy Mehmed effendi újra hozzáfogott messiási misztifikációihoz. Eleinte be kellett tanulnia a mohamedánizmusba, pontosan követni a mufti vanni utasításait és kerülni mindent, ami a zsidósághoz való hajlamát árulhatná el. Jámbor török életet élt tehát. De lassanként szabadabban lehetett mozognia és elmondhatta kabalisztikus nézeteit Istenről és a világról. A mufti vanni, akinek mindez idegen volt, érdeklődött az új eszmék iránt és állítólag a szultán is szívesen hallgatta Sabbatai előadását. Sabbatai bizonyára egyes törököket is megnyert kabalisztikus álmainak. A csendéletet megunva és zajos szereplésre vágyva, ismét összeköttetésbe lépett a zsidókkal és azt hirdette, hogy peszach-ünnepén (1668. március végén) újra megszállta Isten szelleme és fontos kinyilatkoztatásokat adott át neki. Sabbatai és hivei misztikus iratot terjesztettek (a hit őt bizonyossága: Szahaduta di nohennuta), amelyben a következő fantazmagoriákat lehetett olvasni: Sabbatai Cevi az igazi megváltó és könnyen végre is hajthatná a megváltás művét, de részvétet érez Izrael iránt és nem akarja, hogy a zsidóságnak át kelljen esnie a messiási szenvedéseken, amelyekről a hagyomány sokat szól, most színlag a mohamedán vallásban él, hogy megváltsa a pogány lelkeket és hogy a zsidóságra térítse a nem zsidók tizezeit.

A szultánnak és a muftinak azonban azt mondta Sabbatai, hogy csak azért keresi a zsidókkal való érintkezést, mert át akarja őket téríteni az izlámra. Engedélyt is kapott, hogy a zsidókkal érintkezhessen, sőt, hogy prédikálhasson a drinápolyi zsinagógában. Így játszottá majd a török, majd a zsidó szerepét. Ha török felügyelők voltak jelen, akkor

a zsidók azzal vezették őket félre, hogy ledobták zsidó fejtakarójukat és turbánokat vettek fel. Sok zsidó csakugyan áttért az izlámra és valószínűs török-zsidó község alakult Sabbatai Cevi vezetése alatt. Az iszonyat, amit a zsidók a kitérésekkel szemben tápláltak, enyhült és egész közömbösen beszéltek el egymásnak, hogy ez vagy amaz felvette a turbánt.

A megcsontosodott sabbatiánusok kitartó hittel ragaszkodtak a messiáshoz. De még jámbor és tudós férfiak is kitartottak mellette. Meir Rófe, chebroni orvos, egy tekintélyes talmudista, Chija Rófe fia, elzarándokolt Drinápolyba Mehmed effendihez és ezután is folytonos érintkezést tartott fenn vele. Ábrahám Cuenqui, aki szintén Chebronban lakott és akit később szentnek tartottak, sabbatiánus maradt élete végéig.

A zürzavaros csomónak azonban, úgy látszik, még jobban össze kellett bogozódnia. Sabbatai váratlanul új védőt és hívőt kapott egy európai miveltégű és nagytekintélyű férfiú személyében. E férfiú Cardoso Ábrahám Michael, egy sajátságos egyéniség, aki átment a portugál zsidók egész nyomorán. Kis portugál városban (Celarico) született maranus szülőktől, ifju korában orvosi tudományt tanult, miként testvére, Fernando, de míg ez komolyan foglalkozott a tudománnyal, Miguel Cardoso, a buja Madridban töltötte az idejét édes semmittevésben, szerelmi dalokat lantolt szép asszonyok ablakai alatt és alig gondolt a kabalára és a zsidóságra. Hogy mi indította Spanyolország elhagyására, nem tudni, talán magával ragadta komoly gondolkodásu fivére, aki miután mint orvos és természettudományi szakíró nagy hírnévre tett szert Spanyolországban, a zsidóság iránt való szeretetből Velencébe vándorolt, ahol a zsidó irodalomba mélyedt. Mind a két testvér visszatért apái hitéhez és mind a ketten zsidó nevet vettek fel. Az idősebb, Cardoso Izsák, egészen elvesztette a Fernando nevet, a fiatalabb pedig megtoldotta a Miguel (Michael) nevet az Ábrahám névvel. Mind a ketten irtak spanyol verseket. Míg az idősebb testvér rendes életet élt, az ifjabbikat csapongó fantáziája excentrikus életmódra ragadta.

Cardoso Izsák (született 1613., meghalt 1680. után) dicsőséget szerzett a zsidóságnak, Cardoso Ábrahám Michael (született 1630. körül, meghalt 1706.) foltot hozott felekezetére.

Ábrahám Michael orvosi gyakorlatból élt Livornóban és midőn a tripolisi bég udvari orvost keresett, a toskanai herceg őt ajánlotta neki. Cardoso magas álláshoz jutott és úgy látszott, hogy rendes életmódot

fog kezdeni. De ezt forró temperamentuma és rossz természete nem engedte. A zsidó tilalom ellenére két asszonyt vett nőül és ahelyett, hogy komoly tudományyal foglalkozott volna, fantazmagóriákat hajszolt. A Livornóban tartózkodó Pinheire Mózes avathatta be a kabalába és a sabbatiánus örületbe. Ezután mindig látomásai voltak, amelyek a feleségeit és hozzátartozóit is megmétélyezték. Az álmissiás kitérése nem józantotta ki, hanem ezután is rendithetetlen híve maradt Sabbatainak, sőt igazolta árulását azzal, hogy a messiásnak bűnbe kell esnie, mert csak az engesztelheti ki Izrael bűnét. Jesajás ama fejezetét, amelyet a keresztények Jézusra vonatkoztatnak, Cardoso Sabbataira magyarázta. Iratokat küldött mindenüvé, kitérésre buzdítva a sabbatiánusokat. Hiába óvta és gonyolta őt józanabb fivére, Cardoso Izsák, hiába kérdezte tőle irónikusan, hogy talán madridi buja életének jutalmául kapta a próféta adományt? Cardoso Ábrahám komoly, oktató hangon felelt fivérének, aki a kabalát ép úgy megvetette, mint az asztrológiát vagy alchimiát. Ábrahám bizonyítékokat idézett a fivérének a szohár könyvéből és a többi kabalisztikus iratokból, hogy Sabbatai az igazi messiás és hogy szükségszerűen hagyta el a zsidóságot. Buzgóságával sok hívet szerzett a sabbatiánus mozgalomnak, de ellenségeskedést és veszedelmet is vont magára. Egy Ábrahám Funes nevű tripolisi zsidó nyilvános vádat emelt Cardoso ellen, aki emiatt majdnem elvesztette a bég kegyét. Sőt az életét is csak nehezen tudta megmenteni. De amidőn tovább folytatta prófeciáját a közeledő messiási birodalomról és habár évről-évre meghazudtolódtak a prófeciái, kabalisztikus játékokkal újabb meg újabb terminusokat szabott. Az istenséget két vagy három személyből állónak kezdte hirdetni és végül önmagát az Efrajim törzsből való messiásnak mondotta. Nem is kerülhette ki továbbra a sorsát. Lambroso Izsák, egy gazdag és tekintélyes zsidó sok pénzt áldozott, hogy a hamis prófétát és messiást kiutasítsa Tripolisból. Cardoso újra kalandoréletet kezdett és majd Szmirnában, majd Konstantinápolyban, majd a görög szigeteken tűnt fel örült prófeciáival. Sokoldalú műveltsége folytán felülmulhatta hatásában a többi sabbatiánus apostolokat és el tudta vakítani az olyanokat is, akik azelőtt távol maradtak a messiási hóborttól.

Afrikában sok hívet szerzett Cardoso. Számos községben, mint pl. Marokkóban és Saléban sokan örömnéppé változtatták az Ab hó 9-iki böjtnapot, Sabbatai Cevi születése napját. Jakob Ibn Szadon, Salé legbuzgóbb prédikátora ápolta a fanatikus rajongást. Hiába küldözte hozzájuk intő leveleit Sasportas. Ibn Szadon ellensúlyozta

azokat és nyilvánosan hirdette, hogy aki nem ünnepli a messiás születése napját, az nem fogja látni Cion fényét. És az afrikai sabbatiánusok csakugyan zenével és tánccal ünnepelték e napot még 1669-ben is. Ez a makacsság annál feltűnőbb, minthogy a zsidók napjai nem voltak nagyon kellemesek ezen a vidéken. Muley Arsid, a trónrabló, aki elfoglalta a királyságot, elűzte az apró tirannusokat és messze kiterjesztette az uralmát, eleinte barátságosnak mutatkozott a zsidók iránt, ami még jobban megerősítette tévhitüket. Lassanként azonban mint a legelkeseredettebb ellenségük lépett fel és nemcsak súlyos adókat rótt ki reájuk, hanem megfosztotta a gazdagokat a vagyonuktól, sőt itt-ott életüktől is, a marokkói és todelai zsinagógát pedig lerombolta. Todela zsidó lakosainak megparancsolta, hogy mezitelen lábbal járjanak az utcán és egyéb kínzásokkal is gyötörte őket. És épen ez a község ragaszkodott a legmakacsabbul Sabbatai messiásságának hitéhez.

A zsidók ragaszkodása megerősítette Sabbatait is a hitében és újra megkezdte messiási szereplését. Egyre többet érintkezett a zsidókkal, akik hitehagyása ellenére is kitartottak mellette. Az elmúlt események természetesen nagy hatást gyakoroltak Sabbataira és gyenge feje még jobban elkábult. Egyszer gyalázta a zsidóságot és a leghitványabb szidalmakkal illette Izrael istenét, másszor meg zsidó istentiszteletet rendezett és zsidó ritus szerint élt, zsoldárokat énekelt, szohárt magyarázott és felolvastatta szombaton a tórából a heti szakaszt, amelyhez gyakran hét leányt hivatott fel. A zsidókkal való gyakori érintkezése folytán azonban elvesztette az udvar kegyét, sőt állítólag jövedelmét is és Drinápolyból Konstantinápolyba száműzték. Agg korában még egyszer megházasodott és nőül vette a talmudikus képzettségű József filozófus leányát Salonichiből. Egyszer egy török őrcsapat meglepte, amint zsidók társaságában zsoldárokat énekelt, mire a Boftangi pasa (tiszt) feljelentést tett ellene. Erre a török nagyvezér egy kis albaniai városba, Dulcignóba száműzette, ahol zsidók egyáltalán nem laktak. Ott halt meg a renegát messiás magányosan, elhagyatva (1676.).

A zsidóságtól elpártolt Spinoza, aki mindezekről az eseményekről tudott, mély megvetéssel nézhette a zsidók messiási őrjöngését és talán nem is bánta, hogy az a másik mozgalom is aláássa a zsidóság gyökereit. A kabala oktalansága sokkal többet ártott a zsidóságnak, mint a felvilágosodás és a filozófia. De érdekes, hogy sem az egyik, sem a másik nem tántorította el a mívelt amsterdami zsidókat őseik hitétől, olyan mélyen gyökerezett az a lelkükben. Éppen ebben az időben,

amidőn a zsidóság falait két oldalról is ostromolták, építette a 4000 lelket számláló portugál község gyönyörű zsinagógáját, amelyet Ab hó 10-ikén (1675. augusztus 2.) avattak fel nagy ünnepélyességgel és pompával. Sem az első jeruzsálemi templomot, a Salamonét, sem a másodikat, a Zerubabelét, sem a harmadikat, a Herodesét, nem énekeltek meg annyian, mint az új amsterdami zsinagógát, amelyet Talmud Tóra-nak is neveztek. A keresztények is hozzájárultak az építkezéshez és egy Romeyn de Hooghe nevű költő a zsidó nép tiszteletére és a zsinagóga dicsőítésére latin, holland és francia nyelven ódákat írt.

Spinoza még megérte annak a községnek a diadalát, amelytől azelőtt annyira eltávolodott. Spinoza t. i. ebben az időben Amsterdamban tartózkodott, hogy világfelforgató művét (Ethika) kiadja és hogy második kiadást rendezzen a Theológiai-Politikai Traktátusból, amely különösen a zsidóság ellen irányul. Valószínű, hogy az amsterdami zsidók örömét korainak és oktalannak tartotta; mindezek dacára idők jele volt, hogy olyan zsinagógát építettek egy városban, amely egy évszázaddal azelőtt nem tűrt még meg zsidót a falai között és a spanyol inquisitiót állandó intézménnyé tette. Ez hangos cáfolat volt Spinoza nem egy állítására.

Nem sokkal reá (1677. február 21-ikén) meghalt, mintegy öt hónappal Sabbatai Cevi halála után. Talán akarata ellenére járult hozzá annak a népnak dicsőségéhez, amelyet oly sokszor és oly igazságtalanul megbántott, mert óriási zseniálitása, következetessége és roppant akaratereje: mindezek oly tulajdonságok, amelyeket származásának köszönhet. A miveltebb zsidók részéről csak Izsák Crobio de Castro tett komoly kísérletet arra, hogy Spinoza tételeit megcáfolja. Ez t. i. arra a következtetésre jutott, hogy Spinoza tanai még sem olyan ártatlanok, mint ahogy eleinte hitték. Mert félmivelt emberek is merítettek belőlük, aminek következménye teljes atheizmus és istentelen, erkölcstelen élet volt. Crobio de Castro, bármilyen erős és helyes volt a meggyőződése, még sem tudta áttörni a Spinoza filozófiai rendszerének szorosan egybekapcsolt gondolatláncait. A történelemre kellett bízni, hogy majdan tényekkel bizonyítsa e tanok helytelenségét.

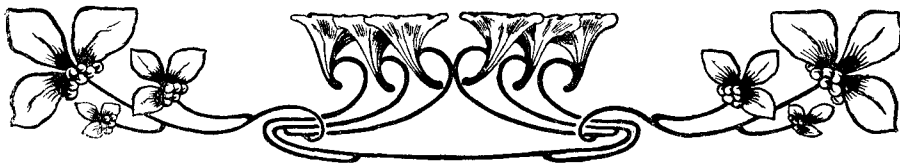

FÜGGELÉK.

A SZOMBATOSOK TÖRTÉNETE ERDÉLYBEN.

DR. KOHN SÁMUEL MŰVE NYOMÁN IRTA:

DR. SEBESTYÉN KÁROLY.

I.

Az a kritikai szellem, amely a reformációt megteremtette, az emberi elme vizsgálódásának sokszerűségével a legkülömbözőbb felekezeteknek lett megalapítója. Magában Magyarországon is számos ágra szakadt a protestantizmus. De van egy felekezet, amely eredeténél és történeténél fogva a magyar történelem kutatójára nézve érdekesebb valamennyinél: a szombatosság ez, amely magyar, szabatosabban szólva erdélyi, székely talajból fakadt. Irodalma is magyar, nemcsak hitvallói és magyar viszontagságos történetének minden legapróbb vonatkozása. Jellemző a vallástörténet kutatóira nézve is a felekezet, vallásos meggyőződésénél fogva, amely a keresztyénységből fakadt, de egyenes vonalban a zsidóság felé tartott, míg végre egészen beleömlött és elvegyült benne.

A szombatosság keletkezésére nagy befolyással volt a Szentírásnak a reformáció korában egyre növekedő tekintélye, és pedig kiválóképpen az ó szövetségé. A puritán vallásos rajongásnak abban a korszakában, amely elfordul a római hit külsőségeitől és fényes szertartásaitól, inkább kereste a képzelet az ó szövetség nagy alakjait, a zsidó nemzet hőseit, mintsem az új szövetség kevésbé élő és haloványabb apostol és martir típusait. Az ó szövetség régi nyelve, a héber is új jelentőségre emelkedett; hiszen a reformáció nem fogadhatta el a latin szertartású keresztyén egyház vulgátáját. Luther férfikorában kezdte tanulmányozni a héber nyelvet és a reformáció nagyjai mind kitünő ismerői voltak a szent nyelvnek.

A dolgoknak a lelkek mélyéig leható változása egy csapásra megváltoztatta a középkor rideg és embertelen viselkedését a zsidósággal

szemben. Az elnyomás és megvetés nem szünhetett meg egyszerre, de méltányosabb és humánusabb fölfogások is kezdtek érvényesülni a zsidók javára. Sok helyen tüntek föl az ugynevezett félzsidók vagy zsidózók, olyanok t. i., a kik legalább elméletben és tudományos kérdésekben a zsidó hagyományok tekintélyére hivatkoztak. Ily értelemben félzsidónak gunyolták magát Reuchlin Jánost, Hugo Grotiust, a jog nagy filozófusát, sőt magát Kálvin Jánost is.

A magyar reformáció természetesen magán viseli a világszerte uralkodott mozgalom jellemének minden vonását, de meggazdagítva a magyar nemzet föltűnő tulajdonaival, amelyek kiválóképpen vallásos kérdésekben a honfoglalás óta mindig diszitették: a türelemmel és szabadelvűséggel. E két tulajdon tette lehetővé a reformációk bámulatosan gyors elterjedését, amely megdöbbenette a katolikus Habsburgokat és alig egy század elmúltával a legerélyesebb ellenakcióra bírta őket. Erdélyben azonban szabadon és a fejedelmek kegyétől bátorítva terjedhetett el a protestántizmus. Az 1557-iki tordai gyűlés, amely a vallásszabadságról szóló rendelkezésével már akkor világírt tett szert, kimondja, hogy mindenki azt a vallást tartsa, amely neki tetszik. 1568-ban e határozatot megerősítették és 1569-ben a nagyváradi hitvita alkalmával nyilvánosan kijelentették, hogy a hit isten ajándéka és a lelkiismeretet kényszeríteni nem szabad.

Az egyik felekezet, amely Anglia aránylag egyik szűk területén kívül csak Erdélyben virágzott föl és Lengyelországból származott át hozzánk, az unitárizmus volt. Alapítója Székelyföldön Dávid Ferenc, hatalmas energiájú és lángszellemű férfiú, aki az igazságért elment egészen a vérpadig. Természetes, hogy hittételeik, amelyek lényegükben tagadják a szentháromságot, a leghevesebb támadásoknak voltak kitéve. A szentháromság tagadói, még a szabadelvű Erzsébet is, nagyon sok üldözésnek voltak kitéve és gyakran voltak kénytelenek a kor divatja szerint nyilvános hitvitát állani. Különösen János Zsigmondnak 1570-ben elkövetkezett halála után fordult rosszra sorsuk. Báthory István, majd öccse, Báthory Kristóf véres kézzel nyomták el az unitárius mozgalmat, Dávid Ferencet holtig tartó fogságra ítélték és a nagy reformátor a dévai vár börtönében pusztult el 1579-ben. Dávid Ferenc nem volt zsidózó. Az isten egységéről szóló tanítása zsidó. De az a tanítása, hogy Krisztus istenként nem imádkható, egészen kivülről áll a zsidóság keretében.

Dávid Ferenc föllépésének hatása mutatkozott meg az erdélyi szombatosok felekezetének keletkezésében. A börtön, melylyel őt suj-

tották, nem zárhatta magába tanításait. A nép megható hűséggel ragaszkodott az egy isten vértanújához. Vezetés nélkül maradt hivei éjjel-nappal forgatván a bibliát, arra a meggyőződésre jutottak, hogy a feltétlenül tiszteletre érdemes ó szövetség és a kereszténység között nagy eltérések mutatkoznak. Minthogy pedig az ó szövetség szava törvény, tehát mindenkire kötelező és meg nem változtatható. A szombatosság első korszakában, amely 1588-tól 1621-ig terjed, ez a felekezet még a kereszténység álláspontján van. Második korszakában mindinkább zsidó álláspontra helyezkedik és 1638-tól, a harmadik korszaktól a tizenkilencedik századig terjedő időben mindinkább elmosódik az a határvonal.

II.

Hiteles tudósítások szerint Szent-Erzsébeti Eőssi András dusgazdag székely főnemes volt a szombatos felekezet alapítója. 1567-ben János Zsigmonddal és ennek számos főtanácsosával együtt fölvette az unitárius hitet. Az élet nehéz csapásokkal próbálta meg, elragadta feleségét, majd mind a három gyermekét. Veszteségeire a vallásban keresett orvosságot. Dávid Ferenc tanításában nevedvén, beteg magánosságában tovább elmélkedett az unitarizmus tételein, míg végre érezte, hogy megtalálta az igaz vallást és ezen aztán élte végéig lángoló rajongással csüggött. Mindenekelőtt saját környezetét, igyekezett megtéríteni. Vallásos énekek szerzésében is a saját hitelveinek terjesztésén munkált. Gyermekének halála után örökbe fogadta Péchi Simont, de fogadott fiát nem tartotta meg önzön magánál, egyedülléte földerítésére, hanem elküldötte messze földre tanulni. Csak halálos ágyán látta viszont Péchi Simont. Eőssi halála évét nem tudjuk bizonyosan, hivei följegyezték róla : Eőssi András jámbor ember volt, míg élt ez földön és az isten megáldotta érette. Jámbornak jámbor emlékezete vagy on holta után is.

A szombatos felekezet alapítója nem volt sem teologus, sem költő, de igaz ember volt, akinek hitében a rajongó bensőséget megéreztek azok, akik közel állottak hozzá. Ő állapította meg a szombatosság alapelveit és dogmatikáját, de a rendszer kidolgozása tanítványaira várt. Ezek sorában találjuk Bogáthi Fazekas Miklóst, a nagytehetségű költőt és Péchi Simon kancellárt, korának első államférfiát. Gazdag irodalom, főképen érdekes és becses költészet fakadt a szom-

batosság első korszakából. A régi szombatos énekes könyv legbecsesebb nyelvemlékeink közé tartozik.

A szombatoság eredeti alakjában a kereszténységből sarjdzik, fölkarolja a zsidóságot, de a mellett befogadja a chiliázmust is, azt a hitet, amely a jövendőben ezeréves isteni birodalmat vár a földön. A dogmák lényegét az 1717-ben irt szombatosok régi könyve foglalja össze. Ugyanezek a hittételek csaknem szószerint ismétlődnek a szombatos énekekben is. A kiinduló pont az unitárius jelszó: Egy az isten! Az akkori hitviták durva és türelmetlen hangján kelnek ki a szombatosok a szentháromság ellen.

csak ötet Istennek valljuk
Egyedül ő teremő, megváltó szabadító
És csak ő maga üdvezítő ;
Egyebek csak eszközök ő kivüle mindenek,
Akár mint hogy neveztesenek.

Ilyen eszköz, sőt főeszköz Jézus, aki nagyobb Mózesnél, a prófétáknál és isten minden szentjeinél, az egyedüli messiás, de — ember.

Sőt szent fiad is soha nem mondta ő magát istennek.
Vegyék eszökben és hagyják hátra ezt a nagy káromlást,
Ne költsek azt, hogy az isten ember és az ember isten.

Ugy fogják föl, hogy az Evangélium nem új törvény, nem módosítja, hanem megerősíti az ő szövetséget. És Jézus nem az ő szövetség eltörlésére, hanem azért jött, „hogy ő minden rontást és fogyatkozást megépítsen és helyére állhasson.“

Erről tetszett meg Krisztus igazsága,
Mikor meg ez jel által hirdeti:
Hogy nem rontja azt törvényt egy pontban is
Sem bötüben, sőt épen betölteti.

Maga Jézus zsidó volt, nemzetében, mint vallásrendiben a zsidó törvényt prédikálta, Mózesre és a prófétákra tanította az embert; apostolai is mind zsidók voltak, zsidó hitet tanítottak, maguk is tartottak. Mind az, ami az egyházban később történt, tévelygés és eltérés Jézus eredendő tanításától.

Az szombat helyén vasárnapot tartják,
Az peszach helyén husvétet rendölték,
Az ötvenedik nap helyén pünkösztöt,
Vakmerőképen.

Az uj esztendőt őszről télre vitték,
Az innepet is arra változtattak,
Több innepidben nem tartnak egyet is,
Ugy mint pogányok.

Jézus csak rész szerint végezhetette el a megváltás munkáját, de ha eljön az idők teljessége, új világ fog létrejönni: a zsidóság fölszabadul, Jeruzsálem fölépül, e földön az emberek mindnyájan úgy élnek isten akarata szerint, mint mennyben az angyalok és Jézus

Akkoron birja az Dávid székit, az Jákob házában.
És uralkodik minden hivel az új szövetségben,
Lélekből álló nagy, dicsőséges mennyei országban.

A székely főnemes új vallásának hamar és sűrűn akadtak hívei. Hiába való volt minden elnyomatás. Az 1595-iki fehérvári országgyűlés törvényt hozott ellenük, de az országos ügyek végzetes fordulata elterelte róluk a figyelmet. E megtorló intézkedéseket több ízben megújították, maga nagy Bethlen Gábor is 1618-ban. Az országgyűlés a fejedelem előterjesztésére örök, soha el nem törölhető végzésként kimondta, hogy a szombatosokat, akik a jövő karácsony napjáig valamely befogadott vallásra nem térnek, perbe fogják és pártfogóikkal együtt a törvény egész szigorúságával sujtják. A szombatosok elleni törvényeket gyakran végre is hajtották; vagyonukat lefoglalták, végig üldözték és bujdosásba kergették őket. Néha az üldözöttek irtózatossá válva szóval meg a szombatosok e korbéli énekeiből.

Az üldözésnél még keservesebben nehezedett rájuk a gúny, a szidalom és megvetés, melylyel a négy befogadott vallás hívei bántották őket. De sem a törvény üldözése, sem honosaik megvetése nem tántoríthatta el őket hitüktől, sőt még növelte rajongásukat. Az üldözés közepette a minden áldozatra kész rajongásnak néha extasikus szavaival buzdították egymást.

Helyt ne adjunk világi konkolyoknak!
Ellenségünk hitető szavának
Álljunk ellent úgy mint hamisságnak
És Istentől bocsátatott kísértő próbának.
Az vallásban nádszálak ne legyünk,
Abból jobbra, se balra ne térjünk,
Azt csak egy pontban is meg ne sértsük,
Fegyverében felöltözvén szüntelen vigyázzunk.

Tántoríthatatlan volt hitük, hogy a küzdelemből diadalmasan kerül ki az igazság, az ő vallásuk.

A szombatosság már 1600-ban mint külön hitfelekezet szerepel. Náprágy Demeter erdélyi püspök 1602-ben azt beszéli az arany-székiekről, hogy vallásra nézve különfélék: katolikusok, kálvinisták, szombatosok és áriánusok. Básta pedig az erdélyi ügyekről irt jelentésében ugyanakkor javasolja Rudolf császárnak, hogy: „Mindenekelőtt kiirtandó az áriánus, szombatos avagy zsidó hit. A szombatosság leginkább el volt terjedve Udvarhelyszékben, Marosszékbén, de a városok magyarajku polgársága között is. Marosvásárhelyben már 1595-beu volt községük. Szép számmal voltak Kolozsváron, Tordán, Kőrös-patakon, de elvétve egyesek Erdélyen kívül is, pl. Makón. Soraikban akadtt tudós, költő, főnemes és lófőszékely. Különösen azokban a családokban, amelyekkel Péchi Simon sógorságba jutott, vert a zsidózás mély gyökeret. Bocskai István belső tanácsosai közül Alvinczi Péter és Péchi Simon, Bethlen Gábor bizalmasi között Balási Ferenc generális és Borsos Tamás tartoztak a felekezet hivei közé. De a közrendűek és szegények között is gyors és egyetemes volt hódítása. Annál föltünőbb, hogy ebben a korszakban még nem szervezkedtek, nem voltak formaszertű községeik és papjaik. Egyes főuraknak volt ugyan udvari papjuk, de a gyülekezetben a kántor és prédikátor munkáját egyes tanultabb szombatosok végezték. 1606. körül kezdtek szervezkedni, noha Rákóczi Zsigmond, aki akkoriban Bocskai nevében Erdélyt kormányozta, kegyetlen ellenség volt. Mindazonáltal titokban összejöttek, hogy közös ügyeiket megvitassák. A szervezkedés hiánya visszahatott magára a vallásra is, amelynek tételei szabatosan és világosan még mindig nem voltak megállapítva. Viszás helyzetbe sodorta őket ez a hosszantartó ingadozás. A keresztény felekezetek kivetették őket kebelükből. Vallási fölfogásuk és hitük gyakorlata már egészen közel állott a zsidósághoz, amelyhez még sem akartak csatlakozni. Midőn az unitáriusok is 1618. november 11-én ünnepiesen kijelentették, hogy megtagadnak minden közösséget a szombatosokkal, akkor belátták az új vallás hivei, hogy elérkezett az idő a végleges és független szervezkedésre.

III.

A szombatosság első korszakában a vallásos gyakorlat megfelelt annak a dogmának, amelyet a felekezet megteremtett. Egyedüli zsinórmértékük az ó szövetség; az egyetlen nemzet, amely ment az áltörvények tévelygéseitől, a zsidóság. Hogy a zsidók nem ismerik el Jézust

megváltónak, ez hibájuk és kárukra is van, de azért nem szabad őket istentelenül káromolni. A zsidó törvény szerintük kizárólag Mózes öt könyve. Csak azokat az ünnepeket ülték meg, amelyeket Mózes rendelt el. Chanukát, purimot és a zsidóság böjt- és ünnepnapjait, amelyek nem Mózes öt könyvében vannak elrendelve, nem tartották meg. Ellenben szigoruan ragaszkodtak a szombathoz. Régi énekes könyvükben negyven-négy szombatra való ének van. Szombatonkint a zsidók módjára négy-szer tartottak istentiszteletet. A szombatra vig énekszóval, imádsággal és tisztasággal készültek. Mosakodtak, sőt megfürödtek és menyegzői ruhában készültek a napra, amelynek megünneplését a péntek esti lithurgikus ima is menyegzőnek mondja.

De nemcsak imádsággal, hanem a szegények megvendéglésével, józan lakozással és nyugovással is ünnepelték a szombatot. Megtartották továbbá a peszachot, a hetek ünnepét és a sátoros ünnepet. Az új évet a zsidó Tisri hó első napján ünnepelték:

Uj esztendőt az nagy Urnak ki szentel igazán
Tisri hónap törvény szerint, tartsa első napján,
Hátra vetvén kis-karácsonyt, mert pápa találmány.

Végre megünnepték az engesztelő napot is, amelyen a legmélyebb vallásosság megható hangján imádkoztak bünbocsánatért.

Légy kegyelmes kérünk, lelkünk hadd örüljön,
Ne ölj meg büneinkben, neved könyörüljön
Megtérő pogányra, kegyelmed térüljön!
Nem fogy bő kegyelmed, reánk is terüljön!

Lelkünk esedezik keserves bánattal,
Te szent széked előtt óhajtván sirással.
Bűnökért könyörög néped zokogással,
Meghallgasd kérését szomorusággal.

Kirekesztetted-e pogányt mind kedvedből
Kik hozzád térnek is te nagy kegyelmedből?
Ha nem velők kötéd frigyed szerelmedből,
De ígérted, helyt adsz javának házadból.

Ezeknek is uram mutasd jóvoltodat!
Hozzád kik megtérnek, ne nézd kik atyjok,
Nemzetök rutságát ne nézze nagy voltod
Mert te teremtetted, jók lesznek, ha vonzod.

A zsidó törvényt tartották a holttestek tiszteletében is és nem fogadtak el a kereszténységből semmit akár az ünneplésre, akár a val-

lásos szertartásra vonatkozólag. Az Urvacsorához nem járultak és a keresztelést visszautasították. Erkölcsük tiszta és nemes, telve alázatossággal, szerénységgel, sőt valóságos aszkéta önmegtartóztatással. A felebaráti szeretetet ama zsidó tanítás szerint követelték és gyakorolták, amelyet a kereszténység kisajátított magának. Ellenben hypokrizisnek bélyegezték azt a kivánalmat, hogy: Szeresd ellenségedet. Hittek a lélek halhatatlanságában és a tulvilágban, hittek a föltámadásban is.

Aránylag rövid idő alatt, állandóan a hatalom üldözéseinek kitéve, a szombatosok rendkívül gazdag irodalmat teremtettek meg, amely azonban mind a mai napig kéziratban van. Tartalma hitcikkelyek, imádások, bibliai törvényt magyarázatok, teológiai értekezések, vitairatok, prédikációk és egy kalendárium. Még gazdagabb és eredetibb a szombatosok vallásos költészete, amely költői értékre nézve is méltán vetekszik a többi felekezetek költészetével, sőt az elfogulatlan bírálat szerint tetőpontján mutatja a tizenhatodik század vallásos líráját. Ezek a költemények tárgyukat a szentírásból vagy a vallásos életből veszik, de a nemzeti viszonyoknak, különösen Erdély politikai alakulásának közvetlen hatása nemzeti jelleget ad e vallásos költeményeknek.

Bogáthi Fazekas Miklós, az első teljes magyar zoltár-fordítás szerzője szintén szombatos volt. Sokáig vitatkoztak azon, hogy a kitűnő költő és prédikátor mely felekezethez tartozott. A tudomány azonban ezt a kérdést rég tisztázta. Bogáthi az eredeti héber szöveg értelmét saját fölfordítása szerint átváltoztatta, de nem követte a többi fordítót abban, hogy a zoltárokból belemagyarázza Jézus életét, halálát, tanítását és egyházát: egészen a kereszténységtől független szellem ez, amelyre csak a zsidóságnak van hatása.

Amennyiben a fordító érvényre juttathatja saját nézeteit és tanításait, Bogáthi fordításaiból határozottan erős zsidózó szellem tűnik elő. Dávid Ferenc halála után új unitárius hitvallás keletkezett és ezt Bogáthi is elfogadta. Mint unitárius pap halt meg. Mindazonáltal az eretnekeknek és zsidóknak 1638-ban elkobozott könyvei között ott szerepel az ő Jób fordítása is. Az irodalomtörténet a Bogáthi-féle fordítások keletkezését a tizenhatodik század végére helyezte.

IV.

A szombatosság évszázados történetének kétségkívül legragyogóbb alakja Péchi Simon kancellár, akinek érdekes pályafutása, diadalmas fölemelkedése és bukása Kemény Zsigmond bárót a legnagyobbszerű

magyar történetű regénynek, a Rajongóknak megírására ihlette. Életrajzát Kövály László, Erdély jeles történétirója írta meg.

Péchi Simon származását és ifju korát homály takarja el a kutatás elől. Nem tudjuk, hol született és kik voltak szülei. A tüneményes pályafutású férfiú származásáról tömérdek legenda volt forgalomban. De ezek közül egyik sem érdemel hitelt. Annyi bizonyosnak látszik, hogy nem Erdélyben született. Egyik dédunokája, idősebb Orbán Elek báró 1740-ből kelt végrendeletében azt írja, hogy Péchi Simon ifju korában származott Erdélybe, ahol egyetlen nőtestvére, Anna is élt. Születésének éve 1565—1570 közé esik. Tanulmányai elvégeztével Szent-Erzsébetre került, az ottani unitárius iskolához tanítónak. A község földesura, Eőssi András meghívta gyermekei mellé nevelőül. Az özvegy-ségre jutott beteg ember rábizta nemcsak gyermekeit, hanem egész jószágát. Közben Eőssi gyermekei sorra elhaltak és ekkor a nagytehetségű, kellemes külsejű és mélyen vallásos ifjat adoptálta. Eőssi a gondviselés eszközét látta a nagyrahivatott ifjuban és mennél dicsőbbnek, hatalmasabbnak és tekintélyesebbnek óhajtotta látni, hogy betölthesse hivatását. Előbb udvari apródnak adta Báthory Zsigmond szolgálatába, majd fejedelmi ajánlattal hosszú külföldi utra küldötte. Péchi Simon utjáról naplót vezetett, amelyből dédunokája még olvasta, hogy Erdélyből elindulva, egy esztendeig Bukarestben volt a vajda mellett, onnan Konstantinápolyba, majd Afrikába vándorolt és hosszabb ideig lakott Rómában és Nápolyban. Nápolyból a spanyol királyhoz, onnan a portugál királyhoz, onnan Franciaországba ment, mig végre hazatért. A napló tanúsága szerint tizennyolc esztendőt töltött vándoruton. Valószínű, hogy a héber nyelv teljes és kimerítő ismeretét Törökországban, Afrikában és Olaszországban szerezte. 1598. április elején nyerte meg nagybeteg Eőssi András Báthory Zsigmond fejedelem engedelmét, hogy Péchi Simont vagyonával és nevével ruházza föl. 1599. március közepe táján Simon már Erdélyben volt. Alig ért haza Szent-Erzsébetre, második atyja meghalt. Mindenesetre azzal a megnyugtató érzéssel, hogy atyai jószágát kiválóképen érdemes és bámulatos tehetségű ifjura fordította, aki az egykoruak tanúsága szerint: „uri módon viselte magát mindenekben és mind hadi, mind országos és törvényes dolgokban, tractákban, expertus ember vala s igen tudós mind theológiában, mind egyéb arsokban, deák, görög, zsidó kaldeai nyelvekben.“ Családi hagyomány szerint tizenhét nyelvet tudott.

Viharos idöket talált Erdélyben a hazatért Péchi Simon. Azonnal a politikai élet színterére lépett és azt tudjuk róla, hogy 1601. év vége

felé Báthory Zsigmond titkára volt. Fejedelmét Péchi Lengyelországba is követte, de 1604-ben már ismét Erdélyben van és élénk részt vett Bocskai István fölkelésében. 1605-ben Bocskai fejedelemmé választott, belső titkárjának tette meg és gazdagon elhalmozta kegyelmével. 1606. április 5-én a fejedelem megerősítette az Eőssitől örökölt javakban, néhány hónappal később pedig végrendeletileg két birtokot hagyott rá. Rákóczi Zsigmond szintén élt Péchi szolgálataival. És a sok világlátott férfit különösen kényes természetű diplomáciai szolgálatra alkalmazta. 1608-ban Péchi nőül vette Korniss Farkas leányát, Judithot és e házassága révén sógorságba jutott Erdély legnagyobb nemzetségeivel, egyebek közt Székely Mózessel és Bethlen Gáborral. De a Korniss családdal való rokonsága egyelőre inkább volt kárára, mintsem hasznára. A zarnok Báthory István ugyanis több székely főnemes között Korniss Boldizsárt is kivégeztette és feleségének öccsét, Korniss Györgyöt száműzte. A Kornissékkal való atyafiság következtében tehát Péchi Simon kegyvesztetté lett és Bethlen Gábor megválasztásáig visszahúzódott a politikai élettől. A nagy fejedelem uralkodása volt Péchi fényes emelkedésének kezdete. Mindjárt uralkodása elején megtette főtanácsosának és az ország kancellárjának.

Nyolc évig volt Péchi Simon Erdély kancellárja. Ez idő alatt a kis ország európai hatalommá lett, amelynek híre eljutott az egész világba és barátságát a legragyogóbb udvar fejedelmei keresték. E korszakban a legkényesebb diplomáciai szolgálatot állandóan Péchi Simon teljesítette. Kemény János, aki sohasem kedvelhette a kancellárt, azt írja róla önéletrajzában: „Akkor az fejedelem birodalmában legnagyobb ember volt.“ Ő vezette a második Mátyással való alkudozásokat. Ő állott annak a követségnek is az élén, amely 1615. május 6-án megkötötte a nagyszombati szerződést. Abban az egy évben, amely a 30 éves háború vészes és mozgalmas kezdetét jelentette és amely oly végtelenül fontosá és egyben oly dicsőségessé lett Bethlen Gáborra nézve, Péchi állandóan a nagy fejedelem oldalán volt. Ő maradt a közvetítő Ferdinánd és Bethlen között.

Azonban az irigység nem kimélte meg a homályos származású és alacsony sorsból fölemelkedett szerencsefiát. Egy szerencsétlen vállalat után megvádolták, hogy hadait szándékosan késleltette és ezzel a protestáns ügynek újabb vereséget okozott. Bethlen azonban rendületlen bizalommal viseltetett kancellárja iránt és a nagyfontosságú 1621-iki alkudozások vezetését is reá bízta. De a bécsi udvar is nagyra tartotta a zseniális kancellárt. II. Ferdinánd arra utasította biztosait, hogy igye-

kezzenek külön szerződést kötni Bethlennel és Péchivel és nyujtsanak neki kilátást arra, hogy a betegeskedő Bethlen halála esetén az övé lesz Erdély. Annál megdöbbenőbb lehetett rá nézve, hogy a gyanútalan kancellárt a fejedelem parancsára hazafelé utaztában Váradon elfogták, előbb Kolozsvárra, majd Szamosujvárra hurcolták és ott nehéz vasra-
verve bebörtönözték. A fejedelem e hirtelen változásának okát a történelem mind e mai napig nem tudta kideríteni. Üres gyanúsítások talál-
gatják, hogy a fejedelem tudott kancellárja megvesztegettetéséről, más feltevés szerint alkudozásainak sikertelen volta miatt vonta meg tőle bizalmát. Lehet az is, hogy tulságosan kifejtett önérzete, amelyet a fejedelem előtt sem szokott titkolni, okozta vesztét. Talán Bethlen az eddig oly hü szolgában veszedelmes versenytársat is látott.

Péchi fölött sohasem láttak törvényt, mert hiszen kézzel fogható tények nem is bizonyíthatnak volna ellene. Áruló nem volt és ha tán szerencsésében elbizakodva meg is szédült magas polcán, becstelenséget senki sem lobbanthat szemére.

V.

Péchi Simon bukása mélyreható változást idézett elő a kancellár lelki életében. Mig a politikai pályán szerepelt, addig nyíltan nem vallhatta magát szombatosnak, hanem unitáriusnak és jó kereszténynek színében kellett feltűnnie. De bizonyos az, hogy érzésben és gondolatban szombatos volt már attól az időtől kezdve, hogy Eőssi András hatása alá került. Már politikai szereplése idején szerzett szombatos énekeket. Egyet az ujhold napjára, a másikat peszach ünnepére. Mind a kettő megvan a régi szombatos énekes könyvben, a versfőkből kiolvasható az atrosztichon Péchi Simon neve. E korbéli levelezéseiből és irataiból is kitűnik, hogy teljesen az ó szövetség hatása alatt állt, még hadi parancsában is a Pirkéábot-ból veszi idézeteit. Kancellársága utolsó és legmozgalmasabb évében theológiai levelezést folytatott és ritka zsidó könyvek vásárlásán fáradozott. Tudományos levelezésében is saját vallása tételeit igyekszik igazolni. Bukása előtt még ingadozhatott az unitarizmus és a szombatoság között, de az a negyed-félévi kemény rabság, melyet szamosujvári börtönében töltött, eldöntötte hitvallása sorsát. A bukott kancellárral ugyancsak keményen bántak tömlöcében. Senkit sem bocsátottak hozzá, még anyátlan maradt gyermekeit sem. Ő maga nem irhatott és a hozzá intézett leveleket lefoglalták. Nehéz vasra vert lába már két hónap után feldagadt. Azután nem tudta, miért fogták el és az alaptalan

vád és gyanúsítás ellen nem tudott védekezni. Jóságait a fejedelem örvény nélkül elfoglalta és saját atyafiságának adományozta. Anyósa és sógora mindent elkövettek kiszabadítására, de Bethlen Gábor hajthatatlan maradt és Péchinek tovább kellett synylódnia. Szamosujvárról Kővárra vitték, ahol még több mint három évig maradt fogságban. Végre 1624. november 22-én Bethlenék kezességére és nagy váltságdíj fejében, amelyhez maga Kolozsvár hatvanezer forinttal járult, de még mindig súlyos föltételek alatt szabadon bocsátották. E föltételek között volt az is, hogy egyetlen birtokát Szent-Erzsébetet soha nem hagyja el.

A börtönben megtört, de megtisztult Péchi Simon lelke.

„Töltöm szomoru napjaimat — így írja Bethlen Istvánhoz intézett levelében — sok sirással, sóhajtással, Istenhez való imádkozással és közbe-közbe irások olvasásával.“ Milyen irások voltak azok, elég világosan elárulja a levélnek egészen bibliai színezete és ó-testamentumi nyelvezete. „Noha — így folytatja — az én nyomoruságimat, igen bűnös férgé lévén a mindenható Istennek, régi szentek példájához nem illenék vetnem semmiképen, jól tudván és ismervén magamban, gyarlóságim miatt a mindenható Isten ellen mindennapi vétkeim oly számlálhatatlanok, mint a tengernek fővénye“ ; azért mégis a Jóbéhoz hasonlónak mondja az ő szerencsétlenségét, fájdalmát, sőt még nagyobbnak, mint amazé volt. Mert „szent Jóhoz baráti mégis vigasztalni hozzá mentek, én tölem azok is elrekesztettek. . . . Gyermekeimet Isten megtartotta, a helyett édes anyjokat örökkévaló keserűségemre elvötte. A mi nagyobb szent Jóbot hirében, nevében nem gyalázták: rajtam az is szörnyen forog — úgy értem — mely az is halál, és annál is keservesb. Jóság, marha, az mind kisebb volna ; mezitelen jöttünk ez világra, úgy megyünk ki belőle is, az Ur adta volt, ő vette el is — legyen áldott az ő szent neve érötte mindörökké!“

Ezen hangon folytatja levelét mindvégig. Ha bűnös volna, megvaláná vétkét, mert a megvallónak mind Isten s mind az emberek inkább megbocsátanak. A fejedelem s az ország ellen nem vétett, „mivel — ugymond — vallásom is azt tartja, hogy valaki fejedelme, magistratusa ellen támadozna, Isten ellen támad egyszersmind, és örök kárhozatos dolog — legyen áldott az én Istenemnek neve, abból lelkiismeretemben tiszta vagyok.“ Ő mindig tartotta magát Mózes törvénykönyve parancsához : „Istent ne káromoljad és ne szidalmazd nemzedednek fejedelmét.“ Bizvást kéri Isten ítéletét közte és vádólói között, „hogy a mely exitusa volt Ananiásnak és Zaphirának az elragadott pénzért, és a mely büntetés szállott Gehazyra, az Elyseus szolgájára a Naman Syrustól visszahozott

kincséért, én reám szálljon az, ha én bűnös vagyok; ha pedig büntelen vagyok, vegyék magokra az én hamisan vádolóim. Viszont a pártoskodó árultatásáért valaminemü végek lőn Achytopelnek, Absalonnak, vagy Judás Iskariotesnek, ha én affélében részes vagyok, maradjon az Urnak olyan ítéleti rajtam; ha pedig ártatlan vagyok, szálljon és maradjon azon sententia az engemet hamisan vádolókon.“

Megerősödött lelke a szombatosság hitvallásában és ez a roppant tudásu, nagyműveltségű és egykor oly hatalmas férfiu, aki végig élvezte a földi nagyság minden ragyogását, lett igazi megalapítója a szombatosságnak. Fogsága utáni élete és működése ugyszólván teljesen azonos a szombatosság második korszakának történetével. Azonban a szombatosság történetére nagy hatással voltak azok a szép számu zsidók is, akik Bethlen Gábor és közvetlen utódai alatt bevándoroltak Erdélybe és ott kiváló szolgálataik fejében nagy kiváltságokat élveztek. A szombatosság rituáléjának alakulására egészen közvetlen hatásuk lett.

VI.

A börtönéből kiszabadult Péchi nagy buzgalommal karolta föl a szombatosok ügyét. Kényszerű magánosságában minden idejét és buzgalmát ennek a dolognak szentelte, amelynek igaz és üdvözítő voltában rendületlen volt a hite. Azonban tartania kellett Bethlen haragjától, aki nehezen tudott feledni és élete végéig félig-meddig fogságban tartotta Szent-Erzsébeten. Ennélfogva csak titokban buzgólkodott új vallása érdekében. Mindenekelőtt gyönyörű zsidó könyvtárt állított össze, amelyben a legkritkább és legbecsesebb művek mind képviselve voltak. Továbbá megkezdte páratlanul gazdag irodalmi működését, tanulmányokkal és zsoldárfordításokkal. Kiskoru gyermekeit egészen zsidó szellemben nevelte és oly mélyen bevészte lelkükbe a zsidó vallás szertartásai és mély értelmű tanítása iránt való szeretetet, hogy egy kivételével mindannyian buzgó hitvallói és vértanui lettek a szombatosságnak. Ez az egy kivétel Erzsébet nevű leánya volt, aki Bethlen feleségének, Brandenburgi Katalinnak udvarhölgye lett és a fejedelmi palotából nem térített.

De tul családja szűk körén, rokonai és bizalmasai között is buzgón terjesztette Péchi a szombatosságot. Bethlen Gábornak 1629-ben elkövetkezett halála gyökeresen változtatott a szombatosság helyzetén. Első Rákóczi György uralkodásának mindjárt elején az erdélyi református rendek már arról panaszkodtak, hogy a szombatos szekta hatalmába kerítette az egész Udvarhely-széket. Ennek főmozdítója

Péchi Simon, aki a panasz szerint nemcsak maga terjeszti, hanem másokkal is terjeszteti az ártalmas szektát. Bethlen halála t. i. Péchi Simonra nézve viszonyainak kedvező fordulatát jelentette. A nagy fejedelem halála után özvegye is, Bethlen János is, versengtek székéért, míg egy harmadik párt Rákóczi javára dolgozott. Mind e pártok rajta voltak, hogy megnyerjék Péchit és számban és befolyásban egyaránt jelentékeny atyafiságát. Péchi nyomban visszanyerte teljes szabadságát, megbántói bünbánattal és elégtétel kínálásával keresték föl. Bethlen Péter, akinek a nagy fejedelem törvényes ítélet nélkül elajándékozta Péchi három jószágát, sietett kiegyezni vele és más perek és egyezkedések útján jóformán teljesen visszajutott régi jószágainak birtokába. Vagyonával tekintélye is újra emelkedett és így módjában volt visszatérni a politikai életbe, amelynek már ismerte és élvezte veszedelmes vonzóerejét.

Nyilvános hivatalt többé nem vállalt, de a vallás terjesztésének munkáját nyilvánosan az ország színe előtt folytatta. Udvarházát egészen a zsidó szertartás szerint rendezte be, még udvari papot is tartott. Eltávolította Szent-Erzsébetről az unitárius papot és iskolamestert, a falu végén zsinagógát rendezett be, melyben szombatoként istentiszteletet tartatott s iskolát is alapított saját költségén, amelyben bármily vallású gyermek oktatást nyert. A szent-erzsébeti jelenleg református templomban néhány évtized előtt még mutatták azt a mennyezetes fülkét, melyben Péchi Simon meg a többi zsidózó őrizték Mózes öt könyvének hártýára írt másolatát, a tóratekerceset.

Azonban Péchi nem érte be azzal, hogy saját kuriáját és faluját szombatossá tette. Nagyszabású irodalmi működést fejtett ki, hogy ezek és ezek olvassák és vallják az ő hitbeli igazságait. Főmunkája a szombatosság későbbi evangéliuma, az Ima- és szertartáskönyv. Valóságos egyházi feje volt Péchi a szombatosságnak és Szent-Erzsébet körül keletkezett a legtöbb és legnagyobb szombatos község. Hatása oly nagy volt, hogy a híres Geleji Katona István, az unitarizmusnak és szombatosságnak egyaránt kérlelhetetlen ellensége tulzás nélkül mondhatta, hogy a zsidózás ezt az országot szintén elborította vala. Hivei közt voltak parasztok, polgárok, állami tisztviselők, jobbágyok, lófőnemesek, főnemesek és különösen nagy számmal asszonyok. Akárhány férjes asszony nyiltan dacolt férjével és ennek akarata ellenére zsidós háztartást vitt.

A szombatosság aranykora azonban nem sok ideig tartott. Eleinte I. Rákóczi György nem érezte magát eléggé biztosan fejedelmi trónján és hálásan fogadta Péchi Simon támogatását. A volt kancellár befolyása

ez időben növekedett még azáltal, hogy négy leányát csupa előkelő férfiúhoz adta nőül. Még a fiatalabb Székely Mózes lázadása sem ingatta meg Pécht állásában, noha nem látszott alaptalannak az a gyanu, hogy neki része van unokaöccse árulásában. Annyival inkább, mert ifjabb Székely Mózes anyja Péchi Simonnak sógorasszonya volt és a vele kibujdosott erdélyiek többnyire udvarhely-széki szombatosok voltak. És bárha Székely Mózes lázadásának az volt a célja, hogy Rákóczit letaszítsa a trónról a török segítségével, a fejedelem még sem bántotta a szombatosokat, Péchi Simon pedig nyíltan állást foglalt Rákóczi György mellett.

Az 1635-iki országgyűlésen megújították a szombatosok ellen hozott régebbi törvényeket és kimondották, hogy akik 1636. karácsony napjáig a szombatoságot ünnepiesen meg nem tagadják és a négy elfogadott vallás valamelyikét el nem fogadják, vagyon- és fejvesztéssel bünhődnek. De a határidő letelt anélkül, hogy a szombatosok ellen eljáriak volna. Az 1636-iki évet lefoglalta Rákóczi hadjárata Bethlennel. 1637. elején már szilárdnak érezte a trónt maga alatt és ekkor eltöklélte, hogy megindítja irtó hadjáratát Péchi Simon és a szombatoság ellen. Gondosan és előrelátón készült arra a csapásra, amelyet rájuk akart mérni. Péchi átlátta, hogy a fejedelem szándéka legelső sorban az ő jószágaira lesz végzetessé és azért 1637. április havában felosztotta birtokait vejei között. 1638. április 23-án megnyílt a gyulafehérvári országgyűlés, amely a bevett vallásfelekezetek mindegyikéből tizenkét tagu bizottságot küldött ki a szombatosok ügyének vizsgálatára. Ez a bizottság a július 1-ei terminusra Deésen ült össze. A bizottság az országgyűlés bezárása után össze is ült, elrendelte az eretnek unitárius és szombatos könyvek elkobzását, megkezdte a tanukihallgatásokat és vallatásokat és talán 1000 embert idézett meg július 1-ére Deésre, köztük Péchi Simont, leányait és számos atyafiát. Pécht nem rendítette meg ügyeinek ily válságos fordulása. A vallásos ember igaz bensőséggel istenhez fordult reménységgel és egyben megnyugvással az Ur bölcsességében, jóságában és megváltozhatatlan akaratában.

VII.

I. Rákóczi Györgyöt sok mindenféle vallási, társadalmi és politikai ok birta rá a szombatosok üldözésére. De mindez okoknál nyomósabb volt a fejedelem ismert kapzsisága, aki kiolthatatlan szomjusággal vágyakozott mások birtokára és azt várta, hogy a szombatosok elitélése

nagy jószágokat fog kezére juttatni. Ebben a várakozásában nem is csalódott. Julius 1-én megkezdte a bizottság tanácskozásait Deesen. A kis városban megjelent a fejedelem, tanácsosaival, táblabiráival és több főispánnal. Megjelentek a fejevári országgyűlés által kiküldött rendek és biztosok, a hitujítással vádolt magyar unitáriusok képviselői, végre pedig a szombatos férfiak és asszonyok, pór nép és nemességek. Az unitáriusok ügyére nézve csakhamar egyezésre léptek. De a zsidók és a Jézus Krisztus igaz istenségének és dicsőségének káromlói örök időkre kirekesztettek az amnesziából. A zsidókkal szemben a törvényes formákat megtartották. A közvádoló felsorolta a vádpontokat, a vádlottak egyenkint felelhettek vagy ügyvéd által védhették magukat. De azért hat nap alatt a sok százra rugó perek óriási tömegét elintézték. A törvény világos volt, az ítélethozatalra minden kész. Akire rábizonyították, hogy szombaton nem dolgozik, hogy husvétkor kovásztalan kenyérral él, hogy a Mózes törvénykönyvében tisztátalannak mondott állatok husából nem eszik, hogy gyermekeit nem kereszteltette meg, hogy az Urvacsorát nem vette vagy megvetőleg nyilatkozott a kereszténység valamelyik dogmájáról, azt fölebbezés nélkül fej- és jószágvesztésre ítélték. Még azokat is, akik elmulasztották az 1635-iki karácsony napját és a deési terminus kihirdetéséig halasztották a befogadott felekezeti valamelyikének vallását. A halálbüntetést csak egy esetben vitték véghez, rendesen csak várfogságra hurcolták az elítélteket, de a vagyonesztést irgalmatlanul végrehajtották mindenkin, még a kiskorú gyermekeken is, még azokon is, akik lemondottak szombatos hitükről és valamelyik keresztény hitre tértek. Mindenkinek a vagyona a fejedelemre szállott. Az egyetlen halálítéletet Julius 17-én hajtották végre. Toroczkai Jánost, Toroczkai Máthénak, a magyar unitáriusok néhai püspökének fiát öt cigány kővel verte agyon. A megkövezés után feleségét országos végzésből kipellengérezték a városból.

„Ime Uram! te éretted úgy tartatunk, mint a lenyuzásra való juhok: feltátották reánk a mi üldözőink az ő szájokat, mint az ordítva ragadozó oroszlán. Napot rendeltek ellenünk a te szentségeid gyűlölő és szidalmazó népek, melyen felosszák magok között a mi marhácskáinkat és magunkat hajlékinkból, kisdéd aprócskáinkkal idegen földre kergetsenek.“

„Könyörgünk azért Néked, *egy*, mindenható Urunk, esedezünk előtted, *egy*, hatalmas igazlátó biránk, hajtsd hozzánk kegyes füleidet, nézz mireánk ilyen gyámoltalanságunkban. Itéld meg ügyöket a te szegény árváidnak, mert te éretted és a te szent törvényedért, Uram,

mindennapon előttünk vagy a mi gyalázásunk és orcánk pirulása fedez be minket. De immár fogyjon el valaha az istenteleneknek gonoszságok, kik az ő kevélységekből üldözik a te szegényidet.“

„Magosságos, magosság fölött való! Könyörülj a keseredetteken, kik nyomorgattatnak a sok kergetőktől, vesztegetőktől . . . Szállíts ki a mély örvényekből minket a te nagy irgalmatosságodért, mert Irgalmas Isten a te neved! Cselekedjél mivelünk a te nagy nevedért és könyörülj a te kicsiny nyájacsárdon. Cselekedjél a te igazvalóságodért! Cselekedjél a te szent frigyedért! . . . Cselekedjél csecsszopó ártatlan kisededekért! Cselekedjél azokért az erőtlenekért, hullandókéért, kik csak mostan jutótanak a te igazságodnak ismeretére és még igen gyengék a próbáknak elviselésére! Cselekedjél magadért, ha nem mi érettünk; cselekedjél magadért és szabadíts meg minket!“

„Mi Istenünk és a szent atyáknak istene, szabadíts meg minket a te nevedért. A mi nyomoruságunkban csak te hozzád kiáltunk . . . Szabadíts meg és felelj meg minekünk ez mai napon a mi imádságunkra, mert csak te vagy a mi dicsőségünk.“

„Felelj meg, mi atyánk minekünk, felelj meg! Felelj meg mi Istenünk, minekünk, felelj meg! Felelj meg, mi szabadítónk, minekünk, felelj meg! . . . Lássák a mi gyűlölőink és megpiruljanak; nézzék a mi ellenségeink és gyalázódjanak és hadd tudják meg, hogy szent ur a mi Istenünk, megsegítettél és megvigasztaltál minket. Fogadd be kiáltásinkat és hallgasd meg imádságinkat... Mert csak te vagy a szent Ur, aki minden szájnak imádságának meghallgatója vagy. Áldott vagy mindenható Ur, imádságoknak meghallgatója!“

Az előkelőbb vádlottak és a meg nem jelentek ügyét külön bizottságok tárgyalták. Az utóbbiak között volt Péchi Simon is, akinek a fejedelmi kancellária két jegyzője már május 30-án kézbesítette az idéző végzést, amely július 1-ére Deésre parancsolja. A parancsban nyilván meg volt mondva, hogy a törvényszék határozni fog akkor is, ha a vádlott a tárgyalásra nem jelent meg. Péchi beteges állapotára hivatkozva előre jelentette, hogy nem mehet el a terminusra és a fejedelmi parancs értelmében képviselőt sem küld. Erre a közvádoló a fejedelmi kancellária két jegyzőjét azzal bizta meg, hogy szálljanak ki Szent-Erzsébeten és ott vegyék föl a tanuvallomásokat. Ezek a vallomások nyilván mutatták Péchi Simon szombatos voltát. A beteg ember részére újabb terminust tűztek ki és most már megengedték azt is, hogy képviseltesse magát. De Péchi nem küldötte el képviselőjét Deésre. A bíróság igazoltnak látta Péchi zsidózását és példaadás kedvéért fej- és jószágvesztésre

ítélte. Pécht Kővárba vitették és bebörtönözték, ingóságait elkobozták, birtokait lefoglalták. Jóságai nagy részét Rákóczi a feleségének adományozta. Ugyanekkor elítélték Judith, Zsuzsánna és Krisztina leányait is. A róluk hozott ítéletet gyalázatos kegyetlenséggel hajtották végre. Az egyikük gyermekágyban feküdt és a derekaljat is kihuzták alóla. Péchi sorsában osztozott udvari papja, továbbá rokonságának számos tagja. Mindnyájuk ítélete fő- és vagyonvesztésre szólt.

VIII.

A deési terminus végzetes hatással volt a szombatosságra. Vezetői pusztá életüket tartották csak meg, a fejedelem minden vagyonuka lefoglalta és többnyire saját családja vagyonába kebelezte. A fogságbó is csak azzal a föltétellel menekülhettek meg, ha újból megkeresztel-
tetik magukat a befogadott vallások valamelyikének szertartása szerint és hitet tesznek róla, hogy e vallásban meg is maradnak. A legtöbben Rákóczi hitére, a református vallásra tértek, mert így várhattak legbizonyosabban kegyelmet és elkobozott jószágaiknak visszanyerését. Medgyesi Pál, a fejedelem udvari papja egy napon ötvenötöt keresztelt meg közülök. Utolsó nap Orbán Ferenc és Péchi Simon vették föl a keresztiséget a református kezéből. A legállhatatosabb valamennyi közül a bukott kancellár volt. Neki is szigorú föltétellel adták vissza a badságát és lefoglalt jószágainak csekély részét. Meg kellett ígérnie, „hogy immár vénségére az igazságos Istent, kedve ellen is vele megismertetvén, abban állhatatos, tökéletes, nem képmutató léssen.“ Fogadja továbbá, hogy Rákóczi ellen nem fondorkodik, hanem mindenben hű alattvalójaként viselkedik, hogy az országból még a Partiumba sem távozik és hogy mind a maga, mind az utódai nevében lemond lefoglalt jószágairól. Viszont a fejedelem a szent-erzsébeti udvarházat néhány részbirtokkal kiszolgáltatta Péchinek és feleségének 1000 tallér váltságdíj fejében. A kezességelevet Besztercén írták alá november 11-én. Péchi azonban csak hónapok mulva, 1639. februárban tért a református hitre. Azontul szegényes viszonyok közt élt, bár helyét megtartotta Erdély főurai között. 1640-ben a fejevári országgyűlés bezárása alkalmával találko-zunk nevével utoljára a közszereplés terén. Gyermekeitől elhagyottan, második feleségével élte le utolsó éveit a szent-erzsébeti udvarházban. Igen hajlott korában 1642—43. körül halt meg. Sirjának még nyomát sem találták. Szent-erzsébeti udvarháza egészen elpusztult, egykori helyén most cigányputrik állnak, az egész tájéket a nép Pusztának

nevezi. Szombatos hagyomány szerint Péchi, miután a börtönből kiszabadult, számos hivével Moldvába, majd Konstantinápolyba menekült, ahol a török állami nyomda igazgatója lett és levélben gyakran fölkereste hiveit, intvén őket a vallásban való kitartásra.

Halála után gyermekei számos perbe bonyolódtak atyjuk lefoglalt jószágainak visszaszerzése miatt. Két fia még életében halt meg, második felesége és öt leánya túléltek.

I. Rákóczi György nem érte be a kézrekerült szombatosok üldözésével, hanem bizottságot küldött ki a még szabadon lévők megtérítésére vagy megfenyítésére. A szombatosok csakugyan át is tértek többnyire a református vallásra és hitlevelet adtak arról, hogy hivek és állhatatosak maradnak a kereszténységben, keresztény prédikátorokat és iskolamestereket fognak tartani és följelentik a fejedelemnek azokat, akik más vallásra igyekeznek csábítani őket. Geleji Katona István, aki 1645-ben adta ki „Titkok titka“ című nagy művét, diadalmasan kiáltott föl, hogy: „hanem ha csak titkon lappanganának valahol, de nyilván efféle szombatosok az országban nem tudatnak.“

Mindazonáltal a megtért szombatosok titokban régi istenüknek áldoztak egész szívükkel. Már 1644-ben hallatszik hír róla, hogy a Judaizansok kezdenek szaporodni a székelységben. II. Rákóczi Györgynek 1652-ben újra kemény rendeletet kellett kibocsátania ellenök. Megújította a régebbi törvényeket, amelyek fő- és vagyonvesztést rendelnek a zsidóókra. Ezentul a szombatosság története az üldözés megszakítatlan láncolata. A kis felekezet a rajongók lelkesedésével türt és szenvedett. Megtörtént az is, hogy különösen a szigorú üldözés idején barlangokban és sűrű erdők mélyén gyakorolták vallásukat. Amikor a politikai viszonyok következtében egy kis szekta vallásos meggyőződésével nem lehetett gondolni, újra nyíltan kezdték vallani hitüket. És ha emlékeztették őket a deési terminuson tett fogadalomra, akkor arra hivatkoztak, hogy őket atyáik eskütétele nem kötelezi. Seregestől szakadtak ki a református és unitárius felekezetből, amelynek tételeiben soha sem hittek. 1670-ben Apafy újra megkezdte törvény alapján való üldözésüket. 47 éven át hirüket sem hallani. Amikor a szatmári béke után Erdély végképen Ausztria hatalmába került és a katolikus egyház hatalma az egész országra kiterjed, akkor a bécsi udvar emberei kiméltlen erélylyel léptek föl a szombatosok ellen. Az üldözésnek volt is foganatja, számosan közülük a katolikus hitre tértek. 1717-ben kemény határozatot hoztak ellenük, országszerte összeirták és perbe fogták őket. De már a 12 éven aluli gyermekeken kívül csak 37 férfiut és 71 nőt találtak,

akikre a zsidózást nyilván rá lehetett bizonyítani. 1724. május 22-én megidéztek őket a Gubernium elé. A tárgyalás a következő évben folyt le. Valamennyit vagyонvesztésre ítélték, egy részük Törökországba vándorolt ki, mások kényszerből fölvtették a katolikus vallást, de azért szombatosok maradtak. Ezeket a bözöd-ujfalusi plébános ellenőrzése alá helyezték és megtérítésükre 1729-ben jezsuitákat küldöttek ki. Ez időben a plébános szigoruan ellenőrizte, vajjon vasárnap és a keresztény ünnepeken eljárnak-e a templomba, illő módon résztvesznek-e az istentiszteleten, nem tartanak-e titkos összejöveteleket, ellátják-e a haladókát az utolsó kenettel, küldik-e gyermekeiket a katolikus iskolába és nem végzik-e a temetést zsidó rítus szerint. Akin bármi tekintetben kivetőt találtak, azt szigoruan büntették.

A zsidózókat ez az állandó és terhes ellenőrzés többnyire kiűldözte az országból. Oláh- és Törökországba menekült java részük, ahonnan állandóan leveleztek otthonmaradt hittestvéreikkel. Mária Terézia 1750-ben egy csapat szerzetest küldött fegyveres erővel a szombatosokra és minden családnál egy-egy barátot helyeztek el. És még ez az erőszak sem tudott győzedelmeskedni vallásos rajongásukon. II. József, akinek türelmi rendelete oly üdvös hatással volt az Erdélyben bevett felekezetekre, gyűlölte és üldözte a szombatosokat, akiknek maradékai ismét Törökországnak vették útjokat. A 19. század első felében nem szüntek meg a szombatos perek, de Bözöd-Ujfalu zsidózóit hosszadalmas tárgyalás után ismét kénytelenek voltak fölmenteni.

Haynald Lajos erdélyi püspök korában személyesen igyekezett ragyogó ékesszólásával megtéríteni őket. De fáradozása kárba veszett. Bözöd-Ujfalu szombatosait nem lehetett a katolikus vallásra téríteni. Végre 1867-ben az üldözöttek és elnyomottak egészen nyíltan szombatosoknak vallották magukat és követelték vallásuk szabad gyakorlását.

A zsidók emancipációja új és nagy elhatározásra bírta az ekkor még megmaradt sarjadékait az egykor oly hatalmas felekezetnek. Mozgalom indult meg közöttük, amelynek most már nyíltan való célja az volt, hogy áttérjenek a zsidó hitre. 1868. május 2-án kijelentették a bözöd-ujfalusi plébános előtt, hogy kilépnek a katolikus egyházból. Nyilatkozatukat kétszer megismételték és a közójük letelepedett Wolfinger Salamont megkérték, hogy járjon közbe az erdő-szt.-györgyi rabbinál a zsidó hitbe való felvételük érdekében. Az erdélyi egyházi hatóságok nagy megbotránkozással vettek tudomást az egyre terjedő mozgalomról. Fogarasy Mihály püspök energikusan követelte a főkörmány-

széktől a törvényellenes eljárás megtorlását és a keresztény valláson ejtett sérelem orvoslását.

A vallás- és közoktatásügyi miniszterium meghagyta a főkormány-széknek, hogy tegye tanulmány tárgyává a szombatosok jogviszonyaira vonatkozó okiratokat. Közben az áttérés mozgalma egyre nőtt. November 15-én egyszerre 11 felnőtt férfiú vétette föl magát a zsidóságba. Az áttért férfiak mind az Ábrahám nevet vették föl, amely mellé megkülönböztetésül még másik nevet is használtak. Általános volt a megdöbbenés Magyarország katolikus köreiből és azok, akik nem tudták, vagy nem akarták tudni, hogy a zsidóság nem foglalkozik prozelitásztervezéssel, mindenfelé azt híresztelték, hogy a zsidók szitják a mozgalmat és minden megtérőnek pénzt ígérnek. Az egyházi hatóság a maga részéről szigorú vizsgálatot rendelt el, melynek foganatosításával Betegh Imre kerületi alespereset bízták meg. Az alesperes jegyzőkönyvet vett föl a kihallgatásról, amelynek kezdő pontjai a következők:

„1. Előállott a szombatosok legtehetősbike és ugymondva feje: Kovács Pál Samu, 68 éves, maga és Dániel testvére képében s nyájasan kérdezőn tőle, hogy igaz volna-e az, amit róluk hallunk, sőt az újságokban is olvasunk, hogy zsidókká lettek volna, őszintén és legnagyobb nyíltsággal felelte: hogy igaz, hisz, ugymond, amint eddig is tudva volt, ők titokban Moyses hitét tartották s emiatt ők és őseik sokat nyomorgattak annyira, hogy rokonaik egy része kénytelenített a múlt században vándorbotot venni és Törökországba bujdosni, de most, hála Istennek, miután a zsidó a magyarral egy rangra emeltetett s egyenlők lettünk: az országgyűlés megengedte, hogy a zsidó, mint akárki, szabadon imádhassa istenét, hogy aki 18 éves korát betöltötte, akármilyen vallásra átmehet. Erre azt mondtam: Samu bácsi! A zsidók emancipációja és a zsidók saját vallása szabad gyakorlata egészen más dolog attól, hogy egy keresztény törvényesen bevett vallásfelekezetből a másra át lehet állani — de arról még eddig törvény nincs, hogy keresztényből zsidó lehessen. Erre azt felelte, hogy nekik újságban megjött a szabad áttérés és ahol szükség lesz, ők azt megmutatják — erre mondtam, hogy a keresztény felekezetekre nézve a Cultus minister beadott az országgyűlésnek áttérhetési törvényjavaslatot, de abban a zsidó vallásra való áttérhetésről nincs szó s aztán még meg sincs erősítve a törvényjavaslat, mire ő azt felelte: hogy az övék már törvény és semmi sincs a földön, mi őket a zsidóságtól vissza legyen képes tartóztatni, ebben éltek, ugymond, őseink is, nem távoznak attól műk is. Végre azt mondtam: ugyan öregségére, hogy ment arra,

hogy körülmetéltesse magát s nem sajnálja-e kereszténységét? s nem szégyelli-e dicső székely nemzetiségét a mindenütt megvetetett, sőt néhol gyűlölt és még üldözött zsidó nemzetiséggel felcserélni? Az elsőre azt felelte, nem csak örömmel körülmetélteti magát, sőt hogy az ígéret földjére juthasson, gégójét is szívesen engedi elmetceni. A másodikra, nemcsak, hogy nem szégyelli, sőt örömeinek és dicsőségének tartja, hogy Ábrahám ivadéka, mert az ők nemzetiségéből születik a messiás s máris ők a világon a legtehetősebb és befolyásosabb nemzet, ezért ösmerte el őket a Magyarország gyűlése is, osztán csak ők mehetnek be és senki más az ígéret földjére s minthogy azt mondja a közmondás: „akár iszom, akár nem, csak részeges a nevem“ eddig is, míg titkon tartottuk vallásunkat, csak zsidóknak szidtak, most már nyíltan és örömmel valljuk hitünket, hogy méltán viseljük a zsidó nevet; volt és van hála Istennek szép magyar zsidó imádságos könyvünk s abból folytatjuk kötelességünket. Én ugyan még nem vagyok körülmetélve, de ha élek, rövid időn elérem szívem óhaját, már kétszer jelenttem is magam a tisztelendő urnál s most, ha szükség, jelentem harmadszor is.“

„Jegyzés. Szomoru meggyőződést szerezve, Kovács Pál Samunak bátor, egyenes nyilatkozatairól, miután megkérdeztem, hogy őket valaki erre készítette-e, ígéretek vagy ajándékot adott-e, nemmel felelvén, hazabocsátottam, intvén: hogy a kereszténységet s a dicső magyar s székely nevet ne szennyezze be gondatlan lépésökkel, — sed jam serum est.“

„Második. Megjelent Nagy Pál 24 éves volt r. katolikus, törzsökös székely, azelőtt három héttel metéltetett körül, amint mondja, a szentgyörgyi sakter által saját kérelmére és már állítása szerint meg is gyógyult, kérdezőn őtet, ki csábitotta őtet a Moyzes vallásra? azt felelte, hogy senki, ő nem is kapott semmit és nem is vár, mert ő lelkiismerete meggyőződéséből állott a zsidó vallásra, a körülmetélés alkalmával az Ábrahám József nevet vette föl.“

Betegh Imre jelentése következtében Péchy Manó gróf rendeletet bocsátott ki Udvarhelyszék főkirálybirájához, amelyben meghagyta, hogy indítson szigorú vizsgálatot az egyházi hatóságok által felhozott vádpontokra nézve és intézkedjék, hogy a Böződ-Ujfaluban megkezdett térités rögtön megtiltassék. Erről az intézkedéséről megnyugtató céljából Fogarasy püspököt, de egyuttal a kultuszminiszteriumot is értesítette.

Péchy rendeletére Dániel János főkirálybíró vizsgáló biztost kül-

dött ki Bözöd-Ujfalura, aki főképp arra nézve vallatta a szombatosokat, hogy vajjon kaptak-e pénzt áttérésükért és hogy ki volt térítőjük. Válaszuk egyhangu volt: Pénzt nem kaptak, senki sem csábította őket. Wolfingert letartóztatták és Székelyudvarhelyre kísérték, ahol tizenhét napig fogságban tartották és aztán kihallgatás nélkül szabadon bocsátották. A biztos a vallatások befejezése után semmisnek nyilvánította a zsidó hitre történt áttérést. Ezzel azonban nem gátolhatta meg az egyre növekedő mozgalmat. A plébános és a református lelkésznel mind többen jelentették szándékukat, hogy a zsidó hitre térnek. A hatóságok hónapokon át tétlenül nézték a dolgok fejlődését, mert a miniszteriumtól vártak utasítást, ez pedig nem akart döntenit, míg a hivatalos jelentések meg nem érkeztek. 1869. május 12-én Eötvös József báró mégis rendeletet bocsátott ki, amelyben kijelentette, hogy bár törvény értelmében mind a szombatoságra, mind a zsidó hitre tilos áttérni, mindazonáltal vallásos kérdésekben a tetteges kényszerítés alkalmazása ellenkezik úgy a vallás, mint az állam érdekeivel. „Ennélfogva megkeresem Nagyméltóságodat, hogy az ezen tárgyakban működő végrehajtó közegeknek tegye kötelességükké, hogy az illetőket világosítsák föl egyaránt, hogy jelenleg főnnálló törvényeink szerint a keresztyén vallásból a zsidó valláshoz való átmenet még nincs megengedve. Ha azonban ezen fölvilágosítás a kívánt sikert nem eredményezné, a visszatérésre nézve tetteges kényszerítő eszközöket ne alkalmazzanak.“

Azonban a miniszter rendeletét nagyon tapintatlanul fogták föl és a fölvilágosítás munkáját szinte vásári hűhóval végezték el, még meg is fenyegették a piacra összecsdősített szombatosokat, ha nem térnek vissza a katoikus hitre. Erre Wolfinger a bözöd-ujfalusi szombatosok zsidó hitre tért 105 tagjának megbizásából folyamodást adott be a miniszteriumhoz, hogy a katoikus hitvallásra való visszatérésre a hatóságok által ne kényszeríttessenek.

Eötvös e folyamodás következtében utasította Udvarhelyszék hatóságait, hogy rendeletét fogatosítsák, egyuttal pedig jelentést követelt a szombatosok multjáról, jogviszonyairól és jelen állapotáról.

Péchy azonnal igazolásra szolította föl Udvarhelyszék főkirálybiráját a szombatosokkal szemben tanusított viselkedése dolgában. Végre az annyiszor sürgetett jelentést is elkészítette, de ez a fontos irat hónapokig hevert Kolozsváron, mielőtt Budára küldték. Ez a jelentés elég tárgyilagosan ismerteti a szombatosok vallásos gyakorlatát és külső történetét Péchi Simon óta. Mindazonáltal azt javasolja, hogy a miniszterium nyilvánítsa semmisnek a zsidó hitre történt áttéréseket,

büntesse meg példásan az áttért szombatosokat és Wolfinger ellen rendelje el a bűnvádi nyomozást.

Eötvös nem késett a válaszzal. Kijelentette, hogy a 16. század vége felé hozott törvényt, amely fej- és jószágvesztéssel sújtja a szombatosokat, képtelenség volna alkalmazni a tizenkilencedik században. Az eléje tárt adatokból egyébként is arról győződött meg, hogy a bözöd-ujfalusi áttérések nem egy mesterséges térítésnek, hanem az évszázados fejlődésnek folyamányai. Ennélfogva elrendelte, hogy a zsidó hitre tért szombatosoknak a keresztyén hitvallásra való visszatérésének minden további megkísértetésétől az illető közigazgatási közegek óvakodjanak, a jelen állapot épségben fönntartván.

Amint a miniszteri rendelet törvényessé tette a szombatosok áttérését, nyomban megalakult a bözöd-ujfalusi izr. prozelita hitközség. Jegyzője és anyakönyvvezetője Kovács Dániel Ábrahám lett, tanítója Wolfinger Salamon. 1874-ben már szerencsésen fölépítették zsinagógájukat is orthodox rithus szerint. De a község tagjai szegény emberek voltak, akik csak nehezen tudtak megélni kezük munkájából. Növelte helyzetük sanyaruságát, hogy hetenkint két napot kényszerű pihenéssel töltöttek. Nyomoruságukon nem sietett segíteni sem a hazai, sem a külföldi zsidóság. Megtörtént, hogy hónapokon át nem volt sem tanítójuk, sem sakterük. Ilyenkor gyermekeik nem tanultak, ők pedig nem ettek hust. Lassankint azonban a viszonyok mégis kedvezőbbre fordultak. A Magyar Zsidó Szemle fölhevítta a hazai zsidóság figyelmét Bözöd-Ujfalu prozelitáinak nehéz helyzetére és előbb a miniszterium szavazott meg csekély államsegítséget, majd a pesti izr. hitközség és a párisi Alliance Israelit Universelle ajánlott föl némi segítséget. A zsidó sajtó állandóan igyekezett ébrentartani az érdeklődést a kis község iránt, amely rendületlen hűséggel kitart vallása mellett.

A község, melynek 39 családja közt harminckettő tiszta szombatos, jelenleg elég jól szervezett orthodox zsidó hitközség. Elnöke Kovács Oser; képviselősege, a pénztárnokon kívül, volt szombatosokból, még pedig egynek kivételével, csupa Kovácsokból áll. A sakter, előimádkozó és hitközségi jegyzői teendőkkel összekötött vallástanítói állást 1889 április 24-ike óta a hivek általános megalégedésére Hirsch Izsák, azelőtt kóródszentmártoni sakter és vallástanító tölti be. A szomszéd erdőszentgyörgyi rabbi, az ottani hittanító és még két hitközségi tagból álló egy bizottság tanácscsal és utmutatással támogatja a prozelita községet és ennek fontosabb tanácskozásaiban egy vagy több tagja által képviselve szokott lenni. A zsinagóga, amelyet a volt lengyel saktereiktől

eltanult zsidó-német szóval sil-nek szoktak elnevezni, szombat és ünnepnapokon megtelik ájtatosokkal; még a nők is rendszeren járnak oda. Hétköznapi, újhold, valamint azon napok kivételével, melyeken valaki közülük atyja vagy anyja halálnapjának évfordulóját üli, többnyire zárva marad, hisz a község tagjainak tulnyomó része földműves s mint ilyen, virradatkor lát a munkához s csak este szokott hazajönni a mezőkről és szántóföldekről. Az istenitiszteleket egészen orthodox szokás szerint héberül végzik, a rendes zsidó imakönyvből, melyben már mindnyájan meglehetősen birnak eligazodni, bár a vénebbek a héber imádságokat jobban tudják könyv nélkül elmondani, semmint elolvasni.

Nyelvre, ruházatra s életmódra nézve teljesen székely parasztok, csakhogy a férfiak zsidó orthodox szokás szerint sohasem jelennek meg fődetlen fővel, nyár idején pedig, midőn a szőrös, szürke székelykabát nélkül magyar szabásu szűk nadrágban gyakran mezitláb, ingujjban járnak az utcákon, az ing fölött lógó cafrangokkal szabadon viselik az arba kanfoszt és ép így dolgoznak a mezőkön vagy erdőkben is. Többen közülük a lengyel zsidók módjára a halántékon tekerceses fűrtökbe szedik a hajukat, a férjezett asszonyok lenyirják vagy kendőkkel eltakarják.

Anyagi helyzetük fölötté szomorú. Csekély kivétellel az e vidéken csak mostan fizető földműveléssel foglalkoznak, a különben is szerény ősi parasztbirtok pedig a családtagok szaporodtával mindannyiszor szükségessé vált osztozkodás következtén, annyira földarabolgatott, hogy többé nem lehetséges arra egyedül alapítani a család fönntartását. Néhányan, kiknek teherhordó jószáguk van, fahordásból, míg mások a saját földük művelésén kívül csak 20—30 kr. fizetett napszámból tengetik életüket.

Szükségessé vált, hogy legalább a fiatalok egy időre a vidéken keressenek valami foglalkozást. A 16—17 éves fiúk, valamely közeli városba, többnyire Gyulafehérvárra mennek és kocsisnak vagy béresnek szegődnek valamely zsidónál, ugyanily képen keresnek szolgálatot a leányok is. Legujabban néhány fiu mesterségre ment, többnyire Marosvásárhelyre. Egyikök több év óta a pozsonyi orthodox rabbi-iskolának növendéke.

Bözöd-Ujfalun kívül Erdély egyéb helyiségeiben, sőt Magyarországon is találhatók a zsidó hitre tért egyes szombatosok, kik azonban mindenütt beleolvadtak lakhelyeik zsidó községébe. Ezek vagy Bözöd-Ujfaluból, vagy Nagy-Ernyéből kerültek oda, mely utóbbi helyen jelenleg már nincsen szombatos, de még mindig mutatják volt ima-

házuk romjait, részben pedig olyan szombatosok, kik azelőtt szétszórtan találkoztak volt Udvarhely- és Maros-székben s jelenleg többnyire zsidókkal élnek házasságban.

Magában Bözöd-Ujfaluban a prozelita szombatosok mellett létezik még öt szombatos család, mely nem tért a zsidó hitre, hanem még mindig állhatatosan ragaszkodik régi vallásához, köztük Sallós József a falu birája, kinek bátyja a rabbijuk. Összesen 17-en vannak, kilenc férfi és 8 nő. A húst, ha csak rabbijuk nem vágta le az állatot, nem veszik a keresztény mészárszékéből, hanem a zsidókéból. A szombatot és az egyéb zsidó ünnepeket szigoruan megülik s imádságaikat még most is Péchi imakönyvéből végzik, melynek legalább egy példánya minden háznál található. Kereszténynyel nem kötnek házasságot, a zsidók meg ő velük nem lépnek sógorságra s így most már a 3 századon tul fennálló szombatosságnak utolsó hivei nemsokára végkép el fognak tűnni.

IX.

A szombatos felekezet tagjainak csekély számánál és az ellene irányuló évszázados üldözésnél fogva alig játszott nevezetesebb szerepet hazánk politikai történetében. Viszont az irodalom terén szellemi termelés tekintetében aránylag szegényes és meddő századokban oly munkásságot fejtett ki, mely tisztelet tárgya az irodalomtörténet művelői között. A vallásos költészet legmélyebb és legrajongóbb zoltárai a szombatosok lelkében fogantattak, nekik volt a legtöbb okuk is rá, hogy sulyos üldöztetések közben föltekintsenek istenükhöz, aki annyiszor megpróbálta türelmes hűségüket.

A vallásos irodalomnak első művelője maga Eőssi András, az alapító. Legnagyobb és legtermékenyebb képviselője pedig Péchi Simon. A zsidó, pontosabban a szefárdi liturgiából vett énekek teszik a szombatos imádságos könyv legnagyobb részét. Péchi imakönyvében megvan a peszach első napján harmatért elmondott imádság.

Távozzál már, járj békével, jó havas eső,
Nehéz kemény szeleiddel hideg télszerző!
Jőjjön, szálljon te helyedbe szép meleg eső,
Gyenge kedves szeleivel meleg nyárszerző!

Ugyancsak benne van a sátoros ünnep nyolcadik napján esőért mondott imádság. Az uj esztendő jövetelekor és az engesztelő nap bezárásakor mondott imádságok, néhol Péchi eredeti hozzátoldásával.

Természetes, hogy a kor divatja szerint a versfők majd a szerző nevét, majd az ünnepet adják ki. De e kor szombatos prózai irodalma mind tartalomra, mind terjedelemre nézve még sokkal fontosabb. Művelődés, történeti és tudományos tekintetben a magyar irodalomban nem találjuk párját ezeknek a műveknek, melyek a bibliát magyarázzák és a zsidók erkölcsi tanát és vallási gyakorlatát fejtegetik. Mind e munkák a legtökéletesebb tudományos színvonalon állanak és egyebek között nevezetesek azért is, mert számos oly héber művet ültetnek át erővel teljes és irodalmi nyelven, amelyek mind a mai napig a világ egyetlen nyelvére sincsenek lefordítva. Ez a megbecsülhetetlen kincs mind a mai napig ugyszólván teljesen ismeretlen: kinyomatva nincs és ismertetve is szárazon, jóformán csak a címek szerint. Kohn Sámuel dr. volt az első, aki a rengeteg kézirat-tömeget elolvasta, kritikailag megvizsgálta és lajstromozta. Az ő fölsorolása szerint e prózai művek — tulnyomó részben Péchi Simon művei — a következők: 1. Péchi Simon utinaplója. 2. Diplomáciai beszédei. 3. Az szent Atyákból kiszedegetett tanulságok. 4. A zsoltárok fordítása és magyarázata. 5. Chajun József az atyák szavai című könyvének fordítása. 6. A szentséges törvénynek 365 tiltó parancsolati, vagy a Szemág első részének fordítása. 7. Fordítások Izrael Ben József Alnakva vallás-erkölcstani műveiből. 8. Ez világ szorgalmatosságának vizsgálásáról. 9. Rövid kivonatok különféle zsidó könyvekből. 10. Életének ösvénye. 11. Ima és szertartási könyv. 12. Mózes öt könyvének fordítása és magyarázata. 13. Alkalmi imádságok. 14. Szombatos énekek. 15. Politikai és magánlevelezés.

Péchi Simonnak magyar nyelvű irodalmi működése rendkívül gazdag a korabeli magyarságra nézve jellemző vonásokban. A kancellár igazi, vérbeli író volt, aki gyorsan dolgozott és bámulatos sokoldalúságával egyszerre tudott foglalkozni a legkülönneműbb dolgokkal: diplomáciával, politikával, vallásos költészettel, etikával és hitvitával. Hogy ő sem maradt ment kora szokásos hibáitól, a dagálytól és terjengősségtől egyfelől, másrészt polemiában a hang kiméletlen durvaságától, azon nincs mit megütközni. Viszont elévülhetetlen érdeme, hogy a magyar nyelvet eddig ismeretlen fogalmak kifejezésére alkalmassá, hajlékonyná és gazdaggá tette. Egy bonyolult, ősrégi kulturájú és roppantul kidolgozott tudománynak, t. i. a zsidó rabbinikus filozófiának műszavait kellett megteremtenie magyar nyelven. Ezt a nagy nehézséggel járó feladatot nemcsak szerencsével, hanem izléssel és tapintattal is fejtette meg.

Hogy teljesen a tudomány színvonalán állott és messze meghaladta korának összes hebraistáit, abban nincsen semmi kétség. Az erős egyéniség hatása alatt merőben átalakult a szombatosság dogmatikája. Ő még sokkal közelebb hozta felekezetét a zsidósághoz, mint Eőssi András. Emennek tanításaiban még, ha még oly halkán és félénken is, meg-megszólalt a kereszténytudat. Péchi Simon szombatossága szakít ezzel a tudattal. Az evangéliumokra soha sem hivatkozik, legföljebb mint tudományos forrásra. És itt is, ha eltérést észlel az ó szövetség és az evangélium között, mindig az ó szövetség mellett dönt. Jézus neve alig fordul elő írásaiban. Ahol Krisztust említi, ott nem Jézusra gondolt, hanem a zsidók által várva-várt messiásra.

A chiliázmus is lassankint elenyészett a szombatos hitvallásból. Most már csak a Dávid magyából származott messiásért imádkoznak, hogy jöjjön el nemsokára, még az ő napjaikban. Mert ő fogja hozni az egész izraelnek mostani rabságából való szabadulását és nagy napját, mikor rabsága örömmre, méltóságra fordul. Ha mind e világtól megvettetik és üldöztetik, mindenek ellen csudálatosan fölemeli az Ur, és akkor csodálkoznak minden királyok, nemzetségek rajta. Jeruzsálemnek adatik régi gyönyörűsége, neki ígért dicsősége, új énekben mondja e szép dicséretet:

Engemet Cijont, vastag örömben
Öltöztetél uram friss köntösbe.
A port lerázta ruhámról,
Igát elvette nyakamról.

Akkor megtérnek és téríttetnek minden pogányok az egy uristenhez, minden bálványok, bálványimádók kipusztíttatnak, marad csak egy igaz hit és egy igaz vallás, t. i. az egyedül való istennek igaz ismerete az ő igaz messiása által. Ugy hogy a zsidóság az ő neki adatott törvénye szerint, az pogány nemzetségek pedig az Noénak adatott 7 parancsolatok szerint szentségben, igazságban és fegyhetetlenségben, szolgálják az uristent.

Péchi szombatossága gyakorlati érvényre juttatja a zsidó bölcsek tanítását. Az ő véleményük eldönt minden vitás kérdést, szabályozza a vallásos életet. Igaz ugyan, hogy akárhány szertartást nem végezhettek el, vagy azért, mert nem volt hozzá eszközük, vagy mivel hozzáértő emberben láttak hiányt. De Péchi, aki óvakodott a vak és türelmetlen zsarnokságtól és nem követelt hiveitől lehetlent, fokról-fokra mégis hozzászoktatta a szombatosokat a zsidó ritushoz és liturgiához. A ke-

resztény szertartásoknak e korban már semmi nyomuk nincs. A gyermekeket nem kereszteltették, az urvacsorát nem vették föl, tehát nem is gyóntak, keresztény templomba nem jártak és a vasárnapot legföljebb óvatosságból, vagy a keresztény cselédség miatt ülték meg. Ellenben szigorúan tartózkodtak az ó szövetségben eltiltott állatok husának élvezésétől, sőt még a tiszta állatot sem ették meg, ha filalmas jelet találtak benne. Az állatokat a zsidók módjára vágták le, a vért és fagygyut pedig, minthogy vele élni nem volt szabad, elföldelték. Még a gyermekeket is keményen büntették, akik nyalánkságból tilos eszedtek. A buzgóbbak külön edényt tartottak keresztény cselédjeik számára, a disznót még házukban sem türték. A köteles bűjtön kívül önként vállaltak bűjtnapokat, a haldóklókkal elmondatták a zsidó gyónást, halottjaik eltakarítása alkalmával a szokásos zsidó imádságokat mondták el. A körülmetélést azonban Péchi sem mondta kötelezőnek. A házasságot sem kötötték zsidó rítus szerint, főképen azért, mert az ilyen házasságot az országos törvény ugy sem ismerte volna el, ami a magán- és örökösödési-jog értelmében felbecsülhetetlen kárral járt volna rájuk nézve. A főszűlyt a zsidó ünnepekre és imádságokra vetették. Az imádságokat azonban magyar fordításban mondták el. És imádság közben nem vették föl sem az imaköpenyt, sem az imaszijjakat. Szombati napon és a zsidó ünnepeken — ha teljes volt a gyülekezet — (Minjan), akkor zsinagógáikban közösen imádkoztak és fölolvasták Mózes öt könyvéből és a prófétákból az elrendelt szakaszokat. Az istentiszteletet prédikáció és ének egészítette ki. Még odahaza is elvégezték a borral való szentelésnek, a kiddus-nak szertartását. A szombati nyugodalmat szentül megtartották. Az asszonyok ünneplő fehér ruhába öltöztek. Péntek este eloltották a tüzet és előre elkészítették a szombatra való ételt. A peszach ünnepet szintén hiven megülték. Az ellenük indított perekben a rájuk valló legfőbb bűn az volt, hogy megtartották „a pogácsás ünnepet“ vagy hogy husvét ünnepében kovásztalan kenyérral éltek. Ujévkor elmondották bűnbánó imádságaikat és mikép a zsidók, ők is hitték, hogy

Ez nap olyan, melyen isten elrendeli bölcsen
Az emberek életének végük meddig menjen,
És halálok hol, mi formán és micsodás legyen.

Az engesztelés napját, melyet a régibb szombatosok alig vettek figyelembe, most már reggeltől estig zsinagógájukban bűjtölve töltötték. A sátoros ünnepen a pálmaágat és cédrusalmát nem használták, mert e

délszaki növényeket nem szerezhették meg, de sátorban laktak, mint énekünk írja :

Édes víz mellett szép kies helyen
Kiki füzágból szép sátort építsen
Az Ur nevének ott énekeljen
S ezen törvényben fiakat neveljen.

Ilyen volt a szombatosság abban a korszakban, amelyet Péchi Simonról bátran el lehet nevezni e felekezet aranykorának. A hosszú üldözés, amelyről a szombatosság külső történetében számot adtunk, nagy hanyatlást idézett elő mind szellemi, mind vallási életében. Az irodalom fejlesztéséről többé szó sem lehet. Nagy tudósok és eredeti költői talentumok nem lépnek föl többé az üldözött földmivel ők és kézművesek között, még vallásos irataik külső formája is elárulja a hanyatlást és azt a lázas sietséget, mely a folytonos rettegés közben készült munka biztos jellemzője.

A hitviták elültek. Új vallásos énekek e 230 esztendőre terjedő korszakból nem fakadtak. Be kellett érniök vele, hogy a régi énekeket és irásokat lemásolták és titokban terjesztették. Néhány apró versikén kívül mindössze megható és a kor lelkére jellemző népmondák keletkeztek ebben a korban. A Péchiről szóló monda azt beszéli, hogy a nagy kancellár nem pártolt el az általa hirdetett vallástól és nem mint református halt el, ha nem kivándorolt és Sztambulban buzgó szombatosként fejezte be életét. Egész mondakör példázza azok büntetését, akik a szombatosokat üldözték, vagy őket a szombat megszegésére kényszerítették.

Nagyon érdekes és székely eredetűre vall a következő monda :

Miklóssi Pál, a szombatosok kemény üldözője az Ur szent napján utcsinálásra hajtott és borjuknak gunyolta a szombatosokat. Ezek elátkozták, hogy borjat szüljön. Az iszákos ember egyszer lefeküdt mámorosan és azt álmodta, hogy az átok teljesült. Fölrriad álmából és érzi, hogy valami marja a talpát. Odanéz és megrettenve látja a borjut. A tehén ugyanis megborjadzott, míg ő aludt és Miklóssiné ifjaszszony a hideg időben bevitte a borjut a szobába. Miklóssi mámorában csakugyan azt hiszi, hogy fogott rajta a szombatos átok. Szégyenében kiviszi a borjut és beledobja a kutba. Reggelre kelve a cselédség keresi a borjut és Miklóssi, aki hallja suttogásukat, azt hiszi, hogy már ők is tudnak szégyenéről. Félrevonja feleségét és megvallja neki: „Feleség, a szombatosok átka megfogott! Én borjut szültem az éjjel és hogy elrejtsem gyalázatomat, beledobtam a kutba.“ A kardos asszony derekasan

összeszidta, a falu népe pedig holta napjáig bosszantotta a borjuszüléssel.

Az évszázados üldözés nevezetes hatással volt a szombatosok itéletére. A helyett, hogy megtörte vagy a kereszténységhez visszavezette volna őket, még inkább elidegenítette lelküket a kereszténységtől, Jézus nevét az ajakukra se vették és ha mégis kimondották, akkor nyíltan vallották azt, hogy ép oly embernek tartják, mint közülük bárkit. Revideálták régi énekes könyveiket és kihagyták belőlük a keresztény színezetű énekeket. Ezekben a vallásos énekekben többé sem a Jézus, sem a Krisztus név nem fordul elő. A szombatosság gyors lépésekkel közeledik a zsidóság felé. Az étkezés törvényeihez kezdenek szorosan ragaszkodni. A szombatot annyira megszentelik, hogy inkább száraz kenyérral élnek, vagy éheznek, semhogy a nyugalom napját munkával megszegjék. Sajátságos, de egyuttal könnyen érthető is, hogy a szombatosság legbuzgóbb hivei és főntartói az asszonyok. Hihetetlen, hogy mily áldozatra képesek ezek a nők vallásuk védelme érdekében. Innen van az is, hogy a szombatos család semmi üldözés, vagy ijesztés által rá nem vehető, hogy lemondjon hitéről. Az apa testamentumában meghagyja leányának: „Édes leányom, mig élsz, ezt a szép vallást el ne hagyd.“ Apáról fiura, nemzedékről-nemzedékre száll a rajongó hit, amelynek akárhány vértanuja van s amelynek minden hive egyuttal áldozata is. A szombatosok csak egymás között házasodnak, zárt körükbe idegen nem férkőzhetik. Ha megtörtént mégis, hogy szombatos férfi keresztény leányt vett feleségül, a nőt megeskették uj hitére és arra is, hogy az üldözött felekezetnek soha sem lesz árulója. Keresztény vendéget nem szívesen fogadtak, mert attól tartottak, hogy háztartásuk elárulhatja szombatos voltukat. Elzárt, vagy elfüggönyözött kis kamarában imádkoztak és oda rejtették el vallásos könyveiket. Nagy ünnepeken kijelölt titkos helyen gyülekeztek, erdőkben, árkokban, vagy hegyek között. Nem volt eset rá, hogy e titkos istentisztelet közben rajtaérték volna őket.

Pap és tanító hijján a buzgó és tanult emberek vállalkoztak a vallásos élet irányítására. Ezek végezték még a rituális barommetszést is. Minthogy pedig megkövetelték tőlük, hogy mig e tisztséget viselik, addig tartózkodjanak a borotválkozástól, azért rövid időközökben mindig fölváltották egymást ebben a tisztségben, hogy a keresztények föl ne fedezzék, ki a szombatosok papja. Egyébként is ezer cselet és furfangot kellett kieszelni, hogy el ne árulják hitüket. A keresztény templomokat lehetőleg kerülték és a mióta papi felügyelet alatt állottak, vasárnap

minden háznak egy vagy két tagja elment a templomba, a többi otthon maradt, sőt dolgozott is. Akik pedig elmentek, azok minden áhitat nélkül, sőt néha illetlenül viselkedtek. Az egyházi beszédet lesütött szemmel, ideges komorsággal hallgatták, különösen ha keresztény dogmáról volt szó, vagy Jézus nevét említették. A kényszerből fölvetett oltári szentséget nem nyelték le. Különösen husvétkor irtóztak attól, hogy a peszach miatt amugy is tilos kenyeret szájukba vegyék. A templomon kívül keresztet vagy olvasót világért sem viseltek. A feszületet vagy szentképet visszaautasítani nem merték, de otthon tiszteletlenül félretették, sőt gunt üttek belőle. A haldoklók szentségét sohasem vették föl és a tetemet pap nélkül, néha éjjel és titokban temették el. Még az is megtörtént, hogy a temetésre megjelent pap elé üres koporsót tettek és azzal magyarázták a koporsó idő előtti lezárását, hogy a tetem rohamosan fölroslásnak indult. Keresztények temetésén egyáltalán nem vettek részt. Minden jel arra vallott, hogy ezek az emberek lelkük egész tartalmával, hitével elvesztek a kereszténység részére.

Viszont azonban számuk is a tartós üldözés következtében egyre csökkent. A 18. század közepe óta csak Bözöd-Ujfalú és Ernye községekben voltak nagyobb számmal. A jelen század hatvanas éveiben már csak egy községük volt, a bözöd-ujfalusi. Hogy ily körülmények között ennek az utolsó menedéknek is vagy meg kellett adnia magát, vagy csatlakoznia egy nagyobb számú és ősi hagyományu felekezethez, azt a történeti fejlődés útja félreérthetetlenül megmutatta. Az előbbi fejezetben beszámoltunk a szombatosságnak a zsidóságban való feloldadásáról.

Ezzel egy évszázados multu magyar felekezet végképen lezárta érdekes és viszontagságos krónikáját.

NÉVMUTATÓ.

A

- Abner Alfonso 522.
 Aboab Imanuel 508.
 Abrabanel 459.
 Abrabanel Izsák 165, 166, 169, 171.
 II. Abrabanel Izsák 295.
 Ábrahám 114.
 Ábrahám Aboab Falers 423.
 Ábrahám Abulafia 139, 336, 340.
 Ábrahám Amigo 581.
 Ábrahám de Balmas 31, 32, 116, 157.
 Ábrahám Benveniste 26.
 Ábrahám de Castro 13, 14, 15.
 Ábrahám ben Chija 170.
 Ábrahám Cohen 401.
 Ábrahám ben Dávid Portalaone 390.
 Ábrahám Ibn Ezra 523.
 Ábrahám Fariszol 32, 33, 34.
 Ábrahám Fonseca 411.
 Ábrahám v. Frankenberg 479.
 Ábrahám de Herrera 397, 506, 534.
 Ábrahám Horovitz 445.
 Ábrahám Ibn Jais 25.
 Ábrahám Lévi 168.
 Ábrahám Menz 31.
 Ábrahám de Moncado 426.
 Ábrahám Nunes Bernal 537.
 Ábrahám Senior 310.
 Ábrahám Ibn Sosan 13.
 Ábrahám Usque 160, 264, 265, 287, 288, 293.
 Abtalion Modena 514.
 Abulafia Mose de Leon 170.
 Achmet Saitam 15, 16.
 Ádám 334, 336, 337, 338, 344, 355.
 Adrian 115.
 Ágost Zsigmond 314, 315, 317, 352, 354, 365, 366.
 I. Ahmed 346, 347.
 Ahron 396, 546.
 Ahron Uri 402.
 Albert 39, 125, 126, 127.
 Albo 170, 313.
 Albrecht 56, 57, 119, 142.
 Aldobrandini 392.
 Alexander Farnese 278, 280.
 Alfazi 328.
 Alfonso 6, 212, 214, 222.
 II. Alfonso 392.
 Alfonso de Spina 38, 76, 83.
 Ali Ibn Ralmadán 523.
 Alsakar Mózes 11, 12, 13.
 Alvalenzi Sámuel 12.
 Alvaro de Braganza 5.
 Alvinczi Péter 602.
 Amatus Lusitanus 277, 281, 293, 323, 400.
 Amitai ben Jedaja Ibn Raz 520, 521.
 Ananias 608.
 Andrea Doria 261, 262.
 André Dias 180.
 Anjou Henrik 316, 366.
 Anna 126.
 Ansaldo Ceba 517, 518.

Antiochus Epiphanes 385, 492.
Anton Margaritta 247, 254, 256.
Antonio Pucci 200, 207, 208, 210.
Antonio Viceira 416.
Apion 319, 553.
Aquinói Tamás 52.
Arias Montano 380.
Arisztotelesz 167, 527.
Arminius 404.
Aron Lapapa 570, 577.
Ascarelli Debora 517.
Ascarelli Giuseppe 517.
Aseri 328.
Askenázi Jakob 581.
Augusztin Justinianus 158.
Augusztinus 77.
Augusztus 102.
Averroes 32.
Avres Vas 221.

B

Bajazet 21, 23, 308.
Balási Ferenc 602.
Balthazár Limpo 225, 228, 229.
Balthazár Orobio 554, 555.
Baldung Hieronymus 82.
Barbarossa 213, 214.
Barkov 365.
Barokas Thámár 399.
Baruch 31, 32, 61, 63, 168.
Baruch Nehemias 422, 574.
Bassewi Treuenburg 439, 444.
Basuba Mózes 290, 292, 295, 336,
515.
Báthori István 367, 368, 452, 598.
Báthori Kristóf 598.
Beatrice 283.
Becalél Askenázi 332, 388.
Ben-Adret 328, 332.
Bendito de Castro 422, 573, 580.

Beneventi Emánuel 295.
Benvenida Abrabanela 30, 31, 184,
249.
Bernardus de Santa Croce 115,
117.
Bethlen Gábor 601.
Blochna Tatia 569.
Bogáthi Fazekas Miklós 599, 604.
Bomberg Dániel 32, 145, 160.
Bona 44, 352, 358.
Bondian Crescas 259, 304.
Bonet de Lates 29, 111, 112.
Bonifacio Balthazar 518.
Borromeo Károly 302.
Borsos Tamás 602.
Bosztanai 320.
Bragadin 315.
Brandenburgi Anna 39.
Bras Neto 194, 197, 198, 199,
208.
Budny Simon 372.
Bula Iskati 347.
Burgosi Pál 76, 83, 253, 256.
Burgosi Salamon 232.
Busche Hermann 103, 109, 114.
Buxtorf János 476.

C

Caesar 102.
Calderon 552.
Calo Kalonymos 32.
Cantareno 276.
Capnio 60, 61, 62.
Caraffa Pál 364.
Caraffa Péter 273, 274, 276, 277,
278, 280.
Cardoso Ábrahám Michael 590,
591.
Cemach József Arias 553, 555.
Chajim ben Becalél 384.

Chajim Penja 577.
 Chajim Vital Chalabrese 332, 337,
 338, 340, 456, 504, 506, 561.
 Chalfon Elia Menachem 198.
 Chamiz József 516, 522.
 Chamorro Mózes 233.
 Chasz dai Crescas 534.
 Chasz dai Ibn Saprut 320, 325.
 Dr. Chemnitz 435, 437.
 Chija Rofe 590.
 Christovan de Sousa 222.
 Chmielnicki 458, 460, 463, 465,
 469.
 Cicareo 266, 267.
 Cifuentes 213.
 Clemente 233.
 Commendoni 315.
 Cope 118.
 Corcos Sámuel 386.
 II. Cosimo de Medici 31.
 Cromwell 473, 480, 487, 489,
 491, 495, 497, 499, 500.
 Czechovic Márton 373.

D

Dalberg 61, 112.
 Dániel 381, 490, 491.
 Dániel Ahron Afia 26.
 Dániel Pinto 577.
 Dávid Daud 253, 311, 320, 480,
 548, 552.
 Dávid Abenatar Melo 411, 412.
 Dávid Ibn Abi Zimra 13, 15,
 332, 339.
 Dávid Abrabanel Dormido 459.
 Dávid Belmonte 411.
 Dávid Coen de Sara 554, 555.
 Dávid Ferenc 598
 Dávid Gans 361, 362.
 Dávid Kohen 28.

Dávid de Luna 423
 Dávid Osorio 413.
 Dávid Pomis 384, 387.
 Dávid Reubeni 324.
 Dávid ben Salamon Jachja 4,
 5, 31.
 Dávid ben Sámuel Lévi 457.
 Dávid Senor Coronel 426.
 Dávid Ibn Sosan 20.
 Davilla 138.
 Debora 287.
 De Foligno Ananel 277, 278.
 Della Ruvera 212, 214, 216, 218.
 Delmedigo József 508, 523, 525,
 530.
 Descartes 469
 Deza 107, 172, 174.
 Diego Antonio 221.
 Diego Fernandes Neto 221, 223.
 Diego Gomez Lobat 400.
 Diego Mendes 214, 221, 222,
 283, 284.
 Diego Pinheiro 193, 194.
 Diego Pires 189, 190, 193, 194.
 Diego Rodriguez Lucero 172,
 173, 179.
 Diego de Silva 200, 208, 215,
 217, 218.
 Diego Texeira de Mattos 423.
 Diego Vaz 180.
 Dietrichstein 581.
 Dionys Muszafia 424, 554, 573.
 Dionys Vossius 477.
 Domenico Grimani 31, 116, 117,
 131.
 Dominik Zaslovski 463.
 Donin 277.
 Drake 389.
 Duarte Gomez 265, 309.
 Duarte Nunes de Costa 426.
 Duarte de Paz 207, 209, 211,
 213, 215, 220.

- Duarte de Pinel 160, 264, 265.
 Duarte Profiat 263.
 Duchan Jakob 585.
 II. Duran Cemach 11, 374.
 Duran Salamon 11.
 II. Duran Simon 10, 11.
 Eben Jozsef Ibn Lab 326.
 Eck János 144, 252, 253, 254, 255, 256.
 Egidio 63, 114, 115, 140, 157, 168, 197, 200, 276, 295.
 Elia ben Chajim 326.
 Elia Chendali 346.
 Elia Corcos 386.
 Elia Del Medigo 7, 27, 116, 168, 523, 525, 526, 527.
 Elia ben Elkana Kapszali 27, 28, 263.
 Elia Halfan 439.
 Elia Levita 63, 114, 140, 156, 157, 158, 159, 160, 197, 276, 277, 294, 296.
 Elia Mizrachi 23, 24, 25.
 Elia Montalto 384, 400, 403, 415, Eliano 276.
 Elianu Aboab Cardoso 421.
 Elias Cevi 577.
 Elia de Vidas 336.
 Eliezer Simconi 26,
 Eljahu 333, 504.
 Elisa Galic 331, 336.
 Elisa Lévi 567.
 Elyseus 608.
 Emanuel de Costa 217.
 Emanuel de Lates 279, 295.
 Emanuel Philibert 304.
 Enrique Enriquez de Páz 550, 551, 555.
 II. Ercole 250, 264, 281, 286.
 Erzsébet 396, 473, 553, 598.
 Szt.-Erzsébeti Eössi András 599, 605.
 Esdras Edzard 581.
 Eszter 265, 283, 287.
 Eszter Kiera 319, 320, 346, 347.
 Szt. Eusebió 117.
 Ezekiel 547, 548.
- F**
- Faliacha Jakob 585.
 Falk Kohen 369.
 Fáráo 492.
 Feruma Hadin 584.
 Félix Montalto 400, 401.
 I. Ferdinand 6, 7, 11, 204, 251, 296, 297, 298, 299, 310, 314, 390.
 II. Ferdinand 422, 438, 439, 442, 443, 445, 446, 606.
 III. Ferdinand 426, 446.
 Ferdinand de Medici 391.
 I. Ferenc 158.
 Ferhad 346.
 Fernando 173, 174, 214, 233.
 Fernando Coutinho 193, 194.
 Fernando de Santa Gruz 225.
 Fettmilch Vince 433, 434, 437.
 Filipe Clemente 233.
 Fischel Mózes 44, 68.
 Flavio Jakobo de Evova 323.
 I. Francesio Mária Della Ruvere 195, 388.
 Franciskó de Castillo 483.
 Franciskó Gil 224.
 Franciskó Maldonad de Silvia 485.
 Franciskó Mendes 283, 398.
 Frankfurter Naftali 506, 508,
 Fray Diogo de la Asumção 399, 400, 401.
 Fray Vicente de Rocamora 550, 552.
 Freibergi Angelus 82.

Friedberg 126.
Frigyes 436, 437.
III. Frigyes 34, 39, 56, 57, 61,
64, 115, 117, 154.
Frusius András 277.
Funchali 208, 213.
Fülöp 56, 99, 278, 293.
II. Fülöp 168, 173, 293, 301, 310,
313, 318, 380, 391, 392, 393,
394, 395, 398, 399.
III. Fülöp 399, 401.
IV. Fülöp 485.

G

Gabirol 137, 552.
Gabriel Acosta 508, 509.
Gafarelli Jakab 519.
Galatini 168, 295.
Galilei 523.
Galipapa 170.
Gaspar Lopez Homem 395, 396.
Gavisia Péter 78.
Gedalja Ibn Jachja 168, 303, 320,
321, 331.
Gedalja Lévi 504.
Gehazy 606.
Geleji Katona István 610.
Gemmingeni Uriel 58, 59, 65,
Genadji 372.
Georgius Benignus 132, 133.
XIII. Gergely 384, 386, 390, 444,
514.
XIV. Gergely 390.
Geronimo de Chinuci 200, 212,
216.
Geronimo Ricenati Copodiffero
216, 218, 221.
Geronimo de Santa-Fé 83.
Gersonides 170.
Gerson Kohen 41.

Gesius 424.
Gianettino Doria 262.
Gideon 480.
Giordano Bruno 480.
Girolamo 298.
Giulio 183.
Glyma 495.
Goldecker 65.
Gomarus 404.
Gonsalvo de Cordova 6, 7, 397.
Gothai Mutian 89, 90, 106.
Gracia 283, 287, 289, 291, 292,
309, 394.
Grandchamp 311, 312.
Gratianus 102.
IX. Gregorius 118.
Grotus Rubianus 114, 121.
Gröningen Márton 120.
Guido Ubaldo 281, 289, 291, 292.
Gurk 115, 117.
Gusztáv Adolf 425, 445, 476.
György 40, 112.
György Pál 371.
II. Gyula 28, 29.
III. Gyula 27, 280, 281.

H

IV. Hadrián 154.
Hai Gaon 24.
Haman 150, 280, 386, 433, 437.
Harry Martens 495.
Helena 354.
Helfenstein 114.
Henrique 218, 221.
II. Henrik 32, 250, 285, 308, 316,
393.
IV. Henrik 403, 410.
VIII. Henrik 154, 247.
Heinrich Jesse 479, 489, 494.
Henriques de Meneses 210.

Henrique Nunes 179.
Heredia 140.
Herz Loeb 582.
Hesz Herman 66.
Hieronymos 60, 87, 96, 257.
Hochstraten 51, 65, 80, 95, 140,
309.
Honorius 102.
Hubmayer Balthazar 148, 203.
Hucole 293.
Hugh Peters 495.
Hugo Grotius 476, 598.
Hula Istaki 346.
Hurvitz Jezsajas 503, 506.
Hutten 59, 94, 109, 132, 153, 275.

I

Ibn Abi Simra 168.
Ibn Baruch 507.
Ibn Billa 291.
Ibn Ezra 76, 157, 476, 534, 544.
Ibn Jachja 320.
Ibn Lab József 289.
Ibrahim 346, 560.
Icabo 266.
Immanuel Rosales 426.
Ince 274.
Isabel Alvarez 485.
Isabel Correra 553.
Isaac Aboab 414, 503, 534, 572,
588.
Isaac Abrabanel 6, 29, 474.
Isaac ben Ábrahám Alerib 8.
Isaac Akris 320.
Isaac ben Ábrahám Troki 373.
Isaac Athias 421.
Isaac Bezallel 358.
Isaac Catunhio 426.
Isaac Crobio de Castro 593.
Isaac de Castro Tartas 486.

Isaac de Leon 13, 514.
Isaac Francisko 402.
Isaac Gomez de Sofa 552.
Isaac Jesurun 494.
Isaac Kohen Salal 13, 21, 240.
Isaac La Peyrera 479.
Isaac Szonor 573.
Isaac Troki 424.
Isaac Usiel 403, 413, 510.
Isaac Vossius 477.
Isaac Zarfati 260.
Ismael Chanina 302.
Israel Saruk 397, 505.
Iván 354.

J

Jabez József 166.
Jachini Ábrahám 587.
I. Jakab 519.
Jakobacio 216.
Jakob Aséri 243, 264.
Jakob Askenazi 468.
Jakob Bassevi 439.
Jakob Berab 10, 41, 185, 238.
Jakob ben Chajim 160.
Jakob ben Jechiel Loans 34, 61,
115, 137.
Jakob Böhme 479.
Jakob Cemach 505, 564.
Jakob Chajim Cases 445.
Jakob Curiel 414, 426.
Jakob de Fano 282, 293.
Jakob Ibn Chabib 26.
Jakob Ibn Szadon 591.
Jakob Israel Belmonte 397, 411.
Jakob Jehuda Leon Templo 553.
Jakob Jehuda Leon 424.
Jakob Lefebre 118.
Jakob Legardo 426.
Jakob Sasportas 491, 554, 572,
588.

Jakob Tam 320.
Jakob Tam Ibn Jachja 25.
Jakob Tirado 395.
Jámbor Lajos 247.
Jámbor Mordechai 578.
Jan Kasimir 464.
János 182.
János Albert 44.
János Zsigmond 598.
Jayme 208.
Jehuda Algazi 326.
Jehuda Benveniste 26.
Jehuda Halevi 137, 166, 552.
Jehuda Leon Medico Abrabanel
6, 27, 166.
Jehuda Zarko 321.
Jechiel Michael ben Eliezer 461.
Jerusiu Dávid 400.
I. Joachim 70, 84, 119, 249.
II. Joachim 248, 353, 380.
II. Joao 4.
III. Joao 178, 192, 208, 222.
Joao de Mello 226, 283.
Joao Miques 284, 307.
Joao Rodrigo Maskarenhas 175.
Joao RodrigodeCastelbranco 281.
Joao Soares 218.
Joel Szerkesz 441, 457, 582.
Johann Friedrich 248.
Johann Felifex 121.
Johann Georg 380.
Johann Gerhard Vossius 477.
Johann Mochinger 479.
Jomtob Athias 265.
Jonathan Levi Cion 64.
Jorge Themudo 179.
Joselin 110.
Josjahu Pardo 418.
József ben Ardud 324.
József ben Dávid 166.
József ben Israel 402.
József Cevi 577.

József de Arli 206.
József de Castro 488.
József de Fano 391.
József Eskaza 559.
József Gikatilla 138.
József Hamon 22.
József Ibn Jachja 5, 166.
József Ibn Verga 261, 273.
József Kohen 206, 261, 273, 302,
320.
József Pinkherle 439.
József Pordo 401, 413.
József Szagisz 336.
József Szaragossi 21.
Jozsua ben Jakob Hessel 457.
Jozsua ben József Falk
Jozsua del Cantoril 294.
Jozsua de Luna 415.
Jozsua Falk 441, 455.
Jozsua Lorqui 232,
Jozsua Somiu 288, 291.
II. Juan 26.
Juan de la Fuente 172.
Juan Martinez Siliceo 232.
Juda ben Bulát 25.
Juda ben Kaba 242.
Juda Chajat 168.
Juda de Blanis 32.
Juda Farag 290.
Juda ibn Verga 263, 402, 413.
Juda Leon de Modena 508.
Juda Menz 23, 31, 42, 165.

K

Kalinovszky 460.
Kálvin 173, 246, 275, 351, 370, 598.
Kapsali Elia 164.
Karo József 190, 206, 242, 312,
326, 503.
Karben Viktor 51, 65, 80, 136.

I. Károly 481
 II. Károly 574.
 IV. Károly 431.
 V. Károly 32, 144, 173, 248, 283,
 393.
 VIII. Károly 4.
 IX. Károly 309, 316.
 X. Károly 466.
 Katalin 178.
 Katzenellenbogen Meir 164, 292,
 360.
 I. Kázmér 451, 465.
 IV. Kázmér 40, 351.
 VI. Kelemen 209.
 VII. Kelemen 28, 183, 280, 402.
 VIII. Kelemen 231, 390, 401.
 Kemény Zsigmond 604.
 Kepler 361.
 IV. Keresztély 405, 425.
 VI. Keresztély 554.
 Kimchi Mózes 158.
 Koberger Antonius 38.
 Kohen Chajim 507.
 Kohen Efrajim 468.
 Kohen Saul 168.
 Kollin Conrad 95.
 Kolon József 42.
 Konicipolisky 463.
 Korbek 150.
 Kornis Boldizsár 606.
 Kornis Farkas 606.
 Kornis György 606.
 Kornis Judith 606.
 Kőváry László 605.
 Krisztina 476, 574.
 Kunigunda 56, 67, 152.

L

Lajos 126, 158.
 Szt. Lajos 53, 118.
 XII. Lajos 117.

XIV. Lajos 550.
 Lambroso Izsák 591.
 Lämmlein Aser 170, 171.
 Lancaster Alfonso 281, 288.
 László 40, 41.
 Laudadeus 32.
 Lazaro Gracian 265.
 Lencycz Efraim 441.
 Lengyel Sára 566.
 X. Leó 29, 111, 116, 131, 133,
 139, 140, 144, 146, 149, 154,
 178, 183, 277, 303.
 Leon de Modena 168, 514, 516,
 519, 522, 527, 530, 533.
 Leonora 31, 250, 392.
 Lévi b. Gerson 76.
 Lévi Jakob 522.
 Lévi b. Jakob Chabib 239, 241, 423.
 Lévi József 572.
 Lipmann 75.
 Lipomano Alajos 364, 366, 371.
 Lippmann Heller 440, 442, 444,
 456.
 Lippold 249, 280.
 Liva b. Becallel 381, 384.
 Lobato 401.
 Lodovico Diaz 222.
 Lope de Vera Alarcon 486, 551,
 552.
 Lord Middelsex 488.
 Lord Olivér Saint John 488.
 Lorenco Pucci 198, 200.
 Loyola Ignác 273, 274.
 Luiz Alfonso 200, 216.
 Luiz Lippomano 222, 227.
 Lurja Izsák Lévi 332, 334, 336,
 338, 340, 343, 356, 358, 361,
 369, 454, 503, 505, 561.
 Luther 60, 117, 141, 144, 148,
 153, 156, 159, 173, 183, 191,
 195, 203, 247, 253, 255, 258,
 261, 275, 371, 380, 423, 425.

M

- Macliach 183.
- Majmuni 15, 24, 101, 158, 165, 167, 237, 327, 329, 357, 360, 441, 522.
- Mantia Jakab 157, 159, 198, 199, 211.
- Manuel 154, 173, 175, 178, 192, 194, 223, 239, 328, 396, 552.
- Manuel de Almador 224.
- Manuel de Belmonte 552.
- Manuel Fernando de Villa Poel 536.
- Manuel Mandes 212.
- Manuel Pimentel 403.
- Marburger Jakob 439.
- Marburger Moses 439.
- Marc Antonia Barbaro 315, 317.
- II. Marcell 278.
- Marcos de Almeйда Bernat 536.
- Mardočaj de Blanes 282.
- Mardočaj Cemach ben Gerzson 298.
- Mardočaj Cevi 560.
- Mardočaj Francis 332, 398.
- Mardočaj Jaffa 360, 369.
- Margaretha Anton 150.
- Margoles Jakab 41, 61, 115, 150, 247.
- Mária 52, 57, 63, 77, 83, 95, 103, 135, 142, 150, 284, 550.
- Mária de Medici 403, 415.
- Mária Nunes 396, 398.
- Martin Butzer 248, 249.
- Martinho 213.
- Martin Raimund 76.
- Mayer Rodriguez 395, 396, 398.
- Medgyesi Pál 614.
- Medici Katalin 168, 312, 316.
- Medici Lorenzo 116.
- Medina Celli 554.
- Mehmed Effendi 583, 587, 589.
- Meir ben Gabai 168.
- Meir Lublin 455, 456.
- Meir Rofe 590.
- Meisel 382, 383.
- Menachem Delmedigo 27.
- Menachem Lonzano 321.
- Menasse ben Izrael 402, 415, 424, 474, 482, 490, 500, 506, 519, 528.
- Mendesia 214, 221, 265, 283.
- Merseburgi Menachem 42.
- Metz Mózes 524.
- Michael 45, 249.
- Michael Ghislieri 293.
- Miguel Rodriguez 485.
- Miguel de Silva 192, 221, 223, 551.
- Miguel Velasquez Clement 233.
- Miklóssy Pál 615.
- Miksa 35, 40, 56, 64, 69, 86, 98, 110, 125, 131, 138, 142, 144, 148.
- Mirjam 287.
- Modena Mardočaj 514.
- Mohammed 16, 504.
- IV. Mohammed 346, 583.
- Montezinos 483, 484.
- Moore Dorottya 476.
- Moro József 277, 293.
- Mose 183.
- Mose Arroyo 415.
- Mose de Castro 241, 242.
- Mose Hamon 259.
- Mose Isserles 356, 360, 454, 503.
- Mose Kohen 469, 587.
- Mose Landau 360.
- Mose Lima 457.
- Mose Ribkes 469.
- Moses Montalto 415.
- Mose de Trani 245, 292.
- Mose Uri Halevi 396, 397, 402.

Mózes 182, 216, 253, 545, 547.
Mózes Alsajch 336, 337.
Mózes Galante 568, 577.
Mózes Gerundensis 76.
Mózes Hamon 22, 286.
Mózes ben Izsák Alsakar 12.
Mózes Ibn Yachja 320.
Mózes Kapszali 23.
Mózes Korduero 336, 339.
Mózes de Leon 333, 336.
Mózes Pinheiro 562, 591.
Mózes Raf de Aquilar 588.
Mózes da Rieti 552.
Mózes Well 414.
Mózes Zacuto 415, 534.
Mufti Vanni 589.
Muley Arsid 592.
Murad 309.
III. Murad 345, 346.
Murner Tamás 134.
Muszafia Dionis 584, 588.
Musztafa 308, 578, 583.
Müller János 422, 423, 425.
Münster Sebestyén 63, 157.

N

Nachmani 170, 328, 336.
Nadsara Izrael 321.
Naftali ben Jakob Elchanan 507.
Nagy Károly 252.
Nagy Pál 618.
Nagy Sándor 14.
Naar Izsák 534, 537, 573, 580, 587.
Náprágy Demeter 602.
Nassaui János Móric 426.
Nászi József 288, 293, 307, 315,
320.
Nászi Sámuel 288, 293, 308.
Nathanael Holmes 481.
Nathan Babli 319.

Náthán Romi 554.
Náthán Salal 13.
Náthán Spira 453, 468, 564.
Nebukadneczar 491, 492.
Nehemia Kohen 582, 583, 584.
Niklas Ostrorog 463.
Nikolaus Domnin 118.
Nikolas Edvárd 482, 494.
Nikolaus de Lyra 76, 88, 256.
Nikolaus de Olivery Fullana 553,
555.
Noé 409.
Nuenar 114.
Numeo 266, 267, 287.

O

Obadja 32.
Obadja di Bertinoro 19, 20, 21,
441.
Obadja Szforno 62, 137, 157, 166.
Oldenburg Henrik 572.
Oniás 492.
Onqueneira Izsák 326.
Oppenheim Löb 436.
Oran 11.
Oraniai Móric 404, 410.
Oraniai Vilmos 314, 395, 398.
Orbán Elek 605.
Orbán Ferenc 614.
Ortuin de Graes 51, 55, 56.
Ortuinus Gratius 51, 98, 101, 110,
124, 134, 136.
Oser Kovács 620.
Ottman 507.
Ottó Henrik 251.
Ottolenghi József 294.

P

Padovai Méir 295, 298.
Pál 77, 141, 142.

III. Pál 32, 211, 114, 223, 231,
 259, 274, 402.
 IV. Pál 278, 280, 294, 300, 387.
 Pardo József 510.
 Paulus Fagius 159.
 Paulus Felgenhauer 490.
 Paulus de Heredia 138.
 Paulus de Pina 400, 403, 411.
 Péchi Manó 618.
 Péchi Simon 599, 605.
 Pedro Margalno 180.
 Pedro de Toledo 30, 250.
 Penja Chajim 570.
 Penso Izsák 531.
 Penso József 551, 555.
 Perachja Kohen 26.
 Pereira Ábrahám 573, 584.
 Pesseneki Eitelnar 123.
 Petrarca 265, 298.
 Szt. Péter 278, 283, 364.
 Petro Mascarenhas 218.
 Petrus 135.
 Petrus Serrarius 479, 489.
 Pfalzi Frigyes 410.
 Pfefferkorn József 50, 60, 69, 85,
 95, 101, 118, 125, 135, 147,
 152, 253, 255.
 Pfefferkorn Méir 42, 50.
 Philo 160, 167, 330.
 Plantavicius Jakab 519.
 Pico de Mirandola 27, 61, 78,
 138, 295.
 Pietro Anconitani 117.
 Pietro Sechi 389.
 Pinches 42.
 Pinto Ábrahám 418.
 Pinto Dávid 418.
 Pirkheimer Wilibald 38, 89, 114,
 146.
 IV. Pius 298, 300, 384, 388, 390.
 V. Pius 293, 301, 313, 325, 384,
 390, 394.

Pizai Jechiel 5.
 Polák Jakob 10, 41, 356, 358.
 Pompejus 102.
 Potocky 316, 460.
 Prezerembez 365.
 Primo Sámuel 579, 581.
 Provenzali Mózes 295.
 Pythagoras 139, 527.

R

Radzivil 524, 525.
 Rafael József Chelebi 563, 565,
 587.
 Rafael Mózes Daquilar 572.
 Rahel Soeira 475.
 I. Rákóczy György 609.
 II. Rákóczy György 467, 613.
 Rákóczy Zsigmond 602.
 Rapp 119, 120.
 Rasi 160, 458, 476.
 Reinier Pauv 404.
 Rembrandt 461.
 Reisch György 82.
 Reona 283, 288, 345.
 Rettenetes Iván 315.
 Reubeni Dávid 181, 190, 197, 202,
 206.
 Reuchlin János 31, 60, 75, 96,
 102, 108, 133, 143, 158, 166,
 197, 295, 298.
 Reuel Jerusun 401, 410.
 Rey Naglovic 365.
 Richelieu 550.
 Ricio 138, 141.
 Rodrigo de Castro 418, 421, 422.
 Rom Salamon 250, 276, 277.
 Rossheimi Jozelin 35, 127, 152,
 202, 248, 258.
 Rotterdami Erasmus 60, 89, 125,
 153.

Roxolana 308.
Ruder 69.
Rudolf 299, 602.
II. Rudolf 381, 382, 383.

S

Sabbatai Cevi 559, 579, 588.
Sabbatai Kohen 457, 469.
Sabbatai Rafael 568, 585.
Salamon 506, 548.
Salamon b. Nathan Askenazi 314,
345.
Salamon Carmona 577.
Salamon Chazan 282.
Salamon del Medras 13.
Salamon Usque 22, 201, 261, 286,
324, 519.
Salomo Alkabez 244, 336, 342.
Salomo Ibn Verga 263.
Salomo Jichaki 76.
Salomo Molcho 190, 237, 327.
Salomo Saba 291.
Sallós József 622.
Salom Sachna 356, 454.
Sambatjon 564.
Sámuel 7, 259, 304, 439.
Sámuel Abrabanel 30, 184, 249.
Sámuel Alvalensi 10.
Sámuel Aron 469.
Sámuel ben Israel Soiro 491.
Sámuel ben Loeb Askenazi 526.
Sámuel de Sylva 510.
Sámuel Elles 441, 455.
Sámuel Fano 445.
Sámuel Frank 27.
Sámuel Hanagid 325.
Sámuel Kohen 391.
Sámuel Lisboa 567.
Sámuel Sulam 319.
Sámuel Palache 395.

Sámson 551.
Sándor 171.
VI. Sándor 4, 28, 44, 62, 78, 94.
Sansone Ceneda 389.
Santignatro 211.
Sára 579, 584.
Saragossa de Arago 138.
Saubert János 554.
Saul 480.
Saul Kohen Askenazi 7.
Saul Kohen de Kandia 9.
Saul Morteira 404, 415, 487, 534.
Scaliger József 418, 475.
Schwalbach 112.
Schwarz Péter 76.
Shakespeare 552.
Shyllock 516.
Schmieles 439.
Schwickhardt János 433.
Schurmann Anna Mária 476.
Sealtiel 24.
Seidel Márton 372.
Selden János 476.
Selim 308, 345.
I. Selim 13.
II. Selim 310.
Seleucos 14.
Serira 139.
Servadeus de Sforno 32.
Sullám Jakob 517.
Suleiman 204, 259, 286, 307, 324.
II. Suleiman 15, 21.
Suriel Mózes 571, 578.
Szadja 170, 545.
Szadja Longo 321.
Szara Copia Sullam 517.
Szydlovieczyki 44, 352.
Székely Mózes 606, 611.
Szokoli Mohamed 310, 345.
Siadus 346.
Sickingen Ferenc 144.
Sidillo Sámuel 13.

Siliceo 232.
Silvestra Izsák 577.
Simon 139, 253.
Simon Aivares 225.
Simon b. Jochai 333, 525.
Simon de Bris 549.
Simon de Witt 549.
Simon Günsburg 366.
Simon Luzzato 494, 516, 527.
Simon Zarfati 29.
Simoneta 212.
Sámson Astropol 458.
Sisebut 210, 267.
Syxtus Senesis 293.
IV. Syxtus 63, 78.
V. Syxtus 386.
Sokrates 527.
Soncin Gerzson 298.
Soranzo 315.
Sorino Rafael 587.
Spinoza Baruch 415, 469, 533.
Steel 495.
Strauss Frigyes Dávid 109.

T

R. Tamja 357.
Tarnovszky 365.
Taytasak József 27, 190, 199
244.
Tétzel János 142, 144.
Texeira Emanuel 573.
Theodosius 102.
Theodosius Kasoj 372.
Theirmayer r. Ebertshafen 251.
Thomas Harrison 488.
Thomas de Pinedo 553, 555.
Thome Sarrao 202.
Tiberius 102.
Titus 79, 269, 387.
Tomicki 44.

Tongern Arnold 51, 83, 94, 98,
110, 210, 121, 135.
Toroczkai János 612.
Toroczkai Máthé 612.
Torquemada 51, 81, 107, 171,
200, 215, 274.
Tranit Berab 242.
Treves Eliezer 298.
Truchses Lorenz 108, 112.
Tumbanbeg 13.
Tuniszi Ábrahám 213.
Tusz Jakab 22.
Tyeho de Brahe 361.

U

Udinei Aser 296.
IV. Ulászló 451, 460, 461, 464.
Ulrich 94, 114, 117.
Uria 253.
Uriel 65, 67, 70, 81, 108, 109.
Uriel Akosza 508, 510, 514,
518, 526, 590, 537, 540.

V

Valentinianus 102.
Van den Enden 534, 535.
Verulami Bacon 880.
Vespasianus 79.
Vicenti Conti 296.
Vicenzo Gonzaga 391.
I. Vilmos 410.
II. Vilmos 410.
Visnioviecki Jeremiás 463, 465.
Vital Alatin 277.
Vital Mózes 505.
Vital Sámuel 505, 563.
Vittorio Eliano 294.
Volfgang Capito 248.
Vulgata 159.

W

Wallenstein 439, 446.
Welser 114, 115.
Wertheim Herz 164, 165.
Widmannstadt Albert János 31,
63.
William Prynne 497, 499.
Wirth Wigand 118, 121, 135.
Wolfinger Salamon 616.
Wolf Mózes 150,
Wormsi Jakab 298.

X

Ximenes 11, 173, 174.

Z

Zacuto Luzitano 436.
Zakariás 354.
Zakuto Ábrahám 11, 28, 165,
319, 347, 361, 410.
Zaphira 608.
Zelsevska Katalin 371.
Zerach ben Náthán 524.
Zosima 372.
I. Zsigmond 44, 204, 352, 370.
III. Zsigmond 367, 451.
Zsófia 166.
Zsuzsanna 298.
Zusta Pereira 398.
Zwingli 154, 373.

